

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

J. P. TRAP

HERTUGDØMMET
SLESVIG

I

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN

1975

**GENOPTRYKT MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD**

ISBN

87 7500 701 0 (compl. 1-2 + plan.)

87 7500 702 9 (vol. 1)

**AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET PÅ SPECIAL-TRYKKERIET, VIBORG A/S**

1975

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig

af

J. P. Trap.

Kjøbenhavn.

I Commission hos Boghandler G. E. C. Gad,

Verdingste Bogtrykkeri ved P. N. Balzar.

1864.

Første Bind.

Indledende Ord.

Almindelig Deel.

Beliggenhed og Størrelse	S.	3— 4
Grændser	—	4— 6
Naturlig Bestaafenhed	—	6—16
Befolkningen og dens Erhverv	—	17—37
Forsatning og Forvaltning	—	37—85
Anhang. Om Bygningerne i Hertugdømmet Slesvig	—	86—88

Speciel Deel.

Saberslev Amt	S.	1— 96
Legumkloster Amt	—	97—115
Tønder Amt	—	116—202
Bredsted Amt	—	203—219
Husum Amt	—	220—243
Nordstrand	—	248—252
Landskabet Pelvorn	—	252—259
Landskabet Eidersled	—	259—324

Andet Bind.

Speciel Deel.

Nabenraa Amt	S. 325—364
Sønderborg og Nordborg Amter	— 365—420
Staden Flensborg	— 421—456
Flensborg Amt	— 457—504
Gottorp Amt	— 505—586
Om Danevirke	— 587—592
Hütten Amt	— 593—623
De adelige Godser	— 629—664
Femern Amt	— 665—678

Supplement og Rettelser.

Sted-Register.

Fortegnelse over de skildrende Bilag.

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig.

Idet jeg for noget over et Aar siden sluttede Udgivelsen af den statistisk-topographiske Beskrivelse af Kongeriget Danmark, anmeldte jeg, at der i Fortsættelse af denne vilde under min Ledelse og Medvirkning udkomme en statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, i det Væsentlige affattet efter samme Plan som Beskrivelsen af Kongeriget, og det saaledes, at saavel denne som hiin vilde være at betragte som Dele af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Danmark. Naar jeg nu herved forelægger 1ste Hefte af Beskrivelsen af Slesvig, indeholdende Beskrivelsen af Haderslev Amt med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl, skal jeg med Hensyn til Udgivelsesmaaden tillade mig her at gjøre nogle foreløbige Bemærkninger, forbeholdende mig ved Slutningen af Skriftet at give en almindeligere Udsigt over dettes Plan, ligesom og da at nævne de Mænd, som alt nu yde eller senere maatte yde mig deres Assistance ved Udgivelsen.

Det første Hefte omfatter kun et enkelt Overøvrighedsdistrikt og er derved bleven mindre i Omfang end de for Kongeriget udgivne Hefter. Jeg har i flere Henseender fundet det hensigtsmæssigt for Slesvigs Bedkommende at lade Inddelingen i Hefter slutte sig til den

administrative Deling af Landet. At den Tid, der for mig er til fri Raadighed, er bleven mere og mere indskrænket, har ogsaa været en væsentlig Grund til at foranstalte Udgivelsen i mindre Dele, at ikke det Foregaaende altfor ofte skal komme til at vente paa det Efterfølgende, som af Mangel paa den fornødne Tid ikke vilde kunne fremmes. Beskrivelsens specielle Deel vil saaledes udkomme i 7 Hefter (Staden Flensborg og Flensborg Amt sammenfattes i eet Hefte, ligesaa de adelige Godsdistricter i det sydføslige Slesvig og Femerns Amt i eet); den almindelige Deel vil blive givet i eet Hefte og Stedregister samt Supplement i eet. Hefternes Omfang vil være mellem 5 og 10 Ark, Subscriptionprisen 3 Mk. pr. Hefte.

Det vil af det Foranførte sees, at Inddelingen efter Overøvrighedsdistricter vil blive fulgt i Beskrivelsen; ved Siden af denne vil Jurisdictioninddelingen samt Sogneinddelingen blive lagt til Grund. Medens for Kongerigets Beskrivelse Generalstabens Dislocationstabeller vare et vigtigt Materiale, navnlig med Hensyn til Bestemmelsen om hvilke enkelte Gaarde og Steder, der, foruden Landsbyer og Hovedgaarde, i hvert Sogn vilde være at nævne, saaledes vil her Stabens større Kort over Slesvigs Fastland og Als i sidstnævnte Henseende blive benyttet som Rettegnor; Stednavne, som findes paa Kortet, ville kun af særlige Grunde blive udeladte; enkeltvis vil derimod findes Tilføjninger. Med Hensyn til Stednavnernes Skrivemaade vil det nævnte Kort ogsaa i Regelen blive fulgt; hvor Udgiveren imidlertid ikke har troet at kunne følge Staben i dens

Tilbagevenden til ældre Navne, vil Kortets Stedbenævnelse blive anført i Parenthes og i sin Tid blive optaget paa Stedregistret.

Ligejom ved Beskrivelsen af Kongeriget havees ogsaa her fornemlig for Die at give en Haandbog i statistisk-topographisk Notering: naar dette her udtrykkelig fremhæves, da er det for at det maatte blive ret tydeligt, hvorfor der ved de enkelte Sogne gjentages Oplysninger, som Lettere vilde kunne have været givne i den almindelige Deel og vel endogsaa der ville forekomme. Af Forkortninger vilde her benyttes omtrent de samme som tidligere, G. for Gaard, H. for Huus, F. M. for fredet Mindesmærke; de af Amtsforvalterne opgivne Delinger af Gaardene vilde blive udtrykt i Broktal, $\frac{1}{2}$ G. o: en Halvgaard o. s. f.; Kirkerne's A stand fra de nærmeste Kjøbstæder er angiven efter den lige Linie. Naar Tønder Land nævnes uden nærmere Angivelse af Størrelse, da er det Tønder à 260 □ Roder, der omtrent svare til de kongerigske Tønder Land.

Ogsaa til denne Deel af Danmark's Beskrivelse vil udkomme skildrende Bilag, dog kan Udgivelsen af disse med Hensyn til de fornødne Forarbejder først tage sin Begyndelse i næste Aar.

Det har været nævnt som en Mangel ved Beskrivelsen af Kongeriget, at der til samme ikke var meddeelt noget Personalregister, ogsaa har det været mit Ønske at kunne afhjælpe denne Mangel, idet jeg derhos har havt for Die at kunne gjøre dette paa en Maade, der kunde give dette Register nogen større Betydning i Henseende til Fædrelandets Personalhistorie. Særdeles kjært er

det mig nu at kunne meddele, at Hr. Professor Kall Rasmussen paa min gjentagne Opfordring har paataget sig, og alt nu i længere Tid forberedt, til et saadant Personalregister, der ogsaa under samme Alphabet vil komme til at omfatte Slesvig, at give critiske og oplysende Noter. Den nærmere Plan for dette Arbeide vil i sin Tid blive meddeelt.

Sluttelig har jeg saavel at bringe min Tak til de Mange, der have ydet mig deres velvillige og nidkjære Assistance til nærværende Arbeide, og navnlig til Dhr. Embedsmænd i Haderslev Amt, der have gennemseet de dem tilsendte Correcturark og forsynet samme med Tilføininger og Berigtigelser, som at rette den indstændige Opfordring til Alle, der maatte ville understøtte dette Skrifts Formaal, at de ville tilstille mig saadanne Meddelelser og Berigtigelser, der dertil kunne egne sig. Disse ville af mig blive samlede og til sin Tid meddeelte i Supplementet.

Kjøbenhavn, den 2den November 1861.

J. P. Trap.

Ved at fremjende nærværende sidste Hefte af Slesvigs Beskrivelse har jeg først og fremmest at udtale min Tak til de Mange, der have ydet mig Assistance til dette Skrifts Udgivelse, det være sig enten ved at deeltage som Medarbejdere, eller ved at besvare skriftlige Spørgsmaal, eller ved at gennemsee tilfillede Correcturastryk, eller ved at give Berigtigelse af eller Tilføininger til det alt Udgivne, eller ved gennem mundtlige Meddelelser paa Stedet selv at yde Oplysninger.

Jeg beklager, ikke at kunne bringe hver Enkelt min Tak, thi om Tallet af dem, der ved dette Skrift have viist mig velvillig Hjælpsomhed, end ikke, som ved Kongerigets Beskrivelse, stiger op til det Tal af henved to Tusinde, som jeg med Rette i Indledningen nævnte for hiin Deel af Skriftet, saa strækker det sig dog for Slesvigs Vedkommende til næsten alle dets geistlige Embedsmænd, samtlige Overøvrigheder og Borgermestre og de allerfleste Underøvrigheder paa Landet med mange Andre. Specielt maatte det være mig tilstedet her at udtale min Aerkjendelse af den Imødekommene, der er viist mig fra det slesvigiske Ministeriums Side og i Særdeleshed af Departementschef, Hr. Statsraad Regenburt, der derhos paa mange Maader har ladet mig tilflyde Frugten af hans vrie Kjendskab til Landets Forhold. Det var ogsaa paa Ministeriets Indstilling at der i sin Tid blev allernaadigst tilstaaet mig en Sum til Optagelse af Grundtegninger af Kjobstæderne og disses Jorder. Desværre have Krigsforholdene bevirket at jeg ikke har kunnet give nogen Grundtegning af Burg, idet Optagelsen af denne var udset til Foraaret; jeg har dog ikke troet derefter at burde opsætte Skriftets Afslutning*). Ligeledes var det paa Ministeriets Indstilling at der

*) Naar det paa Omslaget til første Hefte af Bilagene er anført, at Major Lumholtz vilde tage Grundtegningen af Slesvig, da maa jeg nu bemærke, at Majoren ved andre Forretninger blev forhindret i at udføre dette Arbejde, som derefter overtoges og udførtes af Landmaaler, Lieutenant Engelhardt.

blev bevilget Hr. Capitain F. v. Schøller en Reiseunderstøttelse til i 2 Aar at samle Materiale til Skriftet, og jeg skal gribe Leiligheden til at fremhæve, at Capitain Schøller derefter har ordnet saavel dette som øvrigt foreliggende Materiale i et schematisk Arbejde, der udmærker sig ved stor Omfugt og Nøiagtighed og som, foruden at være en vigtig Kilde til nærværende Skrift, tillige har afgivet Dislocationstabeller for Armeen. Af mine Medarbejdere ved Kongeriget Danmarks Beskrivelse have Hr. Kammerraad Erichsen, Hr. Overlærer Rönigsfeldt, og Hr. Assessor Treschow ydet mig deres Assistentie paa samme Maade som tidligere. Om Architecturmaler Kornerups og Adjunct Helms's Meddelelser til Bygningernes Historie og Beskrivelse har jeg alt havt Leilighed til at udtale mig i Anhanget til Skriftets almindelige Deel. Hr. Digeconducteur Bruun's nye Kjendskab til Marffforholdene have ved Beskrivelsen af disse i riig Maade kommet mig tilgode, og specielt skyldes ham Beskrivelsen af Eiderstedts Landsogne. Meddelelserne angaaende Kvægmærkedeerne i Husum har jeg modtaget af Hr. Kammerraad, Landbygningssdirecteur Grove; til Den Als's Beskrivelse har Hr. Pastor C. Knudsen, personel Capellan til Igen Menighed, aabnet mig sine omfangsrige Samlinger til denne Dees Historie; om Staden Flensborg har jeg modtaget omfattende Meddelelser af Hr. Kammerherre, Overpræsident Rosen og Hr. Kammerraad, fungerende Centralassesserer Hansen, om Staden Slesvig af Hr. Justitsraad, Borgermester Jørgensen, Hr. Capitain Vaupell og Hr. Corrector Dr. Manicus; om Danevirke har Hr. Professor Worsaae givet en, paa nye Kjendskab til dette vort betydningsfuldeste historiske Mindesmærke grundet Fremstilling; af den almindelige Deel skyldes Capitlet om Forvaltningen Hr. Amtssecretair, Cand. jur. C. v. Stemann. Naar i dette sidstnævnte Afsnit visse Partier ere mere bearbejdede end andre, da er det til en Udvæjning af den Ulighed, hvormed Materialet har foreligget ved Angivelsen af de administrative Forhold i de enkelte Amter. Sluttelig skal jeg endnu nævne blandt dem, jeg har havt Tilfredsstillelsen af at have kunnet ansee som Medarbejdere for mindre Dele af Skriftet Hr. Docent i Statsøconomien Holst, Hr. Cand. politics Boisen og Hr. Lieutenant Zimmermann. Hr. Viceconducteur Thomsen har havt den Godhed at overlade mig til

Afbenyttelse endeel i Nordflæsvig indsamlede Besvarelser paa schematiske Spørgsmaal angaaende Landbruget. Naar jeg, uagtet al denne Hjælp og Imødekommen, gjennem 4 Aar af et, jeg tør sige det, virksomt Liv dog har anvendt den største Deel af min udenfor Embedsforretninger disponible Tid paa dette mig altid meget hjære Arbeide, saavel dets almindelige Ordning som dets Detailler, da ligger dette fornemmelig i det særegne Studium, som enhver enkelt Deel af Slesvig under dets idelige Forskjelligheder kræver. Man vil deri ogsaa see en Undskyldning for at jeg ikke har kunnet opfylde mit Løfte med Hensyn til Tiden for dets Tilendebringelse. Jeg skulde endogsa have ønsket at drage denne noget længere ud, for at kunne give den almindelige Deel en yderligere Bearbejdelse. Begivenhedernes ustandselige Gang have desværre tilraadet en Afslutning, medens den truede med en Deling af det Land, der her er Gjenstand for Beskrivelsen.

Til denne Udøgt over de Kræfter, der have samvirket til at give en Beskrivelse af Slesvig, skal jeg endnu føie nogle Linier, for at omhandle det i Indledningen til 1ste Hefte nævnte personalhistoriske Bidrag, hvortil Professor Kall Rasmussen havde givet Udøgt. Det vil vistnok være bekendt for Alle, der tage denne Bog i Haanden, at denne Mand, der besad en ualmindelig Kundskab i Danmarks Personalhistorie især fra Adelsvældens Tid, i forrige Aar bortkaldtes ved en altfor tidlig Død. Han havde imidlertid paabegyndt det Arbeide, som var aftalt imellem os: Personalregistret til Kongerigets Beskrivelse var færdig om end ikke aldeles ordnet, og flere tatskrevne Ark indeholdt en Mængde personalhistoriske Notitser uddragne af Geheimearchivets Samlinger. Jeg kan ikke opfatte min Stilling til dette Efterladenskab anderledes, end at der paaligger mig en Pligt til enten at supplere det og derefter udgive det, eller at afgive det til Geheimearchivet til Afbenyttelse for fremtidige Bearbejdere af Personalhistorien. Jeg skulde dog foretrække det første Alternativ, saameget mere som det vilde være ønskeligt om de mange spredte Personalefterretninger, navnlig om historiske Slægter og Personer, der ere meddeelte i den specielle Deel af Danmarks Beskrivelse, kunde gives nogen større Oversfuelighed, hvilket navnlig vilde opnaaes ved at

samle Efterretningerne om hver Slægt for sig under Et. Naar den personalhistoriske Liste derhos udvidedes til alle i Danmark fødte betydningsfulde Personligheder, hvilket kunde finde en Tilfnyttning til Topographien ved at henvise til deres Fødesteder, kunde ogsaa Skriftet erholde en midlertidig Brugbarhed som personalhistorisk Haandbog, indtil en Historiker, saaledes som paataent af den dansk-historiske Forening for Danmarks og Norges Bedkommende og af Professor P. A. Munch for sidstnævnte Lands, vilde paatage sig det omfattende Arbeide at udgive et dansk historisk-biographisk Lexicon*). Ved hver Slægt eller enkelt Person, der blev at anføre paa det personalhistoriske Register, vilde altsaa foruden Betegnelse af de Steder, hvor de ommeldes i Beskrivelsen, tillige anføres de af Kall Rasmussen meddeelte Henviisninger til Geheime Archivet. Der vilde derhos blive givet korte historiske Oversigter for de enkelte Slægter og Personer, med Citater af de Skrifter, hvor nærmere Oplysning findes gjennem Stamtaavler eller Biographier.

Skulde denne skjæbnesvangre Tid lægge nye Hindringer iveien for Udførelsen heraf, vil jeg i hvert Fald opfylde mit Løfte om at afgive Professor Kall Rasmussens Arbeide til Geheime Archivet.

Kjøbenhavn, den 30te Juni 1864.

J. P. Crap.

*) See „Prøver af et norsk historisk-biographisk Lexicon“ af Prof. P. A. Munch i *Norlands historisk-biographiske Samlinger*.

Almindelig Deel.

Hertugdømmet Slesvig.

Beliggenhed og Størrelse.

Hertugdømmet Slesvig ligger mellem $55^{\circ} 29'$ og $54^{\circ} 12'$ n. B.; $2^{\circ} 22' 30''$ og $4^{\circ} 17'$ v. L. (affæet fra Derne Trø og Femern). Fra Græbsefjællat syb for Kolding til Wittenbergen ved Eiberen har Landet sin største Længde fra Nord til Syd af 19 Mile, imellem Büllk Fjhr. i Dänischwold og Ording i Eibersted sin største Brede fra Øst til Vest af $13\frac{3}{4}$ M. I Gjennemsnit er Længden $17\frac{1}{2}$ M. og Bredden 10 M. Trø ligger mellem $54^{\circ} 58' 45''$ og $54^{\circ} 49'$ n. B.; $2^{\circ} 2'$ og $2^{\circ} 22'$ v. L. Femern ligger mellem $54^{\circ} 32' 30''$ og $54^{\circ} 24' 30''$ n. B.; $1^{\circ} 16'$ og $1^{\circ} 34'$ v. L.

Hertugdømmet Slesvigs Fladeindhold*):

Faslandet.	$151\frac{4}{10}$ g.	□	M.
Derne øst derfor	$10\frac{9}{10}$	-	—
Derne i Vesterhavet	$4\frac{7}{10}$	-	—

Hertugdømmet Slesvig ialt $166\frac{8}{10}$ g. □ M.

De til Hertugdømmet hørende Der ere: mod Øst Drø, Barsø, Als, Trø og Femern foruden nogle Holme; mod Vest den nordlige Deel af Romø, den største sydlige Deel af Sild (særlig kaldet Landstabet Sild i Modsætning til den nordligste Deel Rist, der hører til Nørre-Island), den østlige Deel af Fjör, Dland, Grøbe, Appel-land, Habel, Langenæs, Nordmarsch, Hoge, Nordstrandisch-moor, Pohnschallig, Norderog, Süderog, Südfall (de 12 for-nævnte mindre Der kaldes sammen Halligerne) Pelvorn og Nord-strand foruden nogle Holme.

Særskilt benævnte Dele af Landet ere foruden Derne: Habers-levnæs, Halsøen syb for Haberslev Fjord, Sundveed, mellem Aben-raa Fjord, Als Sund og Flensborg Fjord (atter en Deel heraf kaldes

*) See Supplementet til Beskrivelsen af Kongeriget S. 145.

Broager Land), Angel, mellem Flensborg Fjord og Slien, Svansen, mellem Slien og Ekernsførde Fjord, Dänischwold, mellem Ekernsførde Fjord og Kieler Fjord, Stapelholm, i Hjørnet mellem Eideren og Trenen, og Eidersted (det Eiderstedtske), mellem Eiderstrømmen og Heberstrømmen.

Grændser.

Slesvig begrændses imod Øst af Lille Belt og Østersøen samt af de Bugter, disse indskjære i Landet, og imod Vest af Vesterhavet*). Imod Nørrejylland dannes Grændsen af Kolbingfjord og Kongeaaen (fra Bamdrup til Vesterhavet) samt en Linie derimellem, der er bestemt ved den Kolbingfke Recces af 1576. Dog ligge syv for Kongeaaen 85,640 Tdr. Land eller $8\frac{1}{2}$ □ Mile, der høre til Nørre-Jylland, deels omgivne af deels blandede med slesvigfke Districter. Det vil være umuligt i nærværende Afsnit at give en Beskrivelse af Grændsen mellem Hertugdømmet Slesvig og disse kongeriske Gebeiter, og der maa derfor henvises til Beskrivelsen af „Det blandede District“ i Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004—1016. Fra Holsteen adstilles Hertugdømmet Slesvig ved Eideren og Eidercanaalen saaledes, at hvad der ligger norden for Eideren hører til Slesvig, hvilket derhos statsretslig ogsaa gjælder om Rendsborg Alistadt paa Eidersøen**).

*) Om de tilgrændfende Have og disses Bugter samt de deri udmundende Fjorde see Almindelig Deel til Beskrivelsen af Kongeriget S. 8 og 13.

**) At Eideren har været det ældgamle Grændsskjæl mellem Danfke og Saxere, berettes alt i Aanaelene fra det 9de Aarhundrede. Overceuskomsten mellem Keiser Conrad II. og Kong Knud den Store af Aaret 1027 fastsætter udtrykkeligt denne Grændse, som senere anerkjendtes i Tractaten af 17de Novbr. 1225, hvorved Kong Baldemar II. afstod sine Erobringelser mellem Elben og Eideren, der saaledes skulde stille Danmarks Rige fra det søndenfor liggende tydske Rige. Eiderens Hovedstrøm gik dengang søndenfor de Der, paa hvilke Knud den VI. siden, Aar 1200, fuldførte de alt tidligere paaieegndte Befæstningsværker; over denne Flodarm førte alt i det 12te Aarhundrede en circa 200 Alen lang Bro. Paa den sydligste af disse Der opstod Staden Rendsborg (Molleaaen er sandsynligviis endnu Levning af det smalle Vandløb mellem de to Eiderøer). I Henhold til Bestemmelseerne i den ovennævnte Tractat af 1225 skulde Rendsborg særligt overgives til Grev Adolph, medens Erobringelserne mellem Elben og Eideren af Kong Baldemar afstodes til det tydske Rige; i det følgende Aar (1226) tilbageerobrede Baldemar imidlertid Borgen og Staden. Hvitfeld fortæller, at Abel i Aaret 1252 lod bestikke 6 Mænd fra Slesvig og 6 fra Holsteen, „hvilde skulde kjende om Rendersborg . . . hvor høden det hørde. Da sagde de saa aff for Retten, at det tilhørde Holsten“. Hvitfeld tilføier: „Saaledes blev vi Rendersborg quit“. Ved at omhandle denne Hæretning bemærker Wegener (om Landshøiheden over det gamle Rendsborg paa Eidersøen), at Hvitfeld berigtiger sig selv ved i Marginen at bemærke: „Rendersborg til-

Caralen forandrede ikke Grænsen mellem Slesvig og Holsteen (fra Kielerfjord giennem Levensau, i Retningen af det gamle „Lande-

bømmis Fjortendømmet“, da der ved „Fjortendømmet“ stadigt forstaaes „Slesvig“; at det i og for sig er aldeles urimeligt, at Abel, der langtfra var tilbøielig til at bortgive Noget, skulde have givet sit Minde til en Voldgiftskret, der fratjendte ham en Deel af hans Rige; at det meget mere stemmer med de øvrige historiske Kjendtgjæringer, at Rendsborg, der hidtil havde tilhørt den danske Krone, nu gik over til at blive en Deel af Hertugdømmet Slesvig; at Fortællingen om, at Rendsborg i 1252 skulde være bleven tilkjendt de holsteenske Grever, desuden staaer i Modstrid med de senere Begivenheder. Uden at det nemlig sees, at disse i Mellemtiden atter have mistet Besiddelsen af Staden Rendsborg, pantsatte (man pantsætter dog kun hvad man eier!) den danske Enkedronning Mechtild og hendes Sønnen, deriblandt navnlig Hertug Erich, under 12te Mai 1260 denne Stad og nogle Aar senere Borgeren, der havde været pantsat til Markgreve Otto III. af Brandenburg, til de holsteenske Grever. Disse behandlede nu Rendsborg som hørende til Holsteen, og den Forbindelse, hvori den derved kom med dette Hertugdømme, vedligeholdt sig siden i Tidens Løb, ogsaa efterat Slesvig og Holsteen vare blevene forenede under samme Herskere, først af det Schaumborgske og dernæst af det Oldenburgske Huus, vel navnlig fordi en Ophævelse af denne langvarige Forbindelse (under hvilken Byen havde erholdt vidtstrakte Zorder paa holsteensk Grund m. m.) vilde have været forbunden med særlige Vanstueligheder. — I Aaret 1539 blev der anlagt nye Befæstningsværter, der 1669—72 bleve ombyggede og udvidede til en paa alle Sider af Eideren omfjædt Fæstning med Udenværter paa det slesvigiske og holsteenske Fastland. I Aarene 1690—95 blev der ved Siden af en yderligere Udvidelse af Fæstningen anlagt en ny By (Neuwert) paa det holsteenske Fastland ligeoverfor Eidersøen, samt det saakaldte Kronværk paa den slesvigiske Side. Byen i Eideren (Altstadt) udvidedes efterhaanden ved nogle paa Nordsiden af Eidersøen opførte Bygninger. — Ved den omtalte 1669—72 foretagne Udvidelse af Rendsborg Fæstning blev den gamle Port paa Eidersøens sydlige Side („Hofstenthor“) flyttet indod Syd og forsynet med Indskriften: „Eidora Romani terminus imperii“. Denne Indskrift, der indeholdt en kongelig Udtalelse om, at Eidersøens sydlige Arm var Grænsen mellem de danske og tydske Lande, og som stod uimodsagt i Tidens Løb som et historisk uomtvisteligt Factum (s. f. Ex. Camerer sech's Schreiben 2c. Pütter historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des deutschen Reichs, Göttingen 1786, I. S. 137), blev først borttagen i Aaret 1806, da det tydske Rige ophævedes. De derved vindicerede Souverænitetsrettigheder var Kongen betænkt paa udtrykkeligt at reservere, hvor dertil gaves Anledning. Saaledes udtaltes Kongens Højhedsret som Hertug af Slesvig over Slotsgrunden (fra Møllebroen paa Den indtil den nye Havnebro), da denne ved Kong Christian V.s Rescript af 29de April 1671 blev underlagt Rendsborg Byes Jurisdiction (sfr. Fald i Staatsbürg. Mag. III. S. 300: „Die Schleußkühle (d. e. Slotsgrunden) gehörte zum Herzogthum Schleswig und ist, was die Landeshoheit betrifft, auch noch jetzt schleswigisch. Denn bei Uebertragung der Gerichtsbarkeit ward die Landeshoheit ausdrücklich reservirt“), og denne Reservation blev gjentagen i det nye Privilegium, der under 19de April 1692 blev forundt Rendsborg By. End-

værn", til Flemhuder Søen og videre gennem Eideren), saaledes som det findes anerkjendt i Cancellipatentet af 6te Mai 1797 angaaende Jurisdictionen paa Canalen („Da der S. H. Canal theils auf der Gränze behder Herzogthümer S. und H. theils aber in einiger Entfernung neben dieser Gränze . . . hinläuft“ „Ueberhaupt bleibt die bekannte Gränze behder Herzogthümer auch die Scheide der Jurisdiction beh dem Canal“ . . .). Ved Cancellipatentet af 5te Juni 1813 blev det bestemt, at den slesvigiske Overret alene skulde udøve Jurisdictionen i første Instant i alle paa Canalens Leie eller Strøm forefaldende Retsager, og at ved disse Sagers Forhandling og Afgjørelse ubelukkende den for Hertugdømmet Slesvig gjældende Ret skulde komme til Anvendelse. Denne Jurisdiction er senere gaaet over til Hütten Herredsfogdi. Om Eiderkanalens Navn m. m. s. Bekjendtgjørelsen af 6te April 1853*).

Naturlig Beskaffenhed.

I det der henvises til Conferentråad Forchhammers Afhandling om Forbundens Beskaffenhed i Hovedgruppen af de til det danske Monar-

videre blev Klækken Windzier, der 1539 befolkedes af Rendsborgske Udsytere, og paa hvis Grund Kronværket er opført, ved Rescript af 21de October 1684 vel underlagt Rendsborg Magistrats Jurisdiction, men blev det derhos bestemt, at Magistratens i Henhold til Jydske Lovs Bestemmelser affagte Kjendelser for dette under Kongens souveraine Regjering i Hertugdømmet Slesvig hørende Districts Vedkommende skulde inbankes for den slesvigiske Overamtsret. Kronværkets Oualitet som et slesvigsk District blev endvidere fremhævet i det under 24de Juli 1697 udsærdigede Rescript, hvorved Kong Christian V indrømmede de rendsborgske Borgere et Lødested i Kronværket. Endelig ere ved Allerhøieste Resolutioner af 13de September 1854 og 28de Martz 1855 (sfr. Bekjendtgjørelsen af 17de April 1855) nogle mindre tildeels under Kronværket hørende Grunde, der tidligere hode under Rendsborg Byes Jurisdiction, i Henseende til Jurisdictionensforholdene blevne forbundne med det tilgrændsende slesvigiske District. Iøvrigt ere ogsaa de Dele af Kjøbstaden Rendsborg, der i statsretlig Henseende maae anses at henhøre under Hertugdømmet Slesvig og den Kongelige Souverainetet over denne Landsdeel, forbundne med den holsteenske Deel af denne By saaledes, at de i Henseende til Communal-, Justits- og Politivæsen samt i kirkelig Henseende staae under holsteensk Lovgivning og holsteensk Beskyrelse, medens hele Byen som Havneplads og som Føds- og Poststation er forbunden med Hertugdømmet Slesvig. Til nærmere Betegnelse af Stedforholdene i Rendsborg følger hermed et Kort over Byen.

Om „de 6 slesvigiske Landsbyer“ sdr for Eideren s. S. 602.

Se
rtbilag

1 *) Canalen gaaer i en Længde af $4\frac{3}{4}$ Mile fra Holttau til Rendsborg. Den har en Brede af 100 Fod i Vandspeilet og en Dybde af $8\frac{1}{4}$ —16 Fod. Den er gravet i Aarene 1777—1784 og skal have kostet c. 4 Millioner Rd. R. M. Den befares aarlig af c. 2000 Skibe.

die henhørende Lande med Undtagelse af Bornholm, som findes i Beskrivelsen af Kongeriget, Alm. Deel S. 18—20 og som specielt omhandler Kullesteensformationen, Aflformationen, Marsten, Sandklitterne samt Niveauforandringer, skal her kun gives en Udsigt over Overfladens meest fremtrædende Forhold. Denne vil dog ikke omfatte de tvende affides beliggende Der: det høie og bakkede dog leermuldede men næsten aldeles stovløse Erø og det flade stærkt lerede og ligeledes for Skove blottede Femern, for hvilke Vedkommende der maa henvises til disse Landsdeles særskilte Beskrivelser i Sp. D. S. 408 flg. og 665 flg. Det øvrige Slesvig danner 6 forskjellige Belter, der følge hinanden fra Øst til Vest og hvilke ville blive fulgte i den herefter givne Fremstilling.

Det er længst mod Øst at vi træffe, paa Als og langs med Østersøens og Lillebelts Breder, Kullesteenslerets forholdsvis høitliggende Egne, som i Gjennemsnit hæve sig fra 100 til 200 Fod, og hvor siid Jordbund kun forekommer undtagelsesvis og i ringe Udstrækning. Kysterne falde i Reglen brat af imod et dybt Hav og imod de mange Fjorde, som fra Øst (paa Als og fra Vest) skjære sig ind i Landet, medens Vandløbene fordetmeste tilstrømme disse gennem dybt indflaarne Dale. Selve Overfladen er i Almindelighed stærkt bølgeformig, og enkelte Bakkepartier hæve sig endogsaa over Landets egentlige Høiberg. Karakteristisk for denne Deel af Landet ere ved Siden af betydelige Skove de saakaldte „levende Hegn“. Disse bestaae af lange Jordvolde beplantede med Hassel, Eg, Birk, Pil, Hyl, Hyben, Tjørn, Beenved, Brombær, Gebeblad m. m. Saadanne Hegn omgive ikke alene hver enkelt Mands Jorder, men strække sig langs alle Veie og mellem enkelte Marker. Til dette Kullesteenslerets Terrain som J. N. Schmidt*) benævner *Østranden* hører: Landet mellem Kolding og Haderslev Fjord, som ved Siden af at være en af de stærkest bølgeformede Landsdele (Skamlingsbakkens Top Høistamling næar her Slesvigs største Høide 363') tillige er den forholdsvis stovrigeste, idet Skovene vel inbtage næsten en Femtedeel af Arealen; Haderslevnæs Sønden for sitstævnte Fjord, baade mindre stovrigt og mindre bakket; Terrainet mellem Sliv-Sø og Gjønner Bugt, der har flere Skovstrækninger og hvor Knivsbjerg hæver sig til 308; det ved sin Plateaubannelse og mange Høidepuncter mærkelige Løit Sogn mellem Gjønner Bugt og Abenraa Fjord; denne Fjords inderste Biig, Abenraas nærmeste Omegn, med sine skjønne Skove i et bakket Terrain, riigt paa Natur-

*) Slesvigs Land og Folk, ved J. N. Schmidt, conf. Lærer ved Domsolen i Slesvig, Abenraa 1852.

fjønheder; Varnæs, der løber ud i det høie Varnæshoved, mellem Nabenraa Fjord og Alsund; Sundeved, der har sit Navn efter dets Beliggenhed ved Alsund og dets udstrakte Skove, af hvilke de største nu omgive Slottet Graasteen i en paa Natursfjønheder riig Egn; Broagerland, den sydlige Deel af Sundeved, forbundet med dette ved en Landstrimmel der skiller Nyhøl Roer fra Venning Bund; Als, heelt igjennem jevnt højeformigt, fra Vest af indstaaet med flere Fjorde, kun ved det smalle Alsund skilt fra Sundeved; Flensborgfjords inderste Biig med dets bakkede Breder, ved hvis Fod Staden Flensborg tildeels er bygget; det sig mod Øst tilspidsende Angel, mellem Flensborg Fjord og Elien, med talrige Skove, især mod Nord omfring Glücksborg Slot, mange Smaaenge og flere Høidstrækninger (Skjersbjerg 233'); det temmelig flade ikke meget lfovrige Svansen mellem Elien og Ekernsørde Fjord, og det noget mere bakkede Dänischwold, der endnu bærer nogle af de Skove, der i Oldtiden gav det Navn.

Det næste Belte, der fra Nord mod Syd gjennemdrager Landet, er den af Kullesteenssandet dannede **Høideryg**. Som Navnet betegner hører den høie Beliggenhed, der dog som alt foranført enkeltviis overtræffes af Østrandens Høider, til det Charakteristiske for dette Landets smalleste, mange Steder knap $\frac{1}{4}$ Miil brede Strøg. Paa mange Steder træder Østrandens Skovvæxt op paa samme, men man mærker let at den her er mindre frodig, Egen og Birken er her hyppigere end Bøgen, Afdækningen mod Vest, paa Grund af den høie meget ubfattede Beliggenhed, mere sraaanende. De levende Hegn erstattes med Steengjærder. Lyngen viser sig paa de her ofte meget bratte Skrænter, og hvor end ei denne findes, hvirvler det lette Sand for Vinden. Som Punkter for dette Beltes Retning kunne fra Nord mod Syd nævnes: Vamdrup, Drevad, Jegerup, Skrydstrup, Jersdal, Strandelhjørn, Mjøl, Hjortkær, Bolberslev, Uge, Bjerndrup, Geilaa, Frøsklev, Hanved, Dversø, Hjalm, Engbro, Arnholt, Skovby, Danevirke, Geltoft; den ender i Hütten Bjergene. Betragter man Høideryggen i dens enkelte Dele, da fremtræde Særegenheder i dens Endepuncter saavel mod Nord som mod Syd. Iuod Nord breder den sig saaledes i langstrakte Vakkelinier, der antage Charakteren af Plateauer, mod Vest lige indtil en Miil fra Ribe. Blandt disse vestlige Høidestrog mærkes tvende fra Frørupegnen udgaaede, hvoraf det ene følger Kongeaens sydlige Bred og er stærkest fremtrædende i Vestenden ved Kalvslund Kirke, det andet gaaer over Jels Sogn til henimod Tol Sogn (Rangtang 261') og omgiver de langstrakte for Kullesteenssandet Charakteristiske Søer ved Jels; fra Magsstrup udgaaer et Strøg over Nustrup mod Gram (Store Fjellumhøi 242'). Paa disse Høider findes endnu Levninger af den gamle Farris Skov, der naaede fra Lillebelt til Ribe. Egen og Birken fore-

kommer her hyppig i Skovene, der ende mod Vest i Egepurrrer (i Slesvig kaldet Skrøv) paa Kalvslundhebe. De bethdeligste Høidepuncter ere her Høibjerg 312', Kobjerg 306', begge vest for Christiansfeld. Høidehøggen gaar nu ganske nær ind mod Haberslev Dam, naaer i Pothøi i Vedsted Sogn 270', nærmer sig Gjenner og Abenraa Fjorde, høier sig ind mod Sundebød og omgiver Søerne ved Hofstrup og Søgaard, nærmer sig umiddelbart op til Staden Flensborg, høier derpaa ind i Angel til henimod Kværn, omgiver i et meget smalt Belte, der afbrydes pludselig ved den lave og sumpige Hebe, Staden Slesvig, høier sig østlig til henimod Louisenlund og gaar derefter over til Hüttener Bjerge, det sydligste og mærkeligste Ufsnit af Høiderhøggen. Hovedknuden af denne Valferrimmel, til hvilken Overgange mod Øst dannes af temmelig ubethdelige Høider og som med sine Sidegrene falder næsten brat af til lave og tildeels sumpige Egne mod Nord, Vest og Syd, findes imellem de i Hütten Sogn beliggende Byer Aschepel, Brefendorf og Ahlesfeld; Kollschalenberg naaer her 346'. Denne Hovedknude staaer igjen i Forbindelse med 3 mindre Valfeknuder, hvoraf den største, Duvensted Høiderne, ligger sydvest for den bethdelige Witten-Sø (c. 1800 Tdr. Land).

Disse Dele af Slesvig, der foran ere omhandlede, danne i Forening hvad man i almindelig Tale kalder det østlige Slesvig eller Øst-Slesvig, ligesom man paa samme Maade kalder Nørre-Sjyllands haffede og skovrige Egne Østsjylland i Modsetning til Vestsjylland med sine Heder og sit Skovsland. Den øvrige Deel af Slesvigs Fastland kaldes nu ogsaa i Modsetning til det østlige Slesvig det vestlige. Mødens man i Vestsjylland dog hidtil kun paaviser trende Længdebelter, nemlig Hedesletterne og Sandklitterne*), viser Slesvig mellem det høie østlige Land og Havet trende bestemt udprægede nordsydlige Belter, nemlig: Slettelandet eller Hedesletterne, det vestlige Høidesstrøg**) og Marfken, hvortil endnu kommer det 4de, men som kun paa Fastlandet fremtræder ved Orbing i det Eiderstedste, nemlig Sandklitterne.

*) See det i Beskrivelsen af Kongeriget Alm. Deel S. 26—27 om de ældre Sandklitter Anforle. I Oversigt over det kgl. danske Vidensk. Selskabs Forhandlinger Novbr. 1862 anfører Conferentør. Forchhammer ang. Afdannelsens Udbredelse mod Vest at han ikke erindrer at have seet den „paa den vestlige Side af den gamle Klitrække, som imellem Ringkjøbing og Lemvig betegnes ved Navnet Alsborg Sand og derfra mod Syd pletviis lader sig eftervise indtil den i Hertugdømmet Slesvig atter træder samlet frem ved Lygum og Læk.

**) Angaarnde dette see „Bidrag til en fysisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig“ ved S. Mathiesen, Major, i Slesvigste Provindsalesterretninger. Ny Række. 3die Bind 4de Hefte. S. 327—336.

Slettelandet indtager næsten hele Hertugdømmets midterste Deel og bestaaer af forstørstedelen lavtliggende til Abhsformationen hørende Hebestrækninger, som nu dog mere og mere opdyrkes. Som foransført indtager Høideryggen vestlige Udløbere den største Deel af Slesvigs nordligste Deel, og det er først syd derfor at det vidtstrakte Sletteland faaer sin egentlige Charakter, skjøndt det dog og sydligere afbrødes af enkelte Forhøininger i Terrainet, der derhos deles i tvende Dele ved et sandet Strøg, der mod Ost begynder i de mægtige Sandbakker ved Frøslø i Nærheden af Bov og gaaer over Medelby, Vestre, Sønder-Løgum til Grelshøl. I Gjennemsnit kan man vel angive Slettelandets Brede til 2¹/₂ Meil.

Det vestlige Høidestrøg der, endsskjøndt af ringe absolut Høide, fremtræder stærkt mellem Landets indre Lavning og den end fladere Marst, strækker sig fra Bredeaaens Udløb til Trenens sydligste Bugtning. Foruden at denne Ryg ofte gennemskjæres af Vandløb, som kommende fra det Indre tilflyde Vesterhavet, er den imellem Tønder og Sønder-Løgum afbrudt ved en af Marst og sibe Enge bestaaende udstrakt Lavning, som giver Plads for en fælles Hovedmunding for samtlige Vandløb, der tage Udspring i den Deel af Høideryggen, der ligger mellem Gjerner og Bov; denne Afbrudelse deler Høidestrøget i en mindre nordlig og en større sydlig Deel. Den mindre nordlige Deel, mellem Ballum og Høier, naaer heelt ud til Vesterhavet, hvor den danner en Kyst, som paa sine Steder ligger 50 Fod over Vandfladen; i Forbindelse hermed staaer i Nordost tæt ved Nørre-Løgum en ældgammel Klitstrækning, i hvilken Vengshøi naaer 199'. Den større sydlige Deel af det vestlige Høidestrøg, der ogsaa frembærer Spor af Klitter fra en fjern Tid, saaledes ved Løf, udstrækker sig fra Sønder-Løgum langs Marstens indre Side lige til Trenen, og breder sig paa dennes nordlige Side saaledes at den optager hele Strækningen mellem denne Flod, Ar-Na og Vesterhavet, hvis Kyst den danner mellem Vobkenbøl og Skobøl. Høidestrøget antager her Ostkystens Charakter, med betydelige Skove, levende Hegn, og anseelige Bakker, blandt hvilken Glockenberg yder en interessant Udsigt over Trenens sydlige og vestlige Løb samt de omgivende rige Eng- og Marststrækninger. Endsskjøndt det vestlige Høidestrøg herester kun har sin Udstrækning mellem Brede-Na og Trenen kan man dog finde Fortættelse af samme til Hertugdømmets saavel nordlige som sydlige Grænse: mod Nord træffer man saaledes paa den uinddigeede Marsts indre Side en meget lav og sandig Ryg, der betegnes ved en Række af Bjer, og mod Syd fremtræder, i den sumpige Egn mellem Trenen, Eiberen og Sorgen, det langstrakte høitliggende Land Stapelholm, og mellem Sorgens tvende Arme et mindre kredsformet Høiland, der danner Erøde Sogn.

Marfken, der endnu bestandig er i Dannelselse ved at Havets Ebbe lader det ved Floden medbragte Dynd (Slif) tilbage, er en aldeles jevn Engfllette, der paa intet Sted hæver sig 16 Fod over Vandfladen. Den er bedækket med en rig Vegetation af Græsarter og benyttes fornemlig til Kvæggræsning. Den indtager næsten hele Hertugdømmets Vestkyst, kun afbrudt paa c. $\frac{1}{4}$ M. ved Vester Vedsted paa nogle enkelte Steder ved Brønæs, paa c. 2 M. mellem Ballum og Høier, paa $\frac{1}{2}$ M. ved Skobøl, og paa c. $1\frac{1}{2}$ M. ved Sandbankerne paa Eiderstedts Vestkyst. Den nordligste Deel nedtil Ballum, der ikke har Diger, naaer ikke selv i sin største Udstrækning meget over $\frac{1}{2}$ M. i Bredden; mellem Høier og Ølholm, fra hvilken sidstnævnte By Havdigerne begynde, har den en Gjennemsnitsbrede af $1\frac{1}{2}$ M. og omgiver her Geestaafens Risum Mose, saaledes kaldet efter en i Midten af samme liggende Mosestrækning; fra Ølholm til Høilandet ved Skobøl har Marfken kun en Middelsbrede af $\frac{3}{4}$ M. Fra Skobøl staaer den i uafbrudt Forbindelse med Eidersted, der bestaaer af lutter Marfkland, alene med Undtagelse af 2 mindre langstrakte Geestaafene ved Garbing og Tating samt af den fornævnte Flyvesandsstrækning. Fra Eidersted fortsættes endvidere Marfken, som saakaldet Flodmarf, dækket ved Diger, i lange Drag opad med Floderne Eider og Trene. Ogsaa Nerne paa Vestkysten bestaae for en Deel af Marf, deels indbygget: Nordstrand og Pelsvorn samt en Deel af Fjor, deels uindbygget: Halligerne og en Strækning af Silb. Arealen af den slesvigke Marf anslaaes til 18 □ M. Hertil kommer endnu de til Græsning indtagne Forlande udenfor Digerne og de ved daglig Flod oversvømmede Bader*).

*) Af danske Skrifter om Marfken maae nu mærkes fra den nyeste Tid: Kammerraad, Vandbygningsdirecteur Groves Skrift „Naturen paa Slesvigs Vestkyst“ (heri fremhæves Infusionsdyrenes masseløse Død som væsentlig bidragende til Badernes Dannelselse) og „Om Marfdannelsen paa Vestkysten af Hertugdømmet Slesvig“ af Grev Arthur Reventlow, Curator ved Kiøls Universitet. E. Grønvold har i „Den danske Stat“ S. 99 fig. givet følgende anskuelige Fremstilling af den Maade hvorpaa Marfken bliver til: „Badvandet paa Baderne feer høist forskjelligt ud i Flod- og i Ebbetiden; i Flodtiden, naar det strømmer ind, er det ganske plumret og graaligt af Farve, fordi det er opfyldt med de sine Leerdele; i Ebbetiden, naar det trækker sig tilbage, er det derimod klart, fordi det har affat sine Leerdele paa Badene. Det følger heraf, at Badene efterhaanden, ved saaledes 2 Gange i Døgnet at dækkes af et Lag Slif, maa blive forhoiet; men denne Tilvæxt er overmaade ringe, thi paa mange Steder vil ethvert saadant Lag ikke engang være saa tykt som det fineste Postpapier. En saadan Tilvæxt vil maastee under sædvanlige Forhold ikke være større, end at et halvt Aarhundrede eller 35,000 Flobtider ere nødvendige til at forhøje Badene med en eneste Fod. Man kan dog vanskelig angive Tilvæxtens Hurtighed i Almindelighed, da den afhænger af mange Omstændigheder, og man har Exempler paa, at der paa en meget kort Tid kan afsættes sig herved en Fod Slif. I den store Jiskfod i 1839 afsattes saaledes ved Husum et Lag af 8

Det er alt nævnet at der findes **Sandflitter** paa **Eiderstedts** **Vest-**
lyst. I større Udstrækning træffes de paa **Sild** (og **Amrum**), hvor de

Tommers **Lykkelse**, og det blot paa en **Nat**. **Efterhaanden** bliver **Baden** for-
 høiet saameget, at den ikke mere oversvømmes ved daglig **Flod**, og den faaar
 nu, dersom den hænger sammen med **Faaklandet**, **Nævnet** **Forland**, eller dersom
 den er en **D**, **H**allig. Saadanne **Strækninger** høve sig imidlertid kun lidt
 over almindeligt **Lavvande**, og bliver altsaa overskyllede ved enhver **Stormflod**,
 idet tillige en saadan **Overskyllning**, dersom den ikke er for stærk, efterlader et
Lag **Silt**. Naar **Beboerne** ville sikke sig mod disse **Oversvømmelser**, maa de
 nødvendigviis danne et særegent **Bævn**; **Forlandet** omgives derfor med **Diger**
 og er nu forvandlet til en **Roug**. Det er let at indsee at en hurtig **Lisfikning**
 maa være af en særdeles **Interesse** med **Hensyn** til at indvinde nye **Stykker** **Land**,
 og der viser sig heldigviis ikke blot hos **Mennesket**, men ogsaa hos **Naturen** en
Bestræbelse efter at hjælpe hertil. Paa en stor **Mængde** af **Vadterne** vokser en
Plante **Salicornea** eller **Dvelleren** (*Salicornia herbacea*), der kun kan
 trives saalænge den afværende bliver overgydt med **Saltvand** og atter ladt tør.
 Den vokser derfor kun paa en **Høide** der ligger imellem $\frac{1}{2}$ **Fod** under og 3—4
Fod over ordinair **Flod**, og hører altsaa til de saa **Planter**, der ere bundne
 til ganske særegne **Forhold**. Ogsaa i **Udseende** er den mærkelig idet den har
 en vis **Lighed** med en eller anden af de mange **Jisplanter**, som dyrkes saa
 almindeligt i vore **Binduer**. I **Stedet** for **Blade** har den saftige, mørkegrønne
 og fivte **Grene**, som udgaae i en **Vinkel** af 45° fra **Hovedgrenen**. Ved **Hjælp**
 af disse fivte **Grene** og de mange **Rødder**, som udsendes til alle **Sider**, bliver
 nu **Slikken** fastholdt, og **Afsætningen** deraf altsaa i **høi** **Grad** befordret. Ligesom
Baden har sin **Salturt**, saaledes har ogsaa **Forlandet** sine særegne **Planter**,
 der tjene til samme **Diemed**. Her er det forskellige **Græsarter**, der ikke
 naae mere end en **Tommers** **Høide**, men vore saa tæt, at hele **Forlandet** seer
 ud, som om det var bedækket med et grønt **Tæppe**, næsten som **Moslaget** i
 vore **Stove**. Ogsaa alle sine **Græstæpper** befordrer i **høi** **Grad** **Lisfikningen**.
 I fornævnte **Grev** **Reventlows** **Strikts** gives, efter **Meddelelse** fra **Prof.** **Nolte**
 i **Kiel**, en nærmere **Beskrivelse** af **Vegetationens** **Fremstriben** paa **Vadterne**:
 „Naar **Bunden** ved **indtrædende** **Ebbe** bliver tør, viser der sig hyppig paa den
 nogle smaa grønne **Traade** (**Conserver**) der gjøre **Overskuden** **slibrig**. Over
 dette **slibrige** **Lag** leirer der sig med den **indtrædende** **Flod** ny **Silt**, paa hvil-
 ken der igjen fremkommer **Conserver**. Nu vise de saakaldte **Dvellerer** sig.
 Disse (*Salicornia herbacea* L., **Arig** **Salturt**. **Fornem.**) ere de første **pha-**
nerogame **Planter**, med **Lebbygning** og grønlig **Farve**. De forberede **Jord-**
bunden for de følgende **Saltvæxter** og **efterhaanden** for **Græsbevækningen**.
Efter **Dvellervegetationen** viser der sig to **Slags** **Sandvæxter**, **fremdeles** **Fir-**
ling, **Gaaefod**, **laaden** **Salturt** og **tornet** **Sodaurt**." Derefter danner der sig
 en ny **Vegetation** af nærende **Saltplanter**. Blandt disse mærkes to **Arter**
Limonurt, **Strand-Nster**, **Strand-Weibred**, **Strand-Trehage**, **Strand-Spynte**,
 almindelig **Sandfryb**, forskellige **Arter** **Melbe**, **Rogleax** og **langtapplet**, **knoldet**
Siv. Til disse slutter sig nu som særdeles vigtig **Andelen** (**Strand-Naggræs**),
 som i **Forbindelse** med den **knoldede** **Siv** danner det **tætte** **Underlag** for den
 nye **Græsart**. Om **Vadternes** **Udstrækning** see ogsaa **Tønder** **Amts** **Beskrivelse**,
 i **Sp.** **D.** **S.** 128.

i mægtige Vakkellag dække Kysten mod Vest, i en Længde af 4—5 M. og naae her en Høide af henimod 200 Fod. Mindre høie men af en endnu større vest-østlig Udbredning ere Flyvesandsbakkerne paa Romø. Disse Klitter hvile endnu paa Levninger af en ældre Kystlinie, som vistnok uafbrudt har strakt sig fra Skallingen ved Hjerting til Klitterne i Eidersted, saaledes som den endnu fra Skallingen mod Nord strækker sig saa at sige uafbrudt til Hantsholm*).

*) J. „Bidrag til Skildringer af Danmarks geographiske Forhold i deres Afhængighed af Landets indre geognostiske Bygning“, Indbydelseskrift til Kjøbenhavns Universitets Fest i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag d. 6te Octbr. 1858, omhandler Conferentsraad Forchhammer ogsaa disse eiendommelige Kystforhold samt den hele Vasfinnbannelse mellem Vesterhavsoerne og Fasklandet. Disse Betragtninger ere af høj Interesse, hvorfor Udgiveren tillader sig at lade dem aftrykke her.

„Fra Hantsted paa Kridtøen Hantsholm strækker Kysten sig mod S. S. V. til Agger og derfra lige fra N. til S. indtil Skallingen ved Hjerting; derfra fortsætter den sig over Verne Fjæs, Splt, Amrom til det yderste vestlige Punct af Eiderstedt i Sognet St. Peter. Denne hele Kyst er flad og sandet, med Undtagelse af enkelte søformige Vækker, som hæve sig frem af Klitterne. I det nordlige Parti omkring Liimfjorden bestaaer disse af Kridt og Liimsteen, (Hantsholm, Bulbjerg), ved Agger og Bovbjerg er det Leer af Kullesteensformationen. Ved Skallingen er det Limonitlandets faste Lag af Bruntulformationen. Paa Splt er det deels høie Klitter af Kullesteensleer, deels Bruntulformationen, paa Amrom er det igjen Kullesteensformationen og paa St. Peter er det Sandklitter. Et Forhold giver denne Kyst en ganske eiendommelig Charakter: det er de store, ved Siden af hinanden liggende Basins, der ledsage Kystlinien paa sin hele Strækning. Imellem Hantsholmen og Liimfjorden ved Agger finde vi fra N. til S. Bleg Søen, Nord Søen, Vester vandet Sø, Stjørring Sø, Fasking Sø og Flad Sø; saa kommer Liimfjordens vestlige Bredninger, nu forbundne med Vesterhavet ved den i 1825 dannede Aggercanal; derpaa træffe vi atter en Række Indløer og Fjorde, Ferring Sø, Rissumsfjord, Stadvilfjord og den store Ringkjøbingfjord, S. for denne Tulsø, Høebugten og Hjerting Revier og dernæst Havet mellem Bestkysten af Slesvig og den ydre Drætte. Denne Bygning af Landet er høist eiendommelig og medens man blot ved at see paa et Landfort kunde være tilbøielig til at troe, at disse Søer vare Lagundannelser, fremkomne ved en Sandrevle opkastet af Havet, viser et Studium paa Stedet selv, at Begrænsningen mod Havet dannes af en langst ældre Dannelse, der har afgivet de faste Punkter, om hvilke Sandet har leiret sig. Dette træder især stærkt frem ved Høerøerne ved den fladeste Kyst, hvor de ældre Dannelser spille Hovedrollen, og selv paa den lange smalle Landstrøge ved Hornum paa Splt, hvor man ved det første Nækast kun seer Sand, finder man ved en nøiere Undersøgelse en ældre fast Skærne af Bruntulformationens Leer“.

Ved at kaste et Blik tilbage paa denne Vandring fra Øst til Vest gjennem Hertugdømmet vil man modtage et broget Indtryk af de veylende Naturforhold, der give denne Landsdeel en særegen Interesse for Betragtningen. Til nærmere at sammensatte disse for Slesvig eienommelige stærke Overgange, ville vi lade Diet løbe tilbage i modsat Retning fra Vest til Øst efter en Linie, som vi ville drage fra Ording i Eibersfled til Gjelting i Angel. Vi ville da først træffe det hvirvlende Fjlvbefand, pludselig gaae over til den saftgrønne Marst med dens græssende Kvæghjorder. Denne vil atter afbrydes af det vestlige Hvidestrøgs Rugmarker og ved Nordvestvinden luede Skove. Derfra vil Diet mod Øst oversee Trenens engomkrandsede Løb og en lav Hedestrækning, hvor endnu den brune Lyng giver Grundfarven. Naar denne er passeret, hæver Vandet sig pludselig med sandede, tildeels lyngklædte Bakker, Rug- og Boghvedemarkers, Skove af Teg og Bøg, Skovmoser og langstrakte Søer. Medens Udsigterne her ere veylende, ville vi strax derefter i det fede Angel næsten være berøvet ethvert Blik paa Eggen af de levende Hegn, der tæt omgive alle Veie; kun af og til afbrydes de af løvrige Bøgestove eller kan Blikket finde Veie gjennem et Led til det rødbrune græssende Kvæg og de rige Kornmarker. Det uoverstuelige Vesterhav var Linien Grændse mod Vest, og den slutter nu ved Østersøens mindre bevægede Havflade med Udsigter til de frugtbare Der, Als og Frø.

Ved at omhandle Danmarks Grændser have allerede de omgivende Have og de fra samme indstykende Fjorde fundet deres Beskrivelse; ligeledes ville Vandløbene og Indsøerne finde Omtale i en forholds-mæssig Detail ved de enkelte Amter og Landskaber. De ville derfor kun blive nævnte her til en Oversigt.

Da Landets Høider og ligger nærmere Østlysten end Vestlysten, følger det deraf at Vandstrømmene, der gaae mod Vest, have et længer (men ogsaa et langsommere) Løb end de, der have deres Udløb mod Øst. Mod Vest løbe til Vesterhavet Kongeaen og saa kaldet Skodborg=Åa, der udspringer i Ødis Sogn og paa en Strækning gjør Grændsen mod Nørre=Jylland; Flads=Åa (Gram Åa) og Gjels=Åa, der (hver med et Løb af c. 6 M.) omtrent en Miil vesten for Ribe forene sig og danne Ribe= eller Rips=Åa, hvilken atter ved Bhen optager Hjortvad= eller Tved=Åa (i sit første Udspring kaldet Farris=Væk) og c. $\frac{1}{2}$ M. fra Ribe naaer Havet; Reis=

by=Na; Brøns=Na*); Brede=Na, der dannes af flere sammenstrømmede Bække og løber forbi Løgumkloster**); Bid=Na, der har et Løb af 8 M., udspringer paa Høiberyggens Vestfraaning tæt ved Abenraa, optager Hvirf=Na, Grøn=Na og Sønder=Na m. fl., løber forbi Tønder; Søholm=Na (Skoblund=Na) der optager Hølsted=Na og Lind=Na; Ræk=Na***); Arl=Na der optager Bomsted=Na†); Husum=Na††). Med Eideren forener sig Trenen, der dannes af Kiels=Na og Bonde=Na, der begge komme fra det nordøstlige Angel og forene sig i Træ=Ø. Fra denne tager Trenen sin Begyndelse og løber først en lille Strækning mod Vest, men derefter 5—6 Mile mod Syd, i hvilket Løb den optager paa høire Side Perriøbæk, paa venstre Side Helligbæk, Jybbæk, Arnsbæk, og Reide=Na; omtrent 1½ M. fra Frederiksstad vender den sig pludselig mod Vest og forener sig ved denne Stad med Eideren†††). Denne Flod udspringer vel i Holsteen, men af sit 20 Mil lange Løb danner den paa de sidste 15 Mile, nemlig fra Flemhuder Ø indtil Udløbet i Vesterhavet, i sit gamle Løb Grændsen mellem Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, og dens nuværende seilbare Flodfæng hører i enhver mercantil Henseende til Slesvig. Paa den foransførte Strækning, paa hvilken den gienemløber Staden Rendsborg og passerer Frederiksstad og Tønning, danner Eideren tillige en Deel af Eider=Canalen††††) og af denne Grund, samt da Havnene dannes under den slesvigste Ryst, har Hertugdømmet Slesvig Høihedsret over Eiderens Flodfæng paa hele denne Strækning. Hen til Rendsborg, hvor Floden meget ubvider sig, kaldes den Over=Eider, nedenfor kaldes den Under=Eider. Over=Eideren har i Almindelighed en Dybde af 15—16', dog paa 2 Steder kun 8¾', som er Canalsens mindste Dybde. Under=Eideren, vest for Rendsborg og indtil Tønning, er passabel for Skibe, som stikke 10—11 Fod, dog kan Vandstanden udfor den holsteenske Landsby Brecholz, ved vedholdende stærke østlige Vande, synke til 6 Fod. Fra Eidermundingen kunne vel

*) Om de fornævnte Vandløb see Haderlev Amt S. 2—3.

**) Om Brede=Na see Løgumkloster Amt S. 97.

***) Om Bid=Na, Søholm=Na og Ræk=Na see Beskrivelsen af Tønder Amt Side 117—118, hvor ogsaa Gudstogens sydvestlige Afløb, der gennem Slusen ved Sydvesthjørne ledes ud i Havet, findes ommeldt.

†) See Beskrivelsen af Bredste Amt S. 203.

††) See Beskrivelsen af Husum Amt S. 220.

†††) Om Trenen see Beskrivelsen af Flensborg Amt S. 457—58, Gottorp Amt S. 505, Pütten Amt S. 595.

††††) Om Eider=Canalen see foran S. 6.

Skibe, stikkende 14—15 Fod komme op til Tønning, men de kunne ikke undgaae at passere Steder, hvor der ikkun findes 7—8 Fod Vand med Lavvande*). Eideren optager paa sin høire Bred, foruden Trenen, Sorgen eller Sorgfloden, der nærmest dannes ved Afløbet af den lille Bisten Sø, Schirnaa, der fører Vandet fra Witten Sø og Fokbel=Na**). Paa Slesvigs østlige have følgende Vandløb deres Munding: Røit=Na eller Fjhsing=Na, der dannes af Dybæk og Bedelbæk, og flyder i Eljen***); Lipping=Na, der flyder i Gjelting Bugt, Langballe=Na og Svends=Na, der løbe i Flensborg Fjord†); Fjstbæk, der flyder i Nyhøl=Nor og Borup Bæk, der flyder i Alsfund††); og endelig Taps=Na, der løber i Heilsminde†††).

Af Indsøer skal her kun være at nævne de betydeligste. Disse kunne enten henføres til Klassen af de langstrakte dybe Søer, der dannes i Kullesteenssandet og hvilke som oftest ligge gruppeviis, saadanne ere Fels Søerne i Haderslev Amt, Hastrup=Sø og Søgaard=Sø i Aabenraa Amt, Oversø, Sankelmark=Sø og Træ=Sø i Flensborg Amt, Lang=Sø, Isted=Sø og Arnholt=Sø i Gottorp Amt, Witten=Sø, Bisten=Sø og en mindre krateragtig Sø i Hütten Amt; eller Søer, der tidligere have været Dele af Havet og enten ere blevne stulte fra dette ved Indbigninger, saaledes som Arventoft=Sø, Wondesgaard Sø og Botslot=Sø i Tønder Amt; eller opstaaede ved en Lagundannelse saasom Svans=Sø og Himmelmark=Sø i Svansø og Gooß=Sø i Dänischwohld. Den betydelige Indsø Haderslev Dam er opstaaet ved Opdæmning.

*) Mellem Flemhuder Sø og Rendsborg føre Broer over Eideren ved Sleserne Königsförde og Klüvensfæ, men paa dens øvrige Løb kun ved Rendsborg. Af Færger mærkes Ver Færge paa Veien fra Rendsborg over Hamborf, Hohner Færge paa Landeveien fra Rendsborg over Hohn, Borgen Færge, som fører fra Grode, Süderkappel Færge, Fredrikstads store Færge, der danner Hovedforbindelsen mellem Marsslandene nord og syd for Eideren og Færgen fra Tønning i nordøstlig Retning til Wollersum, vest for Flakken Lunden i Ditmarsken. Desuden flere Steder mindre Færgesteder for enkelte Personer.

Fra Egnen ved Hamborf i Hohn Sogn er Eideren forsynet paa den slesvigske Side med Sommerdiger til Tielon, hvorfra flere Vinterdiger følge Eiderens høire Bred.

Om Eideren see Baggesen „Den danske Stat i Aaret 1860“ II. S. 165—66.

***) Om Sorgen, Schirnaa og Fokbel=Na see Hütten Amts Beskrivelse S. 595.

****) See Gottorp Amts Beskrivelse S. 505.

†) See om disse 3 Naer Flensborg Amts Beskrivelse S. 458.

††) Om disse see Aabenraa Amts Beskrivelse S. 326.

†††) See Haderslev Amts Beskrivelse S. 2.

Befolkningen og dens Erhverv.

Nogle Resultater af den sidste Folketælling i Hertugdømmet Slesvig.

Skjøndt hele det danske Monarchies Befolningsforhold er behandlet i Afdelingen om det danske Monarchie i Kongerigets Beskrivelses almindelige Deel vil her dog, da der senere er foretaget en almindelig Folketælling i Aaret 1860, nogle af dennes vigtigste Resultater for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende blive at meddele og derhos ogsaa at fremhæve de Forandringer, som denne sidste Folketælling viser i Sammenligning med den foregaaende fra 1855*).

Efter Folketællingen den 1ste Februar 1860 var Folkemængden i Hertugdømmet Slesvig (Mdkj. 204,323, Kvkj. 205,584) . . . **409,907**
 Medens Tællingen den 1ste Februar 1855 viser (Mdkj.

197,979, Kvkj. 197,881)	395,860
Tilvæksten altsaa	14,047

eller procentviis 3,55, den aarlige Gjennemsnitstilvæxt 0,70. I Kjøbstæderne har Tilvæksten viist sig at være 2,35, paa Landet 3,81 Procent. Hvorledes det forholder sig med Tilvæksten i de enkelte Kjøbstæder viser den efterfølgende Tabel:

	Befolkningens Størrelse.		Den procentvise Tilvæxt.
	1855.	1860.	
Flensborg	18872	19682	4,29
Slesvig	12411	12197	÷ 1,72
Haderslev	7477	8012	+ 7,16
Aabenraa	4920	5133	4,33
Husum	5079	4816	÷ 5,18
Eternsørde	3931	4325	+ 10,02
Sønderborg	3997	3894	÷ 2,58
Tønder	2909	3216	+ 10,55
Tønning	3077	3669	÷ 0,22
Frederiksstad	2449	2347	÷ 4,16
Burg	2297	2314	+ 0,74
Erøesthøbing	1712	1713	0,02
Garbing	1580	1656	0,81
Tilfammen	70711	72374	2,25

Indbaanerne af Flækkerne ere i det Ovenstaaende regnede til Landbeboerne. Efterstaaende Tabel viser at Folketilvæksten i disse har været større end i Landdistricterne, ja endog større end i Kjøbstæderne.

*) Statistisk Tabelværks 3die Række 1ste Bind.

	Befolningens Størrelse.		Den procentvise Tilvært.
	1855.	1860.	
Arnæs	951	1071	12,02
Bredsted	2004	2165	8,03
Christiansfeld	679	681	0,20
Høier	931	1041	11,02
Kappel	2545	2700	6,00
Lysborg	767	789	2,07
Løgumkloster	1336	1419	6,21
Marsdal (p. Vrå)	2473	2590	4,78
Niðborg (p. Als)	1289	1304	1,16
Byt (p. Får)	899	1006	11,00
Tilfammen	13874	14766	6,33

Den specifikke Befolkning i Landdistricterne (Flækkerne ikke medregne) viser sig saaledes:

	Folketal pr. geogr. □ Mil.			Folketal pr. geogr. □ Mil.	
	1855.	1860.		1855.	1860.
Hvidding Herred	995	1048	Haderslev H.	2239	2366
Norre-Kangstrup H.	1031	1118	Landskabet Eibersled, Bester-		
Lønder H. og Løgumkloster			belen	2461	2411
Birk	1043	1123	Landskabet Stapelholm	2339	2416
Slogs H.	1105	1127	Bøking H.	2374	2457
Vis H.	1141	1198	Eternførde H. nordlige Deel		
Sønder-Kangstrup H.	1170	1223	(Eransen)	2464	2534
Kalslund H. og Ribe Provsti	1207	1249	Eternførde H. sydlige Deel		
Den Amrum	1270	1284	(Dänischwold)	2534	2575
Ugle H.	1272	1418	Landskaberne Nordstrand og		
Krop og Meggerdorf H.	1382	1433	Fetvorn	2496	2603
Fross H.	1483	1523	Den Femern	2679	2622
Gram H.	1453	1532	Struckstrup, Satrup og Mer-		
Bredsted Amt	1472	1574	kær H.	2755	2801
Kjær H.	1477	1575	Den Får	2799	2856
Den Romø	1650	1641	Ny Herred (med Rytirke-		
Is- og Møgeltonder H.	1816	1866	Segn.)	2878	2937
Husum Amt	1782	1892	Norrborg og Egen H.	2940	2961
Arens og Treia H.	1801	1903	Sønderborg og Augusten-		
Den Sild	1831	1913	borg H.	3219	3233
Høier og Bidding H.	1944	1975	Elis og Jüfung H.	3115	3241
Højn H.	1878	2018	Kappel H.	3335	3413
Ris H.	1948	2039	Husby H. (med Munkbrarup		
Lundtoft H.	1967	2103	Segn.)	3366	3415
Hütten H.	2219	2256	Rybol H. og Barmæs Birk	3566	3661
Tyrstrup H.	2169	2285	Den Vrå	4846	4972
Landskabet Eibersled, Øster-					
belen	2365	2361			

Fjern og Romø ere de eneste Landsdele som vise en Afstagen. Man kan dog ikke af de forelagte Data see Grunden hertil. Ferners Clima og Jordbundsforhold, der skal give Anledning til Febre, kan muligviis have bidraget. For Romø kan man vel ikke forsøge at give nogen Forklaring, da Indvaanerantallet paa den til Slesvig hørende Deel, som kun er 485, er for ringe til at jo enhver Slutning vil have Risicoen af at ganske tilfældige Omstændigheder dog sluttelig vise sig at have gjort Udslaget. Hverken Svansen eller Dänischwold have en Folkmængde eller Folketilvæxt som svarer til disse rige Landskaber; men Grunden hertil ligger noksom klart for Dagen i de uheldige Godsforhold og det endnu overveiende Tidspæste.

Af 1000 Mennesker af begge Røn hørte efter Folketællingerne i 1855 og 60 til:

	1855.	1860.
1. a. Geistligheden og Lærerstanden	15,87.	16,15.
b. Private Medhjælpere hos Førstnævnte	0,51.	0,61.
2. a. Civile Embedsmænd	8,58.	8,85.
b. Private Medhjælpere hos Førstnævnte	1,69.	1,64.
3. Fast Ansatte i underordnede Poster	9,87.	10,31.
4. Militairstanden: Officererne	1,112.	1,13.
5. — Underklasserne	5,97.	4,00.
6. Privatiserende Bidskabsmænd	5,01.	5,25.
7. Pensionister	36,31.	19,55.
8. Capitalister	8,04.	8,25.
9. De, som leve af Jordbrug	353,93.	383,17.
10. De, som leve af Søen	35,21.	38,80.
11. De, som leve af Producters Forædling	218,84.	220,15.
12. De, som leve af Handel	53,31.	55,54.
13. Dagleiere og Arbeidsmænd, samt de, der henhøre til Tyndeklassen uden fast Tjeneste	213,07.	209,39.
14. De, som ikke drive nogen bestemt Næring	9,21.	6,54.
15. Almisseuhyndende	23,03.	20,37.
16. Arrestanter og Fanger	0,53.	0,30.

Naar den ovenstaaende Liste, der omfatter foruden Hovedmænd og Medhjælpere i de forskjellige Klasser tillige disses Familier og Tyende, viser en betydelig Afstagen blandt Pensionisterne fra 1855 til 1860, da har dette sin særlige Grund deri, at man til disse havde i førstnævnte Aar regnet Aftægtsfolk over hele Hertugdømmet, medens man i 1860 havde i den danskstalende Deel henført dem til Klassen af dem, der ernære sig af Jordbrug. Den store Forøgelse i sidstnævnte Klasse forklares ogsaa herved.

Bed at sammenligne de enkelte Samfundsklasser med de tilsvarende

i Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen er det fremtrædende at de, som leve af **Søen**, ere talrigere her. I 1860 er Forholdstallet for Kongeriget 27,73, for Holsteen 24,86. Antallet af Hovedpersonerne i denne Klasse var i Slesvig i dette Aar 5,634 (foruden 48 Fruentimmer); i Kongeriget 13,791 (foruden 136 Fruentimmer); i Holsteen 4,723 (foruden 32 Fruentimmer). Til Forklaring heraf maa det bemærkes, at der drives en bethdelig Fragtfart fra flere af Hertugdømmet Slesvigs Byer, saasom Abenraa, Flensborg, Sønderborg, Vrøeskjøbing, Kappel og Marstal. Fra de trende sidstnævnte samt fra Arnæs og Maesholm høves derhos en bethdelig Handel med indenlandske Forbrugsartikler, navnlig Jødevarer. Til denne Klasse hører ogsaa de talrige Fiskere i Slesvig By og i Ekernførde, ligeledes Østersfangerne ved Sild og Før samt de Vlange, der fra disse Der tage Hyre i udenlandsk Fart og som for en stor Deel ere talte med, da de paa den Tid Folketællingen foregaaer findes i deres Hjemstavn.

Af fremmede Religionsbekjendere havde Hertugdømmet Slesvig d. 1ste Februar 1860: Herrnhutter 412 (162 Mand, 250 Fruent., alle i Christiansfeld); Lybsk Reformeerte 225 (145 M., 80 F., fordeelte over hele Hertugdømmet); Fransk Reformeerte 22 (11 M., 11 F., paa forskjellige Steder); Remonstrantisk Reformeerte 126 (67 M., 59 F., alle i Frederikstads); Mennoniter 88 (49 M., 39 F., 61 i Frederikstads, de øvrige paa forskjellige Steder); Romersk Catholske 584 (340 M., 244 F., i Flensborg 60, i Slesvig 43, i Frederikstads 73, paa Nordstrand 182*), de øvrige paa forskjellige Steder); Græsk Catholske 2; Anglikanere 95 (47 M., 48 F., deraf 81 i Flensborg, sandsynligviis alle Fernbaneembedsmænd og Betjente med Familier); Baptister 18 (7 M., 11 F., deraf 16 i Byen Slesvig); Mosaiter 527 (275 M., 252 F., 60 i Flensborg, 10 i Haderslev, 32 i Abenraa, 1 i Sønderborg, 11 i Tønder, 1 i Husum, 6 i Tønning, 112 i Slesvig, 185 i Frederikstads, 1 i Ekernførde, 8 i Burg, 8 i Byk, 2 i Arnæs og 14 i Kappel, 15 paa forskjellige Steder i Landdistricterne); 9 Mormoner (5 M., 4 F.).

Agerdyrkning og Kvægavl.

Ligesom det øvrige danske Monarchie er Hertugdømmet Slesvig overveiende et Land der driver Agerdyrkning og Kvægavl i Forening som Hovednæringsvei. Folketællingslisterne vise vel at i Kongeriget den procentvise Andeel er større, saaledes for 1860 af 1000 Indvaanere 454, medens for Slesvig kun 373, men hertil maa dog bemærkes, at

*) Af disse 33 Janjenister.

der for den thvftalende Deel af Hertugdømmet, som ovenfor anført, ikke er tillagt Antallet af Aftægtsmænd og biskes Familier, hvilket har været Tilfældet for hele Kongeriget. Ogsaa maa der tages Hensyn til at Klassen af Dagleiere m. fl. (13) er i Slesvig opført med 209 af 1000, medens den i Kongeriget kun ved Tællingen i det fornævnte Aar viser 151 af 1000. Disse talrige Dagleiere i Hertugdømmet ere for en stor Deel til Anvendelse for Agerbruget, medens det differerende Forholdstal i Kongeriget for en Deel gaaer ind under Huusmandsklassen, uden at dog de hvre Vilkaar væsentlig divergere. De efterfølgende Uddrag af Risterne over Antallet af Heste, Hornkvæg, Faar og Sviin i Aaret 1861, hvilke Rister fornylig ere blevne publicerede fra det statistiske Tabelværk, ville udvise den Eiendommelighed for Hertugdømmet Slesvig, at Kvægholdet i denne Landsdeel forholdsvis er større end i Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen, men ogsaa meget stort i Sammenligning med andre Lande. Grunden hertil er at søge i Landets Bestaaffenhed med store Marskstrækninger paa Vestkysten, store Engstrækninger i Landets Midte samt den eiendommelige Indbegningsmaade paa Østkysten med levende Hegn, der i høi Grad begunstiger Kvægets Græsning. Dertil kommer, at talrige Studiehjorder føres nordfra til Fedning i Slesvigs Marsk egne, navnlig i Eidersted. Sønderjydens Forkjærlighed for Kvægbristen og Kvæghandelen, der ikke viger Nørrejydens, er et Moment, som i denne Henseende ogsaa maa komme i Betragtning *).

Tager man Hensyn til det egentlige Agerbrug da staaer dette blandt

*) Om denne Forkjærlighed og Interesse for Kvæget indeholder Pastor J. Kochs Artikel: „Den mellem-slesvigste Slette og dens Beboere. En Stikdring, nærmest grundet paa Jagttagelser i Birkal og tilgrændsende Sogne“ i Slesvigste Provindshalefterretninger, 1ste Hefte, August 1858, følgende Yttringer: „Denne Interesse lægger sig for Dagen paa mangfoldige Maader. Naar Bonden om Vinteren faaer Fremmede, kan man være vis paa, at de ikke have været en halv Time under hans Tag, før de have været ude „at see sig lidt for i Baafen“ (Stalden) eller som det ogsaa hedder „at mønkte Kræet“ (Kreaturerne). Er det om Sommeren, da fører han dem ud paa Marken, men ogsaa her er Opmærksomheden saa ubelukkende rettet paa Kvæget, at Sæden kun faaer et ganske flygtigt Overblik. Denne medfødt Sands og Interesse for Kreaturerne aabenbarer sig da ogsaa skundom ved en næsten vidunderlig Memoria bestialis, om jeg saa maa kalde det; naar de have seet et Kreatur een Gang, ere de i Stand til at gjenkende det mellem hundrede andre og kunne efter lang Tids Forløb beskrive dets Udseende“. Kvægmarkederne, af hvilke der holdes en utrolig Mængde i Tønder og Husum, spille som en Følge heraf en overordentlig vigtig Rolle i de fleste Bønders Liv, og koste dem baade mange Penge og megen Tid, der kunde anvendes forbeholdt agtigere i Hjemmet; men de ere nu engang for dem idetmindste hvad de olympiske Lege vare for Grækerne og Festerne i Jerusalem for Jøderne; derfor forsommer en nogenlunde velhavende Mand sjældent noget Marked, selv om han hverken har Isfinde at købe eller sælge“.

Bønderne paa ingen Maade høit, kun langsomt gaaer den flædvigste Bonde frem til Forbedringer og det sees til Exempel vidt og bredt om i Landet, at den gamle besværlige Hjulplow benytttes istedenfor den lettere Svingplow*). Kobbelbrug med reen Brak er almindelig paa de større Eiendomme; for Weierivæsenet nyde disse med Rette stor Behømmelse. Paa de mindre Eiendomme er Kobbelbristen med Heelbrak nu mere almindelig end før, og navnlig gjælder dette paa Østkysten og i Nordflædvig; det mellemste Landsstrøgs daarligere Forbund tillader ikke mange Sædarter efter hinanden og her forekommer forskjellige Behandlingsmaader, af hvilke en her til Exempel skal nævnes efter en Beretning fra Slogs Herred: „Man pløier en Græsmark 2 Gange, først tyndt saa tykt, til Boghvede, som da saaes paa aaben Fure og derefter nedharves. Om Efteraaret gjødes Boghvedestubbene, Gjødningen pløies

*) Jeg skal nævne nogle Ytringer i Beretninger fra den seneste Tid om Agerdyrkningsredskaber: fra Haderslev Herred: „Den almindelige Svingplow bruges ikke saa flælden, men har ikke kunnet fortrænge den gamle Hjulplow“; fra Stobborg Sogn: „Af Agerdyrkningsredskaber bruges meest den sædvanlige Hjulplow, men dog ogsaa Svingplowen“; fra Slogs Herred: „Tunge Hjulplowe er det næsten ubelukkende Pløieredskab, de Indfødtte hode Svingplowen, især det at gaae i Furen bag Plowen“. I samtidige Beretninger fra Nordflædvig sees man dog at Svingplowen der har sunbet Udbredelse paa mange Steder. I Artiklen „Angel og Angelboerne“ i Slædvigste Provindsalefterretninger, 4de Hæfte, Juni 1860 bemærkes: „Man kan ikke noksom forundre sig over, at et saa dyvakt Følk staaer saa langt tilbage i det Hovednæringsvei, Landvæsenet. Men ogsaa dette er en Følge af Beboernes høie Tanker om sig selv. Efter deres Mening kan Intet overgaae deres Landbrug, og dog kan man vist uden Overdrivelse sige, at de ere omtrent et halvt Aarhundrede tilbage i Tiden. Man falder i den største Forundring, naar man kommer til det høitpriste Angel og blandt Andet sees, at man endnu overalt bruger Hjulplowen, dette usalige dyrplagende Redskab, der staaer for os Andre som en dunkel Drøm fra Barndommens Tid. Ja Angelboen er saa langt tilbage, at han aldeles intet Begreb har om et velindrettet Landbrug, ikke kan gjøre sig nogen Forestilling om, hvad Jorden kan frembringe og derfor aldeles ikke vil troe det, naar man fortæller ham, hvad vel denne Eiendom i Kongeriget vilde give af sig, men ligesom antager, man vil binde ham noget paa Vermet“. I fornævnte Artikel „Den mellemflædvigste Slette og dens Beboere. En Skildring, nærmest grundet paa Jagttagelser i Birkal og tilgrændsende Sogne“, af Pastor J. Koch, i Slædvigste Provindsalefterretninger, 1ste Hæfte, August 1858, yttres: „Med Undtagelse af de større Gaarde, paa hvilke en nyere Driftsmaade er indført og nogle af de vestlige Byer, staaer Agerdyrknningen paa et meget lazt Trin. I denne Henseende er Befolkningen yderst konservativ; Sønnen stiller sin tunge Hjulplow, der undertiden træktes af 4 Hæste, nøiagtig i de samme Furer som hans Fader gennem mange Slægtsfølger. Brakning anvendes ikke; i Stedet derfor træder Boghvede, efter hvis Indhøstning Jorden gjødes og (efte seent ud paa Efteraaret) befaaes med Aug to Aar i Rab; derefter ligger Marken i 6 til 7 Aar til Føde for Kvæget“.

ned og da saaar man Rug og næste Efteraar saaar man atter Rug i den samme Mark uden Gjødning. Derefter lægger Marken gjerne 6 Aar til Græs. Foruden disse almindelige Sæbeindtægter har ogsaa enhver Gaard nogle smaa lave Marker, der bruges til Havre, blaa Foderkartofler og Byg til Husets Behov". I Marsten har Agerbruget i de sidste Aarhundreder næsten ikke undergaaet nogen Forandring. En regelmæssig Robbedrift hører til Sjeldenhederne her og Driftsmaaden er i det Hele saa forstjellig at der vel ikke kan være Tale om noget herstende System. I flere Marstegne bliver Jorden behandlet som Allsød og en anden Deel bestaabig benyttet som Græsgang, medens en tredie Deel derimod er en afvejlende Afbenyttelse underkastet, ja der gives, navnlig i det Eiderstedtske, Jord som i over et Aarhundrede har været lagt ud til Græsning. Frugtbarheden i Marsten kan være saa stor, at man paa et Areal, som svarer til en dansk Tønde Land, ofte har 30—36 Tdr. Havre eller 25—30 Tdr. Byg, eller 12—14 Tdr. Hvede eller 14—20 Tdr. Raps. Meierivæsenet spiller i Marsten en underordnet Rolle og Jorberne benyttes, forsaavidt de ikke, hvad dog kun for en mindre Deel er Tilfældet, ere ublagte til Afgrøde (Hvede, Vinterbyg, Rapsfød, Bønner og Havre), fornemmelig til at fede Oxer, som opkjøbes i Jylland og i de magrere Egne i Hertugdømmet og igjen i fedet Tilstand udføres til England og Hamborg.

Om **Jorddelingen** indeholdes i dette Strifts specielle Deel Oplysninger ved de enkelte Amter. Særligt er det at bemærke, at i de fristte Districter i Tønder, Bredsted og Husum Amter samt paa Nordstrand og Pelvorn, paa Halligerne og i Eidersted ligesom og i Landskabet Stapelholm og paa Femern er Jordudstyknngen fri, alene med Undtagelse for Bredsted og Husum Amters samt Stapelholms Vedkommende, med den Indstrænkning som følger for Geestens Vedkommende med Hensyn til Stavnene (see herom Sp. D. S. 204, 221, 598). Til de bethdeligste Eiendomme høre de adelige Godser, 118 i Tallet (om disse see Sp. D. S. 629 flg. hvor de alle findes opregnede), Meierigaardene, som ere afslagte fra de adelige Godser, 53 i Tallet, Cancelligodserne, 9 i Tallet, de fra de forhenværende augustinborgske og graasteenske Godser frasolgte Eiendomme, de saakaldte Frigaarde i Haderslev Amt.

Det almindelige Navn for Bondens frie Eiendom er i de sønderjydske Districters nordlige Deel **Gaard**, sydligere **Boel** og ned mod Sydgrændsen „**Huse**". **Stavn** er som foransørt en Inddeling henhørende til Landets sydvestlige Deel. I Marstbdistricterne habes ikke nogen Inddeling efter Gaarde, og Venævnelserne Hof og Heuberge gaae alene paa Bygningerne. Der stielnes her mellem større og mindre Steder. Gaardene deles igjen i Dele, saasom $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ o. s. v. I Henseende til den Ret Gaardmanden har til sin Gaard habes enten frie Bønder-

gaarde eller Arveforpagningsgaarde og Fæstegaarde. Arveforpagningseiendommene ere opstaaede deels ved Salg af Domainier og deels ved Parcellering af adelige Gods. Paa Domainegodsset søges Arveforpagningskvaliteten nu afløst. Af Fæsterne ere de fleste Tidsfæstere, navnlig til Godsene i Svansen og Dänischwold. Fæstesteberne paa Statens Gods ere i fri, arvelig Besiddelse, men Fæsterne maae ved Tiltrædelsen erlægge Fæstepenge. Den næste større Klasse af Eiendomme ere **Kaad eller Kaaduersteder** der svarer til Huse med Jord (i Haberslev Amt Tostegods, Landboelsteder, Forbedelsesheder Sp. D. S. 5, i Abenraa Amt Tostboelsteder Sp. D. S. 327, i Svansen og Dänischwold Wurthfugerstellen Sp. D. S. 645, Parcelsteder og Coloniststeder i forskjellige Dele af Landet). De mindste Eiendomme ere **Jnderfeststeder**, der atter enten have et libet Jordtilliggende, som oftest kun en Kaalhøve, eller ere ganske uden Jord.

I den specielle Deel findes ogsaa anmeldt **Landmaalene** i de forskjellige Dele af Landet, saaledes det gamle Landmaal efter Mark Gulb og Mark Sølv i Sundebød og Angel (S. 368 og 459), i Angel efter Byhøj eller Heibschffel (S. 460), paa Femern efter Drømbtsaat (S. 670). Almindeligst steer Landmaalingen efter Tønder Land og efter Dagslet (Demat). Tønde Land gjælder især for Gæesten og er af forskjellig Størrelse; 320 □ Baand*), 260 □ B. (Skattetdr.), 240 □ B. og 192 □ B., i Marsten maales efter Dagslet, hvilket Maal dog ogsaa benyttes paa den nærmest liggende Gæst. I Tønder Amt er Dagsleten = 180 □ Baand à 9 Alen, fordeles igjen i 10 Ammersaat. I den sydlige Deel af Marsten regnes en Dagslet for 216 □ Baand (à 8 Alen), den deles i 6 Saat eller Scheffelsaat. Paa Silb regnes efter Vestal (3: Væstal), hvoraf 4 paa en Dagslet; Græslandet beregnes efter Veltring (3: saa meget som en Ro i et Tøier af passende Længde kan afgræsse i 2 Stader, 1 om Dagen og 1 om Natten).

De vigtigste Resultater af Tællingen af **Kreaturer** den 15de Juli 1861 i Hertugdømmet Slesvig, skal nu her meddeles efter Statistisk Tabelværk, 3die Række, 3die Bind. Herefter fandtes den nævnte Dag Hertugdømmet:

Heste	72,333	Stkr.
Hornkvæg	390,001	"
Faar	362,219	"
Sviin	87,867	"

Samlet reduceret Kvægstyrke**) 556,689 Stkr.

*) Ordet Baand, der hører hjemme paa Vestkysten og flere Steder i Hertugdømmet, benyttes isædetfor Rode, der er en Esterligning af det tydske Ruthe.

**) Som Genbød for Reduktionen er benyttet:
 en Hest = $1\frac{1}{2}$ Stkr. Hornkvæg.
 et Faar = $\frac{1}{10}$ — —
 et Sviin = $\frac{1}{4}$ — —

Kreaturholdets Størrelse pr. Mill var til samme Tid:

Heste	446	Sitr.
Hornkvæg	2,407	"
Faar	2,236	"
Sviin	542	"

Samlet reduceret Kvægstyrke 3,435 Sitr.

Kreaturholdets Størrelse pr. 1000 Mennesker var til samme Tid:

Heste	176	Sitr.
Hornkvæg	951	"
Faar	884	"
Sviin	214	"

Samlet reduceret Kvægstyrke 1,357 Sitr.

I de forskjellige Dverøvrighedsdistricter etc. i Hertugdømmet Slesvig var Kreaturholdet den 15de Juli 1861:

	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Sviin.	Samlet reduceret Kvægstyrke.	Areal i ☐ Mill.
	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.	Sitr.	
Staden Flensborg	560	710	423	578	1,737	0, 6
Flensborg Amt	5,183	32,473	20,356	7,921	44,263	16, 7
Nabenraa Amt	4,675	26,541	18,842	5,031	36,696	12, 1
Sønderborg Amt	3,542	17,419	14,778	5,644	25,621	6, 3
Nordborg Amt	2,730	11,284	17,630	4,462	18,258	3, 8
Haderslev Amt	13,791	74,858	57,225	14,399	104,867	32, 8
Lønder og Vøglumkloster A.	9,235	57,374	85,523	7,023	81,536	27, 7
Susum Amt	4,365	19,768	26,869	3,904	29,978	8, 3
Bredsted Amt	2,554	14,110	18,274	2,395	20,367	7, 0
Landskabet Eidersted	4,065	31,128	41,144	2,272	41,908	6, 0
Gottorp Amt	7,517	38,518	26,161	10,899	55,134	15, 2
Hütten Amt	5,326	25,803	15,193	6,972	37,054	10, 3
De sluttede adelige Godser	6,007	32,162	14,941	14,515	46,245	12, 4
Femern Amt.	2,782	7,753	4,860	2,052	13,025	2, 0
Kjøbstæderne	2,818	6,797	4,551	3,020	12,234	1, 9
Landdistricterne	69,515	383,204	357,668	84,847	544,455	160, 1
Tilsammen	72,333	390,001	362,219	87,867	556,689	162, 0

I Hertugdømmet Slesvig veferebe Kvægstyrken paa Milen mellem 6,985 (Landskabet Eidersted) og 2,651 (Flensborg Amt). Lige- som Kvægstyrken, sammenlignet med Arealet, i det Hele var størst i Hertugdømmet Slesvig, saaledes var Landskabet Eidersted den Under- afdeling i Monarchiet, hvor Kvægholdet i Sammenligning med Arealet var størst.

Sammenligner man nu de forskjellige Underafdelinger i Slesvig efter Kvægstyrkens forskjellige Forhold til Folkemængden, saaledes at man sætter den Underafdeling øverst, i hvilken det største Antal Kvæg fandtes i Forhold til Folkemængden, da viser sig en meget stor Forskjellighed :

	Paa 1000 Individcr.	
Landskabet Eidersted	2,244	Stfr. Kvæg.
Tønder og Vøgumkloster Amt	1,725	—
Haberslev Amt	1,603	—
Bredsted —	1,580	—
Flensborg —	1,437	—
De sluttede adelige Godsdistricter	1,579	—
Husum Amt	1,266	—
Femern —	1,358	—
Nabenraa —	1,322	—
Hütten —	1,288	—
Gottorp —	1,109	—
Sønderborg —	1,066	—
Nordborg —	928	—

I Landskabet Eidersted findes saaledes i Forhold til Befolkningen 142 pCt. mere Kvæg end i Nordborg Amt.

I Hertugdømmet Slesvig fandtes den fornævnte Tællingsdag:

Heste ialt 72,333, nemlig:

Hingste, 2 Aar og derover	524.
Wallaffer — —	27,791.
Hopper — —	35,681.
Føl og Plage under 2 Aar	8,337.

Hornkvæg ialt 390,001, nemlig:

Tyre, 2 Aar og derover	3,536.
Stude — —	57,994.
Røer — —	217,751.
Ungkvæg under 2 Aar	110,720.

Faar og Lam 362,219, deraf:

1aarige og derover	210,435.
under 1 Aar	151,784.

Øviin og Grise 87,867, deraf:

1aarige og derover	15,826.
under 1 Aar	72,041.

I Slesvig fandtes:

blandt 1000 Heste	7, ₂ Hingste.
— 1000 Hornkvæg	9, ₁ Tyre.
1000 Hornkvæg	558 Wallaffer.

Til Sammenligning gives endnu nogle Oversigter over Kreaturholdet i de forskellige Landsdele.

Oversigt over Kreaturholdet i 1861 (1862*) i det danske Monarchie:

	Heste.	Hornkvæg.	Saar.	Svinn.	Samlet reduceret Kvæg-afprø.
	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.
Kongeriget Danmark.....	324,560	1,118,774	1,751,950	300,928	1,856,041
Hertugdømmet Slesvig.....	72,333	390,001	362,219	87,867	556,689
— Holsteen.....	77,081	290,372	165,344	82,398	443,127
— Lauenborg...	7,641	27,934	45,273	11,823	46,879
Hele Monarchiet	481,615	1,827,081	2,324,786	483,016	2,902,736

Oversigt over Kreaturholdets Størrelse pr. □ Mil i 1861 (1862).

	Areal.	Heste.	Hornkvæg.	Saar.	Svinn.	Samlet reduceret Kvæg-afprø.
	□ Mil.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.
Kongeriget Danmark.....	694, 2	468	1,612	2,524	433	2,675
Hertugdømmet Slesvig...	162, 0	446	2,407	2,236	542	3,435
— Holsteen....	153, 6	502	1,890	1,076	536	2,885
— Lauenborg..	19, 0	402	1,470	2,383	622	2,467
Hele Monarchiet	1,028, 8	468	1,776	2,260	469	2,821
Preussen 1858	5,104	318	1,079	3,022	507	1,998
Mecklenburg-Schwerin 1860	244	346	1,048	5,070	748	2,267

Oversigt over Kreaturholdets Størrelse pr. 1000 Mennesker i 1861 (1862).

	Kollektionsmængde d. 1. Febr. 1860.	Heste.	Hornkvæg.	Saar.	Svinn.	Samlet reduceret Kvæg-afprø.
		Stk.	Stk.	Stk.	Stk.	Stk.
Kongeriget Danmark.....	1,600,551	203	699	1,094	188	1,160
Hertugdømmet Slesvig...	409,907	176	951	884	214	1,357
— Holsteen..	544,419	142	533	304	151	814
— Lauenborg..	50,147	152	557	903	236	934
Hele Monarchiet	2,605,024	185	701	892	185	1,114
Preussen 1858	17,739,913	91	312	870	146	575
Mecklenburg-Schwerin 1860	546,639	154	468	2,263	339	1,013

*) Tællingen i Kongeriget og Slesvig fandt Sted den 15de Juli 1861; i Holsteen og Lauenborg derimod den 15de Februar 1862.

*) Geber.

Handelsforhold, Søfart, Fiskeri.

Monarchiets Handelsforhold ere under Et behandlede i den almindelige Deel til Beskrivelsen af Kongeriget Danmark S. 79 ff. Den mellemliggende Tid har imidlertid frembragt nye Data, af hvilke nogle af de vigtigste for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende her ville blive meddeelte, idet der forøvrigt henvises til hiin almindelige Fremstilling. Ogsaa henledes Opmærksomheden her paa det om Flensborgs Handel i Sp. D. S. 433—36 Anførte.

Af de vigtigere fremmede Varer blev i Aaret 1860—1862 i Hertugdømmet Slesvig, Kendsborg derunder indbefattet, fortoldet:

	1862.	1861.	1860.	
Bomulds-garn Pb.	477,772	677,066	702,325	
Bomulds-manufacturvarer . . -	366,596	418,801	435,557	
Brændevine, fremmede . . . Vtl.	45,445	39,728	37,354	
Jern, Rue= Pb.	4,783,686	5,473,103	3,852,175	
— Stang= og Vaand= . . -	6,356,248	6,311,993	5,642,179	
Kaffe -	2,878,984	3,343,214	3,436,964	
Kiis i Skaller (Paddy) . . . -	664,720	1,014,097	217,998	
— Gryn og Meel. -	1,591,173	1,577,188	1,931,453	
Salt, Steen= -	1,921,302	1,454,968	2,293,380	
— anden. Tdr.	18,413	16,573	21,386	
	Pb.	1,019,592	1,060,198	360,257
Silkevarer, incl. Vaand og Syfilke -	20,142	19,297	18,867	
Steenkul. Tdr.	429,320	424,802	346,830	
Steenøi. Pb.	533,601	576,834	527,485	
Sukker, uraffineret og raffineret -	1,292,653	1,367,673	2,766,377	
— Sirup -	2,966,809	2,394,768	1,954,044	
Thee -	178,300	197,064	164,863	
Tobak, ufabrikeret -	1,645,486	1,887,185	1,797,864	
— Røg= og Skraa= . . . -	64,822	60,406	60,451	
Trelast Emlstr.	19,187	11,382	12,274	
	Ebsd.	1,116,313	1,389,483	1,447,085
Uld-manufacturvarer Pb.	286,642	249,778	232,890	
Wiin Vltr.	61,468	63,419	59,357	
	Boutl.	17,572	13,457	16,128

Udførelsen til Udlandet af de vigtigere indenlandske Producter har i Aarene 1860—62 stillet sig saaledes:

	1862.	1861.	1860.
Kornvarer og Frøsorter:			
Boghvede Tdr.	39,457	21,164	556
Bvg -	17,582	11,711	16,281
— Meel og Grøn . . -	1,001	3,468	6,525
Havre -	54,107	78,554	70,277
Hvede -	57,420	108,843	135,646
— Meel -	1,738	269	563
Malt -	332	-	-
Rug -	3,171	6,253	3,715
— Meel -	921	2,705	1,850
Biffer -	69	54	166
Erter -	1,714	3,219	519
Kaps -	52,646	38,118	23,881
Hørfrø -	1,139	327	758
Talt	231,287	274,685	260,737
Kreaturbeen Pd.	1,535,208	1,995,684	2,424,820
Flæsk -	1,103,494	1,928,916	2,727,225
Kartofler Tdr.	1,480	2,659	317
Kjøb Pd.	483,354	590,306	316,567
Oliefager -	3,941,595	7,201,450	6,453,205
Ost -	556,192	196,434	199,096
Skind og Huder . . . -	459,360	400,531	561,313
Smør Tdr.	4,008	6,151	5,921
Talg Pd.	41,691	31,401	39,547
— Voks -	69,547	61,560	52,633
Uld -	484,412	378,784	254,369
— Kalk- og Kridt . . -	49,285	136,946	129,670
Hornkvæg Stk.	23,664	23,539	24,818
Faar -	26,524	23,850	23,038

Hertugdømmet Slesvigs directe Værdi-Omsætning med Udlandet i Aaret 1862 angives at have været i runde Tal:

	Import.	Export.	Hele Omsætningsværdi.
	Rb.	Rb.	Rb.
Hamborg	5,238,000	732,000	5,970,000
England	1,035,000	2,020,000	3,055,000
Altona og Wandsbæk	929,000	606,000	1,535,000
Sverrig	817,000	96,000	913,000
Rusland	578,000	27,000	605,000
Holland	70,000	471,000	541,000
Preusgen	335,000	66,000	401,000
Bremen	353,000	19,000	372,000
Lübeck	190,000	28,000	218,000
Norge	60,000	238,000	298,000
De danske vestind. Besiddelser . .	52,000	138,000	190,000
De forenede vestind. Øer	50,000	-	50,000
Frankrig	28,000	14,000	42,000
Andre ikke foran anførte Steder	70,000	116,000	186,000
Summa	9,805,000	4,571,000	14,376,000

Af den samlede Omsætningsværdi kommer altsaa paa Hamborg 41½ pCt., England 17 pCt. og paa Altona og Wandsbæk, hvor den nævnte Import og Export dog for en stor Deel skeer for Hamburger Regning, 10½ pCt.

Det maa bemærkes, at de forestaaende Angivelser ikke kunne antages for ganske paalidelige til at bedømme Slesvigs virkelige Ind- og Udførsel, idet en ikke ubetydelig Vareførsel finder Sted fra den ene Landsdeel til den anden uden at denne Vareførsels Omfang, som indenfor Monarchiets Tolmgrænse, ikke kan controlleres eller bringes til Afgang og Tilgang i de officielle statistiske Tabeller. I Aaret 1862 er f. Ex. for- toltet til Consum i den toldpligtige Deel af hele Monarchiet 59,583,000 Pbd. Sukker, Sirup og Mallas, og i Gjennemsnit af de 4 foregaaende Aar c. 51,000,000 Pbd. aarlig. Da man med temmelig Sikkerhed tør antage, at Forbruget af denne Artikel, i Forhold til Befolkningens Antal, i Gjennemsnit ikke er mindre stor i Slesvig, end i de andre toldpligtige Dele af Monarchiet, saa maatte det indførte Qvantum ogsaa udgjøre 8 til 9 Mill. Pund, imedens det kun er angivet til 4½ Mill. Pund. Et lignende Forhold finder vistnok ogsaa Sted med mange andre Vareartikler. Holsteen har en betydelig Affætning af raff. Sukker og andre Fabrikater til Hertugdømmet Slesvig. De dertil anvendte og i Holsteen fortolbede Naaproducter og andre fremmede Varer, som ligeledes tilføres Slesvig fortolbede saavel fra Holsteen som fra Kongeriget, indeholdes ikke i de forestaaende Talangivelser. Naar nu ogsaa Import-

værdien berefter stiller sig i Virkeligheden betydelig høiere, saa maa der igjen tages i Betragtning, at der fra Hertugdømmet Slesvig udføres et betydelig Quantum fremmede Varer og Fabrikater til Kongeriget, hvoraf de første og Raastofferne til de sidste ere fortolbede i, og bereg-
 nebe som Import fra Udlandet for Hertugdømmet Slesvig. Med Hensyn til disse Forhold er det vanskeligt at angive Slesvigs virkelige Importhandel, kun saameget synes at være udenfor al Tvivl, at naar Importværdien for hele den toldpligtige Deel af Monarchiet er, som angivet, c. 66 Mill. Rd. aarlig, og man tager Hensyn til den i Hertugdømmet Slesvig for Tiden herskende Velstand og det forholdsviis meget betydelige Forbrug, saavel af fremmede Fornødenheds- som af Luxusartikler, overstiger den ovennævnte Importværdi af c. 9¹/₅ Mill. Rd. ikke Virkeligheden, men der er meget mere al Sandsynlighed for, at den, i Forhold til Befolkningens Antal, udgjør den sjette Deel af Importværdien for den hele toldpligtige Deel af Monarchiet, altsaa c. 11 Mill. Rd. aarlig. Med Hensyn til Exporten maa bemærkes, at de ovenfor specificerede Talangivelser ligeledes itkun afgive en meget ufuldstændig Maalestof for Overskuddet af Hertugdømmet Slesvigs Produktion, som udføres til Udlandet. Fra Kongeriget tilføres Slesvig nemlig et meget stort Antal levende Kreaturer, saavel som betydelige Quantiteter Smør, Uld, Skind og Huder, Kornvarer o. s. v. Om disse Producter forblive til Consum i Slesvig, eller directe i raa eller forædlet Tilstand igjen exporteres til Udlandet, derved føres der ikke og kan i de fleste Tilfælde ikke føres Control. Ligeledes forsendes deels af de ovennævnte og deels lignende Producter af Slesvigs egne Frembringelser i betydelige Quantiteter til Udlandet igiennem Holsteen, hvor samme først ved Monarchiets sydlige Toldgrænse anmeldes til Udsælsel, og som Følge deraf beregnes i de officielle Tabeller som Export fra Holsteen til Udlandet. Deraf er det forklarligt, at Exportværdien for Holsteen i Aaret 1862 angives at have været 16¹/₈ Mill. Rd., hvorimod Exportværdien for Hertugdømmet Slesvig kun beregnes til den ovennævnte Sum af neppe 4³/₅ Mill. Rd. Dette Misforhold imellem de officielle Angivelser af Slesvigs Import- og Exportværdi hidrører deelsviis ogsaa derfra, at Exportartiklernes Værdi fra en tidligere Periode er uforandret lagt til Grund for de officielle Angivelser af Exportværdien i den nyere Tid, og navnlig ogsaa for det her omtalte Aar 1862. Saaledes er f. Ex. Værdien for Heste og Hornkvæg, saavel som for Raps, beregnet til resp. 75 og 60 Rd. pr. Stk. og 8 Rd. pr. Td., medens den virkelige Gjennemsnitsværdi i det sidstnævnte Aar kan antages at have været resp. 250 og 120 Rd. pr. Stk. og 14 Rd. pr. Td. Naar det ovennævnte i Aaret 1862 udførte Quantum af disse tre Artikler beregnes til de sidstnævnte Priser, saa forsøges Exportværdien allene derved med c. 17¹/₈ Mill. Rd., og en

mere eller mindre lignende Forfjæl finder Sted med flere andre Artikler. Det er ogsaa indlysende, at en Landsdeel som Hertugdømmet Slesvig i flere efter hinanden følgende Aar ikke vil kunne indføre saa betydelige større Værdier end den udfører. Vel er det antageligt, at Slesvigs Overflud af Handel og Skibsfart, saavel som af Industriefrembringelser, som for en stor Deel finder Affætning til Kongeriget, er forholdsvis noget større end i de andre Dele af Monarchiet, men denne Forfjæl kan dog ikke være saa betydelig, at den ogsaa kun tilnærmelsesvis kunde ubjevne den nævnte Difference imellem Ind- og Udførselsværdien.

Det er indlysende, at Hertugdømmet Slesvigs Handel og Skibsfart, efter at Forbruget af udenlandske Varer*), og Affætningen af Productionens egne Frembringelser til Ulandet, er stegen i en saa høj Grad, at de tilsammen, som ovenfor nærmere anthydet, kunne antages at udgjøre en Omsætningsværdi af 18 til 20 Mill. Rd. aarlig, i de sidste Decennier har faaet en meget betydelig Udvikelse. Dette forholder sig vel nu ogsaa saaledes, men hvad Handelens Retning angaaer, saa har den forandret sig meget, idet den oversøiske directe Handel, og navnlig med Vestindien, hvorved c. 20 store i Flensborg hjemmehørende Skibe fandt Bestjæftigelse, har, og tildeels af Grunde, som nærmere er anthydet ved den sidstnævnte Bys Beskrivelse, tabt sig og er nedsunken til en Ubetydelighed. Som en Følge heraf importeres det meget betydelige Quantum Colonialvarer, saavel hvad der consumeres i Slesvig selv, som hvad der igjen affættes til Nørrejylland og Thyen o. s. v., næsten ubelukkende indirecte fra Hamborg og tildeels ogsaa fra Kjøbenhavn, hvorved dog maa bemærkes, at en stor Deel deraf, eller lignende Varer, tilføres disse Mellemhandlere med slesvigsk Skibe, hvoraf Fragtoverfludet altsaa kommer Hertugdømmet Slesvig tilgode. Det vil her ogsaa blive at bemærke, at medens den vestindiske Handel er aftaget er der i de senere Aar fra Flensborg, Aabenraa og Sønderborg opstaaet en meget fordeelagtig Fragtfart paa China, hvor det er lykkedes Regjeringen at staae vor Handel den samme Bestjæftelse, som er tilstaaet de meest begunstige Nationer.

Skibsfarten var i Aarene 1860—62 saaledes:

Den indenrigske Fart:

Indgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	12,003	11,397	11,743
Væstebrægtighed Emlstr.	113,394	102,412	104,871
Bestuvning —	41,941	41,802	39,901

*) I Aaret 1837 bestod det hele, saavel i Hertugdømmet Holsteen som i Hertugdømmet Slesvig fortolede Quantum Kaffe kun af 1,063,000 Pd., hvorimod det i Aaret 1862 er forøget til 3,220,000 Pd. i den førstnævnte Landsdeel og 2,890,000 Pd. i den sidste, eller tilsammen 6 Gange mere end i Aaret 1837.

Udgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	12,352	11,816	11,986
Læstebægtighed Emlstr.	123,143	109,102	111,528
Bestubning —	52,787	52,795	52,483

Den udenrigske Fart:

Indgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	2,199	2,208	2,109
Læstebægtighed Emlstr.	77,638	81,082	75,159
Bestubning —	56,093	56,514	51,343

Udgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	2,041	1,988	1,887
Læstebægtighed Emlstr.	75,241	76,616	71,562
Bestubning —	26,941	29,997	39,842

I Aaret 1841 fra Ind- og Udlandet:

	Skibe.	Com.-Læsters Drægtighed.	Bestubede Com.-Læster.
indgaaede	9,381	97,502	58,278
udgaaede	9,168	97,013	49,025

Den søværts Import fra Udlandet fandt i Aaret 1862 hovedsagelig Sted fra England, 22,413 bestubede Com.-Læster, fra Sverrig 15,441, fra Rusland 7,296, fra Preussen 3,665, fra Norge 2,189 bestubede Com.-Læster. Den aldeles overveiende Deel af den søværts Export til Udlandet skeete til England, nemlig 20,618 bestubede Com.-Læster.

Hvad Hertugdømmet Slesvigs Fragtfart angaaer da findes alt foran bemærket, at endeel Skibe fra Flensborg, Abenraa og Sønderborg gaae paa Fragtfart til chinesiske Farvande. Ogsaa paa andre oversøiske Steeder føres Fragtfart fra disse Byer samt fra Kappel. Betydelig er ogsaa den indenlandske Fragtfart samt til østersøiske og norske Havne med mindre Skibe fra Kappel, Arnces, Maesholm, Værestjøbing og Marstal.

Hertugdømmet Slesvigs Handelsflaade bestod ved Udgangen af Aaret 1862 af 1,553 Fartøier med en Drægtighed af 30,438½ Emlstr.,

Deraf (1862) under 15 Elstr. drægtige	1,075 af	7,030 Elstr. Drægtighed.
mellem 15 og 50 — —	338 „	9,432 ¹ / ₂ —
over 50 — —	140 „	13,976 —
		1,553 Skibe af 30,438 ¹ / ₂ Elstr. D.

Af de i denne Oversigt anførte Skibe vare 16 Dampskibe af 380 Com.-Læsters Drægtighed og 569 Hestes Kraft. I Aaret 1842 udgjorde Hertugdømmet Slesvigs Handelsflaade 1,214 Skibe af 22,950 Com.-Læsters Drægtighed og er følgelig i de sidste 20 Aar forøget med 339 Skibe og 7,488¹/₂ Com.-Læsters Drægtighed.

Beløbet af Told- og Skibsfartsafgifterne efter Fradrag af Godtgjørelser har i de senere Aar været saaledes:

1862	1,151,802 Rb.
1861	1,138,891 -
1860	1,165,111 -
1859	1,161,641 -
1858	1,027,744 -
1857	1,282,572 -

Toldintraderne saavel for Hertugdømmet Holsteen som for Hertugdømmet Slesvig udgjorde tilsammen (med Indbegreb af Canalolden) efter Fradrag af de Udgifter som forlods deraf vare afholdte, i 1835—36 i Gjennemsnit aarlig kun 686,700 Rb.

Som en Deel af Hertugdømmets Søfart maa ogsaa den Hvre betragtes som 6—800 unge Sømænd fra de nordligere Der paa Vestkysten aarlig tage paa Hansøstædernes, Bremens og Hamborgs, samt paa hollandske Skibe. Det er at beklage at der i saa Henseende er steet en Tilbagegang, ikke saa meget i Tal som i den Stilling der indtages i de fremmede Mariner, idet nu kun faa stige høiere end til Styrmænd eller Matroser, medens tidligere Mange vare Skibsførere eller Commandeurer paa Grønlandsfarere. Det staaer til at haabe, at man vil faae Opmærksomheden henvendt paa, at erhverve den større videnstabelige Dannelse, som nu fordres til slige Poster, og derefter søge at indvinde det man her i saa Henseende har tabt (s. forøvrigt Sp. D. Derne Silb og Før S. 187 ff.)

Hvad Fiskeriet paa Slesvigs Kyster og i dens Fjorde angaaer, da er dette betydeligt i Eternsørde Fjord (Sp. D. S. 624) og i Elien (Sp. D. S. 565). I Eideren, Flensborg Fjord og Abenraa Fjord samt i Lille Belt havnes ogsaa noget Fiskeri, skjøndt langt under hvad man efter den særdeles gunstige Veliggenhed kunde vente. Længs med Slesvigs Vestkyst drives derimod aldeles intet Fiskeri, medens 40—60 større Fiskerifartøier benytte denne fiskerige Kyst til derfra at forsyne Hamborg med Saltvandssøst. Vestflesvigerne ere derimod henviste til

den Saltvandsfisk, der bringes dem paa Bogne fra Abenraa (see Beretning til Indenrigsministeriet om Fiskeriernes Tilstand).

Om Østersfangsten paa Vestkysten see Sp. D. S. 189, 190; om Størfangsten i Eideren S. 609, 616; om Muslingefangsten i Abenraa-Fjord S. 333.

Industrielle Forhold.

Folketællingen af 1860 viser, at der i 1860 af 1000 Mennesker i Hertugdømmet henhørte 220 til den industrielle Klasse. Samtidig var det tilsvarende Forholdstal for Kongeriget 216 og for Hertugdømmet Holsteen 271. Medens altsaa Slesvig havde et Antal Indvaanere, henhørende til denne Klasse, der forholdsviis var lidet større end Kongerigets, stod det betydeligt i denne Henseende tilbage for Holsteen. Hertil bidrager dog væsentlig den store Udvikling Fabrikkerne i og ved Altona, der tildeels drives for Hamborgernes Regning, i de senere Aar have modtaget. Den egentlige Fabrikdrift har i Hertugdømmet, ligesom i de øvrige Dele af Monarchiet, fornemmelig hjemme i Kjøbstæderne, ved hvis Beskrivelser i Skriftets specielle Deel alle betydelige derværende Fabrikker ere anførte, saaledes ved Haderslev, S. 17, 18, 2de større Jernstøberier, 1 betydelig Tobaksfabrik, 2 Dampbrændeviisbrænderier foruden flere mindre Fabrikker, Tønder, S. 137, 3 Tobaksfabrikker, 1 Jernstøberi, 1 Cichoriefabrik, 1 Klædefabrik, 1-Bryggeri for bairersk Øl foruden flere mindre Fabrikker, Husum, S. 231, 1 Jernstøberi, 1 Destillation, Abenraa, S. 333, 334, betydelige Skibsbyggier, 1 Orgelbyggieri og 1 Jernstøberi, Sønderborg, S. 386, 1 Skibsbyggieri, 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Mølle, 1 Baierskølbruggieri, 1 Sprit- og Erdikefabrik, 1 Klædefabrik med Vallemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberegningsfabrik, 1 Cichorie- og Cementfabrik, 2 Saugmøller, samtlige med Dampkraft, 1 Dampbrænderi og flere almindelige Brænderier, 1 Olie-Bandmølle med flere mindre Fabrikker, Flensborg, S. 439, 440, langt overveiende Hertugdømmets betydeligste Fabrikby ligesom dens første Handelsstad, med c. 20 tildeels betydelige Tobaksfabrikker, 6 store Dampbrændeviisbrænderier, 2 Jernstøberier af hvilke det ene leverer Damp- og andre Maskiner, 13 Oliemøller, 1 stor Papirfabrik, 1 Glasfabrik, der er forenet med 1 Glasfliberi, 1 Riis-Dampmølle, 3 Sukkerraffinaderier; desuden Skibsbyggier, 2 Nebfaldningslagterier og en Mængde mindre Fabrikker, Slesvig, S. 566, 567, næst efter Flensborg den betydeligste Fabrikby, med 12 Tobaksfabrikker, 5 Svovlstikkefabrikker, 2 store Garverier, 1 Sæbesyderi, 2 Baierskølbruggierier og 16 andre Bryggerier, 1 Cichoriefabrik, 1 Jernstøberi, foruden flere mindre Fabrikker, Frederikstads,

§. 616, med 1 Damp-Oliemølle, 5 Stivelsesfabrikker, 2 Sæbesphærier, 3 Udfestøberier, 5 Garverier og Ræderfabrikker, 1 Tobaksfabrik, 1 Saltsyderi og 1 Ølbrggeri, Ekernfærde, §. 264, med 1 Saugmølle med en Damp-Hvølemaskine, 1 Olie- og Sæbesphæri, 1 Saltrafinaderi med flere mindre Fabrikker. I Byerne Tønning, Garding, Wæreskjøbing og Burg er Fabrikdriften meget ubetydelig. Trende Flækker have derimod en industriel Retning som særlig vil være at nævne, nemlig Christiansfeld, §. 34, med 1 Sæbefabrik og Udfestøberi, 1 Tobaksfabrik, 1 Garveri og 1 Ølbrggeri, Løgumkloster, §. 101, med 1 Tobaksfabrik, 1 Cichoriefabrik og 2 Dampbrænderier, Kappel, §. 585, 586, med 1 betydeligt Jernstøberi, 1 stort Teglværk, 1 Kalkbrænderi, 2 Silberøgerier, 7 Pøstetilberedningsanstalter*), 1 Garveri, 1 Skibshggeri og 1 Dampmølle. Flækken Bredsted, §. 208, har dog ogsaa nogen Fabrikdrift. Ved Siden af Industrien i Byerne og Flækkerne skal herefter nævnes de større Etablissementer udenfor disse og først og fremmest da Jern- og Metalstøberiet m. m. Karshütte ved Rendsborg, §. 607, der beskæftiger c. 500 Arbeidere, og dernæst Kobbermøllen i Krusaa med 67 Arbeidere, §. 464, og Christiansdal Speil-, Glas- samt Træslibefabrik, §. 59. I Statistisk Tabelværks 3die Række, 1ste Bind angives Antallet af Teglværkere i Hertugdømmet Slesvig til 207, hvoraf kun 9 i Kjøbstæderne. Det er ved Flensborg Fjord, hvor Cyprineleret ligger i Skræuter, der gaae lige ned til den dybe Fjord, og hvor Betingelserne for Materialets Anstiftelse træffer saa ualmindelig heldig sammen med Letheden af Forsendelsen, at denne betydelige Industri her faaer sin største Udvikling (see Sp. D. §. 369). Ogsaa ved de øvrige langstrakte Fjorde paa Østkysten findes betydelige Teglværker, ligeledes i den nordlige Deel af Slesvig, kun enkeltviis i Landets Midte og i Marsken. I det nævnte Tabelværkshefte angives Kniplingsfabrikanterne til 626, alle af Kvindetjønnet, hvoraf kun 3 i Kjøbstæderne. Det er i den nordlige Deel af Lønder Amt samt i den vestlige Deel af Haderslev og Abenraa Amter (Hviding Herred og Løgumkloster Egnen maa vel anses som Hovedsædet) Knipleriet fornemmelig drives og det foruden af de ovennævnte 626, for hvem det er opgivet som Hovederhverv ogsaa af en Mængde Andre af Kvindetjønnet som Bierhverv. Af Vævere havde Hertugdømmet efter

*) I Artiklen „Fra Heden“ i Slesvigste Provindialefterretninger, ny Række, 4de Binds 4de Hefte §. 269 meddeles, at den Skik at Balsbøl Sogns Bønder om Efteraaret købte gamle Hefte i Læl som de ihjelskaf og brugte til Gjødningsforbedring, efter at de vare forraadnede, nu ganske er ophørt. De gamle Hefte ere blevne for dyre. „Di gær a Kappel te Pøls, som gær aa te Altona“ siger Bønden.

det nævnte Tabelværkshæfte 1057, hvoraf kun 87 i Byerne. Desuden er Bøvning Bierhverv, ja vel endog kun reen Huusindustri til eget Brug, for Mange paa Landet. Om Huusfliden gjælder vel forøvrigt i Slesvig det samme som i Kongeriget, at Huusfliden er størst hvor Landet er magrest, og i det Hele tør man vel antage at den er noget mindre her end i Kongeriget, mindst er den i hvert Fald i de frieste Districter, dog med Undtagelse af de nordlige Der, hvor t. Ex. paa Silb forarbejdes en Mængde strikkede Uldvarer (Sp. D. S. 190). Blandt Huusflidsfrembringelser maa ogsaa nævnes Træarbejder og Fletning af Koste, der er temmelig udbredt i flere Skovegne. Af Træskomagere nævnes i Tabelværket 681 (deraf 2 af Kvindekjønnen), hvoraf dog 66 i Kjøbstæderne. Tilberedelsen af Tørv er vistnok for mange Landboere i Landets Midte et overveiende Erhverv, men det er dog ikke optaget saaledes i Tabelværket. Et særskilt Erhverv, der ikke kan henføres til Industrien, men som dog her maa nævnes, er Fuglefangsten i de saakaldte Fuglekøier. Beskrivelsen af en saadan Fuglekøi findes i Sp. D. S. 189.

Forfatning og Forvaltning.

Grundlov af 18. November 1863 for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender.

I.

§ 1. Regeringsformen er indskrænket-monarkist. Kongemagten er arvelig. Arvesølgen er den i Thronfølgeloven af 31te Juli 1853 for hele det danske Monarki fastsatte. § 2. Kongen kan ikke uden Rigsraadets Samtykke være Regent i andre Lande end dem, som høre til det danske Monarki. § 3. Kongen skal høre til den evangelist-lutherske Kirke. 4. Kongen er myndig, naar han har fyldt sit 18de Aar. Det Samme gjælder om de kongelige Prindsere. § 5. Forinden Kongen tiltræder Regeringen, afgiver han skriftlig til Geheimestatsraadet den edelige Forsikring ubrødeligen at holde Rigets Forfatningslove. Har han alt som Thronfølger aflagt denne Eed, tiltræder han umiddelbart Regeringen. Af Forsikringsacten udstedes tvende lighedende Originaler, af hvilke den ene nedlægges i Geheimearchivet, den anden overgives til Rigsraadet, for at opbevares i sammes Archiv. Indtil Eden er aflagt, føres Regeringen af Geheimestatsraadet, medmindre anderledes bestemmes ved Lov. § 6. Bestemmelser angaaende Regeringens Førelse i Tilfælde af Kongens Umyndighed, Shgdom eller Fra-

værelse fastsættes ved Lov. Er saadan Lov ikke givet, søres Regjeringen, naar Tilfældet indtræder, midlertidigt af Geheimstatsraadet. Dette skal da uopholdelig indkalde Rigsraadet, som beslutter det Fornødne. § 7. Kongens Civilliste bestemmes for hans Regjeringsstid ved Lov. Derved fastsættes tillige, hvilke Slotte og andre Statseieendele der skulle henhøre til Civillisten. Civillisten kan ikke behæftes med Gjæld. § 8. For Medlemmerne af det Kongelige Huus kan der bestemmes Apanager ved Lov. Apanagerne kunne ikke uden Kongens Samthkke nydes udenfor Monarkiet.

II.

§ 9. Kongen har med de i det Følgende fastsatte Indstrænkninger den højeste Myndighed over Rigets Fællesanliggender og udøver den gennem sine Ministre. § 10. Kongen er ansvarfri. Hans Person er hellig og ukrænkelig. Ministrene ere ansvarlige for Regjeringens Førelse. § 11. Kongen udnævner og affædiger sine Ministre. Han bestemmer deres Antal og Forretningernes Fordeling imellem dem. Kongens Underskrift under de Lovgivningen og Regjeringen vedkommende Beslutninger give disse Gyldighed, naar den er ledsaget af een eller flere Ministres Underskrift. Enhver Minister, der har underskrevet, er ansvarlig for Beslutningen. § 12. Ministrene for de fælles Anliggender udgjøre i Forening med Ministrene for Landsbelenes særlige Anliggender Geheimstatsraadet, hvori Thronfølgeren, naar han er myndig, og den eller de af de øvrige Kongelige Prindsfer, som Kongen dertil maatte kalde, tage Sæde. Kongen fører Forsædet med Undtagelse af de i §§ 5 og 6 nævnte Tilfælde. § 13. Alle Love og vigtigere Regjeringsforanstaltninger behandles i Geheimstatsraadet. Er Kongen i enkelte Tilfælde forhindret fra at holde Geheimstatsraad, kan han lade Sagerne forhandle af Ministerraadet. Dette bestaaer af samtlige Ministre under Forsæde af den, hvem Kongen har udnævnt til Conseils-præsident. Denne forelægger den over Forhandlingerne førte Protocol for Kongen, som derefter bestemmer, om han umiddelbart vil bifalde Ministerraadets Indstilling eller lade sig Sagen foredrage i Geheimstatsraadet. § 14. Kongen besætter alle Embeder i samme Omfang som hidtil. Ingen kan bestilles til Embedsmand, som ikke har Indfødsret. Kongen kan affædige de af ham ansatte Embedsmænd. Disses Pension fastsættes i Overensstemmelse med Pensionsloven. Den Embedsmand, som forflyttes mod sin Villie, har Ret til at fordrø Affæd med Pension. Forandringer i det Omfang, hvori Kongen kan ansætte, affædige og forflytte Embedsmænd, kunne skee ved Lov. § 15. Kongen erklærer Krig og slutter Fred samt indgaaer og ophæver Forbund og Handelstractater. Dog kan han ikke uden Rigsraadets Samthkke afstaae nogen Deel af

Riget eller indgaae nogen Forpligtelse, som forandrer de bestaaende statsretlige Forhold. § 16. Kongen kan benaabe og give Amnesti.' § 17. Kongen kan deels umiddelbart, deels gjennem vedkommende Regjeringsmyndigheder meddele saadanne Bevillinger og Undtagelser fra Lovene, som enten efter de nugældende Regler ere i Brug, eller hvortil Bemyndigelse fremtidigens ved Lov maatte indrømmes.

III.

§ 18. Den lovgivende Magt i Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender er hos Kongen og Rigsraadet i Forening. En af Rigsraadet vedtagen og af Kongen stadfæstet Lovs Virksomhed i Kongeriget og Slesvig kan kun ved en i Loven optagen udtrykkelig Bestemmelse gjøres afhængig af en tilsvarende Lovs Vedtagelse for et andet Lovgivningsomraade eller for en enkelt Landsdeel.

§ 19. Fællesanliggender ere alle Anliggender, som ikke udtrykkelig ere bestemte at skulle være særlige for Landsdelene. Opstaaer der Tvist mellem Rigsraadet og en Landsbeels Repræsentation om, hvorvidt et Anliggende er fælles eller særligt, skal Sagen først behandles i Ministerraadet.

Enhver Minister skal da afgive sit Votum til Protocollen. Denne forelægges derefter i Geheimstatsraadet for Kongen, som afgjør Sagen. Kongens Beslutning medunderskrives af de Ministre, som ere enige i samme.

§ 20. Rigsraadet bestaaer af et Folkething og et Landssting. Folkethinget har 130 Medlemmer, hvoraf 101 ere valgte i Kongeriget og 29 i Slesvig. Landsstinget bestaaer af 83 Medlemmer, hvoraf 52 vælges i Kongeriget, 13 i Slesvig og 18 udnævnes af Kongen.

§ 21. Valgret til Folkethinget har enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, naar han har fyldt sit 30te Aar, medmindre han a) uden at have egen Huusstand staaer i privat Tjenesteforhold; b) nyder eller har nydt Understøttelse af Fattigvæsenet, som ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt; c) er ude af Raadighed over sit Bo; d) ikke har havt fast Bopæl i eet Aar i den Valgkreds eller Stad, hvori han opholder sig paa den Tid, Valget foregaaer.

§ 22. Valgret til Landsstinget har i Kongeriget og Slesvig Enhver, som har Valgret til Folkethinget, — dog at der kun forbres fast Bopæl i eet Aar i vedkommende Landsstingsvalgkreds — naar han i det sidste Aar har svaret 200 Rd. i directe Skat eller Afgift til Staten eller Kommunen eller godtgjør at have havt en reen aarlig Indtægt af 1200 Rd. Valget udøves paa Færserne af Lagthinget.

§ 23. Valgbar til begge Rigsraadets Afdelinger er enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, er bosat i Riget og har fyldt sit 25de Aar, medmindre han er ude af Raadighed over sit Bo.

§ 24. Folkethingets Medlemmer vælges umiddelbart i mindre Valgkredse. Valgkredsenes Fordeling og Valgmaaden fastsættes

i Valgloven. Valget er gyldigt for 4 Aar. § 25. Af Landstingets Medlemmer vælges 51 i Kongeriget og 13 i Slesvig ved umiddelbart Valg i større Valgkredsse. Valgloven bestemmer Valgkredsene, det Antal Landstingsmænd, der skal vælges i hver af dem, og Valgmaaden. For Færøerne vælges et Medlem af Lagthinget. Valget gjælder for 8 Aar; men ved Udløbet af hvert fjerde Aar afgaae de for Halvdelen af Valgkredsene Valgte efter den i Valgloven fastsatte Fordeling. § 26. De øvrige 18 Medlemmer udnævnes af Kongen, og skulle paa den Tid, Udnævnelsen foregaaer, 12 være bosatte i Kongeriget og 6 i Slesvig. Udnævnelseerne gjælde for 12 Aar, som for hvert Medlem regnes fra Udnævnelsesdagen. Disse Udnævnelsesers Gyldighed ophæves ikke ved Landstingets Opøsning. De nuværende kongevalgte Rigsraadsmedlemmer tage Sæde i Landstinget, indtil de 12 Aar ere udløbne for hvert af dem. § 27. Kongen sammenkalder Rigsraadet til en ordentlig Samling hvert andet Aar. Efter Forløb af 2 Maaneber kan Kongen slutte dets Møder. § 28. Kongen kan udsætte Rigsraadets ordentlige Samling paa bestemt Tid, dog uden Rigsraadets Samtykke ikke længere end paa 4 Maaneber og ikke mere end een Gang i Tidrummet indtil næste ordentlige Samling. § 29. Kongen kan indkalde Rigsraadet til overordentlige Samlinger, hvis Varighed beroer paa hans Bestemmelse. § 30. Kongen kan opløse Rigsraadet eller een af dets Afdelinger. Opøsnes kun eet af Thingene, skal det andet Things Møder udsættes, indtil hele Rigsraadet atter kan samles. Dette skal ske inden 4 Maaneber efter Opøsningen. I et Tidrum af 2 Aar kunne ikke flere end 2 Opøsninger finde Sted. § 31. Saalænge Rigsraadet er samlet, kan intet Medlem uden Samtykke af det Thing, hvortil han hører, hæftes for Gjæld, eiheller fængsles eller tiltales, medmindre han er greben paa fersk Gjerning. For sine Uttringer i Rigsraadet kan intet Medlem uden vedkommende Things Samtykke drages til Ansvar udenfor samme. § 32. Rigsraadets Medlemmer ere ene bundne ved deres Overbeviisning og ikke ved nogen Forfærd af deres Vælgere. Embedsmænd, som vælges til Medlemmer af Rigsraadet, behøve ikke Regjeringens Tilladelse til at modtage Valget. § 33. Rigsraadets Medlemmer erholve et dagligt Vederlag. § 34. Kjøbenhavn er Rigsraadets Forsamlingssted. I overordentlige Tilfælde kan Kongen dog sammenkalde det til et andet Sted i Riget. § 35. Ethvert af Thingene afgjør selv Gyldigheden af sine Medlemmers Valg. Ethvert nyt Medlem underskriver en edelig Forsikring om ubrødeligen at ville holde Rigets Grundlov. Vægrer han sig ved at aflægge denne Eed, bortfalder hans Valg. Det samme skeer, hvis han udebliver og ikke indsender Eden inden 14 Dage, efterat den til Underskrift er tilstillet ham af Formanden. § 36. Kommer den gylldigen Valgte i et af de Til-

fælde, der udelukke fra Valgbarhed, mister han den af Valget flydende Ret. § 37. Ethvert af Thingene vedtager selv sin Forretningsorden. § 38. Ethvert af Thingene vælger selv sin Formand og den eller dem, som i hans Forsald skal føre Forsædet. § 39. Thingenes Møder ere offentlige. Dog kan Regjeringen eller Formanden eller det i Forretningsordenen bestemte Antal Medlemmer forlange, at alle Uvedkommende fjernes, hvorpaa Thinget afgjør, om Sagen skal forhandles i et offentligt eller hemmeligt Møde. § 40. Rigsraadets Beslutninger udfærdiges paa Dansk. Under Forhandlingerne kunne de Medlemmer, som ville det, betjene sig af det thidske Sprog. Protocollen føres i begge Sprog. § 41. Samtlige Ministre have Adgang til hvert af Thingene og ere berettigede til under Forhandlingerne at erholde Ordet, saa ofte de ville, idet de isvrigt iagttage Forretningsordenen. Stemmeret udøve de kun, forsaavidt de ere Medlemmer af vedkommende Thing. § 42. Ingen Beslutning kan tages i noget af Thingene, medmindre en Trebiedeel af dets Medlemmer ere tilstede. § 43. Ethvert Rigsraadsmedlem kan i det Thing, hvortil han hører, med detses Samthkke bringe ethvert til Rigsraadets Omraade hørende offentligt Anliggende under Forhandling og derom æfte Ministrenes Forklaring. § 44. Intet Andragende maa overgives noget af Thingene uden igjennem et af dets Medlemmer. § 45. Ethvert af Thingene er berettiget til angaaende Fællesanliggender at indgive Adresseer til Kongen. § 46. Lovforslag indbringes af Regjeringen efter Kongens Befaling. Ethvert af Thingene er berettiget til at foreslaae og for sit Vedkommende at vedtage Love. § 47. Intet Lovforslag kan endeligen vedtages af noget Thing, forinden det 3 Gange der har været behandlet. § 48. Naar et Lovforslag er vedtaget i det ene Thing, skal det i den Form, hvori det er vedtaget, tilstilles det andet Thing. Hvis det der vedtages i uforandret Stikkelse, tilstilles det Regjeringen for at forelægges Kongen til Stadfæstelse. Vedtages Lovforslaget i det andet Thing med Forandringer, vender det tilbage til det første Thing, hvor det underkastes en eneste Behandling. Vedtages det her med Forandring, gaaer det atter til eneste Behandling i det andet Thing. Opnaaes ei heller da Enighed, er Lovforslaget forkastet, medmindre et af Thingene fordrer Fællesudvalg. Fællesudvalget, som skal bestaae af et lige Antal Medlemmer fra hvert af Thingene, afgiver en fælles Betænkning over Uovereensstemmelseerne. 3 Henshold til dets Indstillinger finder den endelige Afgjørelse Sted i hvert Thing for sig. Med Hensyn til de finantstuelle Bevillingslove gjælder den i § 56 fastsatte Regel.

IV.

§ 49. Ingen Ublænding kan erholde Indfødsret uden ved Lov.

§ 50. Ingen Fællesstat kan paalægges, forandres eller ophæves, ei heller noget fælles Statslaan optages uden ved Lov. § 51. Enhver ordentlig eller overordentlig Udfskrivning af Mandstabs til Hæren og Flaaden skal være hjemlet ved Lov. § 52. Ingen fælles Domaine kan afhændes, ei heller nogen saadan erhverves uden ifølge Lov. § 53. Kongens Ret til at slaae Mønt udøves i Overeensstemmelse med Loven. § 54. For de ordinaire Fællesindtægter og Fællesudgifter gjælder det foreløbige Normalbuget af 28de Februar 1856 med de senere ved Lov deri foretagne Forandringer. Naar en Indtægts eller Udgifts Gjenstand ophører at være fælles for hele Monarkiet, ophører ogsaa ved Finantsperiodens Slutning Normalbugettes Gyldighed for samme. Det bliver da ved Lov at bestemme, om Indtægten eller Udgiften skal optages paa Normalbudgettet eller bevilges ved Tillægslove for den toaarige Finantsperiode. Normalbudgettet kan forandres og ganske eller tildeels hæves ved Lov. For hver toaarig Finantsperiode bevilges de ekstraordinære Indtægter og Udgifter ved Tillægslove, selv naar der om den Gjenstand, de angaae, gives en særlig Lov. Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har Hjemmel i de ovennævnte finantsielle Love. § 55. Det Beløb, hvormed de for Kongeriet og Slesvig fælles Udgifter overstride de for disse Landsdele fælles Indtægter, dækkes af deres særlige Indtægter, saaledes at Kongeriget deraf udreder 79,⁶¹ pCt. og Slesvig 20,³⁹ pCt. Forandring i Forholdstallet skeer ved Lov. § 56. Saa snart Rigsraadets ordentlige Samling er aabnet, forelægger Regjeringen hvert af Thingene en samlet Oversigt over samtlige Fællesindtægter og Fællesudgifter for den kommende Finantsperiode i Henhold til Normalbudgettet og Forslagene til Tillægslove. Tillægslovene kunne forelægges saabel for Landstinget, som for Folkethinget, og skulle fordeles imellem dem i et saavidt muligt ligeligt Forhold. Naar en Tillægslov anden Gang er bleven oversendt til det Thing, der behandler den sidst, og Enighed ei heller da opnaaes, skal der steds nedsettes et Fællesudvalg, hvortil hvert Thing vælger 15 Medlemmer, idet Valgene foretages overeensstemmende med de ved den foreløbige Valglov af 2den October 1855 for Rigsraadsvalgene foreskrevne Regler, med de nærmere Bestemmelser i Henseende til Udførelsesmaaden, som af hvert Things Formand fastsættes. Dette Fællesudvalg forhandler da om Uovereensstemmelse og tager for Rigsraadets Vedkommende den endelige Beslutning. 3 Udvalget skal i Tilfælde af Stemmelighed Formandens Stemme gjøre Udsagnet. Forøvrigt vedtager det selv sin Forretningsorden. § 57. Statsregnskabsrets endelige Afslutning skeer ved Lov. Forslaget til denne forelægges først i Folkethinget. For Revisionen og Decisionen af de forskellige Forvaltningsgrenes Regnskaber oprettes ved Lov en Regnskabsret. Denne skal tillige vaage over, at ingen Udgift afholdes uden tilstrækkelig

Hjemmel (§§ 54 og 58) og afgive Betænkning over Statsregnskabet. Indtil Regnskabsretten er oprettet, afgives denne Betænkning af fire lønnebe Revisorer, af hvilke hvert Thing udnævner tvende. Revisorerne kunne fordrø sig alle fornødne Oplysninger meddeelte. Betænkningen forelægges Rigsraadet tilligemed Lovforslaget om Statsregnskabets Afslutning. § 58. Under særdeles paatrængende Omstændigheder kan Kongen, naar Rigsraadet ikke er samlet, beslutte Afholdelsen af Udgifter, der ikke ere bevilligede. Forslaget til en saadan Beslutning skal være vedtaget af Ministerraadet under den i § 19 foreskrevne Form, forinden det i Geheimestatsraadet forelægges for Kongen. Kongens Beslutning medunderskrives af de Ministre, som deri ere enige. Beslutningen skal forelægges for Folkethinget i den første derpaa følgende Samling, og afgjør samme, hvorvidt noget Ansvar skal gjøres gjældende for Rigsretten mod de Ministre, som have medunderskrevet Beslutningen. § 59. Paa samme Maade kan Kongen i særdeles paatrængende Tilfælde, naar Rigsraadet ikke er samlet, efter Ministerraadets Forslag (jvfr. § 58) udstede foreløbige Lov, der dog ikke maae stride mod Forfatningen. De skulle steds forelægges det først sammentrædende Rigsraad til Beslutning.

V.

§ 60. Rigsretten bestaaer af Landstinget og 9 af Landsdelenes høieste Dommere, hvoraf Kongerigets Høieste vælger 6 Medlemmer og Slesvigs Appellationsret 3, alle blandt disses egne Medlemmer. Valget stæer paa 8 Aar. Indtil Rettergangsmaaden er ordnet ved Lov, følges Lovens af 3die Marts 1852 med de Bempelser, som den forskellige Sammensætning gjør fornødne, og som Retten selv bestemmer. § 61. Rigsretten paakjender de af Kongen eller af Folkethinget mod Ministrene for deres Embedsførelse anlagte Sager. Kongen kan ikke uden Folkethingets Samthkke benaabe Ministrene for de af Rigsretten dem idømte Straffe. § 62. For Rigsretten kan Kongen ogsaa lade Andre tiltale for Statsforbrudelser, som findes særdeles farlige, naar Folkethinget dertil giver sit Samthkke. § 63. Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grændser skulle være undergivne Domstolenes Afgjørelse. Dog kan Ingen ved at indbringe Sagen for Domstolene undbrage sig fra foreløbigen at efterkomme Øvrighedens Befaling. § 64. Den dømmende Myndigheds Udøvelse kan kun omordnes ved Lov.

VI.

§ 65. Forandringer i denne Grundlov kunne kun vedtages af Rigsraadet, naar over Halvdelen af hvert Things samtlige Medlemmer stemmer for dem. § 66. Denne Grundlov træder i Kraft den 1ste Januar 1864.

Midlertidige Bestemmelser.

Indtil Forholdet mellem Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig paa den ene Side og de til det tydske Forbund hørende Hertugdømmer Høsteeen og Lauenborg paa den anden Side med Rigsraadets Samtykke er blevet ordnet, skulle derom for Kongerigets og Slesvigs Bekommende gjælde nedenstaaende midlertidige Bestemmelser, som dog kunne forandres ved Lov. 1. Angaaer et Fællesanliggende, som tillige omfatter Hertugdømmet Høsteeen, Forhold, hvori Fællesstafets Opretholdelse kræver en eensartet Lovgivning, og vedtager Rigsraadet derom en ny Lov med den udtrykkelige Betingelse, at den kun skal træde i Kraft for Kongeriget og Slesvig, saafremt en tilsvarende Lov samtidigen kan udstedes for Høsteeen, kan den ikke stadfæstes af Kongen, forinden Betingelsen er opfyldt. Vhkes dette, og stadfæster Kongen derefter Loven, vedbliver Fællesstabet under de tvende nye, samstemmende Love. Stadfæstes Loven ikke inden næste ordentlige Rigsraadsamling, bortfalder den. 2. Vedtager Rigsraadet om et Fællesanliggende af fornævnte Bestaffenhed en Lov uden saadan Betingelse, og stadfæster Kongen samme, udenat der er tilveiebragt en tilsvarende Lov for Hertugdømmet Høsteeen, bliver dens Gjenstaad et Fællesanliggende for Kongeriget og Slesvig alene. Der skal i saa Fald træffes de Foranstaltninger, som er en Følge af, at det tidligere Fællesstaf med Høsteeen forsaavidt er ophørt. 3. Angaaer et Fællesanliggende Forhold, hvori en Forskjellighed i Lovgivningen er forenelig med det bestaaende Fællesstafs Opretholdelse, kunne Love derom vedtages af Rigsraadet og stadfæstes af Kongen for Kongeriget og Slesvig alene, uden at Fællesstabet derved ophører. 4. De for hele Monarkiet fælles Udgifter afholdes af dets fælles Indtægter. Givt disse et Overstud, tilgodeskrives deraf 78,⁶⁹ pCt. Kongerigets og Slesvigs Fælleskasse. 5. De Tillæg til Normalbudgettes Udgiftsposter, som ifølge samme og senere Tillægsløbe forlods afholdes af Indtægterne, bevilges af Rigsraadet alene, forsaavidt de angaae de vedkommende Anliggendes Forvaltning i Kongeriget og Slesvig. 6. De Tillæg, som behøves til Normalbudgettets øvrige Udgiftsposter til Anliggender, som er fælles ogsaa for Høsteeen, bevilges af Rigsraadet med et Beløb, som svarer til 78,⁶⁹ pCt. af det hele Beløb. Er Bevillingen betinget af, at de manglende 21,³¹ pCt. af det hele Beløb udredes af Høsteeen, skal dette udtrykkes ved selve Bevillingen. Opfyldes Betingelsen ikke, bortfalder Bevillingen. 7. Er Bevillingen derimod givt uden saadan Betingelse, skal det tilsvarende Tilstud fra Høsteeen ligesuldt søges tilveiebragt. Vhkes dette ikke eller kun for en Deel, kan det af Rigsraadet bevilgebe Beløb dog anvendes overeensstemmende med Bevillingen; men i saa Fald skal den Deel af

Udgiften, som er ubredt uden tilsvarende Bidrag fra Holsteen, opføres som en Fællesudgift for Kongeriget og Slesvig alene. Hvorvidt nogen Gjenstand eller noget Anliggende som Følge heraf skal udgaae af det bestaaende Fællesskab, bestemmes ved Lov. 8. Med Hensyn til Hertugdømmet Lauenborgs retlige Stilling i Monarkiet skal det have sit Forblivende ved det hidtil bestaaende Forhold.

Forvaltningen af Monarchiets Fællesanliggender.

Herom see den almindelige Deel af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark S. 104 ff. samt Supplementet til Beskrivelsen S. 9 flg. og S. 146. Hertil maa nu føies Følgende med Hensyn til Forstadministrationen.

Ved Lov af 8de Decbr. 1859 blev det slesvigiske Forst- og Jægermesterembede inddraget, hvorhos der i Henhold til denne Lovs Bestemmelser er bleven truffen følgende Ordning af Forstbestyrelsen i Hertugdømmet Slesvig (Instructoriske Bestemmelser af 27de Juni 1860 og Skrivelse fra Finansministeriet af 31te August 1860): Det overordnede Tilsyn og Controlen med Skovbruget i samtlige slesvigiske Skovdistricter føres af en Oversørster, der er bosat i Flensborg og har en af Finansministeriet bestilket og af den Rgl. Kasse lønnet Assistent som Medhjælper. Det egentlige Skovbrug forestaaes af 12 Skovridere, der deri understøttes af Skovfogder og Opsynsmænd samt af Skovløbere og Ledebogtere eller Hegnsmænd. Skovriderne ere i Henseende til deres hele Embedsførelse undergivne Oversørsterens Inspection og Control, forsaavidt vedkommer Domaine-Skovene og Løvemoserne samt Jagten paa de ikke afløste Jagtdistricter, hvorimod de for de private Eiendoms-Skoves og Løvemosers Vedkommende staae directe under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Skovriderdistricterne benævnes: 1ste, 2det og 3die Haderslevske, Abenraa, Nordborg, Augustenborg, Rylsborg, Flensborg, 1ste og 2det Gottorper. (cfr. Ministerialskrivelse af 1ste December 1861), Hütten og Hohn District. De Kongelige Skoves og Løvemosers Areal udgjør ialt 24,553 Tdr. Land à 260 □ B.

De for Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen fælles ikke politiske Instituter.

Følge den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, Forordningen af 15de Februar 1854 angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning,

og den Allerhøieste Kundgjørelse af 10de November 1855, ere følgende ikke politiske Indretninger og Anstalter fælleds for Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen, nemlig: Universitetet i Kiel, Ridderstabet, Eidercanalen, Brandforsikringsvæsenet, Straffeanstalterne, Døvstummeinstituttet og Daareanstalten. Sager, der angaae samme, behandles collegialt af Ministeren for Hertugdømmet Slesvig og Ministeren for Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg. Forandringer i Lovgivningen, der vedrører disse Institutter (Eidercanal-Toldtariffen dog derunder ikke indbefattet), skulle kun foretages efter indhentet Betænkning fra den slesvigiske og holsteenske Provindsial-Stændersforsamling.

Hertugdømmet Slesvigs Forfatning for dets særlige Anliggender.

Efterat det var bleven tilsagt ved den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, at der skulde blive Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig en saadan Udvikling tildeel, at dette Hertugdømme med Hensyn til sine hidtil under de raadgivende Provindsialstænders Virkefreds hørende Anliggender erholdt en stænderst Repræsentation med besluttende Myndighed, udstedtes under 15de Februar 1854 Forordningen angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning. Hertugdømmet Slesvigs særlige Anliggender ere ifølge den Allerhøieste Kundgjørelse af 10de Novbr. 1855: Justits- og Politivæsenet (med Undtagelse af den Deel, der er overdragen Krigsmagten), derunder den almindelige Lovgivning vedkommende borgerlige Forhold, Forbrødhelser og Rettergang; Tilveiebringelsen af det Mandstak til Land- og Søhæren, som ifølge de bestaaende Planer eller de fra den lovgivende Magt for de fælleds Anliggender udgaaede Love skal leveres fra Hertugdømmet Slesvig; Tilveiebringelsen af de Heste, Levnetsmidler, Foder, Qvarter og lignende Naturalfornødenheder, som Hertugdømmet paa samme Maade forpligtes til at staffe tilveie; Kirke- og Underviisningsvæsenet med de under samme hørende Læreanstalter, med Undtagelse af de under Krigsmagten hørende Læreanstalter; Communalvæsenet; det almindelige Fattigvæsen; Næringsforholdene; Landvæsenesager; Bestatning af faste Eiendomme, Formue, Indtægt og Næring; Sager vedkommende stemplet Papir, alle med de særlige Anliggender forbundne Indtægter og Udgifter og hvilkensomhelst ny Skat for Hertugdømmet alene; enhver ny Gjæld, som maatte stiftes for Hertugdømmets særlige Vedkommende; Sundhedsvæsenet; Canal- og Havnevæsenet; Veivæsenet og Jernbanesager; Frikjørselsager; Assurancevæsenet; Strandsingsvæsenet; Sager vedkommende de borgerlige militaire Corps; Sager vedkommende Fideicommisser og offentlige Stiftelser;

Digevæsenet. I Henseende til ovennævnte Anliggender, der fortere under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, har dette Hertugdømme sin egen Lovgivning og Forvaltning (Forordn. 15. Febr. 1854 § 3). Forandringer i Lovgivningen angaaende disse Anliggender skulle ikke foretages uden forud indhentet Samtykke af den slesvigiske Provindsialstænderforsamling; dog kan Kongen undtagelsesviis i paatrængende Tilfælde, naar Provindsialstænderne ikke ere samlede og ikke kunne sammenkalbes saa hurtigt, som Omstændighederne kræve det, ogsaa uden Provindsialstændernes forudgaaende Samtykke udstede de fornødne provisoriske Anordninger, som have Lovkraft, indtil en Beslutning desangaaende er taget paa forfatningsmæssig Maade (§§ 12 og 14). Ministeren for Hertugdømmet Slesvig, der isørigt ene er Kongen ansvarlig, kan af Provindsialstænderforsamlingen drages til Ansvar, naar der ikke sees, at have været nogen paatrængende Grund til Udstedelsen af en saadan provisorisk Anordning (§ 15). I Henseende til den Sum, der i paakommende Tilfælde maatte blive at udrede af Hertugdømmet Slesvig alene til Dækning af den Deel af Monarchiets Fællesudgifter, der ikke kan staffles tilveie af andre Midler (Fællesindtræberne event. de særlige slesvigiske Indtræder), har Provindsialstænderforsamlingen at bestemme Udredelsesmaaden, men ikke Størrelsen af den Sum, der skal udredes, og skal den dertil fornødne Anordning forelægges Provindsialstænderforsamlingen til Beslutning (§ 2). Provindsialstænderforsamlingen, der ordinært skal sammentakles hvert tredje Aar (§ 11), og som foruden den ovenomhandlede Medvirkning ved Lovgivningen, hos Kongen kan anbringe paa Forandringer i Lovgivningen angaaende de til dens Omraade hørende Anliggender (§ 16), kan indgive og understøtte Forslag, Andragender og Bøvhøring angaaende Forvaltningsforanstaltninger, som høre til det slesvigiske Ministeriums Virkefæde (§ 17), og kan med Kongens Samtykke grunde almennyttige Anstalter og Indretninger i Hertugdømmet Slesvig, lade disse bestyre ved Udvalg af sin Midte under Overtilsyn af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og til Udredelsen af de dermed forbundne Omkostninger beslutte Udskrivningen af Bidrag og Optagelsen af Laan (§ 18), bestaaer af 43 Deputerede, hvoraf 5 vælges af Geistligheden, 4 af Ridderstabet, 5 af de større Godsbesiddere, 10 af Kjøbstads-, 17 af de mindre Landeieendomsbesidderes- og 2 af de blandede (Derne Væv og Femern) Valgdistricter. Betingelserne for den active Valgret ere følgende: Indigenat eller uafbrudt Ophold i Kongens Lande i 10 Aar; 30 Aars Alder; uplettet Rygte; fri Dispositionsret; uafbrudt Ophold i vedkommende Valgdistrict i de sidste 3 Aar før Valget; for de større Godsbesiddere endvidere Besiddelse i de sidste 2 Aar før Valget af et adeligt Gods eller Grundstykke af mindst 50,000 Rd. Skatteværdi; for Kjøbstadsvælgerne endvidere Eiendomsbesiddelse af en

Kjøbstabeieendom, der er forsikret i Brandkassen eller ved Ansættelsen til Huusstat er taxeret til mindst 300 Rd. og enten Borgerrret i Kjøbstæderne eller Udøvelse af borgerlig Næring for egen Regning i vedkommende Valgdistrict paa den Tid, Valget foregaaer, og i de sidste 2 Aar før Valget; for Beboerne af Landvalgdistricterne desuden Besiddelsen af en ved Ansættelsen af Grund- og Benyttelsesgjælden til mindst 300 Rd. taxeret, i vedkommende Valgdistrict beliggende Eiendom paa den Tid Valget foregaaer samt i de 2 sidste Aar før Valget; for Beboerne af de blandede Valgdistricter foruden de ovennævnte almindelige Betingelser endvidere de for Kjøbstadbeboerne eller Beboerne af Landvalgdistricterne gjældende Forudsætninger, eftersom de boe i en Kjøbstad (Flække) eller paa Landet (§ 19). Enhver, der saaledes er valgberettiget i et Valgdistrict og derhos bekjender sig til den christelige Religion, er ogsaa valgbar i samme Valgdistrict, dog kun i dette (§ 20). Provindsialstænderforsamlingen fatter sine Beslutninger med absolut Majoritet; i Tilfælde af Stemmelighed giver den af Forsamlingen valgte Præsidents Stemme Udslaget (§ 26).

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

Efterat Kongen ved Allerhøieste Rescript af 5te Marts 1851 atter Selv havde overtaget Bestyrelsen af Hertugdømmet Slesvig og udnævnt den i Henhold til Allerhøieste Ordre af 11te Juli 1850 fungerende overordentlige Regjeringscommissair til Minister for Hertugdømmet Slesvig, blev dette Ministeriums Ressort bestemt ved den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, hvorefter samme derhos skulde have sit stadige og ubelukkende Sæde i Kjøbenhavn. Under Ministeriet henhører et Secretariat, 3 Departementer og en Afdeling for RegnskabsRevisionen og Decisionen (Generaldecisoratet). Secretariatet omfatter følgende Sager: Registrering af alle til Ministeriet indkomne Sager, Registrering af Ministeriets allerunderdanigste Forestillinger og de derpaa afgivne Resolutioner samt disses Meddelelse, alle Udfærdigelses under det Kongelige Segl, Sager vedkommende Provindsialstænderforsamlingen, Publication af Forordningerne m. m., Sager vedkommende Ministeriets Organisation og Personale samt Ressortforhold, Sager vedkommende Ministeriets Understøttelseskasse (Allerh. Resol. af 11te Decbr. 1852), Ministeriets Archivvæsen; enkelte specielle, til Secretariatet henviste Sager. Til 1ste Departement hører: Justits- Politi- og Medicinalsager, Sager vedkommende Gensdarmetiet, Land- og Søværnepligtsager, Sager angaaende Communernes Forvaltning og den borgerlige Næring i Stæderne og paa Landet, Jernbanesager, Veivæsen, Strandvæsen, Fattigvæsen, Brandforsikringsvæsen, Sager angaaende Daare-

anstalten i Slesvig. Under 2det Departement fortære: Skattesager, private Forstfager, Bygningsfager, Landbøensfager, Industri- og Fabrikfager, Havne- og Brosager, Digevæsenet, Kjørselsvæsenet, Sager Eidercanalen vedkommende. Gjennem 3die Departement forvaltes: Kirke-, Skole- og Underviisningsvæsenet samt de Døbstummeinstitutet i Slesvig vedkommende Sager.

Kirkelige Forhold.

Grændserne for hvad der i nyere og ældre Tid kaldes „Slesvig Stift“, d. e. Bispedømmet Slesvig eller det „Bisdommen for Hertugdømmet Slesvig“ underlagte Territorium, falde ikke sammen med Hertugdømmet Slesvig i den Udstrækning, hvori denne Betegnelse bruges i verdslige Anliggender. Det District nemlig, der i kirkelig Henseende kaldes Tørningelehn, hører i saa Henseende under Ribe Stift (see herom Sp. D. S. 6 ff.); endvidere har Als (paa Sønderborg By og Rainæs nær) og Wro en for disse to Der fælleds Biskop (see S. 365 ff., 380 ff. og 410); 3 Gaarde i Tielshemme i Hertugdømmet Holsteen høre under Erøde Sogn (s. herom S. 610), og endelig staae nogle Landshyer i Hohn Herred (Patent af 16de Marts 1853), nemlig Mübbel, Fodbed med Dorbed og Arenstedt, samt Alt- og Neu-Bübelstorf i Sognesforbindelse med Christ- og Garnisonkirken i Rendsborg, hvilket har medført, at de for Hertugdømmet Slesvig udstedte Forordninger m. m. publiceres i denne Kirke (Ministerialskrivelse af 3die Januar 1854).

Den slesvigste Kirkes Forfatning og Stilling i Staten samt indre Anliggender ere deels ordnede ved særegne Love m. m., deels ved Regler, der i Tidernes Løb have bannet sig ad Sædvanens Veie. Blandt de mere fremtrædende Love fortjener først og fremmest Kirkeordinantsen at nævnes, der er vedtagen paa Landdagen i Rendsborg den 9de Marts 1542 og stadfæstet af Christian den 3die. Forordningen af 15de Februar 1854 angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning indeholder to herhen hørende Paragrapher. Efter dens § 4 er den evangelist-lutherste Kirke dette Hertugdømmes Landskirke; dens Indtægter maae ikke forringes og kun anvendes til dens egne Diemed, og forsaavidt det er nødvendigt til Opnaaelsen af disse Diemed, skal det Manglende tilskyldes af Statskassen; denne Kirkes Geistlige skulle fremdeles paa samme Maade som hidtil tage Deel i Opsynet med og Bestyrelsen af Skole- og Fattigvæsenet. Ifølge § 5 kunne kun evangeliste Christne være Kirke- og Skolepatroner eller deeltage i Bestyrelsen af Kirke regimentet eller den evangelist-lutherste Kirkes Formue; dog kan en til en anden Kirke hørende Grundeier for sin Besiddelsestid overdrage sine Patronatsrettigheders Udøvelse til en Anden.

Episkopalhøiheden over den Slesvigste Landskirke tilkommer Kongen. De dermed forbundne Rettigheder udøves af Kongen deels ved Allersøieste Resolutioner, deels gennem Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og de under dette Ministerium forterende Embedsmænd og Myndigheder. Som saadanne skulle her følgende nærmere omtales:

- 1) Biskoppen. Efterat der fra 1636 til 1713 havde været en særlig Generalsuperintendent for den Kongelige og en for den Gottorpste Andeel, bleve disse to Embeder forenede i een Person, efterat hele Slesvig var bleven inblemmet i den danske Krone. Generalsuperintendenten, der i forskjellige Tidsaffnit var sællebs for Slesvig og Holsteen, afløstes i Aaret 1850 af 2 Superintendenter, en for Nord- og en for Syd-Slesvig, indtil der (cfr. Betjendtgjørelse af 20de April 1854) udnævntes en „Biskop for Hertugdømmet Slesvig“, der skulde tage Bopæl i Staden Flensborg, og hvis Forretningskreds navnlig omfatter følgende Sager: Biskoppen fører Opsyn med Geistlighedens og Skolelærernes Vandel og Embedsførelse; paaseer at den rene Lære prædiktes; at Gudstjenesten afholdes og de kirkelige Handlinger forrettes i Overensstemmelse med Lovene; holder Die med Christelighedens Fremvært i Menighederne; inspicerer og controllerer Kirke-, Skole- og Fattighbygningernes Tilstand; reviderer Kirkebøgerne; ordinerer Geistlige; er Medlem af det theologiske Examinationscollegium samt af Appellationsretten ved geistlige Sagers Behandling; afholder Generalvisitation ved hver Kirke hvert 3die Aar; afgiver Betænkninger over geistlige Sager til Ministeriet; dispenserer fra den foreskrevne Confirmationsalder m. v. (cfr. navnlig Instructionen for den daværende Generalsuperintendent af 14de Decbr. 1739 i C. C. H. I. Bb.).
- 2) Provsterne (Kirke-) forekomme siden Reformationen (tidligere under Navn af Superintendenter) saaledes, at et Provsti og et Amt i Reglen svare til hinanden. I tidligere Tider har der navnlig i Haderslev (ogsaa i Flensborg og Tønder) Amts enkelte Herreder fungeret Provster, der stode under Amtsprovsten; disse Herredsprovster forekomme nu ikke mere. For Tiden findes ialt 9 Provster i Slesvig Stift, nemlig en for Femern Provsti, en for Gottorp Provsti, en for Hütten Provsti, en for Eidersted Provsti, en for Husum og Aredsted Provstier, en for Tønder og Løgumkloster Provstier, en for Flensborg Provsti, en for Abenraa og Sønderborg Provstier og en for Haderslev Provsti. Provsterne, der tillige ere Sognepræster ved en Kjøbstads- eller Landebhkirke, og som alle udnævnes af Kongen, ere i reent geistlige Anliggender Præsternes nærmeste Forefatte og føre som saadanne Opsyn med Kirke og Skole. De ere derhos Medlemmer af

- 3) Kirkevisitatorierne. Disse bestaae af Provsten og Overøvrigheden (Amtmanden, i Kjøbstaden Flensborg Overpræsidenten, cfr. den overordenlige Regeringscommissairs Skrivelse af 18de Jan. 1851) i de respective Provstier. Ved Bekjendtgjørelsen af 14de November 1850 bleve endeel Kirker og Skoler (i adelige Districter, nogle Røge, enkelte Kjøbstæder 2c.) forsaavidt de hidtil ikke havde hørt til noget Provsti, forbundne med de tilgrænsende Provstier og underlagte de for disse bestaaende Kirkevisitatorier saaledes, at bispes Virksomhed nu strækker sig over hele Slesvig Stift. Visitatorierne, hvis Virkefærd blev ubbidet ikke libet ved den ved Bekjendtgjørelsen af 29de November 1852 iværksatte Overdragelse af endeel af den forhenværende slesvig-holstenste Provinzialregjerings Functioner til dem, føre det specielle administrative Opsyn med Kirke-, Skole- og tildeels Fattigvæsenet (i de adelige og øvrige i Bekjendtgjørelsen af 14de November 1850 nævnte Districter ere Fattigsager fuldstændigt undtagne deres Competence, cfr. Ministerialskrivelsen af 10de Juni 1852) og foretage til den Ende personligt Undersøgelser i de enkelte Sogne (afholde de saakaldte Specialkirkevisitationer). Det er saaledes Kirkevisitatorerne (event. Kirkepatronaterne), der anordne eller bevilge større Bygningsforetagender og Reparaturer ved Kirker og Præstegaarde, ligesom Visitatorierne endvidere have at træffe de fornødne Bestemmelser i Henseende til Forvaltningen af Præsternes og Kirkeofficialernes Forretninger, navnlig hvor der ere flere Præster ved een Kirke, at regulere Spørgsmaal angaaende Kirkebyrdernes Repartition, Kirkeinventariernes Forstaaelse m. m., samt at revidere og attestere Kirke- og Skoleregnskaberne. De meddele Tilladelse til Erhvervelse af Skolejord og til Opsørelse og større Reparationer af Skolehuse (forsaavidt ikke Skolepatronaterne varetage disse Forretninger), udstede Skoleregulativer, træffe Bestemmelse om Skolebyrdernes Repartition, udnævne Skolelærere, og, hvor Udnævnelser stæer af Patronatet, forshynes Vedkommende med Bestalling af Kirkevisitatoriet (cfr. Circulaire af 25de Febr. 1856). Kirkevisitatorierne meddele endvidere Tilladelse til Giftermaal i en dispensabel Slægtstabsgrad (i Tørningelehn Provsti meddeles bispe Bevillinger af Amtmanden for Haderslev Amt, resp. den Kongelige Commissair for de adelige Godser, cfr. Bekjendtgjørelsen af 9de Mai 1856). Fra deres Kjendelser recurreres til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.
- 4) Tidligere behandledes endeel kirkelige og navnlig Hættestabsager af Consistorierne d. e. Domstole, der for største Delen vare sammensatte af geistlige Embedsmænd, og fra hvilke der appelleredes til Over- resp. Landsoverconsistoriet. De til bispe Consistoriers Res-

fort forhen henhørende Retsstrætter skulle ifølge Bekjendtgjørelsen af 18de September 1850 § 3 indtil videre overalt i første Instants behandles af de vedkommende Civilretter; for Appellationsinstantsens Vedkommende er det bestemt ved Patentet af 6te Februar 1854 (cfr. Bekjendtgjørelsen af 20de April 1854), at Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig skal sammentræde med Appellationsrettens Medlemmer i de til det forrige Overconsistoriums og Landsoverconsistoriums Forretningskreds henhørende Retsstridigheder.

- 5) I Slesvig Stift findes ialt 228 Sognekirker, hvorved der ere ansatte 245 Præster. I Reglen er der ansat 1 Præst ved hver Kirke, undertiden 2, saaledes at den ene er den egentlige Sognepræst (Hovedpræst), den anden fører Navn af Compastor eller Diaconus, eller at begge ere Compastorer (Væk, Aabenraa). Undtagelsesviis findes 2 Præster at være ansatte ved to Kirker i Fællesskab, eller 1 Præst at fungere for 2 Sogne. Af de 245 Præstekald besættes 101 umiddelbart af Kongen, medens 144 ere Valgkald. Til disse Valgkald præsentere Kirkepatronaterne, altsaa i de adelige Districter Godseierne, medens i Byerne i Reglen Magistraten og i Amtene Kirkevisitatorierne (paa Femern, i Eidersted m. m. Kirkecollegierne) foretage Præsentationerne. Præsentationsforslagene indsendes til Allerhøjeste Stabskæstelse, dernæst vælger den valgberettigede Deel af Menigheden en af de præsenterede Candidater, og Valget forelægges Kongen til Approbation. Næst at være Menighedens Sjælsørger, er Præsten Medlem af Kirke-, Skole- og Fattigcollegiet, hvor han i Reglen fører Forsædet, leder Forhandlingerne og fører Collegiets Correspondance.

- 6) I det der i Almindelighed angaaende de slesvigiske Sprogforholds Historie henvises til Allen (det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, Kjøbenhavn og Slesvig 1857—58), der har meddeelt omfattende, paa Aftispykker støttede Oplysninger om dette Emne og esterviist det danske Sprogs ældgamle Hjemstedsret i den overveiende Deel af Hertugdømmet, skal her nævnes de vigtigste Bestemmelser angaaende Kirke- og Skole-sproget med hvad dermed nærmest staaer i Forbindelse. Ved den Sprogordning, Regjeringen i Løbet af dette Aarhundrede færsligt har henvendt sin Opmærksomhed paa, er man gaaet ud fra, at Folkesproget skulde være Grundlaget for Kirke- og Skolesproget, der atter skulde bestemme Rets- og Forretningsproget. Saaledes udtales det i det Allerh. Rescript af 15de Decbr. 1810 (der indledes saaledes: „Under Bort Hertugdømme Slesvig ere foruden

nogle af Verne ogsaa Størstedelen af Amterne og Districterne paa Fastlandet beboede af dansttalende Folk¹⁾), at: „paa disse Der og i disse Amter, hvor det danske Sprog er Almeenmands Sprog, er det vor Allerhøieste Villie, at det tydste Sprogs Brug ved Substjeneste, Skoleunderviisning og Rettergang skal ophøre og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted“. Denne Kongelige Befaling blev dog først fuldstændigt bragt til Udførelse i Aaret 1850 og de paafølgende Aar ved endeel specielle Anordninger, til hvilke der henvises i Forordningen ang. Hertugdømmet Slesvigs Forfatning af 15de Februar 1854 § 7 (see denne Forordnings Tillæg Litr. A), og som have været bestemte til at sikkre det danske og det tydste Sprogs Ligeberettigelse i alle offentlige Forhold. I Henseende til Kirke- og Skolesproget er den lovbestemte Tilstand nu følgende: I Rjøbstæderne Burg, Ekernsørde, Frederikstads, Garding, Tønning, Husum og Slesvig er Kirke- og Skolesproget ubelukkende tydst. I Rjøbstaden Flensborg er der oprettet en fri dansk Menighed samt danske Skoler for denne Menighed; iøvrigt bliver denne Stads at henregne til de i sproglig Henseende reent tydste Districter. I Rjøbstæderne Sønderborg, Aabenraa, Haderslev og Tønder er Underviisningsproget i Borger- og Almueskolerne Dansk, dog saaledes, at det tydste Sprog er optaget blandt de væsentlige Underviisningsgjenstande; Substjenesten afholdes i disse Rjøbstæder hver Søndag saavel i det danske som i det tydste Sprog, saaledes at Fropræbiken, Høimesse og Aftenfang stiftet holdes paa Dansk, resp. Tydsk; kirkelige Handlinger foretages her i det Sprog Vedkommende ønske benyttet. I Flensborg Provsties Landsogne (d. e. hele Flensborg Amt samt Gjelting Sogne og Voium Skolebistric, jfr. Skrivelsen af 14de Novbr. 1850), i Hjolde og Hjolbelund Sogne i Bredsted Provsti, i Svesing og Ulberup Sogne i Husum Provsti, samt i følgende Sogne i Gottorp Provsti: Treia, Nisby og Farensted, Habetoft, Satrup, Struffstrup og Tumbh, Bøl og Nørre-Brarup, og endelig i efterfølgende Sogne i Tønder Provsti, nemlig: Sønder-Løgum, Brarup, Humptrup, Ladelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Ubjerg, Abentoft og Læk er Underviisningsproget i de offentlige Skoler Dansk; det tydste Sprog er derhos optaget blandt Underviisningsgjenstandene saaledes, at dertil anvendes indtil 4 Timer ugentligt (i Læk er det en af de væsentlige Underviisningsgjenstande); Substjenesten afvekslende paa Dansk og paa Tydsk; kirkelige Handlinger foretages ogsaa i disse Sogne i det Sprog, som Vedkommende udtrykkelig ønske. Kirke og Skolesproget er ubelukkende Tydsk i følgende Landbistricter: Femern Provsti, Hütten Provsti, Eiderssted Provsti, Gottorp Provsti (paa de ovennævnte 9

Sogne nær), Husum og Bredsted Provsti (med Undtagelse af de anførte 4 Sogne) og Tønder-Løgumkloster Provsti (undtagen i de ovenomhandlede 10 og følgende Sogne med ubelukkende dansk Sprog: Løgumkloster, Nørre-Løgum, Abild, Høier, Hjerpsted, Skads, Hofstrup, Høist, Ravsted, Øhlberup, Burtal og Tinglev). Hvor Kirkesproget efter Foranstaaende ikke er ubelukkende tydsk eller blandet og Skolesproget ikke er tydsk, benyttes det danske Sprog ubelukkende saavel i Kirken som i Skolen. Med Hensyn til Confirmationen, der ikke særlig var omhandlet i de om Sprogens Benyttelse som ovenansført hidtil truffne Bestemmelser, blev det derhos anordnet ved Patent af 9de Januar 1861, at den for Katechumenerne anordnede offentlige Examen og den egentlige Confirmationshandling skulde foretages særskilt hver for sig paa forskjellige Dage, samt at, medens det Sprog, der paa hvert Sted gjælder ved den offentlige Underviisning, vedbliver at benyttes ogsaa ved Katechumenerens Underviisning og Examen, skulde med Hensyn til Confirmationshandlingen de for kirkelige Handlinger ifølge Ovenstaaende gjældende Regler komme til Anvendelse. Endvidere blev det ved Circulaire af s. D. bestemt, at Underviisningsproget ved den Underviisning, en Familie lader sine Børn meddele i Hjemmet ved Huns lærere, alene afhænger af Vedkommendes egen Bestemmelse. Om Underviisningsproget ved de lærde Stoler og Seminarier s. S. 559. Endelig kan bemærkes, at der ved Anordningen af 9de Novbr. 1811 og Patentet af 3die Decbr. 1852 § 4 er draget Omsorg for, at Præsterne ere det Sprog mægtige, der benyttes i de Sogne, hvorhen de taldes. — Det er alt fremhævet, at Rets- og Forretningsproget er ordnet paa Grundlag af den med Hensyn til Kirke- og Skolesproget truffne Ordning, saaledes at der i de i denne Henseende reent danske Districter (dog incl. Rjøbstæberne Haderslev, Aabenraa og Sønderborg) kun benyttes dansk Sprog ved Rettergang og Forvaltning, i de i sproglig Henseende reent tydske Districter kun tydsk Sprog, medens i de mellemstevigste blandede Sogne Autoriteternes Sprog retter sig efter Parternes (Indklagedes resp. den Tilstaltes) og Supplikanternes Ønske. — De slesvigste Love udfærdiges i begge Sprog, saaledes at saavel den danske som den tydske Udfærdigelse er at ansee som en authentisk Text. — Af Slesvigs c. 410,000 Indvaanere have omtrent 136,000 dansk Kirkesprog, 90,000 blandet, 184,000 tydsk. Blandt disse sidstnævnte have c. 28,000 i den sydvestlige Deel af Tønder Amts Fastland, paa Fjær og Sild, i den vestlige Deel af Bredsted Amt, i den vestlige Deel af Husum Amt og paa Halligerne bevaret deres friske Folkesprog. Ifølge Undersøgelser

meddeelte i Skriftet „Zur Schleswigschen Sprachfrage“ havde af Hertugdømmets 395,860 Indv. (efter Folketællingen 1855) 170,402 paa et Areal af 90½ □ M. dansk Familiesprog, 153,482 paa 40½ □ M. plattdybsk Fmsp., 44,636 paa 22 □ M. blandet Fmsp. 27,340 paa 12 □ M. frisisk Fmsp.

- 7) Menighebernes Deeltagelse i de kirkelig-administrative samt Skole- og Fattigvæsens-Anliggendes Bestyrelse skal senere berøres.
- 8) Efterat det ved Allerhøjeste Resolution af 17de November 1815 approberede Bibelselskab var bleven ophævet for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende (Bekjendtgjørelse af 23de April 1853), blev der under 25de Marts 1857 (cfr. Ministerialskrivelse af 15de April s. A.) meddeelt det under 13de November 1856 sammentraadte Bibelselskab for Hertugdømmet Slesvig Allerhøjeste Sanction samt Tilfagn om Allerhøjeste Bestyttelse.
- 9) Skolerne ere dels lærde (og tildeels Real-) Skoler, dels Folkeskoler, og disse enten Kjøbstads- (Borger-) eller Landsbysskoler*). Der findes 3 lærde Skoler i Slesvig, nemlig i Kjøbstæderne Haderslev, Flensborg og Slesvig, den første (funderet 1567) med ubelukkende dansk, den anden (oprettet 1566) med dansk og tydsk, og den tredje (den saakaldte Domskole) med ubelukkende tydsk Skolesprog. Ved Flensborg lærde Skole er der organiseret en fuldstændig Realundervisning, ligeledes med blandet Undervisningsprog (Ministerialskrivelse af 9de October 1851). Den i Husum siden Reformationen bestaaende lærde Skole blev ved Allerhøjeste Resolution af 16de Juli 1852 ombannet til en høiere Borger-skole, der tillige skulde have Charakter af et Progymnasium (Regulativ af 25de April 1853). Endvidere findes der en Folkehøjskole i den kongerigste Deel af Rødbing (see S. 65) og en Landbohøjskole i Aagaard (Øversø Sogn, Flensborg Amt). Endelig kan her henvises til, hvad der S. 134 ff. er meddeelt om Skolelærerseminarierne i Tønder og Eternsørde.
- 10) Af fremmede Religionsejendomme, der ikke tilhøre den evangelisk-lutheriske Landskirke, skulle fremhæves: Reformerede, der boe afsprede i Byerne og Landdistricterne og ikke have nogen særlig Kirke; Remonstranter, mest i Frederiksstad, hvor de danne en Menighed med en Kirke; Mennoniter ligeledes med en Kirke i Frederiksstad; Katholiker, navnlig i Frederiksstad og paa Nordstrand, paa sibstnævnte Ø saavel orthodoxe Katholiker som Jansenister, der her have et Oratorium, medens de romerske Katholiker have Sognekirker saavel

*) J. N. Schmidt angiver (1852) Kjøbstads- og Landsbysskolernes Antal til 814 med 980 Lærere.

i Frederikstads som paa Nordstrand; Brødre­menigheden i Christiansfeld (see S. 33 ff.); Baptisterne (cfr. Forordningen af 24de April 1860); endelig Jøderne, hvis Forhold ere ordnede ved Forordningen af 8de Februar 1854 (cfr. om deres Etsjæstelse Forordningen af 4de Marts 1857). Jøderne, der tidligere i Hertugdømmet Slesvig vare underkastede forskjellige vidt­gaaende Indskrænkninger, kunne nu tage Ophold og ernære sig, hvor de ville, saafremt de ere hjemstedsberettigede i Hertugdømmet og bibringe de fornødne Legitimationer m. m., medens de i modsat Fald ikke blivende tør ned­ sætte sig nogetsteds der eller kjøbe Grundeieendom uden Allerhøieste Tilladelse. Jøder, der ikke ere hjemmehørende i Hertugdømmet Slesvig, maae ikke tage et forbigaaende Ophold længere end 14 Dage dersteds uden højere Tilladelse. Enhver i Hertugdømmet hjemmehørende Jøde har at vælge sig et bestemt Opholdssted. Jøderne have i Egtestabs­ samt i andre Sager deres Værnething ved deres Opholdssteds ordentlige Domstole; dog have disse i deres Kjendelser at tage Hensyn til Jødernes Ritualgrundsætninger og Rituallove, forsaavidt de ikke stride imod de almindelige Lovfor­ skrifter. De have Afgang til videnskabelige Erhvervsgrene, navnlig til medicin og Kirurgisk Praxis samt Fødsels­ hjælp. De ere berettigede til paa samme Betingelser som de øvrige Undersaatter at drive Handel i Kjøbstæder og Plækker, drive alle borgerlige Haandteringer, Manufacturer og Fabrikker samt indtræde i Laagene, erhverve Grundeieendom og drive Agerdyrking. De tør udøve deres Religion i Hertugdømmet Slesvig, dog udfordres der Allerhøieste Tilladelse til Oprettelse af Synagoger. Samtlige Jøder anses som Medlemmer af en større Menighed, for hvilken der er ansat een af Kongen bestiftet og af Menigheden lønnet Geistlig, hvilket Embede indtil videre er forenet med Lærerposten ved den mosaiske Menigheds Skole i Frederikstads (Allerhøieste Resolution af 31te August 1855). Hvor flere Jøder ere bosatte paa eet Sted, staaer det dem frit at danne mindre Menigheder og at antage en Forsanger; paa saadanne Steder skulle endvidere deres fælles Anliggender (Tilsyn med Gudstjeneste, Skole ic.) varetages af Forstandere, de selv vælge. Alle jødiske Dreng­ e og Piger skulle underkaste sig en offentlig Prøve og aflægge en Troes­ bekyndelse. Jøderne ere berettigede til at oprette særegne Skoler for deres Børn, der ere forpligtede til at besøge de offentlige Skoler, medmindre de ad anden Vei nyde forsvarlig Underviisning. Hvor Jøderne ikke allerede have dannet særegne Fattigcommuner, høre de til de bestaaende Districtsfattigcommuner. Om Antallet af de fremmede Religions­ bekyndere see foran.

Verdslige Forhold.

For hele Hertugdømmet Slesvig fælles Autoriteter m. m.

- 1) Hertugdømmets øverste Domstol er den ved Patent af 6te Februar 1854 (cfr. Patent af 5te Mai 1852) oprettede „Kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig“, der skal have sit Sæde i Flensborg, og som sidste Instants varetager de forhenværende Landdicasteriers (Overrettens, Overcriminalrettens, Overconsistoriets, Landrettens, Landoverconsistoriets) Functioner. Den bestaaer af en Præsident og 8 Raader (om Biskoppens Medvirkning see ovenfor); Secretariatsforretningerne, derunder indbefattet Opshyn med Archivet og Førelsen af Landrets-Skyld- og Panteprotocollen, skulle besørges af 4 Retten tilforordnede Secretairer; endvidere skulle 4 Copister og 3 Bude være ansatte ved samme. Rettens Medlemmer og de Subalterne udnævnes alle af Kongen.
- 2) Regjeringsadvocaten (Oversagsføreren) er Ministeriernes juridiske Consulent i Sager, vedrørende Hertugdømmets Bestyrelse, og fører deres Sag som Sagsøger eller Sagsøgte i Retsstrætter ved Hertugdømmets Domstole. Han er derhos Anklager i fiftalste Processer og udøver ifølge Forordningen af 6te Februar 1854 en controlerende Medvirkning ved Criminalsagers Behandling. Endvidere skal han vaage over Embedsmændenes navnlig Oppebørselsbetjentenes Embedsførelse (cfr. f. Ex. Kammerretsforordningen af 1ste Juni 1720). Som Medhjælper ved disse Forretningers Besørgelse er der tilforordnet ham en Assistent, som han kan substituere sig.
- 3) Advokaterne ere enten Appellations- eller Underretsadvokater. Sine ere udelukkende berettigede til at optræde som Sagsførere ved Appellationsretten, selv om Sagen i en lavere Instants er bleven ført af en Underretsadvokat. Samtlige Advokater udnævnes (forsynes med Bestalling eller Concession) af Regjeringen; de staae i samme Forhold til Staten som andre Embedsmænd (Allerh. Resol. af 25de Aug. 1846), men ere ikke pensionsberettigede. Appellationsretsadvokater findes for Tiden kun i Flensborg. Advokaternes Antal er i nyere Tid bleven indskrænket i Forhold til tidligere Tider, og en Forøgelse af Antallet skeer kun i Tilfælde af forhaandenværende Trang i paagældende District (i Henseende til Appellationsretsadvokaterne cfr. Allerh. Ref. af 10de Novbr. 1855). De fleste Advokater have tillige erholdt Bevilling til at udføre Notariatsforretninger.

- 4) Examinationscollegierne. Den retsvidensfabelige Examen afholdes 2 Gange aarlig i Flensborg af Appellationsretten for Hertugdømmet Slesvig. Om Prøvens Bestaaenhed og dens Forhold til den juridiske Examen i Kongeriget cfr. Forordningen af 18de December 1795, Bekjendtgjørelsen af 21de November 1850, Patenterne af 22de November 1851 og 26de August 1853, Bekjendtgjørelsen af 12te Juli 1854 samt Bekjendtgjørelserne af 2den Mai og 2den Juni 1856. b) Den theologiske Candidatexamen afholdes ordinairt een Gang aarligt ved Midsummers Tid i Flensborg af et Collegium, der bestaaer af Præsidenten i Appellationsretten og et af dens øvrige Medlemmer efter Omgang, samt af Biskoppen, 2 Provster og 2 Præster. De fire sidstnævnte Medlemmer udnævnes af Kongen for et Tidsrum af 5 Aar og vælges saaledes, at den ene Provst og Præst ere ansatte i den dansktalende og den anden i den tysktalende Deel af Hertugdømmet (cfr. isvrigt Forordningen af 6te Aug. 1777 og Patentet af 3die Decbr. 1852). c) Landmaalerexaminationscommissionen bestaaer af Landcommissairen i det Slesvigske District, den dirigerende Ingenieur-officer for Chausseevæsenet i Slesvig og en dersteds bosiddende Landmaaler. Examen afholdes i Flensborg een Gang om Aaret i Begyndelsen af Mai Maaned (cfr. Patent af 20de og Instruction af 30te Mai 1853 og Ministerialskrivelse af 17de Juli 1854). d) Om Navigationsexamen see Patenterne af 10de Decbr. 1833 og 7de Septbr. 1839, Bekjendtgj. af 16de Octbr. 1850, samt Allerh. Resol. af 27de Septbr. 1853. e) Physicatsexamen afholdes af Medicinalinspecteuren og et af Sanitetscollegiets lægekundige Medlemmer; Apothekereksamen og Prøven for Apothekermehjælpere (Regulativ af 5te Juni 1859) af førstnævnte Embedsmand og et af bemeldte Collegiums pharmaceutiske Medlemmer (cfr. Forordningen af 19de December 1852 § 7).
- 5) Det ved Bekjendtgjørelsen af 18de Februar 1851 oprettede Gensdarmeries Organisation beroer nu paa den ved Bekjendtgjørelsen af 16de Juni 1859 kundgjorte nye Organisationsplan. Ifølge denne Plan er Gensdarmieret et militairt organiseret Politicorps, der er bestemt til deels selvstændigt, deels i Forbindelse med Localpolitiet at opretholde den offentlige Sikkerhed, Ro og Orden i Hertugdømmet Slesvig, isærbeleshed i Landdistricterne, samt at understøtte Autoriteterne i Haandhævelsen af de bestaaende Love og Anordninger; det skal søge at forebygge Forbrydelser m. m. og, naar saadanne ere begaaede, at gjenoprette den lovlige Tilstand og at foranledige Gjerningsmændene dragne til Ansvar. Gensdarmieret staaer umiddelbart under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og

bestaaer af 1 Chef, 2 Districtsofficerer, 1 Corpsstriver, 1 Qvartiermester, 8 Overvagtimestre, 8 Vagtmestre og Sergeanter samt 69 menige Gensdarmmer. Corpsset inddeles i 2 Officeersdistricter, hvert bestaaende af 4 Overvagtimesterdistricter, der igjen inddeles i Stationsdistricter, samt enkelte detacherede Poster. Gensdarmmeriet staaer under militair Jurisdiction. I militair og disciplinair Henseende sortere Gensdarmmerne kun under deres Foresatte i Corpsset, som derhos skulle veilede dem med Hensyn til Udførelsen af deres Hverv; Ordre til at udføre bestemte Politiforretninger skulle derimod kun meddeles enten directe af de dertil competente civile Myndigheder eller dog efter Requisition fra saadanne. I kirkelig Henseende staaer Gensdarmmeriet i samme Forhold som de i Hertugdømmet Slesvig værende Afdelinger af Armeen; om dets Forhold til det offentlige Skolevæsen gjælde de samme Regler som for de Militaire.

- 6) Hertugdømmet Slesvig er inddeelt i 2 Udskrivningsdistricter, nemlig 1ste, der omfatter Haberslev, Abenraa, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter med deri beliggende Byer og tilsvarende Deel af 2det samt hele 1ste Angler adelige Godsdistrict; og 2det Udskrivningsdistrict, der omfatter den øvrige Deel af Hertugdømmet. For hvert af disse Districter er ansat en Udskrivningschef, der varetager samtlige med Udskrivningen til Land- og Søkrigstjenesten forbundne Forretninger, er Medlem af de respective Sessionsdeputationer og besørger Mønstringsforretningerne. Udskrivningscheferne skulle være bosatte henholdsvis i Flensborg og Slesvig By (cfr. Befjendtgjørelse af 2den Mai 1856).
- 7) Samtlige Medicinalvæsenet i Hertugdømmet Slesvig vedkommende Forretninger, der ved Patent af 25de Mai 1804 m. m. vare overdragne til Sanitetscollegiet i Kiel, varetages nu under umiddelbart Tilsyn af det slesvigste Ministerium af „det Kongelige Sanitetscollegium for Hertugdømmet Slesvig“ og af en Medicinalinspecteur (cfr. Forordningen af 19de Decbr. 1852). Sanitetscollegiet, hvis Medlemmer udnævnes af Kongen for 6 Aar, og som skal bestaae af 4 Læger og 2 Apothekere eller Chemikere (overordentlige Medlemmer kunne i fornødent Fald bestilles af Ministeriet), blandt hvilke en i Flensborg bosat Læge udnævnes til Collegiets Directeur, har fortrinsvis den Bestemmelse at afgive Betænkninger i Medicinalsager paa Forlangende af det slesvigste Ministerium samt af Hertugdømmets Domstole og Øvrigheder. Medicinalinspecteuren, der udnævnes af Kongen og skal have sin Bopæl i Flensborg, fører Opsyn med samtlige Medicinalanstalter

og Medicinalpolitiet i Hertugdømmet og er derhos Medlem af de ovenfor nævnte Examinationscollegier. Alle Autoriteter i Hertugdømmet skulle henvende sig til ham i alle Anliggender, der henhøre til Administrationen af Medicinalvæsenet (cfr. Circulaire af 11te August 1855). Ifølge bemeldte Forordning af 19de Decbr. 1852 er Hertugdømmet Slesvig endvidere inddeelt i 17 Pphycatsdistricter, nemlig: Haderslev, Gram, Abenraa, Sønderborg, Grø, Tønder, Nybøl (Ministerialskrivelse af 17de Decbr. 1857), Flensborg Stad-, Flensborg Land-, Kappel, Ekernsørde, Slesvig, Bredsted, Husum, Tønning, Süderstapel og Femern District, saaledes at affondrede Bestanddele af et Jurisdictionsdistrict, der ligge indenfor et andet Pphycatsdistrict end det, hvortil Jurisdictionsdistrictet efter Foranstaaende henhører, skulle henhøre til det Pphycatsdistrict, i hvilket de saaledes ere beliggende. For ethvert District udnævner Kongen en Pphycus, der skal boe paa det Sted, efter hvilket Districtet har Navn; dog skal Pphycus for Grø Pphycatsdistrict have sin Bopæl i Grøskjøbing og Pphycus for Femerns Pphycatsdistrict i Burg. Det den forhenværende Kongelige Veterinairskoles Bestyrelse i Kjøbenhavn forhen paahvilende Tilsyn med Veterinairvæsenet i Hertugdømmet Slesvig er (cfr. Circulaire af 13de Septbr. 1858) gaaet over til det ved Allerhøjeste Resolution af 8de Juni 1851 oprettede veterinaire Sundhedsraad i Kjøbenhavn.

- 8) Overlandbeveinspecturen samt Veiconducteuren.
- 9) Den dirigerende Ingenieurofficeer for Chausséevæsenet samt Chausséinspecteurerne.

Anm. Ifølge Befordningen af 1ste Mars 1842 ere de offentlige Kjøreveie enten Hovedlandeveis eller mindre Landeveie eller Biveie. Hovedlandeveis ere de, som forbinde Monarchiets forskjellige Dele med hinanden og med Udlandet samt de mere betydelige Havne, Handels- og Vaabenpladser med hinanden. Mindre Landeveie ere de, som forbinde Kjøbstæderne i Landet med andre for de enkelte Districters Samsærførsel vigtige Pladser, Havne og Færgesteder og Poststationerne med hinanden. Biveie ere de, som forbinde Landskøyer og enkelte Gaarde med hinanden og med Hovedlandeveisene og de mindre Landeveie, samt med Kirker, Skoler, Møller, Stove, Moser og Græsgange i Communerne. Enhver Veie, som er til Benyttelse for den almindelige Samsærførsel og ikke er undtagen fra samme ved Anerkjendelsen af en modstaaende privat Rettighed henhører til de offentlige Veie. Som offentlige Gangstier ere kun de at ansee, der ere bestemte for Kirke- og Stolebesøget eller med Hensyn til Forbindelsen mellem enkelte Dele af Communerne ikke kunne undværes ved Siden af de offentlige Kjøreveie. Forpligtelsen til at istandsætte og vedligeholde alle offentlige Veie paahviler nærmest Grundelendommen, men indbefatter dog ikke Kunstorianlægene, som betøstes af Statskassen. Det almindelige Opsyn over hele Veievæsenet føres af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Det specielle Opsyn over Kunstveiene er

overbraget til en Afdeling af Ingenieurcorpset under Ledelse af en til dette Corps hørende Stabsofficer. De andre Veie bestyres af Districtsøvrighederne og de dem underordnede locale Embedsmænd og Øvrigheder deels under Ledelse af Oberlandevei-Inspecteuren (hvem en Conducteur er tilforordnet), deels uden dennes Medvirkning. I Reglen angiver den bestaaende Inddeling i Amter og Landstaber, Kjøbstadtdistricter, klosterlige og abelige Godsdistricter tillige Begrændsningen af de enkelte Veidistricter og de disse Veidistricter foresatte Øvrigheder. Alle Hovedlandeveie skulle efterhaanden forvandles til Kunstveie; i Henhold hertil ere følgende Strækninger hidtil blevne chaufferede:

Chaussee.	Byggeaar.	Byggesum.	Chausseernes definitive Længde.
Flensborg-Husum	1842—1843	216083 $\frac{1}{2}$ 90 β	5,55 Mil.
Flensborg-Pelligbæk	1844	107329 - 81 -	2,69 —
Husum-Frederikshab-Lønning	1845	300750 - 90 -	3,35 —
Slesvig-Rendsborg	1845	139848 - 30 -	3,30 —
Flensborg-Abenraa	1846—1847	236285 - 70 -	3,71 —
Eternsørde-Levenskø	1846—1847	119642 - 33 -	2,66 —
Slesvig-Eternsørde	1846—1847	165906 - 5 -	2,60 —
Pelligbæk-Slesvig	1847—1848	83736 - 77 -	1,66 —
Lønning-Garding	1848—1849	130294 - 94 -	1,47 —
Abenraa-Haderslev	1852—1853	201640 - 32 -	3,10 —
Haderslev-Kolding	1853—1855	217656 - 89 -	3,39 —
Flensborg-Sønderborg	1856—1857	258220 - 64 -	4,00 —
Husum-Bredsted	1858—1859	130242 - 85 -	2,14 —
Dertil kommer:			
Ribe-Lønder (Slesvigsk Andeel fra Brøns til Lønder)	1860—1862		
(Løngerigsk Andeel fra Ribe til Brøns).			
Lønder-Bredsted	1862—1864		

Enhver Landsby, Bondescommune eller anden ved Markskæleskab forbunden Commune danner tillige en Veicommuue; om Veicommuneforholdene i de enkelte Districter kunne isvrigt jevnføres Ministerialskrivelserne af 6te November 1854 (Abenraa Amt), 18de Juni 1855 og 25de Juni 1862 (Flensborg Amts 4 gamle Herreder, cfr. Regulativ af 20de Febr. 1845), 29de Juli 1856 (Haderslev Amt), 16de April 1858 (Bøking og Biding Herreder) 24de s. M. (Munkbrarup Herred), 20de Octbr. s. A. (Løgumkloster Amt), 11te Marts 1861 (de octroierede Røge i Lønder Amt). Om Grundforbedringen og Bestyrelsen af de mindre Landeveie i de blandede jydsk-slesvigiske Districter s. Ministerialskrivelsen af 1ste Marts 1859.

- 10) Stempelpapirsforvalteren.
- 11) Centralcasen (cfr. Beskjendtgjørelse af 22de August 1849 og Circulaire af s. D.).

12) Landcommisfai ren og Landmaalerne.

13) Landstutme fter en.

Anm. Det fl esvigffe Landstutteri er grundlagt ved en i Budgettet for Aaret 1857—58 optagen Sum af 15000 Rd., og de første 12 Ptingffe, der kjøbtes deels i Jndlandet, deels i Hannover, udfationeredes første Gang i Vedtækningsstiben 1858 paa forskjellige Steeder i Hertugdømmet. Ptingffebestanden forsøgedes i Slutningen af Aaret 1858 med 3 Ptingffe; 3 ledige Nummere i det samlede Antal af 15 Pgingffe udfyldtes senere af 3 i Frankrig kjøbte Pgingffe, hvorhos enkelte andre ere blevne udrangerede og erstattede af nye. Vedtækningsernes Antal har stadigt tiltaget (fra 30 pr. Pgingff i Aaret 1858 indtil 77 i Aaret 1862) og har Vedtækningsregnskabet som Følge heraf i Aarene 1860—62 incl. ubviist et Overtfus af resp. 136 Rd., 713 Rd. og 953 Rd., medens der i Aarene 1858 og 59 var en Underbalance af resp. 481 Rd. og 250 Rd. Efterat den for Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen fælles Direction for Stutterivæfenet var bleven ophævet ved Allerh. Refol. af 24de Septbr. 1850, og det for Hertugdømmet Slesvig stiftede Landstutteri senere nogen Tid havde ftaaet under den kongerigffe Landstutmestfers Tilsyn, er der nu constitueret en særlig Landstutmester for det fl esvigffe Landstutteri.

14) Bygningsinspecteuren.

15) Vandbygningsdirecteuren.

16) Digeinspecteuren samt Conducteuren.

17) Commisfai ren for den nord- og sydslesvigffe Jernbane.

Anm. Under 8de Septbr. 1852 blev der meddeelt den engelffe Jernbaneentrepeneur S. M. Peto en Concession til at anlægge en Jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning med Sidebane fra Husum til Rendsborg og til i 100 Aar udelukkende at benytte samme til at befordre Personer, Værer og Gods. Denne Concession blev under 20de Marts 1854 overdraget til et Actieselskab under Navn af „Flensborg-Husum-Tønning Jernbaneselskab“, der derhos erholdt en Corporations Rettigheder, imod en aarlig Kjendelse af 5000 Rd. og saaledes, at Staten efter 14 Aars Forløb efter Banens Aabning flulde være berettiget til at indløse Banen, samt med den nærmere Bestemmelse, at Sidebanen til Rendsborg flulde afgaae fra Øster Vrkef. For dette Jernbaneselskab blev der endvidere under 20de Marts 1854 Allerhøifft approberet et Statut, hvorefter bl. A. Jernbanen flulde føre Navn af „Kong Frederik VII.s Sydslesvigffe Jernbane“, Selskabet have fit Værnething ved Magistraten i Flensborg, et Antal af 27000 Actier à 20 Lfr. (180 Rd.) udfæbes, Generalforsamlingerne afholdes i Flensborg, Directionen bestaae af 11 Medlemmer og indtil videre have fit Sæde i London, Selskabet have en i Flensborg bosat Generalfulfmægtiget m. m. Den ved Jernbanen ansatte Kongelige Commisfarius har ifølge Instructionen af 9de Septbr. 1852 at udøve Regjeringens Ofsynstret over samme. — Det under 28de Marts 1857 Allerhøifft concessionerede „Klosterkro-Slesvig Jernbaneselskab“ traadte i Virksomhed til Anlæggelsen af en Jernbane fra Klosterkro til Slesvig under Navn af „Slesvig Sidebane“ i Genhold til et under f. D. Allerhøifft confirmeret Statut. Det erholdt Corporationsrettigheder med Privilegium paa Banens

udelukkende Benyttelse til Person- og Godstransport i 100 Aar under Forbehold af Statens Indløsningsret med Hensyn til Banen efter 14 Aars Forløb. Magistraten i Slesvig er Actieselskabets Børnething, der udfædtes 1860 Actier à 100 Rd., Generalforsamlingerne afholdes i Slesvig hvor ligeledes den af 3 Medlemmer bestaaende Direction har sit Sæde ic. — Paa Grundlag af Overenskomsten mellem den danske Regjering og S. M. Peto af 18de Decbr. 1860 blev der under 1ste Mai 1862 Allerhøist meddeelt Firmamet Peto, Brassey & Betts i London Concession til at anlægge og drive en Jernbane i Nordflæsvisg med tilhørende Sidebaner. Derefter skal Stambanen udgaae fra et Punct ved den norrøysdyske Grændse i Nærheden af Bamdrup og slutte sig til den sydflæsvisgyske Jernbane paa flensborg Kjøbstads Grund saaledes, at der udgaae Sidebaner, een fra Bojem til Haberølev, een fra Rødekro til Aabenraa og een fra Linglev til Tønder. Det til de paagjældende Baners Anlæg m. m. fornødne Terrain stilles af Regjeringen til Bevillingshavernes Disposition uden Omkostninger for disse. I alle denne Jernbaneentreprise vedkommende Sager have Bevillingshaverne indtil Videre deres Børnething i første Instans for Magistraten i flensborg (Striv. 11. Juli 1862). De skulle have en Generalfuldmagtiget bosat i Riget. Stambanen skal være færdig og overgivet til den offentlige Færdsel inden den 1ste Juli 1865, Haberølev Sidebane inden den 1ste Juli 1866, Tønder Sidebane inden den 1ste Juli 1867, og Aabenraa Sidebane inden den 1ste Juli 1868. Concessionen gjælder indtil den 1ste Octbr. 1954. En Afg. Commissarius, hvem en teknisk Consulent (Instr. 5te Juli 1862) er tilfjorordnet, fører Tilfjyn med Banens Anlæg og Drift (Allerb. Ref. af 26de Mai 1862 og Instruktion af 26de August 1863). Under 26de August 1863 er Concessionen overdraget til et Actieselskab (det „Nordflæsvisgyske Jernbaneselskab“).

Orbningen af Justitspleien i Under- og Melleminstantserne.

Siden Aaret 1850 er der foregaaet væsentlige Forandringer i Hensende til Justitsens Administration i Hertugdømmet Slesvig, der deels vedrøre Domstolenes Organisation, deels deres Forretningsomraade. Medens saaledes Ophævelsen af forum superius med den Virkning, at de under dette Børnething sorterende Personer og de samme forum underlagte faste Eiendomme indtil videre skulde være underlagte de Underretters Jurisdiction, i hvis Districter de have deres Bopæl eller ere beliggende (cfr. Bekjendtgjørelserne af 29de Juli 1850 § 2 og af 18de Septbr. f. A. § 2), medførte en Arrondering af Jurisdictionsdistricterne, ubvidedes Underdommernes Forretningskreds betydeligt derved, at Amtmændene for største Delen mistede den Deelagtighed i Justitspleien, som de hidtil havde haft, at Consistoriernes Jurisdiction ophævedes (Bekjendtgjørelsen af 18de Septbr. 1850 § 3), at den jødiske Ret i Altona ophævedes for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende og de der bosatte Jøder underordnedes de bestaaende Domstole (Forordningen af 8de Febr. 1854), og navnlig ved Patrimonialjurisdictionens Ophævelse. Ved Patenterne af 3die Juni 1853 og 6te Februar 1854

blev nemlig den Jurisdictionret, som de adelige Godser, det adelige St. Johanneskloster og de octroierede Røge dengang vare i Besiddelse af, ophævet, og det derhos bestemt, at St. Johannesklostret samt de adelige Godser og octroierede Røge, der ikke danne sluttede Districter, i Henseende til Jurisdictionen skulde indlemmes i de tilgrændsende Herreder eller andre Landjurisdictioner, hvorimod der af Godserne i Dänischwold og Svansen District dannebes et nyt Herred under Navn af Ekernsørde Herred, af endeel til 1ste Angler adelige Godsdistricter hørende Godser et Herred under Navn af Kappel Herred og af de fem Nordstrandste Røge et Herred under Navn af Nordstrand Herred. Endvidere blev i Henshold til den Allerh. Resol. af 22de Mai 1807 de Flensborgste St. Marie og St. Nicolai Kirkers samt det Flensborgste Helligaandshospitals Patrimonialjurisdiction ophævet og de paagjældende Besiddelser underlagte de tilgrændsende resp. de Districters Jurisdiction, i hvilke de ere beliggende (Ministerialstr. 23de Sept. 1853 og Allerh. Resolution 4de Januar 1854). Endelig ophævedes den Jurisdiction, St. Jørgens Hospital ved Sønderborg var i Besiddelse af, ved Allerh. Resol. af 27de Sept. 1853 (cfr. Allerh. Resol. af 14de Nov. 1852), og de paagjældende Grundstykker indlemmedes i bestaaende Jurisdictionsdistricter. I Forbindelse hermed kan det bemærkes, at der af de forhen Augustenborgste Besiddelser paa Als ved Patent af 2den Marts 1853 oprettedes et særskilt Herred under Navn af Augustenborg Herred, hvorhos de Graasteenste Godser underlagdes de bestaaende Jurisdictioner i Sønderborg, Tønder og Abenraa Amter. Som Følge af disse Forandringer er Jurisdictionsinndelingen bleven simplificeret saaledes, at nu ifkun Landstaberne, Herrederne (Virkterne) og Kjøbstæderne samt nogle Flækker blive at nævne som særlige Jurisdictionsdistricter. — Efterat Amtmændene (cfr. Regjeringscommissairens Skrivelser af 22de August 1850, 14de, 17de, 18de, 19de og 26de Septbr. s. A. og 10de Febr. 1851 samt Ministerialskrivelserne af 28de Februar og 3die Mai 1853, Allerh. Res. af 8de April 1856 samt Skrivelse af 3die Juni 1856) i Amtene Haderslev, Gottorp og Hütten, Flensborg, Abenraa, Bøgumkloster, Sønderborg, Nordborg og Tønder have mistet deres Andeel i Justitspleiens Udøvelse (summariske Civilsager, Criminalsager, dømmende Politie, Præsidium i Tingretterne m. m.) og Civilbødefessionerne ere afflaffede (Forordningen af 4de Marts 1857), staae de nu kun forsaavidt i Forhold til Justitsens Udøvelse, som de have at afholde Forligsmægling (prima audientia) i Civilsager, der henhøre under Tingretterne i de resp. Amter (ogsaa for St. Johannesklostrets Besiddelsers Bekommende, cfr. Ministerialskrivelse af 21de Novbr. 1855, derimod ikke i Sager, der anlægges imod Beboere af de adelige Godser, cfr. Ministerialskrivelse af 23de Marts 1857), og føre et Overopsyn med Justits-

væsnet (der ogsaa ubstrækker sig over de i Herreberne inblemmede adelige Districter; cfr. Ministerialskrivelse af 13de August 1853). 3 Landskaberne (Stapelholm, Eidersted, Pelvorn, Før, Silb, Bredsted, Femern samt Frø og Husum Landfogeddistricter) have Amtmændene (i Eidersted Overstalleren) stedsse kun i ringe Grad deeltaget i Justitsens Forvaltning, der næsten ubelukkende har været og endnu er overdraget til Landfogderne (Stalleren). Disse afholde Forligsprøven, og Amtmændene have her kun Overtilsynet med Justitsvæsenet (cfr. for Eidersteds Vedkommende Ministerialskrivelsen af 19de Juli 1858). Iøvrigt ere Justitsforretningerne saavel i Landskaberne som i Herreberne (Birkerne) deelte mellem Land-, resp. Herreds- eller Birkfogden (Stalleren) og Districternes collegiale Retter. Disse bestaae i Herreberne i Reglen af Herredsfogden og Actuaren (Thingskriveren) samt nogle Bisiddere (Sandsmænd, Snytsmænd, Thingshørere) med eller uden Stemme; i Landskaberne ere Forretningerne deelte mellem Landfogden og Bonderetten (Bredsted, Stapelholm, Husum), Sogneretterne (Femern), Raadet (Pelvorn, Før, Silb), Stad- og Landretten (Frø), resp. Stalleren og Raadmandscommissioner samt Landretterne (Eidersted). Desuden have Actuarerne (Landskriveren) tildeels en selvstændig Andeel i Udøvelsen af den saakaldte frivillige Jurisdiction, navnlig Contractors Udfærdigelse, Førelse af Skuld- og Panteprotocollerne, Opbevaring af Depositer 2c. Untagelsesviis (Pelvorn, Før, Silb) besørger Thingskriverforretningerne af Landfogderne. I enkelte Landjurisdictioner habes der Domstole, til hvilke der appelleres særligt for disse Districters Vedkommende, og som saaledes ere stude ind imellem Underretten og den høieste Instans. Disse Retter ere: 1) Witthinget for Eidersted, der bestaaer af Stalleren og Landretten for Vester- og Østerdelen af Eidersted, alt eftersom paagjældende Dom er affagt af denne eller hin; 2) Treherredsretten for Biding og Bøking Herreder samt Før og Silb, der bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Jurisdictioner, hvis Domstole ikke have havt kjendt i Sagen; 3) de Eidsbornes Magt paa Femern, der under Amtmandens Forsæde bestaaer af den Sogneret, hvis Kjenbelse appelleres, samt af 3 Medlemmer af hver af de 2 øvrige Sognereters Personale (ialt af 12 Medlemmer). — Medens der kun ere tre Flækker, nemlig Byl, Vidsborg og Kappel, der have særlige Domstole (Fleedensgerichte), have Kjøbstæderne paa 2 Untagelser nær (Frøeskjøbing har en med Landdistrictet fælleds Domstol, nemlig Stad- og Landretten, og Garding hører i Henseende til Criminalretspleien under den Overschop-Utholmske Landret) hver sin særlige Retsforfatning. Den ordentlige Ret for Civil- og Criminalsager er i Kjøbstæderne Magistraten, i hvilke den første Borgermester (der i Flensborg under 30te Septbr. 1850 arholdt Titel af Overpræsident) fører Forsædet. I de fleste Kjøbstæder bestaae særlige Politiretter, der

paakfjende Politiforfeelfer og tildeels ringere Criminalforbrybelfer. Flensborg har en færlig Skifteret (Theilungsgericht) for Concurfer og Arveftifter; i Sønderborg beførger Ræmnerretten diife Forretninger og er derhos Politiret; for Husum, Flensborg og Sønderborg var der forhen anordnet Soretter. Den første Borgermefter (i Grøefkjøbing paakfjender Landfogden alle fummariifte Sager) er Dommer i Bagatelfager; Overpræfidenten i Flensborg befuden Regeldommer. Endelig flal det bemærkes, at det ved Regjeringscommiffairens Refolution af 16de September 1850 til Overøbrigheberne overdragne Overofphn med Forvaltningen i de i deres Diftricter beliggende Kjøftæder med Undtagelfe af Staden Flensborg ifølge Allerhøiefte Refolution af 15de April 1858 flal forftaaes faalebes, at det ogfaa omfatter Juftitsvæfenet.

Administrative og communale Inddelinger.

Flere af de Diftricts-Inddelinger, der referere fig til Administrationens forffjellige Grene, have allerede i det Foregaaende været Gjenftand for Dmtale, faalebes navnlig den kirkelige, Jurisdiction-, Medicinal-, Udftøbningsinddelingen &c.

I Henseende til den almindelige og communale Forvaltning og Organisation af de Anftalter og Autoriteter, gennem hvilke Befthrelfen af de communale og locale Anliggender fkeer, inddeles Hertugdømmet i forffjellige større og mindre Kredfe, der hver i diife Retninger udgjøre et mere eller mindre fluttet Hele, og fom man pleier at opføre fom Communer af 1fte, 2den, 3die o. f. v. Orden. Den 1fte af diife Inddelinger er den i Amter, Landflaber, Kjøftæder, adelige Godfer*), Kloftergodfet**) og octroierede Røge***). I anden Række møder man i Amterne de enkelte Herreder eller Virker 3: Diftrictet, der fra ældre Tider ere undtagne fra Herredsretterne og have deres færlige Domftole (nu Bøgumklofter, Barnæs og Høier, hvorimod Betegnelsen ikke paffer paa Rainæs og Bk, om de end undertiden føre dette Navn); dernæft følge Sognene og endeligt Bhlagene (Dorffchaften). Diftrictet af communal Betydning, der kun forekomme hiit og her i Amterne og Landflaberne, ere: Flækker, Fogdier, Trinter, Hjerbinger m. m. I nogle Kjøftæder blive Sognene at anføre fom færlige Underafdelinger; de adelige Godfer, Kloftergodfet og Røgene danne i Reglen hver for fig og hvert adeligt Gods ligefom hver Røg for fig kun een udeelt Commune, navnlig kunne Bhlag kun hiit og her anføres fom færlige Communer paa de adelige Godfer. Den følgende

*) Diiffes administrative Forhold ere fremftillede i Sp. D. S. 629—30.

**) Sp. D. S. 559—60.

***) Sp. D. S. 185—87, 209, 212, 213, 249, 292, 301, 305, 314—15.

Fremstilling skal nu, sluttende sig til disse Inddelinger, give et Overblik over Districternes almindelige Forhold, deres Embedsmænd og Functionairer samt Repræsentationerne, hvor saadanne findes.

Amtene og Landskaberne ere Landdistricter, som staae under en for hvert af disse Districter fælles Overbestyrelse, der udøves i Kongens Navn, og som i Henseende til de almindelige Forvaltningsanliggender udgjøre et Hele navnligt ogsaa hvad de bertil medgaaende Udgifter angaaer. Forskjellen mellem et Amt og et Landskab beroer paa den historiske Udvikling, disse Districter hvert for sig have taget, og er i Tidens Løb atter tildeels bleven mere ubjønnet; som et almindeligt Særkjende kan angives, at Landskaberne have udviklet sig mere selvstændigt saavel ligeoverfor de øvrige Districter som indadtil, og at der saaledes her findes Communalforfatninger med større Selvbestemmelsesret og Deelagtighed af Befolkningen i Retspleien og Forvaltningen. Det maa ansees som en Følge af Mangelen paa et bestemt Kriterium, at Betegnelserne Landskab og Amt for nogle Districter bruges iflæng, saaledes for Bredsted og Femern. Da derhos de ovenangivne Kjendemærker ere fælles for begge disse Klasser af Districter, vil der ikke være Noget til Hinder for at behandle dem under Et, da Afvigelserne ville gjøre sig gjældende i Enkelthederne.

Amtene som i Tidens Løb navnlig ved Secularisationer, Arronderinger, Ophævelse af Privilegier, Delinger have uddannet sig til deres nuværende Antal og Organisation, ere følgende: Haderslev, Lønder, Vøgmunkloster, Bredsted, Husum, Abenraa, Sønderborg, Nordborg, Flensborg, Gottorp og Hütten. Landskaberne ere: Silb, Før, Pelvorm, Eidersted, Stapelholm (som en særlig Deel af Hütten Amt) og Femern. Medens Haderslev Amt, Flensborg Amt samt Femern have hver sin Oversørighed, ere Abenraa, Sønderborg og Nordborg Amt forenede under een Amtmands Bestyrelse, og det samme er Tilfældet med Gottorp og Hütten, (incl. Stapelholm) Amt; med Husum og Bredsted Amt samt Landskaberne Eidersted (hvor Husum Amtmand er Overstaller) og Pelvorm; endelig med Lønder og Vøgmunkloster Amt samt Landskaberne Før og Silb.

Medens det væsentligste Særkjende for et Herred resp. Birk er, at det udgjør eet Jurisdictionsdistrict, maa det dog ogsaa navnligt efterat Politiforvaltningen er overdraget til Herredsfogderne henregnes til de underordnede Forvaltningsdistricter, saa meget mere, som Herrederne som oftest udgjøre et Hele i Henseende til visse communale Anliggender, have en særlig Repræsentation for sammes Vedkommende m. m.

Af større Betydning er Sognet som et administrativt og kommunalt District, navnligt forsaavidt det i Reglen udgjør eet District i Kirke-

Skole- og Fattigvæsenfager og har sine egne Embedsmænd og Officialer for disse og tildeels for andre Anliggender, der forvaltes sogneviis.

Landsbbyen eller, naar den betragtes som et organiseret Hele, Bylaget staaer lavest i Rækken, men har endnu og har tidligere havt endnu større fælleds Interesser, der knytte sig til Besiddelsen af en fælleds Bymark, fælleds Veie, fælleds communale Bestillinger m. m. Dertil kommer, at Bylaget ofte er Udgangspunctet for Communalrepræsentationen for det større District, medens denne andetsteds er bygget paa Sogne- eller Herredsinddelingen.

Om den for Marsten vigtige Inddeling efter Digebaand og Vandløsningscommuner see Sp. D. S. 122—123, 205—206, 222—223, 265—266.

Administrative Embedsmænd.

Den administrative Overøvrighed for Amtene og Landstaberne under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig er Amtmanden (Overstalleren). Hans Forhold til Justitspleiens Udøvelse har allerede ovenfor været Gjenstand for Dmtale, og er det paa samme Sted bleven bemærket, at han nu saagodtform ubelukkende er en Forvaltningsmyndighed. Hans væsentligste Functioner ere nu følgende, hvorved det ikke oversees, at der i de enkelte Districter finde Afbigelses Sted, der deels bestaae i en Udvidelse, deels i en Indstrækning af hans herangivne Forretningsomraade: Amtmanden er Medlem af Kirkevisitatoriet, der foruden ham bestaaer af den paagjældende Provst; han danner i Forening med den resp. Udskrivningschef Districtets Sessionsdeputation; han er Overdiggreve. Han er Overdirecteur for de indenfor hans Amt beliggende Rjbstæder (med Undtagelse af Flensborg) (Resolution af 9de October 1808, Circulaire af 17de September og Instruction af 28de October 1850) Commissair for de indenfor Amtets Omfreds beliggende Gødsdistricter (Bekjendtgjørelse af 27de October 1852, Skrivelse af 11te April 1857, Skrivelse af 20de Mai 1858, Allerh. Comm. af 8de Octbr. 1861) (for 1ste Angler, Svansen og Dänischwohld adelige Gødsdistrict er der bestillet en særlig Commissair, (Bekjendtgjørelserne af 3die Juni 1852 og 8de Januar 1853, see nedenfor) og har Opshyn med Kogene hver i sit Amt (Circulaire af 21de Mai 1813). Endvidere fører Amtmanden Control med de locale Embedsmænds Embedsførelse, navnlig med Udøvelsen af den administrative Politiforvaltning, der er overdraget til Herreds-, resp. Birke- og Landfogderne samt Stalleren, og kan meddele dem de i saa Henseende fornødne Instruxer (s. f. Ex. Skrivelse af 10de Februar 1851, Allerh. Resolutioner af 8de Juni 1853, 27de April 1856 m. fl., Circulaire af 10de April 1854), samt deeltager i Ledelsen af Gensdarmeriets Virksomhed (Bekjendtgjørelse af 16de Juni 1859); han

introducerer Øvrighedspersonerne og Retsbetjentene i deres Embeder (Circulaire af 10de Juli 1854); autoriserer og efterseer de af Sidstnævnte førte Depositobøger (Circulaire af 12te Februar 1853), Sporteljournaler (Bekjendtgjørelse af 3die September 1856, Skrivelse og Circulaire af 5te s. M.) og Notoriatsprotocoller (Bekjendtgjørelse af 23de October 1862) samt Styld- og Panteprotocollerne; meddeler de ham underordnede Embedsmænd Tillabelse til Keiser indenfor det danske Monarchi incl. Kjøbenhavn indtil 14 Dage (Regjeringsinstr. af 15de Mai 1834, Bekjendtgjørelse af 8de Marts 1853 og 14de Februar 1855) m. m. Amtmanden fører Opsyn med Districtets communale Pengevæsen; han afholder Restanceundersøgelserne (Forordning af 13de Februar 1838); han har Overopsynet med Fattigvæsenets Bestyrelse (Forordningen af 29de December 1841) (forfaabidt ikke Kirkevisitatoriet er competent i saa Henseende) og afgjør paagjældende Stridigheder mellem de til hans Amt hørende Fattigcommuner, samt iværksætter Fattiges samt Betleres og Bagabønders Transport fra det ene Amt til det nærmeste fremmede District (Skrivelse af 12te November 1862 og Patent af 27de Juni 1829); han meddeler Udlændige Tillabelse til at nedsette sig i Districtet (Patent af 5te November 1841 og Skrivelse af 2den Juni 1857); tilligemed Overlandbeveinspecteuren afholder han de generelle Veisyn over de under hiin Embedsmand forterende Veie, foranlediger forefundne Mangler afhjulpne, paadømmer Veisørkommelsesager, afgjør Stridigheder mellem Veicommuner, forsaabidt samme ikke henhøre under Ministeriet eller Domstolene (Forordningen af 1ste Marts 1842 §§ 18, 31, 42, 60 o. s. v., Circulaire af 19de November 1855); han fører Overopsynet over Brandvæsenet (Forordning af 20de Juni 1776) og approberer Forsikringsgilbernes Statuter (Forordning af 27de Mai 1840); endvidere meddeler han Consenser til at overtage Fæstesteder, udfærdiger de af Ministeriet meddelte Tilladelser til Udstykning, Sammenlægning af Jorder og Mageflister, og meddeler selv Mageløgstilladelser, naar de paagjældende Jorder have samme Dvantitet og Dvaulitet og der ikke tilsigtes nogen Jurisdictionforandring (Skrivelse af 16de Marts 1859); opproberer Jordubstiftningsacter (Forordning af 26de Januar 1770); han fører Opsyn med de private Skove, udsteder Inhibitorier imod ulilbørlig Skovhugst og anordner de fornødne Skovculturarbejder (Forord. af 4de Juli 1784, Patent af 15de Juni 1785, Circulaire af 16de Februar 1858); han træffer Foranstaltninger imod Rvæg- og Hestehygdomme (Forordning af 20de Februar 1801 og 19de September 1808); meddeler Bevillinger for Skomagere, Skrædere, Slagtere, Smede, Hulmagere, Tømmermænd, Bødlere, Bagere, Farvere, Storfteensfeiere, Musikere m. m. til at udøve deres Haandtering i det paagjældende District (Bekjendtgjørelse af 29de Novbr. 1852, Circul.

af 31te August 1858) (Concessioner til Krohold, Handels-, Fabrik- og Møllebedrift ansøges hos Ministeriet), tilsteder Afholdelsen af offentlige Maastrader, meddeler Haandværkerne Tilladelse til at holde ikke laugslærte Medhjælpere, Enterne at fortsætte deres afdøde Mænds Haandtering i et indskrænket Tidrum, caserer de af ham selv meddeelte Bevillinger; tilsteder Grundstykkers Overgang i den døde Haand; udfærdiger Kongebreve og Concessioner for Enten til at gifte sig inden Sørgeaarets Udløb (Vejendtgjørelse af 29de November 1852); udsteder Inhibitorier imod forargeligt Samliv (Forordning af 4de Marts 1857); foranlediger Forordningerne publicerede; udnævner visse Officialer; tager Jordemødrene i Pligt og deeltager i Opfyndet over Jordemødervæsenet (Forordning af 18de Februar 1765) o. s. v. o. s. v. Amtmanden har om nogle Anliggender (foresaldne Strandinger, i Districtet bosatte Jøder, Haandværkere m. m.) til visse Tider af Aaret at afgive Indberetning og indsende Fortegnelser til Ministeriet, der indhenter hans Betænkning over de fra Amtet indkommende Ansøgninger og de Amtet vedrørende og andre almindelige Anliggender, samt meddeler ham de i Sagerne afgivne Resolutioner, ligesom der fra Amtmandens Kjendelser recurreres til Ministeriet. Under Amtmandens Forsald overdrager han sine Forretningers Varetagelse til den Embedsmand i Districtet, som efter hans Skjønne fortrinnsviis egner sig dertil; i Tilfælde af Vacance eller pludseligt Forsald varetager den i Statstjenesten ældste Retsbetjent paa Stebet i Districtet hans Forretninger (Circulaire af 12te September 1856).

Oppebørselen af kongelige og tilbeels communale Skatter i Amtene og Landstaberne besørjes af Embedsmænd under Navn af Amtsforvaltere, Landskrivere, Oppebørselsbetjente og Penningmestre. Amtene Løgumkloster, Bredsted, Aabenraa, Femern, Haderslev Øster-, Haderslev Vesteramt, Gottorp og Hütten Amt (med Undtagelse af Stapelholm), Geesthøererne i Lønder Amt, Flensborg Amts 4 gamle Herreder, Husum Amts Fastlandsdistricter, Nordborg Amts 2 Herreder, Krø have hver sin Amtsforvalter; Nybøl Herred (i Sundeved), Sønder- og Augustenborg Herreder, Munkbrarup Herred, Silb, Fjor danne hver for sig eet Oppebørselsdistrict; Lønder Amts Marskherreder, Bølvorm, Eidersted Øster-, Eidersted Vesterdeel, Stapelholm have hver en Landskriver; Penningmestre findes i Eidersted (2). Endvidere ere i nogle Districter Oppebørsels- og andre Embeder combinerede; saaledes ere Amtsforvalterne i Bredsted og Husum Amt ligesom Landskriverne i Eidersted og Stapelholm tillige Actuarer; paa Fjor og Silb besørge Landsfogderne Oppebørselen; paa Krø er Amtsforvalteren Assessor i Stad- og Landretten; i Bredsted Amt, paa Krø, i Sundeved-Nybøl, Augustenborg og Munkbrarup Herred samt i Stapelholm er Oppebørselsembeds-

manden tillige Huusfoged (i sidstnævnte Herred desuden Herredsfoged m. m.). Medens Landstriverne og Penningmestrene i Eidersted (under Medvirksomhed af Lehnsmændene) have hver sin særlige Oppebørsel (s. Sp. D. S. 261 ff.), hæve de øvrige Oppebørselsembesmænd i Reglen samtlige kongelige Skatter, der udredes af det paagjældende District, og aflevere dem til Centralkassen, samt de communale Skatter og Afgifter, der tjene til at dække de Udgifter, Districtet i sin Heelhed skal bære, føre de derhen hørende Regnskaber og foranledige Restancerne indbrevne paa anordningsmæssig Maade; desuden have de ofte andre med Statte- og Domainevesenet i Forbindelse staaende Forretninger at varetage (s. Ex. Udsærdigelse af Udskrivningsinstrumenter)*).

Branddirecturerne føre Brandkatastret, hæve Brandkasselibragene, have Opsyn med Slukningsanstalterne, optage de foreløbige Brandforhører m. m. I Reglen udgjør hvert Amt resp. Landskab et Branddirectoratsdistrict; dog er der kun ansat een Branddirecteur for Gottorp-Hütten Amter (incl. Stapelholm) og Sønderborg-Nordborg Amter (excl. Wrs.); i Vøglumkloster Amt er Amtsforvalteren tillige Branddirecteur, paa Pelvorn, Fjor og Silb Landfogden, i Husum Amt Huusfogden, i Eidersted Penningmestrene hver i sit District, paa Wrs. for Tiden Landfogden; og i Sønderborg og Nordborg Amter er Branddirecteuren tillige Huusfoged i Nørre, Egen og Sønder Herred.

Huusfogeddistricterne ere følgende: Haderslev Øster-Amt, Haderslev Vester-Amt, Vøglumkloster Amt, Lønder Amts Fastlandsdistrict, Bredsted Amt, Flensborg Amts 4 gamle Herreder, Munkbrarup Herred, Husum Amts Fastland, Ris og Sønderrangstrup Herreder, Lundtoft Herred, Nyhøl Herred, Augustenborg Herred, Nørre-Egen-Sønder Herreder, Gottorp Amt, Hütten Amt, Stapelholm, Femern, Wrs.

*) Af de directe Skatter er den „ordinaire Contribution“ den ældste. Den erlægges efter Plove. En Plov var oprindelig et Bondesleb, til hvis Drift en Plov med fuld Forhånd var fornøden (= 3 K Gulb og 24 K Sølv, Fald's Haandbog III. S. 567). Dette ældre Plovtal har modtaget mange Rebsættelser og Omordninger og svarer paa ingen Maade til Arealerne. Paa megen Jord hviler den derhos ikke, saafom paa Hovedgaardsjord, Embedsjord m. m. En Deel af denne „nigt pflugjædlige“ Jord blev ved Patent af 31te December 1800 ansat til Plove. Det herved erhjeldte Plovtaal udgjør i Forening med det ældre „ordinaire“ Plovtaal det „extraordinaire“ Plovtaal, hvilket lægges til Grund ved forskellige Repareringer og extraordinaire Udskrivninger. Landstatten, den anden betydelige Stat for Landeieendomme, erlægges efter Skattetønder à 260 \square Baand, der dog kun omfatte hvad der i 1802, da Staten blev paabudt, var „urbares“ Land. Hver Lønde Land blev derefter vurderet fra 60—220 Rb. , hvorved den saakaldte Taxationsværdi eller Skatteværdi (Steuerwerth) fremkom. Stæderne udrede den ordinaire Contribution efter Steenplove og erlægge desuden en Bygningsafgift.

Belvorm, Før, Silb. I Eidersted varetage Landstriverne samt Lehnsmændene tilligemed Dige-Edigerne deres Functioner; i samtlige Digebaand falde derhos Huusfogbernes Forretninger ind under Digevæsenbetjentenes Embedsvirksomhed (om Digevæsenet og Vandløsningsvæsenet i Marsterne s. S. 122, 205, 223, 249, 254, 264 ff.). Af hvad der i det Foregaaende er bemærket om Oppebørselsbetjentene og Branddirecteurerne vil det endvidere sees, at Huusfogebembederne tilbeels ere combinerede med andre Functionairers Embedskreds, idet det forekommer, at Amtsforbaltete, Landstrivere, Branddirecteurer og Landfogber (paa Silb og Før) tillige ere Huusfogber. Til Huusfogbernes Forretningskreds hører det nærmest at have Opshn med de under Oberlandeveinspecteuren og Amtmanden forterende Broer og Veie, lede Istandsættelsesarbejderne, afholde de derhen hørende Licitationer, foranledige Veiforsømmelser paa talte m. m. Han fører Kjørselsregistrene (Forordning af 17de Decbr. 1845) og udstriver Kjørsler; deeltager i Forbudstiftningsforretninger (Forordning af 26de Januar 1770); afholder Skovauktioner og fører Tilshn med Udviisning af Træ i Fæste- og Bønderstove (Forordning af 2den Juli 1784, Patent af 5te August 1852, Circulaire af 7de Decbr. s. A., Skrivelse af 11te Juli 1862; fører hist og her Opshn med offentlige Bygninger, navnlig Arresthuse, Slotte o. desl. (Instr. af 30te October 1813); besigtiger Vandafledninger o. s. v. (jfr. Sportelstaxten for Husfogden for Gottorp Amt af 26de Marts 1859).

Medens Stalleren i Eidersted næsten ubelukkende er Justitsembedsmand, have Herreds- resp. Birkfogberne ved Siden af deres Justitsforretninger flere eller færre administrative Forretninger at varetage. Deres Forretningsomraade er imidlertid forskjelligt i Hertugdømmets forskjellige Districter, og der vil saaledes for deres Vedkommende ikke vel kunne gides en Oversigt over de dem paahvilende Functioner, som passer paa hvert særligt District; dog udgør de nu overalt foruden det dømmende ogsaa det administrative Politi. Af andre til Forvaltningen hørende Forretninger, som hist og her besørjes af Herredsfogberne, kunne nævnes: Beregningen af Arve-, Overdragelses- og Auktionsstatter; Førelsen af Lægderullerne; Reguleringen af Strandingsager; endeel med Landvæsen- sager i Forbindelse staaende Forretninger; Forslag til Bestikkelsen eller selve Bestikkelsen af Underofficialer; Deeltagelse i Fattigcollegiernes Ansættelse til Fattigstaxt; Fordeling af Forordninger, Circularer o. desl. Endvidere have de at udfærdige forskjellige Fortegnelser over administrative Forhold til Brug for overordnede Autoriteter, at afgive Indberetninger i administrative Anliggender til Amtshusene, at meddele Supplikanterne de i deslige Sager faldne Resolutioner. De føre Opshnet med kommunale Bestillingsmænd og lede deres Virksomhed, samt ere tilbeels Regnskabsførere for Herredernes kommunale Pengevæsen og deeltage i

sammes Bestyrelse. Medens Herredsfogderne saaledes ofte maae siges at have flere administrative end judicielle Forretninger at varetage, have Landfogderne stedsvis været og ere endnu overveiende Justitsembedsmænd, dog at ogsaa de hver i sit District udøve det administrative Politi.

I Amtene og Landstaberne samt deres Underafdelinger (Herrederne, Sognene, Trinterne, Landsbyerne) findes der under forskjellige Navne og til forskjellige Tiemed endeel Bestillingsmænd (Underofficialer), der gaae Embedsmændene tilhaande ved Udøvelsen af deres administrative Functioner og tildeels have en selvstændig Virksomhed. Derhen høre Kirkebærgerne eller Juraterne; Fattigforstanderne; Skoleforstanderne; Sognefogderne, der findes i de resp. Sogne i den nordre Halvdeel af Hertugdømmet (Haderslev, Aabenraa, Tønder, Vøgumkloster Amt), og hvis Opgave det er at føre et underordnet Polititilsyn, meddele Autoriteterne Oplysning om communale Forhold, indkræve nogle Skatter, besørge Insinuationer, føre Opsyn med Veiene m. m.; Regnskabsmændene i Flensborg og en Deel af Gottorp Amt (i førstnævnte Amt 1 i hvert Trint d. e. en Underafdeling af et Herred), samt Bondefogderne i Landsbydistricterne i den sydlige Deel af Hertugdømmet, Læbefogderne (i Colonierne), Synsmændene (paa Als), Sandmændene (paa Vro) m. m. indtage omtrent samme Stilling som Sognefogderne, og assisteres i Varetagelsen af deres Forretninger af Byforstandere, Brøgere, Fattigfogeder, Helligdagsfogeder, hvorhos der for enkelte Grene af Forvaltningen findes særlige Bestillingsmænd, saasom Brandoplysningsmænd, Rvægoplysningsmænd, Lægmænd, Befulsbægtige, Skattelæggere, Sneefogeder, Strandfogeder m. m. De nævnte Officialer udnævnes af det paagældende Districts locale Dyrighed, i Reglen af Amtmændene og for Kirke- og Skoleofficialernes Vedkommende af Kirkevisitatorierne, efter Forslag af Landfogden, Herredsfogden resp. Præsten, undertiden efter Omgang blandt Districtets Grundeiere, sjældent i Henhold til et af Communen foretaget Valg. Deres Forretninger ere bestemte ved Instructioner eller, hvor saadanne ikke ere udarbejdede, ved de paa Stedet bekjendte Regler om samme, der kun sjældent ere bestemte ved Lov, men som oftest beroe paa Vedtægt og local Sædvane. De tages i Tied paa en tro Oplyselse af deres Pligter, erholde tildeels Bestalling og oppebære ofte nogle Emolumenter, hvortil navnlig kan regnes Fritagelsen for visse Ydelsler til det Offentlige &c. Nogle forvalte deres Bestillinger paa Livstid eller indtil de paa Grund af Alder, Udueligbed, Forsømmelser m. m. entlediges ad administrativt Vei, Andre fungere for en bestemt Tid, f. Ex. 1, 3, 6 Aar.

Communalvæsen.

1) I Henseende til den communale Forfatning og Admini-

stration i Hertugdømmets Landdistricter møder man den samme brogede Tilstand, der overhovedet er et Særkjende for den offentlige Retstilstand i Hertugdømmet, og som beroer paa, at Udviklingen kun for en mindre Deel har fundet Sted i Henhold til omfattende Lovbestemmelser af almindelig Art, men derimod som oftest har taget sin particulaire og locale Gang, forskjellig i de forskjellige Districter, en Eiendommelighed, der navnlig skyldes de hyppige Forandringer, som til forskjellige Tider ere foregaaede med Hertugdømmet og dets enkelte Districters øverste Bestyrelse og almindelige Forfatning. De faa almindelige Lovsforrifter, der vedrøre Communalvæsenet, gaae navnlig ud paa at hjemle Amtets Fuldmægtige en Medvirkning ved den aarlige Fastsættelse og Revision af Amtets Regnskaber over Indtægter og Udgifter (Forordningen af 4de October 1708 og 17de December 1781, jfr. Circulaire af 26de Februar 1853); endvidere findes der Bestemmelser om Optagelse af Laan i Geest- og Marstbistricterne (Rescr. af 15de Mai 1741), samt om de Beslutninger, Communerne maatte tage om almindelige Communalanliggender (Beliebungen) (Anordningen af 4de November 1721, Forordningen af 23de Januar 1736). Hele Communalvæsenet staaer under Overopsyn af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (1ste Departement) og ledes, forsaavidt Districtet ikke selv deltaget i dets Bestyrelse, af de almindelige Forvaltningsembedsmænd. Forsaavidt Communerne selv ere deelagtige i deres Anliggendes Forvaltning, bestikke de dertil Fuldmægtige, hvis Valg i Reglen kræver en Stabfæstelse af Øvrigheden, og som foretages af et begrændset Antal af Districtets Eiendomsbesiddere; undertiden udvæbnes disse Fuldmægtige endog af selve Øvrigheden, ligesom der omvendt gives Officialer, der ikke ere communale, men som vedvaret vælges af Communerne. Ligesom Bestikelsesmaaden af Officialerne i Communerne herefter ikke kan benyttes som et afgjørende Kjendetegn paa, om Vedkommende kan siges at være bestemt til at varetage communale eller Statens Interesser, men dette maa afgjøres efter de paagjældende Anliggendes indre Væffenhed, saaledes kan det heller ikke ved en almindelig Regel angives, hvad der tilhører Communalvæsenet og hvad der er Statsanliggende. Den bedste Veiledning i saa Henseende give de enkelte Communer's Budgetter, da der til et communal Forvaltningsgreen i Reglen svarer en Indtægts- eller Udgiftspost. Dog maa derved bemærkes, at mange almindelige Statsanliggender tillige i en vis Henseende ere communale (f. Ex. Criminalvæsenet med Hensyn til Omkostningerne).

Forinden der skrives til en Betragtning af de enkelte Districters Communalforfatning, skal Sognet som et kirkeligt samt Fattig-

og Skoledistrict her kortelig omtales. I hvert enkelt Sogn ere Kirkebærgerne eller Juraterne (1 eller 2 i hvert Sogn) Repræsentanter for Kirkerne i Henseende til deres økonomiske Anliggender samt for Kirkens Betjente, forsaavidt angaaer deres verbølige Stilling til Sognet (deres Indtægter, Præstegaardens Vedligeholdelse, Jordernes Driftsmaade og Bortforpagtning m. m.) (Anordning af 31te Mai 1765 og 17de November 1778). Derimod repræsenteres Sognet som et ordnet Samfund, navnlig hvad Fattiganliggender angaaer af Sognemændene, der føre forskjellige Navne: Særmænd, Ottemænd, Timænd, Tolvmand; undertiden findes der særlige Fattigforstandere. Samtlige disse Officialer fungere under Præstens resp. Kirkevistitatorernes Tilshyn. I almindelige Sogneanliggender træde de under Præstens Forsæde sammen til et Sognecollegium. Skoleforstanderne, hvoraf der findes 2 ved en Districtsskole og i Reglen 1 ved en Bistole (Forordningen af 24de August 1814), have at paasee, at Skolelærerne erholde de dem tillagte Indtægter, at Skolerne vedligeholdes, at føre Opshyn med Skolejorberne, med Skoleveiene, Skolebesøget m. m. Præsten controllerer Skoleforstandernes Virksomhed og er deres Raadgiver.

For at give et Overblik over de væsentligste Momenter i Communalforfatningen i Amtene og Landstaberne vil det være nødvendigt at gennemgaae enkelte Districters mere udviklede Forfatninger, da det paa Grund af de mange Forskjelligheder i Tilstanden, som den har udviklet sig, kun er ved at samle Enkeltheberne at man opnaaer et almindeligt Billede af de forhaandenværende Forhold.

I Haderslev Amt er der til Bestyrelse af communale Anliggender under 24de Juni 1858 oprettet et Amtsraad, der bestaaer af Amtmanden som Formand og 8 andre Medlemmer, som vælges af de af Sognene dertil ubnævnte Valgmænd. Berettigede til at deeltage i Ubnevnelser af Valgmænd ere samtlige myndige, indenfor Haderslev Amts Grændse bosatte Mænd, som eie fast Eiendom i Amtet og deraf svare Bidrag til dettes Repartitionsfond, hvorhos Arvefæstere m. fl. med Hensyn til denne Valgret agtes lige med Eiere. Valgbar til Medlem af Amtsraadet er Enhver, der foruden ifølge Foranstaaende at være valgberettiget tillige har Indfødsret eller i 10 Aar har haft Ophold i det danske Monarchi, er 30 Aar gammel, har et uplettet Rygte, har fri Raadighed over sin Formue, ikke har nydt Fattigunderstøttelse uden senere at have erstattet den, ikke i de sidste 2 Aar før Valget har staaet i noget privat Tjenesteforhold uden at have eget Ildsted, og i de sidste 2 Aar før Valget har haft fast Ophold indenfor Amtets Grændse. Hvert Sogn i Amtet (med enkelte Modificationer) vælger een Valgmand og

een Suppleant. Bestyrelsen af Valgmandsvalget varetages i ethvert Sogn af Sognefogden samt tvende af Amtsraadet for hvert Sogn og hvert Valg ubnævnte Mænd; der stemmes personligt og mundtligt af de Valgberettigede i et af Valgbestyrelsen dertil berammet Møde. Valget af de 8 Amtsraadsmedlemmer og 4 Suppleanter ledes af Amtmanden i Forbindelse med tvende Mænd af Amtet, som Amtsraadet ubnævner, og foretages af Valgmændene personligt. De foretagne Valg prøves af Amtsraadet. Amtsraadets valgte Medlemmer fungere i 6 Aar. Amtsraadet samles idetmindste 4 Gange om Aaret; Stemmemesterhed gjør Udslaget; i Tilfælde af Stemmeliighed ansees Formandens Votum for Fleerhedens. Til Amtsraadet ere følgende Forretninger henlagte: 1) Budgettet over Amtsrepartitionens Udgifter for det kommende Aar forelægges Amtsraadet til Bedømmelse; 2) det aflagte Amtsrepartitionens regnskab forelægges Amtsraadet til Forrevisjon; 3) Amtsraadet har at drage Omhu for de mindre Landeveies Grundforbedring og Vedligeholdelse; det kan antage en Veibetjent til at lede disse Arbeider eller Veimænd til at besørge Planeringen; disse Officialer lønnes af en Veikasse, af hvilken de med Grundforbedringer, Vedligeholdelses- og extraordinaire Arbeiders Udførelse paa de mindre Landeveie forbundne Omkostninger afholdes, og som bestyres af Amtsraadet (Ministerialfr. 26. Mai 1860 ang. Ansættelse af en Amtsveibetjent for Haderslev Amt); 4) Bygninger eller Indretninger, der tilhøre hele Amtet, enkelte Herreder eller flere Pastorater staae under Amtsraadets Tilsyn, forsaavidt de ikke allerede have en særegen allerhøiest approberet Direction; 5) Amtsraadet kan med Ministeriets Approbation afslutte Accorder med Embedsmænd om Fribebringens Afsløsning imod en aarlig Godtgjørelse af Amtsrepartitionens fonden; 6) Amtsraadet afgjør Spørgsmaal, om en Vei skal ansees som Bivei eller som Markvei, samt om Forlæggelse af en Veistrækning eller en Gangsti med Forbehold af Bedkommendes Recurs til Ministeriet; 7) dets Betænkning indhentes af Amtmanden, forinden denne afgjør Klager over formeget paalignet Fattigbidrag; 8) Amtsraadet kan af Amtsrepartitionens fonden disponere over en Sum af indtil 500 Rd. aarligt til Huusflidens og Industriens Fremme, til Forskjønnelser og nyttige Foranstaltninger, samt extraordinaire Understøttelser, Alt indenfor Amtets Grændser; 9) Amtsraadet har at afgive de af Ministeriet eller Amtmanden forlangte Betænkninger, og er berettiget til at høres over enhver Foranstaltning, der har særlig Interesse for hele Amtet; 10) det kan indkomme med Forslag til nye Foranstaltninger i de Sager, med Hensyn til hvilke det er berettiget til at høres; 11) Contraheringen af en Gjæld paa hele Amtets Regning, hvortil dog Ministeriets Tilladelse udfordres, og Udstedelsen af de fornødne Gjældsbeviser er Amtsraadets Sag; 12) i Rettergangssager repræsenteres Amtsgemeinden af Amts-

raadet. — Amtmanden afgjør under Amtsraadet henhørende Sager, der ikke taale Udsættelse, indtil Amtsraadet samles; han anviser enhver Udbetaling af Amtsrepartitionsfonden event. under Paaberaabelse af den paagjældende Amtsraadsbeslutning eller ministerielle Resolution. Amtmanden skal, indtil høiere Resolution er paafolgt, suspendere en af Amtsraadet fattet formeentlig ulovmedholdelig Beslutning. Ministeriet beholder sin Ret til at bestemme, at en eller anden Udgift skal udredes af Amtsrepartitionsfonden. De med Amtsraadets Virksomhed og Amtsraadsvalgene forbundne Omkostninger afholdes af Amtsrepartitionsfonden. — Amtsraadet er den eneste virkelige Repræsentation for Communalanliggender i Haderslev Amt; i Herredsanliggender raadslaae Sognefogderne med deres Districters Beboere.

For Løgumkloster Amts Vedkommende er der kun at bemærke, at Sandmændene i Birket og Sognefogderne i Fogdierne revidere Amtsrepartitionsfondsbudgettet og gjøre Udsættelser til samme. Iøvrigt kunne disse Officialer ikke ansees som Communalrepræsentanter; en saadan Repræsentation fattes saa godt som aldeles.

Om Communalrepræsentationerne i Tønder Amts Fastlandsdistrict see Sp. D. S. 118 ff. — Den communale Repræsentation for Silb (s. S. 190) er nu ordnet ved Regulativet af 24de Septbr. 1862. Derefter formere de Landsbefuldmægtigede tilligemed Landfogden Budgettet for det kommende Aar; de revidere og underskrive det af Landfogden førte Landsrepartitionsregnskab; de afslutte Contracter for Landstabet; de vælge Landstabsofficialerne, nemlig Landstabslægen (cf. Resc. 20de April 1792) og Landstabsapothekereren (cf. Allerh. Res. 24de Octbr. 1857); de føre Opsyn med Landstabets Immobiler og Jordtilbæret; ved den aarlige Udsættelse af Tønder Amts Repartitionsregnskab repræsenteres Landstabet af Landfogden og to af de Landsbefuldmægtigedes Collegium blandt dets Medlemmer valgte Deputerede; de Landsbefuldmægtigede kunne disponere over indtil 50 Rd. til almeennyttige Diemed; deres Erklæring indhentes over enhver extraordinair Udgift af Landstabskassen; endelig have de at paasee, at Landstabets Vel fremmes, og og at hævede dets Rettigheder. Paa Østerland-Fjær (s. Sp. D. S. 196) udnævnes de 12 Raadmænd af Amthuset efter Forslag af Landfogdiet (cf. Resc. af 6te Octbr. 1770), medens Landfogden udnævner og Amtmanden bestikker de øvrige 15 Repræsentanter efter samtlige Repræsentanters Forslag. Raadmændene og Repræsentanterne udtages blandt de større Grundeieres Antal og fungere paa Livstid; for deres ordinære Forretninger nyde de kun Njorselsfrihed. Disse Forretninger bestaae i, under Landfogdens Forsæde at bestemme, hvor meget der skal udskrives til Dækning af Landstabsudgifterne, samt at raadslaae om de almindelige Landstabsanliggender; ingen Udgift, der ikke er fast bestemt, tør optages i Budgettet, forinden de dertil

have givet deres Samtykke. Ved Amtsrepartitionsregnskabet's Opgjørelse i Tønder møder Landfogden i Landstabet's Navn.

Om Flækken Bredsted's særlige Repræsentation s. Sp. D. S. 209. De 9 Sognefuldmægtige (Fuldmægtigen for Bredsted er tillige Amtsfuldmægtig) og de 3 Fogdifuldmægtige for Borbelum, for Røksbøl og Hølsted, og for Langhorn, samt den ene Fuldmægtig for de 7 Uphusumer Plove i Bredsted Amt udnævnes af Amtshuset, efterat Communen eller, naar en Fuldmægtig fratræder i levende Live, denne selv har bragt 3 Personer i Forslag til Postens Besættelse. En Fuldmægtig skal mindst fungere i 3 Aar. Fuldmægtigene varetage de paagjældende Districters oeconomiske Forhold. Amtsfuldmægtigen besørger de Anliggender, der vedrøre hele Amtet, under Medvirkning af de andre Fuldmægtige. Amtsrepartitions- og Criminalregnskabet, der føres af Amtstuen, for det forløbne Aar, tilligemed Budgettet for det nye Regnskabsaar, forelægges Fuldmægtigene, hvornæst det derefter udfærdigede Regnskab underskrives af dem og efterat være approberet af Amtshuset overgives til dem for at opbevares i Amtets Archiv.

I Husum Amt føres Amtsrepartitionsregnskaberne (Criminalregnskabet, Regnskabet over Marskpenge og Rytterhestepengene m. m.) af Amtshøftmanden (s. Sp. D. S. 221) samt revideres og qvitteres af Amtsforsstanderne d. e. Bondefogderne, Høftsmændene i Fogdierne og Lehnsmændene for Simonsberg. Bondefogderne føre Bylagenes Regnskaber; de controlleres af Byernes Fuldmægtige.

I Gottorp og Hütten Amter udfærdiges Amtsrepartitionsfunds- og Herredregnskaberne af Amtsforvalterne resp. Herredsfogderne saaledes, at der kun ved sibstnævnte Regnskaber's Revision finder en Medvirkning Sted for Communernes Bedkommende. Om Rappel see Sp. D. S. 583 og om Arnes S. 534.

Bondefogderne i Stapelholm, der udnævnes af Amtshuset efter Forslag af Landfogdiet, føre og ere Kassere for Bylagenes Regnskaber hver i sit District; sammenkalde Interessenterne i de enkelte Byer til Forsamlinger for at raadslaae om Communeanliggender; samt medvirke ved Opgjørelsen af Landstabet's Regnskaber. De controlleres af Ditemændene, som findes i hvert Byslag.

For Hensborg Amts Bedkommende kan henvises til, hvad der er bemærket Sp. D. S. 458 ff. — Om Landstabet's Bølvorm og Halligerne see S. 252 ff.

I Abenraa, Sønderborg og Nordborg Amter er der oprettet Herredsraad (Regulativ af 21de Mai 1861) resp. for Ris og Sønderrangstrup Herreder, for Lundtoft Herred, for Augustenborg og Sønder Herreder, for Nørre- og Egen Herreder samt for Røsbøl Herred; der er forbeholdt nærmere Bestemmelse om til hvilket Herredsraadsdistrict

Barnæs Virk bliver at henlægge. Endvidere er der oprettet et Communalraad for Vrs Landdistrict. Ethvert af disse kommunale Raad bestaaer af en af Amtmanden dertil bestikket Embedsmand som Formand, samt (i Reglen) eet valgt Medlem for hvert Sogn i Districtet (de større Landeieendomsbesiddere i Lundtoft Herred samt i Augustenborg- og Sønder- Herreder vælge derhos hver et Medlem til de nævnte Herreders resp. Raad) saaledes at de ovennævnte Raad tælle resp. 10, 7, 11, 7, 6 og 6 valgte Medlemmer. Amtmanden er berettiget til som Formand og stemmeberettiget Medlem at deeltage i de kommunale Raads Forhandlinger. Berettigede til at deeltage i Valgene af Raadenes Medlemmer ere samtlige myndige, indenfor Communalraadsdistrictets Grændser hofatte Mænd, som eie eller besidde (som Fæstere, Sættmænd m. m.) fast Eiendom af 300 Rbl. Skatteværdi i vedkommende Sogn og deraf svare Bidrag til Districtets Repartitionsfond eller Veidistrictsubgifter. Valgbar er enhver, der foruden at være valgberettiget tillige: har Indfødsret eller i 10 Aar havt Ophold i det danske Monarchi; er 25 Aar gammel; har et uplettet Rygte; har fri Raadighed over sin Formue; ikke har nydt Fattigunderstøttelse uden senere at have erstattet den; ikke i de sidste 2 Aar før Valget har staaet i noget privat Tjenesteforhold uden at have eget Ibssted; i de sidste 2 Aar før Valget har havt fast Ophold indenfor Communalraadsdistrictets Grændse. Dog tages der for Ris og Sønderrangstrup samt Lundtoft Herredsraads Vedkommende med Hensyn til Valgberettigelsen ikke noget Hensyn til den paggiældende Eiendoms Størrelse eller Værdi; endvidere er enhver myndig Mand, som eier eller besidder 250 Skattetønder i Lundtoft samt Augustenborg og Sønder Herreder, hvoraf der svares Bidrag til Herredernes Repartitionsfunds- eller Veidistrictsubgifter, berettiget til at deeltage i de større Landeieendomsbesidderes Valg af et Medlem til disse Herreders Raad, medens den er valgbar, som foruden at være saaledes valgberettiget tillige opfylder de for Valgbarhed i Almindelighed ovenfor nævnte 4 Betingelser; endelig vælges Medlemmerne for Nordborg og Marstal Handelspladser samt for Augustenborg Slotsmenighed saavel som Suppleanterne for disse Medlemmer af Stebernes Communalbestyrelser iblandt dem af Beboerne, der efter den ovenansførte Regel ere valgbare. Valget, der ledes af en Valgbestyrelse, som bestaaer af Sognfogden eller en anden af Raadets Formand dertil udnævnt Communalbestillingsmand samt 2 Medhjælpere, som udnævnes af Raadet (i Lundtoft samt Augustenborg og Sønder Herreder bestaaer Valgbestyrelsen af Herredsraadets Formand samt en af Herredsraadet udnævnt Tilforordnet), er directe; der stemmes personligt og mundtligt af hver Vælger paa 2 (i Løit og Broager paa 4) Mænd. Den (resp. de Tvende), der har erholdt de fleste Stemmer, erklæres for Medlem af vedkommende kommunale Raad,

og den (resp. de Tvende), som dernæst har fleest Stemmer, for Suppleant. Raadenes valgte Medlemmer fungere i 6 Aar. Raadenes Møder afholdes ordinært 4 Gange aarligt; Formanden kan beramme extra-ordinære Møder. Bestemmelseerne om de til de communale Raad henlagte Forretninger, om Afgjørelsen af saadanne Sager, naar de ikke taale Opsættelse, om af Communalraadene fattede ulovmedholdelige Beslutninger m. m. ere væsentligt de samme som de, der gjælde med Hensyn til Amtsraadet i Haderslev Amt, dog med de Modificationer, der følge af, at de heromhandlede Repræsentationer omfatte mindre Districter, at Amtmanden ikke er ordinært Medlem af samme og at de locale Forhold i communal Henseende tildeels ere forskjellige fra dem i Haderslev Amt. Endelig er der truffet Bestemmelse om, at Amtmanden, dersom han finder det at være af Interesse, at en Sag behandles i et samlet Møde af flere communale Raad eller af Delegerede fra flere Raad, kan beramme Tid og Sted dertil, hvorefter han selv leder Forhandlingerne ved det paagjældende Møde. Beslutninger, som tages i samlede Møder af flere Raad, ere ikkun da forbindende for de enkelte af disse, naar Fleerheden af de fra Raadet mødte Medlemmer har stemt derfor. Ere kun Delegerede sammentalbede til Mødet, blive de der tagne Beslutninger ikke forbindende for de enkelte Raad, medmindre disse forud have givet deres Delegerede en dertil sigtende særegen Bemyndigelse.

For Marstal Handelsplads er der udstedt et særligt Regulativ af 26de Febr. 1861. Derefter skulle Handelspladsens oeconomiske Forhold varetages af en Communalbestyrelse, bestaaende af Landfogden paa Vrå samt 10 ulønnebe, valgte Kommunerepræsentanter. Valgret og Valgbarhed ved Valget af Kommunerepræsentanter tilkommer enhver Beboer af Handelspladsen, som har fyldt sit 25de Aar, har et uplettet Rygte, er i Besiddelse af fuld Raadighed over sin Formue, er bosat paa Handelspladsens Grund, ikke staaer i privat Tjenesteforhold, ikke er Borger i nogen anden Handelsplads eller Kjøbstad, samt derhos enten har Borgerkab i Kommunen eller i det sidste Aar der har erlagt 5 Rd. i communale Afgifter. Valget af Kommunerepræsentanter foretages hvert Aar; ved Valghandlingen, som er offentlig, stemme Valgerne personligt og mundtligt paa saa mange Valgbare, som der er vacante Pladser at besætte. Valget gjælder ordentligviis for 5 Aar, saaledes at der hvert Aar afgaae 2 Repræsentanter. Imod Communalbestyrelsens Beslutninger kan der tages Recurs til Amtmanden, i Reglen inden 6 Uger; dog fritager Besværingen ikke den Paagjældende for strax at efterkomme den paaanlede Beslutning. Communalbestyrelsen raadslaar og fatter Beslutning angaaende alle Kommunens indre oeconomiske Anliggender; for nogle Sagers Vedkommende, der ere

af særlig indgribende Betydning for Communen, er dog Samtykke af høiere Myndighed (Amtshuset event. Ministeriet) fornøden. Endvidere fører Communalbestyrelsen Tilsyn med de enkelte Forretningsgrene, der ere overløbte til andre kommunale Myndigheder.

Om de kommunale Forhold paa Femern s. S. 667, hvorved dog maa bemærkes, at „Hovedmændene“ nu (Communalanordning for Femern af 15de Octbr. 1853) vælges af de Bosiddende i det paagjældende Sogn, og „de menige Mænd“ een af hver Byes Interessenter. Berettigede til at foretage disse Valg ere alle det paagjældende Sogns resp. Byes Beboere, der eie mindst 10 Skattetønder Land, have fyldt det 21de Aar, have fri Disposition over deres Person og Formue, i Løbet af det sidste Aar før Valgdagen ikke have nydt Fattigunderstøttelse og have et uplettet Rygte. Valgbar er enhver Valgberettiget, der har fyldt sit 25de Aar og eier en Landeiendom af mindst 20 Skattetønder. Valget er directe; der stemmes personligt ved Stemmesedler i en offentlig Forsamling af det paagjældende Sogns Forstandere og Repræsentanter, resp. i Landsbhforsamlingen; Valghandlingen ledes af Sogneforstanderne, resp. Byens Forstandere („Dorfsgefchworne“). Hvert andet Aar afgaaer en Trediedeel af „de menige Mænd“ og hvert sjette Aar samtlige „Hovedmænd“. — I Landskabsforsamlingerne forhandles kun om Gjenstande, der vedrøre Landskabets oeconomiske Forhold, og i Sogneforsamlingerne kun om Forslag til Besættelsen af en lebig Dommerpost og om Gjenstande, der vedrøre Sognets oeconomiske Forhold. Amtmanden skal underrettes om den paatænkte Afholdelse af en Landskabs- eller Sogneforsamling; han kan forbyde dens Afholdelse, opløse den og kassere dens Beslutninger. Forsamlingerne afholdes saavidt muligt offentligt; Afstemningen skeer mundtligt. For at kunne fatte gyldige Beslutninger skulle $\frac{2}{3}$ af Medlemmerne være tilstede; Stemmesleerhed gjør Udslaget.

Intet andet District i Hertugdømmet Slesvig har en med saa stor Frihed og Selvtændighed udstret og i saa høi Grad udviklet Communalforfatning som Landskabet Eidersted. Den har efterhaanden udbannet sig til sin nuværende Skikkelse og beroer ligesaameget paa Regler, der have dannet sig ad Autonomiens og Sædvanens Vej, som paa Love og Privilegier. Disse Privilegier, Statuter og Friheder forudsætte Allerhøjeste Stabsrådstelse ved hvert Thronskifte, og ere saaledes sidst blevne confirmerede under 30te December 1854 (dog med Undtagelse af Rescriptet af 9de December 1750 angaaende Landskabets Ret til at vælge en Physicus, Forordningen af 30te April 1653 og Resolutionen af 21de April 1731 angaaende Overtallerens, Stallerens og Præsternes Ret til at vælge Provsten, og en Act af 3die April 1708 angaaende Landskriver-

nes Gehyrer). Det kan ikke være Opgaven her at give en nogenlunde fuldstændig Fremstilling af de communale Forholds Enkeltheder i Eidersted, men der skal dog under Henvisning til, hvad der i saa Henseende er bemærket S. 261 ff., hentydes til de væsentlige Eiendommeligheeder i den Eiderstedtske Forfatning. Her fremtræder da nærmest Landstabet og dets enkelte Communer's Deelagtighed i Valget af Embedsmændene, der deels foretages af selve Kommunen eller dens Repræsentanter (Valget af Penningmestrene, Landsecretairen, Raadmændene og endel underordnede Bestillingmænd) deels af Staten efter forudgaaet Præsentation af Landstabet resp. Sognene (saaledes Stallerens, Diggrevens, Lehnsmændenes m. fl. Valg), hvorimod Landstaberne ligesom Overstalleren, Physicus og Provsten saavel i Henseende til deres Udnævnelse som hvad deres Forretningsmaade angaaer ere Statsembedsmænd. Den communale Selvforvaltning omfatter saa godt som alle Anliggender, der have en communal Charakter, saaledes, at ikke blot de reent administrative Anliggender falde ind under dens Omraade, men endog Retspleiens Udvøvelse forsaavidt maa siges at henhøre derunder, som de af og blandt Befolkningen valgte Raadmænd (ved Siden af Stalleren) ere de egentlige Justitsembedsmænd, navnlig ogsaa i Henseende til Udvøelsen af den saakaldte frivillige Jurisdiction (Formyndervæsenet, Stiftesvæsenet m. m.). Hvert Sogn er en selvstændig Commune, der selv bestyrer sine Anliggender (erhverver Eiendom, stifter Gjælb, udskriver, reparerer og oppebærer Skatter og Afgifter m. m.), og som dertil benytter sine egne Embedsmænd, samt raadslaer og fatter Beslutning i Forsamlinger af Sognets Interessenter om de vigtigere særlige communale Sager og om saadanne, hvorved det træder i Forhold til og optræder som Deel af hele Landstabet. Alle disse Landstabet i sin Heelhed vedrørende Sager af større Betydning behandles af Landscollegiet, hvori hvert Sogn findes repræsenteret, i de saakaldte Landsforsamlinger, ligesom ogsaa de Omkostninger, der staae i Forbindelse med almindelige landstabelige Sager (Omkostninger vedrørende hele Landstabet's Administration, Kriminal-, de almindelige Politi-, Medicinalvæsenomkostninger) afholdes af og repareres over hele Landstabet. Staten staaer kun forsaavidt i Forhold til de communale Anliggendes Bestyrelse, som den fører et Overopsyn med samme og tildeels deeltager i Embedsmændenes Bestikelse; den nærmeste Overopsynsautoritet er Overstalleren.

2) De fiesvigiske Rjbstæder have som oftest dannet sig i Nærheden af Kongelige Slotte eller ved Rysten. Efterhaanden ere de blevne undtagne fra Herredsrettens Jurisdiction og have erholdt deres egne Domstole ved Siden af en selvstændig Forvaltning samt en særegen codificeret Lovgivning (Bhret), i hvilken de ved Sædvane og Autonomi opstaaede For-

skrifter om Ordningen af Byernes Forhold samt de dem efterhaanden indrømmede Privilegier, der vedrøre Jurisdictionen, Skattevæsenet, Handel og Næring og Stædernes Autonomi, bleve optagne. Kjøbstæderne ere saaledes i Tidens Løb, saavel hvad Justitspleien som Administrationen angaaer, blevne selvstændige Communer, der bortseet fra at enkelte Kongelige Skatter ogsaa for deres Vedkommende oppebæres af Amtstuerne, og fra det Forhold, hvori Tønning og Garding staae til Landflabet Eidersted, kun forsaavidt staae i Forbindelse med Landdistricterne, som Overøvrighederne føre Overoplysning med Politiforvaltningen og den hele Administration (Allerh. Resolution af 9de October 1808, Circulaire af 17de September 1850 og Instruction af 28de October s. N.) samt Justitsvæsenet (Circulaire af 3die Mai 1858) i de i deres Districter beliggende Kjøbstæder, hvorhos de ogsaa for deres Vedkommende udøve de ved Bekjendtgjørelserne af 29de November 1852 til Overøvrighederne overdragne Forretninger, der forhen varetoges af den slesvig-holsteenske Provinzialregjering; i Flensborg, hvor Magistratens første Medlem fører Titel af Overpræsident (Allerhøist Resolution af 30te September 1850), er denne i de nævnte Henseender at ansee som Overøvrighed. Som den væsentligste Eiendommelighed ved Kjøbstæderne ansøres, at de ere i Besiddelse af Patrimonialjurisdiction (hvilket dog ikke gjælder Trøskjøbing) og have Ret til fri borgerlig Næring indenfor Forbudsgrænserne; fra Flækkerne adstille de sig, foruden ved det førstnævnte Kriterium, ved deres hele selvstændige Organisation; ligeoverfor Landdistricterne fremtræder Forskjellen desuden allerede i Kjøbstædernes hele Bye, Borgernes Erhverv m. m.

Det er alt ovenfor bleven bemærket, at Magistraten er den ordinære Domstol i Kjøbstæderne, at derhos tildeels særlige Retter behandle enkelte eksemplerede Sager, og at der navnlig i nogle Byer findes selvstændige Politiretter. I Trøskjøbing, der staaer under den combinede Stads- og Landret, varetage Landfogden og Actuaren Magistratens ikke dømmende Forretninger under Navn af „Stabretten“. Magistraten leder derhos Administrationen og udgjør i Forening med de Deputeredes Collegium Kjøbstædernes communale Repræsentation. Medlemmer af Magistraten ere isøvrigt Borgemeesteren (eller begge Borgemeestrene, hvor der som i Flensborg, Husum og Frederiksstad findes 2, en „lærd“ og en „borgerlig“) og et Antal Raadmænd (Senatorer). Stabssekretererne (i Flensborg og Slesvig, hvor de tillige ere Raadmænd, samt i Frederiksstad findes særlige Stabssekreterairer, i de øvrige Kjøbstæder varetager den første Borgemeester deres Functioner) besørge Actuariatsforretningerne. I Flensborg findes en særlig Politimester; i de øvrige Kjøbstæder er Borgemeesteren (resp. den første) tillige Politimester og i nogle desuden Byfoged samt Auctionsdirecteur. Af andre communale Embedsmænd og Functionairer findes: Bylaserere, Byveiermestre, Lombardforvaltere, Hæneoplys-

mænd, Profogeder, Raadstjenere m. m., hvorhos den specielle Forvaltning af de communale Anliggender ofte ere overdraget til særlige Commissions. De deputerede Borgere, der vel nærmest kunne betegnes som Borgerstabs folkelige Repræsentanter, ere bestemte til i Forening med Magistraten at raadslaae om almindelige Bhanliggender, navnlig hvad Communens økonomiske Forhold angaaer, uden at det dog ved en almindelig Regel kan bestemmes, ved hvilke Sager de skulle tilkalbes af Magistraten. Af Raadmænd findes der 2 i Burg og Tønder, 3 i Eternsførde, Sønderborg og Haderslev, 4 i Frederikstads (2 Lutheranere, 1 Remonstrant og 1 Mennonit, cfr. Allerh. Resolution af 13de November 1858), Slesvig (incl. Stadssecretairen), Abenraa, Garding, Tønning og Husum, 6 i Flensborg (incl. Stadssecretairen og Politimesteren); af deputerede Borgere: 4 i Garding, 6 i Erøstjøbing, 8 i Burg, Frederikstads, Eternsførde, Tønning og Husum, 12 i Slesvig og Abenraa, 16 i Haderslev, Tønder og Sønderborg, 24 i Flensborg. Medens de første Borgemeistere, Politimesteren i Flensborg og Stadssecretairerne i Slesvig og Flensborg ubnævnes af Kongen uden de resp. Rjbstæders Medvirkning, er Valget af de øvrige Embedsmænd mere eller mindre overladt til Communerne. Dog er Fremgangsmaaden i saa Henseende forskjellig i de enkelte Byer. Medens det saaledes forekommer, at Raadmændene vælges af Magistraten eller af begge Bycollegierne eller af Magistraten i Forbindelse med et Udvalg af deputerede Borgere, under Forbehold af Allerhøjeste Stadsfæstelse, vælges de deputerede Borgere enten af Magistraten efter Forslag af Deputeretcollegiet eller omvendt af de Deputerede efter Præsentation af Magistraten eller af begge Collegier i Fælledsstab, eller af samtlige Borgere, som eie fast Eiendom i Communen, eller af de Skatteyndende Borgere. (Zevnsfør herom Regulativet af 9de September 1757 og Ministerialskrivelsen af 20de November 1858 for Erøstjøbing; Reglementet af 22de Marts 1762 for Burg; Reglementet af 21de April 1832 for Eternsførde; Normativet af 26de Marts 1833 samt Ministerialskrivelsen af 25de Mai 1857 for Flensborg; Ministerialskrivelsen af 13de Decbr. 1859 for Haderslev). De deputerede Borgere fungere i Reglen i et bestemt Antal af Aar (see f. Ex. for Husum Anordningen af 5te December 1689 og Ministerialskrivelsen af 19de October 1860).

Staten fører Overopsyn med Rjbstædernes Forvaltning, navnlig saaledes at ingen Vaan maae optages, ingen Grundstykke sælges og ingen extraordinaire Udgifter udover et vist Beløb (Circulaire af 22de August 1856) afholdes af en Rjbstad uden høiere Bemyndigelse. Rjbstædernes Udgifter beskrives af en for hver By fælleds Kasse (Bykassen) og dens Underafdelinger, hvorhos der for nogle Forvaltningsgrene findes selvstændige Kasser (Fattiggassen, Brandkassen m. m.).

Byklassens Indtægter bestaae deels i den Indtægt, Communen drager af sin Grundeendom, deels i de Gebyrer og Afgifter, der erlægges for Benyttelsen af dens Indretninger (Broer, Havne, Vestsyttelse af Person og Eiendom), deels i de Indtægter, Patrimonialjurisdictionen hder (Andeel i Bøder m. m.), og deels i udfrevne Skatter. Kjøbstædernes Commune- og Brandkasseregnskaber revideres i Ministeriet (cfr. Circulairene af 15de Februar 1855 og 17de December 1857), der ligeledes approberer Budgettet for det kommende Regnskabsaar (cfr. de derom under 5te December 1860 trufne Bestemmelser). Om Affattelsen af de af Communerepræsentanterne eller Medlemmerne af de enkelte Communer gjorte Ufsættelser til Communeregnskaberne jevnfør Circulaire af 26de Februar 1853.

3) Om de adelige Godser henvises til den Sp. D. S. 629 ff. givne Fremstilling.

4) Rogene findes omhandlede under de Districter, i hvilke de ere beliggende, nemlig i Tønder, Husum, Brested og Gottorp Amter, paa Nordstrand, i Landstaberne Eidersted og Stapelholm. Da Rogene opstaae ved Indbigning, og Alluviet efter den i Slesvig gjældende Ret tilhører Staten, maatte der meddeles særlig Tilladelse til at foretage deelige Landvindingsarbejder, hvilket skete i Form af en saakaldet Octroi, hvorved det Land, der maatte erhverves ved Indbigningen, overlodes til Entreprenuren med visse Rettigheder. Den ældste bekendte Octroi formenes at være udfærdiget i Aaret 1497 for den nye Hatsted-Marsk-Rog. De nyere Octroier indrømmebe derhos Eierne af de indbignede Strækninger (Hovedparticipanterne) forskjellige vidtstrakte Privilegier, navnlig Patrimonialjurisdiction og selvstændig Politimyndighed, Patronatsret over de Kirker, de maatte opføre, Stempelpapirsfrihed etc.; det ældste og vigtigste af disse turde den Nordstrandste Octroi af 8de Juli 1652 være, hvilken findes at være benyttet ved Ustbedelsen af de senere Octroier, saaledes ved Octroien for den gamle Christian-Albrechts Rog af 2den October 1681. Eiendommeligt for en octroieret Rog i den Betydning, hvori denne Betegnelse nu bruges, er navnlig dens Selvstændighed i administrativ og communal Henseende saavel ligeoverfor andre Districter som ogsaa forsaavidt, som Administrationen (Øvrigheds- og Politimyndigheden) udøves af selve Rogsinteressenterne ved en Inspecteur.

5) Om St. Johannesklosteret s. Sp. D. S. 557.

Anhang.

Om Bygningerne i Hertugdømmet Slesvig.

I Beskrivelsen af Kongeriget er der givet en Udsigt over de Stilarter, der til forskjellige Tider have været benyttede i Danmark til Bygningers Opførelse. Idet der henvises til denne, skal der her med Hensyn til de Bygninger, der findes afbildede i Beskrivelsen af Slesvig, fremhæves, at de fleste af disse, forsaavidt de henhøre til ældre Stilarter (Rundbuestilen, Spidsbuestilen), have i dette Skriffs specielle Deel fundet omfattende Beskrivelser af Mænd, der særlig have gjort den ældre Architectur til deres Studium, saaledes Haderslev Marielirke og Slesvig Domkirke af Architecturmalers Kornerup, Brøns Kirke, Vøgumkloster Kirke, Høstved Kirke, Røgenbøl Kirke, Abenraa Kirke, Broager Kirke, Sørup Kirke, Michaelis Kirken i Slesvig, Syderstapel Kirke og Gøttorf Kirke af Adjunct Helms i Ribe. Blandt de øvrige Afbildninger skal Opmærksomheden særlig henledes paa nogle ældre Bygninger, der endnu maae henføres til Perioden forinden Renaisancen, saaledes: Sønderborg Slot, Lønder Slot, det ældre Duborg, den ældste Deel af Gottorp Slot, det gamle Hjørnehuus paa Sønderborg i Flensborg, Kørreport i Flensborg, tvende gamle Huse i Husum; herhen maae ogsaa for største Delen regnes de gamle, alle nu nedrevne Bygninger, som paa den Sp. D. S. 661 indheftede Plan findes afbildede efter Heninges Genealogia aliquot familiarum nobilium*). Til Renaisancens Periode maae henføres det nyere Duborg, Glücksborg Slot (dets snirklede Gable nu nedrevne), Tønning Slot, Hansborg, og specielt til den nederlandske Retning (Christian den Fjerdes Stil) Husum Slot og især Porthbygningen, Høverswort (nu den eneste ældre Herregaardsbygning i bevaret Stil i Hertugdømmet), et Gavlhuus i Flensborg; til en nyere Retning af Renaisancen høre Gottorp Slots Facade, det Bjelleste Palais, Augustenborg og Graasten;

*) Disse Tegninger ere gengivne i samme Størrelse som de findes i Skriftet paa en Afbildning over samtlige den Ranpauste Familie i det 15de og 16de Aarhundrede tilhørende Bygninger.

af nyere Bygninger mærkes: Husum nye Kirke, Stænderbygningen i Flensborg, den lærde Skole sammesteds, Anstalten for Sindssyge i Slesvig m. fl. Af det 16de og 17de Aarhundredes Bindingsværks Bygninger ere tvende gjengivne paa Planen over Sønderborg (den ene nu nedbrændt under Bombardementet).

Hvad angaaer Bygningsstilen for Rjbstadhusene i Hertugdømmet Slesvig da er det iøinefaldende, at det her har været almindeligere at bygge med Gavlens ud til Gaden (paa Bybst) end i Kongeriget, hvor der kun findes enkelte Spor heraf i Aalborg, Ribe og Kolding. Uagtet nyere Bygninger søge at fortrænge de ældre, ere dog Gavlbygningerne endnu langt overveiende i Eternsørde, Tønning, Garbing, Slesvigs ældre Deel, Sønderborg, Flensborg, Husum og Tønder, ja selv i den langt senere af Hollændere opførte Frederiksstad. Paa Landet findes ikke mindre end fire forskjellige Former for Bøndergaardens Bygningsmaade. I den største Deel af Hertugdømmet bygges ligesom i det øvrige Danmark med fire til hverandre i en Firkant sluttende Længder. I Angel og den nærmeste Egn deromkring har man trængt de forskjellige Rum sammen i een Bygning med en Gjennemkjørsel tværs igjennem, der afskiller Beboelsesleilighederne med hvad dertil hører fra Stald og Lade; Rækkefølgen af Værelserne og Rummene, ligesom og Navnene, ere fælles for denne Bygningsmaade og den umiddelbart foran nævnte, Huset har Skorsteen og ikke den senere omtalte saxiske Arne, Længdesiden er Facade. I det sydlige Slesvig, mellem Stien og Eideren, findes den saxiske Bygningsmaade, hvis Eiendommelighed bestaaer deri, at den danner een lang Bygning, hvis Gavlside er Hovedside, og med en Indkjørsel, ikke Gjennemkjørsel, i Gavlenden.* I Nordfriisland ere Gaardene sammenbyggede af to Længder, der støde til hinanden i en ret Vinkel; herfra forskjellig er dog den Eiderstedtske Marsgaard (Heuberge, Haubarg), der væsentlig bestaaer af een stor Bygning; i

*) J. N. Schmidt giver i Slesvigs Land og Folk S. 95 en nærmere Beskrivelse af det saxiske Huus og anfører saaledes, at naar man er kommen ind gjennem Porten, „seer man til begge Sider Kvæget og Hestene staae i Staldrummet med Hovederne vendte udad mod den Indtrædende; Gulvet mellem Kvæg- og Hestestaldene tjener itilige til Lo, hvor man tørsker Kornet, der gjemmes paa Loftet ovenover. Længere frem har man til hver Side mindre Afdelinger, som Mælkekammer, Spisekammer, Vigelammer m. m., og foran sig Arnen, hvælvet foroven uden Skorsteen, hvorfor Røgen trækker hen under Loftet, røgende den der ophængte Rængde af Pølser, Stinter og Drekjøb m. m. og trænger op i Jøberet igjennem dets Sprækker, endelig ud gjennem Portlugen, men i uroligt Veir fylder hele Rummet med en for den dertil uvante utaalelige Røg“. „Dagved Arnen endelig og lige imod Indkjørselen seer man Indgangen til Baaningstrummene, Stue og Sovelammer.“

Midten er en stor Pirkant for Høet og Kornet, omkring denne ligge Beboelsesleiligheden, Løen, Stalden, Vognstuur m. m. De friske Gaarde ligge næsten alle paa Torforhøjninger (Bærster) omgivne af brede Grave.

Sluttelig maa det dog bemærkes at den senere Tids større Velstand har overalt fremkaldt Forandringer i disse Bygningsmaader: Storstenen har fundet Plads i mange gamle Bygninger, og mindre Bygninger ere tilbyggede de større, ogsaa er Beboelsesleiligheden mangesteds, navnlig i Angel, lagt i en særlig Bygning.

Specielle Deel.

Haderslev Amt

med Rjbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram
og Rybøl

omfatter omtrent den nordlige Fjerdebeel af Slesvigs Fastland, og begrænses mod Nord af Kolding-Fjord og Nørre-Fjlland, hvor Kongeaaen tildeels danner Grænsen, mod Øst af Lille-Belt, mod Syd af en større Bugt af Lille-Belt med Gjenner-Fjord, af Aabenraa og Løgumkloster Amter samt af det til Nørre-Fjlland hørende Lø Herred med Vallum Birk, mod Vest af Vesterhavet og det til Nørre-Fjlland hørende Riberhuus - Birk. Desuden hører Den Aarø med nogle mindre Holme i Lille-Belt, den lille Ø Kalvs i Gjenner-Fjord samt en Deel af Den Røms i Vesterhavet til Haderslev Amt. Den smalle Haderslev-Fjord skjærer sig mod Øst omtrent 2 Miil ind i Landet og danner med Lille-Belt en Halvø, der almindelig kaldes Haderslevnæs. Fladeindholdet af Amtet med Rjbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Rybøl udgjør omtrent 32³/₄ □ Miil, hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgdøds i Haderslev Amt (c. 32 Gaarde og 43 Huse), hvorimod Fladeindholdet af de Syd for Kongeaaen beliggende, med Haderslev Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke ere indbefattede i disse 32³/₄ □ Miil.

Haderslev Amt er væsentlig forskjellig fra de øvrige Amter i Slesvig derved, at det er det eneste, der strækker sig over hele Landets Brede fra Øst til Vest, og saaledes frembærer Charakteren af alle Halvøens forskjellige Dannelser: mod Øst seer man Kystens bølgeformede, stovklædte og frugtbare Land med talrige levende Hegn; herefter breder sig med større Udstrækning end almindeligt paa den jydste Halvø Høiderhyggens mere sandede og kalkede, med Steengjærder og Jorddiger gjennemdragne Egne, endnu smykkede med Resterne af den ældgamle Farrisflod; mod Vest afløses Høiderhyggen af Hebesletterne, hvor Lyn og Rjærstrækninger endnu fremtræde i store Drag; hertil slutter sig en lav Sandrøg, Levning af ældgamle Sandklitter, og denne taber sig atter ud mod Vesterhavet i betydelige Engstrækninger, der dog, da de endnu

ere vindbigebe, ere udsatte for Havets Oversvømmelser*). Halsøens sjette karakteristiske Dannelsse, Flyvesandet, fiuder ogsaa sit Udtryk paa Røms Vestkyst.

De bethdeligste Punkter paa Høiderhyggen ere Høbjerg, 312 Fod, og Robjerg, 306 Fod, begge vest for Christiansfeld, endvidere i Vedsted Sogn Pothøi, 270 Fod. I den nordøstlige Deel af Amtet, øst for den egentlige Landrhyg, hæver Skamlingsbanken sig endnu høiere end denne; Høiskamling ligger 363 Fod over Havets Overflade og er det høieste Punkt i Slesvig. Fra selve Høiderhyggen udgaae forskjellige Arme, hvoraf de mod Øst ere korte og mere bestemt udprægede end de mod Vest udgaaende, der i lange og flade Bakkestrøg tabe sig i Vestfjens Sletteland. Blandt de mod Øst udgaaende bemærkes et Høidestrøg, der begynder ved Hjærndrup og strækker sig over Fjellstrup Sogn, hvor det ender brat i Gravenshoved og Anflethage; et andet udgaaer fra Magstrup og Moltrup over Aastrup (Aastrupbanke 234 Fod) og Bønsbæk Sogne, paa den nordlige Side af Haderslev-Fjord, og ender i Ørbhage. Længere mod Syd, ved Hammeløv og Vedsted, bliver Høiderhyggen smallere, mere bakket og indstaaen paa Østfjens, hvor Tilløbene til Haderslev-Dam og Eliv-Sø bane sig Bei gennem smalle Dale og dybe Kløfter. Herfra styder et Høidestrøg sig mod Øst ud gennem Haderslevnæs (Lambdruphøi 161 Fod). Blandt de vestlige Høidestrøg mærkes tvende fra Frørupegnen udgaaende, hvoraf det ene følger Kongeaens sydlige Bred og er stærkest fremtrædende i Bestenden ved Kalslund Kirke, det andet gaaer over Jels Sogn til henimod Fol Sogn (Rangtang 261 Fod); fra Magstrup udgaaer et Strøg over Nustrup (Store-Fjellumhøi 242 Fod) til henimod Gram. Længere mod Syd udgaaer et langstrakt Bakkestrøg over Tostlund til henimod Ribe, og staaer i ringe Forbindelse med de ikke ubethdelige Gassehøie (160 Fod) i Skjærbæk Sogn ved Vesterhavet.

Da Høiderhyggen gaaer nærmest Østkysten, ere Vandløgenes Retning og Størrelse bestemte herved, idet de mod Øst løbende ere korte og rivende, det største Aller-Åa, der optager Taps-Åa; hvorimod Amtets Hovedvandløb have en vestlig Retning med et i Reglen bugtet og snigende Løb. De vigtigste ere Flads-Åa og Gjels-Åa, der omtrent en Miil øst for Ribe forene sig og danne Ribe- eller Nips-Åa, der gennemstrømmer Byen Ribe, hvor den optager Tved- eller Hjortvad-Åa (Farrisbækken), og falder i Vesterhavet; Flads-Åa udspringer under

*) Blandt disse Enge findes mange særdeles gode Markenge, og saagobtsom hele Amtets Kyststrækning mod Vesterhavet frembyder beqvem Leilighed til Indvinding af Markland fra Havet, hvilket ogsaa paa flere Steder, navnlig i Brøns og Skjærbæk Sogne, med Held er forsøgt.

Ravn af Fovs-Na i Dbis Sogn og antager paa sit sydvestlige Løb Ravnene Nørre-Na og Gram-Na; Gjels-Na udspringer i Vedsted Sogn paa Grændsen af Abenraa Amt under Ravn af Rudebækken og antager paa sit nordvestlige Løb Ravnene Immervad-Na, Sønder-Na og Jarle-Na. Paa Grændsen mod Nord løber Kongeaaen, der udspringer i Dbis Sogn, og paa sit bugtede Løb mod Vesterhavet ogsaa kaldes Skobborg-Na. Mindre Vandløb, der falde i Vesterhavet, ere Brøns-Na og Reishy-Na.

Af Indsøer har Amtet kun faa og ingen store; de ere alle beliggende i den østlige Deel; heraf mærkes Haderslev-Dam og de 3 med hinanden forbundne Smaasøer ved Jels, endvidere Bankjel-Dam, Sliv-Sø og Heilsminde-Sø, hvilke tre kun ved en smal Vandstrimmel ere adskilte fra Lille-Vest.

Amtets Skovareal, der tidligere har været angivet til 30,000 Tdr. Land, er nu, formedelsk den stærkt fremstribende Agricultur, betydeligt mindre. Den vestlige Deel af Amtet er næsten aldeles skovløs; i Midten ligge de betydelige Gram-Skove (c. 1300 Tdr. Land), mod Nord Rester af den forhen store Farrissskov og mod Syd Statsskoven Lindetsskov, 727 Tdr. Land. Den østlige Deel er derimod meget skovrig, alene Statsskovenes Areal er c. 5000 Tdr. Land, og en stor Deel Gaarde have Skovlobber, der med Unbtagselse af Kirke- og Hospitalsgaardene, alle ere indløste til Eiendom, endog Skovene til de Gaarde, som iøvrigt ere Arvefæstegaarde.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af 65,458 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Haderslev 8,012, i Christiansfeld 681 og i Landdistricterne 56,765*) (heraf 3,261 paa de adelige Godser Gram og Nybøl). Af denne Befolkning levede saaledes 1980 Mennesker paa 1 □ Mil.

Haderslev Amt indbefatter Herrederne **Tyrstrup**, **Haderslev** og **Gram**, der danne det saakaldte Østeramt, samt Herrederne **Frøs** og **Kalslund**, **Nørre-Rangstrup** og **Hviding**, der danne det saakaldte Vesteramt. Under Amtmanden i Haderslev Amt som Overøvrighed forterer Kjøbstaden **Haderslev**, ligesom ogsaa de adelige Godser **Gram** og **Nybøl**, der deels ifølge deres Beliggenhed, deels i andre Henseender henhøres til Vesteramtet. Amtets Landcommuner danne eet Amtsråds-

*) Heraf dog c. 440 henhørende til Løgumsklosterke Enclaver i Sognene Pygum, Roager, Bobber, Skærbæk, Arrild, Tofsilund, Ugerstov, Brøns og Brandrup.

district, der har 8 valgte Medlemmer under Forsæde af Amtmanden (Regulativ, stadfæstet ved Kgl. Resolution af 13de Juni 1858).

Da den i Slutningen af forrige Aarhundrede paabegyndte Matrikulering af Haderslev Amt ikke førte til noget Resultat, er endnu den gamle Skjldsætning efter Plovtal den gjældende. Efter denne har Amtet et ordinairt eller Contributions-Plovtal af $846\frac{3}{4}$ Plove; til extraordinairt Plovtal er Amtet ansat med $958\frac{2}{3}$ Plove. De adelige Godser Gram og Nybøl ere ikke medregne i fornævnte Ansættelse; Gram er ansat til 30 Plove og Nybøl til 9 Plove; de 16 saakaldte Ny-Gram Plove ere indbefattede under Amtets. I Skatteareal er Amtet ansat til $135,775\frac{2}{3}$ Tdr., tagerede til 12,724,231 Rd. Skattearealet for Gram og Nybøl, hvilket ikke heri er medregnet, er 6,444 Tdr. med en Taxationsværdi af 532,560 Rd.

I 1859 fandtes i Haderslev Amt med Godserne Gram og Nybøl 72 Jordbrug større end en heel Bøndegaard, kun en enkelt af disse Jordbrug, Gram Høvedgaard, naaede til et Areal af 600 Tdr. Land, af de øvrige kun ganste saa til 4—500 Tdr.; af Præstegaarde fandtes 47, af Bøndergaarde (hele eller Dele af, see den efterfølgende Side) 3,086, af Huse med Jord 3,880 og Huse uden Jord 1,466. Heri er medregnet det ovennævnte i Vesteramtet beliggende Strøgods hørende, til Løgumkloster Amts Fogderier Frøshered, Skjærbæk og Alslev.

Den langt overveiende Deel af Bøndergaardene var tidligere kongelige Arvesæstere, men deres Antal er nu betydeligt formindsket, og da Fæstegvalitetens Afsløning er meget billig og derfor i stadig Tiltagende, vil Arvesæsteforholdet sandsynligviis om ikke lang Tid aldeles bortfalde. For Dieblivet kan det antages, at omtrent $\frac{1}{4}$ af hele Amtets Bøndergaarde ere Arvesæstegaarde. Fæsteforholdene paa Gram og Nybøl adelige Godser have ogsaa i Tidernes Løb udviklet sig derhen, at Bønderne nu besidde deres Gaarde, saavel Bygninger som Jorder, enten som fuld Eiendom eller som Arvesæste med Ret til at sælge og pantsætte, imod lave Afgifter.

Gaardene deles i hele, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ o. s. v., men de forskjellige Underafdelinger ere dog langt fra af samme Størrelse i de forskjellige Egne af Amtet. De her under Huse med og uden Jord ansførte mindre Landeieendomme føre, efter den forskjellige Maade, hvorpaa de ere fremstaaede, forskjellige Benævnelser, saasom Tostegodser, Landbolsteder, Raadnersteder, Forbedelsessteder og Inderstæsteder. Forskjellen paa dem er i det væsentlige følgende: Tostegodserne ere ligesaa gamle som Gaardene og eksisterede førend Udskiftningen; det var Huse, som foruden en egen Tost tillige havde Græsningstret til 1—2 Høveder paa Byens Fjæled. De con-

tribuere efter deres Størrelse lige med Gaardene, undtagen til Wgtfjorsel og Landveies Bebligeholdelse. I de Sogne, hvor dette nedarbejde oprindelige Forhold nøie er opretholdt, bidrage Tostegodsbesidderne endnu til Magazin- og Fouragepræstationerne, medens de paa andre Steder efterhaanden ere blevne fritagne for disse og lignende Byrder. Landbolsted er med Jord ere egentlig først opstaaede ved Udstiftningen, kjøndt Navnet er meget ældre. Det var oprindeligt jordløse Huse, hvis Beboere fik en Ko og nogle Faar græssede paa Fælleden, men havde ingen Tost og vare ikke contribuable, saaledes som Tostegodsbesidderne. Ved Udstiftningen udlagdes Jord til disse Huse fra Byens Fælled, sædvanlig til et Par Rørs Græsning, medens Gaardene overtog Landveienes Bebligeholdelse, Wgtfjorsler, Magazinpræstationer o. s. v., og til Erstatning herfor blev der paalagt Landbolstederne en lille aarlig Afgift til Byens Gaarde, som disse pro rata dele indbyrdes. Medens Landbolstederne saaledes i Reglen ere ublagte fra en samlet By, ere derimod Raadnerstederne næsten altid ublagte fra en enkelt Gaard. De ere i Reglen frie for alle extraordinære Byrder, større Veies Bebligeholdelse, Wgtfjorsel, Amtsrepartitionssondsbidrag, Magazin- og Fouragepræstationer m. m., hvorimod deres faste Afgifter ere forhøiede med Halvdelen af deres oprindelige Beløb til Forbeel for den Stamgaard, fra hvilken de ere ublagte*). Forbedelsessteder („Verbittels“) findes fortrinnsviis blandt de i Amtet incorporerede lindvedste Steder (ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve Beboerne af Fæstegodsjet til det nedlagte Gods Linved i Glensborg Amt incorporerede i de Amter, hvori dette Fæstegods var beliggende; for Faderslev Amts Vedkommende beløb det sig til 19 Plove; de have bevaret adskillige Friheder, saasom Stempelpapirsfrihed, Frihed for Wgtfjorsel m. m.); dog findes der ogsaa endel Forbedelsessteder i den øvrige Deel af Vesteramtet. De have forhøiet Grundskat ligesom Raadnerne, men synes derimod efter nedarvet Skik at være forpligtede til at forrette Pudløbertjenesten i Byerne og for Sognefogderne. Inderstedstederne ere saadanne Huse, hvortil kun hører Byggeplads og Kaaahave. Der er i den senere Tid opstaaet endel saadanne Steder derved, at der ved Siden af offentlige Veie hyppig findes smaa Arealer, som bebygges efter forud erhvervet Tilbæls fra Øvrigheden.

I Amtet findes adskillige saakaldte Frigaarde. Disses Friheder ere imidlertid mere eller mindre tvivlsomme, og have fortiden vistnok deres væsentligste Støttepunkt i Sædvane. Forsaavidt der specielt tages Hensyn

*) De Raadnersteder, der ifølge Bevilling ere ublagte efter den 23de Mai 1861, maae nu selv bære alle de nævnte Byrder efter deres Størrelse.

til dem i Amtsrepartitionsfondsregnskabet, er deres Antal 16 med $12\frac{3}{4}$ Plov. Paa Grund af, at der i de oprindelige Privilegier ikke var givet en nøjagtig Specification af de Friheder og Forrettigheder, som maatte blive Frigaardene til Deel, kunde Tvistigheder og Tvivl ikke undgaaes. Frihederne betegnedes som „abelige“, men da Besidderne ikke vare nobiliterede, kunde Begrebet ikke i alle Dele fastholdes, og i ethvert Tilfælde blev det en Kjendsgjerning, at Uklarheden angaaende deres Rettigheder og Forpligtelser var saa stor, at en speciel Undersøgelse blev nødvendig. En saadan har til forskjellige Tider funden Sted, hvorved Frigaardenes Rettigheder og Forpligtelser for endeel nærmere ere bestemte, uden dog at have erholdt allerhøieste Confirmation. Foruden de egentlige Frigaarde findes endnu i Amtet nogle Eiendomme, der ikke indtage en særlig Plads i Amtsrepartitionsfondsregnskabet, men som dog i meer eller mindre Grad ere fritagne for adskillige Byrder.

Der har tidligere været endeel Domainer i Amtet, som i Slutningen af forrige Aarhundrede bleve udparcellerede og solgte, medens Staten beholdt de dertil hørende Skove. De have imidlertid beholdt adskillige Friheder, saasom for Tiende, Vegtjørnel, Magazin- og Fourageleverance m. m. Disse forhenværende Domainer ere ialt ansatte til 34,585 Tdr. 222 Rober Skatteareal, tagerede til 2,441,315 Rd.; deraf i Østeramtet 34,252 Tdr. 222 Rober Skatteareal med Taxationsværdi 2,414,675 Rd., og i Vesteramtet 333 Tdr. Skatteareal med Taxationsværdi 26,640 Rd.

Til Hospitalet Gospenhoff i Ekernsørde hører noget Fæstegods, de saakaldte „Geltinger-Kansten.“ Forsaavidt de medtages ved Repartitionen af visse Byrder, svare de Afgift af $2\frac{1}{2}$ Plov med en Skatteværdi af 42,360 Rd., hvoraf 19,180 Rd. i Haderslev Herred og 23,180 Rd. i Thystrup Herred.

Haderslev Amt vælger 3 Deputerede for de mindre Landeieendomsbesiddere til den fæstligste Stænderforsamling, og banner i denne Klasse de 3 første Valgdistricter, medens Kjøbstaden Haderslev i Forening med Christiansfeld vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 2det Valgdistrict. Til Rigsraadet vælger Haderslev Amt i Forening med endeel af Lønder og Vøglumkloster Amter 1 Medlem.

3 geistlig Henseende er Amtet deelt i 2 Provstier, hvoraf Tørning-lehns Provsti forterer under Ribe Stift og Haderslev Provsti under Eslevig Stift. Tørninglehns Provsti omfatter Vesteramtet med Undtagelse af Skodborg Sogn, samt Nustrup og Skrydstrup Sogne af Østeramtet. Samtlige Provstiets Præstetalb besættes af Kongen efter Indstilling af Kongerigets Cultusministerium. Biskoppen har Ralderet

til de Skolelærerkald, med hvilke ere forbundne Degne eller Kirkefangerembeder; til de øvrige Skolelærerkald udnævner Amtmanden. Til samtlige Skolelærerkald paa Gram og Nybøl Godser udnævner dog Fideicommissbesidderen. I de reent geistlige Anliggender er den kongerigste Lovgivning gjældende; Skolevæsenet forterer derimod under Amtmanden i Haderslev Amt og Provsten i Tørningehus Provsti, og besthres efter flesvigst Lovgivning; dog kan Vedkommende, naar han ikke tilforn har været ansat i Provstiet, ikke udnævnes før han er prøvet af Provsten. Vispevisitats holdes af Ribe Biskop ogsaa over Skolerne, og samtlige Skolelærere skulle have Bestalling (Collats) af ham. Forvaltningen af Kirkeindtægterne og Kirkerne's Vedligeholdelse er for de 10 Kirker i Hviding Herred, 5 i Nørre-Rangstrup og 2 i Gram Herred (Strypstrup og Nustrup), henlagt under Bistoppen; Herredsfogden i Hviding og Nørre-Rangstrup er Kirkeskriver. Ved Seem, den 11te Kirke i Hviding Herred, er Bistoppen alene Regnskabsfører. For 9 Kirker i Frøs og Kalslunds Herreder (Fol er adelig) er Besthrelsen hos Amtmanden og Provsten; Amtsforsvalteren for Vesteramtet er Kirkeskriver. Gram og Fol Kirker eies af Fideicommisset, der saaledes ogsaa sørger for Kirkerne's Vedligeholdelse. Haderslev Provsti omfatter Rjøbstaden Haderslev, af Vesteramtet Skodborg, og hele Østeramtet med Undtagelse af Nustrup og Strypstrup Sogne. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne og besætter allerhøist umiddelbart samtlige Præstekald, med Undtagelse af Diaconatet til Marie-Kirken i Haderslev, der er et Valgkald. Kirke- og Skolevæsen besthres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitatorer. Disse besætte ogsaa Kirkefanger- og Skolelærerembederne. Provstiets 33 Landsbykirker staae med Hensyn til deres økonomiske Forvaltning i en ganske exceptionel Stilling, idet disse Kirkers Pengemidler og Indtægter tilflyde en fælleds Kirkekasse, hvoraf igjen alle Udgifter bestrides. Forvaltningen af Pengemidlerne og Kirkerne's Vedligeholdelse er overdraget Kirkevisitatoriet, under hvem en Kirkekasserer er ansat. Den fælleds Kirkekasse, hvis Indtægter hovedsagelig bestaaer i bethdelige aarlige Tiender, der i alle Sogne med Undtagelse af eet ere bestemte til en fast aarlig Kornafgift, eier en ikke ubetydelig Capitalformue; den kan som Følge af disse helbige Vilkaar anvende bethdeligt paa Kirkerne's Vedligeholdelse, og har i de seneste Aar endog seet sig istand til aldeles at ombygge flere Kirker.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Haderslev Rjøbstadsjurisdiction følgende 5 Landjurisdictioner: 1) Haderslev Herred, 2) Thystrup Herred, 3) Gram Herred, 4) Hviding og Nørre-Rangstrup Herreder, 5) Frøs og Kalslund Herreder, til hvilken sidste Jurisdiction de adelige Godser Gram og Nybøl ere henlagte med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi. Det udøvende Politi er for disse Godser

Bedkommende hos Godsherstabet. Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Haderslev Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men fortere isvrigt i Regelen, hvad Politis- og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte jurisdictio voluntaria, under Løgumkloster Amts Øvrigheder.

Haderslev Amt hører til det 1ste Slesvigke Udskrivningsdistrikt og omfatter 106 Lægder; de adelige Godser Gram og Nybøl høre ligeledes til 1ste Slesvigke Udskrivningsdistrikt og omfatte de 17 første Lægder af det 2det Angler adelige Godsdistrikt. Amtet er deelt i 2 Physicadistricter: Rjøbstaden Haderslev med Østeramtet hører til Haderslev Physicadistrikt; Vesteramtet, inclusive de adelige Godser Gram og Nybøl, hører til Gram Physicadistrikt. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Øster- og Vesteramtstuedistrikt; ligeledes er Amtet deelt i Øster- og Vesteramts Huusfogeddistrikt og Branddirectorat. De adelige Godser Gram og Nybøl høre ikke til Amtets Amtstue- og Huusfogeddistricter eller Branddirectorater. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsenet er Amtet deelt i 1ste, 2det og 3die Haderslevske Skovriderdistrikt.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Haderslev Amt, hvor nærrejhedske og slesvigke Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jevnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004—1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdictionss- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigsk, ere kun de slesvigke Dele af dette behandlede her under Haderslev Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

3 Baldemar II.'s Jordebog fra 1231 nævnes 3 Syssler i Sønderjylland, nemlig Barwith*, Ellam** og Istathe***), Syssel. Det første omfattede den nordøstlige Deel indtil Gjenner-Bugt og Jarde-Na samt Brede-Naes Riber med Haderslevshæret, Thyurstrophæret, Frøshæret, der ogsaa omfattede Kalslundherred, Gramshæret og Rafnsthorphæret. Det andet naaede i en Bue fra Ribe til Sundebed, mod Syd til Søholm-Na, og indbefattede Pwityngshæret, Løghshæret, Høthershæret, Nisshæret, Loctorphæret, Gylpælshæret og Kyærrahæret samt Sundwith. Det tredje omfattede den sydlige Deel indtil Slien, Reide-Na og Trenen. Dertil kom endnu Utkland eller de frie Frisers Land og Landet mellem Slæ og Eydær. Alle fornævnte Dele opføres under Øverstriften Jucia; Alsa og Terra nævnes blandt Verne nækster Hæn, og Imbria (Femern) stod umiddelbart under Kongen. Man seer af Ovenstaaende, at det nuværende Haderslev Amt omfatter den store Deel af Barwith-Syssel og en Deel af Ellam-Syssel. Under den senere Deling af Landet i Lehn fremtræde i det nordlige Slesvig Haderslevhuus-Lehn og Lørning-Lehn†), benævnedes efter de tvende Slotte Haderslevhuus og Lørning;

*) Benævnet efter Byen Barwith, nu Bjært.

**) Efter Byen Ellum ved Løgumkloster.

***) Efter Byen Isted, 1 Mil nord for Slesvig.

†) Skinteberg-Lehn forekommer ogsaa og maaskee flere.

blev tidlig Familien Lembecks Eiendom, og kom ved Giftermaal fra denne til Aplefelderne, der atter ved Bytte Aar 1496 overlod det til Kong Hans tilligemed Gram, Frøs, Kalslund og Svinding Herreder, af hvilke det første 1465 var solgt dem af Kong Christian I. for 4000 Mark Lybsk og de 3 sidste allerede 5 Aar tidligere vare givne dem i Pant af Kongen for 12,000 Mark Lybsk. Benævnelserne Haderslevhuus Amt og Lørning Amt forekomme ind i det 16de Aarhundrede; endnu 1580 var Lørning et eget Amt, men under Haderslev Amtmand. I Danskwerths Landesbeschreibung (1652) findes Haderslevhuus Amt og Lørning Amt forenede til Haderslev Amt, der inddeles i Vesteramtet med Haderslev, Lyprstrup og Gram Herreder og Vesteramtet med Frøs, Kalslund, Svinding og Norder-Rangstrup Herreder samt Fogderiet Vollerlev. I Slutningen af forrige Aarhundrede vare Ost- og Vest-Amtet atter for en Tid adskilte under hver sin Amtmand.

Ved Delingen 1490 mellem Kong Hans og hans Broder Hertug Frederik blev det nordlige Slesvig lagt til dennes Deel, men Delingen hævedes, da Hertugen 1523 besteg Danmarks Trone. Hans Efterfølger Christian III. foretog 1544 den anden Deling af Slesvig med sine Halvbrødre Hans den Ældre og Adolf, af hvilke Hans fik Haderslevhuus og Lørning Amter; Hertug Hans bode imidlertid uden Arvinger 1580 og de nævnte Amter bleve derefter atter ved Arv kongelige. Da Frederik II.'s Broder Hans den Yngre skulde have en Tredeleed af Arven, afsandt Kongen sig 1582 saaledes med ham, at han fik nogle Eiendomme i den kongelige Deel, og deriblandt nogle til Haderslev Amt hørende Godsfer, navnlig i det af Kloster Gods bannede Vollerlev Fogderi, hvilke dog allerede 1584 byttedes mod Kron-godser paa Als og Væra.

Sest Sogn blev 1566 lagt fra Slesvig til Rørrø-Jylland, hvorhen 1570 ogsaa lagdes Bamdrupgaard og senere Vherbygaard. 1638 overlod Kong Frederik III. Godserne Gram og Nybøl til Feltmarskalk Hans Schack, og de gik derefter ud fra Amtets Omraade, ligesom ogsaa fire Aar senere de 16 saakaldte Nygrammer-Plouge, der dog vedbleve at ubrede deres Contribution til Haderslev Amt. 1777 blev ved Ophævelse og Fordeling af Domcapitelsdistriktet en i Haderslev Amt beliggende Ploug indlemmet i samme. 1796 blev ved Fordelingen af det forhenværende Gods Linderød, med hvilket tidligere havde været forenet de i Haderslev Amt beliggende Godser Hørbrø, Vesterbøl og Spandet, en stor Deel af disse Godser henlagte under Frøs og Kalslund Herreder. 1834 blev Haderslev Slotsgrund, der før hørte til Amtet, forenet med Byen Haderslev. Den til Svinding Herred hørende Deel af Bønderby henlagdes 1839 under Lønder Amt. 1850 blev Vollerlev Fogderi med Undtagelse af Districtet Strandelbjørn (der hører under Rørrø-Rangstrup Herred) lagt til Aabenraa Amt. Ifølgende Bekjendtgørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerhøieste Resol. af 9de Octbr. 1808) og af 29de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Haderslev Amt overdraget visse Overovrighedsfunctioner ogsaa for Byen Haderslevs Vedkommende. Ved Allerhøieste Resolution af 14de October 1852 er Amtmanden tillige befuldmægtiget til kongelig Commissair for Gram og Nybøl Godser, hvilke derhos med Hensyn til den dommende Myndighed ere henlagte under Herreds-fogden for Frøs og Kalslund Herreder.

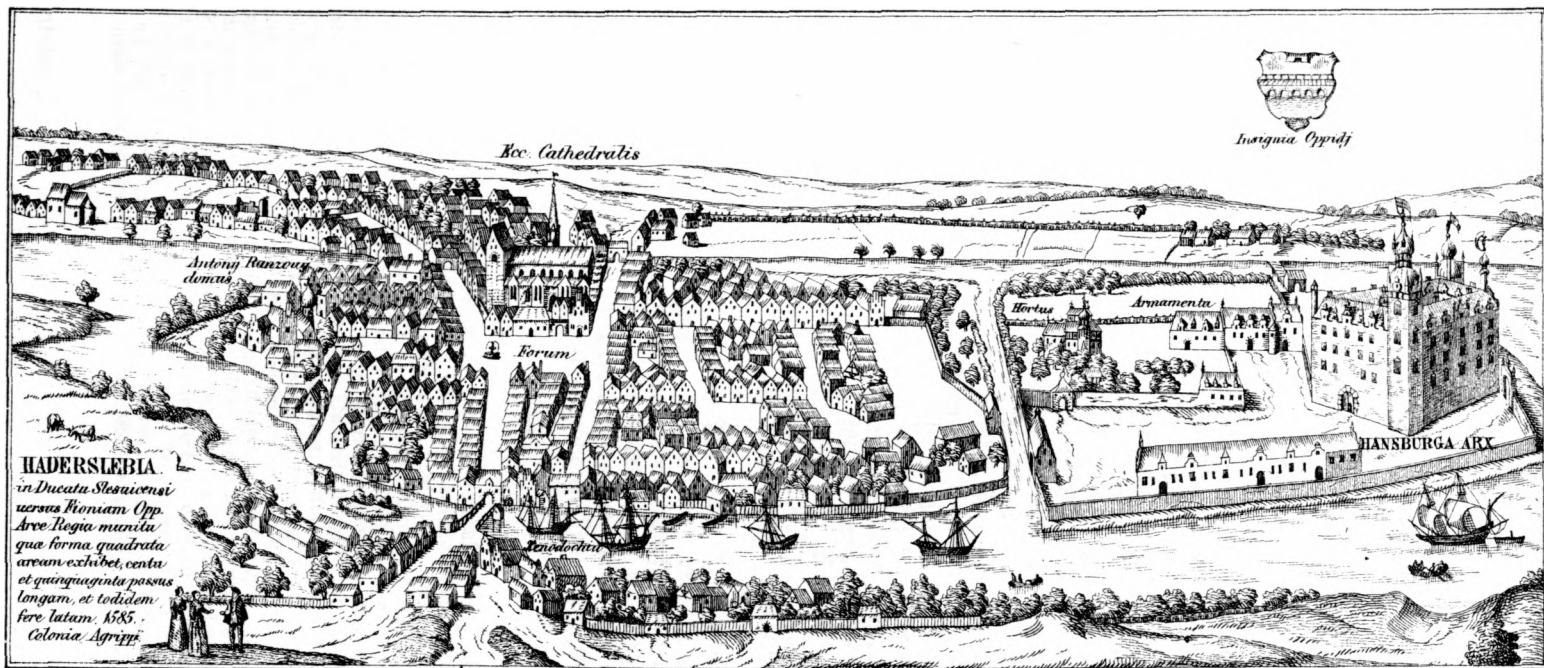
Medens ellers Stiftsinddelingen overalt i Danmark sluttede sig til den verdslige Syssel-Inddeling, var dette ikke Tilfældet med Ribe og Slesvig Stift. Ribe Stifts Grændser strakte sig dybt ind i Sønderjylland, overfløende de to nordligste Sjøer af dette Landskab*). Den større nordlige Deel heraf fik senere Navn af Løen og Lehn. Denne Forbindelse med Ribe Stift blev under og en Tidlang efter Reformationen heelt afbrudt. Christian den Trede lagde dog 1513 de frafaldte Sogne i Nord-Slesvig igjen under Ribe Bispestol. Ved Delingen af Hertugdømmet med Hertugerne Hans og Adolf fik Sidstnævnte de 3 Sogne Hellevad, Egvad og Bedsted i Aabenraa Amt, der laae til hans Deel, udsøgt fra Ribe Stift, og Hertug Hans erholdt ved Bølgøistiftjendelse af 4de Marts 1578 ogsaa de øvrige Sogne, der da alle laae til hans Deel, ganske eller tildeels undtagne Biskoppens Myndighed; men han overlevede kun 2 Aar dette Forlig og nu blev hans Lande atter deelt mellem Kongen og Hertug Adolff. Kongen lagde de væstlige Sogne i

*) Grunden har uden Tvivl været den, at Christendommen i sin Udbredelse i disse Lande havde haft tvende Udgangspunkter, Ribe og Prebø. Ved Stifternes endelige Afgrændsning — under Knud den Store eller maaske Svend Estridsen — er der taget Hensyn til de Døle, hvor Moder-tirke havde erhvervet sig, og Inddelingen gjort i Overensstemmelse hermed. (See G. F. Allen, det danske Sprog i Slesvig, I. S. 61—77).

Haderslev Amt, hvilket Amt faldt til ham, atter under Ribe Biskop; de øvrige Sogne, nemlig Kjøbstaden Tønder, Løgumkloster med Nørre-Løgum og 6 Landsogne i Tønder Amt, vebleve, under mange Stridigheder, først iildret, senere heelt at være adskilte fra Ribe Stift.

Literatur:

- E. Dankwerth's Landesbeschreibung der Herzogth. Schlesw. und Holst., 1652, fol., S. 70—77.
- A. F. Büsching, Kurzfassete Staats-Beschreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig, Hamburg. 1752, S. 102—162.
- E. Pontoppidans Danste Atlas, VII., Kjöbenh. 1781, S. 117—223.
- J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1770, S. 339—42, 365—76.
- A. Riemann, Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, topograph. Th., I., Slesw. 1799, S. 1—32.
- P. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, I., Flensb. 1840, S. 138—237, 1454—1555. (Ifr. Afhandlingen af samme Forfatter om Lærningelehn i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg und der angrenzenden Länder und Städte III. S. 373—378.)
- J. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Sleswig, 2te Aufl., Oldenb. 1854.
- J. N. Schmidt, Sleswigs Land og Folk, Aabenraa 1852, S. 147—82.
- D. S. Møller, Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1761, 4.
- G. Hansen, Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 2tes Heft, Altona 1833.
- P. Rhobes Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, Kjöbenh. 1775. (Fortsettelse heraf findes i det store Kongelige Bibliotheks Manuscriptsamling, Thottiana 4to. Nr. 1789—90).
- R. Aagaard, Beskrivelse over Lærning-Lehn, Kjöbenh. 1815.
- J. Nissen, Haderslev Amt, Hadersl. 1840.
- Faur. Skau, Fremstilling af Haderslev Amts økonomiske Forhold, Haderslev 1858. (Særlig benyttet ved foranstaaende Fremstilling af Eiendomsforholdene paa Landet i Haderslev Amt S. 4—6.)
- D. Rier, Tiendevæsenet og den sælles Kirkekasse i Haderslev Provsti, Haderslev. 1854.
- D. Rier, Mittheilungen über das Amt Hadersleben, Altona 1852.
- N. Fald, Staatsbürgerliches Magazin VI. S. 175—93. „Nachricht von der Confissence des Amtes Hadersleben.“
- Samme Værk X. S. 581—97. „Das Zehntwesen in Schleswig, ins besondern im Amte Hadersleben“, von E. Wimpfen.
- Samme Forf.'s Neues Staatsbürgerl. Mag. I. S. 329—32. „Ueber die Verwandlung des Zehnten in den Hundzehnten“, von Wimpfen.
- Samme Værk X. S. 263—96. „Einige Worte, betreffend die kirchliche Verfassung der Probstei Hadersleben.“
- Falds Archiv für Geschichte, Statist. ic. der Herzogth. Schlesw., Holst. und Lauenb. II. 512 29. „Ueber die Gränzen der geistlichen und weltlichen Geseßgebung und Administration in Lörningelehn“ vom Harbesvogn Stemann in Zosflunb.
- Schleswig-Holst. Blätter für Polizei und Kultur, Aarg. 1800, S. 120—47. „Gedanken über den Kornzehenden und die Leistung desselben im Amte Hadersleben.“
- Neue Schl.-Holst.-Lauenb. Prov.-Ver., Aarg. 1831. S. 493—629. „Die Kirchengverfassung in den Probsteien Hadersleben und Lörningelehn“, von Wimpfen.

Haderslev efter Theatrum urbium.

Haderslev,

den nordligste og trediestørste By i Slesvig, ligger midt i Haderslev Herred ved den inderste Vig af Haderslev-Fjord og paa den nordlige Side af den, med et kort Afløb til Fjorden, $\frac{3}{4}$ Mil lange Haderslev-Dam, under $55^{\circ} 15' 02''$ n. B. og $3^{\circ} 05' 21''$ v. L., c. 29 M. v. s. v. i lige Linie for Kjøbenhavn, $3\frac{1}{2}$ M. ad Landeveien s. for Kolbing, $3\frac{1}{4}$ M. n. for Abenraa og $6\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Ribe, i et Dalsfrøg *), der mod Nord og Syd er omgivet af Vaffer. Byen har en smuk og venlig Beliggenhed med Udsigt mod Ost over den bugtede Fjord og mod Sydvest over den smukke Haderslev-Dam, hvis vestlige Deel er omkranset med herlige Skove. I umiddelbar Forbindelse med Byen staaer det mod Vest beliggende Landsogn Gammelhaderslev. Gammelhaderslev kaldes ogsaa en Deel af Byen Haderslev fra den saakaldte Biskopsbro mod Vest. Atter en Deel af dette Gammelhaderslev hører hvad Kirke og Skole angaaer til Gammelhaderslev Landsogn og benævnes i disse Henseender efter Kirken i Landsognet St. Severins Sogn.

Byen er i de senere Aar bethdelig udvidet, idet den gamle Slotsgrund, der siden 1ste Januar 1834 fuldkommen er incorporeret i Byen, tildeels er bebygget, ligesom ogsaa bethdelige Udvidelser ere skete i den nordvestlige Deel af Byen. Haderslev er inddeelt i 8 Qvarterer, har 2 Torve, Nørre- og Sønder-Torv, 29 Gader og Stræder, hvoraf 5 ere anlagte i de senere Aar. Byen har 730 brandforsikrede Grundeieendomme. (I Begyndelsen af Aarhundrebet var Antallet af Bygningerne i selve Byen og paa Slotsgrunden c. 400.) Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 30te Juni 1861: 2,092,050 Rd. (i 1851: 1,323,754 Rd.)

Byens Jorder have et Areal af 290 Tdr. Land**). Jorderne ere ikke udskiftede men inddeelte i Marker, der uleies; deres Taxationsværdi andrager 43,660 Rd., og svares deraf aarlig Landstaf med 181 Rd. 88 St. Mange af Byens Borgere drive Jordbrug og eie Jorder, der ere erhvervede ved Kjøb deels af Parceller fra det neblagte Domainegods Ladegaard, deels af Bønderjorder hørende til Landsbyen Gammelhaderslev.

*) Dette Dalsfrøg kan egentlig betragtes som en Floddal, idet Dammen og Fjorden kun ere at betragte som en udvidet Fortsættelse af Lørring-Aa.

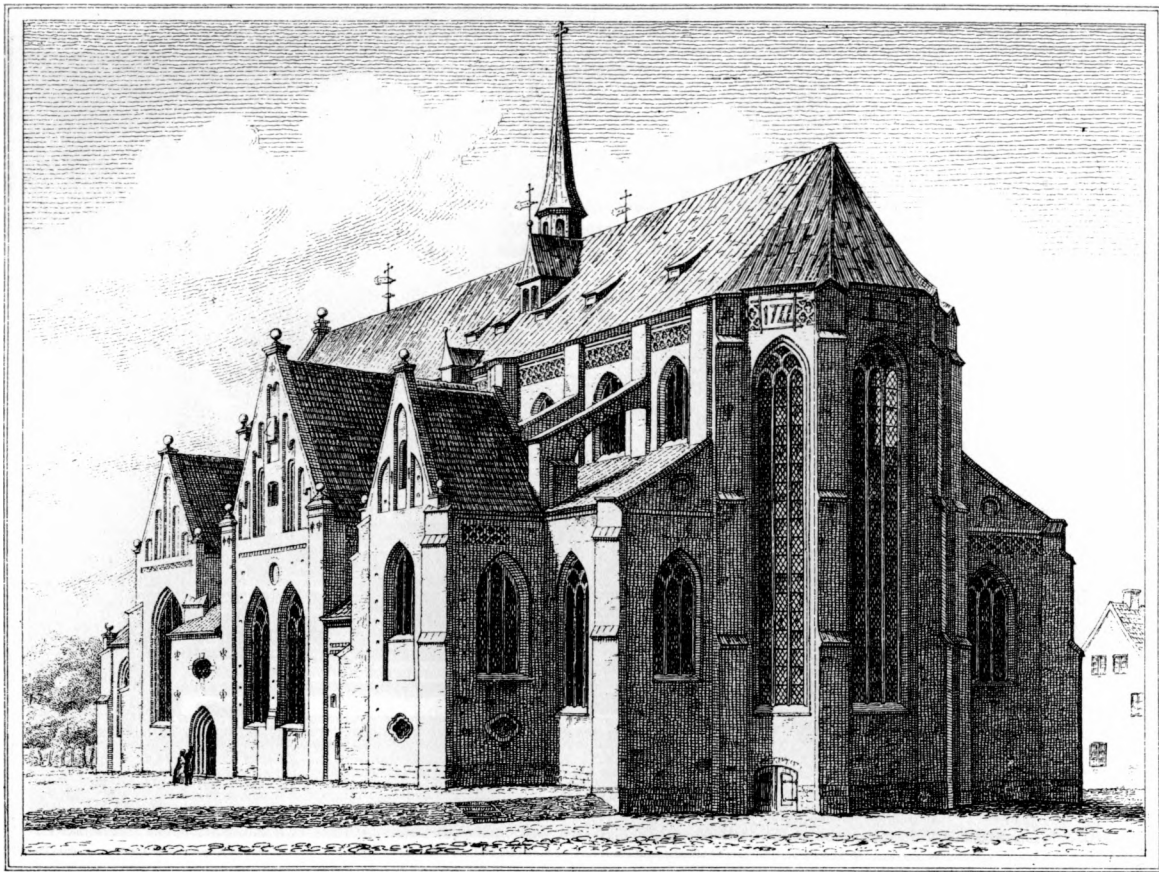
***) Heraf ligge c. 15 Tdr. Land syd for Byen og udgjøre en Deel af Barsbøl-Mark. Disse ere kjøbt af Byen for at udlægges til Exercerplads, da Haderslev havde Garnison. De øvrige Jorder ligge i et samlet Hele nord for Byen. Tidligere eiede Haderslev By med 22 af Byens Indvaanere Byens Marker, baade nord og syd for Byen, i Fællig. Da dette Forhold gav Anledning til mange Stridigheder, blev i Aaret 1802 afluttet Forlig mellem Magistralen og bemeldte 22 saakaldte Dtingsseiere, hvorefter disse erholdt deres Lodder udskiftede og anviste til fast Eie paa Søndermarken, og Byen beholdt Nørre-marken til ubeelt Eieendom. Ved denne Leilighed overgik Søndermarken ogsaa heelt under Haderslev Herreds Jurisdiction. Efter Aaret 1802 hengik en lang Tid, i hvilken Sønderottingerne forbleve ubebyggede, og Spørgsmaalet hvorhen de skulde henregnes i Penseende til Kirke-, Skole- og Jattiquæsen opfyldt først for nogle Aar siden, da de for en Deel bleve bebyggede. Dette Spørgsmaal er nu afgjort ved Kgl. Resol. 11te Marts 1861 derhen, at Sønderottingerne og nogle saakaldte Frikobler henhøre under Gammelhaderslev Sogn.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Vor Frue eller Marie Kirke; den nævnes første Gang med Bestemthed ved Aaret 1309, ved hvilket Aar det berettes, at det ved denne Kirke værende Domcapitel for Benedictinermunke fik sine Statuter bekræftede. Kirken var nemlig en saakaldet Collegiattirke, hvis Gudstjeneste besørgeades af et Kannikecapitel bestaaende af Præpositus, Cantor, Diaconus, Subdiaconus og flere Kanniker; som Collegiattirke var den Filial af Slesvigs Domkirke (see Daugaards Klosterhistorie S. 448). I Aaret 1604 fik Kirken i Vest et høit Taarn, belagt med Kobber. 1627 brændte den, og mistede ved denne Leilighed sit prægtige Spiir og Taarnet. Den 16de Juli 1759 brændte Kirken igjen.

Hertil indstrænke sig omtrent de tarbelige Efterretninger fra Fortiden; det er derfor kun en Undersøgelse af Vor Frue Kirkes arkitektoniske Former, der kan kaste noget Lys over dens Bygningshistorie. Vor Frue Kirke er en trestibet Kirke i Spidsbuestil med kantet Chør, opført af store røde Muursteen og udmærket ved sin anseelige Høide. Binduerne ere gennemgaaende spidsbuede og prydede med tvende fritstaaende Muursteensposter, der foroven krydse hinanden. Langs med Tagflægget løber omkring den største Deel af Bygningen en prægtig Friise med gennembrudte gothiste Fiirkløver af formede Muursteen. Paa begge Sider er i den katholske Tid tilbygget en Række Capeller, og paa Kirkens søndre Façade hæve sig 4 Spidsgavl med Nicher. Taget er tækket med Bly, og midt paa Bygningen kneiser et net lille Spiir. Choret, som støder umiddelbart til Nørregade, er den smukkeste Deel af Kirken, og tager sig imponerende ud ved sin Høide og Rankhed. Binduerne ere smalle, men over 20 Alen høie og deelte med fine fritstaaende Muursteensposter. Paa søndre Side kaste sig fra Muurstiberne 2 fritsvævende Spændebuer op imod Høikirkens Muur, for at understøtte sammens svage Punkter. Kirkens vestre Gavl har imod Nord et lidet rundt Taarn, sandsynligviis af yngre Oprindelse, med en Bindeltrappe. Denne Gavl viser Sporene af de ovenomtalte Ildbrande; saaledes bærer det foran Høikirkens Gavl fremstudsede Vaabenhuus Frederik III.'s Navn og Aarstallet 1650. Dette Vaabenhuus er egentlig den underste Deel af det efter Branden 1627 afbrudte Taarn. Dens nuværende Snirkelgavl er opført i den paa Frederik III.'s Tid brugelige Renaisancestil. Høikirkens Gavl bærer Christian VII.'s Navn og Aarstallet 1786, men det runde Bindue med den gothiste Rosette hidrører fra Restaurationen 1845, der leedes af Prof. Hetsch.

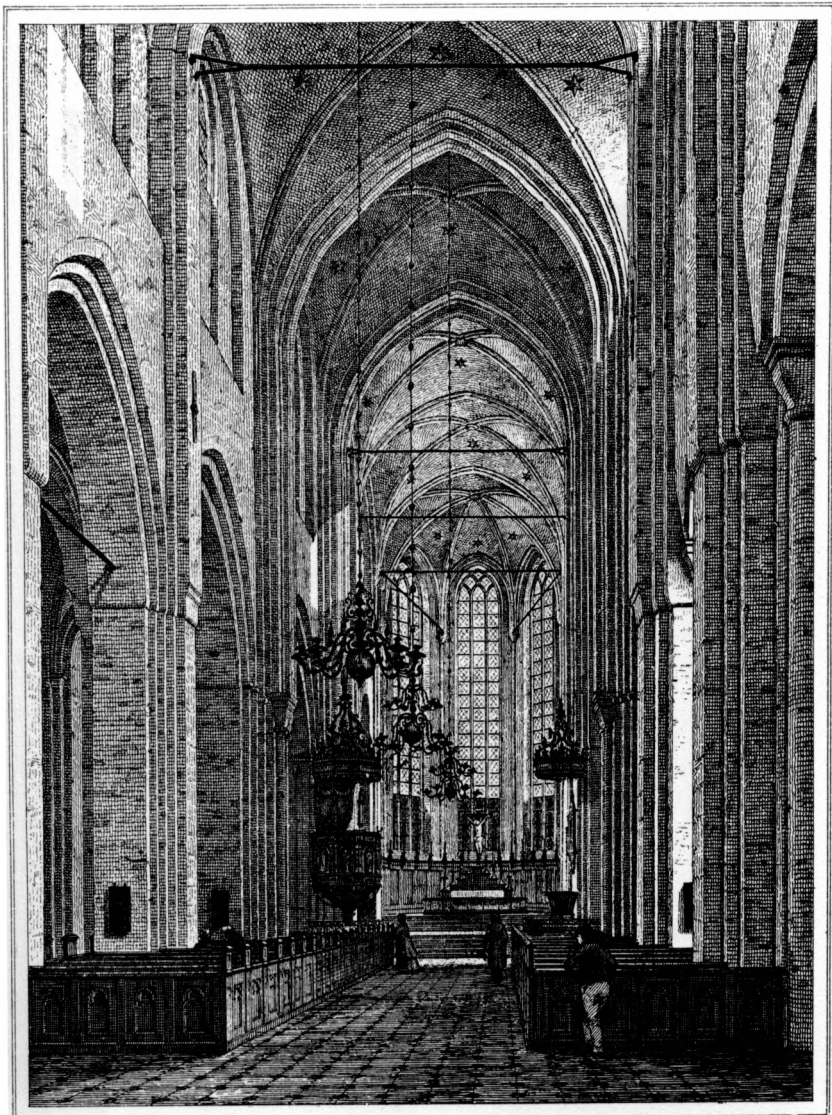
Træder man ind i Vor Frue Kirke, modtager man etismukt og høitideligt Indtryk. Hvelvingerne løfte sig til en Høide af 34 $\frac{1}{2}$ Al. (dansk Maal), og Lyset strømmer rigt ind ad de 3 ranke Binduer i Choret. Imellem disse Binduer bære fine Rundstæbe de lette Ribber op. Chorgulvet hæver sig abfkillige Trin over Kirkens, og Glasmalerierne i Bunden af Binduerne bringe noget Liv og Farve ind imellem de hvide Muurmasser. Det ene af disse er stænkent til Kirken af Kong Christian VIII., de to andre af Byens Borgere. Bueaabningerne ere i Choret meget høie og smalle med retvinklede Hjørner og Pilastre, begge prydede med fine, temmelig smaalige Profileringer. Chorets Hvelvinger bæres kun af ganske smalle, skarpkantede Gjordbuer og Ribber af samme Form. I

Hans Hansen del. H. Jensen lith.

MARIEKIRKEN I HADERSLEV.

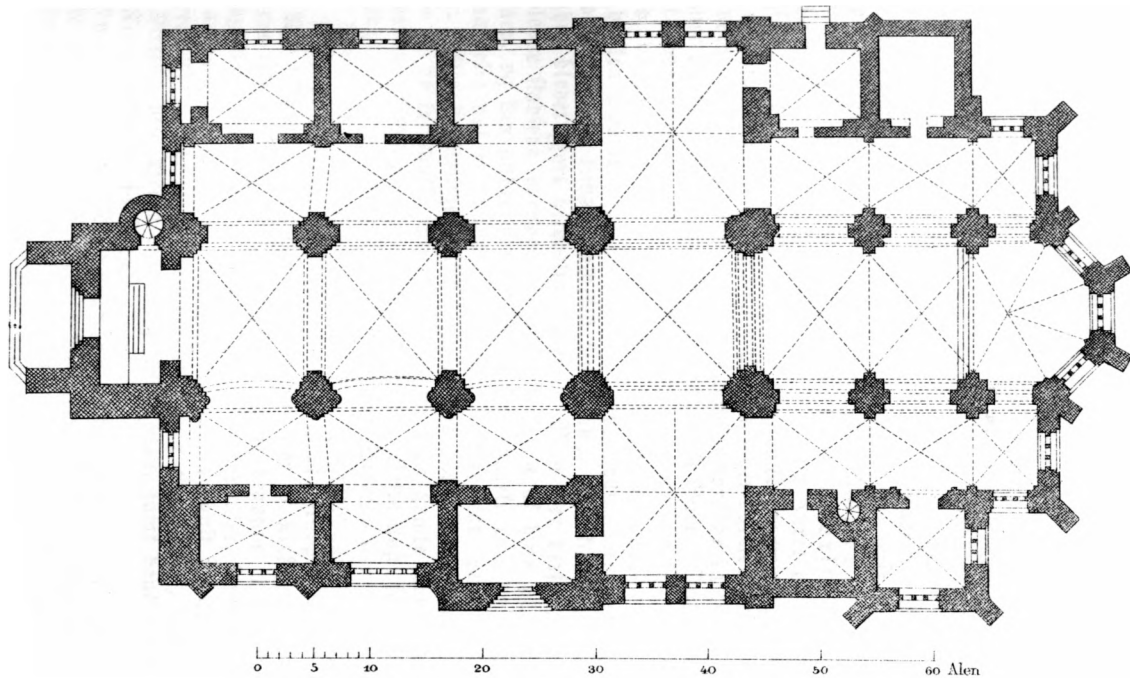
Em. Bærentzen & Co lith. Inst.

Herr Hansen del. H. Jensen. lit.

Kon. Bergmanns & C. M. Lit.

DET INDRE AF MARIEKIRKEN I HADERSLEV.

PLAN AF MARIEKIRKEN I HADERSLEV

Kirkens Stib ere Bueaabningerne ind til Sidesstibene langt bredere end i Choret, og fremtræde med en simplere Indfatning. Hovedbuerne ere ligeledes bredere. Det fremgaaer i det Hele, at vi her have Resten af en langt ældre Bygning end Choret. Til denne Deel af Vor Frue Kirke henhøre ogsaa begge de største Capeller i Syd og Nord, hvilke baade ud- og indvendig have bevaret Charakteren fra Overgangstiden imellem Rund- og Spidsbuestilen. Det søndre Capel har en Spidsgavl med rundbuede Nicher og derunder et Landskifte, Lovninger af et Par ældre, meget smalle Vinduer i Syd samt af 4 lignende (tilbeels tilmurede) i Ost og Vest, saavel som Spor af en rundbuet Portal i Syd. Det nordre Capel har næsten samme Anordning. Paa østre Ydermuur af det søndre Capel sees et Stykke Gesims, bestaaende af smaa Rundbuer, der krydse hinanden. Alle disse Enkeltheider vise bestemt hen til Overgangstiden mellem Rund- og Spidsbuestilen, og lade formode, at Marielirken oprindeligt er opført i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede. Den har dengang været en Korskirke uden Sidesstibe; de omtalte Capeller ere Fløiene eller Korsarmene af denne Bygning og vise dens tidligere Høide. Villerne, der danne Korset, ere derfor prydede med 8 Tvillingcolonner i Rundbuestil, hvoraf de 4 i Bueaabningerne ind imod Korsarmene endnu bære deres gamle Buer. Omtrent i Midten af det 15de Aarhundrede er Kirken bleven næsten aldeles ombygget paa en Tid, da Spidsbuestilen havde naaet sin største Udvikling her i Landet, og i hvilken man fremfor Alt stræbte at give Bygningerne høie og smækkre Forhold. Choret tilhører aldeles hiin Tid, og Stibet er ved samme Leilighed blevet gjort bethdeligt høiere. Man sees derfor, at Pilastrer ere blevene stablede ovenpaa Kapitælerne af 4 af hine gamle Tvillingcolonner, og kan under Kirkens Sidetage bemærke en Øgning i Muren, der mærkelig nok er bleven gjort noget thktere end den gamle nederunder. Alle Hvælvinger tilhøre derfor det 15de Aarhundrede med Undtagelse af de to smukke Stjernehvælvinger i de gamle Korsfløie. Disse mistede ved Ombygningen deres tidligere Betydning som Arme paa Korsbygningen, og træde nu kun frem som Sidecapeller, over hvilke Høikirken hæver sig. Til denne Forandring af Kirkebygningen synes Aars-tallet 1430 at hentyde, idet der berettes, at Biskop Nicolaus Wulf i dette Aar tillagde Marielirken nye Indkomster af Kirkejorder; thi man behøvede ikke ubetydelige Midler for at kunne begynde et saa omfattende Foretagende. Hvælvingerne bæres af 16 Hovedpiller, hvoraf de 12 ere fritstaaende. Kirkens hele Længde indvendig i dansk Maal er 78 Alen (Chorets 27 $\frac{1}{2}$ Alen), Midtergangens Brede er 11 Alen, Sidegangenes 5 $\frac{1}{2}$, Kirkens hele Brede indvendig 29 $\frac{1}{4}$ Alen, samt dens største Brede over Korscapellerne 44 Alen.

Inventarium, Mindetavler og Begravelser. Den interessanteste Gjenstand fra Fortiden i Vor Frue Kirke er Døbefonten, som er støbt af Bronze i Form af en Cylinder, der bæres af de 4 Evangelister. Omkring Siberne er fremstillet i Reliefs Marias Kroning, Christi Daab, Kristus paa Korset og Kristus som Verdensdommer. Imellem disse Hovedbilleder sees Apostlene. Omkring Randen læser man med gothisk Skrift: „*Ann̄o dñi 1485 perfectus est sans iste de bonis venerabilis vir (i) domini detlevi wulf, quondam canonici et structuarii hujus ecclesie et gregorius smit cann. Got gæve der selen rat. mester peter hansen den guot*“

(støbte den). Alterbordet er i gothist Stiiil med et forgyldt Crucifix, støbt af Zink. Det blev opstillet 1845 og Alteret flyttet længere tilbage imod Vst. Prædikestolen er foræret til Kirken af Amtmand Ahlesfeldt i Aaret 1636. Den er udstaaen i Egetræ i Renaisancesstiiil. Orgelet i Skibets vestre Ende bærer Årskallet 1652 og Frederik III.'s og Sophie Amalies Nabnetræk. Ved Restaurationen 1845 blev Kirkens Gulv om- lagt med gule og sorte Fliser og alle de gamle Viggstene bortrestaurerede. En stor Steen, der er prydet med 5 smaa Kors, som nu ligger ved Kirkens vestre Hovedindgang, bekræfte det gamle Alterbord. Paa en Pille i Choret sees en Mindetable med Portrait over Valentin Schmidt v. Eisingberg, Præst i Haderslev 1635—81. Han var Feltpræst hos Kong Christian IV., gik derpaa under Tredivaarstrigen med de danste Tropper til Schlesien og Ungarn, og bivaanede ogsaa Beleiringen af Magdeburg. Vigeoverfor hænger paa en anden Pille et Epitaphium over Bonaventura Rehfeldt, Hofpræst og Provst i Haderslev, † 1673. I den søndre Sidegang ere 3 Capeller tilbyggede i den katolske Tid, og have dengang været bestemte til Altare for forskjellige Helgener, men ere senere gaaede over til at blive Familiebegravelser. I den østre Ende af denne Gang seer man en prægtig Marmorportal, der fører ind til en Gravhøveling. Her hviler Heintr. v. Bieregge, Amtmand, Geheimeraad og Ridder af Dannebrog, † 1740, samt hans Hustru, Baronesse Königin, † 1758. Ved Siden heraf, længere mod Vest, bemærker man en Marmorsteen over en Dør. Paa Stenen staaer: „Denne Steen er indsat 1784 af Chr. Ernst de Cederfeldt Simonson, første Besidder af Stamhuset Erholm og Søndergaard, Kammerjunke og Landsdommer udi Sjæen og Langeland med Haderslev Sancte Marie Kirkes Tilladelse til Erindring at dette Begravelse aldrig maa afhændes fra ommeldte Stamgods.“ Længere mod Vest: Et Riffelmaleri, der imod den ene Side forestiller Christi Korsfæstelse, imod den anden Opstandelsen. Paa begge Sider ere Portraiter og nedenunder en Indskrift, som beretter, at Mindetablen er opreist for Herr Peter Jacobsen Brockmann og Hustru. Han var Hospitalsforstander, Borger og Rjebmand i Haderslev og døde 1739. I den nordre Sidegang hænger i vestre Ende et Maleri med et „Ecce homo,“ der synes at være en Copi efter Rembrandt eller hans Skole. Nedenunder læses: „Gott zu Ehren und der Kirche zu Pierde hat Benedekgius Moller, Contrafeier in Husum im Juli 1662 dieses Gemälde geschenkt.“ I et Gravcapel ved samme Gang hen- staae abskillige Kister. Paa en af dem læses: „Margretha Mantzau, geb. Schstedt, aus dem Hause Arumendick, selig Jürgens Tochter und ehelige Hausfrau des wohlledlen, gestrengen, festen Poul Mantzau &c., geb. 1575, † 1652. Hendes Lig er endnu bebaaret i en mumieagtig Tilstand. I et andet Capel paa Nordsiden hænge et Par Portraiter, der forestille Claus Knudsen, fgl. Amtskriver, og hans Hustru, hvillke i Aaret 1641 skænkede den forrige Altertable til Kirken. Denne Altertable hænger nu i nordre Sidegang, og forestiller Nadberens Indstiftelse, men er uden synderligt Kunstværk. I den østre Ende af samme Gang hænger en Mindetable over Margretha Smidt (f. 1700, † 1768) og begge hendes Mænd, Hr. Peder Dreier og Hr. Poul Sæf, Præster ved Vor Frue Kirke i Haderslev.

I Kirken er i 1861 af 3 Sidecapeller indrettet et Vintercapel med

Barne- og Gasapparat; i den egentlige Vintertid vil Gudstjenesten blive holdt her, dog med Undtagelse af de store Høitidsdage.

Kirken eier 19 Tdr. Land samt en Capital af c. 14,000 Rb. Af Naturalpræstationer har den en aarlig Indtægt af 12—1300 Rb., i Accidencier c. 500 Rb. Dens regelmæssige aarlige Udgifter ere c. 2200 Rb.

Hospitalet, bestaaende af 2 grundmurede Bygninger, den ene med 2 Etager, beliggende ved Sønderbro, stiftet af Karet 1569 af Hertug Hans den Elbre og funderet med Tordegods, som er beliggende i Haderslev Amt og tilsammen udgjør 16½ Plov. Godset haves i Arvefæste, og svares deraf aarlig deels i Landgilbe, deels i andre Afgifter c. 1400 Rb. Desuden eier Hospitalet en Capitalformue af 26,000 Rb. Hospitalet er alene for ældre svagelige Fruentimmer, og var oprindelig bestemt for 18 Personer, men er efterhaanden blevet udvidet saaledes, at der nu i samme findes 48 Lemmer, fordeelte paa 11 Stuer. De 24 ælste af disse have 32 Stk. om Ugen samt Brød og Ol; de andre have fra 24 til 45 Stk. om Ugen. Alle have de fri Bolig, Brændsel, Lægehjælp og Medicin. I den søndre Fløi ud mod Gaarden er en lille vel vedligeholdt Kirke med fladt Bjælkeløft og Orgel. Mærkelige ere 14 smaa Alabastrfigurer, forestillende Kristus, den hellige Jomfru og de 12 Apostle, meget smukt forarbejdede, fra det 15de Aarhundrede; de ere nu opstillede i en Krampe paa Kirkens nordre Væg. Præstetalbet, der tidligere var forenet med Marie Sogns Diaconat, blev ved Resol. af 12te Decbr. 1850 tillagt Collaborator-Embedet ved den lærde Skole. Embedet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne, ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 280 Rb. aarlig. Kirkesproget er Danst. Hospitalet bestyres af en Forstander under Overtilsyn af Conversatoratet, bestaaende af Amtmanden, Provsten og Borgermesteren i Haderslev.

Raadhuset, en gammel Bygning paa Lavgaden ved Søndertorvet, der efter Tegning af Bygningsinspecteur Winstrup ombyggedes i Aaret 1837 og fik sin nuværende hensigtsmæssige og smukke Indretning. I Forbindelse med Raadhuset er et Arresthuus, der ved samme Ombygning indrettedes tidsvarende med 8 Arrester og Bolig for Arrestforvareren.

Den lærde Skole, stiftet af Hertug Hans den Elbre i Aaret 1567. Ved Forordning af 28de Januar 1848 forandredes Underviisnings sproget fra Tydsk til Danst; dog iværksattes denne Bestemmelse først da Skolen aabnedes efter Krigen den 7de October 1850. Underviisningsplanen er i alt Væsentligt den for Kongerigets lærde Skoler gjældende, ligesom Maturitets-Testimonium fra Skolens Rector giver Ret til at immatriculeres ved Kjøbenhavn's Universitet. I Aaret 1854 dimitteredes første Gang. Den 23de August 1856 forenedes Realclasser med den lærde Skole efter det for Kongerigets Skoler gjældende Regulativ. Discipulantallet var i October 1861: 187. Underviisningen ledes af en Rector og 12 faste Lærere samt 2 Timelærere. En ny og særdeles smuk Skolebygning samt Rectorbolig er opført i Aarene 1853—54.

Borger- og Almueskolerne. Byen har 4 saadanne, hvoraf de 2, Drengeskolen Frederikskolen og Pigeskolen Vilhelminekolen, høre til Marie Sogn, medens de andre 2 høre til St. Severins Sogn. Underviisningen besørges af 12 Lærere; Skolesproget er Danst.

Arbejds- og Sygehuset, der ikke staaer i Forbindelse med Fattigvæsenet, er oprettet af et af Enkammerherreinde von Holstein stiftet Legat. Anstalten eier en Capitalformue af 9600 Rb.

Toldboden, Telegraphstationen (i en privat Bygning), **Gasværket, Embedsboliger** for Hovedpræsten og for Diaconus.

Paa „**Masset**“ eller **Gaden**, der fører ned til Havnen, ligger en smuk gammel Gaard, den saakaldte Probstigaard, der over Porten bærer følgende Indskrift: „Christus porta salutis Anno domini 1596.“ Denne Gaard giver en interessant Prøve paa sin Tids Bindingsværksstiil (Consolstiil). Begge de øverste Stokværk springe stærkt frem over de underliggende, og hvert Fremspring bæres af smukke Consoller prydede med Ansigter m. m. Foroven kneise tvende Spidsgavle. Gaardens Eier er i Besiddelse af særegne gamle Privilegier (som opbevares i originale Documenter) fra Hertug Hans, fornyede ved hvert Thronstifte lige fra Kong Christian III.'s Tid.

Paa **Torvet** syd for **Marielirken** ligge tvende gamle Huse. Det ene, det saakaldte „**viethffe Huus**,“ bærer Aarstallet 1634 paa sin pibse Gavl.

Indvaanernes Antal var i 1860: 8012 (hvoraf 3933 af Mdtj. og 4079 af Kvdtj.); i 1855: 7477; i 1845: 6128; i 1803: 2685 (dog uden Slotsgrunden, med denne henved 4000 Indv.); i 1769: 3141.

Handelsomsætningen, der, som senere skal ommeldes, leed under den stedse tiltagende Tilstopning af Fjorden, og som hydermere trykkes ved den ydste Toldgrændses Ophævelse, hvorved Kolbings naturlige Opland for en Deel berøvedes Haderslev, og en ret levende Handel paa Ishland og Fyen med Manufacturvarer og Brændeviin, der vel tildeels indsmugledes, ophørte, er i de senere Aar i betydelig Opmkomst, hvilket, foruden de Fremskridt, Byens fortrinlige Opland under de høie Kornpriser har maattet gjøre, ogsaa maa tilskrives de betydelige Forbedringer af Communicationsveiene, navnlig Opmudringen af Fjorden og de nye Chausseers Anlæggelse til Kolbing og Abenraa. Endelig har det kommunale Liv, der under en indsigtsfuld Bestyrelse nu er vakt i Haderslev, ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Byens Opmkomst. Den indenrigste Handel drives meest paa andre slesvigste og paa holsteenske Byer, den udenrigste i aldeles overveiende Grad paa Sverrig og England. Byen har en Handelsforening.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er i Aaret 1860 fortoldet:

Bomulds-garn 49,752 Pb. (i 1859: 38,779 Pb.), **Bomulds-manufacturvarer** 42,508 Pb. (i 1859: 39,539 Pb.), **2215 Wiertler fremmede Brændeviin**, hvorunder Arrak, Genever og Rom (i 1859: 2368 Wiertler), **224,640 Pb. Rujern** (i 1859: 249,600 Pb.), **665,777 Pb. Stang- og Vaandjern** (i 1859: 647,012 Pb.), **Kaffe** 192,077 Pb. (i 1859: 158,239 Pb.), **Riis og Riismeel** 99,292 Pb. (i 1859: 72,248 Pb.), **Salt** 2420 Tdr. (i 1859: 2074 Tdr.) og **14,853 Pb., Silkevarer**, hvorunder **Silkebaand og Syfilke**, 2862 Pb. (i 1859: 2502 Pb.), **Steenful** 25,715 Tdr. (i 1859: 19,045 Tdr.), **Suffer, raffineret**

og uraffineret, 67,206 Pb. *) (i 1859: 41,068 Pb.), Sirup 169,323 Pb. **) (i 1859: 217,440 Pb.), Thee 4250 Pb. (i 1859: 2922 Pb.), ufabrikeret Tobak 388,135 Pb. (i 1859: 376,557 Pb.), Træløst 1393 Com. Kæster og 79,422 Cubiffod (i 1859: 1822 Com. Kæster og 106,927 Cubiffod), Albmanufacturvarer 27,243 Pb. (i 1859: 24,692 Pb.), Vin 5418 Viertler (i 1859: 6630 Viertler).

Udførselen af Kornvarer og Frøsorter til Udlandet har i Aaret 1860 været betydelig mindre end i de nærmest foregaaende Aar, og Grunden hertil maa vel nærmest søges i Kornets mindre gode Dvalitet som Følge af den fugtige Sommer og Høst, hvilket har gjort det mindre stiftet til Udførsel. Nebens Udførselen i 1860 kun udgjorde 6748 Tdr., androg den derimod i 1859: 12,956 Tdr., i 1858: 10,928 Tdr. og i 1857 endog 18,117 Tdr. Af andre i Aaret 1860 til Udlandet udførte Varer nævnes Kreaturbeen 111,744 Pb. (i 1859: 203,991 Pb.), Skind og Hud 31,242 Pb. (i 1859: 49,084 Pb.), Smør 674 Tdr. (i 1859: 698 Tdr.), Uls 2320 Pb. (i 1859: 5781 Pb.), Kalk- og Kradsuld 89,670 Pb. (i 1859: 67,906 Pb.)***)

Skibsfarten har i Aaret 1860 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart: indgaaet 541 Fartøier af 4596 $\frac{1}{2}$ Com. Kæsters Drægtighed med 2237 Com. Kæsters Bestuvning, udgaaet 587 Fartøier af 5762 Com. Kæsters Drægtighed med 2688 $\frac{1}{2}$ Com. Kæsters Bestuvning; i udenrigsk Fart: indgaaet 92 Fartøier af 3383 $\frac{1}{4}$ Com. Kæsters Drægtighed med 3239 $\frac{1}{4}$ Com. Kæsters Bestuvning, udgaaet 63 Fartøier af 2574 $\frac{3}{4}$ Kæsters Drægtighed med 201 $\frac{1}{2}$ Com. Kæsters Bestuvning. †)

Handelsflaaden bestod ved Ugangen af Aaret 1860 af 75 Fartøier med en Kæstedrægtighed af 1334 $\frac{1}{2}$ Com. Kæster, hvoriblandt 2 Dampskibe af resp. 55 og 18 Hestes Kraft. I Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Byen efter Heinrich Ranzau 20 Skibe (haves magnas ac parvas habet 20); i 1795 habdes kun 11 smaa Jagter af 67 Comst. med 26 Mandes Besætning. Indvaanerne paa Slotsgrunden havde dog derhos 5—6 Smaaskibe.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde 1860: 93,906 Rb. 7 Sk. ††).

Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinfabrikker, der i Aaret 1860 have beskæftiget c. 120 Arbeidere, og produceret 459,000 Pb. Jernstøbegods, 38,000 Pb. forarbejdet Smebejern, 1050 Pb. Metals og Messingsstøbegods, for 1800 Rb. Jernsmearbejde og for 13,000 Rb. Maskinarbejde. En Tobaksfabrik har i 1860 med 57 Arbeidere forarbejdet 160,000 Pb. Røgtobak, 44,000 Pb. Skraatobak, 9000 Pb.

*) Desuden indført som fortolet 9400 Pb. (i 1859: 7000 Pb., og som indenlandsk Fabrikat 483,000 Pb. (i 1859: 534,000 Pb.)

**) Som indenlandsk Fabrikat er desuden indført 109,000 Pb. (i 1859: 79,000 Pb.)

***) I Schleswig-Polkeinsche Provinzialberichte for 1798 indeholdes et Forsøg til en Beskrivelse af Faderslev. I denne gives (S. 374) følgende Skildring: „Directe Handel har Faderslev næsten aldeles ikke. De fleste Kjøbmænd forsyne sig fra Hønsborg, Lybøl eller Hamborg med de fornødne Artikler. Fra Hamborg erholde de disse over Høier og Ribe og derfra pr. Aar.“

†) I 1846 indklarede 539 indenlandsk Skibe og 66 udenlandsk.

††) I 1824: c. 20,000 Rb., i 1846: 56,000 Rb., i 1852: 99,483 Rb., i 1856: 130,888 Rb.

Snunstobak og 60,000 Stk. Cigarer. Skibsbyggeriet, som tidligere ikke var uden Betydning, er saagodtsom ophørt, idet der i flere Aar ingen større Skibe ere byggede. De uheldige Conjunctioner efter Handelskrisen i 1857 have formeentligt nærmest foranlediget denne Industriens Ophør. I Byen ere 2 Dampbrænderier og 7 almindelige Brænderier, hvis Production i 1860 angaves til c. 235,000 Potter Brændeviin. Der findes desuden 1 Eddikefabrik, 2 Tegl- og Kalkbrænderier, 3 Tobaksfabriker, 2 Steentrykkerier, 1 Jernstøberi, 2 Cigarfabriker, 3 Maskinbyggerier*), 1 Dampmølle, 1 Sulferraffinaberi, 1 Klædefabrik og 1 Bogtrykkeri, hvorfra Bladet „Dannevirke“ udgives. I Byen findes 20 Manufacturhandlere, 36 Colonialhandlere, 4 Boghandlere, 3 Galanterihandlere, 11 Product- og Kornhandlere, 6 Tømmerhandlere, 8 Wiinhandlere og 2 Apothekere.

I Haderslev afholdes aarlig følgende Markeder: i Begyndelsen af April i 3 Dage med Kram, i Slutningen af Juli i 3 Dage med Kram og Fisk, i Slutningen af September i 3 Dage med Kram; hver Mandag i Fasten indtil Paasken og 24de Juli med Heste; 16de Marts, 27de April og 4de Mai med Hornvæg. Færmarkedet hver Lørdag fra Midten af April til Pintse, 21de September, samt Mandag og Fredag i den 4de, 5te, 6te og 7de Uge efter Michaelis.

Amtmanden over Haderslev Amt er Oversøbrighed for Haderslev By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Byfoged, Politimester, Auctionsdirecteur og Stadssecretair, og 3 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stadfæstes af Kongen. De deputerede Borgere fungere paa Livstid og udvælges af Magistraten efter Forslag af Deputeret-Collegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maae være Grundeiere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren, Havnekassereren og Gasmeesteren, der vælges af Magistraten; Valget stadfæstes for de tvende Førstnævntes Vedkommende af Ministeriet.

Særskilte Commissioner ere: Sundheds-, Bygnings-, Skole-, Fattig- og Quarantine-Commissionen.

Haderslev By har en egen Byret af 1292.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raadhuset, den lærde Skole, 4 Borgerstoler, 2 Præstegaarde, Gasværket, Arbeids- og Shgehuset, 1 Materialhuus ved Havnen og 3 Sprøitehuse. Eendvidere eier Byen 290 Tdr. Land.

Haderslev Byes Udgifter have i de sidstforløbne 6 Regnskabsaar været:

	1855/56	1856/57	1857/58	1858/59	1859/60	1860/61
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsenet . . .	9,264	10,074	12,481	12,541	11,011	11,219
Skolevæsenet . . .	4,378	4,508	4,794	5,182	5,872	6,094

*) Det ene af disse Maskinbyggerier har i de sidste Aar leveret flere Jernskibe.

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
	Rbd.	Rbd.	Rbd.	Rbd.	Rbd.	Rt.
Indgvartering . . .	96	123	96	72	83	92
Delinquentomf. . .	1,398	1,154	1,268	1,125	1,129	1,278
Belysning	1,182	1,107	1,322	2,265	1,836	1,832
Brandvæsenet . . .	1,227	908	946	818	769	843.

Til Brandvæsenet er desforuden som Bidrag til Kjøbstædernes almindelige Brandkasse udbrødt resp.: Rbd. 2,181, 6,947, 4,862, 4,191, 2,553, 2,594.

Communens samlede Udgift var i Aaret 18⁵⁷/₅₈: 51,782 Rbd.; i 18⁶⁰/₆₁: 46,300 Rbd. Dens Gjælb androg d. 31te Marts 1861: for Byens Kasse 30,640 Rbd., for Havnekassen 133,285 Rbd., for Gasværket 61,477 Rbd.

Haderslev Byes Indtægter vare i Aaret 18⁵⁷/₅₈: 53,069 Rbd., hvoraf 24,000 Rbd. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue og Leilighed; i Aaret 18⁶⁰/₆₁ vare Indtægterne 54,272 Rbd., hvoraf 24,000 Rbd. paalignede. Af særlige Indtægter mærkes: for Fattigvæsenets Vedkommende Renten af en Capitalformue stor 5105 Rbd.; for Skolevæsenets Vedkommende deels Renten af en Capital paa 3200 Rbd., deels Indtægten af en Forbød, der aarlig andrager c. 1000 Rbd.; for Belysningsvæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 13,560 Rbd.

Det i Aaret 1857 for Communens Regning anlagte Gasværk, som kostede 66,412 Rbd., har fra Decbr. 1857 til Marts 1861, efterat alle Udgifter ere dækkede, Renter og Capitalafdrag betalte med 6 pCt., bragt et reent Overskud af 2500 Rbd. foruden c. 3600 Rbd. som Værkets Udbidelse har kostet.

Communalbestyrelsen er betænkt paa at forsyne Byen med en Vandledning.

Haderslev By har ingen Borgervæbning, men et Brandcorps, bestaaende af 1 Brandmajor, 1 Vicebrandmajor, 21 Opsynsmænd, 12 Straalemestere, 12 Assistentter og 400 Mand.

Havnevæsenet staaer under Communalbestyrelsens Overopsyn. Den særlige Bestyrelse paahviler Havnecommissionen, bestaaende af Borgermesteren og 4 af Magistraten og Deputeretcollegiet valgte Inspecteurer, nemlig: 1 Raadmand, 1 deputeret Borger, 1 Kjøbmand og 1 Skipper. Regnskabsvæsenet bestyres af Havnekasseren. Siden 1856 ere betydelige Arbejder foretagne til Indseilings Forbedring. Fjorden, som er henved 2 Mile lang, havde tidligere en Kende, der paa nogle Steder kun var c. 30 Fod bred og 6—7 Fod dyb, hvorimod den nu udmuddes i dens hele Længde med en 100 Fod bred og 10 Fod dyb Kende, hvilket Arbejde vil være fuldført 1862. Arbejdet er udført under Ledelse af Vandbygningdirecteur Grove med en i selve Haderslev bygget Dampmuddermaskine og Dampbaad. Omkostningerne ved det hele Arbejde vil beløbe sig til c. 150,000 Rbd. Havneindtægterne, der fra 1850 til 1856 kun beløb sig til 2000 Rbd. aarlig*), have siden 1856 beløbet sig til c. 8000 Rbd. om Aaret, men

*) I „Haderslevens Seeweg“ S. 33 angives disse for 1830 til 1400 Mark Courant, i 1846 til 3000 Mark eller 1600 Rbd.

ville, naar Indseilingen tillader, at de større Skibe, der nu maae losje i Fjorden's Munding, kunne komme op til Byen, beløbe sig til det Dobbelte. Havnekaasens Fond var i 1858: 5,640 Rb.; dens Gjæld udgjør, som anført, 133,285 Rb.

Over de betydelige Legater, som Madame Maria Margaretha Iversen ved Testament af 1840 har stænket sin Fødeby, skalde her, efter Laurtups Beskrivelse af Haderslev, gives en kort Udsigt: til fattige Enker og sygelige Piger 10,000 Rb. Cour.; den lærde Skole 5,000 Rb.; Forældreloses Opdragelse 8,000 Rb.; en Haandværter-Søndagsstole 4,000 Rb.; Forstjønning af Byens Omegn 2,000 Rb.; en Pige-Sommer-Skole og Strikkestole 1,000 Rb.; Belønning for ældre Tjenestepiger 3,000 Rb.; Marie-Kirken i Haderslev 5,000 Rb.; Hospitalet i Haderslev 5,000 Rb.; Communen i Christiansfeld 3,000 Rb.; Havnekaasens Resten af hendes Formue, der efter endt Skifte beløb sig til 14,839 Rb.; tilsammen 60,839 Rb. Courant.

I levende Live havde Madame Iversen viist megen Godgjørenhed, og blandt andet stænket Byen den ovenfor anførte Capital 13,560 Rb. til Gadebelysning.

Foruden disse meget betydelige Legater maa fremhæves det af Enkekammerherreinde Christine Frederikke von Holstein til Haderslevbraagaard ved Testament af 26de April 1812 til Haderslev stænkte Legat paa 15,000 Rb. Cour., hvoraf de 6000 Rb. vare bestemte til Skolevæsenet og de 9000 Rb. til Indrettelsen af en Anstalt, hvorved det almindelige Vel kunde befordres og Fattigdom lindres. Denne sidste Sum blev ved Accumulation betydelig forstørret, og er den forhen omtalte Arbejdsanstalt med Sygehuus opført for disse Midler.

Desforuden har Haderslev endel mindre Legater, hovedsagelig til Fattig- og Skolevæsenet.

I geistlig Henseende danne de $\frac{4}{5}$ af Byen Haderslev med de 2 spd for Byen beliggende Bøndergaard Langkjærgaarde Frue eller Marie Sogn; $\frac{1}{5}$ af Haderslev hører til St. Severin Sogn (see herom Gammelhaderslev). Ved Frue eller Marie Kirke er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 16—1700 Rb. og fri Bolig); Diaconus ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt 1500 Rb. og fri Bolig). Marie Sogn hører til Haderslev Provsti, men ikke til Provstiets fælles Kirkekaase. Kirkeproget i Marie Sogn er blandet, i St. Severin Sogn og ved Hospitalet Danst.

Byen hører til Haderslev Pphficatdistrict (Pphficus boer i Byen). 2 Apotheker. Haderslev Amts 105te og 106te Lægb.

Til den festsvigste Stænderforsamling vælger Haderslev i Forening med Flækken Christiansfeld 1 Deputeret, og banner de festsvigste Kjøbstæders 2det Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongerigste Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkaasen i Flensborg.

Ved Haderslev Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 5 Toldassistent; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Haderslev Amt boer i

Gammelhaderslev Sogn. Amtsforvalterne i Øster- og Vesteramtet, Herredsfogderne og Thingstriverne for Haderslev, Thystrup og Gram Herreder samt Huusfogden for Østeramtet boe i og ved Haderslev.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Haderslev: To Sparekasser, den ene for Byen alene, heri indstod den 31te Decbr. 1858: 61,671 Rb.; den anden for Byens Omegn, heri indstod til samme Tid 32,565 Rb.; en Haandværkerforening; en Handelsforening; et Skydeselskab; 2 Klubfeskaber, nemlig Harmonien og Borgerforeningen, et Forsørgelsesinstitut, oprettet 1801, omorganiseret 1856, hvis Diemed er at stifte dets Medlemmer og disses Enker ved Opnaaelsen af en bestemt Ålber en aarlig Understøttelse, og hvis Fond udgjør 6000 Rb.; en privat Skole med 3 Lærere og 3 lærerinder; en privat Theaterbygning.

Af Anlæg ved Haderslev findes kun en mindre Plantage med Spabseregange tæt nord for Byen, hvorimod der til de forskjelligte Eider af Byen findes Spabseregange beplantede med Træer.

3 Vedels Oversættelse af Saxo, 7de Bog, læses om Harald Hylbetand: „Der hand hafde slaget Befet ihjel, oc indtaget Stone, drog hand til Jutland, oc nedlagde Hather, aff hues Døds ihufommelse Hatherølessk hied først det naffn, som den behøber endnu paa denne Dag“*). Det er kun saa Stæder i det danske Land, der kunne paavise et saa gammelt Vidnesbyrd om deres Navns Oprindelse, og om det end just ikke er tilraabeligt med Saxo at hensette Byen i Sagnhistoriens Tid, saa kan man dog deraf fastholde, at Byen er bleven kaldet efter et Mandnavn i Forbindelse med en sæbvanlig Stedsnavnsendelse, og at den endog er meget ældre, ligesom i Almindelighed vore Røstlæder, end de udtrykkelige Vidnesbyrd om den lade formode. At den idetmindste Aar 1200 var en beelt udvilket Stad, kan noksom vides, men først efter den Tid baves Diplomers Udsagn. 3 Valdemar II.'s Fordebog 1291 nævnes „Hathærleskaret,“ men ikke Byen. 3 et Document fra 1286 nævnes „gambla Hathærsløf,“ hvorfra altsaa Staden Haderslev da alt havde udstiftet sig**). 3 den unaturlige Krig imellem Kong Erik Ploppening og hans Broder Hertug Abel af Sønder-Jylland var Haderslev en af de Stæder, som den Første lagde i Aste 1247. Den blev 1271 indtaget af Kong Erik Slipping, som i dette Aar befattede hele Hertugdømmet. 1292 fik Haderslev sin Stadsret af Hertug Valdemar IV. Allerede i første Halvdeel af det 13de Aarhundrede havde Byen sine to Klostre: et Dominicaner- eller Sortebrødrelofter, som efter D. Atl. skal være stiftet 1227, og et Franciscaner- eller Graabrødrelofter (stiftet 1232), hvis Munke bleve udjagede af Hertug Christian (Christian III.) d. 6te Jan. 1527, da de kom fra Messe***); et tredie Kloster for Nonner nævnes i et Testament (c. 1500), men er forsvrigit altsedes ubekjendt; en Gade, Zomstrugangen, minder dog endnu dærom. 1440 fik Haderslev derhos en Stiftelse for nogle Marianere, hvilken af Daugaard dog ikke henregnes til Klostrene. En Adelsmand af de Ahlesfelders Slægt var bleven myrdet, og Gjerningsmanden dømt til at erlægge 2000 Mark Lybfl. Denne Sum anvendte den Adels Slægtninge til at opføre et Marianerapel med 4 Vicarier, som skulde holde Messer for hans Sjæl. 1541 forløbde Vicarierne Capellet, som de med Guds og andre Sager overgave til Ahlesfelderne, hvilke henlagde Renten til det ahlesfeldske Hospital i Eternsforde

Haderslevs Historie knytter sig for en stor Deel til dets gamle Slot, der som alle Slotte i Middelfalderen var en fast Borg; Byen selv har aldrig været befæstet.

*) Hos Saxo: „Athorum apud Jullam oppugnatum extinxit, cujus occasum perpes oppidi vocabulum indicat.“

***) Sir. P. G. Thorsen: De med lybste Lov beslagtede Stadsretter for Stebvig, Hensborg, Rabensraa og Haderslev S. 63-64. Thorsen mener med Falk, at Capitel 8 i Stadsretten „Enge Mand maa brude helligt med nogerhande Gjerning, uden den Dag, Biri og Modesi, ther Kuning vand Koe!“ er en Bestuening af Byen fra 1169 i Antebning af, at Kongen (Valdemar I.) erobrede Rugen d. 15. Juni, da Bønderne indtil da vare stemme Gæster og det nævnte Aar vel endog truede selve Byen.

****) Efter Pontoppidans Annaler II. S. 797 og D. Atl.; men efter en Munkeoptegnelse i Suhms Aue Saml. III. S. 292 var det Dominicanerne, som paa den Dag bleve udjagede af deres Kloster.

Det ældre Slot, beliggende under Navnet Haderslevhuus, laae paa en Høi „Bøghovd“ tæt ved Gammelhaderslev. Da et Adelsparti i Danmark 1326 havde afsat Kong Christoffer II., blev hans Søn, den udvalgte Konge Erik, tagen tilfange af Dyrerne paa Taarnborg ved Korsør og kastet i et haardt Jængsel, som det i en samtidig Krønike hedder, indsluttet i Jernlænker, paa Haderslev-Slot, hvorfra han først befriedes 1329, da Slottet blev overrumplet af hans og hans Faders Tilhængere. 1357 erobrede den hollæenske Greve Nicolaus Slottet fra Enkehertuginde Agnes af Sønder-Jylland, der havde det som Livgæding. I Slutningen af Valdemar Atterdags Regering var Haderslev-Slot tilligemed flere andre Slotte i Sønder-Jylland i denne Konges Besiddelse, og han havde sat Johan eller Hennichin Witkop til Hovedsmand paa det; denne folgte senere Slottet til de hollæenske Grever. Ved Freden i Vordingborg 1435, som endte den langvarige Krig imellem Kong Erik af Pommern og de hollæenske Grever om Slesvigs Besiddelse, forblev Haderslev tilligemed nogle mindre Landsdele i Kongens Besiddelse, medens det øvrige Hertugdømme blev afstaaet til Grev Adolf, som 1439 ogsaa kom i Besiddelse af disse ved en Overenskomst med det danske Rigsraad, efterat Kongen havde forladt sine Riger. Den første oldenborgske Konges Thronbestigelse daterer sig fra Haderslev-Slot; det var nemlig her, at Christiern I. d. 1ste Septbr. 1448 udsædte sin Haandsejning, som gik forud for hans Hylning. Ved den første Deling af Hertugdømmerne 1490 kom Haderslev til at høre til den gottorpiske Deel, der tilfaldt Hertug Frederik; men denne Deling hævedes, som bekendt, ved Hertugens (Frederik I.'s) Thronbestigelse 1523. Hans ældste Søn Christian (senere Kong Christian III.), der var Stattholder i Hertugdømmerne og særdeles fremmede Reformationsens Indførelse i disse Lande, havde for detmeste sin Residens paa Haderslev-Slot, og her fødtes hans ældste Søn Kong Frederik II. d. 1ste Juli 1534, tre Dage før end den i Nye samlede ydste Adel valgte Christian til Danmarks Konge; Nidens Deputerede, der i Pressetraf sammen med Hertugen og bragte ham Tilbudet om Kronen, fulgte derpaa med ham til Haderslev og overværede som Fædres Prindsens Daab. Christians Dødhod paa det nærliggende Slot har vistnok givet særlig Anledning til, at Haderslev nævnes som den By, hvor Luthers lære først af alle Stæder i Danmark fik Indgang hos Indvaanerne. Det er paa denne Tid og i det derefter følgende Aarhundrede, at Byen havde sin forholdsvis heldigste Udvikling: 1542 stattede den for 200 Plouge, medens Slesvig kun regnedes for 120. Da Christian III. 1544 foretog den anden Deling af Hertugdømmerne tilfaldt, Haderslev Hertug Hans (d. 1576), der tog sin Residens paa Slottet, men senere lod det nedrive, efter Sagnet fordi en Slagting, der besøgte ham, havde kaldt Slottet en Høverrebe. I Stebet for den paa en høide beliggende Borg traadte nu efter Tidens Skik et af Vand omgivet Slet, saaledes som det endnu sees paa Tegningen hos Danthvertz 1651. Paa denne sees ogsaa en nordligere Dammen og Fjorden forenende Strøm, af hvilken nu neppe findes Spor*), men som dengang tilligemed Haderslevdams nuværende Ubleb i Fjorden lod Ny-Haderslev ligge paa en Ø. Ved Borgens Flytning maatte ogsaa den ved samme liggende Mølle bytte Plads, og det er ved denne Leilighed, at Haderslevdam opdammedes til sin nuhavende Størrelse. Det nye Slot, hvortil Grundstenen lagdes den 1ste Febr. 1557, erholdt efter dets Grundlægger Navnet Hansborg; sædvanlig benævnedes det dog Haderslevhuus ligesom det gamle Slet. I Slottet var et pragtligt Capel, som efter D. Ail. var bygget af Marmor og næsten overalt indvendig forgyldt, og som blev indviet d. 14de April (1ste Paaskefestdag) 1566. Hertug Hans gjorde sig meget forsigtig af Haderslev; saaledes stiftede han 1567 Latinskolen og 1569 Hospitalet, der bærer hans Navn; han bød paa Slottet ugift d. 2den Octbr. 1580. Ved den derpaa foretagne Deling af hans Part af Hertugdømmerne kom Haderslev til Kong Frederik II., som gav Slottet endnu større Glans og flyttede Landregjeringen hertil fra Segeberg. Hoffet opholdt sig ogsaa ofte paa Hertug Hans's Slot; her fødtes Frederik II.'s yngste Søn Hans d. 26de Juli 1583, og her holdt Kongen d. 22de Februar 1588, kort før sin Død, sin Svigerindes Broder Pyst Johan Georg af Anhalts Bryllup med Dorothea

*) Paa Kortet i Danske Atlas over Haderslev sees endnu denne Strøm som et meget smalt Vandløb og kaldes Canalen fra Dammen til Stampemøllen. I „Slesvigs Land og Folk“ af J. N. Schmidt (1832) kaldes den „en forliggende Bæk.“ Dr. Mißelien vittor sig herom i Skriftet „Haderslevs Seerjeg in alter und neuer Zeit“ (1847) S. 21: „Zegt findet sich nur noch die Verbindung des Dammes mit dem Fjord durch den süßlichen Arm bei der Mühle vorset, und die übrigen Wasserwegen sind bis auf verschwindende Erinnerungen älterer Bürger vergessen.“ 1794 kaldes den dog endnu „ein schmales Wasser.“

af Manskeld; d. 27de Novbr. 1597 fandt Kong Christian IV.'s og Dronning Anna Catharine af Brandenburg's Bryllup Sted paa Hønsborg, og d. 18de Martz 1609 fødte Dronningen her sin tredje Søn, Danmarks første souveraine Konge Frederik III. Men under Christian IV.'s uheldige Krig med Sverrig blev Slottet indtaget af Wrangel og opbrændt i 1644, saa at blot de nøgne Mure bleve tilbage; disse bleve siden nedrevne og Stenene brugte til Reparationer paa Roldinghuus. Amtet benævnedes senere efter Slottet Haderslevhuus Amt. Slotspladsen blev lidt efter lidt afhændet til Indvaanerne af Byen, men vedblev dog indtil 1ste Januar 1834, da den indlemmedes i denne, at være en Deel af Amtet.

Naar Haderslevs Beskriver Pastor C. Lautrup giver en Skildring af Byen i „gamle Dage“, da passer denne vel nærmest paa det 16de Aarhundrede eller omtrent ved Catholicismens Dphør. Et Uddrag af denne meddeles her, skøndt Udgiveren ikke ganske kan tiltræde den givne Fremstilling af Stadens Udstrækning, idet han maa antage denne for noget mindre end fremstillet: „Staden Haderslev havde i gammel Tid et langt større Omfang end nu (1844). Gaden, „Gammel Ting“ kaldet, var bebygget paa begge Sider, saa og den nordlige Side af „Graven“. Den nu bebyggede sydlige Deel af denne var en Deel af den feilbare Canal, som afslutte Ny- og Gammel-Haderslev. Markveien fra „Gammel Ting“ til Gammel-Haderslev var en Gade, bebygget idetmindste paa Nord siden, og fra Gammel-Haderslev til Bøghoved var en lang Gade.“ Lautrup tilføjer efter denne Skildring: „Den heel forskjellige Beliggenhed af de tvende Slotte Haderslevhuus og Hønsborg, det første ved den vestlige, det andet ved den østlige Ende af Staden, har haft den største Indflydelse paa Maaden af dens Bebyggelse og Forskorelse. Da Haderslevhuus som fyrstelig Residens udgjorde Gammel-Haderslev den største Deel af Staden (?). Efter Opbyggelsen af Hønsborg 1557 forsøgte Antallet af Bygningerne i Ny-Haderslev sig bestandig, hvorimod hele Gader i Gammel-Haderslev gik ind.“ „Først efter Opbyggelsen af Hønsborg opstod samtlige Gader i Nærheden af Slottet, navnlig Raset, Slotsgade, Klingbjerg og Badstuestræde. I den nybyggede Slotsgade lod Hertug Hans 1566 anlægge en privilegeret Wiinfælled, og tillige erholdt Apotheket Privilegium paa Wiinfættning og Wiinhandel. (Hertugen besøgte undertiden Apotheket med sine Hoffolk for her at tømme et Glas, og da han engang lod sig forelægge Regningen, der beløb sig til 4 Mart, udbrød han: „das lenne ich mir doch einmal schlampampen.“) Det Reventlovske Palais (Grevens Gaard, findes paa Grundtegningen i Danske Atlas) var en af Stadens første Prydelser. I Nærheden af denne Bygning var det hertugelige Cancelli med flere offentlige Bygninger. Bag ved Palaiet var en Mellemeanal, som forbandt den større Canal, der afslutte Ny- og Gammel-Haderslev, med Fjorden. (See Dantwerths Grundtegnung). Sporene af denne Canal ere endnu tydeligt at paavise. Den i Aaret 1429 af Bisshop Nicolaus Wulff opførte Bispegaard, skal have været meget anseelig. Den laa der hvor nu Sutterraffineriet er.“ „Imellem det Biehske Huus og det nærmest liggende Apothek, førte Veien igjennem en stor hvælvet Port (den høie Port, „dat hooge Door“), som var forsynet med et høit Taarn, ganske ligbt det høie Taarn i Staden Slesvig. Denne Port var oprindeligt den sydlige Stadport, foran samme dannede ubetydelige Boliger Forskaden. Nordlig for Bispegaarden gik Veien til Gamle-Haderslev ligeledes gjennem en hvælvet Port.“ Skøndt det ligger noget ud over nærværende Strifts Indhold, kan Udgiveren dog ikke nægte sig, til Skildring af, hvorledes det var i „gamle Dage“ i Haderslev, her at meddele Lidet om den Rangforordning som Grev Carl von Ahlefeldt, Statholder i Slesvig og Holsten, d. 4de August 1719 gav for Borgerne i Haderslev, hvilken Forordning senere stadfæstedes af Kong Frederik IV. Det bemærkes først i Forordningen, at de Kongelige Besjente, Borgermesteren, Raadmændene, Provst, Præst og overhovedet de der have en Rang skulle gaare forud. Dernæst deles Borgerne i 4 Klasser. 1ste: Deputerede Borgere og de Borgere, der betale 6 Mart eller derover i maanedlig Contribution; Organisten; Stadsmusicus; Skrive- og Regnemester ved den tydske Stole. Konerne rangere efter Alder af deres Ægtefæll. 2den: De Borgere, der betale 4—6 Mart maanedlig Contribution; Stippere der selv have Andeel i deres Stibe; Kunstnere, saasom Malere, Villedstjærere; Guldbiembede; Ehturgi. 3die: Haandværkere. 4de: Daglonnere. Kjøbmandskvænderne rangere med 2den Klasse, forøvrigt efter Alder. Ugifte Døttre af 1ste Klasse træde tilbage for Koner af 2den Klasse.

I det 15de og 16de Aarhundrede tog Haderslev stærkt til i Vækst, hvortil Høspoldningen paa Slottet meget bidrog. Men i det 17de Aarhundrede gik Staden

tilbage; Havnen var alt forinden fyldt med Mudder*), og Staden leed meget i de Krige, som da hjemstøtte Halvoen, først af de Keiserlige 1627, derpaa af de Svenske 1644. Dgslaa hjemstøttes den af heftige Ildbrande 1627 og 1759. Haderslev vedblev at gaae tilbage lige til langt ind i dette Aarhundrede. Christiansfeldts Anlæggelse, Tabet af Garnisonen isølge Armeereombannelsen i 1842 og Dvøvelsen af Tolbagrønden mod Sjælland vare ugunstige Momenter for Byen. Da Haderslev imidlertid fra 1829 begyndte at forbedre sin Havn**) og gjorde denne succesfulde tilgængelig for større Skibe, og da samtidig Oplandet tiltog i Velstand, gik Byen, uagtet de fornævnte Forringelser i dens Vilkaar, fremad med stadige Skridt under en stedse tiltagende Handel og Skibsfaar. Ligesom Handelen er ogsaa Industrien i jevn Tiltagen. Indbyggernes Antal, som 1803 kun beløb sig til 2685 (med Slotsgrunden henimod 5500), er nu steget til over 8000.

I Haderslev ere fødte: Jørgen Griffen, Biskop i Stavanger, f. 1535, + 1604, Joh. Meyer, + c. 1660 som Conrector i Bordesholm, bekendt som latinisk Poet og Samler af Runeindskrifter, Henning Stodfflet, Biskop over Akerhuus Stift, + 1664, Joh. Eichel, Etatsraad, Borgermester i Kjøbenhavn, + 1736, Christian Cramer, Klostret i Aarhus, Udgiver af Cramers Regnebog, f. 1699, + 1764, Heinrich Hansen, Architecturmaler, f. 1821.

Versuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben, i S. S. L. Provinzialberichte, 1798. 2. S. 349 ff.

Vorerrinnerung einer Topographie der Stadt Hadersleben, von Rector A. R. v. Brinden, i S. S. L. Provinzialberichte VII. 1. S. 42—145 ff.

Einige Bemerkungen zur Ortskunde von Hadersleben, von C. Lindenbahn, i Schleswig-Holsteinische Blätter, Chronik, S. 1—6.

Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben, von C. Lauthrup, Prediger in Hadersleben, Hadersleben 1844.

Haderslevs Seeweg in alter und neuer Zeit, von Dr. Michelsen, Haderslev 1847.

Der Hafenbau der Stadt Hadersleben, von D. Rier, Hadersleben 1851.

Ueber das Armen- und Schulwesen in Hadersleben, i S. S. L. Provinzialberichte XI. 2. 2. S. 287 ff.

Actenstücke der lateinischen Schule zu Hadersleben betreffend, von Rector v. Brinden, i S. S. L. Provb. 1795, S. 140—148, 231—238.

Etwas über die Stadt Hadersleben in Rücksicht einer dasselbst zu gründenden höheren Schulanstalt, von Rector v. Brinden, i S. S. L. Provb. V. 2. S. 195 ff.

Einige Bemerkungen über die Frage: „Warum setzt der Haderslebener Landman seine Waaren lieber in die Ferne als in der Nähe ab?“ und über den jetzigen Zustand der Stadt Hadersleben, i S. S. L. Provb. VII. 1. S. 145 ff.

Om Dominicaner-Klostret, i Haderslev Staatsb. Mag. VII. S. 549.

Actenstücke der lateinischen Schule in Hadersleben betreffend, i Niemanns Miscellanea I. S. 174 ff.

Om Fældbøddighedsanstalterne i Haderslev, i S. S. L. Provb. 1832. 3. S. 421 ff.

Betreffend der Fluggaaf der Stadt Hadersleben, i Stb. Mag. 9. S. 824 ff.

Bemerkungen betreffend das Alter des Haderslebener Stadtrechts, i Falcks Archiv IV., Miscellen.

*) Danckwerth mebbeler saalebes S. 72, at de større Skibe ikke kunde naae op til Byen, men maatte ankre to Milie fra denne, en Gitterretning, der vistnok er langt paalideligere end baade Heinrich Ranzous Beretning om dens sidste Havn (portum ultimum in oceanum orientalem versentem) og Jonas Goldingenss's Billedesbyrd om Havnens Stortælle (portum habet quam pluribus navibus recipiendis accomodat et securum). I „Versuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben“ fra Aaret 1799, hvilkent foran er citeret, gives følgende forfælgende Skildring af Stidsfaaren: „Fra Fjordens Munding af maae Barerne, i Mangel af ordentlige Pramme, med Dmfofninger og Lidstøb blive bragt til Byen i Baade. Selv de smaa herværende Jagter, kunne nu ikke mere seile op med fuld Lønsning til Bøskeløben. Mangelen af en Stidsbro besværliggjør ogsaa Bødsningen, hvilkent Herr fra Baadene af ved Hjælp af Bøgne.“

**) Den første Plan til Fjordens Opdybning gaar tilbage til Aaret 1803.

Thorstrup Herred,

det nordøstligste i Haderslev Amt, omgives af Kolbing-Fjord, Lille-Velt, Haderslev og Gram Herreder samt Nørre-Jylland. Herredets Fladeindhold er c. $5\frac{1}{3}$ □ M. Det omfatter Stenderup, Bjært, Bonfilb, Dalby, Heils, Veistrup, Aller, Taps, Thorstrup med Christiansfeld, Hjærndrup og Frørup Sogne samt Dele af Øbis, Steppinge, Fjellstrup og Bjærning Sogne. Jorberne ere i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Betydelige Skove findes spredt over hele Herredet, hvoraf især fremhæves den i den nordøstlige Deel beliggende store Statsskov Stenderupskov. Indbuanernes Antal var efter Folketællingen 1860: 14,173 (deraf i Christiansfeld 681). Det ordinaire Plovtal er $229\frac{19}{18}$, det extraordinaire Plovtal $252\frac{1}{2}$. Stattearealet er 32,576 Tdr. med en Taxationsbærdi af 3,647,380 Rd. I 1859 havde Herredet 31 Jordbrug større end en Heelgaard, 9 Præstegaarde, 87 Heelgaarde, 76 $\frac{3}{4}$ G., 188 $\frac{1}{2}$ G., 128 $\frac{1}{4}$ G. og 39 endnu mindre Gaarde samt 975 Huse med Jord og 414 Huse uden Jord (Christiansfeld ikke medregnet).

Stenderup Sogn, det nordøstligste i Hertugdømmet Slesvig, omgivet paa tre Sider af Lille-Velt og Kolbing-Fjord og paa den fjerde af Bjært Sogn. Kirken vestligt i Sognet, $3\frac{1}{4}$ M. n. o. for Haderslev og $1\frac{1}{4}$ M. s. o. for Kolbing. Areal, c. 5951 Tdr. Land, er bølgeformigt og falder med bratte Skrænter mod Kolbing-Fjord og Lille-Velt; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Den til det 2det Haderslevske Skovdistrict hørende Statsskov Stenderupskov, deelt i Nørrestov, Midtskov, der tilsammen ere 1182 Tdr. Land, og Sønderstov, 338 $\frac{1}{2}$ Td. Land à 260 □ R., er beliggende her i Sognet. Et mindre Vandløb, Vinderup-Mølleaa, danner i Sognets sydvestlige Deel gode Enge og falder ved Mosehuus i Mosvig eller Vinderup-Bugten, som den paa Generalstabens Kort kaldes. Sognets østligste Punkt er Stenderuphage (Hegnssø), det nordligste er Løbverodde, der tillige er det nordligste i Hertugdømmet.

I Sognet: Byerne Stenderup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattigarbejdsanstalt og 5 større Gaarde, hvoraf 3 ubeflyttede, paa resp. 97, 95, 91, 84 og 79 Tdr. Statteareal, Vormark med 5 større Gaarde paa resp. 111, 105, 102, 102 og 83 Tdr. Statteareal; endel Udslyttersteder kaldes Frydenborg; særskilt benævnte Gaarde ere Lykkesgaard, Mosehuus, Skibelund, Himmeltoft, Dalager, Thygesminde, Østergaard, Mørkholt og Seljums-have; Skovribergaarden Stenderupstrand. Ialt i Sognet Præstegaarden, 10 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 4 mindre Gaarde samt 74 H. med Jord og 54 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 54 H.

Indbuanere: 1069. Jordbrug er Hovederhvervet. Aalefiskeriet i Lille-Velt afgiver en meget betydelig Indtægtskilde for de Løbseiere,

hvis Forder støde til Vandet. Mange Huusmandsfamilier finde Erhverv ved Arbejde i Statskøbene og ved at forfærdige Træstoe. Haveculturen staaer paa et temmelig høit Standpunkt i Sognet.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphysicadistrict (Haderslev). Det danner Amtets 52de Løgd og udgjør eet Sognesogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2300 Rr.

Kirken har Taarn, stadt Loft i selve Kirken, Høvelving i Choret og under Taarnet. Vlystak. Om end Epibsbuen nu fremtræder i Bygningsmaaden, skriver Kirken sig dog vistnok fra Hundbuetiden; dens ældre Kampesteensmure tyde derpaa. Målestavle forestillende den tornekronebe Kristus, malet af Roed. 3 Aaret 1386 fik Kirken af de i Nyborg forsamlede Biskopper Ret til at uddele Afsad.

Den store Kirkevej er, siden en Isebrand d. 27de Mai 1807 lagde 21 Gaarde og 36 Huse tilligemed Præstegaarden i Aske, for en stor Deel udplyttet. Ogsaa engang tidligere, nemlig i Aaret 1591, er efter en Dptegnelse hos Rhode Stenderup By afbrændt. I Sognet findes Spor af to adelige Gaarde, omgivne af Volde, nemlig Skinkelsborg (Engen syd for Kirkebyen), som Dronning Margrete kjøbte af Claus Rimbe 1404 tilligemed det Messe af Sognet (deraf „Skinkelsborg-Lehn“) og Huusvold. 1523 fik enlede Kong Frederik I. nogle Friheber til en Gaard i Stenderup, særlig enbnu kaldet Stenderupgaard; om den endog nu ikke regnes til Frigaardene, nyder den dog visse Concessioner.

Stenderup-Skov ved Kolbing-Fjord og Lille-Belt er et af de skønneste Punkter i Landet, men lidet bekendt formedelsk sin afvises Veligheden. Markværdig er Skoven ved det store Antal Christorn, som der findes.

Fra Stenderuphage marcherede det svenske Artilleri og Cavalleri d. 30te Januar 1658 paa Tjen over Lille-Belt til Tjenskov, medens Infanteriet marcherede fra Heilsminde.

Hjært Sogn omgivet af Kolbing-Fjord, Stenderup Sogn, Lille-Belt, Vejstrup og Dalby Sogne. Kirken midt i Sognet, 1 M. s. o. for Kolbing og 3 M. n. o. for Haderslev. Arealet, c. 5933 Tdr. Land, hvoraf noget Skov; Jordsmonnet af god leermuldet Bestaffenhed, især i den sydlige Deel, hvorimod det i den nordlige Deel ved Kolbing-Fjord er noget skarper. Skamlingbankens nordlige Skraaning danner jevnt afstyvende Bakker og Dale, hvorigjennem Bunderup-Mølleaa flyder. Tvende fremspringende Phnter i Kolbing-Fjord kaldes Skarre-odde og Vøgerodde.

I Sognet: Vherne Hjært (ogsaa kaldet Sønder-Hjært til Forskjel fra Nørre-Hjært i Veile Amt) med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Bunderup med 2 større Gaarde paa resp. 130 og 120 Tdr. Skatteareal, Skarretved*) med Kro, Agtrup med Skole, Kro og 1 større Gaard paa 102 Tdr. Skatteareal; endeel fra sidstnævnte By udplyttede Gaarde og Huse kaldes Agtrup-Skov, her er en Skole og 1 Mlie-mølle; nogle Huse ved Kolbing-Fjord kaldes Lindfrogshuse; Bunderup Vandmølle, Bengaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 3 større Gaarde, 13 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 25 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre

*) 1 Gaard og 5 Understehuse i Skarretved høre i Jurisdictionforhold og med Hensyn til Udskrivningsvæsen til Sest Sogn, Andst Herred, Ribe Amt, hvori- mod de i Matriculen henføres til Veile Amtstuedistrict, hvor Skatter og Afgifter betales. Hartkornet er 4 Tdr. 4 Stp. og 2 $\frac{3}{4}$ Alb. I geistlig Henseende og med Hensyn til Communalanliggender høre de til Hjært Sogn.

Gaarde samt 117 H. med Jord og 67 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 28 G. og 96 H.

Indbaanere: 1598, hvoraf 31 ere i Folketællingslisterne opførte under Veile Amt. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Frugt avles i Agtrup-Skov, og lidt Fiskeri drives i Kolbing-Fjord og Lille-Velt.

Sognet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtsstue-district (Haderslev), Østeramts Huusfoged-district (Haderslev) og Haderslev Pphysicat-district (Haderslev). Det danner Amtets 50de og 51de Vægd og udgjør eet Sognefoged-district. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken, der er blytækt, har Taarn; Choret har rund Afslutning. Taarnet er temmelig høit med spidst Tag og 4 Gavle. 3 Chor, Taarn og Sacrifi findes spidsbuede Hvalvinger. Chorbuen er rund; denne og Choraflutningen betegner Kirkens høie Alder, der ogsaa bekræftes derved, at Kirkens Muur fornemmelig beflaaer af Kampsteen. Gammel Altertavle og Prædikestol. Orgel. Granit-Døbefont. Tavle over Præsterne fra 1483.

Fra Bjært formodes det gamle Navn paa en Deel af det nordlige Slesvig „Barwith-Spysel“ at hidrøre. 3 Sognet har forud ligget flere Herregaarde: Aitrupgaard („Aithorpgarth“), som dens Eier Johan Kalf 1350 overlod Dombjærrerne i Ribe for Sjælmesøer; Bengaard, der nævnes 1460 og 1483 som tilhørende Familien Smalsted; Fromhave, som dens sidste Eier skænkede Pastoratet til Sone for et Nord. 1355 sælger Erland Kalf Ridder til Hr. Niels Lembe Drost alt sit Gods i Alengy i Bjært Sogn med Møllen; maaskee er dette nu ubekjendte Sted det samme, som Sagnet senere har kaldet Dbling eller Dblinggaard. Sagnet taler ogsaa om en anden ligeledes nu forsvundet Gaard i dette Sogn, kaldet Trøffel.

Nordlig for Byen Binderup til Benstre fra Beien til Kolbing fandtes ifølge R. Stb. N. 2, 870 en Steenstætning, 100 Fod lang og paa Midten 60 Fod bred. Den kaldes af Beboerne Thoreshave (Thorskov). Denne er desværre nu ganske ødelagt.

3 Bjært og flere Steder i Omegnen træffer man en Mængde Lader af svære Egtræs Planter; dette er vist noget eieendommeligt for denne Egn. Man paaflaaer, at Kornet skal høste sig bedre i disse Træbygninger end i murede Lader.

Bonsild Sogn omgivet af Anneret Dalby, Veistrup, Taps og Øbis Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken nordøstlig i Sagnet, $\frac{1}{2}$ M. s. for Kolbing og 3 M. n. for Haderslev. Arealet, c. 4167 Tdr. Land, er fladt med endeel Skov (Sønder-skov og Kobbelskov), og Jordsmønnet af god leermuldet Bestaaffenhed. Mod Vest ligger den store Svanemose, hvoraf omtrent Halvdelen hører til Sagnet og Resten til Øbis Sogn. Nebækken udspringer her, løber i nordøstlig Retning gennem Sagnet, og danner paa en Strækning Østgrændsen; en Arm af Kolbingaa udspringer i Svanemosen. Kolbing-Haderslev Hovedlandevei passerer Sagnet og forener sig lidt syd for Bonsild By med Kolbing-Haderslev gamle Landevei.

3 Sagnet: Byen Bonsild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro; endeel udsklyttede Gaarde og mindre Steder ere: Kotholm, Ulvs-huus, Svanemosehave, Kobbelskov, Sønder-skovgaard, i daglig Tale Bonsildgaard (300 Tdr. Land med betydelig Skov), Langkjærgaard, Stangmoseled, Pabholm, Hanovergaard, Fredensborg, Nørregaard, Prøvegaard, Kongehuus og Krathuus, hvilket sidste ligger 1000 Alen fra Kolbingbro. Ialt i Sagnet Præstegaarden, 1 større Gaard, 6 Høelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G.,

7 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre Gaarde samt 76 H. med Jord og 35 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 15 G. og 60 H.

Indvaanere: 877. Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes flere mindre Teglbærker, og der boe flere Haandværkere. Endeel Tørv affættes deels til Kolding og deels til Teglbærkerne.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev), og Haderslev Physicadistrict (Haderslev). Det danner Amtets 48de Lægd (hvortil nu ogsaa hører den Deel af Sest Sogn i Nørre-Jylland, der regnes til Thystrup Herred) og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2100 Rd. Prøvegaard tilhører Præsteembedet, men er nu tillagt Enken istedetfor Pension.

Den ældre Kirke, der var helliget St. Anna, anføres at have været fra det ellevte Aarhundrede (?). I Aaret 1823 blev den formedelt Præstefaldighed nedbrudt og Kong Frederik VI. lagde selv d. 5te Juni 1824 Grundstenen til den nye Kirke, hvorfor den ogsaa blev tillagt Navnet Frederikskirke. Conferentsraad Hansen nævnes som den, der har givet Tegningen, hvorfor den ogsaa i sin Form har noget tilfælles med frue Kirke i Riøbenhavn. Kirkens Opførelse kostede 11,250 Rd. Cour.; Kongen stænkede selv Orgelet. „Indgang gjennem en Portal. Den har et lille aftumpet Taarn, hvorpaa et stort Kors af Jern er anbragt. Kirkens Indvendige er en eneste stor Hvelving (Kuppel), som er malet med Casetter. Prædikestolen er anbragt over Alteret, som ikke har nogen Altertavle; derimod er en af Jern støbt Figur, Christus paa Korset, anbragt paa Alteret.“

Bonsild er en altsammel By, der ligesom Bønsbøl skal have Navn af Odin og tidligere stredes „Dvinspylde“, „Bønsstulde.“ Indtil 1566 var Sest Sogn i Nørre-Jylland annecteret til Bonsild.

Dalby Sogn, Annex til Bonsild Sogn, omgivet af dette, Bjært og Veistrup Sogne samt af Kolding Bymark og Kolding-Fjord. Kirken, den nordligste i Hertugdømmet, er beliggende midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Kolding og $3\frac{1}{4}$ M. n. o. for Haderslev. Arealet, c. 2536 Tdr. Land, er i den sydlige Deel høitliggende og fladt, i den nordlige Deel bakket og falder med bratte Strænter mod Kolding-Fjord; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed, med Undtagelse af de ved Fjorden beliggende Bjer Tveds og Rebæk's Jorder, der ere noget sandede. Endeel Skov findes i Sognet (Dalby-Skov), der i de senere Aar dog er meget aftaget. Rebækken danner paa en Strækning Vestgrænsen, hvornæst den i en stjern Dal løber i nordøstlig Retning gennem Sognet og falder ved Byen Rebæk i Kolding-Fjord.

I Sognet: Bjerne Dalby med Kirke, Skolen udsklyttet og en større Gaard Dalbygaard (204 Tdr. Land à 320 □ R.), Rebæk og Tved; Stamparcellen af det neblagte Domainegods Straarup med c. 300 Tdr. Land à 320 □ R., de større Gaarde Bjerggaard og Høigaard (262 Tdr. Land à 320 □ R.) samt Gaardene Bøgelund og Lindegaard; Dalby Vand- og Windmølle. Salt i Sognet 4 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre Gaarde samt 39 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 10 G. og 10 H.

Indvaanere: 506. Jordbrug er Hovederhvervet; i Bjerne Rebæk og Tved ernære nogle sig ved Fiskeri og Søfart.

Sognet hører under de samme Administrativ-Inddelinger som Hoved-

sognet. Det danner Amtets 49de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken er bygget dels af Kampsteen dels af Muursteen, og hører vistnok blandt Landets ældste Kirkebygninger. Den har spidst Taarn, i Aaret 1858 belagt med Siffer. Kirkens eget Tag af Bly. For nogle Aar siden er Kirken repareret og har da faaet nyt Højeguld og nye Stole; fladt Loft; gammel Altertavle.

I dette Sogn har ligget en af Adelige beboet Gaard Tveds-Hovgaard eller Tvedsgaard, som i anden Halvdeel af det 15de og første Halvdeel af det 16de Aarhundrede eiedes af Familien Tegenhus; fra disse kom den ved Arv til Jost Andersen (Ulfeld), hvis Arvinger solgte Gaarden til Kong Frederik II. Strarup eller Straarupgaard, tidligere en lille Landsby, var i det 17de Aarhundrede, en kongelig Forpagtergaard, der udparcelleredes 1788. I Nærheden af sidstnævnte Gaard findes flere Gravhøie, af hvilke „Tvinghøien“ er den største og mærkeligste.

Fru Jutte Lembej pantsatte i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede (efter D. Atl. V. S. 881 i Aaret 1427) Brendhjørnemark til Kolding By; siden var der Strid derom imellem Byen og Tegenhuserne paa Tvedsgaard, indtil disse ved et Forlig 1488 afstode Halvparten af denne Mark til Byen. D. Atl. VII. Pag. 149 anfører, at medens Otto Krumpen eiede Tved-Hovgaard, laante han nogle Penge af sin Broder i Kolding paa de Bilskaar, at han en bestemt Dag Kl. 12 skulde møde ham i Kolding og betale. Men da han kom lidet for sids, beholdt Kolding By Marterne, hvoraf Dalby Præst aarligen faaer 5 Mk. og Kirken 5 Mk. Lybft i Tiendpenge. Et almindeligt Sagn i Kolding By fortæller det samme, kun med den Forandring, at D. Krumpens Broder havde stillet Kirkeupret frem, og har det siden den Tid ikke gaaet rigtigt (!).

I Nærheden af Tvinghøi fandtes for nogle Aar tilbage et Hovedsmykke med Runeindskriften Luthr ó (Løvver eier), muligst Løvver Feidreksøn, der efter Herbarafaga sloges med sin Broder Anganipr paa Grændsen af Reibgoteland (J. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk S. 159).

Heils Sogn omgivet af Anneret Veistrup og Aller Sogn samt Heilsminde-Sø og Lille-Velt. Kirken sydligt i Sognet, 1³/₄ M. s. o. for Kolding og 2 M. n. o. for Haderslev. Arealen, c. 2752 Tdr. Land, er jevnt straanende fra Stamplingsbanken mod Heilsminde-Sø og Lille-Velt; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Paa Østkysten ere de til det 2det Haderslevske Skovdistrikt hørende Statsstove Bargaard-Slove, tilsammen 121¹/₂ Td. Land, tildeels beliggende (Resten i Veistrup Sogn). Et mindre Vandløb danner paa en Strækning Sydgrændsen og falder i den c. 400 Tdr. Land store Heilsminde-Sø, der ved et Gab Slusen staaer i Forbindelse med Lille-Velt.

I Sognet: Byen Heils, der sædvanlig inddeles i Bækling, Midtbj og Overbj, med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattighuus; Bøgebjerg, 3 G. og 1 H., Stavnshjerg 2 G.; Stamparcellen af det neblagte Domainegods Bargaard; endeel bebyggede Parceller ere: Trappebal, Kallehøi, Skovhuse og Skovfogedstebet Bargaardlund; endvidere Bargaard eller Kjær Vandmølle og Ladeplassen Slusen med Kornmagaziner, 2 Kroer og et Høkeri. Valt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 6 ³/₄G., 8 ¹/₂G., 8 ¹/₄G. og 3 mindre Gaarde samt 41 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Byen ere beliggende 14 G. og 34 H.

Indbaanere: 766. Jordbrug er Hovederhvervet. Fiskeriet drives ikke i den Udstrækning, som den fiskerige Heilsminde-Sø og Lille-Velt tilbyde. Ved Ladeplassen Slusen, hvortil en 7—8 Fod djb, men meget smal Rende fører, udfiskes aarligt et bethdeligt Quantum Kornvarer. I Sognet findes 2 større og 2 mindre Teglværker.

Sognet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Haderslev),

Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphficatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 53de Lægd; udgjør eet Sognesogeddistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken, i Katholicismens Tid helliget St. Petrus og St. Paulus, er bygget dels af Kampsteen, dels af Muursteen; har Taarn; saavel dette som selve Kirken er tækket med Bly; under Taarnet Dvalving, forovrigt fladt Loft. For henved 20 Aar siden blev Kirken heelt indvendig restaureret, og sit den ved samme Leilighed et Orgel. Tavle over Præsterne siden Reformationen. Den i Danske Atlas ommeldte Ligsteen over Joachim Breide til Bargaard († 1574) og hans Frue († 1567) findes, ifølge Beretningen fra Stedet, nu ikke mere.

Heils skriver i Valdemar II.'s Jordebog „Daghærts.“ I Bladet „Dannevirke“ for 1860 Nr. 21 forsøgetes en ældre Anskuelse, at „Heils“ skal deriveres af „Hellig Sø“, hvilket findes bekræftet ved Skrivemaaden Helligsee, der forekommer i det 16de Aarhundrede. Med J. N. Schmidt (S. 157) maa Udgifveren dog betvivle Rigtigheden af denne Derivation. Bargaard var forhen en Herregaard og eiebes i første Halvdeel af det 16de Aarhundrede af Hans Breide, gift med Thale Emmilken, derefter af hans Søn Joachim († 1574), gift med Emerenke Emmilken († 1567); hans Børn solgte efterhaanden deres Anpart i Gaarden til Kong Frederik II., og den var nu en kongelig Forpagter- eller Pensionairgaard, indtil den i det 18de Aarhundrede solgtes; nu er den deelt i mange Parceller. Fra Heilsminde gift den svenske Konge Carl Gustav d. 30te/Januar 1658 med en Deel af sin Hær paa Fyen over Lille-Belt til Fyen.

Veistrup Sogn, Annex til Heils Sogn, omgivet af dette Sogn, Aller, Thystrup, Taps, Bønsild, Dalby og Bjært Sogne samt af Lille-Belt med Nøsvig eller Binderup-Bugten. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. o. for Kolbing og $2\frac{1}{4}$ M. n. o. for Haderslev. Areal, c. 3800 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, især mod Nord, hvor Slesvigs høieste Punkt Skamlingsbanken med dens Top Høistamling, dannede som en Hesteflo, hæver sig 363 Fod over Havets Overflade. I Sognet findes noget Skov, hvoraf Strandskoven er Statsskov hørende til det 2det Haderslevske Skovdistrict; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Vekstfærdighed, undtagen om Skamlingsbanken, hvor det er let og sandet. Binderup-Mølleaa udspringer i Sognet og løber i nordlig Retning; et andet mindre Vandløb banner Sph-grændsen. Kolbing-Haderslev gamle Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Veistrup Kirke, eenligt beliggende med Skolen, omtrent i lige Afstand fra Sognets 3 Øyer, der ere Grønninghoved med Kro, Sjølund og Veistruprød; Høkesgaard. Talt i Sognet 2 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{4}$ G. og 6 mindre Gaarde samt 73 H. med Jord og 27 H. uden Jord. Udenfor Øyerne ere beliggende 11 G. og 51 H.

Indbaanere: 891. Jordbrug er Hovederhvervet; ved Skovarbejde høves nogen Bisfortjeneste.

Sognet hører under de samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 54de og 55de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict.

Veistrup gamle Kirke blev nedrevet 1840, og en ny Kirke opbygget og indviet 1841. Det gamle Taarn staaer dog endnu, og gennem dette er Indgangen. Kirken har fladt Loft og hverken Orgel eller Altartavle.

Kirkebyen (i Valdemar II.'s Jordebog „Wisanthorp“) er for længe siden neblagt. I Veistrup Sogn er Slesvigs høieste Punkt, Skamlingsbanken, hvis Top,

„Høifamling“, hører sig, som anført, til en Høide af 363 Fod; der udbreder sig for Beskuerens Fod tre Landsdele som et Landfort, og man seer herfra med det blotte Øie 38 Kirker, mod Nord den mægtige Ruin af Kolbinghuus. De nord-slesvigiske Bønder kunde derfor ikke vælge noget mere passende Sted til deres aarlige danske Koltsest ved Midfommertid, hvortil i de nærmeste Aar før det slesvig-høifsteenske Oprørs Udbrud en stor Mængde Deeltagere strømmede fra alle Egne i Danmark, og hvor den Aand næredes, der siden viste sig saa kraftig til at knuse Oprøret. Toppen af Banken var i gamle Dage en Gravhøi, og dens Sider gjemte utallige Afstøttruffer, saa at den synes at have været hele Egnens fælles Gravsted.

Aller Sogn (paa Gen. Stb. Kort **Alver**), afstilt fra Anneret Taps ved Thystrup Sogn, forøvrigt omgivet af Heils, Veistrup og Fjellstrup Sogne samt af Lille-Belt og Heilsminde=Sø. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 M. s. s. o. for Kolbing og $1\frac{1}{2}$ M. n. n. o. for Haberslev. Arealet, c. 4380 Tdr. Land, er høitliggende med mange Smaaastobe og smukke Dalsfrøg, hvori græsrige Enge; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaafenhed. Sognet er afstilt fra Heils Sogn ved den, med Lille-Belt ved et Gab „Slusen“ kaldet i Forbindelse staaende c. 400 Tdr. Land store sifferige Heilsminde=Sø, hvori tvende Aløb falde, nemlig et mindre nordligt, der danner Grændsen mod Veistrup Sogn, og et større, Aller-Aa, der kommende fra Thystrup Sogn, hvor den har optaget Tapsaaen, deler Sognet i tvende Dele. En i Lille-Belt frem-springende Bhynt kaldes Gravenshøved. Kolbing-Haberslev gamle Landbevi passerer Sognets nordvestlige Deel.

3 Sognet: Bherne Aller (Alver) med Kirke, Præstegaard, Skole, Vandmølle og Pro samt Thystrup Herreds Thingstue, Stobum med en Frigaard (veelt i 2 G.), Wieng, Skobhuse, Braabæk, 9 G. og 19 H. af Store- og Lille-Anslet (Resten til Fjellstrup Sogn), en Deel af Bhen Høkelbjerg (Resten til Taps og Thystrup Sogne); 2 G. kaldes Kobbersted; særstilt benævnte Gaarde ere Menggaard, Skovrød og Høigaard. Valt i Sognet Præstegaarden, 6 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 21 $\frac{1}{2}$ G. og 14 $\frac{1}{4}$ G. samt 55 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 6 G. og 38 H.

Indvaanere: 979. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Bhen Anslet drives lidt Fiskeri.

Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstuebistric (Haberslev), Østeramts Huusføgebdistric (Haberslev) og Haberslev Pbyggicabistric (Haberslev). Det danner Amtets 57de og 58de Lægd og udgjør eet Sognføgebdistric. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middelstal anlæaes til 2550 Rd.

Kirken, der er blytækt, har spidst oyløbende Taarn og Chor med rund Afslutning, der benyttes som Sacrifi. Mod Nord en senere tilført Høi med takket Gavl, mod Syd Baadenhuus med Indgang, hvorfra man træder ind i selve Kirken gjennem en Graniportal af 4 Piller, smykket oventil med ælvgamle Figurer (en Roodflugl og et Lam). Kun Choret og Rummet i Taarnet have Hvalvinger. Stib og Chor er opført af tilhugne Kampsteen. Af Epitavhier findes en Marmorstavle med Indskrift over Jacob Aagaard. Sognepræst i Aller og Taps, f. 1750, † 1824. Foruden den egentlige Altertavle findes der 3 ældre Altertavler, der dog alle mangle Kunstværk; saadant formenes dog at kunne tillægges et Christusbillede i hvidt Marmor paa et graat Marmorstøt, hvilket hænger i Indgangen til Choret. Døbefont af Granit. Kirken har Orgel.

Aller stredes tidligere „Alver“; Sognet og Kirken nævnes allerede 1273. Kobbersteb („Kopærksth“) nævnes som Kongsgods i Valdemar II.'s Jordebog 1281.

Stubbumgaard eller Stoumgaard fik Privilegier 1461, da Kong Christiern I. afledte dens Eier Peder Knudsen; senere ere Privilegierne fornyede under 1ste Juni 1670. Gaarden har i over 100 Aar været deelt i 2 mindre Gaarde. Præstegaarden er en i 1836 nyopført grunbmuret Bygning med takkede Gavl.

Taps Sogn, Annex til Aller Sogn, hvorfra det er adskilt ved Thrstrup Sogn, forøvrigt omgivet af Frørup, Ødis, Bonfild og Veistrup Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. for Kolbing og 2 M. n. for Haderslev. Areal, c. 3560 Tdr. Land, er høitliggende og fladt, med noget Stov, især i den nordlige og vestlige Deel; Jordsmonnet er af god leermuldet Bestaffenhed, dog paa flere Steber noget kold. Tapsaaen udspringer i den nordlige Deel af Sognet og gjennemløber det i sydlig Retning; Fovsaaen banner paa en Strækning den nordvestlige Grænse. Kolbing-Haderslev Hovedlandevei gaar midt igjennem Sognet.

I Sognet: Taps Kirke med Skole, eenligt beliggende ved Tapsaa tæt v. for Hovedlandeveien, Byerne Tapsore, Skoverup, Aastorp med endeel udflyttede Huse, hvoriblandt Fattighuus og Bomhuus paa Thingskøbhed, en Deel af Vyen Høkelbjerg (Resten til Aller og Thrstrup Sogne). Udflyttede Gaarde ere Rønhojgaard, Refsgaard og Høksgaard. Ialt i Sognet 4 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G. og 4 mindre Gaarde samt 36 H. med Jord og 29 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 3 G. og 21 H.

Indbaanere: 728. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Tapsore afsættes endeel Tørv.

Sognet hører under samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det banner Amtets 56de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken har Taarn, sikkert opgaaende i en Episk., og Chor med rund Afslutning, der henpites som Sacristi. Vaabenhuus med Indgang til Kirken gjennem en Granitportal af 4 Piller, hvorover Kristus paa Korset og tvende Kvinder. Kirken har fladt Loft. Pele Stib og Chor og en større Deel af Taarnet er opført af tilhugne Kampsteen. Kirken i Taps har i 1861 modtaget en betydelig Reparation under Bygningsinspecteur Winfrups Tilsyn. Den oprindelige rundbuede Bygningsstil er saavidt muligt tilbageført og den gamle Altertavle beholdt; Taget er bleven tækket med Stiker. Gammel Altertavle med mærkeligt Træskaararbejde. Granit-Døbefont.

Taps Kirke anses for Egnens ældste Kirke, og Navnet ubledes af de første Christnes Daad i Aaen af samme Navn. Paa en Fortegnelse over Præsterne siden Reformationen, som findes paa Tavler saavel i Aller som i Taps Sognes Kirker, bemærkes ved den første Præst, at under ham blev Taps eller Daabsøe annekteret til Aller i Aaret 1544, og Sagnet tilføier, at det stete ved Aller Præssts Giftermaal med en Præsteente i Taps. Der findes ogsaa i Skoverup By en Gaard, der siges at have været Præstegaard og som endnu ivarer en kærlig Pengeafgift til Præsten. men ingen Tiende. I en Øi i Nærheden af Kirken skal efter Sagnet en fyrst Atisles ligge begravet.

Thrstrup Sogn omgivet af Annexsognet Hjerndrup, Frørup, Taps, Veistrup, Aller, Fjellstrup, Bjerning og Moltrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. s. for Kolbing og $1\frac{1}{2}$ M. n. for Haderslev. Areal, c. 6597 Tdr. Land, er bølgefornigt, og Jordsmonnet af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Ikke ubetydelige Skove findes spredt i Sognet. Aller-Aa, i en flod Dal, gjennemløber Sognet i østlig Retning; den optager ved Christiansfeld den nordfra kommende Tapsaa og flere hvdfra kommende Vandløb. Kolbing-Haderslev Hovedlandevei gaar

midt igjennem Sognet, og Kolbing-Faberslev gamle Landevei gjennem den østlige Deel.

3 Sognet: Thyrstrup Kirke med Præstegaard og Skole, eenligt beliggende tæt Syd for Bhen Christiansfeld ved Hovedlandeveien; Bhen Thyrstrup, tildeels adspredt beliggende, med Thyrstrupgaard, paa hvis Grund Christiansfeld er bygget (angaaende denne sidste, ser bannet en Menighed og Commune for sig, see nedenfor); endvidere Bherne Fabervraa med Kro og den større Gaard Fabervraagaard med 96 Tdr. Skatteareal, Bøgestov med Skole og 1 større Gaard med 162 Tdr. Ektar., Favrstrup, Sigeling med Kro og en større Gaard med 125 Tdr. Ektar., Hvindrup med Kro (Frederikshøj), Torning med en større Gaard med 126 Tdr. Ektar., Høstelbjerg (tildeels, Resten til Aller og Taps Sogne) med Kro; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Kofjær, Restenskov, Tagfjær, Skøisholt, Korsbjerg, Steenskro, Allerhuus og Torning Vand- og Bindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 større Gaarde, 10 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 15 $\frac{1}{2}$ G., 18 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 192 H. med Jord og 31 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 13 G. og 135 H.

Indbaanere, foruden Christiansfeld: 1890. Jordbrug er Hovederhvervet. Fabrikkerne i Christiansfeld beskæftige endeel Arbeidere. Flere betydelige Teglbærker og en Drainrørsfabrik samt et Pottemageri findes i Sognet.

Sognet hører under Thyrstrup Herreds Jurisdiction (Faberslev), Faberslev Østeramtstuebistric (Faberslev), Østeramts Huusfogedbistric (Faberslev) og Faberslev Pphysicabistric (Faberslev). Det danner Amtets 59de, 60de og 61de Vægd og udgjør eet Sognesogedbistric. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; bets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 8 Aars Middeltaal anslaaes til c. 2800 Rb. Sognet eier den af Kammerherreinde Christine Frederikke v. Holslein oprettede Christine-Frederikke Stiftelse, hvor 12 værbige Trængende af Thyrstrup Sogn erholve Huusly, Brændsel, Iys og Lægehjælp, samt 4 Mk. hver ugentlig og have Afbenyttelsen af Haven. Stiftelsens Medler bestyres af Administrationen for de større Stiftelser, som af samme Giverinde ere oprettede i Faberslev.

Kirken er anseelig, bygget af huggen Granit, blytækt, har spidst opsløbende Taarn ved den østre Ende, fladt Loft; Granitpiller ved Døren (foran hvilken en meget gammel Ligstien); Orgel; Granit-Døbefont; Alterblad af Snitværk fra Katholicismens Tid. Kirken vil i et af de nærmest paafølgende Aar bliive ombygget efter Tegning af Winstrup.

Thyrstrupgaard var forhen en adelig Gaard; den eiedes 1491 af Barbara von der Wisch, Erik Emmittsens Enke, senere af Claus Emmitten (+ 1541) og sammes Søn Erik, der blev dræbt 1554 paa Beien i Nærheden af Lygum af en Borger fra Lønder ved Rødværge, da han overfaldt denne. Derefter kom Gaarden ved Giftermaal til Henrik von Ahlefeldt af Rønikesherde (+ 1583), og ved Salg 1589 til Statsholderen i Hertugdømmerne Geert Ranbau, som 1617 bortsolgte den til Kong Christian IV. Den var derefter en kongelig Avlsgaard indtil 1771, da den blev solgt til den måhriske Probremienighed, som paa Gaardens Mark anlagde Christiansfeld. See forøvrigt Christiansfeld. Bøgestov og Thyrstrupmark have oprindelig hørt under Frigaarden Beyerholm i Hall Sogn, og denne Frigaards Privilegier danne Grundlaget for de Forrettigheder, disse tvende Eiendomme nyde.

Christiansfeld er beliggende i en frugtbar og hndig Egn, omtrent

midt i Thystrup Sogn, 2 M. s. for Kolding og 1½ M. n. for Haberslev. Hovedlandveien fra Kolding til Haberslev gaaer midt igjennem den. Byen har 2 med Lindetræer beplantede Hovedgader, forbundne ved 3 Stræder, 49 brandsforfikkede Grundeierdomme.

Blandt offentlige Bygninger mærkes: Kirken eller Bedehuset, en rummelig men simpel Bygning med en Kuppel over, her holdes daglig Gudstjeneste; Brødrehuset samt Søster- og Enkehuset for ugifte Medlemmer af Menigheden; tvende Opdragelses-Instituter og Pensionsanstalter, et for Drengene og et for Piger, hvorved ere ansatte 6 Lærere og 6 Lærerinde; i disse tvende Instituter, hvori saavel Børn fra Udlandet, som fra forskjellige Egne af Inlandet, blive opdragne, faae ogsaa Menighedens Børn deres Underviisning; Gjestgivergaarden eller Fremmedehuset.

Kirkegaarden, hvortil en smuk Lindeallee fører, er indrettet til offentlig Spadsergang; den er godt vedligeholdt og gjør et eienommeligt Indtryk ved, at samtlige Gravsteder ere eens; en Afvigelse herfra gjør kun et Granitmonument over endeel i Krigen 1848 faldne danske Krigere. I Nærheden af Christiansfeld er et lille Høstanklæ, Christine-Nø, tilhørende Menigheden; her er et Monument og Begravelse for den afvøde Kammerherreinde Christine Frederikke v. Holstein paa Fabervraagaard, der ved sin Velgjørenhed og ved Oprettelsen af veldædige Stiftelser har efterladt sig et varigt Minde i Haberslev Amt.

Indvaanere i 1860: 681, i 1855: 679, i 1845: 761. Landhandelen er ikke ubetydelig og flere Detailhandlere og Haandværkere ere bosatte i Byen. Blandt industrielle Anlæg mærkes en Sæbefabrik med Høstøberi, en Tobaks- og Cigar-Fabrik, et Garveri og et Olbrøggeri, der alle drives for Menighedens Regning.

Communens Udgifter androg i 1858: Fattigvæsen 364 Rd. (i 1857: 307 Rd., i 1856: 287 Rd.), Brandvæsen 7 Rd. (i 1857: 4 Rd., i 1856: 3 Rd.), Gadebelysning 123 Rd. (i 1857: 126 Rd., i 1856: 106 Rd.), Vandvæsen 217 Rd. (i 1857: 296 Rd., i 1856: 624 Rd.). Samtlige ved Bestyrelsen af hele Menigheden, saavel som dens enkelte Afdelinger, forbundne Udgifter bestrides deels ved frivillige Bidrag, deels ved hvad de for hele Menighedens Regning brevne Næringsveie indbringe. Ved Gave af Grevinde Holstein eller Communen Fabervraagaard i Thystrup Sogn med tilhørende Stove.

Christiansfeld hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtsuebidistrict, Haberslev Østeramts Huusfogedbidistrict og Haberslev Pphysicadistrict. Den banner Amtets 65de Vægd. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester, der tillige er Told-Oppebørselscontroller. Apothek.

Christiansfeld er en Brødremenighedsby („Gemeindeort“) anlagt af en Coloni af det af Grev Zinzendorf 1722 stiftede Troessamsund, de mæhrste Brødre eller Herrnhutere, saafaldet efter deres Hovedsæde Herrnhut i Øvre-Lausitz i Kongeriget Sachsen. 1772 kjøbte de den kgl. Domaine Thystrupgaard, efter Aaret forud at have erholdt Tilladelse til her at anlægge en By, og 1773 anlagde de paa en af Hovmarkerne Christiansfeld; den 1ste April blev Grundstenen lagt til det første Huus. Stedet fik flere Privilegier, Fritagelse for Indkvartering og Militairtjeneste (sidstnævnte nu bortfaldet) samt fri borgerlig Næringsdrift.

Menighedens Stilling i statsborgerlig Henseende er ganske eien-dommelig; i verdslig Henseende forterer den, som anført, under Haderslev Amt, Thystrup Herred, en af Menigheden valgt og af Kongen stad-fæstet Official opkræver Skatterne og udfører flere Forretninger i Herredsfogdens Sted navnlig ved Skifter og Auctioner; i geistlig Henseende og med Hensyn til dens indre Anliggender er Brødremenigheden en Deel af hele Brødremenigheden i alle Verdensdele (unitas fratrum). Enhver saadan Menighed bestyres i dens geistlige Anliggender af et Collegium bestaaende af Præsten, der har Forsædet, og de Personer, hvem den almindelige Sjælesorg i de enkelte Afdelinger paahviler, Menighedens Forstander, Forstanderen for Brødrehuset, Forstanderinden for Søster- og Enkehuset og Inspecturen for Opdragelses-Institutterne. Ved Siden af dette Collegium, der kaldes Menighedens Ældste-Conferents, staaer et andet under Navn af Opsyns-Collegium, hvem det paahviler at tillægge forekommende Tvistigheder, at vaage over udbortes Tugt og Orden og at gaae Forstanderen tilhaande ved Bestyrelsen af Menighedens indre Anliggender. Endelig gives der et tredie Collegium, som kaldes Menigheds-Raad, hvori forhandles de Ting, hvortil hele Menighedens Samtykke udkræves, hvad enten de angaae blot borgerlige Forhold eller Menighedens indre Liv. Medlemmerne af dette, hvis Antal for Tiden i Christiansfeld er 33, vælges af samtlige myndige Mandfolk. Opsyns-Collegiet vælges af Menigheds-Raadet og bestaaer for Tiden af 11 Medlemmer. Forstanderen har Forsædet i begge disse Collegier, som ere underordnede Ældste-Conferentsen, der igjen staaer under Unitets-Ældste-Conferents, der har Hovedbestyrelsen af alle Brødremenigheder i hele Verden, og har sit Hovedsæde i Bertholds-dorf ved Herrnhut i Sachsen. Menigheden staaer saaledes med Hensyn til Kirke-, Skole- og Communalvæsen under en fremmed udenfor Landet værende Autoritet. Kirke- og Skolesprog er Tysk.

Fabrikvirksomheden i Christiansfeld var i Begyndelsen af Aar-hundredet bethdeligere end nu, da Haderslev, Kolbing og flere Byer tilvirke forskjellige Varer, som tidligere saagodtsom ubelukkende fabrikeredes i Christiansfeld.

Det Troesliv, der karakteriserer denne Menighed, har ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Omegnen, og har gjennem Pensions-anstalterne endog paavirket videre Kredse; ligesom ogsaa dens Lybskhed har aabøvet sin Indflydelse.

(„Efterretning om Brødreunitetets Oprindelse og Fremgang“, Aalborg. 1782. S. 151 ff., Holdts „Handelspeil“ pro 1780, S. 415 ff. Den evangeliske Brødreminighed i Herrnhut“ af Dr. Hahn, udgivet paa Dansk af Tractatforeningen i Christiansfeld, Haderslev, 1855. Nr. Artiklen „Brødreminigheden i Christiansfeld“ efter Bestflesvigske Tidende i Kolbing Avis 1861 Nr. 11.)

Hjerndrup Sogn, Annex til Thystrup Sogn, omgivet af dette, Frørup, Steppinge, Magstrup og Moltrup Sogne. Kirken midt i Sognet, $2\frac{1}{4}$ M. s. s. v. for Kolbing og $1\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Haderslev. Areal, c. 2912 Tdr. Land, hvoraf ikke ubetydelig Skov, er i det Hele høitliggende. En Sidegreen af Landets Høiderbg tager sin Begyndelse ved Hjerndrup og løber derfra ud gennem Hjelstrup Sogn

til Knudshoved. Jordsmonnet, der i den østlige Deel er stærkt leret, er i den vestlige Deel noget suur og moseagtig.

3 Sognet: Byen Hjernstrup, deelt i Øster- og Vester-Hjernstrup, midt imellem hvilke Kirken og Skolen ere beliggende, Kro; $\frac{2}{3}$ af Byen Simersted med Skole og Kro; Gaarden Hjernstrupgaard med 218 Tdr. Skatteareal, 1 Gaard i Hjernstrup med 160 Tdr. Skatteareal; Holmhuse, hvoraf noget hører til Steppinge Sogn; Gb. Kjerulfsminde, Ulriksbjerg, Somfruled Kro, 1 Veirmølle, 1 Drainrørsfabrik og 1 Teglværk. Talt i Sognet 2 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 4 mindre Gaarde samt 36 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne 1 G. og 17 H. Indvaanere: 694. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under samme Administrativ-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 41de og 42de Læg (til sidstnævnte $\frac{2}{3}$ Simersted), og eet Sognefogeddistrikt. Hele Simersted By hører i geistlig Henseende til Magstrup Sogn: dette har formodentlig givet Anledning til at den i flere Skrifter heelt føres hen under dette Sogn; i Folketællingslisten er $\frac{2}{3}$ Simersted talt til Hjernstrup Sogn, ligeledes findes samme paa Amtsforvalterens Fortegnelser under Hjernstrup.

Kirken er kun lille, deels af Kampsteen, deels af Muursteen; Taarn ved den østre Ende med spidst opløbende Tag. Choret hvælvet, i selve Kirken fladt Loft. Gammel Altertavle af Træsnit.

Fjælstrup Sogn, hvoraf enbeel hører under Haderslev Herred, omgivet af Aller, Thystrup, Bjerning, Nastrup og Vensbøl Sogne samt af Lille-Velt med den lille Avnevig. Kirken vestligt i Sognet, $2\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Kolbing og $1\frac{1}{4}$ M. n. u. o. for Haderslev. Arealet, c. 4833 Tdr. Land (hvori ikke er indbefattet den Deel af Byen Anslet, der hører her til Sognet), er for Størstedelen høitliggende og bakket; en Green af Landets Høideryg, der begynder ved Hjernstrup, gaar ud i Fjælstrup Sogn og ender brat i Knudshoved og Anslethage. Af denne Høidestregning har Sognet maastee sit Navn. Enbeel Skov, dog meest Ungskov, findes i Sognet; Jordsmonnet er, med Undtagelse af den ved Stranden nærmest beliggende Deel, af stærkt leret og frugtbar Bestaaffenhed, men kold. Sillerupbækken gjennemløber Sognet i østlig Retning og falder i Avnevig; den danner Grændsen mellem Thystrup og Haderslev Herreder; et andet nordligere løbende mindre Vandløb falder i Lille-Velt.

3 Sognet: I. Til Thystrup Herred: Byerne Fjælstrup med Kirke, Præstegaard og Skole, Gammelby, Knud med Skole, 13 G. og 8 H. af Anslet By med Skole (Resten til Aller Sogn); Gaardene Fjælstruphave (3 G.) og Gjedsholm.

II. Til Haderslev Herred: Byen Sillerup med Skole og Bindmølle; Frigaarden Bjørnshave, de eenligt beliggende Gaarde Sillerupgaard, Fuglsang, Kjeldet og Christiansminde.

Talt i Sognet: Præstegaarden, 1 større Gaard ubflettet fra Fjælstrup paa 119 Tdr. Skatteareal, 1 anden i Knud paa 135 Tdr. Skatteareal, 8 Heelgaarde, 18 $\frac{3}{4}$ G., 30 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G. og 2 mindre Gaarde samt 63 H. med Jord og 41 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 G. og 21 H.

Indvaanere: 1137, hvoraf 868 i Thystrup Herred og 269 i Haderslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Fiskeri og Søfart drives, og fra Skovene sælges lidt Brænde.

Den større nordlige Deel af Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre sydlige Deel, det saakaldte Sillerup District, hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele Sognet hører under Haderslev Østeramtstue-district (Haderslev), Østeramts Huusfoged-district (Haderslev) og Haderslev Pphficat-district (Haderslev). Det banner Amtets 62de, 63de, 78de og 79de Lægd og udgjør 2 Sognefoged-districter. Præstekalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd. Sognet eier et Legat paa 1600 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende.

Kirken med Chor, Sideskøj mod Nord, Sacristi mod Syd, Taarn med pyramideformigt Spir, er opført af Muursteen og blytækt. Ved en Hovedreparation af Kirken i 1851 blev det hvælvede Rum under Taarnet indrettet til Forhal, Kirken selv med fladt Loft, Choret og Sacristiet hvælvet. Sempel Altertavle. Et Crucifix fra den katolske Tid. Levninger af et gammelt Kirkeskab af udskåret Egetræ, prydet med 2 Baabner og mærket med Navnene Gunde Lange og Cathrine Dreide 1558. Dette adelige Vægepar eiede dengang Gaarden Kjelbet eller Kjølet, hvor deres Portraiter endnu skulle findes.

Bjornhaves Privilegier grunde sig paa et Thingsvidne af 1532, stadfæstet 1656.

Ved Anslæt ud mod Havet findes det mærkelige Døbtidsminde „Steenovnen“, hvor flere Steen danne en Kreds med Åbning mod Vst og bære en endnu større Overligger.

Bjerning Sogn, Annex til Moltrup Sogn i Haderslev Herred, hører deels til Thystrup, deels til Haderslev Herred, omgivet af Moltrup, Gammelhaderslev, Fjelstrup og Thystrup Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, $2\frac{3}{4}$ M. s. for Kolding og $\frac{3}{4}$ M. n. for Haderslev. Areal, c. 3666 Tdr. Land, er bølgeformigt med ikke ubetydelig Skov, deriblandt de til det 1ste Haderslevske Stoddistrict hørende Statskove Kemstedebuskt med Vesterstov, 259 Tdr. Land a 260 □ R., og endeel af den under Nastrup Sogn omtalte Labegaards Østerskov; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Sillerupbækken gjenløber Sognet i østlig Retning og danner Grændsen mellem Haderslev og Thystrup Herreder. Hovedlandbeveien og den gamle Vandvei fra Kolding til Haderslev passere Sognet.

I Sognet: I. Til Thystrup Herred: Bjerning Kirke, eenligt beliggende tæt vest for Hovedlandbeveien; Bjerne Kørkjær, Skovbølling med Skole og Rabdrup

II. Til Haderslev Herred: Bjen Errigsted; Skovriderbøligen Ulfshuus, Gd. Bjerningrød og Kroen Tømmeshuus.

Kalt i Sognet 8 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 9 $\frac{1}{2}$ G. og 3 $\frac{1}{4}$ G. samt 34 H. med Jord og 4 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 4 G. og 22 H.

Indvaanere: 506, hvoraf 340 i Thystrup Herred og 166 i Haderslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet; til de fleste Gaarde hører Skov, som giver nogen Indtægt for Eierne og spskfølsætter endeel Arbeidere.

Den større nordlige Deel af Sognet hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre sydlige, det saakaldte

Errigsted District, hører under Haberslev Herreds Jurisdiction (Haberslev). Hele Sognet hører under Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pphiscatdistrict (Haberslev). Sognet danner Amtets 64de og 77de Vægd og udgjør 2 Sognefogeddistricter, men kun eet fattig- og Skoledistrict. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd.

Kirken er af Kampesteen, Taarnet af Muursteen. Kun Kirkens vestre Ende er hvælvet. Altertavlen er gammel, men uden Kunstværk. Capellet St. Petri i Bjerringh stiftedes 1406 af Biskop Johan Stoudelev til Capitlet i Haberslev.

Om Gaarden Bjerringsrød findes Spor af gamle Volde, der tyde paa, at den har været en gammel adelig Gaard. Bjerringsrød eiedes i anden Halvdeel af det 16de Aarhundrede af Moritz von Aplefeldt Godstes Søn. Den skal ogsaa endnu have enkelte Friheder.

Steppinge Sogn, hvoraf enbeel hører til Gram Herred, omgibet af Annerfognet Frørup, Øbis, Hjærndrup, Magsstrup, Sommersted og Jels Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. s. v. for Kolbing og 1 $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Haberslev. Areal, c. 6260 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, især i den østlige Deel (Kobjerg 312' og Højbjerg 306') med ikke ubetydelig Skov, hvoraf Høirup og Vert Skove ere Resten af den store Farris-Skov; Jordsmønnen er af blandet Bestaafenhed, i Almindelighed let; bedst er det i den nordlige Deel. Fovsaen gennemløber Sognet i sydvestlig Retning og danner Grænfsen mellem den til Thystrup og den til Gram Herred hørende Deel af Sognet.

3 Sognet: I. Til Thystrup Herred: Bherne Steppinge med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Underup med den større privilegerede Gaard Underupgaard med 245 Tdr. Land à 320 □ R., Kolstrup og Hjærndrup med Skole. II. Til Gram Herred: Bhen Høirup, hvori en større Gaard med 136 Tdr. Statteareal; nogle udflittede Steder kaldes Klaborg og en større Gaard Saaterup med 127 Tdr. Statteareal, Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Toggerup (Taabdrup) med 177 Tdr. Statteareal; en udflittet Gaard hedder Steenskjær. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ Ø., 32 $\frac{1}{2}$ Ø., 13 $\frac{1}{4}$ Ø. og 1 mindre Gaard samt 75 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 9 Ø. og 37 H.

Indvaanere: 1227, hvoraf 874 i Thystrup Herred og 353 i Haberslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. 3 Sognet ere nogle mindre Teglværker.

Sognets større sydøstlige Deel hører under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haberslev), medens den mindre nordvestlige Deel hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev). Hele Sognet hører under Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pphiscatdistrict (Haberslev). Danner Amtets 43de og 44de samt 104de Vægd. Den til Thystrup Herred hørende Deel udgjør eet Sognefogeddistrict, hvormod den til Gram Herred hørende Deel danner eet Sognefogeddistrict i Forening med den til samme Herred hørende Deel af Øbis Sogn (det saakaldte Høirup District). Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 2300 Rd. Afvøde Degn Jørgen Zverfen har testamenteret Sognet

et Huus til Bolig for Skolelæreren i Steppinge og Bjerndrup samt Capitaler til et Beløb af 7460 Rd., hvoraf Renterne tilfalde Sognets Skolelærere og Skoler.

Kirken, opført deels af Kampsteen og deels af Muursteen, har et meget svært Taarn i den østre Ende. Loftet er hvælvet heelt igjennem. Den bærer Spor af at være forlænget, hvilket ogsaa Sagnet bekræfter. Altertavlen, der er uden Kunstværk, bærer Aarsallet 1612; paa Prædikestolen faaer 1558. Tavle over Præsterne efter Reformationen.

I dette Sogn har tidligere ligget et Par mindre Herregaarde, Bjerndrupgaard og Laabrup eller Lovtrup (Loggerup), hvilken sidste var en kongelig Forpagtergaard, der udparcelleredes 1777; Laabrup tilhørte i det 16de Aarhundrede Christiern Mund (+ 1579), hvis Datter Else Mund blev gift med Christoffer v. Gersdorff, som 1605 skæbde den til Christian IV. mod paa sin og Pustruus Livstid at forlenes med Lønborg Bispegaard. Frørup havde forhen sin egen Kirke sælles med Bramdrup (see Ødis Sogn).

Ved Steppinge fandt en Fægtning Sted d. 8de August 1848 (hvorefter endel preussiske Kyraskerer bleve tagne tilfange), den sidste i dette Aars Felttog. Ved Byen Frørup stod endnu for nogle Aar siden Reiser af Kampegen „Garriskongen.“

Frørup Sogn, Annex til Steppinge Sogn, omgivet af dette, Ødis, Taps, Thrstrup og Bjerndrup Sogne. Kirken omtrent midt i Sagnet, $1\frac{3}{4}$ M. s. v. for Kolbing og 2 M. n. v. for Haderslev. Arealet, c. 3426 Tdr. Land, hvoraf noget Skov, er høitliggende og bakket; Jordsmønnen er af god leermuldet Bestaffenhed. Fovsaaen danner Sognets nordvestlige Grændse.

I Sagnet: Bjerne Frørup med Kirke, Skole, Kro og en større Gaard med 260 Tdr. Land à 320 □ R., Frøruprød og Brænore; Brænore Vindmølle; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Sønderflovgaard, Mølsflovgaard, Østergaard, Geilbjerg, Dridevad, et Huus ved Broen over Fovsaaen. Ialt i Sagnet 1 større Gaard, 9 Heelgaarde, 14 $\frac{1}{2}$ G. og 4 $\frac{1}{4}$ G. samt 33 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 7 G. og 26 H.

Indvaanere: 631. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), forsvrigt under samme Administrations-Inddelinger som Hovedsagnet. Det danner Amtets 45de og 46de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken, med Taarn, er opført deels af Kampsteen og deels af Muursteen. Kun Choret er hvælvet; Bue mellem dette og Skibet er rund. I Taarnet er indmuret en Ligsteen over Mogens Raas til Brenduhr og hans tvende Pustruer Dorthe Sefstede og Anne Ransau. Altertavle uden Værd. Tavle over Præsterne efter Reformationen.

I Frørup Sogn har ligget en Herregaard Brenduhr, som i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede tilhørte Emil Emmiksen, hvis tvende Døttre blev gift med Erik Raas og Albert Maltesen (Biffert); deres Sønner Mogens Raas (+ 1582) og Christen Maltesen (+ 1592), skrives til Brenduhr. 1583 folgte Christen Maltesen sin Halvdeel i Gaarden og 1584 Mogens Raas's Enke Anna Ransau den anden Halvpart til Kongen. I Nærheden af Kirkebyen vises Voldstederne af et Par andre adelige Gaarde Lausvold (ogsaa kaldet Herregaardsvold) ved Østfiden af Besterflov og Ebbesholm i den nære Dal.

Ødis Sogn (blandet; den vestlige Deel hører til Gram Herred), er omgivet af Bonfild, Taps, Frørup, Steppinge og Jels Sogne samt af Bamdrup og Hjarup Sogne i Nørre-Jylland. Kirken omtrent midt i Sagnet, $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Kolbing og $2\frac{1}{4}$ M. n. v. for Haderslev. Arealet, c. 7327 Tdr. Land, hvoraf den flestvigste Deel c. 6894 Tdr.

og den kongerigste 433 Tdr. Land, er bølgefornigt, og Jordsmonnet er af god mulbet Bestaffenhed, dog noget let i den vestlige Deel. De til det 2det Haderslevske Skovriderdistrikt hørende Statsklove Fovsletskov, 474 Tdr. Land og Drennerupskov, 82 $\frac{1}{2}$ Td. Land à 260 □ R., samt en Deel af Domainemosen Swanemose, 186 $\frac{1}{2}$ Td. Land à 260 □ R., ere beliggende i Sognet. Fovsaaen udspringer her i Sognet og danner Sydostgrændsen; paa sit Løb mod Sydvest faaer den senere Rudn af Nørre- eller Gram-Na, der efter at have forenet sig med Sønder- eller Gjelsaa, danner Ribe- eller Nipsaa. Den kongerigste Deels Hst. er 24 $\frac{1}{16}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigste Deel og hørende til Thystrup Herred: Byen Ødis med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og 1 større Gaard paa 144 Tdr. Skatteareal; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Fovsletgaard med 136 Tdr. Skatteareal; endel benævnte Parceller ere Skovfogedstebet Fovsletlund, Hoppeshuse, Godromshuse, Trodsborg, Krandsbjerg, Christiansholm, Lærkeborg og Langbjerg m. fl.; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Nørre-Skovgaard, Drljærgaard, Fløibjerg, Tagfjær, Østergaard og Sønder-Skovgaard. Til Gram Herred hører: En Deel af Byen Bramdrup (Ødis-Bramdrup til Forskiel fra Bramdrup i Nolsrup Sogn) med Skole og Kro; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Drennerupgaard, 161 Tdr. Skatteareal; Drennerup Nygaard med Drainrørsfabrik; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Bramdrupgaard med 330 Tdr. Land à 320 □ R., Staverled, Farris, Riglandsæg, Østergaard, Petersborg Vindmølle. Ialt i den slesvigste Deel Præstegaarden, 4 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 18 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 126 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 124 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Bramdrup 1 Heelgaard, 1 $\frac{3}{4}$ G., 1 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G. og 2 mindre Gaarde samt 4 H. med Jord og 2 H. uden Jord.

Indvaanere: 1525, hvoraf slesvigste 1440 og kongerigste 85; af de slesvigste 812 i Thystrup Herred og 628 i Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet; Skovarbeide beskæftiger endel Arbeidsfolk. I Sognet ere nogle Teglværker og Drainrørsfabrikker samt et Brændeviinsbrænderi.

Af den slesvigste Deel af Sognet hører den større østlige Deel under Thystrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), medens den mindre vestlige Deel hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele den slesvigste Deel hører under Haderslev Østeraamtstuebistric (Haderslev), Østeraamts Huusfogedbistric (Haderslev) og Haderslev Pphiscatbistric (Haderslev). Danner Amtets 47de og 96de Lægd. Den til Thystrup Herred hørende Deel udgjør eet Sognesogedbistric, medens den til Gram Herred hørende Deel danner et eget Sognesogedbistric i Forening med den Deel af Steppinge Sogn, der hører til Gram Herred (det saakaldte Høirup Distrikt). Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; bets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Mars Middeltal anslaaes til 1700 Rd. Fattigvæsenet eier 3 Legater til et Beløb af 1800 Rd.

Den kongerigfte Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Anst og Slangø Herreders Jurisdiction (Kolding), Ribe Amtstuebidistrict (Ribe), Kolding Lægedistrict (Kolding); 4de Vgds. Danner i Forening med Hjarup Sogn Ribe Amts 7de Lægd. Udgjør en egen Commune med Sognesoged. Fattigvæsenet bestyres ifølge Praxis efter kongerigft Lovgivning, hvorimod Skolevæsenet hører under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigst Lovgivning. Som forhenværende Fæstegods til Hovedgaarden Østerbygaard i Bamdrup Sogn indbetales de kongelige Statter og Afgifter til Eieren af denne Gaard, der igjen indsender dem til Amtstuen i Ribe.

Kirken er en i Aarene 1856 og 1857 ved Bygningsinspecteur Winstrup ny opført Bygning; dog undtages derfra Taarnet, som ved Ombygningen blev staaende og noget forhøjet samt forsynet med et spidst opløbende Spiir. Den egentlige Kirke danner en afgang Kirkant, der er afsluttet mod Vst med en halv Deltant, som danner Choret. Den er indtil Binduerne opført af Kampsteen og derover af Muursteen. Kirken er tækket med Stifer, hvælvet og i det Hele med runde Buer. Indgangsdøren er i den vestre Ende under Taarnet, i hvilket er anbragt et Orgel, hvortil afsøde Brygger Brandorf i Kjøbenhavn har skænket 1000 Rd. I den anden Ende af Kirken er Alteret med Altertable malet af Roed, forestillende Jesus og Disciplene i Emaus. Bag Alteret et lille Sacrifi. I Vestibulen er fra den ældre Kirke indmuret den i Danske Atlas ommeldte Ligsteen over Christoffer Johansen Lindenov, † 1585, og Husfru.

I dette Sogn har der forhen ligget to adelige Gaarde Drennderup og Fobisset, hvilke begge have tilhørt Familien Lindenov. Navnet Fobisset forekommer første Gang i Aaret 1390 i et Document, hvori der tales om Heste, der græssede in campo Fubbethslæet. 1477 nævnes Fru Margrete Emmiksdatter til Fobisset, Johan Johannsens Enke; 1525 Hans Johansen til Fobisset; 1541 Christoffer Johansen. 1567 Hans Johansen, † 1568, 1581 dennes Søn af samme Navn, som 1584 skjøbte Fobisset til Kongen. Drennderup skjøb Hans Lindenov Christoffers Søn 1584 til Kongen for Drølevkloster. Drennderup og Fobisset vare derefter kongelige Forpagter eller Pensionatigaarde indtil Udparcelleringen og Salget 1793 og 1797. Hans Johansen Lindenov havde ved Mageliste med Kong Frederik II. ogsaa faaet Pundslund-Kloster i Jylland (1581) og Gauns i Stælland (1584). Sagnet om Ridder Abelbrand, der beilede til en Høn Jomfru, men blev forsmaaet og haanet, hvorfor han svor at tage en blodig Hævn, som han udførte ved at reise bort og ufornøbet at komme tilbage en Søndag, da hun kjørte til Kirke, (han rev hende ud af Armen og slæbte hende efter sin Hest til sin Gaard), henlægges af Befolkningen her paa Egnen til Drennderup og Fobisset; Bisen synges ofte af Ungdommen, og paa Drennderupgaard, hvor bemeldte Jomfrues Hoved endnu skal opbevares, spørger det (!).

Til Ddis Sogn hørte for noget over 100 Aar siden Østerbygaard, der nu regnes til Bamdrup Sogn i Nørre-Jylland; en anden Gaard laae efter Sagnet paa Drideljar s. o. for Ddis. Vst for Fobisset findes Steenbroen og Løstegrosterne af en By af samme Navn. Ogsaa Drennderup maa efter Navnet at domme have været en By.

Jmellem Bramdrup og Høirup (i Steppinge Sogn) har tidligere staaet en Kirke, hvortil disse to Byer hørte, og som var Annex til Ddis.

Haderslev Herred,

det sydøstligste i Haderslev Amt, omgives af Aabenraa Amt, Lille-Belt, Thystrup og Gram Herreder. Haderslev-Fjord og Dam deler Herredet i en mindre nordlig og en større sydlig Deel, hvilken sidste, der mod Øst og Syd er omgivet af Lille-Belt, almindelig kaldes Haderslevnæs. Til Herredet hører Den Arø og nogle Holme i Lille-Belt. I Herredet er Kjøbstaden Haderslev beliggende. Fladeindhold c. $4\frac{1}{10}$ □ M. Herredet omfatter Vilstrup, Starup, Grarup, Halk, Øsbj, Bønsbæk, Aastrup og Moltrup Sogne samt Dele af Gammelhaderslev, Høptrup, Hjelstrup og Bjerning Sogne. Jorderne ere i det Hele taget af god leermuldet Bestaffenhed. Ikke ubetydelig Skov, hvoraf en Deel er Statsskov, findes spredt over hele Herredet. Indbuanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 9777. Det ordinære Blovstal er $203\frac{1}{9}$, og extraordinaire Blovstal $225\frac{1}{5}$. Skattearealet er 28,345 Tdr. med en Taxationsværdi af 3,629,100 Rd. I 1859 fandtes 6 Landbrug større end en Heelgaard, 9 Præstegaarde, 46 Heelgaarde, 107 $\frac{3}{4}$ G., 183 $\frac{1}{2}$ G., 76 $\frac{1}{4}$ G. og 23 endnu mindre Gaarde samt 640 Huse med Jord og 250 Huse uden Jord.

Gammelhaderslev Sogn, hvoraf en Deel hører til Gram Herred, er et Landsogn, til hvilket en Deel af Byen Haderslev (St. Severins Sogn) i kirkelig Henseende hører. Det er omgivet af Hammelev, Moltrup, Aastrup, Starup og Høptrup Sogne samt Haderslev Bymarker og Haderslev-Fjord. Arealet, c. 4400 Tdr. Land, er bakket med Fald mod Haderslev-Dam (Erlev-Banke) og Fjord. Af Skove findes endeel Smaapletter. Eishøl-Sø er nu udtørret til Eng. Størsteparten af den $\frac{1}{2}$ M. lange, smalle Indsø Haderslev-Dam, der er kongelig Domaine, er omgivet af Sognets Jorder; i den falder det nordfra kommende mindre Vandløb Skallebækken, der danner Grænsen for den Deel af Sagnet, som hører til Gram Herred. Hovedlandeveien fra Haderslev til Kolding og Landeveien fra Haderslev til Ribe passerer Sagnet.

I Sagnet: Kirkebyen Gammelhaderslev, der støder til den vestlige Ende af Kjøbstaden Haderslev; her er beliggende Kirken, Præstegaarden, 2 Skoler, Amtmandens Tjenstbolig, Amtstjenerens Gaard, Haderslev Herreds Thinghuus, Østeramtets Arresthuus, Engehuset kaldet Christine-Frederikke Stiftelse, de saakaldte Bøndergaarde, hvis Jorder for en Deel ere solgte til og bebyggede af Kjøbstadbeboere; endvidere Byerne Eishøl, Erlev, Fredsted med en lille Papiirmølle paa et herfra udlyttet Sted, Ørbøl (de to sidstnævnte Byer til Gram Herred). Enfælliggende Steder ere Stokkehoved, Skallebæk, Skøttøminde,

Hørregaard, Hartjærgaard, Knurborg, Etlehuus og enbeel af Rabegaardens bebyggede Parceller n. o. for Haderslev, Langtjærgaarde (2 G.) syd for Haderslev. Falt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 2 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 10 mindre Gaarde samt 47 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 17 G. og 29 H.

Indvaanere: 1199, hvoraf 1037 i Haderslev Herred og 162 i Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. Mange Familier have Erhverv ved Dagleie i Haderslev. I Sognet er beliggende Haderslev Slotsvandmølle, Veirmøllen Olaf Nyes Minde og en Hørbrydningsfabrik. Forøvrigt boe flere Embedsmænd og Familier udenfor Bøndestanden paa Sognets Grund.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), med Undtagelse af Bjerne Fredsted og Dybøl, der høre under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Hele Sognet hører under Haderslev Østeramtsdistrikt (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Physicatsdistrikt (Haderslev). Den til Haderslev Herred hørende Deel danner Amtets 75de Lægd; den til Gram Herred hørende Deel danner i Forening med Arup og Gjelstoft i Gram Sogn Amtets 103die Lægd. Det egentlige Landsogn er deelt i 2 Sognefogeddistricter, hvoraf den under Haderslev Herred hørende Deel i Forening med de toende syd for Haderslev beliggende, men i kirkelig Henseende til Fruer eller Marie Sogn hørende Langtjærgaarde, udgjør det ene, og den under Gram Herred hørende Deel i Forbindelse med Arup og Gjelstoft i Gram Sogn (det saakaldte Fredsted District) udgjør det andet. Mærkes maa nu ogsaa Kgl. Resol. af 11te Marts 1861, hvorved Haderslev Søndermark (Sønderottingerne) og de saakaldte Frikobler ere henlagte under Gammelhadørslev Sogn. Patronatsretten til Kirken har Kongen, der besætter Præstefaldet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til c. 2700 Rd.

Kirken, der var helliget St. Severin, er opført af Kampsteen med senere Tilbygninger for begge Enden af Muursteen; den har et lavt Taarn og spidsbuede Hvælvinger i Choret og under Taarnet; Orgelet er af Mangel paa Plads anbragt over Alteret. Kirken er oplyst med en Rønde smagløse Pulpiturer og Stole; den kan ikke rumme den talrige Menighed, hvorfor en Ombygning er paatænkt, naar Provstiets Kirkekaase, der i de sidste 7 Aar alt har ombygget 3 Kirker, erholder Midler dertil. Granit Døbefont.

$\frac{1}{4}$ Mil vest for Gammelhadørslev, tæt nord for Veien til Ribe, ligger den mægtige Borgplads Bøghoved, hvor det gamle Slot Haderslevhuus laae; ethvert Spor af Slottet er imidlertid forsvundet. Den er nu en stor Stovbevoret Høi med Spalseraanlæg og et Forspidskæstet. Stoven er tillagt Amtmandsembedet. I 1861 er denne ved Naturfjønbed og historiske Minder udmærkede Plads udsæet til Sognets Grusbanke og Stenbrud. Skallebæk var tidligere Slotsmølle. Om Haderslevhuus see forøvrigt Haderslev.

I Egsbøl (Egelsbøl) var i det 15de og 16de Aarhundrede en adelig Gaard, der eiedes først af Familien Rønnoov (1439 Claus Rønnoov), siden af von der Wisch (Denne von der Wisch 1475); ved Midten af det 16de Aarhundrede er Gaarden kommen til Regjeringen. En tæt nordost for Byen beliggende Borgplads med tydelige Spor af Volde og Grave, som enten har ligget i Ranten af eller i selve den udtørrede Egsbøl-Sø, har vist hørt til denne Gaard. I et Amtsregister fra Aaret 1580 betegnes som forpændende Egelsbøl-Tjenere følgende: i Agerstov Sogn 6 Gaarde, i Vestoft S. 2 G., i Tistlund S. 31 større og mindre G., i Mølstrup S. 11 større og mindre G., i Bjerning S. 2 G., i Bønsbæk S. 10 G., i Aastrup

S. til „Stenbewith“ 11 G., hvoraf Siden Ladegaard sammensattes, og endelig i Tyrstrup S. 1 G. samt i Hjelstrup S. 2 G., ialt 76 større og mindre Hæftegaarde.

Høptrup Sogn, hvoraf den sydlige Deel hører til Gram Herred, er omgivet af Haderslev-Dam, Vedsted, Hammelev, Gammelhaderslev, Bilsstrup og Øster-Løgum Sogne samt af Lille-Velt med Gjenner-Fjord*). Kirken midt i Sognet, 1 M. s. for Haderslev og 2 M. n. for Abenraa. Arealet, c. 8600 Tdr. Land, er bakket og deelt i tolvde omtrent lige store Dele ved en dnh og temmelig bred Dal, hvis østlige Deel optages af den c. 300 Tdr. Land store Sliv-Sø, der kun ved en smal og lav Landstrimmel er adskilt fra Lille-Velt; en fra Vedsted Sogn kommende Na gennemløber Dalen og Søen; den optager flere nord og sydfra kommende mindre Vandløb. Den lille Bamhul-Sø ligger mod Nord med Afløb til Haderslev-Dam. Ikke ubetydelig Skov findes spredt i Sognet, især i den vestlige og nordlige Deel; her ligger omtrent Halvdelen af den under Hammelev Sogn omtalte Statsskov Bamhul Skov. Jordsmønnen er af god muldet og leermuldet Bestaffenhed, og Sognet er rigeligt forsynet med Eng og Mose, der er helbittigt fordeelt. Hovedlandveien fra Haderslev til Abenraa passerer Sognet. Den lille Ø Kalvø i Gjenner-Fjord hører til Sognet.

I Sognet: I. Under Haderslev Herred: Bherne Høptrup-Kirkeby med Kirke, Præstegaard og Kro, Nørre-Marstrup med en større Gaard paa c. 200 Tdr. Land à 260 □ R., Sønder-Marstrup med Skole, Kro og en større Gaard paa 169 Tdr. Land à 260 □ R., Over-Kjærstrup, Næder-Kjærstrup og Langhorn endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Bamhul 2 G., en Kradsuldmølle, Nørrestovgaard, Brebraa 2 G., Steenbjergsgaard, Fuglsang og Slivsgaarde 2 G. Ialt Præstegaarden, 2 større Gaarde, 9 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 62 H. med Jord og 16 H. uden Jord.

II. Under Gram Herred: Bherne Høptrup med Skole, Dirnæs med Skole, og Sønderballe med Skole; endvidere Østergaards Vandmølle med 127 Tdr. Land à 260 □ R., Aulsgaarden Hovgaard med 207 Tdr. Land à 260 □ R., Skjærbæk 3 G., Ditesgaard, Jørgensgaard og paa Den Kalvø et Skibsværft. Ialt 1 Vandmølle, 1 større Gaard, 8 Heelgaarde, 7 $\frac{3}{4}$ G., 18 $\frac{1}{2}$ G. og 5 $\frac{1}{4}$ G. samt 65 H. med Jord og 25 H. uden Jord.

Ialt i hele Sognet Præstegaarden, 1 Vandmølle, 1 Kradsuldmølle, 3 større Gaarde, 17 Heelgaarde, 13 $\frac{3}{4}$ G., 35 $\frac{1}{2}$ G., 15 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 127 H. med Jord og 41 H. uden Jord, og et Skibsværft. Udenfor Bherne ere beliggende 26 G. og 67 H.

Indvaanere: 1948. Deraf 927 i den nordlige Deel af Sognet, Høptrup Nørre-Sogn, under Haderslev Herred, af disse igjen 114 i Bilsstrup Over-Kjærstrup, der i geistlig Henseende hører til Bilsstrup Sogn; 1021 i den sydlige Deel af Sognet, Høptrup Sønder-Sogn under Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet, og ved Skovarbejde haves nogen Bifortjeneste. I Sønderballe ere endeel Fiskere, der i Gjenner-Fjord og Lille-Velt drive ikke ubetydeligt Fiskeri og daglig affætte Udbyttet i

*) Disse Bønde omgive en Halvø, hvis yderste Pynt kaldes Sønderballe-Høved.

Haberslev. Paa den lille Ø Kalvø i den dybe Gjenner-Fjord er af den afbøde dristige Agent Bruhn i Abenraa anlagt et bethdeligt Skibsværft. Værftet, der er overtaget af Bruhns Arvinger, er dog paa Grund af de uheldige Conjunctioner i de senere Aar midlertidig standset.

Den nordlige Deel af Sognet hører under Haberslev Herreds Jurisdiction (Haberslev). Det danner Amtets 74de Lægd og udgjør et Sognesogedistrict. (Af Byen Over-Njørstrup høre kun 3 G. i kirkelig Henseende til Sognet, Resten hører til Bilsstrup Sogn, hvorimod hele Byen i verdslig Henseende hører til Høptrup Sogn.) Den sydlige Deel af Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev). Det danner Amtets 81de, 82de og 83de Lægd og udgjør eet Sognesogedistrict. Hele Sognet hører til Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pphficatdistrict (Haberslev). Rengen har Patronatsretten til Kirken og besætter Præstefaldet umiddelbart; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 2800 Rb. Sognet eier et af Degenen Johnsen stiftet Legat paa 2580 Rb., hvoraf den aarlige Rente tilfalder Skole- og Fattigvæsenet.

Kirken, der hører til de ældste Rundbuebygninger i Landet, opført af Kampesten og Muursteen, tækket med Bly, er bygget i Form af et Kors med et lille Træspir over Korset, har 7 rundbuede Prælvinger i Hovedskibet og 1 Prælvning i hver af Korsfløiene; Sacristiet er ligeledes prælvvet. Gammel Døbefont. Ifølge en Indskrift paa en gammel Klokke fra 1403 var Kirken helliget St. Nicolaus. 1850 skænkede Biskop Vertbold af Slesvig Kirken til Domprovsten i Haberslev.

Høptrup er bleven bekendt i det første Felttog i den slesvigiske Krig 1848 ved en Kamp Natten imellem 6te og 7de Juni mellem danske Jægere og Husarer og omtrent 500 tydske af den bairiske Oberst v. d. Tann anførte Friskarmand, hvilke som liggende i den Hensigt at overrumple den danske Avantgarde. Nogle Husarer tilligemed to Officerer bleve tagne tilfange, og Friskarerne bemægtigede sig en Kanon, den eneste, som tabtes fra dansk Side under Felttoget.

D. Aft. meddeler, at der i dette Sogn skal forhen have boet to Kamper Grim og Vogt, som levede i Uenighed med hinanden, „og vises endnu deres Grave paa Marken ved Præstegaarden.“

Hovgaard synes tidligere at have været en Hovedgaard med Rettigheder som saadan. En Ansøgning indgivet til Kong Christian VI. om Stabsæftelse af dens Privilegier blev imidlertid ikke bevilget.

J. W. Wardmann, Uegiver af historiske og flere Skrifter, født paa Bornholm 1803, var Præst i Høptrup fra 1850 til sin Død 1861.

Bilsstrup Sogn omgivet af Høptrup, Haberslev Marie, Starup og Hall Sogne samt af Eliv-Eø og en Bugt af Lille-Belt, hvis inderste Deel kaldes Sandvig. Kirken, vestligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Haberslev og $2\frac{1}{4}$ M. n. o. for Abenraa. Arealet, c. 4526 Tdr. Land, er i det Hele fladt, mod Syd bakket med jævnt Ufald mod Eliv-Eø og steile Brinker langs Kysten; ud mod Havet findes temmelig betydelige Stove; Jordsmønnet er af fortrinlig muldet og leermuldet Bestaffenhed. Et mindre Vandløb løber i sydlig Retning gjennem et Engdrag til Eliv-Eø; et andet, der falder i Sandvig, danner Østgrænsen. Hovedlandeveien fra Haberslev til Abenraa passerer Sognets Nordvestspids.

I Sognet: Byerne Nørre-Bilsstrup med Kirken lidt syd for Byen og Skole, Sønder-Bilsstrup med Præstegaard, Skole, Kjeldstrup, adspredt liggende By, Grøbeøl og Hovst; endvidere Gaardene Bilsstrupgaard, Lavesgaard, Bodskov, Andersgaard, Bøns-

mose, Lund og Kroen Sølyst med Vadested. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 12 $\frac{3}{4}$ G., 25 $\frac{1}{2}$ G. og 5 $\frac{1}{4}$ G. samt 77 H. med Jord og 11 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 17 H.

Indvaanere: 999. Jordbrug er Hovederhvervet. Skovarbejde og Fiskeri give nogen Fortjeneste.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogedbdistrict (Haderslev) og Haderslev Pphficatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 73de Vægd og udgjør eet Sognefogedbdistrict. (3 geistlig Henseende hører Byen Over-Kjærstrup til dette Sogn paa 3 G. nær, der høre til Høpstrup Sogn, hvortil hele Byen hører i verdslig Henseende.) Kongen har Patronatsretten til Kirken, og besætter Præstekalbet umiddelbart; dets Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2500 Rd.

Kirken, af Muursteen i Korsform, har Hvalvinger samt Taarn med heit Sviir, Orgel og gammel Døbefont. I en Granitsteen i Kirkens Sideræg er indbugget et Vaaben med en Baad og en Aare i, formodentlig den gamle Familie Baads Vaaben.

Ifølge Baldemar II.'s Jordebog 1231 var der i Byerne Bilstrup og Kirstrup („Bilstrup“ og „Kyrstrup“) noget Kongsgods (nemlig i Bilstrup i Mark Gulb og i Kyrstrup 6 Mark Solb). At disse Eiendomme her, som andetteds, senere bleve adelige, bliver sandsynligt ved de Spor af Borgplads, der findes ved Sønder-Bilstrup, Bøstov, Bønsmose samt ved en krebsrund Grav med Spor til Kjeldere i Kjærstrup ved 4 af Byens Gaarde, som kaldes „paa Herregaarden.“ Bøvner Esbern Tagelson Hænsede 1349 sit Gods i Nørre-Bilstrup til Domkapitlet i Haderslev, til hvem ogsaa Claus Rimbe paa Torning 1417 solgte blandt andet Gaarden Bønsmose (Dønsmose); fra dette Capitelsgods stammer det Fæstegods, som Kirken og Hospitalet i Haderslev endnu eier her i Sognet. 3 Gaarde, saakaldte Gelling-Tjenere, ere Fæstegaarde under Hospitalet Goschenhoff i Eternsørde (oprettet af Gosche v. Ahlefeldt til Gelling). Paa Markerne findes mange Gravhøie fra Hedenosl.

Efter Rhode har Sognets Navn tidligere været Veibøl-Bilstrup. Samme Forfatter meddeleer, at Præstegaarden Aar 1603 afbrændte, og forklarer, hvorledes dette gif til, saaledes: „Præsten Dr. Wopfen erindrede Pigerne Tid efter Tid, at bære deres Garn om Aftenen betimeligen ind af Blegen, men hans Formaninger vilde ikke frugte paa Letsindeghed hvorover, da de en Aften atter sigdig kom ind med Garnet, han af Forbittelse snappede Garnet og fastede paa Ilden. Huset brændte af, men han blev ogsaa dømt paa egen Bekostning at opbygge det igjen.“ Poul Zoega var her Præst 1659—88, efter ham Sønnen Mathias Zoega 1688—1749, altsaa i 61 Aar, og dennes Søn igjen efter ham 1749—55. Poul Zoegas Bedstefader var af italiensk adelig Familie, men maatte formedelst en Duel, hvori han skød sin Modstander, forlade sit Fædreland; Sidstnævntes Søn Mathias Zoega der var Cantor i Slesvig, var den første af denne Familie i Danmark.

Sølyst er et formedelst sin smukke Beliggenhed ved Sandvig med vid Udflugt til Byen og Als og sine gode Søbade af Hadersleverne meget besøgt Fortrykelsessted.

Starup Sogn omgivet af Anneret Grarup, Halk, Bilstrup og Haderslev Marie Sogne samt af Haderslev-Fjord. Kirken nordligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. ø. for Haderslev. Areal, c. 3531 Tdr. Land, er hølgeformigt med Affald mod Haderslev-Fjord; enkelte Skovpletter findes hist og her; Jordsmonnet er i den nordlige Deel langs Fjorden let og sandet, og enkelte Lignpletter paa Bakkefraaingerne minde endnu om den fordums Hede; i den mellemste og sydlige Deel af Sognet er Jordsmonnet derimod af fortrinlig leermuldet Bessaffenhed. Tvende mindre Vandløb falde i Haderslev-Fjord. Aarøund-Haderslev Hovedlandevei passerer Sognet.

3 Sagnet: Starup Kirke med Præstegaarden eenligt beliggende ved Haberslev-Fjord, Bjerne Brodersbøl, Vandling med Vandlinggaard, Lønt og Lunding med Skole (beliggende paa Marken mellem de 4 Bjer) og en Frigaard; Fri- og Salariegaarden Dulsfjær (226 Tdr. Land à 320 □ R.) Salt i Sagnet Præstegaarden, 1 større Gaarde, 9 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 68 H. med Jord og 23 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 4 G. og 36 H.

Indvaanere: 799. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Haberslev Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramistuebistric (Haberslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haberslev) og Haberslev Pphycatbistric (Haberslev). Danner Amtets 72de Lægd og udgjør eet Sognesfogedbistric. Præstetaldet besættets umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter en Gjennemsnitsberegning for Aarene 1853 - 57 anslaaes til 2700 Rd.

Starup Kirke ligger alene paa et lille fremspringende Næs i Haberslev-Fjord, hvorfor Sagnet ogsaa beretter, at den stylder sin Anlæggelse paa dette Sted en from Søfarende, der under en Storm var kommen i Havnød paa Fjorden, men omkøder i god Behold naaede Land paa denne Plet. Adjunct J. Helms har i „Fortsatte Meddelelser om gamle Kirkebygninger paa den jydske Halvø“ i Ny Kirkehistoriske Samlinger, 2det Bind, S. 316 ff. fremhævet denne Kirkes høie Elde og paapeget, at den for en stor Deel er opført af indenlandsk Kalkstuf. Dette gjælder navnlig Choret med sin runde Afslutning og Stibets østlige Deel; „Stibets vestlige Deel, i hvilken Kalkstufen ikke synes at være Hovedmateriale, er temmelig sikkert en senere Forlængelse, der dog tilhører en tidlig Tid, eftersom Klokketaarnet (sirkantet med spidst Tag), der tjaen senere er opført vestlig for og i Forbindelse med denne Deel, er bygget af store Muursteen i gamle Stifter.“ Chorrundingen er udsmykket med Blindinger, der omsluttet af Ejsener, som bære to smaa Rundbuer over hvert Tag. Chorbuen er rund; Choret, Taarnet og Sacrifiet hvælvet; Stibet derimod med fladt Loft. Altertavle og Prædikestol fra Christian IV.'s Tid. Epitaphium af Træ over Præsten Sebastian von Salbern (1671-1748); i Væbhuset flere Siggene, hvoriblandt en med plattysk Inscription over Jørgen (Moet) med hans tvende Hustruer Dorthé Blomme og Emerenke Pomisch af Eierstorp 1590.

I Aaret 1457 meddelte Hertug Adolf VIII. Paul Hennelesen Friheder paa Dulsfjær; 1507 gav Hertug Frederik Henrik Radsen Privilegier derpaa, hvilke endnu staadsfædes 1671 af Kong Christian V.

Vandlinggaard, der ogsaa har nogle Friheder uden at være egentlig Frigaard, blev 1543 adelig; den eiedes 1518 af Hans Reichenbach, 1556-1580 af Jørgen Moet; Danske Atlas nævner endvidere Fru Anne Christine født Hagensen, som døde 1691, Storcantøler Grev Reventlow, Baronesse v. Kielmansseck og Lorenz Hoyer.

Lunding blev privilegeret af Hertug Adolf VIII. († 1459) for Matthiis Jensen; fornyet af Dronning Dorothea 1485 for hans Sønnen Jes og Jover Mattsen; 1497 privilegerer Hertug Frederik Ris Mattsen i Lunding.

Grarup Sogn, Annex til Starup Sogn, omgivet af dette Hælt og Øsbj Sogne samt af Haberslev-Fjord. Kirken midt i Sagnet, 1 M. o. s. o. for Haberslev. Arealet, c. 1558 Tdr. Land, er bølgeformigt med Affald mod Haberslev-Fjord, hvori et mindre sydfra kommende Vandløb falder; den lille Grarup=Sø ligger mod Syd; lidt Skov findes spredt i Sagnet. Jordsmonnet, der mod Nord ved Fjorden er af lettere, er i Midten og mod Syd af fortrinlig leermulbet Bestaaffenhed. Aarsfund-Haberslev Hovedlandevei passerer Sagnet.

3 Sagnet: Bjerne Grarup med Kirke, Skole og Frigaarden

Grarupgaard, Stenderup og Soltjær med Slusefster Kro, en Deel af Heisager; endvidere Gaarden Skovbygaard med 2 Huse. Ialt i Sognet 5 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 5 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 16 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 2 G. og 8 H. Byens Heisagers Gaarde og Huse, resp. 21 og 39, hvoraf omtrent Halvparten til Grarup Sogn, ere alle paa den foreliggende Fortegnelse talte til Halk Sogn.

Indbaanere: 505. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under de samme Administrativ-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 71de Lægd og udgjør eet Sognesogedistrict, til hvilket dog den Deel af Heisager, der hører her til Sognet, ikke regnes, medens det danner baade Sognesogedistrict og Skoledistrict med Halk Sogn.

Kirken, der oprindeligt er bygget af Kampsteen, har Taarnet i den østlige Ende; dette er firkanter med spidst opløbende Tag. Choret og Sacrifiet er hvælvet, hvorimod Kirkens Skib har fladt Loft. Ingen Altertaale, men paa Alteret et Jerncrucifix.

Grarupgaard's Fribejder ere samme første Gang meddeelte 1493 i Forening med Bestergaard og Sparlund i Dsby Sogn.

Halk Sogn omgivet af Dsby, Grarup, Starup og Vilstrup Sogne samt mod Ost og Syd af Lille-Velt. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. o. for Haberslev. Areal, c. 4831 Tdr. Land, er høljeformigt med Affald mod Ost og Syd. Sognets østligste Punt hedder Halk-Hoved. I den sydlige Deel danner Lille-Velt en Bugt Sandvig, hvor et libet Nor stjærer sig ind ved Søtrog. Den lille Grarup-Sø har sit Afløb gennem Sognet til den c. 400 Tdr. Land store Bantjel-Dam, der ved en ikke bred Landstrimmel er adskilt fra Lille-Velt; et andet mindre Bantløb falder i det ovenfor omtalte Nor. Noget Skov findes hist og her, især øst for Halk By og paa Grænhsen af Vilstrup Sogn. Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed.

3 Sognet: Bjerne Halk med Kirke, Præstegaard og Skole, Heisager (omtrent Halvdelen, see foran Grarup Sogn) med Skole og Kro, Sod med en større Gaard (153 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Urtang med Vind- og Vandmølle, Vilholt 1 G. og 1 H., Frigaardene Beierholm, Langmose og Medsted, hvilken sidste bestaaer af 1 Gaard og 9 Huse i den østlige Udkant af Bjen Halk, og endelig Gaardene Bodum, Gammelgaard og Bukholm. Ialt i Sognet (heri dog hele Heisager, see ovenfor Linie 5—8) Præstegaarden, 1 større Gaard, 3 Heelgaarde, 13 $\frac{3}{4}$ G., 25 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G. og 1 mindre Gaard samt 77 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 10 G. og 21 H.

Indbaanere: 1000. Foruden Jordbrug, der er Hovederhvervet, drives noget Fiskeri i Lille-Velt og i Bantjel-Dam. Havculturen er temmelig udviklet, og ved næsten hvert Sted findes en vel vedligeholdt Blomster- og Frugthave; den indavlede Frugt, især Æbler og Blommer, forhandles, rigtignok mindre godt behandlet, til Vesterregnen. Viadlen er ikke ubetydelig; Vox og Honning affættes til Haberslev.

Sognet hører under Haberslev Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstueedistrict (Haberslev), Østeramtets Hunsfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Physicatdistrict (Haberslev). Det danner Amtets

69de og 70de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt, hvortil hele Byen Højsager hører. Præstefalbet besættes umiddelbart af Rongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middel-tal anslaaes til 1800 Rd.

Kirken, ved hvilken findes to ældgamle Egetræer, viser ved et Stykke af en Kampsteens Muur, som findes mellem dens Muurværk, at den har en høi Vælde; Taarn mod N; blytækt; de to midterste Hvelvinger tilligemed Hvelvingen i en Sidesøi ere af rundbuet Form, de øvrige, der synes senere tilføiede, spidsbuede. Altertavlen, af Træskærerarbejde, er af ringe Værd; et ældre Alterstak tilhører større Interesse. Gammelt Orgel. Over det Stolekæde, der tilhører Veierholm, findes beskæftet et Par Sporer og en Kaarde, som tidligere skal have tilhørt en for-benværende Eier af Gaarden af adelig Byrd. Paa Kirken findes Uhr.

I dette Sogn var i ældre Tid en Gaard kaldet Upperker, som 1395 var pantfæt af Jakob Jverson Bøvner til Nicolaus Kauer og 1423 blev Kjentet af dennes Sønnen Peter og Hans Kauer til Capitlet i Haderslev. Frigaarden Veierholm fik ifølge Danske Atlas sine Privilegier ved Skjøde af 1392, et dito af 1453, et dito af Biskop Stangenberg og Conventsbrødrene 1457, en Concessiøn af Kong Hans 1504, en dito af Hertug Frederik 1516 og et Benaadelsesbrev af Kong Frederik III. 1663. Af ældre Eiere nævner Danske Atlas Jesse Jverson 1403, Anders Jensen Langebiert 1413, Biskop Henrik Stangenberg, som ved ovennævnte Skjøde folgte den til Hvan Maasen og hans Sødsønde. Senere nævnes Hans Boet, som blev adlet af Kong Frederik I., og dennes mannlige Efterkommere i 4 Led. Langmose har sine Friheder ifølge Diplom af Kong Erik af Pommern 1400, et Benaadelsesbrev af Christian III. dat. Haderslev 1530 og dets Confirmation af Kong Frederik III. dat. Kjøbenhavn 21de Novbr. 1663. Ved 1660 eiede Severin von Hven Gaarden. Medted har ogsaa sine første Privilegier af Erik af Pommern, dat. Hønsborg 1416. Jev Jverson Staverkou folgte 1422 Gaarden til Haderslev Capitel.

Paa Gaarden Likholt fødtes den 30te Marts 1794 Nis Lorenzen Likholt, det danske Sprogs og den danske Sags nidkjære Forkjæmper, og paa denne sin Fædrengaard, af hvilken han i en lang Aarrække var Eier, døde han ogsaa den 14de Marts 1860.

Døbh Sogn, det østligste paa Haderslevnæs, er mod Nord omgivet af Haderslev-Fjord, hvor ved Byen Stevelt eller Stegholt er en god Ankerplads, og hvor Skibe, der skulle til og fra Haderslev viseres; mod Øst grændser Sognet til Lille-Belt med Narsund og mod Syd og Vest til Bantjel-Dam, Halt og Grarup Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 1 $\frac{1}{4}$ M. ø. for Haderslev. Areal, c. 7723 Tdr. Land, er næsten overalt fladt, med nogle Smaastove spredte i Sognet; Forbs-monnet er i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Veistaffenhed. Hovedlandeveien fra Narsund til Haderslev passerer Sognet. Den Narsø (Drø) og de ubeboede Holme Nars-Kalv og Linderum høre til Sognet.

I Sognet: Byerne Døbh med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattigarbeidshuus, Raade, Flovt, Hrup, Hastrup med Skole og Kro, Sverdrup med et Huus Snab mod Nord ved Fjorden, hvorfra Færge til Bønsbæk, Kvistrup med Skole, Stevelt (Stegholt) med Tolbcontrollørbolig, Tamdrup og Nars By med Skole (6 G. og 25 H.); endvidere Narsund Færgegaard med Overfart til Afsens (2 M.), Gjestgiversted, Post- og Befordringsexpedition, Færgehusene, 14 adspredt liggende Huse, de 2 Frigaarde Sparlund og Vester-gaard, Ob. Vilgaard, Nautrup, Hrupdal, Lundgaard, en ny hollandsk Veirmølle og et Teglblænderi (begge opførte 1860) paa Sverdrup Markt, samt de mindre Steder Hellighøi, Brendbjerg og Børløse. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 27 $\frac{3}{4}$ G.,

44 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G. og 2 mindre Gaarde samt 136 H. med Jord og 73 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 5 G. og 30 H. Indbaanere: 2018. Jordbrug er Hovederhvervet; Fiskeriet er ubetydeligt, Søfart giver derimod endeel Erhverv. Fra Den Aars affættes mange Løv. Haveculturen er i Opkomst.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstue-district (Haderslev), Østeramts Huusfoged-district (Haderslev) og Haderslev Pshficat-district (Haderslev). Det danner Amtets 66de, 67de og 68de Lægd og udgjør eet Sognefoged-district. 3 kirkelig Henseende hører 1 Gaard i Byen Stenderup, i Grarup Sogn, hertil Sognet. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 3100 Rb.

Kirken, deels af Kampesteen, deels af Muursteen, blytætt, er sikkert meget gammel, om end dens Hæde ikke naaer til 997, hvilket Aal ifølge den foreliggende Beretning findes paa Kirkens søndre Side. Den har Taarn, hvorfra en Kion Udflugt, Drgel siden 1828, Svævvinger samt Taarnuhr. Epitaphium over Simon Bertelsen, fri Bekkder paa Sparelund, død 1727, og hans Hustru, død samme Aar. Altertavlen, forestillende Kristus bedende i Gethsemane og de 3 sovende Disciple, er malet 1826 og har ikke ringe Konstværk.

Vestergaard, Sparlund og Grarupgaard i Grarup Sogn have oprindelig været forenede og derfor i Falleskab privilegerede, første Gang i Aaret 1493 og sidste Gang af Christiaan IV. i Aaret 1636.

Bonsbæk Sogn omgivet af Aastrup og Fjellstrup Sogne samt af Lille-Belt og Haderslev-Fjord. Kirken sydvestligt i Sognet, 1 M. o. n. o. for Haderslev og $3\frac{1}{4}$ M. s. o. for Rødbing. Arealen, c. 2757 Tdr. Land, er jevnt straanende fra Aastrup-Banke mod Lille-Belt og Fjorden, ved hvilken sidste findes nogle 20—30 Fod høie Brinker; ikke ubetydelige Skove findes mod Vest og Syd. Jordsmønnen er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed, dog noget let ved Ørbh og Ørbh-Hage. Et mindre Vandløb falder i Fjorden. Paa Grændsen af Fjellstrup Sogn danner Lille-Belt den lille Avne-Vig, hvori den ubetydelige Holm Avnø; det Hjørne, som derved dannes, kaldes Førl-Hage, medens den Landtunge, som stikker ud mellem Haderslev-Fjord og Beltet, kaldes Ørbh-Hage.

I Sognet: Bonsbæk Kirke med Præstegaarden Kaspergaard eenligt beliggende tæt ved Haderslev-Fjord, Bjerne Bonsbæk, Gt med Skole, Ørbh med Ørbh-Hage, Feldum; de 3 Frigaarde Væmose, Hundevad og Kragelund, Ørne Bonnetgaard og Wildfang, samt de mindre Steder Lufled, Teglgård, Alminde, Frilund og Vesterkjær. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 12 $\frac{3}{4}$ G., 11 $\frac{1}{2}$ G. og 8 $\frac{1}{4}$ G. samt 44 H. med Jord og 15 H. uden Jord. (Disse Angivelser ere, som foran anført, fra 1859; i 1861 angives 32 G., 48 H. med Jord og 34 H. uden Jord). Udenfor Bjerne ere beliggende 5 G. og 8 H.

Indbaanere: 713. Jordbrug er Hovederhvervet, men Søfart og Fiskeri ikke ubetydelig; 2 Stonnerter og 9 Jagter ere hjemmehørende her i Sognet, og fra flere Ubsfigningssteder i Fjorden udsendes Kornbarer og Brænde. Frugtavlen er betydelig; ifølge en foreliggende Beretning har hver Gaard en Frugthave, der ofte er betydelig og sjældent mindre end 4 à 6 Skpr. Land, hvoraf ofte høves en aarlig Indtægt af 100 til 150 Rb. efter Aarets Bestaffenhed, hvilket ikke lidet bidrager til den

jevne Velstand, som findes i Sognet baade blandt Gaard- og Huusmænd. I de for Landmanden uheldige Aar 1818—26 indbragte „Bildgaarden“ dog for mangen Mand Statterne, hvorfor Udby paa mange Steder maatte gaae fra Huus og Gaard. Den indavlede Frugt affætted, mindre godt behandlet, til Vesteregnen.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtsdistrikt (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrikt (Haderslev) og Haderslev Byfficatdistrikt (Haderslev). Det danner Amtets 80de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrikt. (Gaardene Gynose, Wildfang og en Gaard i Feldum høre i kirkelig Henseende under Nastrup Sogn, forøvrigt her under Sognet.) Præstekaldet besætted umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 1600 Rd. Sognet eier et Legat paa 1600 Rd., hvoraf Renten udbeles til værdige Trængende.

Kirken, tidligere helliget St. Andreas, har Taarn, er blytækt paa Skib og Chør; hvælvet i Sacrifiet og under Taarnet, men forøvrigt med fladt Loft; Skibet opført af Kampsteen, forøvrigt er Muursteen herskende i Bygningen. Døbefont af Granit. I Chøret under Gulvet er en Begravelse med 11 Kister.

Præstegaarden hedder, som foranført, Raspergaard, hvilket i Danske Atlas antages at være udleiet af Korsbrødregaard. Pastor A. N. v. Brinken til Bonsbæk har i „Schleswig-Dolsteinsche Vaterlandskunde“ II. S. 174—75 i Artikklen „Caspergaard, ein bleibender Zeuge ehemaliger Adelshumanität“ forbundet Præstegaardens Navn med den adelige Families af samme Navn, idet han antager, at denne har skænket Gaarden til Præsterne i Bonsbæk. I Jensens kirkelige Statistik I. S. 177 anføres, at Claus Jensen, den fjerde lutheriske Præst i Bonsbæk, Aar 1622 erholdt „Caspergaard“ med sin Kone Sophie, samt at han derefter antog Navn af Gaarden. Begge disse Meddelelser ere urigtige, thi et Thingvidne af 1550 nævner „en god pfehwoning to Caspergaard“ som noget allerebe dengang Gammelt. Fra Reformationen indtil 1659 var Præstembedet gjennem 4 Led i samme Familie. Den sidste af disse 4 Præster, Claus Jensen, efterlod Kaldet til sin Svigerføn Christoffer Schrøder, der atter fulgtes af Sønnen Claus Schrøder, † 1716. Claus Jensens Søn Jacob Jensen blev Præst i Starup ved at gifte den derværende Præst Peter Valkersens Enke. Han antog Navnet Caspergaard efter sit Fødested, † 1693. Claus Jacobsen Caspergaard til Løbbøl, Justitsraad og Amtsforsalter i Lhiften, en Søn af Jacob Caspergaard, blev adlet 20de Decbr. 1748; med hans Søn Hoffunker Claus Caspergaard udvøde Slægten 1769. Foruden i Danske Atlas deriveres saavel i Jensens Statistik S. 177 som i Adelslexicon I. S. 100 Raspergaard af Korsbrødregaard; noget Devius for Rigtigheden heraf er dog endnu ikke fremkommet. Sognebyens Navn var egentlig Odensbæk (1413 nævnes „ecclesia Odensbek“), hvilket man udleier af Dbin.

Gyemoos, Hundevad og Kragelund ere privilegerede i Fællesskab ved et Benaadningsbrev af Frederik I., dateret Gottorp 1507; senere har Kong Frederik III. for Kragelunds Vedkommende meddeelt et Benaadningsbrev, dateret Kjøbenhavn d. 22de Decbr. 1668.

Nastrup Sogn omgivet af Gammelhaderslev, Bjerning, Fjellstrup og Bonsbæk Sogne samt af Haderslev-Fjord. Kirken midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. o. n. o. for Haderslev. Areal, c. 3112 Tdr. Land, er i den nordlige Deel høitliggende og meget bakket (Nastrup-Banke, 234 Fod, med særdeles smuk Udsigt) med stærkt Affald mod Syd, hvor det er fladt langs Fjorden; de til det 1ste Haderslevske Skovdistrikt hørende Statskove Labegaards Østerkov 331 Tdr. Land og Nygaardskov 129 $\frac{1}{4}$ Td. Land à 260 □ R. ere tilbeels beliggende her; desforuden findes her flere mindre private Skove. Jordsmønnet er af god mulbet Bestaaffenhed, dog enkelte Steder noget let.

3 Sognet: Bjerne Over- og Nede-Nstrup, midt imellem hvilke Kirken, Præstegaarden og den større Gaard Nstrupgaard; (224 Tdr. Land à 320 □ Roder) ere beliggende, Skole i Over-Nstrup; endvidere hører til Sognet 19 af det nedlagte Domainegods Lade-gaards bebyggede Parceller, hvoriblandt Ladegaard og Stendet-gaard; eenligt beliggende ere Nygaard (Domaine, forhenværende Overførsterbolig), Fjordholm og Bygebjerg med Teglværk. Valt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 5 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G. og 6 mindre Gaarde samit 52 H. med Jord og 35 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 8 G. og 27 H.

Indvaanere: 780. Fjordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde, Fiskeri i Fjorden og ved Dagleie i Haderslev, navnlig i den senere Tid ved Opudbringningen af Fjorden, finde endeel Huusmænd Erhverv. Havelturen er i Opkomst.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeraamtstue-district (Haderslev), Østeraamts Huusfoged-district (Haderslev) og Haderslev Byfoged-district (Haderslev). Det danner Amtets 79de Lægd og udgjør eet Sognesoged-district. 3 kirkelig Henseende hører Gaardene Gymose, Bildfang og en Gaard i Faldum hertil Sognet, men forøvrigt under Bongsbæk Sogn. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken er bygget af Kampsteen, oprindelig rundbuet, med bredt Taarn. Ualmindelig smukt Kæstetloft; i Midten ligger en Pælke efter Længden af Kirken, til begge Sider af denne er Loftet inddeelt i rigt udstaarne quadratiske Fyldinger. Paa Væsttuen staaer følgende Indskrift: „Anno 1675 d. 5. Maj. Herr. Mag. Christoffer Krahe, Probst, hafver ladet dette Loft oprette paa Kirkens Bekostning der Herr Jørren Luusens var Sognepræst og Sotfred Kellen i Gynne var Kirkeværger.“ Loftet strakte sig imidlertid kun over en Deel af Kirken, men blev derfor ved Kirkevisitationens Forsorg for nogle Aar siden forsat over den øvrige Deel. Prædikestolen fra 1621, Altaret fra 1638. Kirken antages at have været helliget St. Jørgen; 1406 nævnes dog „Capella St. Petri in Ostorp.“ 1789 blev Kirken udvidet med en Tilbygning i Anledning af, at Sognets Folkemængde meget var tiltaget ved Ladegaardens Udparcellering.

Al Haderslev Ladegaard, som blev nedlagt 1781 og udparcelleret, hedder Hovedparcellen Stendetgaard efter den 1580 endnu eksisterende By Stendewith, hvorfra Ladegården var dannet. Paa en Engplet kaldet Helligmai var endnu i forrige Aarhundrede en meget besøgt Sundhedsbrønd eller hellig Kilde.

3 Nstrup Sogn var Jørgen Monrab (et Navn han optog efter sin Svigerfader David Monrab, Præst til Kjettinge paa Als, heed tidligere Jørgensen) Præst fra 1659 til 1674. Sønnen Johannes Monrab fra 1674 til 1725, og dennes Søn Jørgen Monrab fra 1725 til 1762. Johannes Monrabs Formaningsskrivelse til sine Søner af 2den Mai 1705, hvilken er aftrykt hos Rhode S. 275-80, er ikke alene et Vidnesbyrd om denne Mands smukke Tænkemaade og ubstrakte Lærdom, men ogsaa et interessant Actstykke til Bedømmelse af de sociale Forhold paa den Tid.

Gaarden Nygaard har herstavelige Bygninger og er særdeles smukt beliggende i en stor Park, der gaaer ned mod Fjorden. Nstrupgaard har en grundmuret Hovedbygning i 2 Etager.

Nstrup Sogn omgivet af Annexet Bjerning, hvoraf endeel ligger i Thystrup Herred, samt af Gammelhaderslev, Hammelev, Magstrup, Hjærndrup og Thystrup Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Haderslev og 3 M. f. v. for Kolbing. Areal, c. 3893 Tdr. Land, er høitliggende og noget bakket med endeel Skov mod Vest og Nord, deriblandt Skoven Kreisel, hvoraf 75 Tdr. Land hører til

Præstegaarden; Jordsmonnet er i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Bessaftenhed

I Sognet: Bjerne Moltrup med Kirke, Præstegaard og Skole, Kobstrup og Bramdrup; enkeltliggende Gaarde og mindre Steder ere Povlsgaard, Nørregaard, Skovlundgaard, Bramhale, Vestergaard, Bollinggaard, Stjelhuus og Rubevad. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G. og 7 $\frac{1}{4}$ G. samt 37 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 9 G. og 16 H.

Indvaanere: 564. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde have nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Ofteramtstuedistrict (Haderslev), Ofteramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphiscatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 76de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middelstal anslaaes til 2600 Rd. Sognet eier et Legat paa 270 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende; endvidere eier Fattigvæsenet tvende Legater tilsammen 213 Rd.

Kirken (forhen „Capella St. Crisogoni in Moltrup“ 1406) er ikke stor og har kun et lidet Taarn, men sees dog formedelst sin høie Beliggenhed i en viid Omkreds, navnlig mod Syd. Den egentlige Kirkebygning er af Kampsteen, Taarnet af Muursteen. I Kirken er stadt Loft.

Landsbyen Bramdrup nævnes i Baldemar II.'s Jordebog 1231 („Bramthorp“), hvori der var 2 Mark Guld Kongsgods. I Præstens Stov kaldet Kreisfel har efter Danste Atlas „doet en Avelsmand, af hvis Bolig endnu findes Rudera med Bolde og Grave om.“ Sagnet herom eksisterer endnu, men Rudera vises ikke en Høi, der har været omslybt med Vand, angives som Stedet.

Gram Herred

strækker sig fra Nørre-Jyllands Grændse til Nabentraa Amt, og berører med en Spids mod Sydbøst Lille-Belt og Gjenner-Fjord; det er forsvrigt omgivet mod Ost af Thrstrup og Haderslev Herreder og mod Vest af Frøs og Nørre-Kangstrup Herreder. Til Herredet hører den lille Ø Kalvø i Gjenner-Fjorb. Herredets Fladeindhold er c. $7\frac{1}{10}$ □ M. Det omfatter Sognene Drevad, Jels, Sommersted, Jegerup, Hammeløv, Veststed, Magstrup og Skrybstrup samt Dele af Sognene Nustrup, Gammelhaderslev, Hoptrup, Steppinge, Ødis og Vestoft og endelig 2 mindre Dele af Gram Sogn. Jorderne ere sandede, dog tildeels blandede med Leer og paa enkelte Steder temmelig muldrige. Noget Skov, hvoraf endeel Statskov, findes i Herredet, især i den nordlige og østlige Deel; i den vestlige Deel mærkes de kongelige Studsbøl og Vestoft Plantager. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 11,761. Herredets ordinaire Flootal er $130\frac{1}{5}$ og extra-

ordinaire Flovtal 159¹/₆. Skattearealet er 31,828 Tdr. 222 Roder med en Taxationsværdi af 2,136,115 Rd. I 1859 havde Herredet 14 Landbrug større end en Heelgaard, 7 Præstegaarde, 76 Heelgaarde, 108 ³/₄ G., 258 ¹/₂ G., 115 ¹/₄ G. og 12 endnu mindre Gaarde samt 783 Huse med Jord og 316 Huse uden Jord.

Drevad Sogn omgivet af Annexet Jels, Sommersted, Jegerup, Nustrup og Øster-Lindet Sogne. Kirken syblig i Sognet, 2 M. n. v. for Haberslev og 3 M. f. v. for Kolding. Arealet, c. 5701 Tdr. Land, er fladt med den betydelige Drevad=Hebe i den sydvestlige Deel; af den kongelige Studsbøl-Plantage 689 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haberslevske Skovriderdistrict) ligger omtrent Halvdelen her i Sognet, Resten i Jels Sogn. Jordsmonnet, der mod Nord ved Byen Ørsted er deels muldet med Leerunderlag, deels kold opdyrket Hedejord, er i den øvrige Deel af Sognet af sandmuldet og skarpsandet Bestaffenhed. Gram eller Nørre-Na bugter sig gennem Sognet og danner paa en Strækning Sydgrænsen; langs denne Na findes ret gode Enge. Den saakaldte Drevvei fører gennem Sognet, ligeledes en Landvei fra Haberslev over Følbingbro.

I Sognet: Byerne Drevad med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Farveri og Møllebø med Kro (med Brændeviinsbrænderi) og Torstov Lind- og Vandmølle, Ørsted med Skole, og Studsbøl med Skole, Kro og Skovfogedbolig. Enkeltliggende Steder ere Søgaarde, Fuglsang, Præstelund, Sophienhøj og Kalhøvegaard. Falt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 7 ³/₄ G., 17 ¹/₂ G., 12 ¹/₄ G. og 2 mindre Gaarde samt 78 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 12 G. og 46 H.

Indvaanere: 814. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Hnudsfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pphficatdistrict (Haberslev). Det danner Amtets 92de og 93de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2418 Rd.

Kirken, der er opført af Kampsteen og tækket med Bly, har spidsbuede Svælvinger i Choret og under Taarnet. I Aaret 1802 slog Lynilden ned og afbrændte tildeels Taarnet; ved Genopbyggelsen blev det 15 Alen lavere og erholdt sit nuværende korte Spiir.

Drevad menes at have Navn efter et Bafsted i den i sin Tid store Fovsaa (Fobisbøl), der her faaer Navn af Gram- eller Nørre-Na, gennem hvilket Dreveien fra Jylland (over Stobborg, Jels, Vedsted til Rødetro) i ældre Tid førte.

Ved Studsbøl faaer i et Stengjærde en Steen med indbugne Strikitegn. Paa Drevad Hebe holdtes 1792 en Dvælfest.

Jels (Gstb. R. Jarls) Sogn, Annex til Drevad Sogn, omgivet af dette, Steppinge, Øbis, Bamdrup, Skodborg, Estrave, Rødding og Øster-Lindet Sogne. Kirken sydpøstlig i Sognet, 3 M. n. v. for Haberslev og 3 M. f. v. for Kolding. Arealet, c. 7922 Tdr. Land, er høitliggende og noget bakket i den nordlige og østlige, men fladt i den vestlige Deel; Farris-Skov, Vester-Skov og Barsbøl-Skov, der

ligge mod Nord, ere bethdelige Rester af den store Farris-Skov; mod Sydøst ligger en Deel af den kongelige Studsbøl Plantage (Resten i Drevad Sogn, hvor den nærmere er omtalt). Jordsmønnet, der i den nordlige Deel er muldet med Leerunderlag, men kold, er i den sydlige og vestlige Deel af sandet og sandmuldet Bestaffenhed. Paa Grændsen af Bamdrup Sogn ligger den store Bastrup=Mose; her udspringer en lille Aa, der gennemløber de tre smaae, men smukt med Skov omkransede Jels Søer Over-, Midt- og Neder-Sø, hvorpaa den fortsætter sit Løb mod Syd, i Øster-Lindet Sogn falder i Gram- eller Nørre-Aa.

I Sagnet: Bjerne Jels med Kirke, Skole og Kro, og Grønne-bæk med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelt-liggende Steder: Jelsgaard, Trolbtjærhuse, Dybdallund, Dalgaard, Englandhuse, Store-Varshøl, Klovtoft, Agentoft (med Dampbrænderi), Mariegaard, Haraldsholm, Johannes-hvile, Farrislund, Kobbellund, Hjortholt, Lille-Varshøl, Bøisnap, Ravngaard, Ravnbjerg, Hennekesdam og Seipesgaard. Ialt i Sagnet 7 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 27 $\frac{1}{4}$ G. og 9 mindre Gaarde samt 89 H. med Jord og 52 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 22 G. og 107 H.

Indbaanere: 1280. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde høves nogen Bisfortjeneste.

Sagnet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuebistric (Haderslev), Østeramts Huusfogedbistric (Haderslev) og Haderslev Pphysicatbistric (Haderslev). Det danner Amtets 94de og 95de Lægd og udgjør eet Sognesogedbistric. Sagnet eier et af Skolelærer Johnsen i Jels stiftet Legat paa 400 Rd., hvis aarlige Rente ubbeles til flittige og værdige Skolebørn.

Kirken er en paa samme Sted, hvor den gamle formedels Brøstfælbigbed ned-revne Kirke stod, nyopført Bygning (indviet af Kong Frederik VII. den 13de November 1854). Den er bygget af røde Muursteen med Fundament af Kampsteene fra den gamle Kirke; den har et høit slankt Taarn med Spir og er tækket med Skifer; indvendigt Bjælkeloft, Pulpitur og Orgel, gammel Granit-Døbefont; Alteret er placeret i en høi Nische, og Altertavlen er en Gipsafsløbning af Thorvaldsens Nadverens Indskiftelse. Prædikestolen er anbragt over Alteret og giver derved Altertavlen et trykket Udseende. De paa den gamle Kirke i Kampsteen ind-buggede mystiske Figurer, en Løve, en Fod og en Gaand, ere uforandrede indfattede i den nye Kirkes Muur.

Jels nævnes i Valdemar II.'s Jordebog Jarlsæ (o: Jarlse, Jarlens D). Efter Sagnet har i Jels Sø ligget en Borg, hvoras endnu skulde være Spor (i Danst Atlas VII. S. 157 fortællés der, at der i Jels Sø har ligget det prægtige Herresæde Voldsted, hvoras der endnu saaes Broen derfra over til Varshøl). I Aaret 1493 bevidner Hertug Gerhard, at være Henneke Lembel 200 Mark lybft skuldig, disse skulde han forbygge paa Gaarden i Jerske („an deme boue to Jerske“), og denne Sum samt endnu 100 Mark skulde tilbagesendes, naar Gram-Herred ind-lostes fra Henneke Lembel.

Sommersted Sogn omgivet af Steppinge, Magstrup, Jegerup, Drevad og Jels Sogne. Kirken midt i Sagnet, 1 $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Haderslev og 2 $\frac{3}{4}$ M. s. v. for Kolbing. Arealen, c. 5904 Tdr. Land, er noget bakket med endeel Skov i den østlige Deel, hvoras Stats-skoven Kessø=Skov er 250 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haderslevske Skovriderbistric), og fladt i den vestlige Deel; Jordsmønnet er af muldet

Bestaffenhed, mod Ost og Nord med Leer- og mod Vest med Sandunderlag. Fovsaaen gienemløber Sognet.

I Sognet: Bjerne Sommersted med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Kastvraa og Lert med Skole; Aulsgaardene Kefføvgaard (542 Tdr. Land à 320 □ R.), Slavgaard (103 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber: Øvre-Lert med Skole, Lundsgaard, Braatterup, Vadsfjærled, Skovhuus, Blaagaard, Skovgaard, Kjærgaard, Harkenhuus, den forhenværende Skovridergaard Holbæk; enbeel af disse ere Parceller af det nedlagte Domainegods Kefføv. Salt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 2 Heelgaarde, 8 $\frac{1}{4}$ G., 27 $\frac{1}{2}$ G. og 12 $\frac{1}{4}$ G. samt 65 H. med Jord og 28 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 19 G. og 53 H.

Indvaanere: 986. Jordbrug er Hovederhvervet. Enkelte Piger kniple.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphyicatdistrict (Haderslev). Det banner Amtets 97de og 98de Lægd og udgjør eet Sognesfogeddistrict. Sognet eier det Ghydesenske Legat, stort 160 Rd., hvoraf den aarlige Rente uddeles af Præsten til to værbige Trængende. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne isølge den foreliggende Veretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken er en i Aaret 1858 paa samme Sted, hvor den gamle formeblest Brøstfælbighed nedrevne, oprindelig rundbue Kirke stod, efter Tegning af Winkrup nyopført Bygning (indviet den 4de August 1858); den er bygget af røde Muursteen med Bølster af tilhugne Kampsteen fra den gamle Kirke; i det egentlige Skib er Muren op til Binduerne alene af hugne Kampsteen; den har Taarn, fornedet firkantet, i sin øverste Deel ottekantet med smaa Gavle og afluttet med en Kuppel over, der ender i en Spids med et Jernfors, Hvalvinger i Choret og under Taarnet, Altertavle af Noed; eiendommeligt er Loftet, som er af Træ løbende spidst op i Midten som et Tag, baaret af 4 halvceklformige Træbuer. Kirken er forsynet med et Barneapparat, men har intet Orgel.

Sommersted nævnes i Rynkinga-Saga Cap. 111; det var hertil, at Hertug Henrik Løve trængte frem med sine Sachserarere, da han i Slutningen af Aaret 1156 kom Svend Grathe til Hjælp med hans to Næbkonger. Andreas Woldike, Biskop i Viborg (f. 1687, † 1770), Georg Woldike, Rector ved Frederiksborg Skole, lærd Orientalist (f. 1699, † 1730), og den lærde Prof. theol. Marcus Woldike (f. 1699, † 1750) ere fødte i Sommersted, hvor deres Fader Peter Woldike var Præst og holdt en latinisk Skole, som fortsattes af hans tredje Søn Peter Woldike, der fulgte ham i Kaldet.

Paa Logumhus i Kal efter Sagnet Smaakongerne i Oldtiden have holdt Møder. I dette Sogn paa Byen Leerts Grund, hvor Boldpladsen endnu sees, har ligget Herregaarden Lovstov; 1374 taltes den et Slot. Gaarden tilhørte 1391 Albert Andersen (Eberstein), hans Søn Andreas Albertsen før 1406, dennes Svigersøn Jon Lille, Ridder, 1406—1424; Anders Jonsen, Bøvner, 1441—1474; derpaa Joachim og Johan Reventlow og sidstnævntes Svigersøn Henrik Ranau Ditejen, hvis Søn Melchior afstod Gaarden 1583 til Kongen i Bytte for Solvig; en By Slevad, hvis Beboere efter Sagnet uddøde ved Pest (Navnet findes endnu i St. e. vad Bro), og Fuglsang By, som afbrændte 1678.

I Sognet Kal ogjaa forvum have ligget Herregaarden Lørsholt, om hvilken der fortælles i D. Atl., at dens sidste Frue trodsede Gud med sin Rigdom, men døde tilsidst i den ulesle Tilstand paa en Bondes Møgbygge; Gaarden Kefføv (tidligere undertiden kaldet Kefføi) var i det 15de og 16de Aarhundrede i Emmiffenernes Eie. Otto Emmiffen 1488 og endnu 1523, dennes Søn Moritz (1561), hvis Søn Otto († 1579) solgte Kefføv 1572 til Kongen, som atter solgte det 1573

til Hertug Hans den Ældre; efter dennes Død 1580 var den en Forpagtergaard indtil dens Udparcellering og Salg 1777.

Magstrup eller Maugstrup Sogn omgivet af Annexet Jegerup, Sommersted, Steppinge, Hjerndrup, Moltrup og Hammelev Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. n. v. for Haberslev og $3\frac{1}{4}$ M. s. v. for Kolbing. Arealen, c. 3840 Tdr. Land, er temmelig fladt; Jordsmonnet er mod Vst af let leermuldet og mod Vest af sandmuldet Bestaffenhed. Sognet er kun sparsomt forsynet med Enge og Moser.

I Sognet: Byerne Magstrup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Ringtved og $\frac{1}{3}$ af Byen Simersted. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 11 $\frac{3}{4}$ G., 18 $\frac{1}{2}$ G. og 12 $\frac{1}{4}$ G. samt 45 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og 24 H.

Indbaanere: 647. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pphysicatdistrict (Haberslev). Danner Amtets 99de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Med Hensyn til Kirke- og Skolevæsen hører hele Byen Simersted under Magstrup Sogn. Fattigvæsenet er et Legat paa 100 Rd., hvoraf Renten uddeles til trængende Enker. Præstekaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2500 Rd. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen.

Kirken er en ældgammel Bygning opført af Kampsteen og Muursteen, med et spidst Taarn og Svælvinger under dette samt i Choret og Sacrifiet. Paa Altertavlen findes Aarstallet 1610.

Maugstrup (Maugstrup) Sogns Navn kreves oprindelig „Martorp“ og „Martorp.“ Byen blev 1811 hemsøgt af en Ildbrand, der næsten ødelagde alle Gaarde og Huse. Hertug Hans byggede, som fortælltes, i Magstrup et Jagtflot, hvis Grund han senere, da det var forsalbet, skænkede til Præsten, som her byggede Præstegaarden. Paa Stavnhøi vest for Byen holdtes i ældre Tider Thing, og ved Simersted skal have ligget en Herregaard Ihyresholm.

Den lærde Petrus Wandalinus eller Bandal var født i Magstrup 1602 og var der Præst fra 1627 til 1659. Han skænkede et Bibliotek med græske og andre Haandskrifter til Kirken, men af dette findes nu ikke Spor. Rhode meddelte, at af kongelig Raade maatte hver Kirke i Provstiet give 1 Rd. aarlig, saalænge Bandal levede, til Bestridelse af hans Bøgers Trykning. Paa en Holm ved Præstegaarden byggede han sig et Huus 4 Loft høit; i den første Etage sov han, i den anden var hans Bibliotek, i den tredje hans Naturaliecabinet og i den fjerde et astronomisk Observatorium.

Jegerup Sogn, Annex til Magstrup Sogn, omgivet af dette samt Hammelev, Strubstrup, Nustrup, Dyvad og Sommersted Sogne. Kirken, midt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Haberslev og $4\frac{1}{2}$ M. o. s. v. for Ribe. Arealen, c. 4871 Tdr. Land, er høitliggende og i den østlige Deel bakket; de enkelte tilbageblevne Hedepletter opdyrkes mere og mere; Jordsmonnet er af let sandet og mod Vst af sandmuldet Bestaffenhed. Sognet er rigeligt forsynet med Moser, hvormod det har Mangel paa gode Enge. Gram- eller Kørre-Na danner paa en Strækning Nordvestgrændsen; et mindre Vandløb, der senere falder i Stevningdam, løber i en dyb Slugt gjennem Sognets østlige Deel. Haberslev-Ribe Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Jegerup med Kirke og Skole, Rjærstrup

og Billund; Voienſgaard, 181 Skattetønder; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Selkjærgaard, 2 G. og 2 H., Voienſlund, Lille-Voiens, Povlsbjerg og Fyrskov. Ialt i Sognet 1 større Gaard, 12 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G. og 3 $\frac{1}{4}$ G. samt 48 H. med Jord og 14 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 9 G. og 45 H.

Indbaanere: 640. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel Jord affattes til Haderslev.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev), Haderslev Pphficatidistrict (Haderslev). Danner Amtets 100de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict.

Kirken, der er bygget af Kampſteen og Muurſteen, tilveels tækket med Bly, har Taarn og Svælvinger under dette. Altertavlen har tidligere ſaaet i Dsbj Kirke. Aarstallet 1614 findes paa den.

Sognets Navn ſreves tidligere „Egtorp“, „Eydorp“, „Jeydorp“.

Voienſgaard (Gen.-St. & L. Voienſgaard) var oprindeligt en By Bødenſe eller Bøns paa 11 Gaarde, ſom blev ødelagt i den ſveſke Krig 1659, ſenere en kongelig Forpagtergaard, ſom udparcelleredes i Slutningen af forrige Aarhundrede. I Sognet har efter Sagnet forud ligget to Herregaarde, Troilborg og Ballegaard, og paa Kirkebyens Mark findes ikke mindre end 12 Gravſte. Rhede omtaler Borgvold, mellem Jegerup og Strydstrup, og mener, at der har ſaaet et Slot.

Selkjær ſkal have været en gammel Adelsgaard.

Hammeløv Sogn omgivet af Gammelhaderslev, Moltrup, Magstrup, Jegerup, Strydstrup, Vedſted og Hoptrup Sogne. Kirken ſitligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. v. for Haderslev. Arealen, c. 6613 Tdr. Land, er høitliggende og baſket af meget blandet Veſtaffenhed; i Sognets øſtliche og nordliche Deel findes ved Siden af lette ogſaa endeel ſværere Jorder, hvorimod der mod Veſt og Syd, hvor Hedeſletten fremtræder, kun findes dennes ſandige Jorder og noget endnu ikke opdyrket Hebe. Den lille Sø Stevning-Dam optager flere fra Høiderhyggen kommende forte, men gennem dybe Slugter løbende mindre Vandløb; dens Afløb er Tørning-Aa, der løber mod Øſt gennem en Høen Dal og falder i Haderslev-Dam. Gode Enge, navnlig Hindemøbe, omgive dette Adrag. Paa begge Sider af Aaen ligge de bethdelige, til 1ſte Haderslevſke Stobdistrict henhørende Statsſtøve Teglholt, 48 Tdr., Sandkule, 87 $\frac{1}{2}$ Td., Hjelmvraa, 56 $\frac{1}{2}$ Td., og Pamhule, 495 $\frac{1}{2}$ Td. Land à 260 □ A., af hvilken ſidſte Stov dog omtrent Halvdelen ligger i Hoptrup Sogn. Mod Nordøſt i Sognet ere ikke ubethdelige private Støve. Landveien fra Haderslev til Ribe paſſerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Hammeløv med Kirke, Præſtegaard og Skole, Styding med Skole, Gamle-Ladegaard med Skole, og Jernhjt; Aulsgaarden Tørninggaard, 253 Tdr. Land à 260 □ A., Tørning Vandmølle, Tørning Kro med Gram Herreds Thingſtue, Chriſtiansdal Speil- og Glas- ſamt Træſlibefabrik; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Jacobsgaard, Søndergaard, Hammeløvgaard, Skovgaard, Voienſled, Dybdal, Stydingdam, Kragdal, Biſmarlund og Ladegaardlund. Ialt i Sognet Præſtegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 15 $\frac{3}{4}$ G., 23 $\frac{1}{2}$ G. og 8 $\frac{1}{4}$ G. samt 79 H. med Jord og 39 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 12 G. og 61 H.

Indbaanere: 1317. Jordbrug er Hovederhvervet; ved Siden heraf giver Skovarbejde og Tørveproduction nogen Bisfortjeneste. Den for sin udmærket skønne Veliggenhed bekjendte Christiansdals Mølle var tidligere en Olie- og Stampemølle, hvis betydelige Vandkraft (200 Hestes Kraft) af de nuværende driftige Giere, som i 1851 kjøbte den for 25,000 Rb., er benyttet til Anlægget af en meget betydelig Fabrik, oprindelig en Speil- og Sodafabrik. Til Speilfabriken, der endnu bestaaer, hører en storartet Glas-smelteovn og en Fabrikbygning, hvori Speilglasstet gennemgaaer de forskjellige Slibninger og Poleringer, indtil det folieret udgaaer som fortrinlig Handelsvare; Sodafabriken er for kort siden flyttet til Kjøbenhavn, medens Bygningen samt den større Deel af Vandkraften nu benyttes til en Træslibefabrik, hvor med store Slibe-steen Hvidbøg og andre Træsorter decomponeres til en trævlet Masse, der afgiver Materiale for Papiirsfabrikationen. (I flere Papiirsorter anvendes saaledes heraf 60 Procent). Ved Siden af Speilglas produ-ceres nu ogsaa Vinduesglas.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphsicatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 101ste og 102det Rægd og udgjør eet Sognesogeddistrict. Præstefalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den fore-liggende Beretning efter 4 Aars Middeltal anslaaes til 1300 à 1400 Rb.

Kirken, der er opført af Muursteen og tækket med Stifer, er en lille, lav og smal Bygning, med rundbuede hvælvinger i Choret og et lille Træklokketaarn paa den vestre Ende. Paa Kirkegaarden ligger den i Slesvigs nationale Kamp bekjendte Hædermand Hans Riisen begravet, † 18de Mai 1857.

Den nordre Ende af Hammelev By afbrændte 1751. Paa Stybing Mark laae forudm en Herregaard Skuilinggaard.

Paa en feil Bante ved Lørning Vandmølle sees endnu tilbeels Grundvolden af det gamle og berømte saakaldte Bjergslot Lørning (1684 Thyrning, senere Dorningh, Dornung). 1340 nævnes Dornung-Slot blandt de Slotte og Stæder i Sønder-Jylland, som Hertug Baldemar pantsatte til de holkenske Grever for Indløsningen af Nørre-Jylland; og ikke længe derefter var det i den mægtige Ridder Claus Kimbels Eie, som fik Undsætning af den holkenske Greve Claus, da Kong Waldemar Atterdag 1351 her beleirede den oprørske Magnat, saa at de kongelige Tropper maatte ophæve Beleiringen. 1422 blev Slottet, efterat det igjen var kommet i Hertugernes Besiddelse, beleiret af Kong Erik af Pommern, men undsat af Hertug Henrik; dog faldt det næste Aar i Kongens Hænder, hvorpaa det blev beleiret af Holstenerne, men Beleiringen hævedes, da de stridende Parter indstævnedes deres Sag for Keiseren. Senere tilhørte Lørning-Slot atter Kim-bekkerne, fra hvilke det kom til Familien Ahlesfeldt, og blev 1496 af denne Familie solgt til Kong Hans, som bortforlehnede det til forskjellige Adelsmænd. I det 16de Aar-hundrede benævnedes et Amt efter Lørning, ligesom endnu i geistlig Henseende Lørning-Lehn i Haderslev Vesteramt udgjør et Provsti under Ribe Stift*). Efter den Tid blev Lørning en kongelig Avlsgaard, der udparcelleredes 1776, og hvoraf det nuværende Lørninggaard (Lyrninggaard) er Hovedparcellen. Den herlige Skov-rige Omegn besøges meget, især fra Haderslev. I en Meddelelse fra Sommeren 1861 gives følgende Beskrivelse af Lørning Slotsbante: Imod Nord er denne Bante 30 Aen høi. Borgpladsen er ovenpaa 200 Fod paa den længste Led fra Nordvest til Sydost, fra Vest til Øst 160 Fod bred. Mod Syd bemærkes en tør Grav. Paa den høie Bante imod Nord synes der at have staaet et Taarn og her er et ubetydeligt Stykke Muur af Kamp- og røde Muursten.

Om Christiansdals Speil- og Sodafabrik samt om hvorledes der af det grøn-

*) Naar Slottet er blevet nedbrudt, vides ikke.

landfle Mineral Kryolith udvindes Aluminium og Soda, findes en interessant Afhandling „Et industrielt Billede fra Danmark“ i „Nord og Syd“ for 1857.

Bedsted Sogn omgivet af Hammelev, Højtrup, Øster-Løgum, Vestoft og Skrydstrup Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Haderslev og $2\frac{1}{4}$ M. n. v. for Aabenraa. Areal, c. 10,715 Tdr. Land, er høitliggende (Bothøi 270 Fod) og bakket, med betydelige Hebe- og Mosstrækninger spredt over hele Sognet; mod Syd-øst ligger Statsskoven Skovby- eller Sønder-Skov (Hytterkobbøl), stor 250 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haderslevske Skovdistrict). Jordsmønnet, der mod Øst er af sandmuldet og sandet Bestaffenhed, er mod Vest sandet og skarpsandet, i det Hele taget stenet. Paa Høiberghgen ere 3 Smaasøer beliggende, Ryghjergsø, Præstesø og Vedbølsø samt endnu en mindre; her udspringe flere mindre Vandløb, der deels løbe mod Nord til Haderslev-Dam, deels mod Øst til Sliv-Sø; Sydgrænsfen dannes af Immervad=Na, der giennemløber den store Aftjær=Mose, hvoraf $61\frac{1}{2}$ Td. Land er kongelig Domaine.

I Sognet: Bedsted Kirke eenligt beliggende med Præstegaarden og Skole, Slufester Kro og 1 Huus, Bjerne Vedbøl, Udstrup, Høgelund, Arnlund med Skole, Øver-Fersdal med Kro, Aftjær med Skole og Skovby med Skole; Aftlsgaarden Christiansdal (153 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Lille-Vedbøl, Knagled, Højtjærkro, Bartenberg, Lille-Lund, Immervad Kro, Rudbæk, Femhøi, Christiansbjerg, Tossbjerg, Lundshøi og Skovfogebstedet Hytterkobbøl. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 1 Heelgaard, $16\frac{3}{4}$ G., $41\frac{1}{2}$ G. og $8\frac{1}{4}$ G. samt 92 H. med Jord og 10 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 14 G. og 80 H.

Indvaanere: 1435. Jordbrug er Hovederhvervet. Tørveproductionen er meget betydeligt og ved Skovarbejde have nogen Bisfortjeneste.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogebdistrict (Haderslev) og Haderslev Pphycatdistrict (Haderslev). Danner Amtets 84de, 85de og 86de Lægd og udgjør eet Sognesogebdistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter de 10 sidste Aars Middeltal anslaaes til 2075 Rd.

Kirken, der er bygget af Muursteen, har Taarn uden Spiir, spidsbuede Svælvinger i Choret og under Taarnet, Vælkloft i Stibet, gammel Døbefont.

Det i Hviding Herred ved Besterhavet beliggende Bedsted Sogn kaldes Bester-Bedsted i Nodtætning til dette Sogn, der i daglig Tale ogsaa kaldes Bistted Sogn. Paa Markerne findes mange Gravhøie fra Hedenold.

Immervad Hebe er bleven bekendt af en Træfning 1420 imellem nogle danske Tropper under Anførel af Peder Hogenschild og Tønne Rønno, som Kong Erik af Pommern havde afsendt fra Haderslev til Lønder, og Holstenerne. De Danske bleve slagne, og man gjorde herover følgende Vers:

„Ved Immervad
 Per sik Danmark hendes Dad
 Ved Hogenschildts Nid,
 At folket laae bleg og hvid.“

Rustrup Sogn omgivet af Skrydstrup, Vestoft, Tiislund, Gram,

Øster-Vindet, Drevad og Jegerup Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Haderslev og 3 $\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Ribe. Areallet, c. 10,636 Tdr. Land, er bakket, idet en Høiberg strækker sig mod Vest gjennem Sognet (Hjellumhøi 242 Fod) med Alfald mod Nord til Gram- eller Nørre-Na, der danner Nordgrændsen, og mod Syd til Gjels- eller Sønder-Na, der paa en Strækning danner Sydgrændsen. En lille Skov ligger paa Grændsen af Skrydstrup Sogn; endeel Hebe, hvori gode Tørve Moser, findes hist og her, og mindre gode Enge langs Aalsøene; Jordsmonnet, der i den nordlige Deel er let og sandet, er i den midterste og vestlige Deel af muldsandet og leret Bestaffenhed.

I Sognet: Bjerne Lille-Nustrup med Kirke, Store-Nustrup med Præstegaard, Skole og Vindmølle, Bæk med Skole, Kolsnap med Skole og Kro (kaldet Virkelyst), Gabøl med Skole og Kro, Aalkjær, Skibelund, Brøndlund med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Lunds bæk, Kleinberg Kro, Thingvad, Østergaard, Søndergaard, Skodbjerg, Damgaard, Jellinghave, Braa, Kolsnaplund, Grøngaard, Dybdallund. Ialt i Sognet Præstegaarden, 12 Heelgaarde, 20 $\frac{3}{4}$ G., 48 $\frac{1}{2}$ G. og 9 $\frac{1}{4}$ G. samt 96 H. med Jord og 63 H. uden Jord. Deraf udenfor Bjerne 30 G. og 89 H.

Indbaanere: 1601, hvoraf 1486 i Gram Herred, de øvrige i Frøs og Ralslunds Herred samt Gram og Nihøl adelige Gøbser. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel grovere Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flessvigst Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 1354 Rd.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østerramtstuedistrict (Haderslev), Østerramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Pphycatdistrict (Haderslev). Danner Amtets 89de, 90de og 91de Lægg og udgjør eet Sognesogeddistrict. Herfra undtages dog Bjen Aalkjær og en Deel af Bjen Gabøl, der høre under det adelige Gods Gram, under Frøs og Ralslunds Herreders Jurisdiction med Skatters Indbetaling til Inspectoratet paa Gram; de danne 2det Angler adelige Godsdistricts 5te Lægg.

Kirken, der deels er bygget af Kampsteen, deels af Muursteen, er usædvanlig stor, især hvad Skibet angaar; den har Taarn med høit blytækt Spiir og rundbuede Hvælvinger i det rummelige Chor og under Taarnet. Den har været helliget St. Laurentius, hvis Træstatue med en Bog i Haanden findes i Kirken. Mærkelig er Altertavlen af udskæret Træ, forestillende Korsfættelsen med 48 rigtforgyldte Figurer. Til Altertavlen høre to Sideskive med 16 ligeledes udskærede og forgyldte Figurer, forestillende Apostlene og Helgener; naar Fløiene sammenlukkes, forestille de Jesu Lidelseshistorie malet paa 12 Felter, uden kunstnerisk Værd; endnu engang kunne Fløiene sammenlukkes og forestille da Opstandelsen og Dimeffarten. Paa det gamle Træværk om Alteret faaer indbugget Karstallene 1514 og 1624. Endnu maa omtales en korsfættet Figur med Muurkrone om Hovedet og isørt en viid Skjortel, sammenbunden om Livet med et Læderbelte; den hænger i den vestlige Ende af Kirken, og man antager, at den forestiller Christus korsfættet efter den ældste fremstillingsmaade, især i den græske Kirke. Kirken har gjentagne Gange (1603, 1609 og 1687) været ramt af Lynild, som har ødelagt Taarnet.

Paa Nustrup-Mark skal endnu i sidste Halvdeel af det 16de Aarhundrede have faaet et Slot kaldet Gaasfjær, hvoraf der endnu findes Spor, men hvis Tæere ere aldeles ubekjendte.

3 Nustrup var Geierherren ved Fredericia Generallieutenant Fred. Kubel
Henrik v. Bülow født den 4de Februar 1791.

Åar 1764 paa St. Mortensbag afbrændte Nustrup Præstegaard.

Store-Hjellumshøi, sydbøst for Byen Nustrup, hæver sig 242 Fod over Havet, med viid Udfigt; man seer 20 Kirker. Magister Johan Arndt Dypfel, der var Præst i Nustrup Åar 1763 og senere udgav „Forsøg til en Indenlands-Reise“, bemærker i denne ved at beskrive Hjellumshøi: „Paa denne staer man midt imellem Besterhabet og Østersøen, midt paa den høie, sandige og steneede Ryg, som gaar langs ad vor Halv-V fra Slagen til Elben; thi her stille Vandløbene sig til Bester og Øster. Nips-Aa løber Bester paa og falder ud i Havet ved Ribe; den Bæk, som løber forbi Boyens, falder til Øster ud forbi Haberslev.“ Af Egnens mange Gravhøie skal en ved Brøndlund glemme Venene af Ketel, en Broder til Bispen Cyrillus (omtrent 380) — efter Rhode.

Strøbystrup Sogn omgivet af Hammeslev, Jegerup, Nustrup, Vedtoft og Vedsted Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. v. for Haberslev og 4 $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Ribe. Arealet, c. 4829 Tdr. Land, er høitliggende og fladt, med endeel Hebe og gode Moser i den sydlige og østlige Deel; mod Nord findes lidt Slov. Jordsmønnet er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed. Haberslev-Ribe Landevei passerer Sognet.

3 Sognet: Byerne Strøbystrup med Kirke, Præstegaard, Stole og 2 Kroer, og Ulbal; enkeltliggende Gaarde og Samlinger af Beboelser ere Hørlykke, 2 G., Lilholt, 4 G. og 1 H., og Ulballund, 1 G. og 5 H. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 23 $\frac{1}{2}$ G. og 7 $\frac{1}{4}$ G. samt 34 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 6 H.

Indbaanere: 620. Jordbrug er Hovedhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Præstekaldets Reguleringsfum er 1045 Rd.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haberslev) og Haberslev Pphysicatdistrict (Haberslev). Danner Amtets 88de Læg og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der er lille og uanseelig, er opført af Kampsteen og Muursteen, uden Hvelvinger, men med Taarn, smukt udskaaen Altertavle, forestillende Treenigheden og de 12 Apokle. Den skal være bygget af Biskop Magnus i Ribe, eller efter hans Tilskyndelse; hans Billede hænger i Kirken med en Tavle, hvorpaa hans Navn og Åarstallet 1364.

I den østlige Ende af Sognet ved Lilholt findes Spor af en gammel Kirke kaldet Lindeholt Kirke eller Pavens Capel, og paa Bymarken paa et Sted kaldet Borgvold sees Spor af en Herregaard.

Frøs og Kalslunds Herreder samt de adelige Godser Gram og Nybøl.

Frøs og Kalslunds Herreder ere forlængst forenede under een Herredsfoged og deres Pertinentier ligge tildeels imellem hverandre. Ligesom Kalslunds Herred oprindelig kun var en særskilt Deel af Frøs-

Herred, saaledes betragtes de ogsaa nu igjen i de fleste Forhold som eet Herred. Hermed ere i juridictionel Henseende*) nu siden 1853 forenede de adelige Gøbser Gram og Nybøl. Disse ere fornemlig beliggende i det tidligere til Gram Herred hørende Sogn Gram og det forhen til Frøs Herred hørende Sogn Fol, samt endvidere med mindre Dele i Rødding, Hygom, Øster-Linnet og Nustrup Sogne. Til Frøs Herred hører nu Skræve Sogn samt Dele af Østerlinnet, Skodborg, Rødding, Hygom og Bamdrup Sogne; til Kalslund Herred Dele af Sognene Vintrup, Hjerting, Hjortlund, Kalslund, Farup og Wilslev. Frøs Herreds Flaadeindhold er c. $2\frac{2}{3}$ □ M., hvori dog er indbefattet Flaadeindholdet af det til Sogumkloster Amt hørende, i Hygom Sogn adspredt liggende Fogderi „Frøsherred.“ Kalslunds Herreds Flaadeindhold er c. $1\frac{7}{10}$ □ M., Gram og Nybøls $1\frac{9}{10}$ □ M. Gram og Hvidebøl Herreder, Vesterhavet og Nørre-Jylland samt Riberhøns Birk og Rjøbstaden Ribe omgive disse Districter. Forberne ere i det Hele taget lette, mod Vesterhavet Marstenge. I den østlige Deel og navnlig ved Gram betydelige Skovstrækninger. Indbaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 10,722, deraf paa Gram og Nybøl 3,261. Plovtallet angives: Frøs Herred ordinaire 39, extraordinaire 47; Kalslund Herred ordinaire $20\frac{1}{2}$, extraordinaire $34\frac{1}{9}$; Gram og Nybøl 39 Plove (foruden 16 for Ny-Gram). Skatteareal og Taxationsværdi: Frøs Herred 10,103 Tdr., 657,860 Rd., Kalslunds Herred 6,187 Tdr., 391,640 Rd., Gram og Nybøl 5,688 Tdr., 532,560 Rd. I 1859 var Eiendommenes Antal i Frøs og Kalslunds Herreder: 7 Præstegaarde, 2 større Gaarde, 644 Bøndergaarde, 523 Huse med Jord og 180 Huse uden Jord; paa Gram og Nybøl Gøbser 2 Præstegaarde, 4 større Gaarde, 167 Bøndergaarde, 238 Huse med Jord og 99 Huse uden Jord.

Øster-Lindet Sogn omgivet af Rødding, Jels, Drevad, Nustrup og Gram Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 3 M. v. n. v. for Haberslev og $3\frac{1}{4}$ M. o. s. o. for Ribe. Areal, c. 5644 Tdr. Land, er fladt, men temmelig høitliggende med et jævnt Affald mod Syd; et Par enkelte smaa Skovpletter; Heden er næsten overalt opdyrket. Jordsmønnet er i det Hele af ret god leermuldet Bestaffenhed. Nørre- eller Gram-Aa danner Sydgrændsen og optager et nordfra kommende mindre Vandløb; langs disse Aar strække sig ret gode Enge. Landeveien fra Haberslev over Følbingbro passerer Sognet.

I Sagnet: Dyrne Øster-Lindet med Kirke, Præstegaard, Skole

*) Alle dømmende Sager, men ikke det administrative Politii, der er hos Gødsinspectøren.

og 2 Kroer, Røibøl med Gaarden Tved, Mobbøl eller Maibøl, Terp med Fattighuus, Stenderup med Skole og Kro. Blandt udflittede Gaarde anføres Nhggaard (270 Tdr. Land, hører under Gram) og Petersborg. Ialt i Sognet foruden Præstegaarden 6 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 9 $\frac{1}{4}$ G. og 27 mindre Gaarde samt 54 H. med Jord og 33 H. uden Jord; deraf 26 G. og 49 H. uden for Bherne.

Indbaanere: 935. Jordbrug er Hovederhvervet. Nogle Fruentimmer kniple. Viavlen er ei ubetydelig.

Sognets største Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Besteramtstuebistrict (Haderslev), Besteramts Huusfogebdistrict (Toflund). Det danner Amtets 6te og 7de Lægd og udgjør eet Sognefogebdistrict. 4 G. og 3 H. i Øster-Lindet By høre under Gram Gods (2det Angler adelige Godsbistrict), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction, og Skatters Indbetaling til Inspectoratet paa Gram; udgjør det 2det Angler adelige Godsbistricts 10de Lægd. Hele Sognet hører til Gram Physicadbistrict. 3 geistlig Henseende hører Sognet under Ribe Stift, Lørninglehns Provsti. Præstebets Reguleringssum er 1110 Rd.

Kirken, der er blytækt, med et lille Spiir, er opført af Kampesteen uden Laarn eller Hvælvinger. Choret synes at være tilføjet senere. Den runde Bue findes i Chorbuen og Binduerne. Nogle tidligere Begravelser under Gulvet ere ved Kirkens Reparation tilflydte. Et nyt, smukt Vaabenhuus er opført ved den vestre Ende af Lavkirken.

Sagnet og Kirkebyen kaldes Øster-Lindet til Forskiel fra Byen Vester-Lindet i Gram Sogn. En af Heelgaardene i Øster-Lindet By hedder Lindet-Hovgaard; den var tidligere en adelig Gaard, i Dronning Margrethes Tid eiedes den af Peder Nielsen. Ved Mobbøl, der allerede nævnes i Jordbogen 1231 („Mobbøsi“), findes en Borgplads med Spor af Volde og Grave.

I Agaards Beskrivelse af Lørninglehn meddeles, at der i Sognet skal findes Rubera af en neblagt Kirke; Stedet for sammes Beliggenhed betegnes dog ikke nærmere.

Rødding Sogn (blandet) omgivet af Anneret Strave, Jels, Øster-Lindet, Gram, Føl, Hygum og Hjerting Sogne. Kirken nordligt i Sagnet, 4 M. n. v. for Haderslev og 2 $\frac{1}{2}$ M. o. n. o. for Ribe. Areal, c. 5986 Tdr. Land, hvoraf den fiesvigste Deel er c. 5708 og den kongerigste 278 Tdr. Land, er temmelig fladt, høitliggende i den sydlige Deel; der findes betydelig Skov i den nordlige og noget af Gram Skove i den sydlige Deel; enkelte Hebepletter findes hist og her, mest i Midten af Sagnet; dog opdyrkes de mere og mere. Jordmonnet er i den nordlige Deel af ret god, i den sydlige Deel af mindre god Bestaafenhed. Gode Enge, der flere Steder forbedres ved Overriksling, findes. Farresbækken, der optager tvende østfra kommende mindre Vandløb, danner paa en Strækning Vestgrænsen. Landeveien fra Haderslev over Følbingbro passerer Sagnet. Sognets kongerigste Deels Hk. er 12 $\frac{1}{2}$ Td. A. og G.

I Sagnet: 1. I den fiesvigste Deel: af Byen Rødding Kirken, Præstegaarden, Skole, en Kro, Frøs og Kalslund Herreders Thing- og Arresthuus, Embedsbolig for Herredsfoged og Thingstriver, 27 G. og 31 H., Bherne Rødding=Østermark, Brem med Bremhuse, Bremstrup med Skole og Kro, Hundebøl, Laasleb;

Stamparcellen af det neblagte Domainegods Røddinggaard (131 Stattetønder med et Areal af 265 Tdr. Land à 320 □ R.). Salt 63 G. og 94 S.

II. 3 den kongerigste Deel: af Byen Rødding en Kro, 3 G. og 5 S., paa den ene Gaard Rødding Folkehøjskole.

Indbaanere: 1217, hvoraf flestvigste 1157 og kongerigste 60. Jordbrug er Hovederhvervet; enkelte Indbaanere ernære sig ved Træarbejde; der findes 2 Teglblænderier, hvoraf det ene ligger i den kongerigste Deel af Sognet. 3 Sognet forfærbiges nogle Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti, men Skolevæsenet forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flestvigst Lovgivning. Præstetalbets Reguleringssum er 2023 Rd.

Af den flestvigste Deel høre Byerne Rødding og Brem under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtsuebidistrict (Haderslev) og Vesteramts Huusfogedbidistrict (Tostlund), udgjøre Amtets 11te Lægd og danne et Sognefogedbidistrict; hvorimod Byerne Brendstrup, Hundehøl og Vaasleb høre under Godserne Gram og Nyhøl (2det Angler adelige Godsbidistrict), under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction og med Statters Indbetaling til Inspecteuren paa Gram, danne 2det Angler adelige Godsbidistricts 13de og 14de Lægd. Hele den flestvigste Deel af Sognet hører under Gram Pphysicbidistrict (Gram).

Den kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtsfuebidistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vglds.; den hører til Ribe Amts 4de Lægd og til Døbsfar Sognefogedbidistrict.

Kirken er opført af Kampsteen og Muursteen, i sine Former rundbuet, med et libet Spiit, fladt Loft. I Kirken findes en Table med 2 Dannebrogsslag, der erindre om Kong Christian VIII.'s Kærværelse d. 14de Septbr. 1844. „Den var anbragt paa en af Sognet besøfted Kærværelse udenfor Kirken. Kongen besøgte Kirken, gik derfra til den paatænkte Højskole, hvor Pastorerne Schøler og Bertel med V. Stau og flere modtog ham; efter Allerhøieste Forbud holdtes der ingen Taler. Kongen sagde, at man skulde gjøre Rødding til en Agerdyrkningskole, da Bønderne ikke behøvede at lære Politit.“

Sognets Navn stredes tidligere „Nything“, og skal være benævnt efter Harrisbovens*) Nydning. Røddinggaard var en gammel adelig Gaard, der 1548 tilhørte Henrik Knugen, 1581 Ewald Woyen og 1608 var kongelig Gaard, der bortforpagtedes; senere blev den udparcelleret, og de 5 største Parceller samlede til den nuværende Røddinggaard, der er i en udmærket Drift med overrislede Enge.

Den danske Folkehøjskole i Rødding, der er stiftet 1844 af Etatsraad Flor for flestvigste Bønder sønner og for Størkebølen oprettet ved private Sammenstøb, har bidraget meget til at nære Fædrelandsfnd og fremme saavel almindelig Oplysning som særlig Dygtighed i landøkonomisk Retning hos Befolkningen i Nord-Slesvig. Flor var selv Skolens Forstander i Aarene 1845—47, og efterat den under Krigen havde maattet hvile, traadte den igjen i Virksomhed 1850. Efter den af Folkehøjskolens nuværende Forstander Cand. theol. Sofus Høgsbøro udgivne Beretning for Aaret fra 12te Juni 1860 til 12te Juni 1861 ere Undervisningsgenstandene Verdens- og Fædrelandshistorie, Verdens- og Fædrelands-Beskrivelse, Dansk Sprog og Literatur samt Sang, Kirkehistorie og Gudegagn, Regning, Skrivning, Tegning, Matematik, Landmaaling, Chemi, Physik, Jordbundslære, Plantelære, Dyreriget's Naturhistorie, Læren om Huusdyrene, Agerdyrkningslære, Svensk, Engelsk, Tydsk,

*) Fra denne Skole har efter D. Hist. Herredets Navn Frøs sin Oprindelse. N. M. Petersen beretter Navnet af Freir, der i Nord-Slesvig dyrkedes under Navnet Fro (Frørup o. s. v.)

Legems- og Baabensvesser. Elevantallet havde i Aaret 1860—61 været, med et Middeital, 20. Skolens Gaards Areal er c. 82 Tdr. g. M. med Bolig for Forstander og Lærere, et Logiſthuus for Elever, Forelæsningslocale, Forpagterbolig og Økonomibygninger.

Sognepræsten M. Gauerlund til Rødding har optegnet, at Aar 1697 folgte Christen Jesſen sin Eiendomsgaard (1½ Plov) i Rødding med Fæ og Væſter, indadlet Hø og Korn for 600 Rbd. til Conrad Clausen.

Strave Sogn, Annex til Rødding Sogn, omgivet af dette, Hjerping, Lintrup, Jels og Skodborg Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken, østligt i Sognet, 3¼ M. s. v. for Kolbing og 3 M. n. o. for Ribe. Areal, c. 3781 Tdr. Land, er i den nordlige Deel høitliggende med et jevnt Affald mod Syd og Vest. Rjøbenhoved og Langetved Skove ere betydelige Levninger af den store Farrisſkov. Jordsmønnet er i den sydlige Deel af leret og i den nordlige Deel af muldſandet og ſandet Beſtaffenhed. Kongeaen danner Grændsen mod Nørre-Jylland; Farrisbækken, der senere faaer Navn af Hjortebadaa, udspringer i Sognets sydlige Deel.

I Sagnet: Kirken, eenligt beliggende, Landsbøen Rjøbenhoved med Skole, Bindmølle (med hvilken er forenet et betydeligt Brændeviinsbrænderi) og Kro samt Gb. Lundegaard, Landsbøen Langetved med Skole og Kro, endeel Udflyttersteder fra Langetved kaldes Langetvedſkov, ved diſſe en Skole; endvidere den lille By Krogstrup med Skole. Ialt i Sagnet 32 ¾ G., 13 ½ G. og 1 ¼ G. ſamt 40 H. med Jord og 8 H. uden Jord; deraf 23 G. og 40 H. udenfor Bherne.

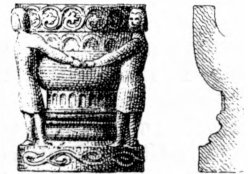
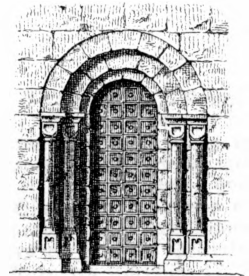
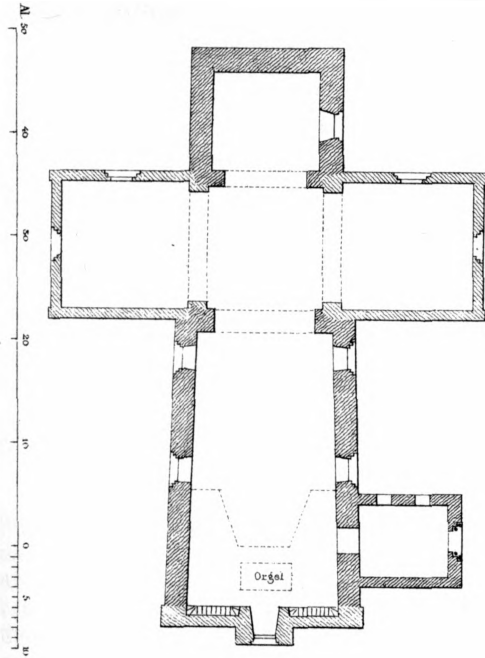
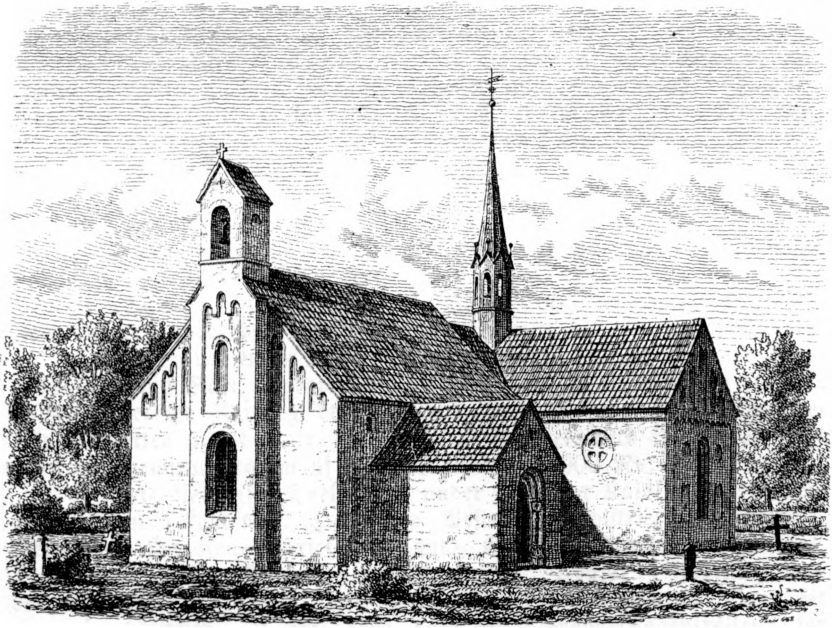
Indvaanere: 758. Jordbrug er Hovederhvervet; nogen Biſortjeneste have ved Skovarbeide.

Sagnet hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Besteramtſtuediſtrict (Haderslev), Besteramts Huusfogeddiſtrict (Toſtlund), Gram Pphſicatdiſtrict (Gram). Danner Amtets Iſte og 2det Lægb og udgjør eet Sognesogeddiſtrict. Sagnet hører i geiſtlig Henſeende til Ribe Stift, Tørninglehns Provſti, men Skole- og Fattigvæſen forterer under Haderslev Amt og beſtyres efter ſleſvigſt Lovgivning.

Kirken, ſom Sagnet lader være bygget af Dronning Dagmar, er opført deels af Kampſteen, deels af Muurſteen, med flere Spor af Rundbuen, har et lille Taarn med Spiir, Kjælleloſt, dog Hvalvinger under Taarnet, et lille Orgel. Paa den øſtre Gavl er i en Kampſteen indbugget tvende myſtiſke Figurer, ſom man paa Stedet troer, i Henhold til Sagnet om Kirkens Opførelſe, at ſtulle foreſtille Kong Baldemar og Dronning Dagmar. Landeveien har viſnok tidligere gaaet om begge Sider af Kirken, hvoraf den paa Egnen almindelige Talemaade: „Du ſtaaer midt i Beien ſom Strave Kirke.“

Den forſvundne By Strave exiſterede endnu i det 14de Aarhundrede („Stragbø“). I Sagnet har ligget to adelige Gaarde, Stravegaard i Nærheden af Kirken og Hønsagger, men af hvilke nu ethvert Spor er forſvundet.

Skodborg Sogn (blandet) omgivet af den ſyd for Kongeaen liggende Deel af Bamdrup Sogn ſamt Jels og Strave Sogne og af Nørre-Jylland. Kirken, midt i Sagnet, 3 M. s. v. for Kolbing og 3½ M. n. o. for Ribe. Areal, c. 6987 Tdr. Land, hvoraf den ſleſvigſte Deel er c. 5688 og den kongerigſte Deel 1299 Tdr. Land, er temmelig fladt, med ikke ubetydelige, for en ſtor Deel af Birke-træer beſtaaende Reſter af den ſtore Farrisſkov i den ſydlige Deel; Jordsmønnet er i den ſydlige Deel af muldet og ſandmuldet Beſtaffenhed

SKOVBORG KIRKE.

med Leerunderlag, hvorimod Jorderne i den nordlige Deel ere mere sandede med Gruusunderlag. Grænfsen mod Nørre-Jylland dannes af Skodborgaa eller Kongeaaen, der omgivet af gode Enge optager tvende Ildstøftra gjennem Sognet løbende mindre Vandløb. Sognets kongerigste Deels Hk. er 56³/₄ Td. A. og E., 1 Fdk. Skf. og 4 Tdr. Mst.

I Sognet: I. I den fiesvigste Deel: en Deel af Byen Skodborg med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Byen Skubstrup med Skole og Lundsgaard Vandmølle, samt Byen Faarekrog. Ialt 67 G. og 104 H., hvoraf den større Deel udenfor Byerne.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Skodborg 1 Windmølle, 1 Kro med Brændeviinsbrænderi, 16 G. og 47 H.

Indvaanere: 1475, hvoraf fiesvigste 1066 og kongerigste 409. Jordbrug er Hovederhvervet; nogen Bisfortjeneste habes ved Skovarbejde.

Sognet er det eneste i Frøs Herred, der i geistlig Henseende hører under Slesvig Stift, Haderslev Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fiesvigst Vogtning. Præsteskaldet befættes umiddelbart af Kongen. Præsteskaldets Indtægter have efter en Gjennemsnitssum af 10 Aar været c. 2000 Rd.

Sognets fiesvigste Deel hører under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicadistrict (Gram). Danner Haderslev Amts 4de og 5te Lægd. Udgjør i Forening med den til Slesvig hørende Deel af Bastrup By i Bamdrup Sogn eet Sognefogeddistrict. I Skodborg boer en Oppebørselscontroller for Brænderiafgiften.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgds. Det danner Ribe Amts 3die Lægd. Udgjør et Sognefogeddistrict.

Kirken, der oprindelig har været rundbuet, har endnu sit gamle Skib af Kampsteen med senere indsatte spidsbuede Vinduer. Et gammelt rundbuet Dørparti fra Kirkens Sydside med to Søiler paa hver Side er nu anvendt som Indgang til Sacristiet. I Aaret 1860 er Kirken ved Bygningsinspecteur Winstrup udvidet med to Korsstie, samt forsynet med et Spiit over Korset og et lidet Klokkerhus over Vestenden af Kirken. Samtidig er et nyt Loft indlagt. Bjællerne ere syntige og decorerede med simple Profileringer paa Kanterne og en lignende Riste langs Midten af den underste Flade; Loftet derover af Bræder, som ligeledes ere syntige. Præsteskol og Stoleskaber nye. Gammel Døbefont af Granit; Alter fra Christian IV.'s Tid; ret godt Orgel. Kirkens Skib har den Eiendommelighed, som findes ikke sielden i disse gamle Granitbygninger, at Vestenden er bredere end Østenden.

Boldsstedet af Skodborghuus, „castrum Skodburgh,“ der 1368 beledredes af Hertug Henrik, ligger nord for Kongeaaen i Veien Sogn. Det er tun af ringe Omfang; der findes nogle Muurlerninger.

Hngum Sogn (blandet) omgivet af Ralslund, Vintrup, Hjerding, Rødding, Sol og Gram Sogne samt af Ribe St. Katharine Sogns Landdistrict. Kirken midt i Sognet, 1³/₄ M. o. n. o. for Ribe og 4³/₄ M. n. v. for Haderslev. Areal, c. 11,600 Tdr. Land, hvoraf den fiesvigste Deel er c. 11,256 og den kongerigste Deel 344 Tdr. Land, er fladt, og i den vestlige Deel, hvor der findes betydelige Hede- og Mosestrækninger (Kamstrup-Mose), lavtliggende; i den østlige Deel er der noget Skov; Jordsmonnet er i det Hele af middelmaadig

Vestfæstehed, mod Vest sandet og let, mod Ost kold og suur. Farresbækken, der her først faaer Navn af Hjortvad= og senere af Ved= Na, danner Nord= og en Deel af Vestgrændsen; den optager i Sognet 2 fydstra kommende mindre Vandløb. Gram=Na, der ogsaa kaldes Flads= Na, danner paa en Stræfning Sydgrændsen. Længs disse Naløb findes gode Enge. Sognets kongerigste Deels Hk. er 13 $\frac{1}{4}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstligste Deel: Byerne Hjgum med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer, 22 G. og 60 H., Harrebh med Vindmølle og Kro, 22 G. og 15 H., Ramtrup med Skole, 5 G. og 9 H., Fædsted med Kro, 15 G. og 23 H., af Byen Brøstrup Kro, 11 G. og 21 H.; endvidere de adspredt beliggende Steder Baaslund, 2 G. og 1 H., Holm, 2 G. og 1 H., Knorborg, 3 G. og 4 H., Venborg, 1 G. og 1 H., Sønderholm, 5 H., og Rjemsgaard. Ialt 84 G. og 140 H.

II. I den kongerigste Deel: Fædstedtost 2 G., af Brøstrup 1 H., samt Sønder=Kaling, 1 G. og 3 H. Ialt 3 G. og 4 H.

Indvaanere 1304, hvoraf fæstligste 1259 (c. 120 henhørende til Fogderiet Frøs Herred under Løgumkloster Amt) og kongerigste 45. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Ramtrup=Vose affættes enbeel Tørv til Ribe.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole= og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Kirken eier en Capital paa 16,000 Rd. Præstefaldets Reguleringssum er 1649 Rd.

Hjgom Sogns Administrativforhold henhøre til de mest combinerede i Hertugdømmet, eftersom Sognet i visse Henseender er deelt i 4 Districter: det „haderslevhusfiste“, det løgumklosterfiste, det gramfiste og det „riberhusfiste.“ Den saakaldte haderslevhusfiste Deel, Sognets Hovedbestanddeel, hører under Haderslev Amt, Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund). Det danner Haderslev Amts 8de, 9de og 10de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. — 6 G. og 4 H. i Fædsted, 1 G. og 2 H. i Ramtrup, 5 G. og 3 H. i Harrebh udgjøre det saakaldte Fogderi „Frøs Herred“ under Løgumkloster Amt; med Hensyn til Thingpligtighed høre de under Frøs og Kalslund Herreder, men med Hensyn til Skatte, Overformhønderi og Lægdsvæsenfager under Løgumkloster Amt; Skatterne indbetales til Amtstuen i Løgumkloster; med Hensyn til Veisfager fortere de under Haderslev Vesteramts Huusfogeddistrict, men forøvrigt under Løgumkloster Amts Huusfogeddistrict; de danne Løgumkloster Amtets 30te Lægd og udgjøre et eget Sognefogeddistrict. — 1 G. i Hjgum, 2 G. i Brøstrup samt Rjemsgaard og 9 Huse høre under Godserne Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrict) under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction, Haderslev Amthuus, Skatterne indbetales til Inspectoratet paa Gram; de danne det 2det Angler adelige Godsdistricts 15de Lægd. Hele den fæstligste Deel af Sognet hører til Gram Pphiscatdistrict (Gram).

Den kongerigste (riberhusfiste) Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Lægd. Hører til Amtets 4de Lægd og til 2bet Lægd Sognefogeddistrict (Fol Sogn).

Kirken, oprindelig rundbuet, kun hvælvet i Taarnet, forsvyrt med gibset Loft, er høi og lys, bygget af hugne Kampsteen med et 90 Fod høit Taarn med Spiir, Dregel (siden 1830) og en smuk Altartavle malet af Prof. Lund, forestillende „Dvinderne ved Graven.“

Sognet har ligesom Hygom Sogn i Ringkjøbing Amt sit Navn af de mange Høie, som findes der, af hvilke især mærkes den store steenomsatte Baldemarsbøi og den ligeledes steenkrandsede Dyshøi. Ved Holmgaaarde findes Bolde og Grave fra en gammel aelig Gaard Holm, der allerede nævnes 1231 i Jordebogen; den blev 1518 af Kannik Niels Friis i Viborg, Jey Friis til Lyngholm og Mogens Thomsen til Damsgaard pantsat til Kong Christiern II., og tilhørte 1543 Christian Freese.

Hygums Sogns Præstehistorie frembyder flere interessante Momenter. Magister Thomas Knudsen var ved Reformationstiden Sognepræst i Hygom; han er Forfatter af Psalmen „Herre! jeg er nu gammel og graa.“ Om denne Th. Knudsen siges i Münters Reformationshistorie II. S. 469, at Hertug Christian foretogede ham med alle Hygom Kirkes Herligheder, Indkomster, Rettigheder og Tilbehold, og gav ham 1536 Halvparten af denne Kirkes Tiender. Hans Søn Magister Hans Thomsen blev 1557 Rector i Ribe. 1561 kaldet til Sognepræst til frue Kirke i Kjøbenhavn, og er bekjendt som Udgiver, tildeels Forfatter af den gamle Psalmebog fra 1569. Sognet havde senere i 100 Aar (1655—1755) Præster af een Familie, nemlig Peder Hygom og hans Søn Jakob Hygom. Sidstnævntes Søn Peder Hygom, bekjendt som ivrig Pietist og Forfatter af Psalmen „Jesu, din søde Forening at smage“, var født i Hygom 1692; han var i nogle Aar sin Faders Medhjælper, senere i 26 Aar Biskop i Aarhus til sin Død 1764.

Lintrup Sogn (blandet) omgivet af Anneret Hjerting, Skrave, Hygom og Kalslund Sogne samt af Nørre-Bykland. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Ribe og 4 $\frac{1}{4}$ M. s. s. v. for Kolding. Areal, c. 7554 Tdr. Land, hvoraf den flestvigste Deel c. 7369 og den kongerigste 185 Tdr. Land, er noget bakket i den nordøstlige (ved Dobre en Høi, hvorfra kan tælles 29 Kirker) og fladt i den sydvestlige Deel af Sognet; Jordsmonnet er i den nordlige Deel af let sandet Bestaffenhed, i den øvrige Deel sandmuldet, ofte med Leerunderlag. Enkelte Hedestrækninger findes især i den nordlige Deel. Langs Kongeaen, der danner Grændsen mod Nørre-Bykland, findes gode Enge, der i de senere Aar ere overrislede ved Hjælp af de langs Aaen hyppigt benyttede Strømhjul. Sydgrændsen dannes af Hjortvadaa. De forhen ikke ubetydelige Stove ere nu saa forhuggede, at de kun kunne betragtes som Krat. Ribe-Kolding Landevei gaar ved Faldingbro over Kongeaen. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 7 $\frac{1}{8}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flestvigste Deel: af Bjerne Lintrup, Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer, 11 G. og 23 H., Dobre, Skole, 2 Kroer, 11 G. og 14 H.; endvidere hele Aarlund, 4 G. og 4 H., Faldingbro med Risumgaard's Kro og Brænderi, 2 G. og 5 H., Vintrup med Kro og Gaarden Skoblund, 7 G. og 14 H., Meilbø med Skole og Kro, 15 G. og 20 H., Nørre-Maling, 2 G. og 1 H., Tornum med Skole og Skjærebæk Vandmølle, 8 G. og 28 H., Rastbjerg, 2 G., og Rastbjergled, 2 G. med et Garveri i den ene, og endelig Stamparcellen af det udparcellerede Domainegods Tornumgaard, 300 Tdr. Land à 240 □ Roder og 180 Skattetønder. Ialt 64 G. og 109 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Lintrup 1 G. og 3 H. og Dobre 1 G. Ialt 2 G. og 3 H.

Indbaanere: 1158, hvoraf flevsigste 1128 og kongerigste 30. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flevsigst Lovgivning. 2 smaa Legater paa 100 og 25 Rd. ere henlagte til Fattigvæsenet. Præstetaldets Reguleringssum er 1654 Rd.

Sognets flevsigste Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pshficatdistrict (Gram). Danner Amtets 13de, 14de, 15de og 16de Lægd. Udgjør eet Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgtds. Det hører til Ribe Amts 1ste Lægd. Danner i Forening med den kongerigste Deel af Kalslund Sogn eet Sognefogeddistrict.

Lintrup Kirke er opført af rhinlandsk Luf. Gamle rundbuede Vinduer og rundbuede Forjiringer paa Murene, færegne for Luffkeenskirkerne omkring Ribe, findes endnu uagtet en Ildbrand har overgaaet Kirken i Aaret 1690. Taarnet med tilspidset Tag er opført efter denne. Gammel Granit Døbefond. Af Epitaphier findes et over Mag. Christen Lauridsen Bellejus, Sognepræst for Lintrup og Hjerting fra 1679 til 1730, og hans Hustru Lene Kraglund, samt et over deres Søn Laurids Bellejus, Sognepræst til Feuling og Holsted, † 1706, og dennes yngste Brøder den saarige Christian Berndt Bellejus.

Tornumgaard var i ældre Tider en adelig Gaard. Kongen fik den 1587 af Frederik Lange; senere var den en kongelig Forpagtergaard, der udparcelleredes 1797. I Dovre skal forhen have været en Kirke, som skal være ødelagt ved Fiendehaand.

I Lintrup er den lærde theologiske Professor (i nogen Tid Biskop i Børgø) Confessionarius Søren Lintrup født omt. 1669; hans Fader var Sognets Præst. Han døde 1731.

Hjerting Sogn (blandet), Annex til Lintrup Sogn, omgivet af dette samt af Strave, Rødding og Hvgum Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Ribe og 4 M. s. v. for Kolding. Arealen, c. 2471 Tdr. Land, hvoraf den flevsigste Deel er c. 2161 og den kongerigste 310 Tdr. Land, er noget bakket med enkelte Hebeletter samt lidt Skov og Rose, tilstrækkeligt til Sognets Forbrug; Jordsmønnet er af sandmuldet og sandet Bestaaffenhed, ofte med Leerunderlag. En Arm af Hjortvad-Åa, der her ogsaa kaldes Farrisbækken, løber gennem Sognet og danner paa et Sted Øst- og Sydgrænsen. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 11 $\frac{1}{2}$ Td. A. og G.

I Sognet: I. I den flevsigste Deel: af Vhen Hjerting Kirke, Skole, Kro, 19 G. og 25 H., Gastrupgaarde, 3 G. og 3 H. Salt 22 G. og 28 H.

II. I den kongerigste Deel: af Vhen Hjerting 2 G. og 12 H.

Indbaanere: 487, hvoraf flevsigste 382 og kongerigste 105. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flevsigst Lovgivning. Fattigvæsenet eier et lille Legat paa 25 Rd.

Sognets flevsigste Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders

Jurisdiction (Rødding), Haderslev Besteramtstuedistrict (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphficatdistrict (Gram). Den danner Amtets 12te Lægd. Udgjør een Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vglds. Det hører til Amtets 4de Lægd og danner et Sognefogeddistrict.

Kirken, der er opført af raae Kampesteen, er lille og uden Taarn; Choret adskilles fra Skibet ved en tun 3 Alen høi Rundbue*).

Sognet kaldes ogsaa Vter-Hjerting i Mobbætning til Havnepladsen af samme Navn i Nørre-Jylland. Gastru pgaard har tidligere været en Frigaard.

Hjortlund Sogn (blandet) omgivet af Anneret Ralslund, Farup og Bilslev Sogne samt Nørre-Jylland. Kirken nordligt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. o. for Ribe. Areal, c. 3953 Tdr. Land, hvoraf den flestvigste Deel udgjør c. 2454 og den kongerigste 1499 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med store Hebestrækninger, især i den sydlige Deel, hvilke indtage over Halvdelen af Sognets Areal; Jordsmønnet er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed med Mangel paa Mergel og Leer. Langs Kongeaen, der danner Grændsen mod Nørre-Jylland, findes gode Enge. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 29%, Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flestvigste Deel: af Bjerne Hjortlund, Kirke, Præstegaard, Skole, 11 G. og 11 H., Stens 2 G. og 2 H.; endvidere hele Brokjær, 5 G. og 2 H., og Bæk, 2 G. Salt 20 G. og 15 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Hjortlund 5 G. og 7 H., Stens 2 G., og hele Byen Hedegaard, 5 G. og 2 H. Salt 12 G. og 9 H.

Indbaanere: 325, hvoraf flestvigste 218 og kongerigste 107. Forbrug er Hovederhvervet. Uffætningen af Vov og Honning til Ribe er ikke ubetydelig.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshus Provsti. Skole- og Fattigvæsen hører under Haderslev Amt og besthres efter flestvigt Lovgivning. Præstefaldets Reguleringsfum er 1010 Rd.

Sognets flestvigste Deel hører under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Besteramtstuedistrict (Haderslev) og Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphficatdistrict. Den danner Amtets 17de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

*) Adjunct Helms yttter i sin Afhandling „Tusitendkirkerne i Omegnen af Ribe“, ved at sammenligne visse Kirker med de af raae Kampesteen opførte og navnlig med Vter-Hjerting Kirke, at Skueren ved at træde ind i denne, „vanskelig vil kunne værges sig for det Indtryk, at det ikke blot er tidligere Billaar, som her aabenbare sig, men at det ogsaa er en aldre Eidsalvers Rost, der taler til ham igjennem hvad han der seer. Forbindelsen mellem Stib og Chor er her ildebragt ved en Døraabning, som ikke er højere end netop tilstrækkelig til, at en velvoren Mand kan gaae der igjennem uden at dulke sig. Dens hele Solbe er nemlig kun 3 Alen, dens Brede kun $2\frac{1}{2}$ Alen. Kragbaand under Duestagets Begyndelse findes der net ikke. De tvende 2 Alen høie, lodrette Sidemure træde kun et Par Tommer tilbage foroven, og herfra udgaaer da Runduen, der danner Gjenneangens Dørdeel. Og saa sees dernæst inde i Koret selv, der er sluttet med en flod Muur imod Vst, Sporet af et gammelt lille tilmuret Vindue paa den nordligste Side, hvis underste Deel kun er $2\frac{1}{2}$ Alen over Gulvet. Det har Udsende af at dette Kor er bleven forhoiet i en senere Tid; i Skiber stode ogsaa de smaa gamle Vinduer, der endnu ere bevarede i deres oprindelige Skikkelse, betydeligt højere oppe. De ere dannede uregelmaessigt, uden Hjælp af tilhugne Steen, og kun saa Tommer brede.“

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgds. Den hører til Amtets 1ste Lægd og danner eet Sognefogeddistrict uden Sognesforstanderskab.

Kirken er bygget af rhinlandsk Tuf, uden Taarn eller Hvælvinger, med et lille Klokkespjir paa den vestre Ende, har et Orgel, kan forøvrigt regnes blandt de mindste Landsbykirker. I Baadhuset, tidligere i selve Kirken, findes en Liggsten over Pastor Thuns Hustru Kirstine Sophie Lang, født 1725, † 1747, med følgende Plakke:

„Mit korte Liv var her af Gud
Velsignet med hans Naade,
Sandt hislet dog ved Pødens Gud
Den allerførste Naade.

Jeg tabte ei ved Liv og Død,
Som Gud os begge giver,
Men er ved Pøden atter fød
Til Liv, som evigt bliver.“

Kalslund (Genslts. **R. Kalslund**) Sogn (blandet), Annex til Hjortlund Sogn, omgivet af Ribe Bymark, Hjortlund, Hvgum og Lintrup Sogne samt af Nørre-Byland. Kirken eenligt beliggende midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. o. for Ribe og $4\frac{1}{4}$ M. s. s. v. for Kolding. Arealet, c. 4170 Tdr. Land, hvoraf den fæstede Deel udgjør c. 3001 og den kongerigste 1169 Tdr. Land, er fladt og lavliggende, og omtrent Halvdelen indtages af Hebe og Moser, der især strække sig langs Sognets vestlige og sydlige Deel. Jordsmønnen er af sandet og let sandmuldet Bestaffenhed; langs Kongeaen, der danner Grændsen mod Nord, findes gode Enge. Hjortvad=Åa eller Tved=Åa danner Grændsen mod Syd. Ribe=Kolding Landevei passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 30 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. Den fæstede Deel: af Bjerne Kalslund Kirken, Skole, Kro, 9 G. og 10 H., Hjortvad Teglværk og 5 G., Billebølle Kro, 5 G. og 8 H., hele Bavnegaard, 4 G., og Ravning, 2 G. og 1 H. Ialt 25 G. og 21 H.

II. Den kongerigste Deel: af Bjerne Kalslund 6 G., 1 Windmølle og 2 H., Hjortvad 3 G. og 2 H., Billebølle 1 G. Ialt 10 G., 1 Windmølle og 4 H.

Indvaanere: 431, hvoraf fæstede 309 og kongerigste 122. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Bøx og Honning affættes til Ribe, hvortil Kalslund By ogsaa affætter en Deel Lørd.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshns Probsti. Skole- og Fattigvæsen hører under Haderslev Amt og bestyres efter fæstede Lovgivning. 2 smaa Legater paa 40 og 25 Rd. ere henlagte til Fattigvæsenet.

Sognets fæstede Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødning), Haderslev Besteramtstuedistrict (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphscatdistrict. Den danner Haderslev Amts 18de og 19de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds

Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgfs. Den hører til Amtets 1ste Lægd og danner i Forening med den kongerigste Deel af Vintrup Sogn eet Sognefogeddistrict.

Kirken uden Taarn og Hvalvinger, med Hjælleloft, et lille Klokkespjir paa den vestre Ende, er bygget af rhinlandsk Luf, dog meget blandet med Kampsteen. Dyrbelig har Kirken havt rund Chorslutning. Tvende tilmurede Døre; i Sydvingen over disse findes nogle Figurer, der dog næsten ere ubslættede af Ralkningen.

Sognets Navn er oprindelig Kalslund. I Billebøl ved Kongeaen skal efter Sagnet Povel Bartskjær have boet, der 1644 som Matros var med paa Flaaden i Slaget ved Femern og forbandt og turerede Christian IV., da Kongen var bleven saaret i Diet, hvorfor han fik Fred af Kongen for et Nord, han havde begaaet, og sin Gaard i Billebøl fri for Skatter. Han ligger begravet i Kirken under Choret; i Gulvet er en Indskrift, som lyder paa, at her 1655 er begravet „ærlig Mand“ Povel Jensen af Billebøl.

Kalslund, der har givet Herredet Navn, var Hovedfognet indtil 1659, da Præstegaarden ødelagdes i den svenske Krig, og Hjortlund var Anner dertil; siden den Tid har Forholdet været omvendt.

Gram Sogn (blandet) omgivet af Rødding, Øster-Lindet, Nustrup, Toftlund, Hvirup, Spandet, Seem, Føl og Hvgum Sogne. Kirken midt i Sognet, 2¹/₂ M. o. f. o. for Ribe og 4 M. v. n. v. for Haderslev. Areal, c. 14,935 Tdr. Land, hvoraf den fladbjergede Deel er c. 14,644 og den kongerigste 291 Tdr. Land, er høitliggende i den nordlige Deel (Rangtang 261 Fod) med et jævnt Affald mod Gram-La, syd for denne La hæver Terrainet sig igjen med et temmelig brat Affald mod Gram-La, men med et jævnt og fladt Affald mod Gjels-La; i den sydlige og vestlige Deel findes temmelig store Hebestrækninger. Af Gram Gødses bethdelige Skove (ialt c. 1,300 Tdr. Land) ligger den største Deel i den nordlige Deel af Sognet. Jordsmønnet, der i Reglen er af leret Bestaffenhed, er dog mod Syd og Vest sandet, og ved Aaskovgaard, syd for Gjels-La, er en Flyvesandsstrækning. Gram-La danner paa en Strækning Nordgrændsen, og Gjels-La danner Syd- og Sydvestgrændsen; disse bethdelige Banløb, ved hvis Bredder der findes gode Enge, forene sig ved Sognets Vestgrændse, hvornæst de samlede erholve Navn af Ribe- eller Ribss-La. Landeveien fra Haderslev til Ribe passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hartkorn er 10³/₈ Td. A. og C.

I Sognet: 1. I den fladbjergede Deel: Byerne Gram-Kirkeby med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, 4 G. og 22 H., Gram-Slotsby med Vandmølle, Gjæstgiver- og Handelssted, Bolig for Physicus for Haderslev Vesteramt samt Gram og Nybøl Godser, Apothek, Garveri, Teglbrenneri, Bageri, Farveri samt Haderslev-Vesteramts Sygehuus (opført 1859), 1 G. og 12 H., Skjoldbager, 5 G. og 2 H., Rastrup med Skole, Fattigarbejdsanstalt og 2 Kroer, 20 G. og 63 H., Vester-Lindet med Skole og Kro; af Byerne Tiset, Skole, 2 Kroer, 25 G. og 44 H., Embstrupskov, Skole, 20 G. og 25 H.; Hovedgaardene Gram, 426 Skattetønder med et Areal af 600 Tdr. Land (dansk Maal), Nybøl, 128 Skattetønder med et Areal af 366 Tdr. Land (d. M.); Meierigaarden Billeslund, 208 Skattetønder med et Areal af 284 Tdr. Land (d. M.); følgende Samlinger af Huse og enkeltliggende Gaarde: Birket, 13 H., Fenning, 5 H., Hindballe, 2 H., Møgelballe, 2 H., Aaskov, 1 G., Gjelsbro Kro og Vandmølle, Vester-Nybøl Kro med Bageri, Høleri og Farveri,

Stovgaard, Narupgaarde, Gjelstoft, Åsdal, Nørregaard, Hovgaardlund, Bkkningsgaard, Felt, Markbæklunde og Friskmark. Ialt i Sognet 99 G. (75 Heelgaarde, 15 $\frac{1}{2}$ G. og 5 $\frac{1}{4}$ G.) og 224 H. *)

II. 3 den kongerigste Deel: af Bjerne Tiset 3 G. og 5 H., og af Embrupskov 1 G. og 1 H. Ialt 4 G. og 6 H.

Indvaanere: 2214, hvoraf fæstvigt 2163 (48 under Gram Herred) og kongerigste 51. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Stovarbejde høves, navnlig om Vinteren, ikke ubetydelig Fortjeneste. Der lægges Vind paa Diabl; Bøx og Honning affættes til omreisende Kræmmere. Nogle Fruentimmer kniple.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lønningehns Provsti; Skole- og Fattigvæsen bestyres efter fæstvigt Lørgivning. Besidderen af de adelige Godser Gram og Nybøl har Patronatsretten til Kirken. Præstefaldets Reguleringssum er 1706 Rd.

Sognets fæstvigt Deel hører for Størstedelen under de adelige Godser Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrikt), under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction (Rødding); Skatterne indbetales til Godsinspectoratet paa Gram, den udgjør 12 af det 2det Angler adelige Godsdistriktets Lægder, nemlig 1—4de, 6—10de, 15de, 16de og 17de Læg. Narupgaarde og Gjelstoft høre under Haderslev Amt, Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuebistric og Huusfogedbistric (Haderslev), de høre til Amtets 103die Læg og udgjøre en Deel af det forøvrigt i Gammelhaderslev Sogn beliggende Fæstbed District. Hele Sognets fæstvigt Deel hører til Gram Pphficatbistric (Gram).

Den kongerigste Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuebistric og Ribe nordre Lægdistric; 3die Bgks.; den hører til Ribe Amts 4de Læg og til Obefær Sognefogedbistric.

Kirken, der er lys og stor, er opført deels af Kampesteen, deels af Muursteen, har Taarn med et høit Spirt, Blytag, Gvalvinger under Taarnet, men forøvrigt Prædeløst, er forsynet med et godt Orgel. Paa Kirkegaarden hviler Kammerherre, Cabinetsecretair Chr. Tillisch (død paa Hovebgaarden Gram 13de Septbr. 1844).

Sognet, hvorefter Gram Herred har Navn (i Baldemar II.'s Jordebog „Graam“, „Gramaharet“), men til hvilket nu kun en liden Deel af Sognet hører, er baade i Areal og Folketal det største i Lønning-Lehn. Embrupskov har tidligere udgjort et eget Sogn, Embrup Sogn, og havt sin egen Kirke, St. Theocari (Thøgers) Kirke, hvoraf der endnu findes Spor; dens Døbefont staaer paa Gram Kirkegaard. Ogsaa ved Bester-Lindet paa Grunden Holt paavises en Kirkegaard. 1659 skal efter D. Ail. Vest og Hungersnød have udryddet 702 Mennesker i Gram Sogn og kun levnet 4 Vægtepar. Paa Gram Byes Mark er en Kirke, kaldet Skelligtilbe, som forhen har været meget besøgt.

Gram, i daglig Tale kaldet Gram-Slot, er en anseelig Herregaard med betydeligt Gods, som tilligemed det tilstødende og dermed forenede Gods Nybøl er et med Stampuset Giesegaard i Sors Amt forenet Fideicommiss. Gaarden, der er

*) Egentlig kender man, efter den foreliggende Indberetning, paa Gram og Nybøl Godser ikke til Inddelingen efter Heelgaarde eller Dele af disse; man har derimod Delingen efter Dtinger. En Eiendom med en Dting Land, hvilket udgjør 60—100 Dr. Land, gjælder for en Gaard, men der gives ogsaa Gaarde med indtil 2 Dtinger.

opført af Feltmarskal Hans Schack, bestaaer af en grundmuret toetages Hovedbygning med to Sidesløis, smukt beliggende paa en D i Gram-Åa, med en vidt Udsigt mod Vest over en stor Englette, der gjennemskæres af den anseelige Åa, medens Nordsisden indtages af store Skove og Østsisden af den smukke Park. Gram var i Middelalderen et fast Slot, der laae $\frac{1}{4}$ M. nordvestligere midt i Stoven, og skal være opført af Hertug Erik af Sønder-Jylland 1314. Under den Krig, som de hollandske Grever førte med Kong Valdemar Atterdag, i hvilken de ganske spillede Herrer i Hertugdømmet, gik den yndste Ribber Erland Kalf 1359 over til Greverne med det ham betroede Slot Riberhuus, og sit til Besættning af disse tillige Gram og Møgelstønder Slotte, men sluttede det næste Aar Fred med Kongen, hvem han overgav alle tre Slotte, hvilket foranledigede Valdemar til det bekjendte Udbrud: „Kalf er en god Ko; ifjor han gik bort som Kalf, og nu kommer han tilbage som Ko med to Kalve.“ Kort efter pantsatte Kongen dog alle tre Slotte med tilliggende Gods til sin Drost Claus Limbel til Lørning, i hvis Slægt Gram nu forblev i en lang Aarrække og fra Pantelehn efterhaanden gik over til Eieendom. I den Krig, som Nord-Lydskland og Sverrig i Forening med de oprørske Jyder begyndte mod Valdemar Atterdag 1367, var Claus Limbel en af Dyrroets Hovedmænd, men sluttede senere Fred med Kongen, hvorpaa han seidede med Erland Kalf paa Riberhuus*), hvilket Slot Hollænderne havde overgivet denne. Claus Limbels Søn, Pennete Limbel, greb vidt om sig baade i Slesvig og det sydlige Jylland, og vovede endog fra Ribe at angribe de magtige Farnskeaders Skibe; dog blev han betydeligt trængt tilbage af Dronning Margrete, som tilbagebetalte ham hans til Kronen ublaante Penge og derved indløste flere Besiddelser, som han derfor havde i Pant. Pennete Limbel saldt i Ditmarskerkrigen 1404; hans Søn, den yngre Claus Limbel, besad hverken Farfaderens Klogskab eller Faderens Udholdenhed, men vel deres krigeriske og urolige Sind. Han stod længe i Spidsen for det danske Parti i Slesvig, men da han sølte sig tilside af Kong Erik af Pommern, sluttede han sig til de hollandske Grever. En dansk Hær belejrede derpaa 1422 hans Hovedfæstning Lørning-Slot, som blev unbsat af Hollænderne, og Claus Limbel, som hermed forskvinder af Historien, er maaske saldet ved Forsvaret. Grams næste Eiere efter Claus Limbel vare: Joachim Bjørnfen (1432), Ditlev Reventlöv (1470) og hans Efterkommere, fra hvilke det ved Giftermaal kom til Familien Buchwald; Dionysius v. Podewels; Sidstnævntes Arvinger solgte 25de Januar 1664 Gaarden til Hr. Christoph Rankau og denne afskændede den Dagen efter til den berømte Feltherre Grev Hans Schack til Schackenborg (+ 1676), efter ham fulgte hans Søn Grev Otto Diderik Schack og Sønesøn Grev Hans Schack til Grevskabet Schackenborg; Sidstnævntes Enke Anna Sophie Rankau beholdt Gram til sin Død 1760. Med Gram forenede hun 1754 Nybøl, der tidligere havde ligget under samme, men ved Arvedeling var bleven skilt derfra og oprettet til et eget Gods, hvilket Grevinden afsolgte den daværende Eier Justitsraad Koch. Ved sit Testamente bestemte hun, at de to Godser tilligemed Giesegaard m. m. i Sjælland skulde tilfalde hendes Stiftnings yngste Søn Grev Frederik Christian Schack og af ham oprettes til et Stamhuus, hvilket skete 1776. Han døde 1790, hvorpaa hans ældste Søn Kammerherre Grev Knud Wille Schack arvede Stamhuset, som, da han døde ugift 1821, tilfaldt hans Søstersøn Henrik Adolf Brockenhuus, der 1822 blev optaget i den danske Grevskand under Navn af Brockenhuus-Schack (+ 1847); hans ældste Søn er Stamhusets nuværende Besidder.

Da Feltmarskal Grev Hans Schack havde tilkjøbt sig Gram Gods, indledte han Underhandlinger med Kongen angaaende Kjøbet af et Antal under Haderslev Amt hørende kongelige Bøndergaard, som deels laae blandede med Godsets Undergivne, deels endog gjorde Brud i selve Hovedgaardens Marker. Ved kongelig Skjøde af 18de Juni 1664 affød Kong Frederik III. for en Kjøbesum af 5370 Rbd., ialt 92 Dtinger, dengang i Landmatriklen ansat til 32 $\frac{1}{2}$ Plove. For disse saakaldte Nygrammere (Ny Gramtjenere) blev Plovtalet senere nedsat.

Ved aabent Brev af 4de Novbr. 1673 skændte Kong Christian V. Grev Hans Schack og Arvinger jus patronatus til Gram og Kol Kirker („med saadan Frihed og Herlighed, som vi og fremfarne Konger i Danmark og Norge det eiet og havt have“) samt med Ret til at bruge Indkomsterne af Kirkerne mod at vedligeholde disse.

*) Under denne Strid varie en vis Nicolaus van Riene 1372 to smaa Tønder Krudt fra Ribe til Gram, hvilket er første Gang at Krudt nævnes i den danske Historie.

Gaarden Gjelstoft, tidligere en lille Landsby, tilhørte i det 17de Aarhundrede Familien Buchwald, blev siden kongelig Forpagtergaard, og senere med en betydelig Canon solgt til Eiendom. Efterat omtrent 20,000 Rb. vare tabte paa denne Gaard, fandtes der i Aaret 1812 ingen Kjøber til den, hvorfor den faldt tilbage til Kongen, og afhændedes 1814 med en ringe Kjøbesum.

Fol Sogn (blandet) bestaaer af to ved Hgum Sogn adskilte Dele, hvoraf den østre er omgivet af Hgum, Rødding og Gram Sogne, den vestre af Hgum og Seem Sogne samt af Ribe St. Katharine Sogns Landdistrict. Kirken midt i Sognets østlige Deel, $1\frac{3}{4}$ M. ø. for Ribe og $4\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Haderslev. Arealen er c. 4494 Tdr. Land, hvoraf den vestlige, ublandede kongerigste Deel (Dbekjær By) er 1510 Tdr. Land g. M., og den østlige blandede Deel c. 2882 Tdr., hvoraf 101 Tdr. Land ere kongerigste. Sognets Oberflade er fladt og lavtliggende i den vestlige Deel; en Deel af Gram Skove (Skaftefjær) ligger i Sognets nordøstlige Deel; Jordsmønnet er af sandmulbet og sandet Bestaffenhed i den nordlige Deel leerblandet. Gram- eller Flads-Aa, der banner den østlige Deels Sydgrændse, faaer, efter ved Dbekjær Byes Sydøstgrændse at have forenet sig med Gjels-Aa, Navn af Ribe- eller Ribes-Aa og forløber gennem gode Enge sit Løb mod Vest. Den kongerigste Deels Hft. er $62\frac{2}{3}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flevigste Deel: Bjerne Fol med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, 16 G. og 36 H., Møllerup, 8 H.; af Bjen Ganderup 13 G. og 4 H., Stampemølle. Ialt 29 G. og 48 H.

II. I den kongerigste Deel: Bjen Dbekjær med Skole, 11 G. og 2 H.; af Bjen Ganderup 1 G., Kro. Ialt 12 G. og 2 H.

Indvaanere: 561, hvoraf flevigste 468 og kongerigste 93. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde og Forfærdigelse af Trævarer haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehng Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer i Sognets østlige Deel under Gram og Nyhøl Godser og bestyres efter flevigst Lovgivning, i den vestlige Deel derimod under Ribe Amt og bestyres efter kongerigst Lovgivning. Besidderen af de adelige Godser Gram og Nyhøl har Patronatsretten til Kirken. Præstefaldets Reguleringssum er 1251 Rb.

Den flevigste Deel af Sognet hører under de adelige Godser Gram og Nyhøl (2det Angler adelige Godsdistrict), under Frøs og Ralslund Herreders Jurisdiction (Rødding); Skatterne indbetales til Godsinspectoratet paa Gram; den udgjør det 2det Angler adelige Godsdistricts 11te og 12te Læg og hører til Gram Pphficatdistrict (Gram).

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Lægds. Hører til Ribe Amts 4de Læg og udgjør eet Sognekogebdistrict.

Kirken, uden Hvalvinger, bestaaer af Taarn, Høikirke og Lavkirke, hiint af Muursteen, disse af Kampesteen. Den runde Bue er fremtrædende.

Sognets Navn freedes tidligere Hørle, i D. Ail. Fole. I Nærheden af Kirkebyen fandtes 1845 endel danske Mønter fra Borgerkrigenes Tid (1249—1350).

Foruden fornævnte Sogne, hvoraf den overveiende Deel er slesvigsk, hører endvidere til Frøs Herred den syd for Kongeaaen liggende Deel af Bamdrup Sogn og til Kalslund Herred Dele af Farup Sogn og af den syd for Kongeaaen liggende Deel af Vilslev Sogn, der her kun omtales, forsaavidt de slesvigiske Dele angaae, medens de i deres Heelhed ere behandlede i Beskrivelsen af Kongeriget.

Bamdrup Sogn. Af Vhen Bastrup 15 G. og 51 H.

Indbaanere: 366. Areal et c. 555 Tdr. Land. Hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtsuebdistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogebdistrict (Toftlund), Gram Pshficatdistrict (Gram). Danner Amtets 3die Lægd og hører til Skodborg Sognesogebdistrict. Fattigvæsenet bestyres efter slesvigsk Lovgivning.

Farup Sogn	Af Farup-Kirkeby med Kirke og Kro	"	G.	4	H.
med en Deel af	" Kjærboel med Præstegaard, Skole	"	"	"	"
Vilslev Sogn.	og Kro	7	"	11	"
	" Nørre-Farup	5	"	7	"
	Gaarden Gersdorfsogave	1	"	"	"
	Af Tøsteb med Vandmølle, Damp-				
	brænderi og Kro	10	"	14	"
	" Hillerup	3	"	5	"
		Samt 26 G. 41 H.			

Indbaanere: 446. Farup Sogns slesvigiske Deels Areal er c. 1028 Tdr. Land, og Vilslev Sogns 1084 Tdr. Land. Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtsuebdistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogebdistrict (Toftlund), Gram Pshficatdistrict (Gram). Danner Amtets 20de og 21de Lægd. Den slesvigiske Deel af Farup Sogn udgjør et eget Sognesogebdistrict. See forøvrigt Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 983—84 og S. 1010—1011.

Farup Kirke, i den katolske Tid helliget St. Nicolaus, er opført af Muursteen. Kirken har forhen havt et stort Tårn, der stod paa den søndre Side, men dette blev formodentlig Brøstfældighed nedbrudt 1835. Nu har den kun et lille Spir. Afslid, rundbuede Jiziter paa Muren. Altertavlen, en Copi af Altertavlen i Vor Frelseris Kirke paa Christianshavn, er malet af den i Sognet fødte Andreas Windsfeld.

Norre-Kangstrup Herred

er omgivet af Gram og Hviding Herreder samt af Nabenraa og Løgumkloster Amt. Herredets Fladeindhold er c. $4\frac{1}{10}$ □ M., hvori er indbefattet Fladeindholdet af de til Løgumkloster Amts Fogderier Skjærbæk og Alslev hørende Eiendomme i Brannderup, Tostlund og Agerstov Sogne. Herredet omfatter Sognene Tostlund, Brannderup, Agerstov og Tiislund samt Dele af Vestoft og Arrild Sogne og endelig tvende mindre Dele (Muspyt og Goltbæk) af Hellevad Sogn i Nabenraa Amt. Herredet er næsten aldeles blottet for Skov, har lette og sandede Jorder, men ikke ubetydelige uopdyrkede Hebestrækninger. Indvaanernes Antal var efter den sidste Folketælling 1860: 4,833. Herredets ordinære Flovtal er $65\frac{2}{3}$, og ekstraordinære Flovtal 70. Skattearealet er 11,887 Tdr. med en Taxationsværdi af 828,676 Rd. I 1859 fandtes i Herredet 1 Jordbrug større end en Heelgaard, 4 Præstegaarde, 301 Gaarde samt 284 Huse med Jord og 86 Huse uden Jord. De til Løgumkloster Amt hørende Eiendommers Antal var 7 Gaarde og 11 Huse.

Tostlund Sogn (blandet) omgivet af Gram, Tiislund, Agerstov, Brannderup, Arrild og Hvirup Sogne. Arealet, c. 8536 Tdr. Land, hvoraf den fæstligste Deel c. 8173 og den kongerigste 363 Tdr., er høitliggende i den sydlige Deel med et jævnt Affald mod Nord til Skjels-Åa, der, optagende flere sydfra kommende mindre Vandløb, danner Grændsen mod Nord. Jordsmonnet er af muldsandet, sandet og skarpsandet Bestaffenhed; næsten alle Hebestrækninger i Sognet have i de sidste Aar maattet vige for Ploven. Tæt nord for Tostlund By er en lille Plet Skov. Landveien fra Nabenraa over Folbingbro passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hk. er $8\frac{1}{4}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstligste Deel: Kirken, eenligt beliggende ved Gb. Herrested; største Delen af Byen Tostlund, hvori Præstegaard, Embedsbolig for Herredsfogden og Thingstriberen, samt Hviding og Norre-Kangstrup Herreders Thing- og Arresthuus; endvidere Byerne Allerup med Skole, Stenderup med Skole, Orderup med Kro, Rømet med Pugehøi, Lindholm; de eenligt beliggende Gaarde Enemark (2 G.), Kjærgaard, Korsbjerg, Gravlund, Skovsbjerg, Løbækgaard og Haverbæk. Skole mellem Tostlund og Orderup. Ialt 60 G. og 92 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Tostlund: Kro og Bindmølle, 2 G. og 12 H.

Indvaanere: 1025, hvoraf fæstligste 916 (74 under Løgumkloster Amt) og kongerigste 109. Agerdyrkning Hovederhvervet. Nogle Kniplinger forfærdiges. I Sognet findes nogle mindre Teglbænderier og i Tostlund By et Farveri.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshus

Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Enemark hører i geistlig Henseende til Høirup Sogn i Hviding Herred. Præstefaldets Reguleringssum er 893 Rd.

Den fæstligste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tofslund), Haderslev Besteramtsdistrikt (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrikt (Tofslund), Gram Pphyficardistrikt (Gram). Den danner Amtets 36te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt. Herfra undtages dog Rømet med Pugehøi, 3 G. og 7 H., og af Bhen Stenderup 2 G. og 3 H., der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred saavel i civile som i criminelle og Politifager; de have deres egen Sognefoged og høre til Løgumkloster Amts 29de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrikt og Ribe nordre Lægedistrikt; 5te Vgds. Den hører til Ribe Amts 5te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken er bygget af hugne Kampesten, med et bredt Taarn, tidligere med Spiir, hvilket nedfaldedes af Stormen d. 11te Octbr. 1694. Kirken er i Choret forsynet med Hvælvinger. Steendsbefønt. Epitaphium over den 1704 afdøde Provst Anders Clausen Slange, der tillige var Tolber.

Aagaard meddeles i Beskrivelsen af Tørningelshn, at paa Bindet af en gammel Kirkebog, som begynder med 1610, staaer: „Herrested Kirkebog.“ Den By, som nu kaldes Tofslund og ligger nord for Kirken, har tilforn under Navn af Herrested By ligget tæt ved Kirken, hvor nu ikkun er en Gaard. Hos Dankwerth (1652) findes Sognet og Kirken benævnet Herrested, men nogen By af dette Navn ansøres ikke; derimod forekommer „Tofstelundi“ som By.

Om et Tuffsteenskeie ved Stenderupgaarde see Diernakski „Landesbericte“ for 1846, S. 397.

Branderup Sogn omgivet af Agerstov, Tofslund, Arrild og Nørre-Løgum Sogne. Kirken sydvostlig i Sognet, 4 M. s. o. for Ribe og 1¼ M. n. o. for Løgumkloster. Arealet, c. 4607 Tdr. Land, er temmelig fladt med lidt Skov ved Gaarden Mandbjerg; Heden forsvinder mere og mere. Jordsmønnet er af sandmuldet Bestaffenhed, i Reglen med Leerunderlag og rigelig Mergel. Gode Enge hayes langs Bredderne af trende af Brede-Laens Tilløb, hvoraf det nordligste paa en Strækning danner Vestgrændsen, og det sydligste, under Navn af Smedebækken, danner Sydgrændsen.

I Sognet: Bherne Branderup med Kirke, Præstegaard og Skole, og Kurup med Skole, Gd. Mandbjerg (135 Stattetønder med et Areal af 400 Tdr. à 320 □ R.), Rævslund, 2 G., Gd. Landsig og Branderup Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 8 ¾ G., 10 ½ G., 8 ¼ G. og 7 mindre Gaarde samt 29 H. med Jord og 18 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 18 G. og 29 H.

Indbaanere: 540 (deraf 5 under Løgumkloster Amt). Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet forfærbiges endeel Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 742 Rd.

Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund) og Gram Physicatdistrict (Gram). Det danner Amtets 35te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog et Huus med Jord i Kurup, der hører under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred; det hører til Løgumkloster Amts 29de Lægd.

Kirken, en massiv Bygning, beliggende paa en Hoide nordost for Sognebyen, er bygget deels af Kampsteen, deels af Muursteen. Taarnet har den i Lørning-lehn ofte forekommende Form, med Pyramidetag og Spidsgavle. Fladt Loft.

Sognets Navn er egentlig Brantorp eller Bramtorp. En adelig Familie, der forekommer i det 14de Aarhundrede, nævnes Bramtorp efter Byen; dog findes der ingen Borgplads i eller ved Byen. Tidligere laae i dette Sogn en By Skovbøl, som nu er forsvunden.

Agerstov Sogn omgibet af Branderup, Tostlund, Vestoft, Egvad, Hellevad, Vested og Nørre-Løgum Sogne. Kirken midt i Sognet, $3\frac{1}{2}$ M. s. v. for Haderslev og $2\frac{3}{4}$ M. n. v. for Aabenraa. Areal, c. 15,944 Tdr. Land, er høitliggende, men temmelig fladt med enbeel Hebe, især mod Nord, hvoraf dog mere og mere Aar for Aar opdyrkes, og en betydelig Skjær- og Engstrækning i den sydlige Deel; Jordsmonnet er af sandmuldet og sandet Bestaendighed med Leerunderlag. Flere af Brede-Aaens Løb udspringe her. Landeveiene fra Aabenraa til Ribe og fra Haderslev til Tønder passer Sognet.

I Sognet: Byerne Agerstov med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Galsted med Kro, Bovlund med Kro, Rangstrup med Skole, Dver- og Neder-Gestrup med Skole, Vellerup og Møllerup; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Geilbjerg, Birkelund, Baalsted, Nittriskjær, Østergaarde, Rangstrupgaarde, Jørgensby, Bjørneskov-Kro, Sammelstov, Sindet, Faarehuus, Orgaard, Langelund, Bjørnholm, Røvebjerg, Leerskov, Voiensgaard, Vandenggaard, Damgaard, Kjærgaard, Østergaard, Bispelgaarde, Gestruplund, Hjortlund, Euusvind, 2 Skoler imellem Byerne. Endvidere de 2 Smaabyer Muspyt og Goltbæk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Heelgaard, $8\frac{3}{4}$ G., $48\frac{1}{2}$ G., $37\frac{1}{4}$ G. og 10 mindre Gaarde samit 119 H. med Jord og 55 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 33 G. og 140 H. (Saalebes angivet 1859; i 1861 opgives, foruden Præstegaarden og Degneboligen, 97 Gaardsteder, 122 Steder med Jord, 61 H. uden Jord.) Desuden Muspyt og Goltbæk 5 G. og 6 H.

Indvaanere: 1712. (Derunder 26, henhørende til Løgumkloster Amt og 61 i Muspyt og Goltbæk.) Jordbrug med Kvægopdræt er Hovederhvervet. Nogle Teglbraenderier forsyne de nærmeste Sogne med Muursteen. Endeel Kniplinger forfærdiges i Sognet.

I geistlig Henseende hører Sognet under Ribe Stift, Lørningelehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flekvigt Lovgivning. Sognet eier et af Brorst Knud Aagaard stiftet Legat paa 800 Rd., hvoraf Kenterne deles mellem Huus-

arme, Stolen og Sognebibliotheket. Præstekaldets Reguleringsfum er 1701 Rb.

Sognet hører for Størstedelen under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Besteramtstuedistrict (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicat-district (Gram). Det danner Amtets 39te og 40de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict i Forening med Muspht, 3 G. og 1 H., og Voldbæk 2 G. og 5 H., der i geistlig Henseende høre til Hellebæk Sogn i Aabenraa Amt, men i verdslig under Agerflov Sogn, Nørre-Rangstrup Herred. 2 G. og 1 H. i Bellerup høre under Løgumkloster Amts Fogderi Alslev og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred; de høre til Løgumkloster Amts 31te Lægd.

Kirken, der næst Brøns Kirke er den største og smukkeste i Lørningelehn, er bygget deels af hugne Kampsteen, deels af Muursteen, har et høit Taarn og Svældinger under Taarnet og i Choret, prydet med gamle Freskomalerier. Mindesteen for de af Sognets Sønner, der faldt i forrige Krig.

Rangstrup er en ældgammel By (i Jordebogen 1231 „Rafnsthorp“), hvorefter baade Nørre- og Sønder-Rangstrup Herred har Navn.

Rnud Agaard, der har udgivet gode Beskrivelser saavel over Thy (Wiborg, 1802) som over Lørningelehn (Kjøbenhavn, 1815) var Præst i Agerflov. Han bemærker i sidstnævnte Beskrivelse S. 236—37: „Lyft til at giette Oprindelsen til alle Steders Navne kan snarere forvirre end opklare. Hvad er rimeligere end at Agerflov har Navn af Ager og Flov? Dog kan ansøres gode Grunde for, at dets oprindelige Navn er Dverflov.“ Blandt Agerflovs ældre Præster nævner Agaard, efter en Præstefiste i Kirken, Lærkild Nadsen Scannus, den anden lutherse Præst paa Stedet, tillige Herredsprovst, der var Præst (dog ikke alene i Agerflov) i 71 Aar, blev 105 Aar gammel og saae 6 Konger af den oldenborgske Stamme, døde 1598; Otto Riese, Præst i Agerflov fra 1738 til 1779, tillige Herredsprovst, var under Navn af Philolaus Drithophilus Forfatter til nogle Breve trykte 1768, hvori han forsvarede det copernicanske System imod Provst Gutfelbt i Vestoft, som under Navn af Timotheus Alethophilus forsvarede Jordens Ubevøgelighed. Otto Riese har antegnet, at efter gammelt Sagn skal Lømmeret i Agerflov Kirke være sælpet paa Gammelstov Mark. Agaard tilføier, at mundbillige Sagn paa hans Tid fortælle, at en tæt Skov har frakt sig fra Galsed til Agerflov Kirke, og derfra til Toftlund Kirke. Efter en til Præsteembedet hørende Bog anfører Agaard som Bevis paa de Udelæggelser, Krigen medførte for Sognet, at i 1599 var der 173 Tienbepende, i 1655: 128 og i 1662: 80. I 1658—60 findes 23 øde Gaarde og andre Steder i Sognet.

Om et Jordstælv ved Agerflov see Wiernaske „Landesberichte“ for 1846 S. 307.

Vestoft Sogn omgibet af Annexet Tiislund, Agerflov, Øster-Løgum, Vedsted, Skrydstrup og Nustrup Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. v. for Haderslev og 3 M. n. v. for Aabenraa. Arealen, c. 11,378 Tdr. Land, er høitliggende og bakket med Fald mod Sønderaaen, der deler Sognet i tvende Dele, hvoraf den større søndre hører til Nørre-Rangstrup Herred og den mindre nordre til Gram Herred; den optager Hrupbækken. Ved Hjartbro og ved Hrup er noget Skov, ved Vestoft en kongelig Plantage stor 361 Tdr. Land à 260 □ Roder (3die Haderslevske Skovriversdistrict). Der findes nogen Hebe i Sognet, og Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed.

I Sognet: Øverne Vestoft med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vandmølle, Hrup med Skole, Braa, Strandelhjørne med Skole, Næber-Jersdal med Skole og Kro, og Hjartbro med Fattigarbejdsanstalt; endvidere de enkeltliggende Steder Kirkelund,

Nstergaard, Blankenhof, Fauregaard, Præstehøigaard, Verdal og Hjartbrolund. Ialt i Sognet Præstegaarden, 7 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 22 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G. og 3 mindre Gaarde samt 62 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 18 G. og 55 H.

Indvaanere: 1129, hvoraf 805 under Nøore-Rangstrup Herred og 324 under Gram Herred. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Fra Hrup By affættes enbeel Løv og Løvkeul.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tøningehus Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haberslev Amt og besyttes efter fæstlig Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 1741 Rd.

Den syd for Sønderaaen liggende Deel af Sognet, nemlig Bjerne Bøstoft, Hrup, Braa og Strandelshjørne tilligemed 1 G. og 2 H. af Nøder-Jersdal, hører under Hviding og Nøore-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haberslev Vesteramtstuedistrict (Haberslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphiscatdistrict (Gram). Den danner Amtets 38te Læg og udgjør eet Sognefogeddistrict; hvorimod den Nord for Aaen liggende Deel, nemlig Bjerne Nøder-Jersdal og Hjartbro og Bøstoft Mølle, hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haberslev), Haberslev Østeramtstuedistrict (Haberslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haberslev), Haberslev Pphiscatdistrict (Haberslev). Den danner Amtets 87de Læg og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der er bygget af Kampesteen, har Taarn med høit Spir, Svælvinger i Choret og under Taarnet. I Kirken er indmuret en Mindesteen over frivillig Underofficer N. M. Schmidt, faaret ved 38ed og død den 8de August 1850.

Kirkebyen afbrændte for Størstedelen 1736.

Ved Hjartbro i Nærheden af Aaen skal have ligget en abelig Gaard. For en Gaard i Braa er der 1502 givet Benaadningsbrev af Hertug Frederik. Den regnes dog ikke til Frigaardene, men nyder nogle mindre Beneficier.

F. C. Gutfeld, Provst for Holmens Provsti og Præst til Holmens Kirke i København, berømt geistlig Taler, Udgiver af Prædikener, Kærlighedstaler og poetiske Skrifter, er født 1761 i Bøstoft, hvor hans Fader P. Gutfeld dengang var Præst, † 1823.

Tiislund (Gensib's R. Tjerslund) Sogn, Annex til Bøstoft Sogn, omgivet af dette, Tostlund og Nustrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 3 M. s. f. v. for Haberslev og 3 $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Ribe. Arealet, c. 3929 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, med endeel Hede i den sydlige og vestlige Deel; Jordsmonnet er af sandet og starrsandet Bestaffenhed. Gjels-Aa, der her fører Navn af Sønder-Aa (i Modsetning til Gram- eller Nøore-Aa), danner Nordostgrændsen; den optager Hrupbækken, der danner Østgrændsen; i den sydvestlige Deel af Sognet udspringer et mindre Aaløb, der senere i Tostlund Sogn falder i Gjels-Aa; langs disse Vandløb findes gode Enge.

I Sognet: Bjerne Tiislund med Kirke, Skole og Kro, Labøl med Skole og Kro (hertil hører Lille-Labøl), og Gøttrup med nogle sydligt udslyttede Steber Hølleeskov; endvidere de enkeltliggende Steber Langstedgaard, Tolshøi og Kirkebjerg. Ialt i Sognet 1 $\frac{3}{4}$ G., 7 $\frac{1}{2}$ G., 26 $\frac{1}{4}$ G. og 21 mindre Gaarde samt 31 H. med Jord og 2 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 36 G. og 25 H.

Saalebes opgivnet fra 1859, i 1861 angives Sognet at have 51 G. og 52 H.

Indbaanere: 645. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstligst Afgjørelse.

Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Besteramtsdistrikt (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrikt (Tostlund), Gram Physicatdistrikt (Gram). Danner Amtets 37te Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrikt.

Kirken er lille og uanseelig, bygget af Kampsteen uden Taarn eller Hvælvinger. I Danske Atlas anføres, at Lule Bogens, der slog Svend Graa, hvorom tales i Kjømpedisen som begynder: „I Lunde Kirke der yppes en Steen,“ skal have boet her i Sognet, samt at Lules Mose navnes efter ham. Lislund Kirke skulde da være den Lunde Kirke, som omhandles i Bisen. Anders Sørensen Wedel henlægger derimod Stedet til Lunde ved Varde.

Hviding Herred,

det sydvestligste i Haderslev Amt, omfatter flere større og mindre Dele af Ribe Amt, og omgives af Vesterhavet, Riberhuus Birk, Frøs, Gram og Nørre-Rangstrup Herreder, Løgumkloster Amt og Lø Herred med Vallum Birk. Til Herredet hører en Deel af den i Vesterhavet beliggende Ø Røms. Herredets Fladeindhold er $5\frac{4}{10}$ □ M., hvori er indbefattet de til Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk hørende Eiendomme i Brøns, Bodder, Skjærbæk, Arrild og Roager Sogne. Det omfatter Dele af Sognene Hviding, Roager, Spandet, Høirup, Bodder, Reishj, Brøns, Skjærbæk, Arrild, Vester-Vedsted og Seem, samt af Ribe Domkirkes Landsogn og af Den Røms. Med Undtagelse af Statskoven Vinbetflov, 727 Tdr. Land à 260 □ R., er Herredet aldeles blottet for Skov, har lette og sandede Jorber, der dog ofte ere blandede med Leer; betydelige uopdyrkede Hebe- og Kjerstrækninger findes i Herredet, især i den sydlige Deel; ved Vesterhavet ere gode, men uinddigede Markenge. Indbaanernes Antal var efter den sidste Folketælling 1860: 6180. Herredets ordinaire Flovtal er $135\frac{5}{6}$ og extraordinaire Flovtal 154. Skattearealet er 14,848 Tdr. med en Taxationsværdi af 1,433,460 Rd. I 1859 havde Herredet 13 Jordbrug større end een Heelgaard, 11 Præstegaarde, 431 Gaarde samt 452 Huse med Jord og 153 Huse uden Jord. De til Løgumkloster Amt hørende Eiendommers Antal vare 13 Gaarde og 22 Huse.

Hviding Sogn (blandet) omgivet af Vester-Vedsted, Roager og Reisby Sogne samt af Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Ribe og $3\frac{3}{4}$ M. n. v. for Løgumkloster. Areal, c. 5204 Tdr. Land, hvoraf den flevigste Deel er c. 4831 og den kongerigste 409 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende, udsat for Vesterhavets Oversvømmelse. I den østlige Deel ere bethdelige Hebestrækninger, og i den vestlige Deel gode Marsfenge; Jordsmønnen er sandmulbet og sandet, men dog ret frugtbart. Ribe-Lønder-Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Htt. er $37\frac{2}{3}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flevigste Deel: af Byen Hviding, Kirke, Præstegaard, Skole, 13 G. og 8 H., og af Byen Rodhede, Bindmølle, Kro, 14 G. og 9 H.; endvidere Bjerne Høgsbro med 2 Kroer, 12 G. og 10 H., Emdrup, 4 G., og Lundsmark, 3 G. og 1 H.; Gd. Høgsbrogaard ($5\frac{1}{2}$ Dting med 69 Skattetønder). Salt 52 G. og 28 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Hviding 4 G. og Rodhede 3 G. og 2 H. Salt 7 G. og 2 H.

Indvaanere: 510, hvoraf flevigste 450 og kongerigste 60. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet.

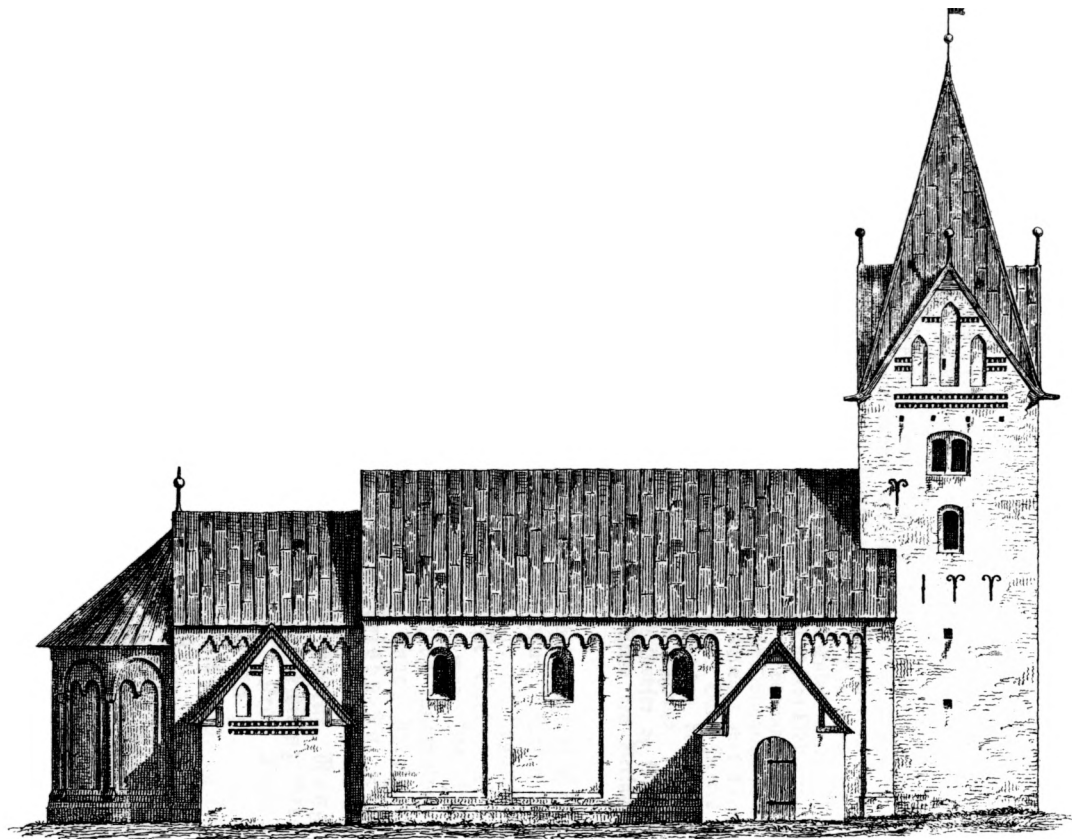
Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flevigt Lovgivning. Til Skole- og Fattigvæsenet er henlagt 2 Legater af Beløb resp. 100 Rd. og 107 Rd. samt endvidere et Legat paa 160 Rd. stiftet af en forhenværende Eier af Høgsbro, Kammerherre Blücher, til Fordeel for en Trængende af det forhenværende Lindebedste Gods. Præstetalbets Reguleringssum er 1106 Rd.

Den flevigste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Besteramtstuedistrict (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 24de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgks. Hører til Ribe Amtets 7de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der ligger lidt nord for Byen Hviding, er opført i Rundbuestil af rpinste Luffteen, senere forhoiet*) og forlænget med Muursteen, fladt Loft, Afvis. Altertavlen er fra den katolske Tid med Crucifixet i en Rosenkrands og en Mængde udskaarne Helgenfigurer, med Hensyn til hvilke senere er anbragt Paastrifen: „Sancti venerandi, non adorandi.“ I et Stab findes et Helgenbillede, rimeligviis St. Anna. Orgel. Tvende Epitaphier over afdøde Præster; det ene over Thomas Henriksen Beile, † 1686 (som ham see „Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Wedel“ af E. F. Wegener, S. 264, Noten); det andet over Hornvintes Søn Hans Wedel, † 1706 og dennes Sviger søn Clemens Fog, † 1763, begge Præster i Hviding,

*) Herom bemærker Adjunct J. Helms i Afhandlingen „Luffteenkirkerne i Omegnen af Ribe“: „Paa Hviding Kirkes nordre Muur laaer sig paaovise, at Langhuset er blevet forhoiet. De nuværende smaae Vinduer vise sig strax ikke at være de oprindelige, men kun udfaarvede ved Tilmueringen af de meget større, vindsuebte, brede og lave Vinduer, der tydeligt nok ere Copier af dem i Domkirkens Langhuus. Dog en opmærksommere Betragtning lærer, at heller ikke de ere Kirkens ældste Vinduer, men at disse sidste derimod sidde iismurede dybere ned, som en Forfættelse nedstet af de nuværende. Ogsaa have hine større Svindsuebte Vinduer paa en voldsom Maate forstyrret det gamle Rundbueornament; thi medens deres Underdeel sidder i den gamle Luffteensmuur, er deres Overdeel gaaet ind i Muursteens-Forhoielsten, hvilken synes at udgjøre omtrent halvanden Alen.“

H. J. Hansen del. H. Jensen lit.

Eni Baerentzen & Co lith. Inst.

ROAGER KIRKE.

Sidstnævnte emeritus 12 Aar før sin Død. En senere Præst Joachim Ewald, først i Boråske og Heinsvig, blev Præst her 1764 og var 53 Aar i Embedet, døde 1826 i Christiansfeld, 101 Aar gammel. Kirken har intet Taarn, men et Klokkehuus paa den østre Ende.

Hviding har givet Herredet Navn (i Valdemar II.'s Forbehold „Switjng-hæret“). Skjøndt det ikke udtrykkelig nævnes i Kilde Skrifterne, var det dog uden al Tvivl paa dette allerede tidlig i Middelalderen bekendte Thingsted, at Kong Erik Emun blev dræbt af Sorteplog d. 18de Septbr. 1137; i en gammel Krønike (Ser. rer. Dan. I. p. 385) siges, at det var paa et Thing i Nærheden af Ribe, og Kongens Lig blev derfor ogsaa ført til denne Byes Domkirke.

Efter Hviding benævnes en gammel forlængst uddød Abelsfamilie. Johannes, dictus Hvitling, var Droft hos Hertug Erich 1263 og stiftede et Kloster i Flensborg. Aar 1400 forekommer Løgho Deghen armiger de Hviddyngn.

Høgsbrogaard er et Egnens ældste Herresæder. I det 15de og 16de Aarhundrede tilhørte det Rosenkrandsernes fæstlige Linie, saaledes 1543 Niels Ludvigsen Rosenkrands, 1589 Junker Ludvig Nielsen Rosenkrands, 1609 Christoffer Rosenkrands. Det var denne Christoffer Rosenkrands til Høgsbro, der blev henrettet d. 23de Marts 1610 paa Slotspladsen i Kjøbenhavn. Han havde ved fælste Breve tilvendt sig Fru Karen Strangesbatters, Christen Juels Enkes, Gaard, Donslund. Ved at undersøge Papiret, hvorpaa en af Christen Juels udstedt Obligation var skreven, bemærkede Kongen, at dette var, efter Vandmærkerne at dømmes, fra Papiromøllen ved Frederiksborg. Denne var imidlertid anlagt senere end Obligationens Dato. Nu lod Kongen Rosenkrands, trods hans mægtige Slægt, beslægge med Arrest og hans Papirer undersøge: disse udbviste endnu flere falske Breve. Hans Proces blev udsat til næste Herredag, som blev holdt i Kjøbenhavn, hvor han blev dømt fra Livet. Efter Rosenkrandsierne eiede Ranbhauerne paa Lindeved Høgsbro. 1778 kjøbte Kammerherre, Amtmand v. Blücher de samlede Lindevedske Godser og solgte dem atter 1794 til Kongen for 138,000 Mark Courant. (See „Acten den Vertauf von Linbewitt betreffend“, Hefte 1 og 2, 1796 og 1798.)

Roager (Genrsth.'s R. Raadager) Sogn (blandet) omgivet af Seem, Spandet, Bodder, Hviding og Vester-Vedsted Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Ribe og $2\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Løgumkloster. Arealat, c. 4464 Tdr. Land, hvoraf den fæstligste Deel er c. 3798 og den kongerigste 666 Tdr. Land, er fladt, med lidt Hede i Sognets Udkanter; Jordmonnet er af leermuldet og sandmuldet Væskaffenhed. I Sognets sydlige Deel findes gode Enge, hvorigjennem løbe tvende mindre Vandløb, der forenede danne *Reisby=Åa*. Sognets kongerigste Deels Hft. er $29\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

I Sognet: I den fæstligste Deel: af Øerne Roager-Kirkeby, Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, hvori Hviding Herreds Thingstue, 10 G. og 7 H., Roager, Skole, Kro, Teglvært, 15 G. og 23 H., Øster=Abølling 11 G. og 13 H., og hele Vesterbæk, 5 G. og 8 H.; Gd. Stavidskov. Ialt 41 G. og 51 H. (Saaledes opgivet 1859, i 1861: 42 G. og 56 H.)

II. I den kongerigste Deel: af Øerne Roager-Kirkeby 1 G. og 2 H., Roager 4 G. og 5 H. og Øster=Abølling 1 G. Ialt 6 G. og 7 H. samt 1 Mølle i Roager.

Indbaanere: 563, hvoraf fæstligste 481 (deraf 3 under Løgumkloster Amt) og kongerigste 82. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelshns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstligst Lovgivning. Præstetalbets Reguleringssum er 930 Rd.

Den fæstligste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørrø-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsstue-district (Haderslev) og Vesteramts Huusfogebdistrikt (Tostlund), Gram

Phyficatdistrikt (Gram). Danner Amtets 23de Lægd og udgjør eet Sognefogebdistrikt. Herfra undtages dog en $\frac{1}{2}$ Gaard i Roagerkirkeby, der hører under Løgumkloster Amt, Fogderiet Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; den hører til Løgumkloster Amts 28de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue- og nordre Lægebistrikt; 5te Bgts. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognefogebdistrikt.

Kirken, der var helliget St. Andreas, er bygget af rhinlandsk Luf i Rundbuestil, Apsis, fladt Loft i Skibet, senere tilføjet Hvalving i Choret. Smukt Taarn fra Gothikens Periode med spidst Tag og 4 Gavle, en Form, der ofte findes i det Lærningebuste*). Det mellemste af Langhusets Binduer paa Nord siden er ganske udfyldt af et Glasmaleri, fremstillende en Bisshop med Staven i den ene Haand og den anden hævet til Velsignelse. Billebet er dannet ved Sammensætning af smaa røde, gule, blaa, grønne og brune Glasstykker, som ere sammenboltede ved Udfygningerne om de enkelte Stykker. Saavel dette som Figurens hele Udtryk, den lave Bispehue o. s. v. i Forbindelse med Formens af Bogstaverne i det overstrevede Navn synes at tyde paa en meget høi Alder. Langshen under Binduets Rundbueindfatning foroven staaer nemlig strevet med saakaldte gothiske Majuskler „Ses Willehadus.“

Sognets Navn, som Generalkshaben nu skriver Raadager, stredes tidligere „Roager“, „Roohager“ og „Raadager“. I Bøkerbæk By var i det 16de Aarhundrede en Gaard beboet af Avelige; som saadanne nævnes ved Midten af det 16de Aarhundrede Jens Juul og Fru Jde; i første Deel af det 17de Aarhundrede findes Gaarden iblandt Statholder Geert Kanhaus Gøbser og senere er den gaaet over i Bønderets.

Spandet Sogn (blandet) omgivet af Seem, Gram, Hjørup, Bødder og Roager Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. f. o. for Ribe og 3 M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 4908 Tdr. Land, hvoraf den fæstede Deel c. 4448 og den kongerigste 460 Tdr. Land, er fladt og ferholdsvis høitliggende (Nordhøi 160 Fod, n. v. for Kirken); Hebe- og Mosestrækninger indtage Sognets Udkanter, og kun den midterste Deel er Agerland med muldsandede Jorder mod Syd og sandede og skarpsandede Jorder mod Nord, især ved Mølleby. Ved Fjersted ere Kæsterner af en forhen ikke ubetydelig Skov. Sognets kongerigste Deels Ht. er $13\frac{2}{3}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstede Deel: af Bjerne Spandet, hvis nordlige Deel kaldes Spandetgaarde, Kirke, Præstegaard, Skole,

*) Adjunct J. Helms uytter i sin Afhandling „Tuskeendkirkerne i Omegnen af Ribe“: „Hvad angaaer Formen for Taarnene ved vore Tuskeendkirker, da er denne ved alle dem, som liggende nord for Kongeaen, kun libet mærkelig, eftersom de foroven ente i et almindeligt Sædbelliag uden Afstrapping eller videre Udfygning, eller endog saa have maattet nøies med et simpelt, temmelig lavt Pyramidetak af bestaet Sommerværk. Et andet og flonere Udsende frembringe de, naar vi komme syd for Kongeaen. Formen af de „Lærningebuste Kirketaaerne“ viser Fyngningen af Roager Kirke (afbildet i Afhandlingen, vil ogsaa blive gjenget blandt Billaene til nærværende Skrift); de kunne nemlig med Rette kaldes saaledes, da de ligesaa hyppigt forekomme i Lærningebuste og nogle Steder i de mod Syd dertil grændsende nærliggende Enclaver, som de herillands ere ualvænkelige udenfor disse Gæder. Naar disse Taarne saa afsjort bære Gothikens Præg, idet de mindre om Formens af de i denne Stil sædvanlige smaa Epidotaarne („Fialer“), i hvilke Muuriverne foroven løbe ud, forsyrrer de dog ingenlunde Indtrækket af den egentlige Rudebygningd romanke Charakter, men bidrage meget mere Deres til, i Forbindelse med denne selv, med Waabenhus og Sacristi, hvor saadanne endnu findes, at frembringe Grupperinger, som oite ere af ikke ringe malerisk Birtning. Det lader sig nu vel neppe bestemt angive, hvad der har foranlediget, at netop denne Landsdeel har faaet Kirketaaerne af denne Form. Men det fortsættelse dog Opmaerkhøbet, at Domkirken store Taarn, indtil dens Dverdeel styrkede ned 1594, havde fire saadanne Gavle, som vi see paa disse mindre.“

Kro, 16 G. og 24 H., Fjersted 6 G. og 2 H., Mølleby Bind- og Vandmølle, 21 H. Ialt 22 G. og 47 H. Saaledes opgivet 1859, i 1861: 23 G. og 62 H.

II. 3 den kongerigste Deel: af Bjerne Spandet 1 G. og Fjersted 1 G. og 4 H. Ialt 2 G. og 4 H.

Indvaanere: 480, hvoraf flesvigste 453 og kongerigste 27. Jordbrug og Avægavl er Hovederhvervet. Tvende Teglblanderier i Spandegaarde producere endel Muursteen og Drainrør. Noget Tørv sælges og noget brændes til Tørvekul. Mange af Sognets Smaafolk forførdige Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flesvigst Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 563 Rd. Til Fattigvæsenet er henlagt et Par smaa Legater.

Den flesvigste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstue-district (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 27de Lægd og udgjør i For-ening med den flesvigste Deel af Seem Sogn eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue-district og Ribe nordre Læge-district; 5te Vglds. Den hører til Ribe Amts 5te Lægd og til Seem Sognefogeddistrict.

Kirken, beliggende paa en Bakke, er bygget i Rundbuestil med Chorrunding, Stibet af Muursteen paa et Fundament af hugne Kampsteen, Choret af rhinlandsk Luf. „Følge vi paa denne Kirke langs hen med Nord siden, træffe vi paa Choret og Langhulet den for vore Kirker almindelige Decoration af flade Muurstriber, forbundne foroven ved smaa enkelte Rundbuer, og det ei blot saa langt som Tuffstenen naaer, men ganske paa samme Maade i den af Muursteen byggede Deel. Ikke alene denne Udsmykning, men ligesaameget hele Muurværkets Charakter vidner om, at dette Langhuus af brændte Steen er en ideelindste temmelig snart efter paafulgt Fortsættelse af Tuffstensbygningen. Dette Muursteensfibs høie Alder træder ogsaa paa en issefalvende Maade frem i den vestre Ende, hvor det støder op til det i Middelalderens Slutning tilbyggede Taarn (med høit Spiir). Det viser sig her, hvor meget fortrinligere baade Muurarbeidet og Kalken har været i hiin tidligere Tid, hvorfor den ældre Bygning ogsaa er ulige bedre bevaret end den nyere. Interessant er det at see den gamle nu tilnærede nordre Indgangsdør til Kirkeskibet her nær ved Siden af den yngre, der fører ind til Taarnets Bindeltrappe. Thi medens hiin er rundbuet, men med Buen dannet af Muursteen, der ere satte med den lange Side frem og Enden ned mod Buens Centrum, saa har Taarn-døren derimod en ydre Spidsbue, hvis paa Langsiden lagte Muursteen ere afværende røde og mørkt glasfærede, og derunder i den egentlige Dørfarm den for Middelalderens Udgang eendommelige flade Bue, i hvilken Muurstenene ligeledes ligge ned, med Enden frem. Som et yderligere Skjælnemærke mellem disse to Muursteensbygninger fra vor tidligere og senere Middelalder behøver det neppe endnu at anføres, at i Modsætning til Langhusets dobbelte Granitfod mangler Taarnet aldeles fortløbende Soffelstene.“ (J. Helms „Tuffsteenskirkerne i Omegnen af Ribe.“) Kirkens Altartavle, forestillende Kadaveren, skæntedes 1747 af en Kniplingspige ved Navn Johanne Nielsdatter.

Sognets Navn streeves tidligere „Spandwith.“ Spandegaard var forhen en adelig Gaard, som efter Sagnet skal have tilhørt Kong Eric Emuns Nordre Sorteplog. Gaarden tilhørte 1556—1564 Claus Seehede, med hvis Datter Magdalena den kom til Mourits Yobebust; i det 17de Aarhundrede hørte den til de Kanhauste Godser.

Ifølge en Dptegnelse i Præstearchivet af Pastor Boisen, der senere blev Præst i Arrild og Provst for Hviding Herred, skal Spandet have været annecteret Høstrup

Sogn indtil Aar 1630, da en Ferremand paa Spandetgaard købte en Ditting Land i Spandet og skæntede den til Præstegaard; siden den Tid har Spandet haft sin egen Præst.

„Det gaar an, sagde Spandet Præst, de har ham fra Kroen til Kirken“, er i en videre Omkreds etgangs Mundheld, som er kommet af, at Bønderne, da Bispen havde forbudt deres Præst (Fr. Knudsen 1606—30 eller efter Andre J. P. Møller 1658—82) at gaar tilkroes, skulle have baaret ham til Kroen, hvor de nodig vilde undvære ham, og derfra igjen til Kirken.

Høirup Sogn (blandet) omgivet af Arrild, Bødber, Spandet, Gram og Tostlund Sogne. Kirken østlig i Sognet, 2¼ M. s. o. for Ribe og 4 M. s. v. for Haderslev. Areal et c. 5847 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel c. 5126 og den kongerigske 721 Tdr. En flod, men temmelig høitliggende Sandby, der mod Nord ender i Flyvesand, strækker sig gjennem Sognet, mod Sydvest findes nogen Hede og gode Moser; der ligger ogsaa den kongelige Mose Lindetmose, 56 Tdr. Land a 260 □ Roder og den kongelige Fredskov Lindetkov, 727 Tdr. Land a 260 □ Roder (3die Haderslevske Skovdistrikt), hvis Areal dog strækker sig ind i Arrild Sogn. Jordsmønnet er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed, ofte med Aflunderlag. Sjæls-Aa, ved hvis Bredder ere gode Enge, danner Vestgrændsen. Landveien fra Abenraa over Faldingbro passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Hft. er 15¼ Td. A. og C.

I Sognet: I. I den slesvigiske Deel: af Bjerne Høirup Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, 6 G. og 11 H., Arnum (deelt i Øster- og Vester-) Skole, 3 Kroer, 30 G. og 42 H., Steensbæk Kro, 2 G. og 1 H., og Skovridergaarden Lindetkov. Salt 39 G. og 54 H.

II. I den kongerigske Deel: af Bjerne Høirup 4 G. og 6 H. en Bindmølle, og Arnum 2 G. og 8 H. Salt 6 G. og 14 H.

Indvaanere: 633, hvoraf slesvigiske 521 og kongerigske 112. Jordbrug er Hovederhvervet; enbeel Tørv og Tørveful afsættes. Knipleriet er meget almindeligt og giver sædvanlig en ret god Indtægt.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lærningelehs Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Enemark (2 G.) i Tostlund Sogn, Nørre-Rangstrup H., hører i geistlig Henseende til Høirup Sogn. Præstekalbets Reguleringssum er 890 Rd.

Den slesvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsstue-district (Haderslev), Vesteramts Hunsfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphiscatdistrict (Gram). Danner Amtets 28de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict. (Enemark hører, som foransørt, kun i geistlig Henseende til Høirup Sogn, forøvrigt til Tostlund Sogn under Nørre-Rangstrup Herred.)

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict.

Kirken er oprindelig af rhinlandsk Luf, men senere paa mange Maader tilbygget med Muursteen. Saaledes er i Aarene 1856 og 1857 bleven bygget en heel ny Stal af Muursteen udenom Choret og hele Sydsiden. Den har tidligere haft Chor-runding, hvilket sees af de buesformede Soffestene, der findes anvendte flere Steder

i de ombyggede Mure. Fladt Loft. Taarn med høit Spiit, tidligere med Spids-gaavle. Alterblad fra den katolske Tid, udskaaret af Egetræ, forestillende Jomfru Maria med Barnet. Kirkens Væde bevises ogsaa derved, at allerede c. 1204 nævnes „parochia Höthrop.“

Høirup By ligger paa et høit Lyngbevoret, paa Gravhøie rigt Sandstrøg, og har deraf sit Navn. Paa Åbildgaardskær mod Vst ved Gjels-Åa findes Grundvolden af en gammel Herregaard Åbildgaard.

Bodder Sogn (blandet) omgivet af Roager, Spanbet, Høirup, Arrild, Skjærbæk, Brøns og Reissby Sogne. Kirken nordlig i Sognet, 1³/₄ M. s. s. o. for Ribe og 2¹/₄ M. n. v. for Løgumkloster. Areal, c. 8400 Tdr. Land, hvoraf den fæstligste Deel c. 8124 og den kongerigste 276 Tdr. Land, er fladt og lavliggende med betydelige Hebe- og Mosestrækninger (Hvilbjerg mose), især i den østlige Deel; ved Udflyttergaarden Braa er en lille Skov paa c. 10 Tdr. Land; Jordsmønnen er mod Vest af muldsandet og leret Bestaffenhed, mod Øst af sandet, ofte med Åhlunderlag. Flere mindre Vandløb, der samlede danne Brøns-Åa, udspringe i Sognet og løbe gennem gode Enge. Sognets kongerigste Deels Hft. er 9³/₈ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den fæstligste Deel: af Byen Bodder Kirke, Præstegaard, Skole, 6 G. og 9 H., og af Byen Bjærkelev Skole samt den udflyttede Kro Friselt, 15 G. og 17 H.; hele Byerne Gaansager med Holbæk, 16 G. og 18 H., og Naved med Skole, 5 G. og 1 H.; Gb. Braa. Ialt 42 G. og 45 H. Saaledes i 1859, i 1861: 40 G. og 52 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne Bodder 2 G. og Bjærkelev 2 H., hvoraf det ene er Kro. Ialt 2 G. og 2 H.

Indvaanere: 520, hvoraf fæstligste 496 (28 under Løgumkloster Amt) og kongerigste 24. Kvægavl og Agerdyrking er Hovederhvervet. Endeel Tørd affættes, og endeel brændes til Kul.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 836 Rd.

Den fæstligste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Besteramtstue-district (Haderslev), Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphycatdistrict (Gram). Udgjør Amtets 22de Lægd og danner eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog 1 G. i Bjærkelev og 2 G. i Gaansager, der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred. De høre til Løgumkloster Amts 28de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herredes Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægd-district; 5te Bygd. Den hører til Ribe Amts 9de Lægd.

Kirken, der ligger lidt syd for Byen, var helliget St. Laurentius, hvis udskaarne Billede i Eggenforrelse endnu staaer bag Prædikestolen; den er deels bygget af hugne Rampesten, deels af rhinlandsk Luf, har et høit Taarn med Spiit og Prædiker i Choret og under Taarnet. Den har ved Enden af Choret et Slags Rundbygning; denne er imidlertid ikke oprindelig men tilføjet i Slutningen af Middelalderen, af Muursteen, som et Sacrifi, der kun ved en lille Dør er i Forbindelse med Kirken.

Sognets Navn frevdes tidligere „Otter“, „Odbet.“ I dette Sogn har ligget

en Herregaard Hællebæk eller Hølstak, hvis Jerder ere deelte mellem Kirkebyen og Gaansager; 3 Huse ved denne By kaldes endnu Hølstak. Her boede og døde den som Statistiker bekendte Krigsassessor Camerer, der i Haandskrift har efterladt en Beskrivelse over Sognet. (Niemann S. 29.)

Reisby Sogn (blandet) omgivet af Hviding, Bodder og Brøns Cogne samt af Vesterhavet. Kirken nordvestligt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Ribe og $3\frac{1}{4}$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 3266 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel c. 2217 og den kongerigiske 1049 Tdr. Land, er fladt, lavliggende og meget udsat for Vesterhavets Oversvømmelse. Lidt Hede findes i den østlige og sydlige Deel, og fortrinlige Marsfenge, hvori mange Rildevæld med godt Vand, i den vestlige Deel; Jordsmønnen er af let sandmuldet Bestaaffenhed. Reisby-Na gjennemløber Sognet i vestlig Retning og falder, efter at have gjort mange Krumninger, i Vesterhavet, et mindre Vandløb danner paa en Strækning Sognets Sydgrænse. Ribe-Tønder Chaussée passerer Sognet. Sognets kongerigiske Deels Hkf. er $67\frac{3}{8}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigiske Deel: af Bjerne Reisby Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattighuus, 22 G. og 26 H., Kjærbølling 2 G. og 5 H., Haved med Biskole 1 G. Ialt 25 G. og 31 H. (i 1861: 35 H.)

II. I den kongerigiske Deel: af Bjerne Reisby med Kro, 3 G. og 2 H., Kjærbølling 6 G. og 4 H., Haved 3 G. Ialt 12 G. og 6 H.

Indvaanere: 461, hvoraf slesvigiske 349 og kongerigiske 112. Kvægsavl er fremfor Agerdyrning Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningelehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Til Skole- og Fattigvæsenet er henlagt 8 mindre Legater til et Veløb af 629 Rd. 2 Mk. Præstetaldets Reguleringssum er 1013 Rd.

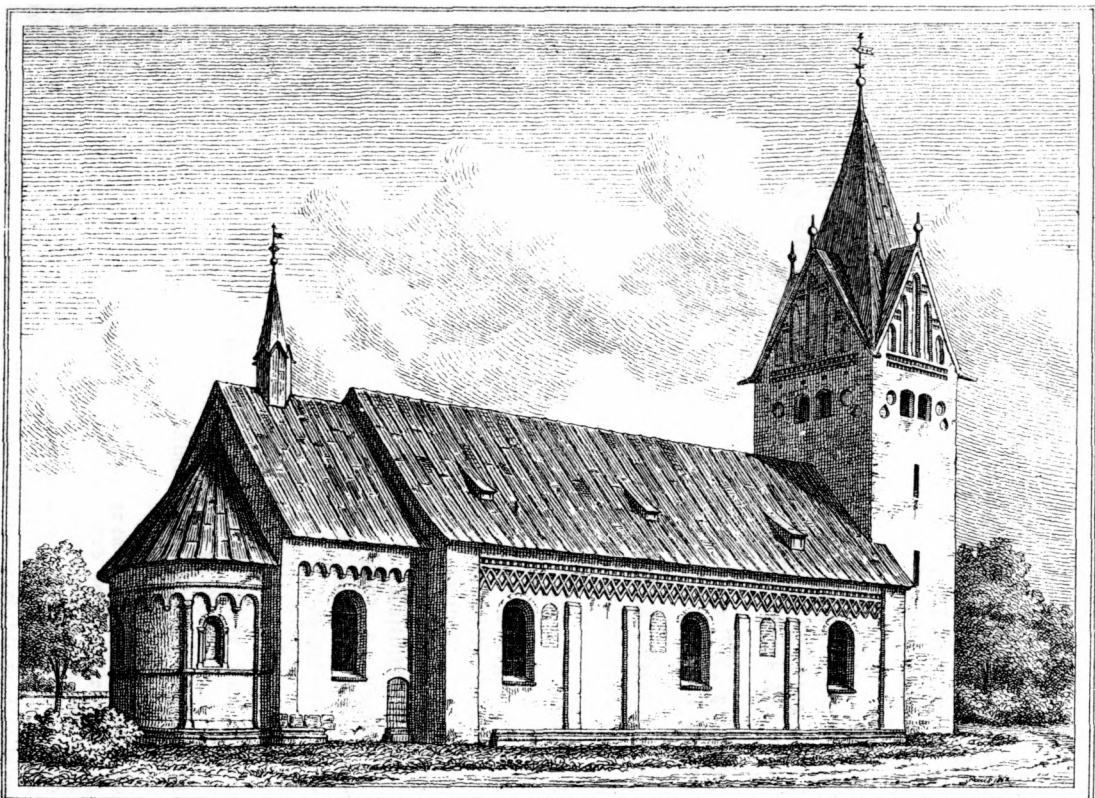
Den slesvigiske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtsdistrikt (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrikt (Toftlund), Gram Pphiscatdistrikt (Gram). Danner Amtets 33te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Den kongerigiske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herredes Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtsfuedistrikt og Ribe nordre Lægedistrikt; 5te Vgts. Hører til Ribe Amt's 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrikt.

Kirken, der er bygget af rhinlandsk Luf, har Taarn med et ottekantet Spiir, Hvalvinger under Taarnet og i Sacrificet, gammel Granit-Dobefont. Den har tidligere haft Chorrunding, ligesom der ogsaa er Spor af, at Taarnet har havt 4 spidse Gable. I Choret ligger en Ligstee over Provst Peter Sorensen Bedel (Wellejus), † 1691; han var en Sønnesøn af den berømte Anders Sorensen Bedel. Hans Søn Søren Peter Bedel blev Faderen abjureret 1685 og blev i Embedet 64 Aar indtil sin Død 1749.

Reisby har tidligere ligget længere mod Vest, men er fornedelt Oversvømmelser forlagt fra Marsfengene til den sandede Gesstrand. Reisby-Na sætter ved Sydvest-Storme ikke blot det omliggende Eng- og Agerland under Vand, men anreiter endog ofte stor Skade i Byen.

Brøns (Gstb.'s R. Brønæs) Sogn (blandet) omgivet af Reisby,

Hans Hansson del. H. Joaen lit.

Ern. Barentzen & Co lit. k. u. d.

BRØNS KIRKE

Bodder og Skjærbæl Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2 M. s. f. v. for Ribe og 2 $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Løgumkloster. Areal, c. 6724 Tdr. Land, hvoraf den flæsvisgste Deel c. 6158 og den kongerigste 565 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende og udsat for Vesterhavets Doversømmelse. Betydelige Hedestrækninger findes i den østlige og gode Marfenge i den vestlige Deel; Jordsmønnet er af sandmulbet, sandet og starpsandet Vestfassenhed. Brønsaa, der ved Brøns Mølle danner en lille Sø, gjenløber Sognet i vestlig Retning og falder, efter at have gjort mange Krumninger, i Vesterhavet; et mindre Vandløb danner paa en Strækning Nordgrændsen. Ribe=Lønder Chauussee passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hft. er 47 Tdr. A. og G.

I Sognet: I. I den flæsvisgste Deel: Byerne Brøns (Brønæs) med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Vandmølle, 12 G. og 37 H., Normsted 5 G. og 2 H.; af Byerne Havervad Skole, 16 G. og 3 H., Vester=Abølling 7 G. og 2 H., Søndernæs 13 G. og 10 H., Astrup Skole, 10 G. og 7 H., Vandbjerghuse, 3 H., Holmgård, Brøns Vandmølle. Ialt 64 G. og 64 H. Saaledes 1859, i 1861: 56 G. og 68 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne Havervad 2 G. og 1 H., Vester=Abølling 3 G. og 1 H., Søndernæs 3 G. og 1 H. og Astrup 1 G. Ialt 9 G. og 2 H.

Indbaanere: 733, hvoraf flæsvisgste 674 (10 til Løgumkloster Amt) og kongerigste 59. Kvægaal og Agerdyrning er Hovederhvervet. Nogle Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Proovstii. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flæsvisg Løvgivning. Fattigvæsenet eier 2 Legater til et Beløb af 466 Rd. Præstetalbets Reguleringssum er 1125 Rd.

Den flæsvisgste Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtsue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphficatdistrict (Gram). Danner Amtets 32te Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict. Herfra undtages dog en Heelgaard i Astrup, der hører under Løgumkloster Amt's Fogderi Skjærbæl og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; den hører til Løgumkloster Amt's 28de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue-district og Ribe nordre Lægd-district; 5te Vglds. Hører til Ribe Amt's 9de Lægd og udgjør eet Sognesogeddistrict.

Kirken, i den katolske Tid helliget St. Willehad, er en af de største og smukkeste Landsbykirker i Slesvig, bygget af rhinlandsk Luf, med senere Tilføininger og Reparationer af Muursteen, tækket med Bly, har et høit smukt Taarn med Spiir og et mindre Spiir paa Østenden, Chorrunding. Orgel, skænket af Mølleren i Brøns 1699. Ubrværk, Hvalvinger under Taarnet. Træværket i Taarnet, hvor-paa er indbugget Aarstallet 1681, siges at være skovet i Sognet, der nu er aldeles skovløst. I Aarene 1853-58 har Kirken faaet en nødvendig, men vel fra et kunstnerisk og antiqvarisk Standpunkt i flere Retninger uheldig Hovedreparation*).

*) Om Kirken's Udseende før denne Restauration vitter Adjunct Helms sig i omtvænte Afhandling saaledes: „Da Medbetren i Foraaret 1854 forste Gang var i Brøns Kirke, havde den endnu

Sacrificiet og Baabenhøuet paa den nordlige Side nedreves, og Indgangen henvægtes under Taarnet. Afhøvede Kirkeværge Anders Lauritzen har 1854 tillagt Kirken et Legat paa 1000 Rd. til dens Forfjæmelse.

Brøns skrives i Baldemar II.'s Fordebog „Brytynæs“ og har rimeligviis sit Navn af Bryden eller Forvalteren paa Kongsgodset. Stedet er blevet bekendt ved Slesvigshøstenernes Dverfsald d. 22de Jan. 1849 paa den troe nordflesvigiske Landbefolkning, under den lovløse Tilstand, som fandt Sted i Slesvig i den første Baabensitstandsperiode. Hverved 50 Bønder bleve nedhuggede eller saarede af de fjerdtvillinge Dragoner og Jægere, og over en Snees bortslæbtes som Fanger. En fimpel b Allen høi Mindesteen, omfattet af et Jerngelænder, med Inscriptionen:

Den 22de Januar 1849.

For Troskab mod
Konge og Fædreland.

* * *

Ei Minde om en Glimredag,
Kun om et trofast Hjertelag.

opreist ved Landsmænds Sammenstod, betegner siden 1858 tæt nord for Byen det Sted, hvor de brave flesvigiske Bønder beseglede deres Troskab med deres Blod.

Astrup og Høns vare forhen adelige Gaarde; den første tilhørte 1408 Eifer Zuel og derpaa i lang Tid Familien Winter. Paa „Ehinghsiene“ var Herredets gamle Ethingsted.

I Mai 1587 skædede og gav for ydet og forventet tro Tjeneste Kong Frederik II. til „Ds Effeligg høylærd Mand Dr. Peder Søffrenzen, Wor Liffars“ for sig og Arvinger „Wor hørfellig Hørligheit, Renthe og Rettigheit ubi en jordeggen Bondegaard ubi Synder Jülland ubi Huidingerrett ubi Brøns Sogn ubi Astrup By liggende.“ Dette Gavebrev er senere confirmeret af alle paafølgende Konger og Gaven bevaret i Familien indtil for et Par Aar siden.

Stjærbæk Sogn (blandet) omgivet af Brøns, Bødder og Arrild Sogne samt af Vø Herred og Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. for Ribe og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealen c. 8985 Tdr. Land, hvoraf den flesvigiske Deel c. 7949 og den kongerigste 1036 Tdr.; en flad Sandryg, hvori Gasseshøjene, 166 Fod, strækker sig gjennem Sognet, der forøvrigt er fladt og lavtliggende, mod Vest med gode Marstenge; mod Øst findes betydelige Hebestrækninger. Jordsmønnen er af muldsandet, sandet og mod Øst af skarpsandet Bestaffenhed, ofte med Ahlunderlag. Brede=Ala og et mindre Vandløb, der falder i denne, danne paa en Strækning, den første Sydvestgrændsen, det sidste Sydgrændsen. Ved Brede=Laens Udløb ligger en Holm, der hører her til Sognet (den kaldes hos Agaard Skrøderflint). Brøns=Ala, der optager en sydbifra kommen lille Bæk, løber paa Sognets Nordside. Ribe=Lønder Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigste Deels Hf. er 9 $\frac{1}{8}$ Td. A. og G.

I Sognet: I. I den flesvigiske Deel: af Bjerne Stjærbæk

si gamle Vost sunligt, hvis mægtige, næsten 12 Alen høit liggende Bjæller paa en ganske smagfuld Maade vare malede med Arabesker og indfattende Kanter. For Enden af det imponerende Langhuus stode endnu paa Thorbuens Tvarbjælle Maria og Johannes hver paa sin Side af den Korsstæde, alle næsten legemsstore udlaarne Træfigurer, endnu med rigelige Revninger af Maling og Forguldning. Lavere saae man hele Apostlernes hellige Kælle med deres Attribute og Navne med forgyldte Bøstaver under, heelt over fra den ene Side af den brede Chorbue til den anden. Naar nu hertil kommer, at Binduer og andet Tilbehør endnu ikke forvurrede Virkningen af det Dørgie, at Gulvet fremviste æltsamle og mindrerige Ligtene, at Ghoret foruden sin ærværdige og Kjønnede Døbeont af Granit endnu indsluttede andre mærkelige Revninger, saa vil det vel ikke forekomme Væsren forunkertigt, at Webdeleeren maa tilføie, at han hverten dengang eller siden har været i nogen Landsbykirke, der har gjort det Indtryk paa ham.“

Kirke, Præstegaard, Skole, Apothek, Fattigarbejdsanstalt, Vindmølle, 3 Kroer, 9 G. og 63 H., Medelbh 2 Kroer, 2 G. og 6 H., Gefing, Hjemsted og Hundegade-Kro, 18 G., deriblandt Rugebøl, og 20 H.; disse 5 Byer ere saaledes sammenbyggede, at de danne ligesom een By; endvidere af Mosebøl 2 G. og 1 H., Varsbøl 3 G. og 2 H., Vester-Gasse 6 G. og 10 H., Øster-Gasse med Skole og Kro, 27 G. og 29 H., Ullerup 2 G. og 3 H., Gaardfrokrog 5 H., og endelig de enkeltliggende Gaarde Kjøpslund og Ulleruplund samt Ulmølle Kro, Misthusum, et Huus paa Sognets sydvestlige Spids, hvorfra Overfart til Rømø. Ialt 70 G. og 140 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byerne Skjærbæk Kro, Vandmølle 1 G. og 1 H., Hjemsted 2 G., Gefing 3 G. og 2 H., Hundegade 2 G. og 5 H., Mosebøl 1 G., Vester-Gasse 1 G. og 2 H., Øster-Gasse 1 G. og 2 H. og Ullerup 1 G. og 1 H. Ialt 12 G. og 13 H.

Indvaanere: 1467, hvoraf festsigtede 1320 (deraf 151 til Løgumkloster Amt) og kongerigste 147. Kvægavl er fremfor Agerdyrkning Hovederhvervet. Mange Kniplinger forsærbiges i Sognet. I Slutningen af April og i Midten af October holdes i Skjærbæk Marked for Heste, Kvæg og Trævarer.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørringlehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter festsigt Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 1730 Rd.

Den festsigste Deel hører med Størsteparten under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Løstlund), Haderslev Vesteramtsue-district (Haderslev), Vesteramts Huusfoged-district (Løstlund), Gram Physicad-district (Gram). Danner Amtets 30te og 31te Lægd og udgjør eet Sognesoged-district. 2 Gaarde og 20 Huse i Skjærbæk, 1 G. i Gefing, 1 G. og 1 H. i Mosebøl og 2 G. i Varsbøl samt Ulmølle, tilsammen 6 G. og 22 H., høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtsue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; de høre til Løgumkloster Amts 28de og 29de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltonder og Ballum Birkers Jurisdiction (Viøb), Ribe Amtsue-district (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Højer); 5te Vgds. Danner Ribe Amts 95de Lægd og udgjør eet Sognesoged-district.

I 1860 er oprettet en Sparekasse for Skjærbæk og Dinegn.

Kirken, der tildeels er bygget af Kampsteen og tækket med Bly, er hvalvet, har Taarn med Spiir og Spidsgavl, intet Vaabenhuus, men Indgang under Taarnet. Ifølge Danske Atlas skal der paa Taarnet have været en Steen indmuret, hvorpaa Indskriften: „Completum est istud ædificium MDIX“ (denne Bygning er fuldendt i Aaret 1509). Desværre findes denne Steen der nu ikke mere; men der er dog ingen Grund til at drage Rigtigheden af en saadan Angivelse i Tvivl, saa meget mindre som endnu flere Omstændigheder kunne synes at tale for, at dette og lignende Kirke-taarne, med Spiir og Gavl, i det Tørringlehnske Strive sig omtrent fra denne Tid. For at fæste Plads til den store Menighed er Kirken udvidet mod Nord ved en stor Tilbygning, hvori Brædeloft; den har derved faaet Form af en halv Korskirke. Indtil Aaret 1801 var der ansat 2 Præster ved Kirken.

Misthusum var forhen en By, som blev ødelagt ved Vandfloden 1634; ved Byen var en Pavn, som Christian IV. havde paatænkt at befæste; ogsaa Skjærbæk

By drev forhen betydelig Skibsfart; nu boer i Byen, hvor der er et Apothek og en Læge, mange Haandværkere og Handlende, kun $\frac{1}{3}$ af Beboerne ere Bønder.

En Gaard i Nesebøl har fra gammel Tid havt Friheder, der ere stabsæftede ved fgl. Resolution af 15de October 1729. Den regnes ikke blandt Frigaardene, men nyder dog nogle Friheder. Alleruplund har været en adelig Gaard tilhørende Familien Winther. Om Gaaske-Høiene gjaelder det samme, som er bemærket ved Stamlingss-banken (i Veistrup Sogn), at de som Oldtidens hedenske Gravsted for en heel Dmegn ere overlaaede med Gravhøie. Paa to af disse Høie („Kirkehøiene“) skal have faaet en Kirke eller et Capel.

1627 dræbte Præsten i Skjærbæk Johannes Andrea sin Collega Chr. Willum i Brøns med en Pennekniv, hvorfor han maatte flygte af Landet.

3 Skjærbæk fødtes 1553 Dr. med. Jens Skjærbæk, bekendt af sine Reiser, død i Lybæk 1633.

Arrild Sogn (blandet), omgivet af Skjærbæk, Vodder, Høirup, Tostlund, Branderup, Nørre-Løgum og Døstrup Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 3 M. s. o. f. Ribe og $1\frac{1}{4}$ M. n. for Løgumkloster. Arealen, c. 10,195 Tdr. Land, hvoraf den flevsigste Deel c. 9905 og den kongerigste 290 Tdr., er fladt, i den vestlige Deel findes betydelige Heede- og Mosestrækninger; langs Aaerne ere gode Enge. Noget af den fgl. Fredskov Lindetkov ligger indenfor Sognets nordlige Grændse. Jordsmønnet er mod Øst af muldsandet Bestaaffenhed, ofte med Leerunderlag, hvorimod det mod Vest er sandet og skarpsandet. Tvende af Brede-Aaens Tilløb gjennebløbe Sognet; det ene under Navn af Arrild-Aa banner først paa en Strækning Østgrændsen, hvornæst det deler Sognet i tvende Dele, hvoraf den vestlige hører til Hviding og den østlige Deel til Nørre-Rangstrup Herred. Sognets kongerigste Deels Hk. er $1\frac{1}{2}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den flevsigste Deel: Bjerne Arrild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øbjerg (Gen.-Stab.'s R. Højbjerg), Hønning med Skole, Fiskholm og Lindetgaarde med Kro, Høst med Skole og Kro; nogle udflyttede Huse mellem Arrild og Hønning kaldes Højbjerg, endnu vestligere ligger en Gruppe af Huse der kaldes Skikkelmund; benævnte udflyttede Gaarde ere Rugbjerg, Rokkeborg, Høneborg, Lindetgaard, Vestergaard, Skovland, Tostlund og Sandet. Ialt 60 G. og 57 H.

II. I den kongerigste Deel: af Byen Hønning 1 G.

Indvaanere: 768, hvoraf 7 kongerigste, 16 til Løgumkloster Amt, 592 til Hviding Herred og 154 til Nørre-Rangstrup Herred. Jordbrug og Kvægsavl er Hovederhvervet. Uffætningen af Torv er betydelig, ligesom ogsaa af Tørvekul. Nogle Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørningeløns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter flevsigst Lovgivning. Præstefaldets Reguleringssum er 852 Rd.

Den flevsigste Deel af Sognet, hvoraf Rost By hører til Nørre-Rangstrup, Resten til Hviding Herred, hører under disse Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Besteramtstuebistric (Haderslev), Besteramts Huusfogebdistric (Tostlund), Gram Pshysicatbistric (Gram). Danner Amtets 29de og 34te Lægd og udgjør to Sognefogebdistricter. Herfra udtages dog 2 Halvgaarde i Arrild, der høre under Løgumkloster Amt's Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Tvingpligtighed under Hviding Herred; de høre til Løgumkloster Amt's 29de Lægd.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Læge-district; 5te Vglds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd.

Kirken i den katolske Tid helliget St. Maria, er bygget af hugne Kampsteen og tækket med Bly, har Taarn med høit Spir, Svælvinger under Taarnet og i Choret, smukt malet Brædeloft i Skibet. Alterbladet, fra den katolske Tid, forestiller Korsfæstelsen og er af meget smukt Billedstjærerarbejde. Et St. Maria Billede i Vegemstærrelse er endnu tilbage fra den catholske Tid. Taarnet antændtes 1773 ved Lynild og afbrændte, men blev 1777 igjen opført.

Amtsforsvalter Hans Rostgaard (1625—1684) er født paa Rostgaard, 2 Gaarde nordligt i Rost By. 3 Rost var i Middelsalderen en adelig Gaard, efter hvilken Ridder Jacob Rostfath nævnes 1324. Ved den øst for Arrild flydende Aa har ligget en stærkt besættet adelig Gaard Arnsholm, hvoraf der endnu findes Spor. I et Amtsregister fra 1530 anføres for Arrild Sogn 3 Mk. som erlagt „van Elmvelde.“ Jensen mener i sin kirkelige Statistik, at hermed betegnes en By eller Gaard. Navnet tillader heri at finde Benævnelsen for en Skov, og det saa meget mere som Eubelsen af Bynavnet Arrild hentyder paa en Skovegn. (Den første Stavelse Ar turde maaskee deriveres af Aa, saaledes som Aros : Aaens Munding, det nuværende Aarhus; det nærliggende Arnsborg kan muligviis betyde Borgen ved Aaen; naar Rhode S. 509 og Jensen S. 1525 vil i „Arrild“ finde Oprindelsen til Udtrykket „fra Arrilds Tid“ og deri igjen finde et Beviis for Stedets Ælde, tør man i hvert Fald med fuld Sikkerhed forlade dem i denne Hypothese).

Foruden fornævnte Sogne, hvoraf den overveiende Deel er slesvigsk, hører endvidere til Hviding Herred Dele af esternævnte 4 i Sønder-Fjælland beliggende Sogne, i hvilke den overveiende Deel er kongerigsk, hvorfor de her kun omtales, forsaavidt de slesvigiske Dele angaaer, medens de i deres Heelhed ere omhandlede i Beskrivelsen over Kongeriget.

Den slesvigiske Deel af disse 4 Sogne hører under Haderslev Amt, Hviding og Nørre-Kangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund) og Gram Physicatdistrict (Gram).

Ribe Domkirkes Landsogn: Af Øster-Bedsted By 6 G. „ H. Indvaanere: 40. Hører til Haderslev Amts 25de Lægd og til Vester-Bedsted Sognefogeddistrict, men har sit eget Fattigvæsen.

Vester-Bedsted Sogn. Af Vester-Bedsted By med Kirke, Præstegaard og Skole . . 10 G. og 12 H.
Af Sønder-Farup med Skole . . 9 — „ 12 —
Salt 19 G. og 24 H.

Indvaanere 272. Arealet c. 2405 Tdr. Land. Hører til Haderslev Amts 25de Lægd og udgjør i Forening med den slesvigiske Deel af Ribe Domkirkes Landsogn eet Sognefogeddistrict.

Seem Sogn. Af Seem By med Kirke 2 G. „ H.
„ Varming By 2 — 2 —
Gaarden Stavnager 1 — „ —
Hømlund Kro 1 — „ —
Salt 6 G. og 2 H.

Indbaanere: 47. Areal et c. 1478 Tdr. Land. Danner Haberslev Amts 26de Lægd og udgjør i Forening med den fiesvigffe Deel af Spandet Sogn eet Sognefogebiftrict.

Noms eller Noms Sogn.	Tremark B ^h med Windmølle	6 G.	og	18 S.
	Bolismark B ^h	6	—	3 —
	Af Kongsmark B ^h	6	—	47 —
	„ Nørre-Tremark B ^h . . .	1	—	5 —
	„ Loftum B ^h	7	—	4 —
	„ Fuvre B ^h	5	—	4 —
				Salt 31 G. og 81 S.

Indbaanere: 485. Areal et c. 3217 Tdr. Land. Danner en egen Commune under en Sognefoged, der ligesom Sognefogden for den kongerigffe Deel af Den fører Navn af Landsfoged og indkræver de kongelige Skatter, der indbetales paa Haberslev Vesteramtstue. Beboerne ere undergivne fiesvigff Lovgivning med Undtagelse af Skoleræfenet, der forterer under Ribe Amt og bestyres efter kongerigff Lovgivning.

Seem Kirke, der ligger paa Hertugdømmets Grund, er en gammel smuk Bygning fra det 12te Aarhundrede, oprindelig opført af rhinlandff Luf, senere restaureret med Muursteen, har Taarn, Chorrunding, fladt Loft.

Løgumkloster Amt

bestaaer af Løgumkloster Birk og de 6 Fogderier Abild, Ewanstrup, Sjøerbæk, Alsløv, Ravsted og Frøsherrede, under hvilke høre et stort Antal af adspredt liggende Eiendomme i Amtene Ribe, Haderslev, Tønder og Abenraa. Birket med et Fladeindhold af c. $2\frac{3}{10}$ □ M. er omgivet af Ribe, Haderslev, Abenraa og Tønder Amter, og bestaaer af Løgumkloster og Nørre-Løgum Sogne, der ere særskilt bestrevne her under Amtet, samt af Bjerne Alsløv og Vester-Høisted i Høisted Sogn, der omhandles under dette Sogn i Slogs Herred; til en Oversigt anføres kun her de Bjer, Sogne, Herreder og Amter, hvori de til de forskjellige Fogderier hørende Eiendomme ere beliggende, da de ved den specielle Beskrivelse over hvert Sogn findes nærmere omhandlede. Hele Løgumkloster Amts Plovtal er $185\frac{9}{16}$ Plov, og Taxationsværdien 861,910 Rd.; det egentlige Birks Plovtal er 77 Plove, hvoraf $73\frac{5}{6}$ ordinair og $3\frac{1}{6}$ extraordinair; Fogderiernes Plovtal er $108\frac{9}{16}$ Plov, hvoraf $100\frac{13}{16}$ ordinair og $7\frac{12}{16}$ extraordinair. Amtets sammenhængende Hovedbestanddeel eller Birket er i det Hele fladt Land med endel Mosestrækninger og uopdyrket Hebe; mod Syd ligger Statsstoven Draved. En isoleret Række af Sandbakker, fordams Dyner, strække sig i Amtets nordlige Deel, i nordsydlig Retning; Bongshøi naaer her 199 Fod. Fjstbækken og Riisbækken forene sig ved Løgumkloster til Løbækken, der senere under Navn af Brede-Na falder i Vesterhavet.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Løgumkloster Birk et Antal af 3463 Indvaanere*), desuden havde Fogderierne 1919 Indb.**); altsaa hele Amtet 5382 Indb.

Amtmanden over Tønder Amt er tillige Amtmand for Løgumkloster Amt. Amtet udgjør et Amtstuebistric og et Branddirectorat, ligesom det ogsaa udgjør et Hele med Hensyn til Vægdsvæsen (40 Vægder); Pante=

*) 3 Løgumkloster Sogn 1959, i Nørre-Løgum S. 1224, i Alsløv By 229, i Vesterhøisted By 51.

***) Fogderiernes Beboere, der ere thingpligtige under Tønder, Haderslev og Abenraa Amter, ere talte under disse Amter. 516 Indb. af Fogderierne ere thingpligtige under Lø Herred, Ribe Amt.

bøgerne omfatte ogsaa hele Amtet. Retspleien er i Løgumkloster Birk overdraget til en Birkfoged; de forskjellige Fogderier ere thingpligtige til de Herreders Ret, hvori de ere beliggende, ligesom de ogsaa henhøre under Amternes respective Pphysicatbistricter (de Løgumklosterfle Beboere i Svanstrup og Skjærbæk Fogderier, der ere thingpligtige under Lø Herred, høre under Tønder Pphysicat); dog ere de i Skjærbæk Fogderi beliggende Løgumklosterfle Eiendomme, forsaavidt de ligge i Haderslev Amt, i nærmere Forbindelse med dette Amt end de øvrige Fogderier ere det med de vedkommende Amter, idet Skiftejurisdictionen og flere til jurisdictio voluntaria hørende Forretninger ogsaa høre under Haderslev Amts Hviding og Nørre-Kangstrup Herreder.

De 6 Fogderier ere beliggende i efterfølgende Bher, Sogne, Herreder og Amter.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
-----	-------	---------	------

I. Fogderiet Abild.

Abild	} Abild.	}	}
Tykstov			
Høgslund			
Kongsbjerg			
Venemose			
Skjlsted	} Høier.	}	} Tønder.
Høier			
Daler	Daler.	Lø.	Ribe.

II. Fogderiet Svanstrup.

Svanstrup	} Brede.	}	}
Rummerlev			
Trelborg			
Storbe			
Borrig			
Harres			
Nørre-Bollum			
Abterp	} Døstrup.	}	}
Drengsted			
Randerup	Randerup.	}	} Ribe.
Skafst	Skafst.		

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
-----	-------	---------	------

III. Fogberiet Skjærbæk.

Døstrup	Døstrup.	Ł.	Ribe.
Overbh			
Lavrup			
Vinum	Mjølben.		
Mjølben			
Ottersbøl			
Forballum	Skjærbæk.	Hviding.	Haderslev.
Skjærbæk			
Varshøl			
Mosebøl	Brøns.		
Ulmølle			
Gefing			
Astrup	Bødber.		
Bjærtelev			
Gaansager			
Koager Kirkebh	Koager.		
Arrild	Arrild.		
Kømet	Łostlund.		
Stenderup			
Kurup		Branderup.	

IV. Fogberiet Alslev*).

Alslev	Høisted.	Łogumkloster Birk. Slegss Herred.	Łogum- kloster. Tønder.
Bester-Høisted			
Oster-Høisted			
Arndrup	Bested.	S.-Kangstrup.	Habenraa.
Bested			
Arndrup Mølle			
Gravlund			
Oster-Terp			
Maarbæk			
Bellerup	Agerstov.	N.-Kangstrup.	Haderslev.

*) Alslev og Bester-Høisted høre vel til Alslev Fogderi, men regnes som thing-
pligtige til Łogumkloster Birk, med hvilke disse Byer ligge i umiddelbar For-
bindelse til dette. See foran Anmærningen om Folketællingen.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
-----	-------	---------	------

V. Fogderiet Ravsted.

Ravsted	} Ravsted.	} Slogss.	} Lønder.
Hesfel			
Korup			
Rnibsig	} Høisted.		
Budshelm			
Alslev over Aaen	} Hylstrup.		
Hylstrup			
Bredvad			
Lændemark	} Tinglev.		
Settrup			
Bippel			

VI. Fogderiet Frøsherre.

Abelskær	} Høgum.	} Frøsh.	} Haderslev.
Harrebj.			
Ramtrup			
Fæbsted			

Løgumkloster Amt, der ved Katholicismens Dødsfald dannedes af Klosters samlede og spredte Besiddelser, tilfaldt ved Landets Deling 1544 Hans den Ældre i Haderslev; efter hans Død kom det 1581 til det gottorppe Huus. Ved Delingen 1702 af Amtet Svabed lagdes Skarbak Fogderi til Løgumkloster Amt, og 1796 erholdt Amtet ved Delingen af Gødsel Lønder en Forøgelse af 2 Gaarde og 2 Kaadnersteder i Lavrup. Indtil 17de September 1850, da Løgumkloster Amt henlagdes under samme Amtmand som Lønder Amt, havde det været forenet med Abenraa Amt.

Løgumkloster Sogn omgivet af Brede, Nørre-Løgum, Vested, Høisted og Abild Sogne. Kirken nordlig i Sognet, 2 M. n. o. for Lønder og 4 M. v. for Abenraa. Arealen, c. 10,052 Tdr. Land, er fladt og optages for Størstedelen af Hebe-, Kjør- og Mosestrækninger; Jordsmønnen er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed. I den sydøstlige Deel af Sognet ligger Statsstoven Draved Skov, 346 Tdr. Land samt Draved Mose, 716½ Tdr. Land, hørende til det Bde Haderslevske Stovriderdistrikt. Bredeaa gennemløber Sognets nordvestlige Deel. Landeveiene fra Løgumkloster til Abenraa, Lønder og Ballum passere Sognet.

I Sognet: Flækken Løgumkloster, beliggende i en flad og fandet Hedeegn ved Brebeaens venstre Bred; i Flækken findes Kirken (nebenfor særlig bestrøvet), Præstegaard, Skole (3 Lærere), 2 mindre Hospitaler (om disse see nedenfor), det saakaldte „Slot“ (hvor Embedsbolig for Amtsforvalteren), Arresthuus, Poststation og Postholderi, 2 Læger, et Apothek, flere Kjøbmandsetablissementer og Gæstgiverter, et Tobakspinderi, en Cichoriefabrik, 2 Dampbrænderier, en Bind- og Bandmølle. Flækken har 1419 Indvaanere, 7 Gader samt nogle Stræder og et stort Torv. Flækkens østlige Deel kaldes Starup; her er Sognets fattig-arbeidsanstalt. I Forhold til sin Størrelse har Flækken en betydelig Vandhandel og synes at være i god Opkomst; siden 1ste Septbr. 1860 har den Fortoldningsret (Tobaksgifterne udgjorde i 1861: 5674 Rd.); i Rhens Sparekasse indstod ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Konto 97,781 Rd. Endvidere i Sognet: Landsbyen Ellum med Skole; Samlinger af Beboelser og enkelte Steber ere Af sit 4 G., Faverby 2 G., Skovfogedgaarden ved Dravedskov, Aulsgaarden Frederiksgaard med 2 Parcelsteber, Lydiksgaard, Tinggaard, Eltoft, Kroerne Damgaard og Teltro, Njbo med Biskole 4 G. og 1 H., Søgaard 2 G., Naved, Vestermølle og Flessborg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 Heelgaarde, 1 $\frac{5}{6}$ G., 3 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{2}{3}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{8}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G., 5 endnu mindre Gaarde samt 147 H. med Jord og 75 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 14 G. og 30 H.

Indvaanere: 1959, hvoraf 1419 i Flækken og 540 i Landsognet. Landbrug i Forbindelse med det fornævnte Næringsbrug i Flækken er Hovederhvervet. Kniplingsfabrikationen er ikke ubetydelig, og de mange betydelige aarlige Markeder, som afholdes i Flækken, ere en ikke uvigtig Erhvervskilde. I Sognet findes 3 Teglværker.

Sognet hører under Løgumkloster Birks Jurisdiction (Løgumkloster), Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict (Løgumkloster), Lønder Physicaidistrict (Lønder). Danner Løgumkloster Amts 1ste—8de Læg og udgjør 2 Sandmændsdistricter. I Flækken findes tvende mindre Hospitaler, nemlig det Günderothske, stiftet 1701 af Amtmand F. v. Günderoth, det eier en Capital af 3460 Rd. og et Huus, hvor 4 gamle Fruentimmer have fri Bolig og en aarlig Understøttelse af 27 Rd. 20 Sk.; det andet Hospital er stiftet i Aaret 1847 af den i Flækken værende Sparekasses Overstub, 8 gamle Fruentimmer have her fri Bolig med Brændsel. Kirken eies og vedligeholdes af Staten. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1300 Rd.

„Nachrichten vom Flecken Lögumkloster“ af Capellan Kruschenburg, Prov. Ver. 1797. VII. S. 207 ff.

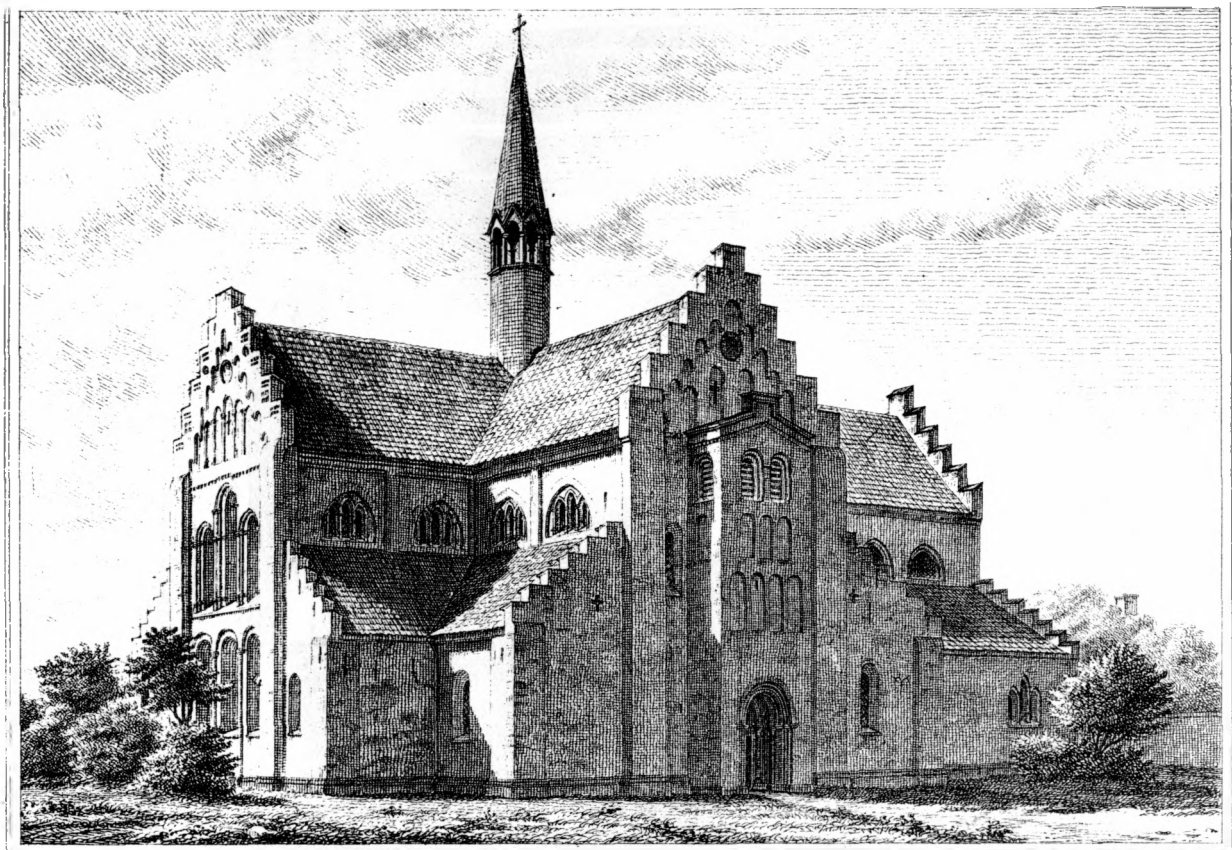
Løgum-Kloster*).

Kirken og Levningerne af Klosteret.

Næstefter Domkirken i Ribe er Klosterkirken i Løgum uden Spørgsmaal den mærkeligste gamle Bygning paa Halvøens Bestfist. Skjøndt den, som Cisterciensernes (Bernhardinernes) Klosteranlæg almindeligviis, er meget lavt beliggende („Benedikt elstede Bjergene, Bernhard berimod Dalene“), saa pincer man dog i Brebeaaens og Vidaaens udbredte Dalstrøg alt i flere Miles Afstand den høie, men korte Bygning med det naaleagtige Spiir over Midten. Af den tilstødende Klosterbygning er det kun et mindre Stykke, der er blevet tilbage; men ogsaa dette har en ikke ringe Interesse, da den oprindelige Anvendelse af flere af Lokalteterne endnu tildeels med temmelig stor Sikkerhed lader sig eftervise, og denne Rest kunde fortjene for Fremtiden at blive behandlet med større Staaansomhed end hidtil, efterjom der ikke noget andet Sted her-tillands findes saa Meget bevaret af et af denne Ordens eiendommelige Klosteranlæg.

Af de tre Biskopper i Ribe, der i Løgumklosters Dødebog ere blevne kaldede „første Grundlægger af dette Sted“, er Engländeren Rudolf (c. 1160—71) den ældste. Han havde grundlagt Klosteret som Cistercienserkonvent ved at hente Munkte fra Herrisvad Kloster i Staane for at reformere dette Kloster med „førte Munkte“ (Benediktinere, eller muligviis Kluniacensere) og Nonner, som fra et ubekjendt Tidspunkt af havde været i Sem ved Ribe, og det hedder tillige, at han har flyttet Brødrene, der nu altsaa vare blevne „hvilde Munkte“, til „Løgum“ („Løum“, „Loum“), af hvis Navn man dannebe det Latinste „Locus Dei“ : „Guds Sted.“ Alligevel er denne Flytning vistnok først bleven iværksat af hans Eftermand Stephan (1171—78), der, inden han blev Biskop i Ribe, selv havde været Cisterciensermunk og Abbed i Herrisvad; thi da troværdige Kilber angive 1173 som Aaret for Flytningen, er det vistnok høist sandsynligt, at det er ved Fuldbbrælsen af sin Formands Beslutning og ved det første Anlæg af Klosteret paa dets nye Plads, at ogsaa denne Biskop har opnaaet Berømmelsen som „første Grundlægger af dette Sted.“ Da Klosteret forlagdes herneby, var Egnen ikke i den Grad træløs og bar som i vore Dage. Foruden Dravedskov, der i Middeldalderen var langt bethdeligere end nutildags, fandtes her dengang flere andre Skove, der ligeledes kom til at tilhøre Brødrene, saaledes en ved Alslev, en anden ved Brebe og desuden en meget nær ved Klosteret selv. Træ maatte da være det Bygningsmateriale, som man fornemmelig kom til at anvende for de forskjellige Bygningers Opførelse, og selv hvad Kirken angaaer, høre vi udtrykkeligt, at man nærmest tænkte at opføre den „af Træ,“ og kun „saafremt man fik Raad dertil“, „af brændte Muursteen.“ Hiint Bygningsmateriale gjør ogsaa de flere Gange gjentagne Ildsvaader, som i den første Tid hjemførte Klosterets forskjellige Bygninger, mere forklarligt.

*) Efterstaaende Fremstilling er meddeelt af Hr. Adjunct J. Helms i Ribe til Op-tagelse i nærværende Skrift.

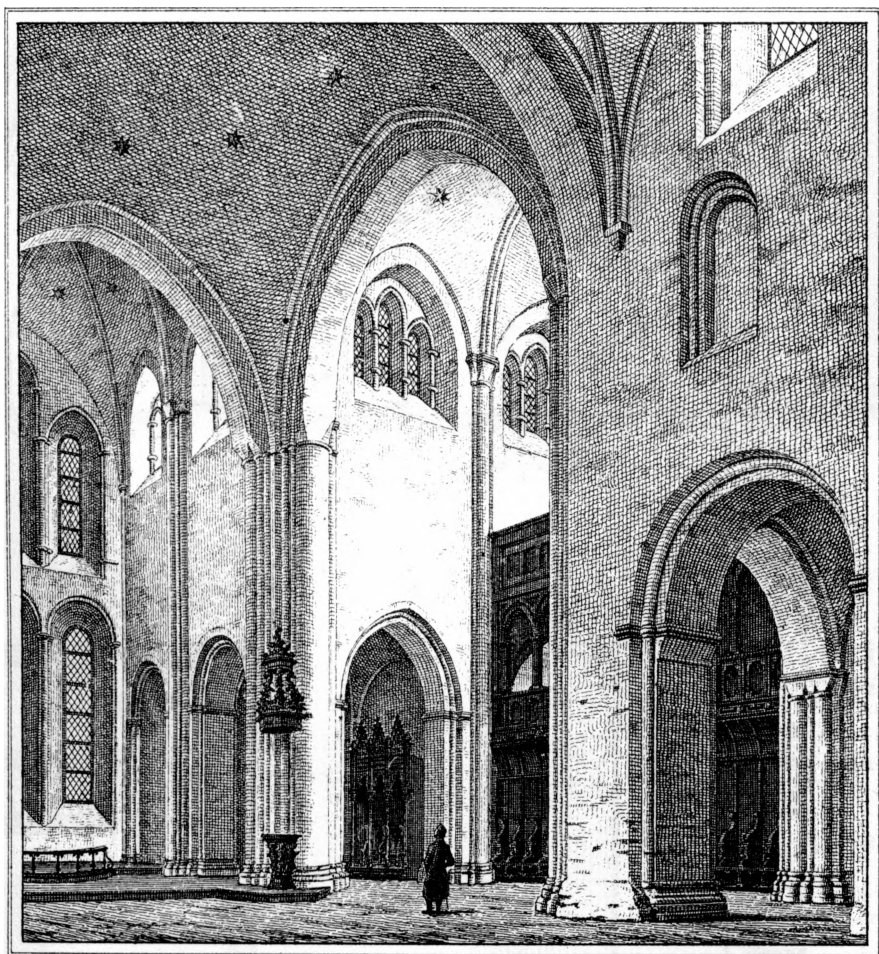

Haar. Hansen del. H. Jensen åst.

LOGUMKLOSTER KIRKE.

seet fra Nordost

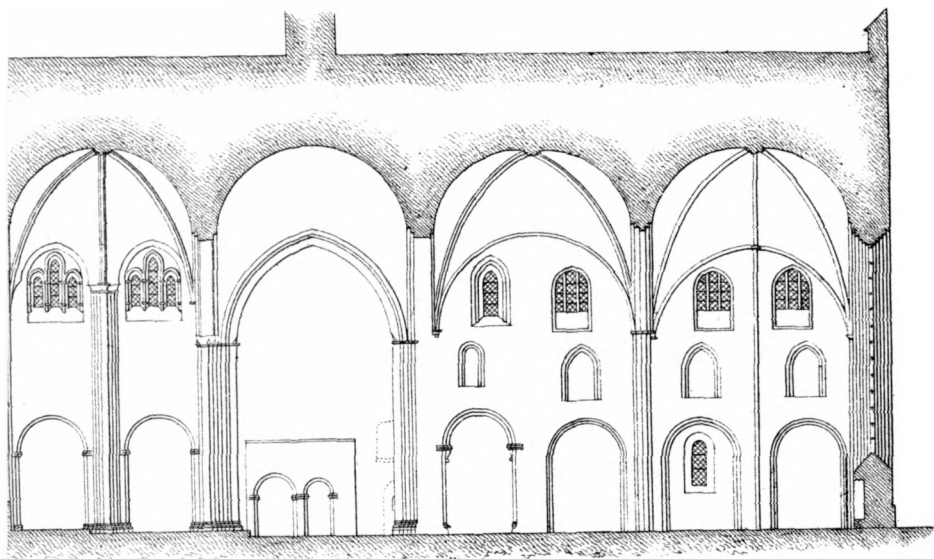
Em. Raarentzen & Co lith. inst.

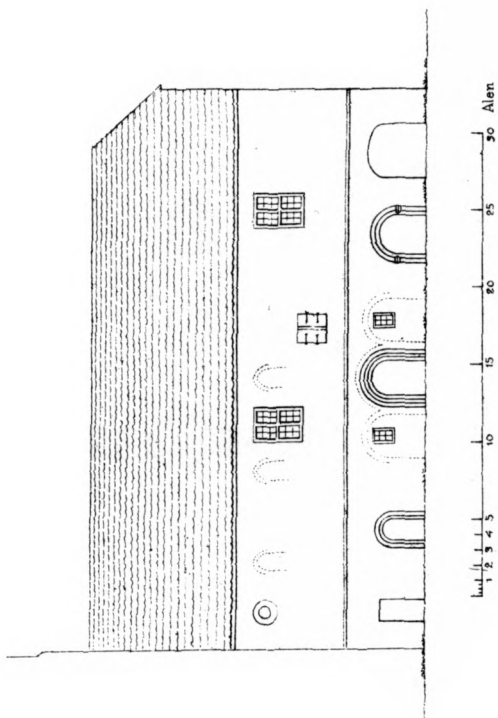
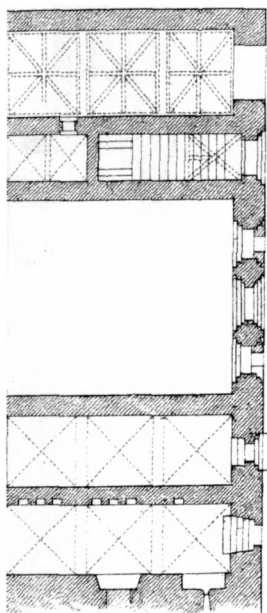
Hans Hansen del. H. Jensen lith.

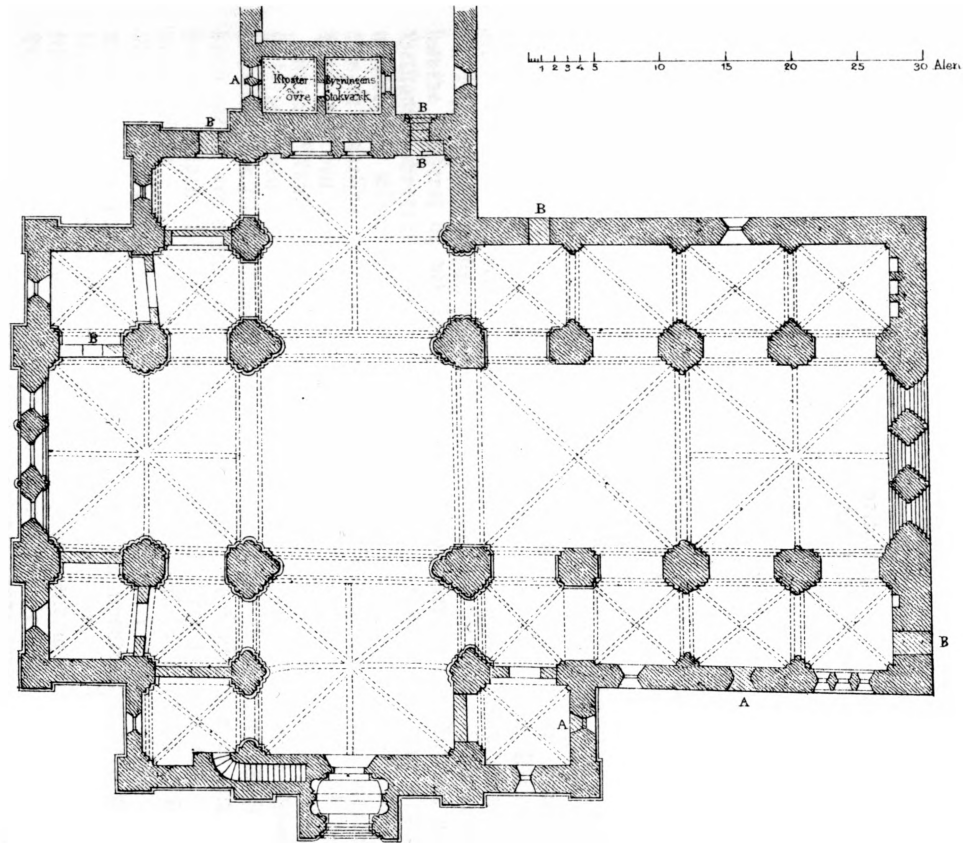
Em. Baerentzen & Co lith. Inst.

LÖGUMKLOSTER KIRKE.
set mod Choret og den søndre Korsfløj.

Løgumkloster, Gjennemsnit imod Syd.

En. Bæstevæn & Co l'ah Inst.

Grundplan af Løgumkloster-Kirke med en Deel af Klosterbygningen

Det Lyseere antyder det senere Muurværk (A ulmurede Vinduer B Døre)

Ved en af disse, som er indtruffen i Løbet af de sidste tyve Aar af 12te Aarhundrede, afbrændte „hele Omgangen“ med en Mængde Gjenstande, som vare deri, hvoraf det fremgaaer, at herved forstaaes Klosteret selv, saaledes som det ogsaa udtrykkelig hedder i nogle af de gamle Efterretninger om denne Ulykke. At Kirken ved den Leilighed brændte, omtales ikke; men da den ganske vist, i det Mindste tildeels, har udgjort den ene Side af Klostergaarden, er det meget sandsynligt, at heller ikke den er undgaaet „den forfærdelige Pl.“ Under de mange forskjellige Ulykker, der ramte Klosteret, var det et stort Held for det, at det i den følgende Biskop i Ribe, den fromme og veltalende Drm (1178—1204) fik en ikke mindre gavmild Bestyrter, end det havde hadt i hans tvende Formænd. Drm opholdt sig gjerne herude hos Drøbrerne i Løgum, og da han bortkaldtes under et Besøg hos dem, fandt hans Lig sit Hvilested i deres Kirke. Som det synes, har han ogsaa her ladet opføre et Kapel, maastee en mindre Kirke, særstilt fra den større*), saaledes som vi ganske almindeligt finde det ved saabanne Klosteranlæg, og til hvis Anlæggelse der hos Cistercienserne kunde være den særlige Grund, at Klosterkirken selv ifølge Regelen ikke maatte betrædes af Lægfolk og under alle Omstændigheder ikke af nogen Kvinde. Igjennem de følgende Aarhundreder ere de bevarede Kildeskrifter yderst sparsomme paa Efterretninger om Kirkens og Klosterbygningens Stjæbne. Den sidste af de tre Ribe Biskopper, der have faaet Navn af „første Grundlægger“, er Gunner (1230—46); men en Snees Aar efter hans Død, 1268, er Klosteret atter afbrændt. Hermed standse de bekjendte skriftlige Efterretninger om Bygningerne næsten ganske lige indtil den nyeste Tid. Smidlertid havde Klosteret sig ved talrige Gaver og Privilegier til stor Anseelse og Velstand, ihvorvel dets rige Indtægter i de lovløse Tider vare meget udsatte for Efterstræbelser fra forskjellige Sider. Men med Landets Ronger saavel som med Biskopperne i Ribe og Slesvig, hvilke satte megen Priis paa den gode Modtagelse, de ved hyppige Besøg fandt hos de „fattige“ Munk i Løgum, vebbleve de at være i god Forstaaelse. Ved Reformationen blev Klosteret heller ikke strax ophævet. Først efter Abbed Martins Død 1548 sekularisedes det og omdannedes til et Amt. Klosterbygningerne ere vistnok især bleve forstyrrede ved Opsørelsen af Amtsforbaltterboligen eller, som den kaldes, „Slottet“, der indtager endeel af deres Plads, og over hvis Port Hertug Frederik IV.'s (1694—1702) Navnetræl er anbragt. I vore Dage er Kirken i Aarene 1844—45 undergaaet en omfattende Restauration, hvilken udbetvivl i flere Henseender har været nødvendig og til Gavn for den. Men idet man tillige uden Nødvendighed har udslettet flere eiendommelige Træl ved Bygningen, har man med det Samme ved disse Forandringer bevirket, at Præbikanten, hvis Tale forhen meget vel kunde forstaaes i Kirken, nu slet ikke mere kan benytte den egentlige Prædikestol, og lun til Nød er

*) Der kan nemlig neppe være nogen Tvivl om, at den Grund, som Biskop Gunner i Ribe 1238 afskjæbte Klosteret, og som var beliggende ved Blandet, strækkende sig i nordlig Retning fra „Biskop Drms Kapel“, ikke var i Ribe — saaledes som Regesis diplom. I. p. 104 antager efter Doverskriften over Dokumentet i Scriptores R. D. VIII. p. 242 —, men netop i Løgum selv.

til at forstaae, naar han taler fra en lille, noget fra den indrettet Hjelpeprædikestol.

Som alle Cistercienserordenens Kirker var denne indviet til Jomfru Marie. Allerede naar vi betragte dens Grundrids, mindes vi ved flere Giendommeligheder om dette Klostersamfunds Regel og Vedtægter. Som al Billedepragt efter Ordensreglen var bantøst, saaledes skulde Architekturen ogsaa være prunkløs. Kirken maatte ikke have noget Taarn af Steen, men kun et lille Spiir af Træ, oppe ovenover Korsjet, for en lille Klokke, der ikke maatte overstige en vis ringe Vægt, og som lod sig ringe nede fra Kirken af en enkelt Broder. Ved den samme Forbringsløshed i Bygningsmaaden staaer det sandsynligviis i Forbindelse, at disse Klosterkirker som oftest end med en lige Afslutning af Choret imod Øst; og den Bestemmelse i Ordensreglen, at Munkene efter fælleds Chorbøn skulde nedkaste sig foran særskilte Altare, maatte foranledige Anlæggelsen af det større eller mindre Antal Kapeller, som vi altid forefinde ved Choret af Cistercienserernes Kirker, og af hvilke de toende, der mod Øst slutte sig umiddelbart til hver af Tværstibets Arme, fornemmelig ere karakteristiske. De fleste af de Mure, der i nærværende Tilfælde adskilte disse Kapeller fra det øvrige af Kirkens indre Rum, ere ved Restaurationen 1844 blevne nedbrudte. De øvrige findes paa Grundridset angivne som senere opførte, hvilket de ganske rigtigt ogsaa ere. Men at de ikke desto mindre ikke blot ere særdeles gamle, men sandsynligviis endogsaa naae tilbage til Kirkens egen ælteste Tid, ledes man til at antage ved den Prydelse med smaa Rundbueniske og Tandhjørner, høorned den ene af disse Mure er forsynet, og ved Sporene af en gammel rundbuet, nu tilmuret Dør, som findes paa en anden. Derimod synes det øverste Parti af Buerne intetsteds fra først af at have været udmuret; i alt Fald bestaaer det nu allevegne af nøre og meget svagt Muurværk.

Ved den nævnte Restauration blev der midt under Hovedstibets store vestlige Vinbuer aabnet en lille Indgangsdør af et hæsligt Udseende; men omvendt tilmurede man dengang ikke mindre end 3 forskjellige Indgangsdøre, hvilke ligesaavel som den endnu bevarede Hovedindgang paa Forsiden af den nordre Korsfløi ganske vist alle vare oprindelige. Det fortjener nemlig ikke at oversees, at samme Munkordens Klosterkirke i Sorø endnu i Midten af forrige Aarhundrede havde Indgange paa alle de tilfærende Steder i Sidefløi og Korsfløi (see Den danske Vitruvius II Tab. 93), og at vi ogsaa hyppigt finde en ganske lignende Anordning af Tilgangene i andre Landes Cistercienserkirker. Ofte er vel i disse den vestlige Indgangsdør midt for Hovedstibet; men hyppigt er den ogsaa ligeubfor det nordlige Sidestib, paa samme Sted altsaa, hvor Kirken indtil 1844 havde det høie, spidsbuede Portal, hvis Mærker endnu ere synlige. Meest karakteristisk for denne Ordens Kirker var dog den Forbindelse, som i Tværstibets sydlige Ende var tilveiebragt med Klosterbygningen, og som for mindre end 20 Aar siden fandtes fuldstændig bevaret i Kirken i Løgum. Her førte nemlig ved det vestlige Hjørne af det Indre en 4—5 Alen bred, muret Steentrappe op til en Dør, igjennem hvilken man gik ind i øverste Stokværk af den tilstøende Klosterbygning, hvor Brødrene engang havde deres fælleds store Soveværelse. Denne Steentrappe, ad hvilken Munkene forbum hver Midnat stige ned

for paa Slaget Tolv at begynde Lovsangen i den hele Natten oplyste Kirke, er endnu i vore Dage bleven benyttet, rigtignok paa en heel anden Maade, idet den tilligemed Kirken selv var den Vei, ad hvilken Slutteren førte Arresteranter ind og ud fra et Par Celler i Klosterbygningen, som bleve tagne i Brug, naar Skæffens Arrestlokale var fuldt. Under den nævnte Trappe var en lille, hvælvet, mørk Celle, der kun fik det meget sparsonnne Lys igjennem et overmaade smalt lille Vindue eller Lufthul, der førte ind til Klosterets tilstødende Kjelberhvælving. Ogsaa med Kirkens eget Indre var denne sibstnævnte hvælvede Kjelber sat i Forbindelse ved en Dør, som aabne sig igjennem den vestlige af de tvende rundbuede Nischer paa Tværstibets sydlige Muur, hvorimod den østlige og større albrig har været gjenembrudt, men vistnok kun er anbragt for en bedre Symmetries Skyld. Den Uregelmæssighed, Grundridset af vor Kirke deler med den i Sorø, at der paa den sydlige Side intet Kapel slutter sig til Tværstibets Vestside, saaledes som Tilfældet er paa den nordlige Side, har begge Steder sin Grund deri, at Hjørnet af Klostergaardens Omgang eller Korsgang sluttede sig til Kirken paa dette Sted. Her i Løgum var endnu indtil 1844 Døren, der fra Kirkens Indre har ført ud til denne, bleven bevaret som Indgangsdør til Kirken for Slottets Beboere, og Mærkerne af den ere endnu ganske tydelige. Da denne Omgang var lænet op mod Udsiden af Kirkens sydlige Sidesib, var det en Selvfølge, at dette maatte komme til at mangle Vinduer. Et enkelt saabant findes her rigtignok nu; men dette røber ogsaa selv sin nhere Oprindelse. Anderledes ere Forholdene i denne Henseende i Kirkens nordre Sidesib, hvor hvert Fag har Vinduer undtagen eet, som dog har bevaret Sporene af, at der oprindeligt ogsaa har været et saabant i dets Udmuur.

Vortseer man fra et saa grundforskjelligt Anlæg, som det, Kallundborg Kirke frembyder, vil der vist neppe være nogen anden gammel Kirke i vort Fædreland, i hvilken Korsformen er i saa høi Grad fremtrædende baade i det Ydre og i det Indre som i Klosterkirken i Løgum. Det er, som det strax falder i Øinene, Langhusets usædvanlig korte Form, der især bevirker denne Eiendommelighed ved vor Kirke. Hvis Midtstibet blot mistede et eneste Hvælvingssag, vilde vi have et fuldstændigt centralt Anlæg, eller Kirkens Grundrids vilde da være dannet ikke efter den latinske, men efter den græske Korsform. Medens det nu er en aldeles faststaaende Regel, at Cisterciensernes Kirker ere byggede i Korsform, er derimod et saa kort Langhuus som det herværende meget usædvanligt ved denne Ordens Kirker, og det skriver sig vel i nærværende Tilfælde nærmest fra, at de fremmede Besøgendes Antal i den svagt befolkede Egn vistnok har været ringere end almindeligviis andetsheds. Thi at man i Løgum skulde have været strengere i at overholde Forbudet imod, at Vægfolk betraadte Klosterkirken, og at dette skulde have været Grunden til, at man nøiede sig med saa kort et Kirkestib, tør man ganske vist ikke antage, og det saa meget mindre, som Klosterets bevarede Breve vise, hvor lidet nøieregnende man var med Overholdelsen af det hermed sammenhørende Forbud mod at begrave Vægfolk, ja selv Kvinder, i Kirken, saa at man endog imod klækelige Gaver forpligtede sig til her at stede verdslige Herrer til Hvile, der i høieste Grad havde viist sig som Klosterets Fjender.

Naar tidligere Forfattere have fremhævet nogle „hemmelige og mørke Munkegange“ oppe ved Hvælvingerne som den fornemste Eiendommelighed ved denne Kirke, saa maae de derved ubentvibl have sigtet til de Gange, som er anlagte i Muurthningen af den nordre Korsfløi. Som det er antydet paa Grundplanen, fører her en Trappe op over Forhallens Hvælving. Men i denne Høide fortsættes en kun 19 Tommer bred og lidt over 2 Alen høi Gang vandret imod Vest, gaaende tværs igjennem det vestligste af Tværstøbets nordlige, høie og smalle Binduer, og den dreier derpaa om imod Syd igjennem Korsfløiens vestlige Muur, saaledes at man derigjennem kommer ud paa Hvælvingerne over Kirkens nordvestligste Kapel og over det nordlige Sidestøb. En lignende Gang har i samme Høide ført igjennem det østligste af Korsfløiens nordlige Binduer og derfra ind over de nordøstlige Kapellers Hvælvinger; men denne er nu tilmuret. Hvorom Alting er, saa er det kun en senere Tids Phantasi, der har sat disse Gange i Forbindelse med Munkeæsenet. De have tværtimod blot det reent praktiske Diemed at aabne en Tilgang til de forstjellige Dele af Bygningen og at give Leilighed til at fastgjøre Reb for Muurvogne o. s. v. ved Reparationer. De findes i mangfoldige gamle Kirker, maastee meest i saadanne, der stride sig fra det 12te og 13de Aarhundrede.

Med Undtagelse af Choret's og Tværstøbets ydre Soffel, der er af huggen Granit, samt 6 Kapitæler og Søilefødder af samme Materiale i Forhallen foran den nordre Korsfløi, er Klosterkirken heeltigjennem opført af store, velbrændte, røde Muursteen, i Gjennemsnit $10\frac{1}{2}$ — $10\frac{3}{4}$ Tom. lange, halv saa brede, og $3\frac{1}{2}$ — $3\frac{3}{4}$ Tom. tykke. Alt gammelt Muurværk er udsørt i den høide, fortrinligt bindende, saakaldte „Skilalk“, der brændes af Muslingkaller, hvilke Klosteret i Widdelalderen selv lod optage udenfor Ballum Marsk og opstable paa Rhsten*). Dog er det kun paa de mere skjulte Steeder, at man saaar Muurværket selv at see, eftersom hele Kirkens Ydre er belækket med Cement, og dens Indre er overhøidet, dog tildeels med en Tilfætning af en rødlig Farve, der blev anbragt ved sidste Restauration, men som nu i det Mindste tager sig meget uheldigt ud. Kirkens store Hvælvinger ere endvidere besatte med forghlde Stjerner, der ere forfærdigede af Træ. — Saavel det anvendte Materiale som den Orden, hvem Kirken tilhørte, maatte hver paa sin Maade virke til, at dens Architektur i det Hele fik et fordringsløst Grundpræg og saavel i de brede Buer og store Hvælvinger som i Mure og Piller et gennemgaaende Udtryk af solid Fasthed. Paa disse Eiendommeligheder beroer ogsaa den Virkning, som Kirkens Indre frembringer, og derved er det, at dette kommer til at gjøre et i Forhold til sin Størrelse**) mere end almindelig storartet Indtryk. Hertil bidrager

*) Da Klosterets Eiendomme i Ballum Marsk hørte til det, som ved Overenskomsten af 1298 og 1299 blev afstaaet til Biskoppen i Ribe, forat Klosteret kunde blive fritaget for at give „de tre Ugers Underholdning“ til Bispens og hans Følge, forbeholdt dette sig udtrykkelig Opsamlngen af de Muslingkaller, som kaldtes „Skille“ („Schilke“). Scriptores R. D. VIII. p. 108 og 214.

**) 3 danske Maal ere Kirkens vigtigste Dimensioner omtrent følgende: Indre Længde 61 Alen; ydre $69\frac{1}{4}$ Al.; Tværstøbets indre $4\frac{1}{2}$ Al., ydre $4\frac{1}{2}$ Al.; Indre Længde 61 Alen; ydre $69\frac{1}{4}$ Al.; Sidegangenes Brede $6\frac{1}{2}$ Al.; Høide under de store Hvælvinger 29—30 Al. Kirkens ydre Høide til det Øverste af Gavlkammene 40 Al.; til det Øverste af Korset over Træspiret 65 Al.

dog ogsaa Langhusets ovenfor omtalte Korthed i en ikke uvæsentlig Grad. Thi da dette foranlediger, at Vestueren stæbse befinder sig i Nærheden af de tvende brede Midtganges Øverstjæring, kommer Korsformen saavel som de hinanden krydsende, høie, kuppelagtige Hvælvingsrækker derved til at gjøre deres fulde Virkning. Ganste vist have ogsaa de smukt anordnede og afbeelte Vinduer i Chor og Kors og fornemmelig de trende meget høie Vinduer i Vestenden — det midterste er næsten 16 Alen høit i Høyet — deres Andeel i det, der tiltaler os ved Kirken; men nægtes kan det ikke, at strax, saasnart man begynder at dvæle ved Enkeltheberne, føles ikke blot deres Mangel paa Nøiagtighed og Fiinhed i Udførelsen, men endnu meget mere en stor Mængde Uoverensstemmelse, Uregel-mæssigheder og Sjævheder. Allerede et opmærksomt Blik paa Grundridset giver tilfulde Indtrykket deraf; men ogsaa høiere oppe paa Murene komme endnu andre saadanne til. Nogle Uoverensstemmelse fremtræde imidlertid med en vis Conseqvent og kunne ikke betragtes som mere tilfældige Følger af Uagtksomhed eller Sammensikning. Vige fra Øst til Vest er der saaledes den Forskiel paa Høikirkens Vinduer, at de paa Sydsiden ere større end de overforstaaende og tilsvarende paa Nord siden. Heelt fra Kirkens østlige til dens vestlige Ende ere fremdeles fra Begyndelsen af de runde og de spidse Vuer brugte ved Siden af hverandre. Medens nemlig alle Skillebuerne imellem Hoved- og Sidegangene ere runde, ere derimod alle Tværbuer og Gjorrbuer saavel i Lavkirken som i Høikirken spidse. Saa forseilet som det derfor strax vilde vise sig, om man i denne Kirke vilde forsøge at sondre imellem ældre og yngre Dele fornemmelig efter Vuesformen, saa berettiget bliver det derimod, naar man vil see en saadan Obergang i den Forandring i Bygningsmaaden, som fremtræder paa begge Hovedstibets Sider midt i Langhusets første store Hvælvingsrag. Paa dette Sted indtræder nemlig ikke saa meget en Møbsætning imellem runde og spidse Vuer, som meget mere for en stor Deel ganste nye Bygningslinier og heelt afvigende Høide- og Bredeforhold ved Dannelsen af Murenes forskellige Abninger, Blindinger o. s. v. Iverligere Viisethed i denne Sag faaer man, naar man stiger op over Sidestibenes Hvælvinger og betragter Vagsiderne af Høikirkens Mure, hvilke her ikke ere overfalkede. Man finder da overensstemmende paa begge Mure — omtrent $7\frac{1}{2}$ Alen imod Vest fra Tværstibet og $4\frac{1}{2}$ —5 Alen imod samme Side fra de smalle rundbuede Abninger i Muren*) — fortløbende, næsten lodrette Linier, hvilke tydeligt nok betegne Grændsen imellem en ældre og en yngre Deel af Bygningen, eftersom baade Steenstifter og Stillagehuller her begynde at følge nye vandrette Linier. Forøvrigt er Muurværkets Vægfæstning mod Øst og Vest for disse Grændselinier saagodt som usforandret; maatte ere Muurstenene dog i den vestlige Deel en ubetydelig Kjende mindre. Da det første Blik strax viser, at det vestlige Afsnit er det senere

*) Disse Langhusets østlige og mindre Abninger — en paa hver Side — ere først i en senere Tid blevne tilmurede med en halv Steens Muur. Hvad de første spidsebuede Blindinger længere imod Vest angaaer, da have disse aldrig været aabne heelt igjennem Muren, naar blot undtages, at den mellemste af de tre paa hver Side oprindelig har havt en mindre og foroven rundbuet Abning ind over Sidestibenes Hvælvinger.

tilbhggede, ville vi foreløbig blot betragte Karakteren af Arkitekturen i Choret, Tværskibet og Langhusets første halve Fag. Heri ere flere umistjendelige Træk af den saakaldte romanste Bygningsstiils Eiendommeligheder. For ikke at tale om de her overveiende runde Buer, kan der saaledes anføres, at saavel den ydre Muursoffel som Pillerens Fodgesims'er inde i Kirken ere dannede efter den attiste Sottkells Forbillede og at Svilehovederne have Tærningeformen, snart den almindeligere, udrundede, snart den i de nordlige Landes Muursteensbygninger saa hyppigt forekommende med de straat affaarne Hjørner. Men paa den anden Side maa det ikke mindre gjøres gjældende, at de romanste Former næsten intetsteds optræde reent og ublandet. Halvsøjlernes Fødder mangle saaledes allevegne den underste retvinklede Fodplade og følgelig ogsaa det derved betingede, for den romanste Stil saaeiendommelige Overgangsled (Hjørneblad) til de afrundede Former; saavel de lavere som de meget høie Skafter stige uden Fortyhndelse, blot som halvcyklindriste Rundstave, op lige fra Foden til Tærningekapitalet; dette sidste er ikke allevegne fuldstændigt, men gaaer flere Steder uden noget-somhelst Overgangsled, blot ved Hjælp af de afftraaned Hjørner, umiddelbart over i de deraf baarne firkantede Gjorbbuer; paa de fleste Steder har Kapitælet derimod vel en Afslutning foroven, men denne har i saa Fald ligesaa lidt som overhovedet nogen anden Gesims i Kirken den retvinklede Form, hvorimod den i hele Bygningen i saadanne Tilfælde saavelsom paa Piller, paa Rundstave o. s. v. almindelige Gesimsform bestaaer af et tredobbelt Ringornament, i hvilket det midterste og meest fremtrædende Led har et tilspidset Profil. Nogle Steder, hvor Kalken er affalden, viser det sig, at disse Ringgesims'er ere dannede af sort glasfæredede Steen. Naar nu til disse her fremhævede Eiendommeligheder endvidere komme andre dermed beslægtede, saaledes som f. Ex. at flere af Pillehjørnerne oppe i Choret ikke ere stillede retvinklet, men paastraa (efter Diagonallinien); at de spidse Buer fremtræde som oprindelige i Bygningen fra dens ældste Partier af; at Vinduerne ere, tre og tre, snart mere sammenordnede, snart mere afdeelte ved de baade foruden og forinden dem omgivende Rundstave; at der paa Kirkens Ydre ikke forekomme Rundbuefriser, men derimod vel Steenhjørneornamenter og andre, der i det Mindste i denne Egn stedsse ere en senere Tids Mærke*): saa tør nærværende Forfatter efter Alt, hvad der kjendes til Arkitekturens Udviklingsgang hos os og i de Lande, hvormed man her nærmest stod i Forbindelse, ikke hensefere denne Deel af Kirken til en ældre Tid end noget ind i 13de Aarhundrede. Og da nu Biskop Gunner i Ribe (1230—46), som ovenfor anført, i Klosterets Dødebog kaldes „første Grunblægger af dette Sted“, uden at der med Hensyn til ham, saaledes som ved hans tvende langt tidligere Forgængere, med hvem han deler dette Hædersnavn, lader sig paavise nogen anden Afskift til denne Betegnelse, maa det synes rimeligt, at det er ved en ny Grunblæggelse af Klosteret og navnlig af dets fornemste Bygning — Kirken —, at han har erhvervet sig dette Navn, og at

*) Gavelstammene tør ikke her anføres, da de jo som i saa mange andre Tilfælde ogsaa her kunne være blevne tilføiede i en senere Tid.

den nuværende Kirkes ældste Partier altsaa hidrøre fra denne Biskops Dage. I ethvert Tilfælde kan det ifølge Alt, hvad der vides om særdejlidste Bygningsforhold i Middelaalderen, ingenlunde forekomme usandsynligt, at Kirken saavel som Klosteret indtil den betegnede Tid endnu ere vedblevne at være Træbygninger, hvorhos tillige det sene Præg, som i det Hele er gennemgaaende ved det forholdsvis ringe Antal af oprindelige Muursteenskirker i denne Egn, i alle Maader bedst passer med den Antagelse, at Brødrene i Løgum først i såa seen en Tid have faaet Raad til at bygge deres Kirke af dette Materiale. Havde disse nemlig allerede i det 12te Aarhundrede seet Ønsket om en Muursteenskirkes Opsørelse iværksat, vilde dette Exempel vistnok tidligere have virket i Omegnen og blandt Andet lært dennes Beboere, at det var usornødent at vedblive at indføre Træs fra Rhinen til deres Kirkers Bygning*).

Med Hensyn til en Deel af Høikirken ved det her omhandlede Afsnit maa dog endnu gjøres nogle Bemærkninger. Oppe paa Hvalvingerne over de i Korsfets nordøstlige Hjørne beliggende Kapeller seer man, at der paa Bagsiderne af Chorets og Korsfløiens Mure, godt en Alen høiere end de nævnte Hvalvinger, ere med regelmæssige Mellemrum blevne fremtrægede Muurstiver af to Steens Brede og c. 10 Tommers Fremspring. Saamange af dem, som ved Forlængelsen vilde træffe Høikirkens Binduer, ere under disse blevne afbrudte ved Overkanten af Sidesibenes (Kapellernes) Straatage, hvorimod de øvrige ere blevne fortsatte op imellem Binduerne og bære Taggesimsen. Vilde det nu være rimeligt, at man allerede strax ved Opsørelsen, midt under Arbeidet, netop paa dette Sted — saadanne Muurstiver forekomme nemlig ingen andre Steder paa Kirken — var kommen i Tanke om, at det vilde være gavnligt paa denne Maade at styrke Muren imod de store Hvalvingers Tryk? eller skulde det ikke have større Sandsynlighed for sig, om man heri vilde see en ved en Brand — maastee den 1268 indtrufne — hidført Forandring i Bygningsmaaden? Efter denne sidste Antagelse maatte følgende Høikirkens Binduer paa dette Sted samt alle dens til disse Mure stødende store Hvalvinger være at henføre til Tiden efter denne Brandstade. Vedens der vel vanskelige lader sig slutte noget mere bestemt om den ribbeløse Kuppelhvalving over Korsfets Midte, kan det derimod med Hensyn til Chorets og Korsfløiens høie, ottebeelte Hvalvinger med deres blot forjirende, treleddede og tilspidset profilerede Ribber med temmelig stor Sikkerhed gjøres gjældende, at de først tilhøre en fremrykket Tid i det 13de Aarhundrede. Det Samme turde ogsaa være Tilfældet med Høikirkens Binduer. Men mislikt vilde det alligevel uden tvivl være, om man af Hensyn til Stilen alene vilde

*) Hvor sjældne gamle Muursteenskirker ere paa denne Egn af Betskytten, vil fremgaae deraf, at der i en Omkreds af henved 4 Mile omkring Ribe ikke forekommer nogen saadan paa Landet, saaledes at Kirken i Nørre-Løgum, der har et seent Præg og rober Slægtskab med Klosterkirken, er den, der af dette Slags Bygninger ligger Ribe nærmest. Kun i Kirken i Spandet (see dette Skrift S. 87) nærvæd Ribe er den vestlige Deel af Langhuset bygget af Muursteen i en tidligere Tid end Taarnets Opsørelse. Men af ikke liden Interesse er det nu, at netop denne Kirke vides 1323 af Biskop Johannes at være bleven overdraget til Løgum-Kloster (Scriptores R. D. VIII. p. 133).

foretrække at hense dem til Tiden ved omtrent 1270, istedetfor at antage dem for en Menneskealder ældre.

Til den i sit Indre saa eiendommelige lille Forhal foran den nordlige Korsfløis Indgangsbør er der i det Foregaaende intet Hensyn taget, eftersom den viser sig allerede ved sine afvigende Soffelforhold at være en senere Tilbygning, der dog alt maa være kommen til i Kirkens tidligere Dage. Hver af dens tvende halvrunde indre Sider er igjen afdeelt til et Par mindre, halvrunde Muurforbygninger, og hvert modstaaende Par af disse er overhvalvet med eiendommelige krumme Hvalvingsflader. De sex indvendig staaende Halvsøiler have, som alt anført, Hoved- og Fodstykke af Granit, medens Skafterne, der tidligere ganste manglede, ved Restaurationen 1844 ere bleve opmurede af brændte Steen. De fire af Fodstykkerne ere paa Hjørnerne besatte med raat udhuggede smaa Menneskehoveder og kunne muligt hidrøre fra en ældre Bygning, men maae dog med større Sandshylighed henregnes til de talrige Exempler, vi have paa, at Steenhuggere i en senere Tid have kopieret Forbillede fra en ældre Periode. Den fortløbende Gesims under Buernes og Hvalvingernes Begyndelse har den samme treleddede, svagt tilspidsede Form, som er almindelig i Kirken selv. Det øverste Støværk af den taarnagtige Bygning over denne Forhal er først opmuret 1844, og deri bleve da Kirkens tvende Klokker anbragte. Tidligere skulle disse have haft deres Plads i et lille afstumpet Klokkehuus over Korsets Midte, i hvis Sted det nuværende høje Træspir ved samme Leilighed blev opført.

Det maa beklages, at den samvittighedsfulde Afstriver af Klosterets store Samling af gamle Dokumenter ikke har opbevaret os, hvad der efter hans Mening kun angik „unyttig Handel“; thi det kan neppe betvivles, at Klosteret maa have eiet Afsladsbreve og Lignende, der i det Mindste vilde have givet Vink om Bygningernes Skjæbne og Opførelsestid. Var der ikke blevet anvendt en saadan Kritik ved Afstrivningen, vilde vi vel med Hensyn til Langhusets senere Forlængelse i mod Vest nu neppe have været henviste ene og alene til Bygningens egne, for største Delen mindre klart udprægede Former. Der synes ikke at være nogen Omstændighed forhaanden, som tyder paa, at denne yngre Deel er en Restauration eller Ombygning efter en Brandskade. Tværtimod, lige fra Grunden af indtræder Udvigelsen, da denne Deel af Kirken baade udrenbig og indvendig paa Mure og Piller ganste mangler Soffel; og saa ere Grændserne, som alt fremhævet, betegne ved næsten lodrette Linier, der paa begge Kirkens Sider temmelig nøjagtigt svare til hinanden. Sammenhængen synes derfor snarest at være, at man efter Opførelsen af Kirkens Chor, Tværstib og Begyndelsen af Langhuset paa Grund af Mangel paa Midler indtil videre har stillet Fortsættelsen i Bero, og muligviis, hvad Kirkens vestlige Deel angaar, foreløbig hjulpet sig med, hvad man maaskee kan have bevaret af en ældre Trækirke. Hvad der meest ubinærker denne Deel af Bygningen er uden Spørgsmaal de tre smukke, høie Binduer i Vestfacaden. De retvinklede Hjørner i disse Kammer ere ligesom de fleste Pillehjørner i denne Kirkens Forlængelse paa den for Gothiken saa eiendommelige Maade sraat afstaarne. I Sidskibene have Hvalvingsribberne et temmelig smalt, langstrakt og tilspidset Profil, hvilket ganste vist ligesaavel som de hidtil anførte Eiendommeligheder ved denne Bygningss-

deel meget godt kunde hydrøre fra Slutningen af det 13de Aarhundrede. Derimod have Ribberne under Langhusets Hvalvinger i den slagt afstaarne Plade under deres ligeledes smalle og langstrakte Form et Mærke, der neppe tillader at henses dem til nogen tidligere Tid end det 14de Aarhundrede. Angaaende disse Hvalvingers Dammelse er endnu at mærke, at skjøndt de ligesom de store Hvalvinger i Chor og Tværstib have en Steenlængdes Tilkælse i Rapperne, ere de dog ei lidet tyndere end disse sidstnævnte. I den ældre Deel af Bygningen ere Hvalvingerne nemlig byggede af samme Slags Steen som Murene; i dette yngre Parti er dette derimod ikke Tilfældet, da Muurstenene i Hvalvingerne kun have en Længde af 8 $\frac{1}{2}$ Tomme, men omtrent samme Brede og Tilkælse som Kirkens almindelige brændte Steen.

Indtil Restaurationen 1844 havde Klosterkirkens Chor endnu bevaret Meget af sin oprindelige Anordning og af sit gamle Tilbehør. De tvende gamle Mure fandtes dengang endnu, som adskilte Høichoret fra de Tværstibet nærmeste Kapeller. I en Fordybning ved den sydlige af disse Mure stod da den gamle tresædede Prælatstol, der nu er flyttet tilbage til den bagved værende Muur. Under dens med seent-gothisk Snitværk udsmykkede Baldachiner findes endnu de gamle Sæder til at klappe tilbage, af hvilke de tvende sikkert have været bestemte for Abbeden og Biskoppen i Ribe, og det tredje ventelig for Abbeden i Hærissvad, hvis Tilshyret i det Mindste længe respekteredes, med mindre maaskee Biskoppen i Slesvig mod Slutningen af Middelalderen snarere skulde have faaet denne Hædersplads indrømmet. Ligeoverfor paa den nordlige Side af Høichoret var dengang det mærkelige gamle Relikviefab indmuret, hvis tvende Dørfløie ere prydede med Temperamalerier fra det 14de Aarhundrede, fremstillende 16 mandlige og kvindelige Helgener, hvis Navne ere vedføjede. Da Muren nedbrødes, flyttedes ogsaa dette Stab*), tilligemed tvende andre mindre, tilbage og anbragtes i Muren bagved. Endnu ældre og mærkeligere var dog det Billede, som fandtes paa Forsiden af Alterbordet og fremstillede den vundefulde Kristus i Midten af Tablen, medens det paa hver Side havde 6 mindre Fremstillinger, meest af Herrens Barndomshistorie**). Et Trin lavere i Kirken, nede i Korsets Midte — „Munkenes Chor“ — stode endnu de gamle Munkestole, een Række paa hver Side, i Flugt med Høichorets og Midtstibets Sidemure. Ved Restaurationen bleve ogsaa disse rykkede tilbage til henimod Baggrunden af Tværstibet. Paa Endestykkerne er den nordlige Række prydet med de ubstaarne Billeder af tvende Abbeder, hvorimod den sydlige har paa det ene Endestykke den hellige Christophorus med Jesusbarnet paa Skulderen og en lille Fremstilling af Noahs Ark hængende ved Bæltet, og paa det andet Jomfru Marias Billede med et Vaabensfold under, der vel maa være Frederik I.'s som Hertug, inden han blev Konge***). Ovenover og tilbage for denne sidstnævnte Række Chorstole er Kirkens Orgel anbragt, hvilket indtil Restaurationen havde sin Plads i Bygningens

*) Paa en af Hylberne i dette Stab ligge endnu et Par Relikvier, nemlig tvende store Been (Armben?).

***) Dette Maleri bevares nu i det oldnordiske Museum i Kjøbenhavn.

****) I Hjertestaldet de oldenborgske Bælter; foroven den norske og de to slesvigske Løver; forneden Rældebladet og den kronede Svane.

vestlige Ende. Kirkens Præbikestol hidrører fra Slutningen af 16de Aarhundrede, Døbefonten vel fra Begyndelsen af 18de, og Altertavlen er fra den nyeste Tid, — Alt uden særdeles Interesse. Foruden de foranførte Malerier og Relieffer vibne endnu enbeel andre gamle Træfigurer om, at man ikke har taget det nøie med at overholde de for Ordenen gjældende Forbud imod Billeder. Som fritstaaende Figurer og Grupper findes saaledes St. Anna med Maria paa høire og Jesusbarnet paa venstre Arm, Christi affjælede Legeme paa Madonnas Skjød, en Abbed, og endelig ovenover den nordre Række Chorstole Frelseren med 13 Apostle, da foruden Paulus, som staaer nærmest Herren ved venstre Side, ogsaa Judas er medtagen og har faaet Plads yderst med samme Side. Han er let kjendelig paa Pungen og paa det røde Haar og Skjæg; men ved ham findes ikke, som under de Øvrige, Navnet angivet med smaa gothiske, fergyltde Bogstaver. Paa det nordre Sideskibs Hvælvinger henstaae endnu nogle andre gamle Træfigurer, men de ere ligesaa lidt som de anførte af noget Konstværk.

I Løbet af 13de Aarhundrede sit fire Biskopper af Ribe — hvori blandt „Grundlæggeren“ Gunner — og en Biskop af Børglum deres Hvilested i Løgumkloster. Et fra en senere Tid hidrørende sælleds Epitaphium med nogle bekjendte latinste Vinbevers hængte forbum i Choret og angav tillige, paa hvilken Plads i dette enhver af disse Biskoppers Grav fandtes. For henimod hundrede Aar siden vare imidlertid saavel Mindetavlen som Ligsteneene alt forsvundne. Nu for Tiden findes der ikke noget som helst Gravminde bevaret i Kirken fra Middelalderen; kun fra det 17de og 18de Aarhundrede ere nogle Ligstene endnu forhaanden, hvilke samtlige ere henlagte i Tværskibets nordlige Ende, der ved Chorstolene og Pulpituret derover er aflukket fra Kirken til et Slags indre Forhal. I det nordlige Sideskib findes et Epitaphium over F. v. Günderoth, Amtmand i Nabenraa og Løgumkloster Amt, † 1689. — Endnu fortjener det at nævnes, at der i tvende af Kirkens Kapeller, nemlig det østligste og det vestligste paa Nord siden, forefindes, hvert Sted i det sydsøstlige Hjørne, eensdannede lave Bisser, opmurede ret jirkligt med staaagtige Forbbygninger foroven, hvilke see ud, som om de have været Vandøskar.

Den væsentligste Deel, som endnu er tilbage af de gamle Klosterbygninger, udgjør en omtrent 36 Alen lang og henimod 19 Alen bred Fløi, som slutter sig umiddelbart til Kirkens sydlige Korsarm og har samme Brede som dennes Hovedgang. Af den egentlige Klostergaard, der efter almindelig Vedtægt laae ved Kirkens sydlige Side, udgjorde den den østlige Længde. At Vest siden af denne Bygning ingen oprindelige Vinduer har havt i det underste Stokværk, er netop en Følge af, at Omgangens eller Korsgangens østlige Parti har lænet sig op til dennes lavere Deel. Med Kirken, og navnlig med dens ældste Affnit, viser denne Klosterlevning temmelig megen Overensstemmelse, saavel i Materialet som i Mangelen af Muurstiber, i Blandingen af runde og spidse Buer og i de ringformede Gesimsbaand paa flere Rundstave o. s. v. Ogsaa have flere af de bevarede Hvælvinger Overensstemmelse med, hvad vi forefinde i Kirken; foruden ottebeelte Hvælvingsskaber forekomme

her saaleses ogsaa Ribber, der ere sammensatte af tre runde Led paa samme Maade som de, der findes i Kapellerne ved Kirkens Chor. Paa nogle af Binduesbuerne sees Spor af, at de have været prydede med sort glaserede Steen, der afvejlede med røde.

I Bygningens øverste Stokværk befindes sig et Par smaa overhvalvede Cellerum i det nordøstlige Hjørne nærmest ved Kirken; men vestlig forbi dem (og med Indgangsdør dertil) førte en kort Gang, oplyst af et cirkelrundt lille Vindue, fra den ved Kirken omtalte Steentrappe og nu tilmurede Dør i Tværstibets Sydvesthjørne ind til det store Rum, der nu benyttes som Høloft, men hvoraf den største Deel ifølge den ved Cisterciensernes Klosteranlæg faststaaende Regel med Sikkerhed tør siges at have udgjort Munkenes fælleds store Sovværelse (Dormitorium). Idet den her fulgte Ordensregel nemlig forkastede det eensomme Cellesiv, skulde Klostersugtens netop søges gjennemført der, ved, at Brødrene steds, ved Dag og ved Nat, være et almindeligt Tilsyn, undergivne. Ifølge andetsteds fra bekendte og tilsvarende Exempler bliver det endvidere rimeligt, at de tvende smaa hvalvede Celler have været benyttede som Skatkammer. Ogsaa i Bygningens øverste Stokværk ere nærmest ved Kirken tvende smalle, overhvalvede Lokaler; men disse strække sig paa langs igjennem hele Bygningens Brede og ere uden indbyrdes Forbindelse. Da det nordligste af disse Rum synes at have haft sin eneste oprindelige Tilgang fra Kirken selv, og da det dertil er forsynet med en Række Muurgjemmer, synes det rimeligt; at det er blevet benyttet som Sakristi eller Gjemmested for Kirkens hellige Kar. Det andet overhvalvede Kammer havde derimod sin egen Indgang fra Omgangen; det Samme var ogsaa Tilfældet med det derefter følgende større, firkantede Lokale, der vistnok ligeledes oprindelig har haft Hvalvinger, hvilke i saa Fald maaske være blevene støttede ved fritstaaende Søiler eller Piller. Den østlige Muurs Udseende synes at tyde paa, at denne Deel af Bygningen oprindelig har haft en større Dybde. Beliggenheden og Formen af dette store Lokale, dets bestemte Afsondring fra de tilstødende Lokaliteter saahelsom Overensstemmelsen med, hvad vi andetsteds foresinde, gjør det meget sandsynligt, at dette Rum, der nu bruges som Kostald, oprindelig har været Kapitelsalen, næst efter Kirken, det helligste Sted i Klosteret. Syd herfor kommer Klosterbygningens bedst bevarede og derhos meest maleriske Parti, nemlig — indenfor en med en svær Rundstav prydet, rundbuet Dør — en i østlig Retning førende, overhvalvet Steentrappe, hvilken imidlertid i noget over den halve Høide har en Repose, hvorfra den deler sig i tvende smalkere Trapper, af hvilke den nordlige har ført op til Dormitoriet, hvorimod man af den sydlige er stegen op til et mindre Lokale, som ifølge Rødemærker paa Bygningens østlige Muur har været fondret fra hiint. Under denne Trappe findes et ganske lille, aldeles mørkt Cellerum, hvortil man kommer ind fra det større, men ogsaa mørke, overhvalvede Rum. østlig for Trappen. Endelig danner Klosterbygningens yderste Deel forneden en meget bred, hvalvet Gang, som har haft en Udgangsdør imod Vest. Paa den her udenfor værende Plads baade mod Vest og Syd siges der at foresindes Spor i Grunden af tidligere forhaandenværende Bygninger, som altsaa maaske tænkes at have ligget indenfor den, det hele Klosteranlæg omgivende, ydre Ring-

muur. Det synes efter de lokale Forhold ret rimeligt, at det er her nede, sydføstlig for Klosterbygningen ved den mindre Aa, som her løber forbi, at Biskop Drms forannævnte Kapel „ved Vandet“ har været beliggende, og at det altsaa var herfra, at den Grundstrakte sig „i nordlig Retning“, hvorpaa Biskop Ganner vilde opføre Bygninger, der efter hans Død skulde tilhøre Klosteret. Den gamle, nu tilmurede Indgang til Kirken, tæt østlig for den bevarede Deel af Klostergaarden, kunde maaskee ogsaa tyde paa, at det ikke blot har været Monomibygninger, som have ligget ud mod denne Side. Den egentlige Klostergaard, „Fratergaarden“, har derimod strakt sig i vestlig Retning for den endnu staaende Længde, saaledes at Kirkens Slib udgjorde en Deel af dens nordlige Side. Efter den hyppigst fulgte Anordning var den sællede store Spisefæl (Refektoriet) i den sydlige, ligesom Abbedens Leilighed ofte var i den vestlige Fløi, af Gaarden. Det er muligt, at vi ogsaa have en Rest tilbage endnu af denne Gaardens vestlige Længde. Fra Slottets vestlige Ende strækker der sig nemlig en gammel Muursteensbygning vel omtrent en halv Snees Alen i sydlig Retning, og denne skal for ikke mange Aar siden have naaet endnu bethdeligt længere til samme Side. Af det Indre er der i det her Tiloversblevne intet Samlet bevaret; thi den deri værende brede Bindeltrappe er ubeemtviølt senere anlagt for Slottets Skyld. Da der imidlertid er en Afstand af 70 Skridt fra denne Bygningslevning til Gaardens østlige Fløi, er det dog vel nok noget bobeligt at antage, at Fratergaarden skulde have haft en saa stor Udstrækning i denne Retning. Imod Syd synes den i alt Fald ikke at have strakt sig saa langt, eftersom den østlige Fløis gamle Gavlmuur gjør det rimeligt, at denne Bygning fra først af ikke har været længere end vi nu see den, eller sammen med Kirkens fremspringende Korsarm, omtrent 44 Alen.

Necrologium monasterii Loci Dei. Scriptores R. D. IV. p. 575—87.

Diplomata ad monasterium Locum Dei pertinentia (1173—1578). Scriptores R. D. VIII. p. 1—258.

Bearbejdelser af samme ere:

J. B. Dangaard. De danske Klostre i Middelalderen. Kbh. 1830. S. 453—58.

Ehr. Kufs: Die vormaligen Mönchs-Klöster des Cistercienserordens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Dr. N. Falcks Staatsbürgerliches Magazin X. Schleswig 1831. S. 496—528.

Af Kirken og Klosterbygningerne har der hidtil manglet en nærmere Beskrivelse. Derimod er der i Aaret 1858 af Hr. Arkitekturmaler Heinr. Hansen udført fortrinlige og omfattende Tegninger af begge Dele. I Bilagene vil efter disse blide meddeelt: 1) Grundplan af Løgumkloster Kirke med en Deel af Klosterbygningerne; 2) Prospect af Kirkens Ydre; 3) Prospect af Kirkens Indre (seet imod Choret og den søndre Korsfløi); 4) Længdesnit af Kirken; 5) Grundplan og vestlig Dykalt af Klosterbygningen.

Narre-Løgum Sogn omgivet af Løgumkloster, Brede, Døstrup, Arrild, Brandrup, Agerstor og Vesteb Sogne. Kirken sydføstlig i Sognet, $\frac{1}{4}$ M. n. for Løgumkloster og 4 M. s. s. o. for Ribe. Areal, c. 10,704 Tdr. Land, er i den østlige Deel stadt, hvorimod den vestlige Deel optages af en i nordlig-sydlig Retning løbende, sandet og tildeels med Krat bevoxet Høidedæle, hvori Vognshøi 199 Fod. En Bæk

gjennemløber Sognet i sydvestlig Retning og kaldes paa sit Løb gjennem Sognet først Smedebæk og senere Fiskebæk; den optager flere Kort og Vest fra kommende mindre Vandløb, der alle løbe gjennem fortrinlige Enge; som en Folge heraf er Jordsmonnet i den østlige Deel af Sognet af betydelig bedre Bestaaffenhed end i den sandede og bakkeede vestlige Deel, hvor der ogsaa findes ikke ubetydelige Hebestrækninger. Ribe-Løgumkloster mindre Vandvei passerer Sognet.

I Sognet: Nørre-Løgum Kirke, eenligt beliggende tæt øst for Ribe-Vandvei; Byerne Løgumgaard med Præstegaard, Skole og Kro, Nørre-Løgum med Skole og den udflyttede Kro Frhøndal, Teglgård, Tornskov, Kløiing, Vester-Terp, Landeby, Koldkøb, Ulstrup, Løitved med Skole, Bjernstrup og Bisbjerg med Biskole; 2 G. og 1 H. benævnes Teglgård; en større Gaard er Faaregaard; andre særskilt benævnte Eiendomme ere Nørgaard og Lundsgaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 5 Heelgaarde, 9 $\frac{3}{4}$ G., 4 $\frac{2}{3}$ G. 36 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G., 16 $\frac{1}{4}$ G. og 13 endnu mindre Gaarde samt 63 H. med Jord og 10 H. uden Jord. Udflyttede ere 37 G. og 43 H.

Indvaanere: 1224. Kvægavl er fremfor Agerdyrkning Hovederhvervet. En betydelig Deel Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører under Løgumkloster Birkis Jurisdiction (Løgumkloster), Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict (Løgumkloster) og Lønder Pphysicatdistrict (Lønder). Danner Løgumkloster Amts 9de—18de Løgd og udgjør 3 Sandemændsdistricter. Kirken eier en lille Capital, men vebligeholbes forøvrigt ved Paaligning. Præstekalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rb. Fattigvæsenet eier en i Aaret 1852 oprettet Fattigarbeidsanstalt.

Kirken er temmelig lang, har Taarn med høit Spiir og Svælvinger saabel i Skibet som i Choret. Nørre-Løgum Kirke var før Reformationen og maaffce endnu senere Sognkirken for Løgumkloster Sogn, hvis nuværende Kirke udelukkende var Klosterkirke. Beboerne paa Egnen kalde endnu Nørre-Løgum Kirke for Sogn Kirke og Nørre-Løgum Sogn for Sogn-Sogn. Indtil Aaret 1739 var Løgumkloster og Nørre-Løgum forenede under samme Præst.

Lønder Amt

med Kjøbstaden Lønder og de indenfor Amtets Grændser beliggende adelige Godser og octroierede Røge

begrændses mod Nord af den større kongerigste Enclave, der danner Lø Herred med Møgelstønder og Ballum Birker, af Løgumkloster og Abenraa Amter, mod Øst af Abenraa og Flensborg Amter, mod Syd af Flensborg og Bredsted Amter, og mod Vest af Vesterhavet. Af de i Vesterhavet beliggende Der hører desuden Størstedelen af Den Sild og omtrent Halvdelen af Den Før til Lønder Amt. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Lønder, de adelige Godser, Røgene og de slesvigske Dele af Derne Før og Sild udgjør omtrent $22\frac{9}{10}$ □ M., hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Lønder Amt, hvorimod Fladeindholdet af de med Lønder Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke er indbefattet i disse $22\frac{9}{10}$ □ M.

Lønder Amt, forsaavidt det er beliggende paa Fastlandet, fremtræder i tvende væsentlig forskellige Dele, idet nemlig den vestlige Deel, der indtager lidt mindre end $\frac{1}{2}$ af Amtets Fladeindhold, bestaaer af fladt, inddiget Marskland, hvorimod Amtets større østlige Deel bestaaer af Geestland, der er beliggende paa Slesvigs Vestkraaning. Høideryggen, der ligger noget øst for Amtets Grændser; udskyder syd for Vidaaens Hovedløb langagtige, i Reglen flade Valfestrog, der ud mod Marsten flere Steber antage en større Hvide og forgrene sig i nord-sydlig Retning med et temmelig markeret Affald mod de vestfor liggende Marstenge. De meest fremtrædende af disse Valfestrog ere: et fra Egnen ved Bjerndrup udgaaende Strøg over Tinglev, Bylderup og Høstrup Sogne, der ender temmelig brat ved Byerne Jesing og Rørfjær; et andet fra Bov udgaaende stærkt sandet Strøg strækker sig over Nebelby (Rundtop 174 Fod), Ladelund, Sønder-Løgum og Humtrup Sogne. Geestlandets Affald mod Marsten fremtræder skarpest i den sandede Aas, som strækker sig mellem Byerne Klægshøl og Læk, og i det ikke ubetydelige Langbjerg (Vexhøi 153 Fod), der indtager den sydlige Deel af Læk Sogn samt Enge Sogn.

Vandløbene i Lønder Amt have næsten alle en vestlig Retning; de udspringe paa Hviderøggens Vestftraaning og forene sig efterhaanden paa deres Løb til tvende større Vandløb, hvoraf det nordligste og største er Vidaaen; under Navn af Suusbæk og Røbeaa udspringe tvende mindre Bække paa Grændsen af Øster-Løgum Sogn, forenede ved Sivkro faae de Navn af Arnaa, denne gjennemløber i sydvestlig Retning Vested og Høisted Sogne, hvorpaa den ved Bhen Emmersle optager den sydligere løbende Hvirvaa og nu erhoder Navn af Vidaa; Vidaaen løber syd om Bhen Lønder, hvor den kortefter optager Grønnaa (der har optaget Slogsaas og et Afløb af den efternævnte Sønderaa); den antager nu et mere vestligt Løb og optager paa Grændsen af Ubbjerg og Adventoft Sogne et Syd fra kommende større Vandløb, der er dannet deels af flere Ost fra kommende Aaer, som Sønderaa (dannet ved Forening af Geilaa og Bjernstrupaa) og andre mindre, og deels af den sydligere løbende Karlumaaes Afløb, den saakaldte Treherreds Gudslogsstrøm; med betydelig Brede fortsætter Vidaaen nu sit Løb mod Vest til Rubbøl-Øro, hvor den modtager en Deel af Gudslogsens Afløb); her tager den en nordvestlig Retning gennem Rubbølsg og Ny-Frederiksg forbi Høier, hvor den optager den Nord fra kommende Seiersbæk, hvornæst den gennem den nye Sluse i Hæddiget falder i Vesterhavet. Efter at have passeret Søslusen fører den Navn af Høier-Canal og maa her ved kunstige Midler bringes til at vedligeholde en for Afvandingen og Skibsarten passende Dybde. Lønder Amts andet Hovedvandløb er Søholmaa, der dannes af de i Flensborg Amt fra Høiderne ved Frøsløv udspringende tvende mindre Vandløb Balsbækken og Medenaa, der forenede ved Bhen Skovlund faae Navn af Skovlundaa; denne optager paa sit Løb mod Sydvest paa venstre Bred Halkstedaa og Lindaa, hvorpaa Aaen i Enge Sogn ved Bhen Søholm faaer Navn af Søholmaa og med et bugtet Løb mod Nordvest danner Grændsen mellem Lønder og Bredsted Amter; ved Stebesand høier Aaen sig mod Sydvest og deler sig i flere Strømme (Rnibstrøm, Rørrestrøm o. fl.). Ved Øster-Bjerrum er Søholm-Aa afbæmmet og dens Vand ført i en gravet og indbygget Canal lidt syd for den gamle Strøm, først i nordvestlig Retning forbi nogle Huse, der kaldes Sønderbige, dernæst i sydvestlig Retning syd for Nord-Baigaard og over Munkebro til Bungstiel-Sluser uden at berøre Botflot-Sø. Derved er Aaen selv og de dermed i Forbindelse staaende Strømme reducerede til ubetydelige Vandløb, der kun optage Vandet fra de omliggende Marker. Løkaa har sit Udløb i Botflot-Sø og denne Sø har sit Afløb i den ovennævnte Canal gennem en Sluse tæt nord for Baigaard Mølle ved det nordvestlige Hjørne af Blomeskog. I Marsten findes talrige ved Gravning dannede Vandløb for at aflede Vandet.

Det bethdeligste af disse er Gudsfogens sydvestlige Afløb, der gennem Slusen ved Sydvesthjørne (hvor der er en lille Havn) ledes ud i Vesterhavet, en anden er Karlumaaens sydlige Afløb, Kjerherreds Gudsfogsstrøm, der gennemskjærer Klægsbøl og Lindholm Sogne og udmunder i Bondesgaard-Sø.

Af Indsøer findes i Amtet 3 større, Adventoft-Sø, Bondesgaard-Sø, hvoraf en Deel kaldes Kalebh-Sø og Botslot-Sø. De to første, der ere beliggende i Gudsfog, have paa de forskjellige Aarstider en meget forskjellig Udstrækning, idet om Efteraaret og Vinteren Regnvandet ikke har tilstrækkeligt Afløb og derved oversvømmer en stor Deel af Gudsfog; disse Søers Afløb er deels gennem Vidaaen mod Nordvest deels og for den større Deel mod Sydvest gennem Slusen ved Sydvesthjørne. Botslot-Sø har vel ogsaa en væglende Vandstand, men nu dog i ringere Grad efterat Søholmaaens Vandgebet er bleven reguleret og inddiget, saa at denne Aaes Vandmasse ikke gennemløber Botslot-Sø, men directe falder i Vesterhavet. Alle disse Søer ere stærkt bevogtede med Rør.

Amtet er saagodt som aldeles skovløst; kun i Væf og Medelby Sogne findes nogle Smaaskove.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet med Tiliggende et Antal af c. 43,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Lønder 3216, i Flækkerne Høier 1041 og Vhø 1006, og i Landdistricterne c. 38,000 (hvoraf paa de adelige. Godser Lillehorn 603, Høgelund 23, Fresenhavn 360, Gaarde 102, Boversted 89, Vølshøl 13, Klægsbøl 366, Kjerherred 288, Toftum 20 og Stoltelund 407, i de octroierede Røge Rubbølsgog 84, Gl.-Frederiksgog 25, Ny-Frederiksgog ingen, Gamle- og Ny-Christian-Albrechtsgog 698, Mariegog 192, Dagebølsgog 350, Klægsøgog 197, Juliane-Mariegog 53). Af denne Befolkning levede saaledes omtrent 1900 Mennesker paa 1 □ Mil.

Lønder Amt indbefatter Herreberne Lønder og Høier, Slog, Kjer, der kaldes Geestherreberne, Biding og Bøking, der kaldes Marskherreberne; endvidere Landstaberne Sild og Niterland-Før. Under Amtmanden i Lønder Amt som Overøvrighed forterer Kjøbstaden Lønder ligesom ogsaa de ovenfor nævnte adelige Godser og octroierede Røge.

Amtets Communalrepræsentation bestaaer af 1 Herredsfuldmagtig for Nørre-Lønder Herred, 1 do. for Sønder-Lønder H., 1 do. for Nørre-Høier H., 1 do. for Sønder-Høier H., 1 do. (Herreds-

fogden, som i Regelen tilkalder et Par af Sognefuldmægtigene) for Slogs H., 1 do. for Rjær H., 1 do. for Bøking H., 2 do. for Vibing H., 1 Communefuldmægtig og Communefogden for Solvig Commune, 2 Communefuldmægtige og Communefogden for Rogsbøl Commune, Landfogden og 2 Repræsentanter for Før og Landfogden og 2 Repræsentanter for Før og Landfogden og 2 Repræsentanter for Silb. Amtsrepartitions-fondsregnskabet føres af Amtsforvalteren for Tønder Amts Geestherreder. Desuden have Herrederne særlige Communalrepræsentationer. Høier Herred har i saa Henseende 3 Fuldmægtige, hensynsviis for Nørre H., Sønder H. og Klækken Høier; Tønder H. har 2 Fuldmægtige, hfv. lfor Nørre og Sønder H.; i Rjær H. har hvert Sogn een Fuldmægtig, og af disse Sognefuldmægtige er een igjen Herredsfuldmægtig og fører Regnskabet; i Slogs H gives ogsaa Sognefuldmægtige og foruden disse Fuldmægtige for de til særlige Inddelinger hørende Beboere, nemlig Solvig, Vindeved, Løgumkloster, Rogsbøl og Morkjær; i Vibing H. har hvert Sogn 2 Fuldmægtige; i Bøking H. har Njhbøl 3, Deedsbøl 1, Lindholm, Risum og Foretoft Sogne hver 2 Sognefuldmægtige; om Silb og Før see disse Landstabsers specielle Beskrivelse.

3 Plovtal er Tønder Amt med Tilliggende ansat saaledes:

a) Geestherrederne, ordinaire 697³/₄, extraordinaire 684¹/₂; b) Marstherrederne, ord. 326, extraord. 368¹/₂; c) Silb, ord. 5; d) Før, ord. 55¹/₂; e) de adelige Godser, extraord. 64¹/₄; f) de octroierede Røge, extraord. 276³/₄. Skatteareal og Taxationsværdi er hensynsviis for a) 66,518 Tdr., 4,918,394 Rd.; b) 24,703 Tdr., 2,264,539 Rd.; c) 5344 Tdr., 392,520 Rd.; d) 6834 Tdr.; e) c. 8000 Tdr., 362,615 Rd.; f) c. 300,000 Rd.

I Aaret 1859 fandtes i Tønder Amts Fastlandsherreder 52 Jordbrug større end en heel Bondeggaard; af Præstegaarde fandtes 35, af Bøndergaarde (hele eller Dele deraf) 1837, af Huse med Jord 1977 og Huse uden Jord 1701.

Med Hensyn til Landbosforholdene i Geestherrederne bemærkes: Foruden de adelige Godser der ligge i Amtets Environ, findes der her 3 saakaldte Cancelligodser, der endnu have visse Stattebegunstigelser, nemlig Hastrupgaard i Slogs Herred, Blyderup Sogn, Hestholm og Meierholm, begge disse i Tønder Herred, Tønder Sogn. Gaard eller Gaardsparter ere, sjøndt anvendte i Lovgivningen, ikke de almindelige Benævnelser for de større Eiendomme; til Betegnelsen „Gaardmænd“ svarer hyppigst det gjængse Udtryk „Bønder“; en Bondes Eiendom kaldes da et Bondested. De fleste Byer stlyde Voelstdannelsen deres Oprindelse, og Betegnelsen Voel (og Dittinger) og Voelsmænd hører navnlig hjemme

i Tønder og Høier Nørreherreder samt i Slogs Herred. Raad og Raadnæstved er en historisk og lovhjemlet Betegnelse for mindre Eiendomme; Inderstesteder er almindeligere end Huse. Stamsted og Parceller stribes den nyere Udskifningslovgivning. Antallet af Fæsteeiendommene er i de senere Aar i stærkt Aftagende. Efter Beretninger fra Aaret 1855 fandtes der endnu i Tønder Amts Geestherreder c. 1253 Fæstesteder. Arveforpagnings-eiendommenes Antal angives i 1862 til 70. Afgifterne paa begge Slags Eiendomme ere høist ubetydelige og Afløsningen derfor billig. (Om Arveforpagningsstedernes Afhændelse see Lov af 16de April 1862.) I Marskherrederne have fuldstændig Udskifningsfrihed, hvilket med Undtagelse af Ladelund og Medelby Sogne, ogsaa er Tilfældet i Kjær-Herred; nogen fast Gaarbinddeling findes derfor ikke i disse Districter, og Eiendommenes Størrelse er meget variabel. Af Røgsjorberne er et betydeligt Areal udleiet til Landbrugere i flere Miles Afstand.

En Deel af Gudslogen er Domaine, hvilket ogsaa er Tilfældet med flere mindre Marskstrækninger; navnlig er alt Forland foran de ikke octroierede Røge Domaine.

Tønder Amt vælger 2 Deputerede for de mindre Landeieendomsbesiddere til den flevsigste Stændersforsamling, og danner i denne Klasse 7de og 8de Valgdistrict, medens Kjøbstaden Tønder i Forening med Flækkerne Høier, Byk og Løgumkloster vælger 1 Deputeret for Kjøbstadernes 5te Valgdistrict. Tønder Amt hører til 4de og 6te Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet, idet nemlig Tønder Kjøbstad med Tønder, Høier og Slogs Herreder høre til 4de Valgkreds og Resten af Amtet til 6te Valgkreds.

I geistlig Henseende banner Amtet i Forening med Løgumkloster Amt Tønder Provsti. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitatorer. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne, med Undtagelse af Dagebøl Kirke, hvor Røgsinteressenterne have den. Hovedpastoratet i Kjøbstaden Tønder besættes Allerhøiest umiddelbart. Alle de øvrige Præstefald faa i Kjøbstaden Tønder som i Tønder Amt ere Valgald, til Archidiaconatet og Diaconatet i Kjøbstaden Tønder præfenterer Magistraten, til Landkaldene Kirkevisitatoriet, med Undtagelse af Dagebøl Præstefald, hvor Røgs-hovedparticipanterne præfentere. I Kjøbstaden Tønder sadelform i Sognene Sønder-Løgum, Brarup, Humtrup, Ladelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Udbjerg, Aventoft og Læk er Kirkesproget blandet; i Sognene Høier, Hjerpsted, Skast, Abild, Borkal, Bylberup, Høisteb, Hoftrup, Ravsted, Tinglev, Løgumkloster, Nørre-Løgum og Brede er Kirkesproget dansk; i Provstiets øvrige Sogne thbfs.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Tønder Kjøbstads-jurisdiction følgende 7 Landjurisdictioner: 1) Tønder og Høier Herreder med Høier Birk, 2) Slogs Herred, 3) Kjær Herred, 4) Biding Herred, 5) Bøking Herred, 6) Landstabet Silb, 7) Landstabet Østerland-Fjør; de adelige Godser og de octroierede Røge ere med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi henlagte til de Herreder, indenfor hvis Grændser de ere beliggende. Den ordinaire Ret dannes i Geestherrederne af Herredsfogden som Dommer, af Retsfriveren som Protocolsfører, samt af flere Thinghørere som Bisiddere uden Stemme. Høier har en egen Birkeret med Herredsfogden som Birke-dommer. I begge Marskherrederne og i Landstaberne Silb og Østerland-Fjør dannes den ordinaire Ret paa hvert Steb af Raadet. Dette bestaaer af 12 Raadmænd, som blive udnævnte paa Livstid af Amtmanden. Herredsfogden eller Landfogden fører Forsædet; i Herrederne fører Herredsfogden Protocollen, i Landstaberne Landfogten. Mellem-instants for disse 4 Retter er Treherredsretten („Dreihardengericht“), hvilken bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Herreder, fra hvilke Rets-sagen ikke er udgaaet. Denne ældgamle frisiske Retsinstitution kommer nu sjelden til Anvendelse. Det udøvende Politi er for Godsernes og de octroierede Røges Vedkommende hos respective Godsherstabet og Røgs-interessenterne ved Røgsinspecteuren. Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Tønder Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men sortere igrønt i Reglen, hvad Politi og Skattervæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte juris-dictio voluntaria, under Løgumkloster Amts Dyrigheeder. De to Communer Røgsbøl-Sønbergaard og Solvig, der have deres Oprindelse fra tidligere Godser, have ingen særlig Retsforsatning, men danne egne Communer og have egne Fuldmægtige i Amts- og Herreds-Communalrepræsentationen.

Tønder Amt hører til det 2det Slesvigste Udskrivningsdistrikt og omfatter 101 Lægder; de i Amtet liggende adelige Godser høre ligeledes til 2det Slesvigste Udskrivningsdistrikt og omfatte Lægderne fra Nr. 99 til Nr. 111 af det 2det Angler adelige Godsdistrikt. Amtet er deelt i 2 Physicatsdistricter: Kjøbstaden Tønder med Tønder-Høier og Slogs Herreder, Landstabet Silb samt Løgumkloster Amt høre til Tønder Physicatsdistrikt; Kjær, Biding og Bøking Herreder samt Landstabet Østerland-Fjør høre til Nysøl Physicatsdistrikt. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Geestherredernes Amtstuedistrikt og Marskherredernes Landfriveri; i Landstaberne Østerland-Fjør og Silb opkræves de directe Skatter af en i hvert Landstabs værende Oppebørselsembudsmand; Amtet danuer et Branddirectorat og Huusfogeddistrikt. De i Amtet beliggende octroierede Røge høre ikke til Amtets Branddirectorat, Huusfogeddistrikt eller Amtstuedistricter. Med Hensyn

til Forst- og Jagtvæsen henhører hele Lønder Amt under Aabenraa Skovdistrikt.

Med Hensyn til Digevæsenet danne de Lønderste Røge og Marstbistricter tilligemed den Nørrejydske Møgelstønderfog det 1ste Slesvigste Digebaand, medens de enkelte Røge hver for sig udgjøre underordnede Digecommuner under selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. I Spidsen for Digebaandet staaer Overdiggreven, hvilket Embede er forenet med Amtmandsembedet. Overdiggreven og Digeinspecteuren vedtage ved de aarlige Digesyn, som holdes i Forening med det af 4 Committerede repræsenterede Digebaand, de forskjellige Arbeiders Udførelse. Digebaandets Techniker er Diggreven, under hvem tillige Bevæsenet i Marsten sorterer, ligesom han ogsaa paa Digebaandets Begne paaseer de enkelte Communes Udførelse af de sædvanlige Vedligeholdelsesarbejder ved Digerne. Til det første Digebaand bidrage ialt c. 65,000 Dagstet (Demar) Marstjorb. Det har c. 5 $\frac{1}{3}$ Mill*) Søbige; hvoraf 6430 Baand (Røber) have Forland, 834 Baand ere saakaldte „grønne Diger“ der ligge i Rysflinien uden at forbre overordentlige Vestyttelsesmidler og 1465 Baand ere „Besifningsbiger“, der aarlig ubforbre store Summer til Straabelædningens Fornøelse; paa de fleste Steder maa Ryssten foran disse hderligere forsvares ved „Landing“ (Raninger). Af Mellembiger, der tidligere have været Søbiger, har Digebaandet 15 $\frac{1}{3}$ M.; de benyttes tildeels som Veie, men tjene navnlig til at formindste Faren ved indtrædende Digebrud og staae derfor under Statens Control.

Med Hensyn til Vandafledningen eller Vandløsnningen, som det her kaldes, deles Digebaandets Marster i 4 Vandløsningscommuner: 1) Generalvandløsnningen med Sluser ved Høier og Sjøvesthjørne, Vandgebet af c. 24 □ M., hvoraf c. 40,000 Dagstet Marstland, 2) Dagebøl Vandløsnning (Dagebøl Røge og Juliane Marie Røge), 3) Faretøft Vandløsnning (Faretøft Røge) og 4) Dungsfiel Vandløsnning med Sluser i det til 2det Digebaand hørende Økholmstige, Vandgebet 10 $\frac{1}{8}$ □ M., hvoraf 15,000 Dagstet Marstland, af hvilke dog c. $\frac{1}{6}$ i Bredsted Amt. Foruden Søluserne ere i den indre Marst talrige Mellemsluser, der fordele og regulere Tilstrømningen; disse Mellemsluser have givet Anledning til mindre Vandløsningscommunes Dannelselse.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Lønder Amt, hvor Kongerigste og slesvigste Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jevnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II.

*) Naar den nye Frederiksfog bliver optaget i Digebaandet vil dette Søbige blive henved $\frac{1}{4}$ M. kortere.

§. 1004—1040. Forsøvrigt ere samtlige Jurisdiction- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigt, ere kun de slesvigiske Dele af dette behandlede her under Tønder Amt, medens Sognet i sin Heelhed er bestrevet under Kongeriget.

Den cimbriske Halv nordfor Eideren benævnes vel paa Baldeemarernes Tid under eet Navn Jylland (Jucia), men som særlige Dele fremtræde dog Friesland eller Nordfriesland (Frisia minor) og Landet mellem Elben og Eideren. Jylland uden Friesland deles igjen i Nørre-Jylland, nord for Kongeaen, og Sønder-Jylland, syd for Kongeaen. Til det nuværende Hertugdømme Slesvig hører største Deelen af Sønder-Jylland (de Dele af Sønder-Jylland, der nu ere forenede med Nørre-Jylland, findes ommeldte i Stat.-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II, S. 1004—1036) og største Deelen af Nordfriesland (Vesterland-Fjor, Amrom og List ere forenede med Nørre-Jylland). Tønder Amt og de Landskaber, der næst-efter dette blive at beskrive, nemlig Bredsted Amt, Husum Amt, Eidersted, Pelsvorn og Nordstrand (Tønder Amt og disse sidstnævnte tilsammen c. 43 □ Mile med 85,000 Indv.) høre til Nordfriesland med den øverveiende større Deel (36 □ M. med 66,000 Indv.), og da Friserne endnu den Dag idag paa mange Maader have bevaret deres Folkeeiendommelighed og tildeels deres ældgamle Sprog (henved 80,000 tale endnu dette), samt da de endnu have deres særlige Love, deres egen Rets- og Communalforfatning og deres dem særlig forbeholdte Frihed til at udskytte deres Eiendomme, har Udgiveren, forinden han gaar over til nogle korte historiske Bemærkninger om Tønder Amt, troet at burde forudsætte efterfølgende Meddelelser om Nord-Friesland, og navnlig 1) om Landets Bestaaen og Inddeling samt Indbyggernes sociale og firkelige Forhold i ældre Tid, 2) om Frisernes Kamp for deres Uafhængighed, og 3) om Vesterhavets Udelaggesker paa deres Der og Kyller samt om deres Bestræbelser for at værne om disse. Til denne sidste Deel ville dog de enkelte Districters Beskrivelser indeholde væsentlige Tillæg, idet de nære Indbiddinger der ville blive specielt ommeldte.

Den sydvestlige Deel af Hertugdømmet Slesvig imellem Bidaa og Eideren med de høsliggende Der udgjør Landet Nordfriesland*) (hos Saxo Frisia minor), der fra algammel Tid bebøes af Friserne (Nordfriserne), et kraftigt, frihedselstende Folk (beslægtet med Sydfriserne i det nordvestlige Lybsland og Nederlandene), der, som foran bemærket, lige til denne Dag for en stor Deel har bevaret sine Sæder, Sprog og øvrige Eiendommeligheder. De deeltoge tillige med Angler, Sarer og Jyder i Logene under Hengist**) og Horsa til Britannien og i dette Lands Erobring fra Midten af det 5te Aarhundrede. I Hedenstidets Tid nævnes Raddob som en mægtig Konge, der havde sit Sæde paa Klippenes Helgoland („Fosetes Land“)***) og derfra beherskede Friserne († 718). Frankernes Erobring under Carl den Store har formodentlig spjengt de frisiske Stammers Forening. Gjenaaagne Gange overvundne af den jydskke Konge Godfred, maatte Nordfriserne undertafte sig, og blev deres Land ved den mellem Keiser Carl den Store og Godfreds Efterfølger Hemming Aar 811 sluttede Fred anerkjendt som en Deel af Sidstnævntes Rige. At Herredsbindingen paa denne Tid skal være af de jydskke Konger indført blandt Friserne, er flere Historieforfattere ubestviste Paaastand. Da denne Inddeling, saa langt Historien rækker, har været gjældende blandt dem, er det sandsynligt, at de ved deres Indvandring i Landet eller senere have blandet sig med ældre Indvaanere af jydsk eller angelsk Oprindelse og fra dem modtaget denne for de stamdi-

*) Nifriesland kaldes endnu den vestlige Deel af Kongeriget Hannover, og Vestfriesland den nordvestlige Provinds i Kongeriget Nederlandene, som ved Provindsen Groningen er adskilt fra sidstnævnte.

***) I det angelsaksiske Digt Beowulf nævnes Hengist som Frisernes Anfører.

****) Denne gamle frisiske D. horte lige til ind i dette Aarhundrede til Slesvig; 1807 blev den besat af Engländerne, som beholdt den ved Freden i Kiel 1814.

naviste Folketammer eiendommelige Landsdeling. Harald Haaland gav efter Adam af Bremens Beretning Friserne Love, som længe stode ved Magt. Landet, bestaaende af en smal Geeststrætning paa Fasklandet og Derne, de saakaldte Ublande: (i Valdemar II.'s Jordebog „Ulland“, „Ulandia“), indbefattede ikke mindre end 16 Herreder, hvoraf 3, Sønder- og Nørregoesherreder (d. e. Geestherred) og Kiærherred, gik paa det første, og 13, Eidersted i snevrere Betydning, Everskøp og Uholm (3—4 Der, der tilsammen udgjorde Landstabet Eidersted*), Lundenberg, Ebooms, Felsvorn, Beltring og Biriks Herreder (tilsammen Strand eller Nordstrand), Bøking og Horsbøl Herreder (da bestaaende af Der), Øster- og Vesterherred paa Føer**) samt Silb eller Nordvestherred, udgjorde de sidste. De tre Geestherreder hørte til Hertugdømmet Sønder-Jylland, hvorimod de frisiske Ublande be'altte Stat umiddelbart til Kongen og havde betydelige Friheder, saaledes deres egen Ret; derfor kaldtes Indbyggerne der ogsaa Frysones de lege Frysonica, de andre derimod Frysones de lege Danica. De udgjorde ligesom Dittmarskerne en fri Bondestand, der hverken hændte til Kjøbskæder eller til Klostre, hverken havde Ael eller Trælle; alle vare frie Mænd; de ydede ikke heller Geistligheden Tiende, men Afgifterne til samme berøvede paa Overeenskomsten med de enkelte Kirkesogne og Landstaber, ligesom ogsaa Menighederne selv valgte deres Præster. Herrederne vare deelte i Fjerdinge; de communale Anliggender be'lyredes og Retspleien udøvedes i hvert Herred af dertil udnævnte Mænd, „Redgæve“ d. e. Raadmænd (i latiniske Documenter Consules). At Jorubskytningen stode har været ubundet ved Love, er ogsaa en af Frisernes fra den ældste Tid nedarvede Rettigheder. 3 geistlig Henseende hørte Nordfrisland til Slesvig Stift og var deelt i 4 Proovstier: det saakaldte Storproovsti (propositura major), der var forbundet med Domproovstembedet i Slesvig (dertil hørte Sønder- og Nørregoesherreder samt Lunenberg Herred), Strandproovstiet (de 4 øvrige nordstrandiske Herreder samt Føer), Proovstiet Eidersted og Bidaa Proovsti (Horsbøl og Bøking Herreder samt Silb). 3 de frisiske Ublande fandtes endnu i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede henved 70 Kirker (nu kun 46), skøndt mange vare gaaede tilgrunde ved Vandfloerne, især i Midten af det 14de Aarhundrede. Naar Kirkerne ere byggede, berom foreligger der ikke kristelige Beretninger; de fleste henviser i deres Bygningsstil til det 12te Aarhundrede. Oprindelig har der i hvert Herred kun været een Kirke, saa at hvert Herred udgjorde et Kirkesogn, og det er derfor naturligt, at flere Herreder ere benævned efter det Sted, hvor den første Kirke var. De første Kirker bleve uden Tvivl byggede paa Steder, der allerede længe havde været Folket hellige som Forsamlingssteder til den hedenske Gudsdyrkelse og saaledes fredlyste. Paa saabanne Steder samlede sig ogsaa en Mængde Menneker til Handel og andre verbølige Spøker, Haandværkere nedlatte sig efterhaanden, og saaledes opkom Byer og Flekker, hvoraf Lønning og Garbing i den nyere Tid have udviklet sig til Kjøbstæder.

Friserens Land var, som D- og Marskland, gennemskåret af talrige Strømme og mindre Vandløb, paa hvilken Flod og Ebbe udøvede stor Indflydelse, vanskelig tilgængelig for fremmede Hære, og det saa meget mere som de indbyggede Dele af Landet af Indvaanerne let kunde sættes under Vand. Raadeligt var det at angribe Friserne i den strenge Vintertid, naar Isen bedækker Bandet og Frostens skivner Jordbunden; men hvorledes et Tog i Marken selv paa denne Aarstid kunde mislykkes, viser den dansk-hollenske Hærs skrænelige Reberlag i Dittmarsken under Kong Hans i Februar 1500. Derimod havde Friserens Hjenber en mægtig Støtte i selve Folkets Mangel paa Sammenhold og Enighed, hvilket fremkaldtes deels ved Landets spredte Feliggighed, deels ved de divergerende Interesser som det sig udbannende kostbare Digevægen fremkaldte. Det var ogsaa mere ved Veliggighed og fælles Interesse end ved politiske Aaand, at de 13 næsten isolerede Herreder, hvoraf Ublandene bestode, forenede sig i 3—4 større Grupper: „Stibherrederne“ (tria navigia juxta Ederam)

*) I Jordebogen (Script. rer. Dan. VII, p. 522) nævnes „Thynningherret“, „Glowningherret“, „Holm“ og „Høter“ som svarende til Eidersted; det første (Lønning Herred) er det egentlige Eidersted, det andet (Garbing Herred) Everskøp, og de to sidste Uholm eller, som det i et Document af 1167 ogsaa kaldes, Holumbo Herred. Everskøp og Høter have begge Raad af den nu noer for samme gaaende Everskøp.

**) Til Føer Vesterherred hørte ogsaa Den Amrum.

eller de 3 eiderstedtske Herreder (Ærlandene, „Drie“ eller „dryge Lande“), „Femherrederne“ (de 5 nordstrandske Herreder), „Djerrederne“ (Sild og Hørs to Herreder) samt „Marsherrederne“ eller „Nordherrederne“ Dorsbøl og Bøking, hvilke ogsaa af og til forekomme som forbundne med de 5-Strandherreder under Navnet „Syvherrederne“. I Egils Saga berettes om et Angreb af to nordfste Søbaner Arintjørn og Egil paa Friesland (ved Midten af det 10de Aarhundrede), hvis Folk hortsførte rigt Bytte, medens Egil som ved et Vidunder undgik Friisernes talrige Pile. Af større Betydning vare Friisernes Kampe med de danske Konger, som toge deres Begyndelse ved Midten af det 12te Aarhundrede. I den 11aarige Borgerkrig, da Danmark var deelt imellem to Konger, Svend Erikson (Grathe) og Knud Magnusson, tog den Sidste efter at være slaaget ved Viborg 1151 sin Tilflugt til Friiserne, som han ogsaa ved Løfter fik paa sin Side, saa at de opførte ham en Fæstning ved den lille Flod „Milde“ i Nærheden af Husum, kaldet Mildeborg. Men saasnart Svend erfarede dette, drog han i Føreling med sin unge Brønde Hertug Valdemar af Sønder-Jylland (senere den berømte Konge Valdemar den Store) over til Slesvig i Spidsen for en stor Hær af Sjællændere og Staaninger samt Rytteri fra Jylland, og tilføiede Friiserne saa stort et Nederlag, at Svends Hær, som der fortaltes, kunde gaae over Floden paa de Dræbtes Lig; Knud undkom, og de tiloversblevne Friisere lagde sig ind i Fæstningen, som de dog tilsidt maatte overgive mod fri Afmarsk og Udbetaling af 2000 Pund*). De overmødige Friisere skulle have bedet Valdemar om at foreslaade Kongen at begynde Krigen paany paa den Betingelse, at de skulde betale ham igjen ligesaa stor en Sum, hvis han vandt, men at han skulde estergive dem saa meget af Skatterne, som Knud havde lovet at estergive dem, hvis han tabte. I det næste Aarhundrede gjorde Friiserne Kong Valdemar Seier stor Rytte, baade 1215 i Kampen med den tydske Keiser Otto IV.**), under hvilken to Friisere, Svend Stærke og Broder Gaufing, nedlagde to af Keiserens tappreste Krigere — en Bedrift, som Sagnet og Folksangen har udsmykket og forherliget — og 1226 til igjen at un erbtvinge Ditmarsken, hvilken Erobring dog allerede det næste Aar igjen gik tabt efter Kongens Nederlag ved Bornhøvede, der netop var en Folge af Ditmarskernes Krafald under Slaget. Men Friisernes gode Forhold til de danske Konger varede ikke længe. Kong Abel saae sig nødt til at paalægge sine Underkatter nye Skatter, for hvilke han ikke heller fritog Friiserne***); disse vægrede sig ved at erlægge det fulde Beløb under Paaskub af, at det var dem umuligt at udrede saa stor en Sum, fordi deres Lands Digter stadig foraarlagde dem store Befolkninger. Den voldsomme Konge besluttede at tvinge de Gjenstridige, og gjorde i Vinteren 1251—52, da Vandene vare tilfrosne, et Angreb paa Eidersted, men en stærk Tø kom Eidertriserne godt tilhjælp, og han maatte med stort Tab trække sig tilbage. Men om Sommeren, i Juni Maaned, kom han igjen med en stor Hær, seilede fra Milde ned ad Eideren, og slog Leir ved Oldensvort, hvorfra hans Folk skændte og brændte i Omegnen. Da foreneede den sælles Rød og Hare imod Sædvane alle Friisere; en talrig Høb rykkede frem fra Nordherrederne, ogsaa Strandherrederne satte sig i Bevægelse, og efter at have holdt en Samling paa deres gamle Thingsted „Quernmannsweg“ drog alle Syvherrederne med Nordfriisernes Skypatron St. Christians Billede, som de svore, naar de vandt Seier, at forgylde paa det Fædste, i Episcopa, deres Brødre i Eidskæp til Unfsætning. Da den talrige Hær nærmede sig Kongens Leir, lod han Alt i Stikken og flygtede til Eideren, blev her angrebet og slaaget i en heftig Kamp, hvori ogsaa mange Friisere faldt, hvorpaa Kongen med Resten af sine Tropper fortsatte sin Flugt; Friiserne satte efter og tilintetgjorde i kort Tid. hele Hæren. Kongen selv søgte at undkomme paa Milderdæmningen til Geesten ved Husum, men en Hulmand fra Velsborn ved Navn Besfel Pummer (eller Pennér) kløvede hans Hoved med sin Dre. Denne mærkelige Begivenhed i Nordfriisernes Krigshistorie foresaldt St. Peders og Pauls Dag d. 29de Juni 1252.

Den glimrende Seier, som Friiserne i Fællesskab havde vundet over en dansk Konge, aftrykte deres Rød og Frihed, og en Tid lang udvædede de end ikke de sædvanlige Skatter til Kronen. Brodermorderen Abels Slægt blev, som bekendt, udelullet fra den danske Throne, men holdt sig som Hertuger i Sønder-Jylland under

*) Summ antager, at det omtrent var 40,000 Rd. i vore Penge.

**) Friisernes Hær angives i Kronikerne ulinof med betydelig Overdrivelse til 60,000 Mand.

***) Allerede den forgaaende Konge Erik Bloupenning havde gjort det Samme.

idellige Stridigheder med deres Lehnsherrer, Kongerne af Stemmens yngre Linie, i 120 Aar, indtil begge Linier samtidig uddøde paa Mandssiden. Under disse Stridigheder viste Friserne sig i det Hele af Død til Kongehuset Hertugerne hengivne, uaaet disse nedstammede fra den Konge, som de havde sættet. Hertugerne søgte ogsaa at benytte sig af denne gunstige Omstændighed til at bringe Friserne fra Kronen under deres Heiher, men det vilde ikke lykkes; ved et Forlig af Forfens d. 9de Aug. 1313 imellem Hertug Erik og Kung Erik Mænd maatte Hertugen afstaae fra alle Forbringinger paa Friesland. Det næste Aar paabød den nævnte Konge Indbyggerne i Hørsbøl og Bøstina Herreder forskjellige Indretninger, fornemmelig Opsættelsen af en ny Dæmning, som havde til Hensigt at sikkre Kongen ubindret Adgang til disse Herreder fra Landssiden, og sluttede et Forvarsforbund med Dittmarskerne, Friserne fra Baldeemar Seiers Tid sjeendtligstemte Rabøer mod Syd. I Rigets Oplosningsperiode under Kong Christoffer II. maatte denne Konge ved Forliget i Kiel d. 10de Januar 1332 overlade Friserne („des Kuninges Frefen“) som Pant til Grev Geert den Store og hans Arvinger. Holstenernes Lag viste sig tungt paa alt Danmarks Folk, og efter Kongens Død fandt derfor hans ældste dalevende Søn Prinds Otto i Sommeren 1333 let Tilhold hos Friserne^{*)}; men han laae under for den magtige holsteniske Greve paa Lappeden ved Viborg det næste Aar. Da Ottos yngre Broder Baldeemar (Atterdag) 1340 havde bestegit Tronen, rigtignok uden Land, men med den bestemte Villie igjen at samle sit afspaltede Fædrenerige, hvilket han, som beskændt, udførte med stor Klegskab og Dygtighed, kom Leuren ogsaa snart til Friserne, som i 14 Aar ikke havde betalt de dem paabvilende Afgifter til den danske Krone. I Forening med sin Svoger Hertug Baldeemar af Sønder-Jylland og understøttet af Rikar Perreths Beboere slog han 1344 Indbyggerne i Bøking Herred ved Langsundstoft (nu Langstoft), og nødte dem til d. 8de Aug. f. A. at udfæste en Underkastelsesact sammesteds. Denne Seier bragte ogsaa de andre Kongefrisere til Lydighed, men kun for en kort Tid, thi de funde ikke finde sig i Tabet af Friheden, hvortil de vare blevne vante under de foregaaende kraftsløse Konger, og Baldeemar Atterdag maatte derfor gjentagne Gange gjøre Tug og i. tod dem; saaledes tugtede han dem atter 1354 og nødte dem til at betale en stor Vængebøde og stille Gidster; 1359 sendte han sin friggærerne Ridder Baldeemar 3. ypp som Staller mod Hørsbøl Herred, der da var i Oprør, men strax maatte underkaste sig og udfæste et Brev, hvori det forpligtede sig til at være Kongen og hans Arvinger samt Jappy og endver følgende kongelig Staller tro og lydlig; endelig gjorde Baldeemar i Februar 1374 sit sidste Tug mod de eiderstediske Frisere, som vægrede sig ved at betale Stat, men bleve fuldstændig underdvangne og meget haardt behandlede. Men ved denne berømmelige Konges Død i det næste Aar traf nye Uveirshyer op over Danmark, da der ikke var udnævnt nogen Thronfølger; de holsteniske Grever, som besatte Sønder-Jylland, gjorde ogsaa Forbringinger paa Herredømmet over de kongelige Frisere, og lode sig hylde for sig og deres Arvinger af Indbyggerne i Bøking Herred i Januar 1377; og Dronning Margrete, der besyrede Riget i sin Søns Mindreaarighed, og 1386 saae sig nødt til at forleehne den holsteniske Greve Gerhard VI. med Slesvig, maatte ved samme Leilighed ogsaa foreløbig afstaae ham de til Kongeriget hørende frisiske Herreder, hvilket stadfæsteds ved en følgende Fredsslutning i Bordingborg 1392. Imidlertid plagedes Friserne af indre Uvdragt, idet to Partier med Agge og Ridsels i Spidsen stode sjeendlig imod hverandre og forstyrrede al Orden og Sikkerhed, hvorfra Indbyggerne i Edooms og Beltring Herreder maatte 1398 ynkelig bede Hertug Gerhard om at tage sig af dem; ogsaa lede de meget af de under Navnet Fetaliebrødre beskændte Sorøvere, som paa den Tid hemsøgte de nordiske Have og Kyfter. I den ufærdanlig strenge Vinter 1399—1400 gjorde Hertug Gerhards Broder Grev Albert et heftigt Angreb paa Eidersted og Nordsstrand, men Friserne gik dog af med Seieren efter en blodig Kamp. Da Hertug Gerhard var omkommen paa et Tug mod Dittmarsken 1404, søgte Dronning Margrete at benytte Leiligheden til igjen at komme i Besiddelse saavel af Hertugdømmet som af de frisiske Herreder, og det lykkedes hende saavidt, at Enkehertuginde Elisabeth allerede 1405 gav Afkald paa Friserne, idet hun opfordrede Kongens Frisere, som de udtrykkelig benævnes i Brevet, til at underkaste sig Dronningen. Men denne Besiddelse forblev ikke længe upmtvirket.

*) Indbyggerne i Fesvoorn, Bøking og Hørsbøl Herreder udfæste d. 18de Juni 1333 et Brev, hvori de lovede at være Otto hulde og troe og aldrig stilles fra ham, hvorefter i Bøking eller Hlyffe.

I Aaret 1410 udbrød den langvarige Krig mellem Danmark og Holsten om Sønderjylland, i Begyndelsen af hvilken den store Dronning døde i October 1412 og efterlod Statens Rør i sin ubetlige Fostersøn Erik af Pommerns Hænder. Denne havde begyndt Krigen med i Juli 1410 at sende en Hær ind i de frisiske Gæstherreder, hvorfra den bortførte stort Bytte, men paa Tilbagetoget til Flensborg blev den d. 12te August 1410 ved Egebæk angreben af den hollandske Greve Adolf af Pinneberg og Friserne og led et stort Nederlag. 1414 underkastede de eiderstedse Irlande sig de hollandske Grever, og Friserne ydede disse under hele Krigen den kraftigste Bistand, saa at de væsentlig bidroge til, at Slesvig blev ved Holsten, hvorfor ogsaa jævnlig kongelige Tropper rykkede ind i de frisiske Herreder, men næsten steds bleve slagne og tilbagedrevne, ligesom Friserne ogsaa 1416 stormede og sløidede Fæstningen Frisenborg, som Kongen Aaret iforveien havde anlagt ved Trenen for at holde dem i Ase og assistere af Forbindelse mellem Slesvig og de frisiske Herreder. Imidlertid førte Eiderfriserne i Aarene 1414—17 en høist ubelæggende Krig med Ditmarskerne, med hvilke Erik af Pommern 1409 havde sluttet Forbund ligesom i sin Tid Erik Menved; Anledningen til Krigen var, at 4 anseede Ditmarskere vare blevne falskelig anklagede af Eiderstederne for Hesttyveri og henrettede uden ordentlig Processørelse. Hese Kirkefogne gif i disse sørgelige Krigsbaar op i Luer, medens de øvrige maatte frisksjæ sig for Udelæggelsen ved en stor Brandstak, saa at disse Landstavers tidligere Velstand for en Tid ganske gif tilgrunde. Kun det østligste Kirkefog i Eidersted, Koldenküttel, havde dets Beliggenhed forskaanet for Ditmarskernes Udelæggelser og Udpresninger. Keiser Sigismunds Kjendelse af 28de Juni 1424, der tildømte Kongen saavel Hertugdømmet Slesvig som samtlige frisiske Herreder, blev saa tid paaagtet, at endog Silb og Østerherred paa Jor, som Kongen hidtil havde havt i Besiddelse, sluttede sig til de øvrige frisiske Landstaver under Holstenerne, og ved Freden i Bordingborg d. 15de Juli 1435, som endte den 25-aarige Krig, maatte Erik af Pommern overlade til Grev Adolf VIII. saavel Slesvig i det Hele som de frisiske Udlænde, blot med Untagelse af Bøstherred paa Jor (hvortil Almøen) og Nordspiden af Silb (Liff) — det Gnefte af Udlændene, der ikke var under Holstenernes Herredømme, og som siden den Tid endnu hører til Kongeriget Danmark. Imidlertid havde Friserne under Krigen ogsaa sørgt for at sikre sig deres gamle Rettigheder og Friheder utvæntede af deres nye Herrer, og saavel de eiderstedse Irlande som Syvherrederne i Forbindelse med Silb og Østerland-Jor havde 1426 ifølge Forhandlinger med Hertugen udstedt Statuter indeholdende de væsentligste af deres gamle Retsvedtægter; ogsaa fik saavel Eidersted 1454 et Frihedsbrev af Hertug Adolf VIII., som de nordstrandiske Herreder 1460 et lignende af Kong Christiern I., der i dette Aar var kommen i Besiddelse af Slesvig og Holsten efter sin nysnævnte Nørrebroders Død. Under Striden mellem denne Konge og hans Broder Grev Gerhard af Oldenborg, som han havde indsat til Statholder i Slesvig og Holsten, sluttede Kriferne sig til den Sidste; Kongen drog imod dem, slog dem ved Husum, der var Dyrørets Hovedsæde, 1472, og tugtede dem strengt; saaledes blev Stalleren Eslef Knudsen paa det Grueligste henrettet. 1470 forskrev Christiern I. Lønder-Slot og Amt med de til samme hørade 4 frisiske Herreder Bøsting, Hørsbøl, Jørs Østerherred og Silb som Pant til Amtmanden i Lønder Penning Pogowisch; men da han og hans Sønner kaltebe og valtebe som de værste Tyranner og idelige Klager indløb til Kongen over deres Grusomhed, blev han 1479 affat og fordrevet, skjøndt Brevet indeholdt den Bestemmelse, at Pantet ikke maatte fratages ham, sørend Pantesummen var betalt. Ved Hertugdømmernes sorte Deling 1490 bestemtes, at Nordstrand skulde høre til den kongelige Deel, de øvrige frisiske Herreder til den hertugelige; men da Hertug Frederik troede sig forurettet ved Delingen, overlod Kong Hans ham strax derefter tillige Nordstrand. I det ubelidige Ditmarskerfog 1500 vare ogsaa Friserne med og deelte den øvrige Hærs sørgelige Skjebne. Ved den anden Deling 1541 kom Nørregøestherred til den kongelige Deel, Eidersted til den gottorpiske Deel og Syvherrederne til den habsbøvske, men da denne igjen deledes 1581 efter Hertug Hans's Død, kom ogsaa disse til den gottorpiske Deel. Saaledes vare fra nu af alle de frisiske Udlænde samlede under een Landsherre, den holsten-gottorpiske Hertug; 1713 kom de tilligemed den øvrige gottorpiske Deel af Slesvig under den danske Krone.

Foruden Kampen for deres Selvfændighed med de danske Konger maatte Friserne udholde en anden farligere Kamp. Kampen for deres Tilværelse, der steds truedes af det mægtige Vesterhav. Et Marsslands Omfang og Form er steds underkastet Paavirkning af det omgivende Hav og de gjennemstrømmende Floder. Dette har i en endnu høiere Grad end de fleste andre Steder været Tilfældet med Nordfriesland. Drager man en Linie fra Stallingen, lidt vestenfor Sild og Amrum til Eiderstedts Vestkyst, har man omtrent Grændsen for Sønder-Jyllands og Nordfrieslands stedslige Vestkyst. Deeltvise Sænkninger af Landet, hvis Spor sees i de havbakkede Læninger af Skov og Moser, samt derefter den cimbriske Vandflod og endnu senere talrige Stormfloder have af de c. 50 □ Mile, der i hiin sjerne Tid vare beliggende mellem den betegnede Kyst og de nuværende Fastlandsdiger, kun eiterladt knap 8 □ Mile i de langs Kysten liggende Der og Halliger og af disse hore igjen kun 5-6 □ Mile til det friske Land. Hvad der er tilbage af det øvrige Land, har ved Havets stadige ødelæggende Indstydelse mistet sin tidligere Øide og bliver i sin nuværende Tilstand overspillet af den daglige Flod. Disse store Floder, der strakte sig ud i Vesterhavet til den gamle Fastlandsgrændse, udgjore de saakaldte „Watter“ („Watten“), og Muligheden af, ved Havets frugtbare Afstrømning atter i Tidernes Løb at have disse over den daglige Flodside og igjen at gjøre dem stikkede til Dyrkning og Beboelse, er Alt, hvad der er leevnet os af disse frugtbare undergaarde Landstrækninger. Alleerede Oldtidens Forfattere emtale Marsslandene ved Nordjøen, og beskrive deres Tilstand dengang omtrent som den endnu er paa Halligerne, Plinius beretter, at Husene vare byggede paa høie Værfer, saa at de, naar Havet steg over den daglige Vandstand og oversvømmede det flade Land laae ganske iødelærede som Stibe paa Havet. Marssen var altsaa dengang beboet, men endnu ikke indbygget, og da den af den Grund under Stormfloderne ikke frembød nogen Modstand af Bejpdighed, var den i disse ikke udsat for pludselig Bortstyplning. Men fra den Tid vi have Efterretninger om disse Egne i vor egen Historie (c. 1000), findes Marssen indbygget. Særo beretter, at Landet bestyttedes mod Havet ved Diger, at det var rigt paa Korn og Kvæg, men leed meget af Oversvømmelser, og laae navnlig om Vinteren jevnlig under Vand, saa at det kunde besøres med Vaade; det var altsaa lave Diger, maakese kun Sommerdiger, der ikke vare beregnede paa at afholde Vintermaanedernes høie Stormfloder, ligesom Digebygningskunsten i det Hele i tidligere Aarhundreder stod paa et meget lavt Trin. Beboerne maatte derfor ogsaa i Kampen med Naturen stærk bukke under; thi vel var der ved Digerne sat en Dæmning for Havet, men dermed ogsaa givet det Leilighed til at gjennembryde denne, og ved den store Voldsomhed, hvormed dette skete, tillige at bortrive det bagvebliggende Land. Havet kunde nu ikke mere i høie Stormfloder frit udbrede sig over de vidtstrakte Floder og derved svække sin Kraft; det fluede op og concentrerede sit Angreb der, hvor Digets svage Punkter havde ladet det aabne en Gjennemgang. Dette gav ofte Anledning til, at hele Strækninger maatte priisgives for Havet, idet Diget blev stytet længere ind, og det udenfor liggende Forland, der aldeles overlodes til sig selv, bortstyldes lidt efter lidt af den forbiløbende Flod- og Ebbestrom. Marssens Bortstyplning efter en større Maalestok er derfor upaatvilelig begyndt samtidig med, at Indbygning blev almindeligere, og var allerede fredest vidt frem, da vi første Gang erholde en nogenlunde fuldstændig Efterretning om Marssens Udstrækning i den ovennævnte Fortegnelse over Udlandene, som Baldemar II.'s Jordebog indeholder (1231)*. Samtidig med, at Digerne fik nogen større Modstandskraft, begyndte altsaa de forberedte Oversvømmelser, der i Tidens Løb berøvede Nordfriesland en stor Deel af dets frugt-

*) Joh. Mejer har, som bekjendt, i Dandwerths Beskrivelse givet et Kort over Nord-Friesland henført til Aar 1240, hvilket viser et areal af 40-50 □ Mile. Foruden flere Ordre har J. R. Schmidt (Annaler for nordisk Oldkundighed og Historie 1851) underkastet dette Mejerste Kort en nøie Kritik, og har han derefter selv givet et Kort over Landet henført til samme Tid. Sammenligner man J. R. Schmidts Kort fra 1240 med Bibenskabernes Selskabs for 1852 faaer man for de friske Udlande i omtrentlige Angiøvelser følgende Resultat:

	1240.	1852.
Sild.....	6 □ M.	1½ □ M.
Fær og Amrum.....	4½ —	1½ —
Forshol (Bibina) og Bøling Ø....	3½ —	4½ —
Nordstrand (og Halligerne).....	10 —	2½ —
Eidersted.....	6 —	6 —
	30 □ M.	16½ □ M.

barreste Egne; men gennem disse vandt man ogsaa den Erfaring, der nu ligger til Grund for Forsvaret med Havet. De som med Fortiere eller længere Mellemrum, og ødelagde, hvad Havets Angreb, utilstrækkelige Forsvarsmidler og Beboernes Sorgløshed langsomt havde ladet modnes til Undergang. Efter en saadan Katastrofe var man atter i lang Tid sikker; thi hvad der havde bestaaet denne Prøve, var det Bedre og mere Holdbare. Man fik da Leilighed til igjen at blive tryk, og Havet fortsatte dog uafbrudt sit Angreb, indtil paany en heel Landstrækning var forberedt til Undergang i den forste overordentlige Havflod, der indtraf.

Fra Begyndelsen af det 11te Aarhundrede havde Efterretninger om indtraadte Digebrud og Oversvømmelser, og fra den Tid berettes regelmæssigt om saadanne, af hvilke de mærkeligste og meest ødelæggende her skulle anføres. I Aarene 1204 og 1218 gif flere Egne under, og i sistnævnte Aar blev Nordstrand rimeligvis slett fra Lundenberg Herred (Dannelsen af et Sund mellem Nordstrand og Søndergøes Herred tør man vistnok henlægge til en senere Vandflod). Den 16de Januar 1300 indtraf den overordentlige Havflod, der efter Beregningerne gif 4 Alen over de høieste Diger, og hvis mærkeligste Resultat var, at den rige By Mungholt med 7 andre Kirksogne i Eodoms Herred gif under; 7600 Mennesker skulle her være blevene begravede i Hølgene. Ogsaa Biriks og Pelsvorn Herreder hærjedes; mange Koge med deres Kirker og Huse skylledes bort, og Landet adspalttedes i Halliger, der paa enkelte nær snart igjen forsvandt. I gennem 21 første Digebrud strømmede Havet ind i Marsten og udbredte ødelæggelse overalt. I det 14de Aarhundrede, som ogsaa ved Pest, Dyrtd, ødelæggende Krige og andre Ulykker var en høist sorgelig Periode for Nordfrisland, fulgte flere forfærdelige Oversvømmelser efter hvarandre og efterlod Digerne i en ynkelig Forfatning; de voldsomme Vandfloder indtraf d. 31te Decbr. 1334 og Ratten mellem 8de og 9de Septbr. 1362, fortrinnsvis kaldet „de grote Mandrenkelse.“ Sidstnævnte Oversvømmelse, der ligesom Vandfloden af 1300 var Aarsag til mange Sognes Undergang, fuldenbe, hvad denne havde begyndt, og saaledes gavede disse to Stormfloder Marstens fuldkommen forandrede Forhold. Som den var efterladt af dem, holdt den sig i det Hele til 1634, da der atter indtraf en Stormflod, som forandrede den hele Tilstand. Vel var Marsten i dette Mellemrum ikke uden Tab af Land — tværtimod maatte snart her en Kog opgives, snart der en Kirke nedlægges; men denne Periode var dog uden gennemgribende Katastrofer og tildeels uden det uhyre Tab af Menneskeliv, som Karakterisere de tidligere nævnte Oversvømmelser. Enkelte Dele af tidligere bortskyllede Strækninger vare endog i denne Periode paany blevene modne til Inddigning og virkelig indbjaede; saaledes var hele det nuværende Biding Herred blevet inddignet og fra en D forvandlet til Fastland ved den bagvedliggende Gudslogs Inddigning; ligeledes var hele Eidersted gjort laudfast og Eideren anvist sit nuværende Løb — en Forandring, der væsentlig maatte bidrage til denne Landsdeels Sikring. Blandt de betydeligere Oversvømmelser i denne Periode kan nævnes den, som d. 1ste Novbr. 1436 gav et Forspil paa, hvad der senere skulde ske, idet den brød igennem nord for Pelsvorn og slette denne D fra det øvrige Nordstrand; Landet vorede imidlertid atter sammen, og Diget sluttedes paany udenom hele Nordstrand. Den 17de April 1446 overgif Marsten en stor Vandflod, der navnlig i Eidersted ødelagde Digerne i den Grab, at Beboerne i de fleste Sogne af Regjeringen maatte tvinges til at gjenopbygge dem. Den 2den Novbr. 1532 var atter en Hjemsegelsesdag, og alle Marstlands oversvømmedes; Havet skal i Lønder Kirke endog have sleet 3 Alen høit, og affledom stor Stabe. Saavel denne Vandflod som en følgende Ratten mellem d. 1ste og 2den Novbr. 1570 kostede en stor Mængde Menneskeliv. Ogsaa i Aarene 1612—13 forekom hyppige høist ødelæggende Oversvømmelser. Endelig indtraf d. 11te October 1634 om Aftenen Kl. 9 den sidste af de voldsomme Oversvømmelser, som navnlig overgif den store Skjonne D Nordstrand. Havet styrkede i Løbet af en Time gennem 44 Digebrud ind over Landet, og bortrev hele det gamle Beltring Herred. 3fte alene Nordstrand, hvor over 6000 Mennesker omkom, var ramt; ogsaa alle de øvrige Marstlands havde lidt overordentligt og forsvandt først seent denne Ulykke. Man regner, at c. 10,000 Mennesker omkom i de flestvigste Marstlands, og dette maa være tilstrækkeligt til at give et Begreb om de Tab paa rørligt og urørligt Gods, som denne Flod forsvørgt forsvøbte. Kort før Aaret 1634 var Nordstrand blevet opmaalt, og dets Areal havde udgjort over 40,000 Dagstet, medens det nuværende Pelsvorn og Nordstrand kun udgjøre tilsammen c. 11,000 Dagstet (heri dog ikke medregnet Forlandene). Hele Landet laac nu uden Diger, tildeels adspaltet i Halliger; men det lykkedes dog Pelsvornerne,

hvor Marfken var noget høiere, atter at faae Diget sluttet om deres Jorder. Nordstrand derimod kunde ikke hjælpe sig selv; det blev overladt til indkaldte Fremmede, der 1656 bragte en Indbigning iftand, medens de oprindelige Beboere misde deres Ret til Landet. Denne Havflod var den sidste, der i større Grad bidrog til at give Marfklane deres nuværende Udseende. De, der siden den Tid ere foreskaldne, have vel affædrommet Stabe; men det Land, som derved er gaaet tabt, overveies dog langt af de store Strækninger, der i de sidste to Aarhundreter paany ere indtagne indenfor Fastlandets Digelinie. Ofte gjennembrød Havet Digerne og forbrøvede Jorden i Kogene, men snart seirede Landets naturlige Frugtbarhed, og atter var Marfken det samme rige Korn- og Græsland som forhen. Hvad Havet havde naattet ødelægge paa Grund af den utiilstrækkelige Modstand, som Mennesket ved sin Indgriben i Naturens Gang havde sat, det søgte det atter at give tilbage; thi den Aarsag, der tidligere havde bragt Marfken til at fremstaae, var endnu bestandig virksom, og nye Forlande voksede ud fra de tilbageblevne Landstrækninger. Af de paafølgende Stormfloder, der vare forbundne med Oversvømmelser, maae især fremhæves de fra Aarene 1714—17; Vandet stak endog i den Vandflod, der indtraf Julenat 1717, have staaet en Aften høiere i Husene end 1634. Mange Mennesker omkom, men der bortskyldedes dog ikke Land i nogen større Udstrækning. Den 25de Februar 1718 og d. 31te Decbr. 1720 indtraf atter høie Stormfloder, og kun enkelte af alle Fastlandets Koge bleve forstaaede for Oversvømmelse. Lignende Ødelæggelser anrettede Stormfloderne d. 7de Decbr. 1736, d. 11te Decbr. 1792, d. 3die Mars 1793, d. 26de Januar 1794, Ratten mellem d. 3die og 4de Februar 1825, hvilken sidste fornemmelig værjede Yelvorn, saa at den der anrettede Stabe ansløges til 288,000 Rd., o. fl.

For at sikke Landet mod Oversvømmelser opførtes tidligt Diger, der imidlertid først senere gave Anledning til egentlige Digercommuners Opløst. Oprindelig forjædede hver Kog for sig, og naar en Stormflod havde ødelagt dens Dige, var der ikke Tale om at erholde Hjælp fra Naboerne. Da imidlertid Havets vedvarende Angreb paa Landets Ryster bragte Digerne i større Fare, sluttede forskjellige Koge sig sammen i saakaldte Digebaand, hvis Opgave det var ved forenede Bestræbelser at afværge den fælles Fare, og Landets Regjering gav tillige Bestemmelser, der tilsigtede at ordne Digevæsenet paa en betryggende Maade. Saaledes opkom Aar 1517 den saakaldte Spadelandsret, der 1520 blev bekræftet af den daværende Hertug Frederik. Senere lod Kong Christian III. denne Samling af Bedtægter revidere af kyndige Fagmænd og 1557 udgaae som almeengyldig Lov i Digeleger. Man trængte imidlertid snart til mere specielle Lovbestemmelser end Spadelandsretten indeholdt, og navnlig for Eidersheds Befkommende udkom 1582 et Digereglement, som fornyedes og udvidedes ved det nye Digereglement af 1595 og gjaldt indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede, da den nuværende Digeforfatning indførtes ved Almindeligt Digereglement af 1803. Herved beeltes Marfken i forskjellige Digebaand, indenfor hvilke de enkelte Communer havde Krav paa gjensidig Understøttelse, og for hvert af disse Digebaand udkom 1805 særskilte Reglementer. Denne Digeforfatning har vist sine gavnlige Følger ved atter at bringe Landets Digevæsen i en betryggende Tilstand, efterat Stormfloderne i Slutningen af forrige Aarhundrede paa de fleste Steder havde bragt Kogene i en mislig Stilling.

Lønder Amt bestaaer af en Deel af det gamle Slæm Sjøstel (see heran S. 8) og af den nordlige Deel af de fristte Ublænde, saaledes som disse ved tidligere Landtab og senere Landbannelser i Tidens Løb have formet sig. Successive vare disse Landdele henlagte under Lønder-Slots Lejn eller Fogderi, af hvilket senere dannedes Lønder Amt. Under Lønder-Slot hørte ogsaa Lundtoft Herred, men dette blev i det 14de Aarhundrede pantsat til Herrerne paa Søgaard, og først 1498 kom en Deel af samme, det nuværende Lundtoft Herred, tilbage under Lejnet. Ved Delingen 1581 blev Lønder lagt til den gotterpste Andeel. Ved Fordeelingen 1702 af det biskoppelige Amt Schwabsted erholdt Lønder Amt 29 Plove. 1722 forenedes med Amtet de af Regjeringen kjøbte Gødder Kogebøl med Søndergaard og Selvig (tilsammen 97½ Plove), der dog beblæve at danne egne Communer. Ved Fordeelingen af Domcapitulsdistriktet i Aaret 1777 kom Fogderiet Stedesaand (24 Plove) og Fogderiet Halden (20 Plove) under Amtet, og dertil lagdes ogsaa til samme Tid Fogderiet Karlsvraa (16 Pl.), som tidligere laae til Mer-

Kjær Amt. Endvidere blev Amtet forøget 1785 med 2^{3/2} Møve af det tidligere til Bredded hørende Stiftsfoaderi Vordelum og 1796 med 9^{7/2} Møve af Godset Lindvord. En Deel af Sønderby i Møgelønder Sogn, som hørte til Biding Herred, blev 1835 henlagt til Lønder Herred, Lønder Amt. Derimod er allerede i Aaret 1669 aftraadt 3 Møve fra Amtet til Byen Lønder, ligesom Amtet ogsaa ved Octroieringen af flere Røge har tabt Arealer til disse. Den største Formindskeelse leed dog Amtet, da Rundtoft Herred, en Deel af Bjølberup Sogn og en Deel af Landsbyen Børup i Barnæs Sogn i Aaret 1450 henlagdes til Aabenraa Amt. Samtidig hermed blev Fogumkloster Amt, der indtil da var henlagt under Amtmanden i Aabenraa, forenet med Lønder Amt til eet Amtmandskab. Ifølge Beskændtgjørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerh. Resol. af 9de Decbr. 1808), og af 29de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Lønder Amt overdraget visse Overøvrighedsfunctioner for Byen Lønders Betskommende. Ved Patent af 3die Juni 1853 beskaffedes Amtmanden over Lønder Amt til Kongelig Commissair for de adelige Godser Frefenhavn, Høgelund, Gaarde, Lillehorn, Boverfled, Bølsbøl, Kjærherred, Klægsbøl og Loftum (ved Patent af 8de Decbr. 1861 tillige for Stokslund) samt for de indenfor Amtets Grænser beliggende octroierede Røge.

Da **Gudsfogten***) er beliggende i flere af Lønder Amts Herreder, medens en Deel af samme endnu ikke er indordnet under Herredsinddelingen, samles her til en Oversigt nogle historiske og statistiske Efterretninger om denne.

Gudsfogten deles i Kjær Herreds Gudsfog, Biding Herreds Gudsfog, Bøking Herreds Gudsfog, den nye Interessent-Gudsfog samt endelig den Statskassen tilhørende Gudsfog eller den Kongelige Gudsfog. Disse Underafdelinger af Gudsfogene have ikke faste Grænser, men de til samme hørende Jorder ligge spredte mellem hinanden. Hele Røgen blev inddiget i Aarene 1562—66 og blev der dengang af det inddigede Land tillagt Beboerne i Kjær-, Porsbøl- (nu Biding-) og Bøking Herreder 10,003 Dagflæ, hvorimod Resten af Landet c. 5000 Dagflæ tilligemed Alt, hvad der dengang endnu stod under Vand, tilfaldt Regjeringen. Medens de Herrederne tillagte Andele fik Navnene Kjær Herreds Gudsfog, Biding Herreds Gudsfog og Bøking Herreds Gudsfog, dannedes der af Regjeringens Andel igjen den nye Interessent-Gudsfog og den Kongelige Gudsfog. Regjeringen søgte nemlig i Aaret 1643 2250 Dagflæ til et Interessentskab og bære disse Jorder Navn af Interessent-Gudsfog eller den nye Interessent-Gudsfog. Resten af Regjeringens Gudsfogsjorder afhændedes i Aaret 1709 til et andet Interessentskab for en aarlig Afgift af 1768 Rd. sørgens. Courant, men maatte, efterat den nævnte Afgift i flere Aar ikke var bleven berigtiget, i Aaret 1723 igjen overtages af Regjeringen og ere disse Jorder derefter indtil nu forblevne Statslejemod. Den Kongelige Gudsfog har i Tidens Løb ved Hjælp af en bedre Vandafledning m. m. faaet en betydelig Tilvæxt og udgjør samme ifølge en fornylig foretagen Dymaalning nu 3358 Dagflæ Land.

Hvad nu de for disse Gudsfogte gældende judicielle, administrative og andre Forhold angaae, da have Kjær-, Biding- og Bøking Herrederes Gudsfogte altid været Dele af de resp. Herreder. Den nye Interessent-Gudsfog og den Kongelige Gudsfog dannede derimod fra Begyndelsen af selvstændige Distrikter og ere disse Røge heller ikke ved den nye Ordning af Justitsvæsenet m. m. i Aaret 1854 blevene henlagt under de tilgrændsende Herreder. Den nye Interessentfog har ifølge Allerhøieste Resolution af 13de Januar 1755 en særegen Skjold- og Vanteprotokol og desuden en egen Ret in causis reasibus, bestaaende af 6 af Lønder Amtshuus blandt Interessenterne valgte Raadmænd og en Actuar, hvilken Rets Competence ved et Circulaire af 10de Decbr. 1833, efterat imidlertid flere Familier havde bosat sig i selve Røgen, uddvidedes til alle ordentlige borgerlige Retstrætter og Kallsager. Ved bemeldte Circulaire af 1833 blev det ligeledes anordnet, at summariske Sager skulle behandles af Amtshuset. I Kriminal- og Politisager maa denne Røg, da den, som ovenfor bemærket, i 1854 ved Ordningen af Justitsvæsenet ikke blev indlemmet i noget Herred, endnu ligesom tidligere staae under Lønder Amtshuus. Om Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction habes ingen Beskæmmelser. Røgen har forøvrigt, skønt den ikke er forsynet med nogen Octroi og altsaa ikke hører til de octroierede

*) Raltes ogsaa i Møbstæning til den saakaldte „Gamle-Gudsfog“ eller „Kjærherreds Gamle-Gudsfog“, „Ny-Gudsfog.“ Om Gamle-Gudsfog see S. 153 og 162.

Røge, sin egen Inspektur, men dennes Functioner indskrænke sig væsentlig kun til den ham midlertidig overlavede Oppebørsel af den af Røgen svarende Landkat samt til Digefogeborretninger. Med Hensyn til Skole- og Fattigvæsen er et betydeligt Areal af Interessesentfogsjorderne henlagt under de tilgrændsende Sogne i Biding Herred, og vil der truffet Foranstaltninger til at henlægge Resten under Bøding og Rjar Herreder. Dogaa den Statskassen tilhørende Gudsfog staaer under en Inspektur, som ubtævnes af Hs. Majestæt Kongen. Dennes Virksomhed indskrænker sig imidlertid til Varetagelsen af Statskassens oconomiske Interesser; han besørger Jordernes Bortforpagtning og Oppebørselen af Forpagtningsskatter. Om Røgens judicielle Forhold incl. Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction habes ingen Beskæffelse, kun maa denne Røge, der ligesom den nye Interessesent-Gudsfog ved Justitsvæsenets Ordning i Aaret 1854 blev forbigaaet, endnu ligesom tidligere staae under Lønder Amtshuus i summariske Civilsager samt i Kriminal- og Politisager. Summariske Sager ville imidlertid kun sjældent forekomme, idet Røgen kun bebødes af ganske faa Familier. Med Hensyn til Skolebidrag er denne Røge hidtil ikke fordeelt mellem de tilgrændsende Skolebistricter, men udbræder den kongelige Kasse dog faste aarlige Bidrag til disse Districter.

Stuuelig bemærkes endnu, at der i den sidste Tid er foretaget Skridt, som tilfugte en Fordeling af den nye Interessesent-Gudsfog og den kongelige Gudsfog under de tilgrændsende Sogne og Herreder.

Om Gudsfogene see Neues Staatsb. Mag. II. S. 603—5.

Som nogle af de vigtigste Skrifter betræffende Nordfrieslands Historie nævnes:
E. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. u. Holst., med dertil hørende Kort af J. Mejer, 1652.

A. Heimreich: Nordfriische Chronik, Schlesw. 1668; samme udgivet af Fald, Lønder 1819.

Zusätze zu Heimreichs nordfr. Chronik i Staatsb. Mag. IV. S. 618 ff.

Ueber den Ursprung der Friesen auf der Westküste von Schleswig, i Schl.-Holst. Prov. VII. S. 245 ff.

Düben: Forschungen zur genaueren Prüfung der beiden allen topographischen Kirchenverzeichnisse nach der Meierschen Karten von Nordfriesland i Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. og 399 ff. Denne Materie findes ogsaa behandlet i Prov.-Ber. 1796, 1ste Hæfte, S. 180 ff. og 3de Hæfte S. 150, i Staatsb. Mag., 1ste Bind, S. 513 ff. og i 7de Bind, S. 792 ff.

Samme Forfatter: Ueber die älteste und neuere Geschichte unserer Nordfriesen, Kieler Blätter, V. S. 253 ff.

R. J. Clement: Die Lebens- und Leidensgeschichte der Friesen, insbesondere der Friesen nördlich von der Elbe, Kiel 1845.

A. E. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter, Schlesw. 1828. (Afskryt af N. Falds Staatsb. Mag., VIII. Bd.)

Forchhammer: Evende Afhandlinger om Forandringer af Terrainforhold m. m. i Marckerne, Neues Staatsb. Mag. II. S. 565 ff., VI S. 51 ff.

J. N. Schmidt: Undersøgelser angaaende Troværdigheden af Joh. Meijers Kort over Nordfriesland 1240 hos Danckwerth og Landets Tilstand i ældre Tid med tilhørende Kort, i Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1851, S. 161—214.

E. N. Hansen: Chronik der Friesischen Uthlande, Altona 1856.

E. Bruun: Om de fravagte Marcker og Palliger og Rødværdigheden af deres Bedligehedsbælle, Kjøbenhavn. 1858. (Særligt benyttet ved Fremstillingen om Overfømmelserne paa Vestkysten.)

Literatur hørende til Beskrivelsen af Lønder Amt:

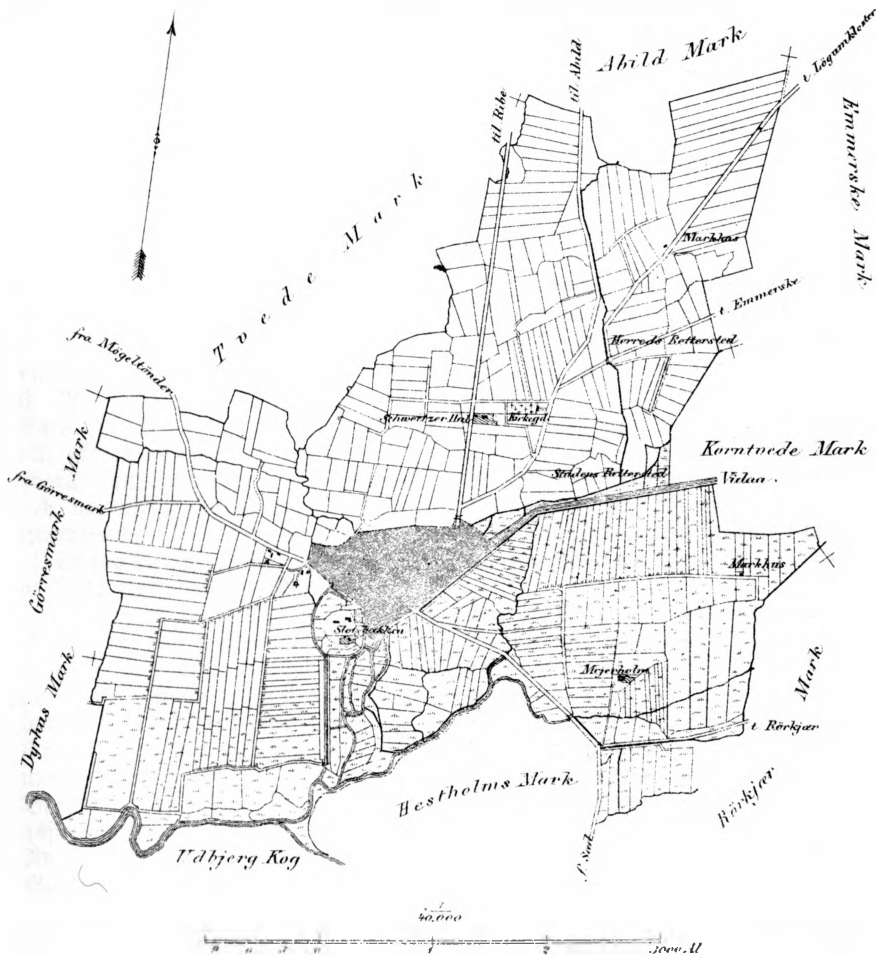
E. Danckwerths Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. und Holst., 1652, S. 84—89.

A. F. Büsching: Kurzfassete Staats-Beschreibung der Herzogth. Holstein und Schlesw. 1752, S. 151—156.

E. Pontoppidans Danische Atlas VII. 1781, S. 244—262.

Kort
over
Tönder Kjøbstads Jorder.

1862.

- J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, 1770 S. 362—414.
 A. Niemann, Handbuch der Schleswig-holsteinischen Landeskunde, topograph. Th. I. 1799, S. 47—121.
 H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. II. 1841, S. 353—570.
 J. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Schleswig, 2te Aufl. 1854.
 J. N. Schmidt, Sleswigs Land og Folk. 1852. S. 219—247.
 (U. A. v. Holstein) Ausführliche cameralistische Beschreibung des Amtes Løndern.
 Zuverlässige Nachricht von der Gerichtsverfassung des Königl. Amtes Løndern, i Provinzialb. I. S. 437—444.
 G. Hansen, Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte, Neues Staatsb. Mag. III. S. 439—499.
 Samme: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 1stes Heft die Küstenstrecke von der Breite Aue bis zur Wid Aue. 1832.

Lønder,

den nordbestligste Kjøbstad i Slesvig, ligger paa Vestens hderste Bred ved Vidaaen, c. $1\frac{1}{2}$ M. fra Vesterhavet, under $54^{\circ} 56' 16''$ n. B. og $3^{\circ} 42' 23''$ v. L., c. 34 M. v. f. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Landveien 6 M. f. f. o. for Ribe, $8\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Husum, 6 M. v. n. v. for Flensborg og $5\frac{3}{4}$ M. v. f. v. for Aabenraa. Aaen, der løber syd for Byen, de græsrigge Marskenge, der næsten paa alle Sider omgive denne, samt de store Haver med anseelige Træer, hvoraf den omtrefses, give et venligt Billede, hvilket hæves end mere ved de talrige Kvæghjorde, der opfylde Engene; det fra Vesten nedstrømmende Vand forandrer imidlertid ved Vintertid væsentlig Udseendet af Byens Besiggenhed, idet Engene da oversvømmes og Byen ofte synes at ligge ligesom i en Indsø.

Byen er inddeelt i 4 Qvarterer, har 2 Torve (Store- og Lille-Torv), der dog saaledes staae i Forbindelse med hinanden, at de kun ere at ansee som eet, 13 Gader og 4 Stræder; i de senere Aar ere ingen nye Gader anlagte, og Byen har kun udvidet sig lidet mod Vest. Byen har 451 brandsforsikrede Grundeieendomme; paa Lønder Slots- og Frigrund, der med Byen danner et Politidistrict, men forøvrigt hører under Lønder Herred, ligge desuden 22 i Kjøbstædernes almindelige Brandkæse forsikrede Grundeieendomme. Samtlige Bygningers Brandassurancefum var den 1ste April 1862: 787,160 Rd., (i 1848: 633,969 Rd.). De fleste Bygninger, navnlig i Hovedgaderne, ere opførte med Gavlén ud mod Gaden.

Byens Forder bestaae af den egentlige Bymark, der har et Areal af 1241 Dagslet, efter Forordn. af 15de Decembr. 1802 stybdsatte for 1088 Skattetønder, og af 110 Dagslet saakaldte Recognitionsfrijorder, stybdsatte for 97 Skattetønder. Forberne ere forlængst udskiftede; deres Taxationsværdi anbrager 120,320 Rd.

I geistlig Henseende danner Byen Lønder med Slots- og Fri-

grunden et Kjøbstadsogn, Tønder Sogn, hvortil ogsaa regnes Cancelli-godserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark. Med Kjøbstadsognet er forenet et Laubsegn (om dette see Tønder og Høier Herreder).

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Christkirken^{*)}, en smuk Bygning af røde Muursteen, opført 1591—92 i Epidøbuestil istedetfor den ældre St. Nicolai Kirke eller Capel, hvis Taarn bibeholdtes. Kirken er indvendig med Taarn og Chor 82 Alen lang, 37 Alen bred og under Midtgangens Hvalving 23 $\frac{1}{4}$ Alen høj; 6 fritstaaende Piller dele Skibet i 3 Gange og bære Hvalvingerne; i det rummelige Chor er et af Billedhuggerarbejde forfærdiget Alter, prydet med Farver og stærk Forgyldning, der er stænket til Kirken 1695 af Anna Jürgensen, Datter af en herværende Amtsfrider; Prædikestolen bærer Årstallet 1586 og har altsaa allerede haft Plads i den ældre Kirke; anseeligt og rigt smykket Orgel; 11 Malerier og Epitaphier, sidstnævnte fornemmelig over Magistratsmedlemmer; af Malerierne er et, forestillende Christi Fremstilling i Templet, af afgjort Kunstværk. Kirkens Taarn er, som foranført, blevet staaende fra den ældre Kirke; det blæste 1615 for endel ned, atter igjen 1686, nedfloges af Lynild 1716 og tændtes igjen af Lynilden 25de Mars 1827, dog uden at der ved stete sønderlig Skade. Det er med sit Spiir 83 Alen høit og er synligt i en meget stor Afstand, saaledes paa Silb, ved Bov og ved Bredsted. Kirkegaarden omkring Kirken er forlængst planeret og over Jorden sees intet Spor til Grave. Ved Kirken findes 3 Boliger for Præsterne og 1 Bolig for Degnen. En ny Kirkegaard er 1814 anlagt udenfor Byen.

Hospitalet, stiftet 1523 eller 1527 af Kong Frederik I., der stænkede det afbrændte Dominicanerklosters Grund og Eiendomme til Oprettelsen af et Hospital til Hre for den Hellige-Mand. Hospitalets Bygninger ere flere Gange afbrændte, senest 1725. 1731 opbyggedes det igjen med et lille Taarn, saaledes som det nu staaer. I Hospitalet findes en Bedesal, hvor Byens Præster afvejlende holde Gudstjeneste. Hospitalet er bestemt til Underholdning for værdige Trængende af begge Kjøn, navnlig gamle Borgerfolk. For Tiden erholde 36 Personer, foruden fri Bolig, Linned, Velhøsning og Brændsel, fuld Kost og 26 Sk. ugentlig i Penge. Ved Udgangen af Året 1861 eiede Hospitalet 250 Dagstet Land, 5 Smaahuse og en Capitalformue af 23,000 Rb.; desuden oppebærer det af det Popenste Legat aarlig 200 Rb.; dets Gjæld er 8300 Rb. Hospitalet bestyres af Magistraten, under hvem en Hospitalsforstander er ansat.

Skolelærerseminoriet, oprindelig stiftet ved at Consistorialraad B. Petersen i Året 1786 stænkede Gaarden Gørrismark og nogle nær Byen beliggende Jorder samt en Capital paa 12,800 Rb., forat 18 unge Mennefter, fornemmelig Skolelærersønner, kunde underholdes af de aarlige Indtægter og Renter og uddannes til vordende Skolelærere. I Begyndelsen medbeftes Underviisningen i Byens Skole, men ved allerhøieste Regulativ af 12te Septbr. 1829 indrettedes et for sig be-

*) Christi salvatoris sacrum.

staaende, fra Bystolen adskilt Seminarium. Da det imidlertid uddannede tydske Skolelærere og Trangen til et dansk Seminarium mere og mere gjorde sig gjældende, besluttedes det at oprette et saadant i Vonsbæk i Nærheden af Haderslev, samtidig med at Seminariet i Lønder reorganiseredes. Under 24de November 1847 overtog Regjeringen de Byen tilhørende Seminariebygninger og til Nybygning budgetteredes 27,000 Rb. Den ubrødbende Krig tilintetgjorde imidlertid disse Planer, og efterat Seminariet var gaaet betydeligt tilbage, bestemte en Rgl. Resolution af 26de Juli 1853, at det tydske Skolelærerseminarium skulde forelægges til den sydlige tydstalende Deel af Hertugdømmet (Egernsørde blev senere bestemt til Seminariestedet), og at et dansk Skolelærerseminarium skulde indrettes i Lønder. Efterat de ældre Localer vare hensigtsmæssigt ombyggede og indrettede med 3 Underviisningsale og et Bibliotheklocal, indviedes det nye danske Skolelærerseminarium den 7de Januar 1858. Bygningen udbidedes og en Bolig for Forstanderen opførtes i 1860. Ved Seminariet, der directe er underlagt det fæstligste Ministerium, er ansat en Forstander og 1ste Lærer, der foruden fri Bolig har 1800 Rb. i Gage, en 2den Lærer 1400 Rb., en 3die Lærer 920 Rb., en Musiklærer 600 Rb., en Lærer i Hævcultur 160 Rb., endvidere Timelærere i Skrivning, Regning, Tegning og Gymnastik. Elevantallet er for Tiden 76. Den ovenfor omtalte Gave af Consistorialraad Petersen danner nu en egen Stiftelse, hvis Midler, deelte mellem Seminarierne i Egersørde og Lønder, anvendes til Stipendier for Seminaristerne; i Aaret 1859-60 har dens Indtægter beløbet sig til 2747 Rb. og dens Udgifter til 1793 Rb.

Baisenhuset, hvori 12 forældreløse Drengene af Lønder By, eller, hvis der ikke findes saa mange, af Aabenraa By, eller af de 5 Sogne i Biding Herred Rodenæs, Klangsbøl, Embsbøl, Horsbøl og Nykirke, underholdes og opdrages, er stiftet af Raadmand Peter Struck og Hustru. Stiftelsen bestyres af Magistraten i Forening med Hovedpræsten og eiede den 1ste Januar 1862 181 Dagset Kogsjorder og en Capital af 1693 Rb. Der hengik flere Aar efter Stifternes Død (den længstlevende antages at være død 1715) inden Testamentet kom til Gylbighed, idet samme holdtes hemmeligt og Uvedkommende tilegnede sig Indtægterne. Ved daværende Provst Schrøbers Fortjeneste blev Testamentet endelig 1730 bragt tilveie og det urettelig Oppebaarne, henved 19,000 Rb. tilbagebetalt. Denne Sum antages at have lagt Grunden til en af Magistraten alene bestyret Stiftelse til fattige Børns Underholdning og Opdragelse, hvilken senere ved forskellige Legater, oplagte Renter m. m. ikke ubetydelig er udvidet; den eiede d. 1ste Januar 1862 43 Dagset hovedsagelig Kogsland, 2 Smaahuse og en Capital af 35,466 Rb. 3 Aaret 1861 er af denne Stiftelse betalt for 43 fattige Børn 64 β for hver ugentlig.

Raadhuset, en gammel, brøstfældig og uhensigtsmæssig indrettet Bygning med taffede Gavl, beliggende paa det store Torv. Paa Grund af Arrestlocalernes mangelfulde Indretning, benytter Byen Amtets Arresthuus, det saakaldte Porthuus, paa Slotsgrunden.

Borger- og Almueskoler: Byen har 2 Elementarskoler for Drengene og Piger, og 2 Drenges- og 1 Pigeskole for ældre Børn; ved hver

Skole er ansat en Lærer. En saakaldet Rectorklasse, en Slags høiere Borger-skole, har i de sidste Aar ikke været i Virksomhed. En heel Omordning af Skolevæsenet er nær forestaaende*). Skoleklassen eier en Capital paa 12,400 Rd., som i sin Tid er tillagt samme af den Carstenfenske Stiftelse.

Toldboden, Telegraphstationen (begge i private Bygninger), Embedsboliger for Hovedpræsten og de 2 Diaconer. Paa Slotsgrunden ligger Amtmandens smukke Embedsbolig, endvidere Amtsforvalterens Embedsbolig og Amtets Arresthuus, hvortil, som anført, det nedrevne Slots Porthuus benyttes.

Indvaanernes Antal var i 1860: 3216 (hvoraf 1596 af Mdfj. og 1620 af Rdfj.); i 1845: 2849; i 1803: 2579; i 1769: 2584. I denne Angivelse er ikke medregnet Slots- og Frigrunden, samt Cancelligodserne Hestholm og Meierholm, Indvaanerantallet var her efter sidste Folketælling 122.

Handelsomsætningen har i Tønder ikke taget det Opsving som i de fleste andre Kjøbstæder, hvortil Grunden fornemmelig maa søges i Byens uheldige Beliggenhed c. 1 $\frac{1}{2}$ Mil fra Havet og i den hidtil stærkt sølte Mangel paa gode Veie til Naboeyerne; flere Fabriker ere nedlagte og Kniplingsfabrikationen har langt fra den Betydning som tidligere. Dog er det at vente, at de nye Chausséer til Ribe og Husum, af hvilke den første nu er færdig, og den nye Skibsfartsfluse ved Høier vilde bidrage til igjen at hæve Byen, ligesom det for Byen vil blive af stor Betydning, at denne senest 1ste Juli 1867 ved en Sidebane vil blive bragt i Forbindelse med Halsøens Jernbanen.

Indførselen af de vigtigere Varer fra fremmede Stæder udgjorde i 1861: 47,489 Pbd. Bomulds-garn (i 1860: 56,335 Pbd.), 25,150 Pbd. Bomulds-manufacturvarer, 3380 Viertler Rom, 30,345 Pbd. Stang- og Baandjern (i 1860: 18,638 Pbd.), 99,170 Pbd. Kaffe (i 1860: 128,100 Pbd.), 23,936 Pbd. Lærred, 33,761 Pbd. Riis (i 1860: 48,214 Pbd.), 412 Tdr. Salt, 1324 Pbd. Silke og Silkevarer, 353 Tdr. Steenful, 31,351 Pbd. Sukker, 79,425 Pbd. Sirup, 5627 Pbd. Thee (i 1860: 5996 Pbd.), 306,902 Pbd. ufabrikeret Tobak (i 1860: 277,469 Pbd.), 53 Com. Læster og 1333 Cfsd. Tømmer og Trælast, 17,181 Pbd. Uld-manufacturvarer (i 1860: 15,494 Pbd.), 7144 Btl. Viin.

Fra Tønder høves en temmelig bethdelig Kernudførsel, som dog fornemmelig kommer til Toldklarering ved Høier (see Høier). I 1861 udførtes 4974 Tdr. Boghvede, 3402 Tdr. Havre og 150 Tdr. Rug samt endvidere 2060 Tdr. Raps (Havreudførselen var i dette Aar paa Grund af den slette Høst meget under det sædvanlige). Ved Toldstedet er indgaaet i indenrigsk Fart 4 Fartøier af 42 Com. Læsters Drægtighed med 19 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning og udgaaet 6 Fartøier af 44 $\frac{1}{4}$ Com. Læsters Drægtighed, fuldbestuvede, i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 75 Com. Læsters Drægtighed, fuldbestuvede, og ingen udgaaet til Udlandet.

*) Maaskee allerede iværksat.

Ved Toldstedet var hjemmehørende ved Udgangen af 1861 4 Fartøier af 24 $\frac{1}{2}$ Com. Læsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861 43,247 Rd. 71 Sk., hvilket næsten ganske svarer til de nærmest foregaaende Aars Intraber.

Den industrielle Virksomhed er, om den tidligere end har været større, dog ikke ringe. Der fandtes saaledes ved Udgangen af 1861 3 Tobaksfabriker, som beskæftigede 33 Arbeidere og i 1861 producere 214,500 Pd. Røgtobak og 3500 Pd. Straatobak, 2000 Pd. Snuustobak og 650,000 Stk. Cigarer; et Jernstøberi, der beskæftigede 18 Mennesker og i 1861 leverede 80,000 Pd. diverse Støbegods; en Cichoriefabrik — til hvilken endeel af Rødberne avles paa en Mark i Byens Nærhed — der beskæftigede 10 Mennesker og producere 45,000 Pd. Cichorie, samt en Klædefabrik, der beskæftigede 8 Mennesker og producere 3943 Alen Klæde etc. og 1052 Alen Multum og Bay. Bomuldsvæverierne fortjene ogsaa her at nævnes; af disse beskæftiger et 40 Mennesker, arbejder med 16 Stole og leverer aarlig 40,000 Alen Bomuldstøi; et andet 5 Mennesker med 3 Stole, 6600 Alen. Et stort Bryggeri for bairisk Æl med Lagertjælde er anlagt i 1861—62. I Tønder er et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Intelligentsblad for Tønder og Omegn.“

I Tønder afholdes aarlig følgende Markeder: Kram- og Uldmarked i 3 Dage i Ugen efter Pinte; Kram- og Humlemarked i 3 Dage fra 28de September til 1ste October Kl. 4 (hvis den 29de September indtræffer paa en Fredag, Lørdag eller Søndag afholdes Markedet først fra næste Mandag Morgen til Onsdag Aften); Kvæg- og Hestemarked Fredagen efter Fastelavn og fremdeles hver Fredag fra Ugen efter Paaske til Midten af Juni; Kvæg- og Hestemarked den 4de August og den 3die September (disse 2 Markeder begynde den foregaaende Dags Eftermiddag og indtræffer Hovedmarkedet paa en Søndag, holdes det først den paafølgende Mandag; Kvæg- og Hestemarked 8de Dagen før Mikkelsdag samt hver Fredag fra Mikkelsdag til Midten af December.

Amtmanden over Tønder Amt er Oversørighed for Tønder By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Ørighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Politimester, Auctionsdirecteur og Bykskriver, og 2 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere, hvoraf de 2 ældste kaldes Ræmmere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stadfæstes af Kongen. De deputerede Borgere udvælges af Magistraten efter Forslag af Bycollegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maa være Grundeiere.

Andre kommunale Embedsmænd ere: Bykassereren og Brandadministratoren.

Særskilte Commissioner ere: Bygningscommissionen, Bro- lægningscommissionen, Fattig- og Skolecollegiet.

Byen Tønder bruger siden 1243 den høieste Stadsret.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raad-

huset, 3 Præsteboliger, 3 Skolebygninger, 3 Lærerboliger, Veierboden, 1 Sprøitehus, samt nogle Smaahuse. Endvidere eier Byen c. 30 Dagstet Land, foruden 11 Dagstet Land, der ere tillagte Borgermesterembedet.

Lønder Byes vigtigste Udgifter have i de sidstforløbne 7 Regnskabsaar været:

	1855/56	1856/57	1857/58	1858/59	1859/60	1860/61	1861/62
	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.	Rb.
Fattigvæsen	7971	5524	4996	6491	4688	6584	3000
Skolevæsen	3986	3981	3867	3307	3332	3382	3178
Indkvarteringsvæsen	49	97	94	113	94	73	124
Delinqventomkostn.	1845	1953	1955	1892	1935	2057	1807
Brandvæsen	1181	2988	2179	1954	1308	1288	1256
Brolægningsvæsen	487	"	"	138	456		291
Veivæsen	1736	1946	526	912	554	1125	1107
Forrentning og Afbetaling af Communes Gæld	8762	7662	4988	6028	4126	7285	5628

I Udgiften til Brandvæsenet ere Bidragene til Rjæbstædernes almindelige Brandklasse indbefattede. Disse have i de nævnte 7 Aar andraget ialt 9817 Rb.

Lønder Byes Indtægter vare i 1857/58: 29,375 Rb., hvoraf 20,615 Rb. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue, Leilighed og Brandassurancetaxationsværdi.

Af særlige Indtægter mærkes for Fattigvæsenets Vedkommende deels Renten af en Capitalformue stor 16,900 Rb., deels Indtægten af 30 Dagstet Land; for Skolevæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 12,400 Rb.

Fattigvæsenet har forpagtet den ovenansførte, af Consistorialraad B. Pedersen til Seminariet skænkede Gaard Gørrismark (paa 50 Aar, til 1904), og har herpaa indrettet en Fattig- og Arbejdsanstalt, hvilken Foranstaltning flidtes som meget gavnlig. Den 1ste Januar 1860 nøde, foruden Deconomen med Familie og Tyende, 30 Børne og 8 Børn Forpleining i Anstalten.

Lønder By har ingen Borgervæbning og heller intet egentlig Brandcorps. Til Betjening af Slukningsvæbningerne, der bestaae af 6 Sprøiter, udkræves 62 Mand, der af Magistraten udtages blandt de yngre Borgere. I Afsbrandstilsæbe ledes Slukningen af Brandadministratoren og Sprøitemestrene under Politimesterens Tilsyn.

Byen har ikke nogen egentlig Havn*). I Aaret 1857 har en

*) Bidaacens Løb forbi Lønder samt Byens Havn beskrives saaledes i „Stesvigsk Land og Folk“ af J. N. Schmidt S. 319: „Bidaacn driver ved Byens Nordvestende den store Kongelige Vandmølle og dreier med stærkt formindstet Brede mod Syd og siden i en Bue mod Vest og fra denne Bøiningens Ende gaaer en 1617 gravet Canal parallel med Aaen til Byens Vestende, hvor den nord for Slotpladsen danner en Paadehavn ved den saatalde Skidsbro, og foruden udenom Støttet atter stod i Forbindelse med Aaen ved Vandmøllen.“

større Opmuddring af den Deel af Aaen eller Canalen, der er Vhen nærmest, fundet Sted. Nogen egentlig Havnadministration findes ikke; de paagjældende Anliggender bestyres af Bycollegiet. Vhens Losseplads for saadanne Skibe, der ei kunne nedlægge Masten, har hidtil været udenfor Sluserne i Rudsølfogs Diget (Storrefluse). Med Tiden vilde disse Sluser rimeligviis vise sig at være unødvendige og derfor blive substituere ved en Bro over Aaen, hvilket i Forbindelse med den aabne Steensluse, hvorigennem Vidaa nu har sit Udløb til Havet, vil, som foran bemærket, have en heldig Indflydelse paa Tønders Skibsart.

Foruden de ovenansførte velhædige Stiftelser har Tønder flere forskjellige Legater, hvoraf fremhæves: det af Borgermester, Justitsraad Richsen og Hustru til Understøttelse af Trængende stiftede Legat; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 146 Dagslet Røgsland og 1066 Rd., det bestyres af Magistraten; det af Borgermester Horup stiftede Legat til Understøttelse af uformuende Borgere; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 8390 Rd., det bestyres af 3 deputerede og 3 andre Borgere; det af Poul Popsen stiftede Legat for Fattige i Tønder, hvilket Legat d. 1ste Januar 1862 eiede 165 Dagslet Land og 31,851 Rd.; endvidere det Krügerste, Leofte og Detleffsenste Legat.

I geistlig Henseende danner Vhen Tønder med Slots- og Frigrunden samt Cancelligobserne Hestholm og Meierholm et Kjøbstadsogn, der staaer i Forbindelse med et Landsogn (see herom Tønder Landsogn); til Kjøbstadsognet regnes dog ogsaa i geistlig Henseende Cancelligobserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst, der tillige er Provst for Tønder. Provsti, en Archidiaconus og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 1400 Rd. og fri Bolig); de tvende Diaconer ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt fri Bolig og resp 800 Rd. og 1000 Rd.). Sognet hører til Tønder Provsti; Kirkesproget er blandet.

Vhen hører til Tønder Phhysicadistrict (Phhysicus boer i Vhen). 2 Apotheker. Tønder Amts 101ste Lægb.

Til den slesvigke Stænderforsamling vælger Vhen Tønder i Forening med Høier, Løgumkloster og Vyk en Deputeret: de slesvigke Kjøbstæders 5te Valgdistrict. Vhen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Vhen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønder Tolbsted er ansat en Tolbinspecteur, en Tolbkasferer, en Tolbcontrolleur og 3 Tolbassistenten; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Tønder Amt, Huusfogten, Amtsforvalteren for Amtets Gæstherreder og Landskriveren for Amtets Marstherreder, samt Herredsfogderne og Thingsskriverne for Tønder-Høier, Slogs og Viding Herreder boe i Tønder.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønder: en privat Realskole, en Spare- og Laanekasse, hvori indstod ved Begyndelsen af Aaret 1861 omtrent 100,000 Rd., en Enkeforsørgelsesforening, to Begravelsesforeninger, en Sygekasse, en Læseforening, en Borgersforening, en Sangforening og et Skibsfelskab.

Vhen Tønder er omkrandsket af smukke offentlige Spabserengange

og Anlæg, hvoraf fremhæves det saakaldte Nørre-Borgbige, der er en i Aaret 1800 af daværende Borgermester Richtsen anlagt Allee, der strækker sig langs Byens vestre og nordre Udkant; Sønder-Borgbige er en Allee, der syd for Byen gaar fra Sønderport i nordlig Retning langs det af Vidaaen udgravede Møllebassin, og som ved et i Aaret 1857 foranstaltet Anlæg er fortsat over en af Statskassen afkjøbt Holm i Vidaaen og ført gennem Udkanten af Seminarieforskanderens, Høspitalets og Vaisenhusets Haven til Østerport.

Lønder kaldtes i ældre Tider ogsaa Lüttentønder d. e. Lille-Lønder i Mod-sætning til den nærliggende By Møgeltønder (Store-Lønder). I den nyeste Beskrivelse af Byen, „die Stadt Løndern, eine hist.-statistische Monographie“ (Løndern 1861) af C. E. Carstens, bemærker Forfatteren (S. 4), at Mod-sætningen dog kun gælder disse Stedets Slotte, ikke Stederne selv. Navnets Etymologi er usikker; af de forskellige Forslag paa at ulede Navnet, som anses hos Carstens, anser han Forklaringen af Thor (Torben, eng. thunder), for hvilken Gud der efter Sagnet her i Oldtiden har været opreist et Tempel eller en Billedstatue, for den rimeligste; ogsaa i D. Atl. foretræktes denne Forklaring for en anden af et tydsk Folk (Lungrer*). Lønder laae paa gammel friskt Grund, men kom allerede i det 11te Aarhundrede under Ribe Bispestol. Byen skal forud have haft anseelig Stikbsart, saa at flere Skibe kunde fra Bøstehavet seile lige op til den ad Vidaa, hvorfor ogsaa dens Vaaben fra gammel Tid er et seilende Skib. 1218 fik Lønder Iybst Ret og sit første Stabprivilegium (dat. Ribe, d. 5te Aug. 1243) af Abel som Hertug i Sønder-Jylland, og den er saaledes den ældste Stad i Hertugdømmet næst efter Slesvig. At Stedet allerede dengang har haft nogen Betydning, sees deraf, at her allerede da var stiftet to Liggerbrødre-kloster, et Sortebrødre-kloster (sefter D. Atl. stiftet 1227) og et Graabrødre-kloster, stiftet 18de Juli 1238 af Ridder Johan Raffneson og hans Hustru Elsfiff (Scr. rer. Dan. V. p. 512; efter en anden Op-tegnelse stiftet 1232); dets Kirke blev indviet d. 16de Aug. 1247 af Ribe Biskop. Førstnævnte Kloster afbrændte 1517, blev igjen opbygget af Kong Frederik I. 1523 og indviet til et Helliggeistshuus og Høspital for Fattige og Syge. Af Graabrødre-klosteret, som rimeligvis har ligget paa Slotsgrunden, bleve Munkene udjagede af Lehnsmanden i Septbr. 1530, efterat deres Guardian Nicolaus Lybo forjævedes have anmodet Kongen under hans Dphold paa Slottet om at lade dem beholde deres Kloster. Dets Kirke var indviet til Vor Frue, ikke, som D. Atl. beretter, til St. Laurentius, hvis Kirke derimod var Byens Sognekirke; foruden denne var her endnu en anden Sognekirke, St. Nicolai Capel, paa det Sted, hvor den nuværende Kirke er opført i Aarene 1591—92, og hvoraf endnu Taarnet er tilbage. (Jfr. „En gammel Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark“ med Anmærkninger af P. Knudsen i „Kirkehist. Samlinger“ I. S. 339—40, 388—84.)

Foruden de to Klostre blev ogsaa i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede Slottet bygget, hvortil Byens Historie for en stor Deel er knyttet. Det laae paa den sydlige Side af Byen ved Aaen, og var vel ikke stort, men stærkt befæstet ved Mure (Mundbeele) samt brede og høje Volde. 1271 blev Lønder-Slot erobret og odelagt af Kong Erik Blipping under hans Strid med Hertug Erik af Sønder-Jylland, og denne Skjebne havde det ofte senere under de idelige slesvigiske Krige. Det tjente oftere de nævnte Hertuger til Dpholdstæb; saaledes sadstædede Hertug Valdemar IV. 1284 paa Lønder-Slot baade Løgum-Klosters gamle Privilegier og Helsingborg Stadsret, og Hertug Valdemar V. gav her d. 11te Juni 1351 Lønder By ubviede Privilegier. 1357 blev Lønder-Slot erobret af den hollandske Greve Adolf. Da

*) I „Neue Curiositäten Sammlung, gesammelt und herausgegeben v. J.“, Helsingburg 1780 (Forfatteren er Joh. Zeffen, see Sivaatsk. Mag. 1833, S. 619) anføres følgende Nærissomme Vers, der skulle hidrøre fra en Præst i Dagehøi L. Ewald, f. 1698, og som alludere til Navnene paa de to nærliggende Landsbyer Abild og Seib (Abel og Seib):

„Dat Abel hier gebaut und Seib zur linken Seite,
Die Seib' ein freies Feld und ihre Lust beliebt,
Wie das vermuthlich noch die beiden Namen deuten,
Die man noch diesen Tag den beiden Dörfern giebt,
So wird der dritte Sohn, der Aergste von den Knaben,
Der R a in diese Stadt ins Mir' erbauet haben.“

Hertugerne af Sønder-Jylland af Abels Slægt uddøde 1375 med Hertug Henrik, var Lønder-Slot blandt den Deel af Hertugdømmet, som Kong Valdemar Atterdag besatte; men uheldigviis overlevede Kongen Hertugen kun i et Par Maaneder, og den Mand, som han havde anbetret Lønder-Slot, en Lydsker ved Ravn Pesse, folgte det til de holskenne Grever (Ser. rer. Dan. VII. p. 400), som snart satte sig i Besiddelse af hele Hertugdømmet, saa at Dronning Margrete endog saae sig nødt til 1386 at forlegne Grev Gerhard VI. med samme. Efterat denne var omkommen paa sit Ditmarskerfogt 1404, tom Margrete gientagne Gange i Besiddelse af Lønder-Slot, først 1405 som Pant for en Sum Penge, hun havde forstrakt Hertugens Enke Elisabeth, og senere, da der var udbrudt Krig imellem dem, ved et Forlig 1411; men under den fornyede Strid blev Lønder-Slot, hvormed Erik af Pommern havde forleget den holskenne Abelsmand Erik Krummedige, der var gaaet over til hans Parti, erobret af Hertug Henrik 1416 (Hovedsmanden paa Slottet var da Claus v. Thienen), og da de Danske 1422 forsøgte at tage det tilbage ved Storm, led de et stort Nederlag, idet den holskenne Besætning skafte alle Forsvarsmaskinerne ned paa de Stormende, hvorved omtr. 400 Mand omkom, og deriblandt Anføreren, den af den uheldige Træfning ved Zimmerbad bekendte Lønne Kennov. Kong Christiern I. overlod 1470 Lønder-Slot og Amt som Pantlehn til Henning Pogwisch for 28,000 Mark lybsk; men da denne Abelsmand 1480 maatte rømme Landet med sine Søner formedels deres mod Kongens Underfætter udsøvede Tyranni, tog han det igjen tilbage, hvilkens vilkaarlige Fremgangsmaade havde en Feide med den pogwischske Slægt til Følge, som først bilagdes efter Kongens Død ved et Forlig med hans Søner Kong Hans og Hertug Frederik. Ved den første Deling af Hertugdømmene mellem disse to Brødre 1490 tilfaldt Lønder-Slot og By Frederik (siden Kong Frederik I.), ved den anden Deling 1544 Hertug Hans d. Ældre, og ved Delingen 1581 efter dennes Død Hertug Adolf og hans Efterkommere, de gottorpiske Hertuger. Sidstnævnte Hertug lod 1585 foretage en Hoved-Reparation paa Slottet, hvortil Nordstrands Indbyggere alene maatte contribuere 2245 Mark. Saavel før som efter denne Reparation led Slottet megen Stæde i de store Vandfloeder i Aarene 1532 og 1615. Under Krigen med de Keiserlige blev Lønder-Slot 1629 indtaget af Prinds Frederik (den senere Konge Frederik III.) og besat med danske Tropper, fordi den gottorpiske Hertug havde sluttet sig til Fjenden; og under de fortsatte Stridigheder imellem Kongerne og Hertugerne lod Christian V. 1677, efter at have sequestreret den gottorpiske Deel af Hertugdømmet, Boldene om Slottet løse og kaste i Gravene samt Fæstningsværkerne (deriblandt de 4 Hjørnetårne eller Runddele) nedrive. 1700 blev det høie Taarn, som endda stod paa Sydvestsiden, nedbrudt, og af Stenene blev der bygget en Stalb. Efterat Kong Frederik IV. 1713 havde taget de gottorpiske Lande i Besiddelse og ved Patent af 22de Aug. 1721 incorporeret hele Hertugdømmet i den danske Kronens Lande, modtog han d. 12te Septbr. s. A. paa Lønder-Slot Hyling af Byens og Amtets Underfætter, ligesom ogsaa senere Kong Christian VI. d. 2den Novbr. 1731. Imidlertid forfaldt dette gamle Slot alt mere og mere, indtil endelig det Sidste deraf, nemlig 2 Fløis med Sidebygninger og den store Stalb, blev nedrevet i Aarene 1750-51, og kun Vorthuset, der nylig var blevet repareret, blev staaende, hvilket endnu, som ovenfor anført, bruges som Fængsel for Amtets Delingventer. I Nærheden af det Sted, hvor Slottet stod, opførte Amtmanden, Kammerherre v. Holstein, en anseelig Bygning, som siden, efter at være kjøbt af Regjeringen, har været Amtmandsbolig.

Om Slottet i Lønder findes i Petri Petreji (Provst i Garbing), historiske Nachricht von Løndern" ao. 1725 (Manuskript paa det store Kongl. Bibliothek) følgende Notits:

„Slottet ligger paa Sydvestsiden tæt ved Byen og afgiver i Frastrand et meget smukt Prospect. Det bestaaer af et stort Antal hvalvede Gemakker; iblandt disse udmærker sig især den saakaldte Amtsfal, hvori der findes Contrafets af mange Amtmænd, som der have boet. Oven over den indre Port læses med utydelig forslidt Munkeskript indhugget i en Steen:

ANN. DMJ
FREDRICK 1519 VA —
HARRTOG SLES —

Ovenover den ydre Port er indhugget Hertug Hans den Ældres Navn, Titel og Baaden. 1585 blev Slottet af Hertug Adolf med mange Omkostninger repareret, og 1599 blev det af Hertug Frederik ubibdet ved en anseelig Bygning paa Vestsiden.“

Foruden Krigen's Ubelgælder have mangfoldige andre Ulykker til forskjellighed Løder hjemmet Lønder By; saaledes har den paa Grund af sin lave Beliggenhed ofte lidt af de voldsomme Vandfloder (1382, 2den Novbr. 1532, 24de Decbr. 1598, 30de Novbr. 1615, Ratten mellem 10de og 11te Octbr. 1634); ligeledes af Pest (1539, 1549, 1602, 1627, 1639), og især af Isebrand (1517, da Østergade og Sortebrodrøksloftet brændte, 1522 Vestergade-Forskad og tilstødende Huse, 30te Septbr. 1581 Vester- og Store-Gade med Raadhuset og 300 Huse, 30de Juli 1622 i Vester-gade, 13de Septbr. 1642 40 Huse i Vestergade-Forskad, 16de Decbr. 1725 mange Huse i Østergade med Østport og Hospitalsbygningen). Ved den Indbyggning som skete i Aarene 1554—55 lagdes Diget fra Hoier over Rubbøl langs Vidaaens nordlige Bred, over denne Aa og ned til Landsbyen Grelsbøl, hvor den sluttede sig til den hvide Geest. Afvandingsfluene, hvorigjennem Vidaaen fra nu af passerende ud i Havet, affære Skibsarten til Byen Lønder, og senere Indbyggninger bidroge yderligere til at fjerne Skibenes Losseplads fra Riebstaden. Stiont Lønder saaledes vandt forøget Sikkerhed mod Havets Overfømmelser, tabte den dog betydeligt i mercantil Henseende, da de lukkede Sluser kun tilstede Passagen af mindre Stibe. D. Atl. bemærker i den Anledning: „Der ere de, som holde for, at dersom Digværket og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Vidaa lige til Staden, og man havde ladet Strømmen blive aaben, alene med en Sluse igjennem den søndre Dæmning, skulde Stadens Skibsart ligeaa vel være blevet konserveret, som Ipeho, Lønning, Frederikshab, Rendsborg og Husum, ved Størens, Eiderens og Heverens Indbyggelse, have beholdt deres Seilads.“ Ogsaa Kniplingsfabrikationen, hvis Hovedsæde Lønder var siden første Halvdel af det 17de Aarhundrede, da den skal være indført her af en vestphalsk Kjøbmand Stenbeck fra Dortmund, som lod komme 12 gamle Mænd hertil fra sit Hjem, hvilke først oplyære Koner og Piger i Lønder By i denne Kunst, har i dette Aarhundrede tabt sig, men holdt sig i de omliggende Byer, fornemmelig i Frede Sogn (fr. Stat.-topogr. Beskriv. af Kongeriget, Spec. Deel II. S. 1021—22). Paa Grund af Byens aftagende Befkand er dens Indbyggger-Antal i de sidste 100 Aar kun tiltaget ubetydeligt i Forhold til de fleste andre danske Stæder.

Blandt Mænd, der ere fødte i Lønder, mærkes: Generalsuperintendent J. Fabricius, 1560—1640, Hospitæliciant hos Kong Christian VI. J. B. Blume, 1681—1753, Konfessorialraad B. Petersen, Provst for Lønder Provsti og Hovedpræst i Lønder, 1703—1787 (om ham see foran det ved Seminariet Anførte), Professor D. G. Lychsen, lærd Orientalist, f. 1734, † 1815 som Professor i Kjøbenhavn, Digteren H. B. v. Gerckenberg, 1737—1823, J. E. Fabricius, berømt Entomolog, 1745—1807, E. F. v. Walterstorff, Generallieutenant, dansk Gesandt i Paris, 1735—1822, P. A. Hansen, Directeur for Observatoriet i Gotha, berømt Astronom, født 1795. (See „Intelligentsblad for Lønder og Omegn“ for 1859, hvori en Række Artikler med Titel „Erinnerung an Lønderaner“ af Pastor C. E. Carstens).

Cancelligodset Hestholm, hvortil ogsaa hørte Meierholm, var indtil det 18de Aarhundrede en hertugelig Avleegaard.

Die Stadt Løndern. Eine historisch-statistische Monographie von C. E. Carstens. Løndern 1861.

Dertilse Nachrichten von Løndern, S. H. Provb. 1822. 2. S. 95 ff.

Martin Richard Flor (Archidiaconus i Lønder, † 1759), Nachrichten von der Stadt Løndern, zusammengetragen 1758. Manuscript bliver opbevaret paa det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn, Totiske Samling, Nr. 1791, trykt i Udtog blandt Camerenss Histor. polit. Nachrichten II., Flensborg 1762, S. 691—723, og igjen i Provb 1789 og 1790, ligesom i Lønderseche Intelligenzblatt iste og 2den Aargang. Om de øvrige Manuscripter see Indledningen til fornævnte Skrift af Carstens S. 3—4.

Nachricht von der in der Stadt Løndern errichteten Anstalt zur Verpflegung und Heilung kranker Armen und dem damit verbundenen Krankenhause S. H. Provinzialberichte I. S. 462—470.

Mitthe Stifungen der Stadt Løndern, S. H. Provinzb. III. S. 73.

Poul Popsens Legat für die Armen in Løndern, Schl. Polst. Vaterlandskunde II. S. 73 ff.

Tønder og Høier Herreder

med Frederiksfog og Rubbølfog.

Tønder og Høier Herreder ere forlængst forenede under een Herredsfoged. Med Høier Herred er i juridictionel Henseende *) nu siden 1853 forenet de tvende octroierede Røge Frederiksfog og Rubbølfog. Tønder Herred, der ved den større kongerigste Enclave, som danner Hovedbestanddelen af Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, er adskilt fra Høier Herred, deles i Tønder Nørreherred og Tønder Sønderherred, og bestaaer hovedsagelig af Abild og Ubbjerg Sogne samt af Tønder Landsogn, endvidere af det Solvigste Plovtal paa høire Bred af Vidaaen, forbeelt i Abild, Brede, Høisteb, Høstrup, Ubbjerg Sogne og i Tønder Landsogn. Høier Herred deles i Høier Nørreherred, Høier Sønderherred og Høier Birk eller Flække, og bestaaer hovedsagelig af Høier, Emmerlev, Hjørpsted og Skast Sogne. Til Tønder og Høier Herreder hører endvidere den største Deel af den saakaldte Røgebøl Commune, nemlig den Deel, som ligger i Emmerlev, Hjørpsted, Njolen, Bisby, Daler, Døstrup, Møgeltønder og Bøsteb Sogne samt Tønder Landsogn, det thingpligtige Løgumklosterfle Plovtal i Abild, Daler, Høier og Skast Sogne, det thingpligtige Trøiborgske Hartkorn i Høier, Emmerlev og Skast Sogne, og endelig Cancelligobserne Hestholm og Meierholm samt Tønder Slots- og Frigrund og endeel overordentlige Plovtal. Tønder og Høier Herreder høre med Undtagelse af Røgene og de Dele, der ligge i Ubbjerg, Høisteb, Høstrup og Bøsteb Sogne samt Tønder-Land og Rjøbstadsogn, til det saakaldte kongerigst-slesvigste blandede District, og ligger saaledes ikke samlet med egne Grændser; Hovedbestanddelen af Tønder Herred er omgivet af Lø Herred med Møgeltønder Birk, Løgumkloster Amt, Slogs, Rjør og Biding Herreder; Hovedbestanddelen af Høier Herred er omgivet af Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, Biding Herred og Vesterhavet. Fladeindholdet er 3 □ M., hvilket dog kun er tilnærmelsesviis angivet, da Eiendomme hørende til Ribe, Løgumkloster og Tønder Amter ligge blandede imellem hverandre. Forbundnen bestaaer i Røgene af fortrinligt Marskland; Tønder og Høier Sønderherreder høre til den saakaldte lave Geest, den øvrige Deel til den egentlige eller høie Geest, for en stor

*) Alle dømmende Sager og frivillige Retsager, men ikke det administrative Politii, der er hos Røgeinspecteuren.

Deel gode og frugtbare Jorber med tilstrækkelig Mergel. Stillestaaende Vand af Betydning findes ikke; det løbende Vand benyttes nogle Steder ikke lidet; en Deel af Tønder Sønderherred hører til de Districter, der hyppigt om Efteraaret og Vinteren oversvømmes af det fra Geesten nedskyllende Vand. Hebestrækninger findes kun i Tønder og Høier Nørreherreder; i de senere Aar har Hebeopdyrkningen naaet et betydeligt Omfang. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: c. 5500, hvoraf i Flækken Høier 1041 og paa Tønder Slots- og Frigrund 145 i Frederiksfog 25, i Rudebøllfog 84; i førstnævnte Antal ere medregne de til Løgumkloster Amt hørende Indvaanere, der ere thingpligtige til Tønder og Høier Herreder. I 1859 fandtes i Tønder og Høier Herreder 9 Jordbrug større end en Heelgaard, 5 Præstegaarde, 29 Heelgaarde, 24 $\frac{3}{4}$ G., 121 $\frac{1}{2}$ G., 52 $\frac{1}{4}$ G. og 4 endnu mindre Gaarde samt 349 Huse med Jord og 354 Huse uden Jord.

Tønder Landsfog omfatter ganske Staden Tønders Grund og er omgivet af Møgeltønder, Abild, Hoftrup og Ubbjerg Sogne. Arealet, c. 4040 Tdr. Land, er fladt og lavliggende med noget Hebe i den nordlige og gode Marfenge i den sydlige Deel; Jordmonnet er af sandet og sandmulvet Bestaaffenhed. Vidaaen med nogle af dens Tilløb gjennemløbe Sognet i sydvestlig Retning; disse Vandløb ere tildeels forsynede med Sommerdiger. Tønder-Løgumkloster og Tønder-Høier mindre Landeveie passere Sognet.

I Landsfognet: Byerne Store-Emmerfke med Skole, i en Tilbygning til Skolen findes et Bedehuus, Lille-Emmerfke med Bedehusene og Nyborg Kro, Tofte med Kro, Tvebe og Korntvebe. Større Gaarde ere Gørresmark $1\frac{3}{4}$ Plov med 209 Dagflet Land (den eies af Seminariet og er leiet af Staden Tønder til Fattigarbeidsanstalt), Dyrhuus $1\frac{7}{8}$ Plov med 180 Dagflet Land. Falt i Landsfognet 2 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G. og 15 $\frac{1}{4}$ G. samt 36 h. m. J. og 8 h. u. J. Udenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 14 h.

Indvaanere: 511. Landbrug er Hovederhvervet.

Landsfognet hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphysicadistrict (Tønder). Hører til Tønder Amts 87de, 90de og 91de samt 63de og 64de Løgd.

Af Sognet høre nogle Steder i Store-Emmerfke og i Tofte til Solvig Commune, og et Boel i Korntvebe til Røgsbøl Commune.

Diakonen ved Kirkekirken i Tønder prædiker i Bedehuset. Kirkegaard have sættes med Rjøbstaden.

Abild Sogn (blandet) omgivet af Møgeltønder, Daler, Bisby, Brede, Løgumkloster, Hoftrup og Høisteb Sogne samt af Tønder Landsfog. Kirken sydvestlig i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. for Tønder. Arealet, c. 9381 Tdr. Land, hvoraf den flekvigste Deel c. 8871 og den kongerigste

Deel 510 Tdr. Land, er i det Hele fladt, og optages for en Deel af betydelige Heber, Kjør- og Mosestræfninger, ret gode Enge i den syblige Deel; Fortsmonnet er af sandet og muldsandet Bestaffenhed, dog siidt og koldt. Af isolerede Høidepunkter mærkes Kohøi mod Vest og Kugbjerg med Nordost; fra dette sidste skal kunne tælles 18 Kirker. Ribe-Tønder Chausseen samt Landveien fra Tønder til Løgumkloster passere Sognet. Den kongerigste Deels Hartkorn er 21 $\frac{1}{4}$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigste Deel: af Byen Abild Kirke, Præstegaard, Skole, Kro 15 G. og 60 H., hele Byerne Skjsteb med Skole og Kro, hertil Colonien Frederiksgave, Tøftskov, Kongshøjbjerg, Høgslund, Venemose med Skole, Travsted, Humbleshave med Klinborg Kro; Brodersgaard med Nørrehuus, hvori Sognets Fattigarbejdsanstalt. Salt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 26 $\frac{1}{2}$ G., 21 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 87 H. m. J. og 27 H. u. J. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 51 H.

II. Den kongerigste Deel bestaaer af 9 G. og 7 H. hørende til Byen Abild.

Indvaanere: 1163, hvoraf slesvigste 1079 og kongerigste 84. Landbrug, især Kvægavl, er Hovederhvervet. Af Lørb affættes endeel til Tønder, Knipleriet giver nogen Bisfortjeneste.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigst Lovgivning.

Præstefalbet er Valgfald. Dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd.

Den slesvigste Deel af Sognet hører for Størstedelen under Tønder Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogebdistric (Tønder) og Tønder Pphsicatbistric (Tønder); herunder er indbefattet noget af den saakaldte Solvig Commune. Daner Tønder Amts 88de og 89de Læg og tildeels 91de og 100de Læg. Til Løgumkloster Amts Fogberi Abild, men med Thingpligtighed til Tønder Herreds Ret, hører 9 $\frac{1}{4}$ Boel fordeelt paa 25 Gaarde og nogle Huse, Løgumkloster Amtstue og Huusfogebdistric; Løgumkloster Amts 19de og 20de Læg.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgelstønder-Ballum Birkers Jurisdiction (Bisbh), Ribe Amtstuebistric (Ribe), Ribe søndre Lægdistric (Høier), Ribe Amts 93de Læg; Ste Valgfreds.

Sognets Navn skrives i D. Aft. Abel, i Middelalderen Abbyld. Pærochia Abhyld nævnes allerede 1318. Byen Skjsteds Beboere begravdes paa Brede Kirkegaard, fordi den tidligere har hørt til dette Sogn. For at opbyrke Heben anlagdes 1764 de med Navnet Frederiksgave betegnede Colonisthuse.

Kirken, af Teglskeen, har et affumpet Taarn, fladt Loft; man mener, at den har været helliget St. Nicolaus, fordi hans Billede findes paa Alteret.

I Sognet har været endel Abelsgods, hvoraf Noget succesive blev skænket til Løgumkloster. Jensen antager det i sin kirkelige Statistk (S. 382) for sandsynligt, at Familien Abbildgaard har haft en Eiendom i Sognet og deraf har iaget Navn.

Ubbjerg Sogn omgivet af Tønder Landsogn, Høstrup, Bursk, Sønder-Søggum, Humtrup og Arentoft Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Tønder. Arealet, c. 2620 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende, og bestaaer for Størstedelen af gode Marstenge; kun en smal noget sandet Geestaas, paa hvilken Sognebøen ligger, og hvoraf denne har Navn, strækker sig i den nordlige Deel af Sognet. Vidaaen, der danner den nordvestlige Grændse, omslutter med forskjellige af dens Tilløb næsten ganske Sognet; disse forskjellige Vandløb ere tildeels forshuede med Sommerdiger, men om Vinteren er den største Deel af Sognet oversvømmet af fersk Vand. Bredsted-Tønder Chaussée passerer over flere Broer midt igjennem Sognet.

3 Sognet: Byerne Ubbjerg med Kirke, Præstegaard og Skole, Sæd med Skole, 2 Kroer og 2 større Gaarde, Bremsbøl; særskilt benævnte Steder ere Bjergemark, Engelholm og Krostedet Møllehuus. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 1 Heelgaard, 6 $\frac{3}{4}$ G., 11 $\frac{1}{2}$ G., 6 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 14 H. m. 3. og 39 H. u. 3. Udenfor Byerne ere beliggende 2 G. og 2 H.

Indvaanere: 473. Landbrug, navnlig Krogavl, er Hovederhvervet. 3 Landsbøen Sæd staaer Haveculturen paa et meget høit Trin, og en stor Mængde Haveproducter affættes til Tønder, Flensborg og andre Steder.

Sognet hører under Tønder Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphsicaldistrict (Tønder). Danner Amtets 85de og 86de Løgd. Rogle Huse i Sognet høre under Solvig Commune. Præstekalbet er et Valgkalb, Kadets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning auflaaes til 720 Rd.

Kirkeproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, er ikke hvælvet; blev i Aaret 1857 forsynet med et lille Klokketaarn paa den vestlige Muur isædsvor et forhen ved Siden af Kirken staaende Klokkhuus.

Høier Sogn (blandet) omgivet af Emmerlev, Daler og Møgelstønder Sogne, Rudsbølsg og Frederikstog samt Vesterhavet. Kirken, nordvestligt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. v. n. v. for Tønder. Arealet, henved 3000 Tdr. Land, hvoraf 124 Tdr. af Hst. $14\frac{7}{8}$ Tdr. A. og E. falde paa den kongerigste Andeel, er for største Delen lavtliggende Land (den saakaldte Høier Marst, 2428 Dagslet); mod Nordvest ud mod Havet omgives Flækken Høier af en høiere liggende Strøning. Et Dige er i 1830 anlagt fra Høier i vestlig Retning for at forhindre Havet, der ved Oversvømmelser strømmer ind over de vindbige Engstrækninger mellem Høier og Emmerlev, i at sætte Høier Rog under Vand. Seiersbæk løber gjennem Sognet og falder i Vidaa tæt ved dennes Udløb i Vesterhavet. En Landbedel fra Tønder til Høier gaaer igjennem Sognet.

3 Sognet: I. 3 den flestvigske Deel: Den største Deel af Flækken Høier (4 G. og 166 H.), i hvilken Kirken, Præstegaard, Skole, Postexpedition, hvorved er ansat en Postexpeditur, Apothek, Dampbrænderi, Jernstøberi, 2 Tobaksfabriker, Vindmølle, Gjæstgiveri, flere Skibmandsetablissementer og mange Haandværkere. Da en Deel af Tønders Handel gaaer over Høier (see Tønder) og denne selv har et ret godt Opland er Omsætningen ikke ubetydelig: c. 10,000 Tdr. Korn

blive aarlig klarerede til Udførsel. Skibenes Anløbsplads er ved den nye Skibefartsfluse, hvorigjennem Vibaa udmunder i Vesterhavet. Indenfor Slusen har Høier i 1862 af Domainerne tilkjøbt sig den høire Nabred, for der at anlægge en Løsse- og Ladeplads. Høier er Toldcontrolsted, hvorred er ansat en Toldoppebørselscontroleur og 2 Assistentter. Told- og Skibsaagisterne udgjørde i 1861: 14,605 Rd., i 1860: 20,724 Rd. Ved Toldcontrolstedet var i 1861 hjemmehørende 6 Fartsoier af 108 Ræsters Drægtighed. Skibsfarten var i 1861: i indenrigsk Fart indgaaet 120 Fartsoier af 875 Elst., hvoraf 605 bestubebe, udgaaet 126 Fartsoier af 1034 Elstr., hvoraf 674 bestubebe; i udenrigsk Fart indgaaet 52 Fartsoier af 998 Elst. hvoraf 768 bestubebe, udgaaet 48 Fartsoier af 879 Elstr., hvoraf 369 bestubebe. 3 Høier afholdes aarlig i Begyndelsen af Mai og i Slutningen af December, 2 Markeder med Heste, Kvæg og Trævarer. Høier har en Sparekasse, hvori indestod ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Konto 54,339 Rd. Endvidere i den fæstligste Deel af Sognet: af Byen Rudsbøl med Skole 4 G. og 44 H.; Gade 4 G., Nørreværre 2 G. 1 H., og Pøppenbøl 2 G. 4 H. Salt 16 G. og 215 H.

II. I den kongerigste Deel: af Høier 3 G. og 15 H., af Rudsbøl 6 H. Salt 3 G. og 21 H.

Indvaanere: 1540 (heri medregnet de Indvaanere af Frederiksfog og Rudsbølfog, der i kirkelig Henseende have henlagt sig til Høier Sogn), hvoraf i Høier 1041; de fæstligste Indvaaneres Antal i Sognet er 1394, 146 høre under Ribe Amt. Landbrug, fornemmelig Kvægavl, er, i Forbindelse med det ovenanførte Næringsbrug i Høier, Hovederhvervet. Noget Søfart (deriblandt Baadsfart fra Byen Rudsbøl) og lidt Fiskeri drives. I Høier forfærdiges endel Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter fæstlig Lovgivning. Nogle Indvaanere af Frederiksfog og Rudsbølfog høre i kirkelig Henseende til Sognet. Kirken eier en Capital paa 2666 Rd. Præstekalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2000 Rd.

Den fæstligste Deel af Sognet hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicadistrict (Tønder), Tønder Amts 92de og 93de Vægd. Herfra er dog undtagen 1 Gaard i Høier, der hører under Vøggumkloster Amts Foggeri Abild, Vøggumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, men med Thingpligtighed under Høier Herred.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgelstønder og Vallum Birkers Jurisdiction (Bissh), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Vægedistrict (Høier). 5te Valgkreds. Høier til Ribe Amts 92de Vægd. Et Stykke Land uden Væggninger med Hst. 1 Td. 1 Stp. og 2 Fdfr. hører til den saakaldte treiborgske Commune (iffr. Emmerlev Sogn).

*) Klassen Høier banner et eget Virk; den har Handels- og Saanbværtsret samt Markedsret ved særskilte Privilegier, men er ikke laugsberettiget.

Kirken, deels af Kampsteen, deels af Muursteen, tilhører Rundbueperioden, hvilket ogsaa den gamle Granit-Dobesont udviser. Den var i den katolske Tid helliget St. Peder, hvilket sees af et gammelt Document, hvorefter M. Gottschalk Trichsen, Kongelig Secretair, Aar 1514 havde Præsentationsret „ad ecclesiam parochialem St. Petri in Hoier“. Tvende tilbyggede Capeller give Kirken Form af en Korskirke. Taarn uden Spiir; gammel Altertavle til at lukke med Træsnitsfigurer; Orgel anskaffet 1758 (allerede 1679 habdes Orgel).

Høier stredes oprindelig „Høthør“ (Valdemar II.'s Forbedeg). Et Monument af Sandsteen er opreist til Minde om Kong Frederik VI.'s Tilbagekomst fra de ved Bandstobben hærjede Egne 1825.

Rubbøl og Poppenbøl hørte i ældre Tid til Anslod Sogn, hvis Kirke tidlig blev ødelagt i en stor Bandstob.

Ved Vagan var Tønders Udvavn fra Midten af det 16de Aarhundrede. Forinden Rubbølstogens Indbygning gik Seiladsen ind mellem Frederikstogs og Høier Sønderherreds Diger. Byen Gade, oprindelig Gat, erindrer ved sit Navn herom.

Emmerlev Sogn (blandet) omgivet af Hjerpsteb, Skast, Brede, Viøby, Daler og Høier Sogne samt af Vesterhavet. Kirken sydlig i Sognet, 5 M. f. v. for Ribe og 1¼ M. n. v. for Tønder. Areal, c. 6189 Tdr. Land, hvoraf den flevigste Deel er c. 4337 og den kongerigste Deel 1852 Tdr. Land, er fladt, men i Forhold til Omegnen høitliggende, idet en fra Høier mod Nord udstykende Geestaas hæver sig 50' til 60' over Havet, med jævnt Affald mod Øst til den lavtliggende Kogsbøl-Mose og Engstrøget, hvorigennem Seiersbækken, tilbeels dannende den østlige Grændse, løber, hvormod det vestlige Affald mod Havet er temmeligt brat; Jordsmønnet er af sandmuldet Bestaffenhed, noget skarpt og stenet med lidt Hede i den nordvestlige og gode Enge i den østlige og sydlige Deel. Sognet er aldeles blottet for Skov, men har tilstrækkelig Løvemose. Den kongerigste Deels Hst. er 192½, Td. A. og E.

I Sagnet: I. I den flevigste Deel: af Bjerne Emmerlev (den vestlige Deel af Byen kaldes Kleve eller Klov) Kroen, 9 G. 16 H., Sønder-Seierslev med Braagaarde 10 G. 49 H., Hjemme 3 H., Nyland 3 H., Kjærgaarde med Kogsbøl Vindmølle 3 G. 3 H., hele Bjerne Nørre-Seierslev med Skole og Kro, 11 G. 41 H. og Vester-Gammelby 5 G. 8 H.; endvidere den større med nogle Privilegier forsynede Gaard Søndergaarde med den udflyttede Kogsbøl Ladegaard, der tilsammen have 301 Stattetønder. Ialt 2 større Gaarde, 38 G. og 123 H.

II. I den kongerigste Deel: af Bjerne Emmerlev Kirken lidt nord for Byen, Skole, 16 G. 32 H., Sønder-Seierslev Præstegaard, Skole og Vindmølle, 9 G. 10 H., Kjærgaarde 6 G. 10 H., Nyland Vindmølle, 3 H. og Hjemme 3 H. Ialt Præstegaarden 31 G. og 78 H.

Indvaanere: 1503, hvoraf flevigste 903 og kongerigste 600. Landbrug, navnlig Kvægavl, er Hovederhvervet. I Sagnet findes mange Kniplingspiger, der arbejde for Kniplingskræmmere i Møgelstønder og Brede. Fiskeriet drives til eget Forbrug, men langtfra i den Udstrækning det burde.

Sagnet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lø og Møgelstønder Provsti, og er med Hensyn til Skolevæsen undergivet kongerigst Lovgivning, hvormod det med Hensyn til Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og er undergivet flevigst Lovgivning. Kirken tilhører Bestyrelsen af Grevstabet Schackenborg. Præstefaldets Reguleringssum

er 1332 Rd. Præstegaardens Areal er c. 62 Tdr. Land Ager og 21 Tdr. Land Eng med Hk. 10³/₄ Tdr.

Den slesvigiske Deel af Sognet, der for endeel udgjør Kogsbøl Commune (see nedenfor), hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphiscatdistrict (Tønder), Amtets 94de, 95de og 96de Læg.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Ribe Amt, og Herred med Møgelstønder og Ballum Birkens Jurisdiction (Bisby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Balgfreds. Danner i Forening med de kongerigste Beboere af Hjerpsted og Høier Sogne Ribe Amts 92de Læg og udgjør et Sognefogeddistrict.

Endeel af Beboerne af de under den kongerigste Deel anførte Hartkornsejendomme, der ere Arvefæstere under Trøisborg Gods, nemlig:

af Emmerlev By	2 G. og 5 H. med 36 Indb.
af Sønder-Seierslev By	5 — — 22 —
af Rjergaard By	2 — og 2 — og
	1 Bindmølle med 36 —

Salt 4 G., 12 H., 1 Bindmølle med 94 Indb.

tilligemed 2 G. og 2 H. med 17 Indvaanere af Skast By i Skast Sogn, der danne den saakaldte trøisborgske Commune og tilsammen have c. 41¹/₂ Tdr. Hk., fortere med Hensyn til Skattevæsen, Skifte og Overformynderbæsen samt Landvæsenfager under Ribe Amt og kongerigsk Lovgivning, hvorimod de ere thingpligtige til Høier Herred i Tønder Amt, hvorunder de ogsaa fortere med Hensyn til Pante- og Auctionsvæsenet; til denne Commune maa endnu henregnes et Stykke Land uden Bygninger i Høier Sogn af Hk. 1 Td. 1 Skp. og 2 Fbtr.

Kirken er opført af tilhugne Kampsteen, usforholdsmæssig lang og smal, har Taarn med Optir, der tjener som Sømærke; saavel Skib som Chor er hvælvet.

Emmerlev streges tidligere „Emberløf“. Kirken hørte i Middelalderen under Archidiaconatet ved Ribe Domkirke (Archidiaconen holdt her en Capellan), og vedblev at høre under samme lige til 1652, ligesom Sognet endnu hører under Ribe Stift.

Rjergaard var forbum en adelig Gaard, der endnu nævnes 1540. Betydeligere end denne var Kogsbøl, der allerede Aar 1400 tilhørte Familien Rosenkrands; senere forenedes dermed Søndergaarde; Carlsten Rosenkrands nævnes saaledes 1603 til Kogsbøl og Søndergaarde; begge Gaardene overdroges kort efter til Stattholderen Geert Rankau, hvis Søn Grev Christian Rankau forkyttede dem til den holsten-gottorpiske Hertug Frederik III. for Amtet Barmstedt i Holsten; Hertugen overdrog dem tilligemed Godset Solvig til Arvingerne Hter Stattholderen Fr. v. Ahlesfeldt, der deelte dem saaledes inellem sig, at Chr. Albr. v. A. erholdt Kogsbøl og Søndergaarde, medens Broderen Frederik fik Solvig. Kogsbøl og Søndergaarde bleve i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede kongelig Eienbom; de bestode da af 6 Boel Hovedgaardsmark til Søndergaarde og den dertil hørende betydelige Mose, 6 Boel Hovedgaardsmark til Kogsbøl og Sønderforberne. Hovedgaardene vare af de adelige Eiere blevne givne i Arveforpagtning eller Arvefæste, senest af Christian Albrecht v. Ahlesfeld 1681 og 1686, og disse Forhold forbleve uforandrede, efterat Godserne vare blevne kongelige. Paa Mosen meddelees første Gang Arvefæste ifølge kongelig Resolution af 21de Februar 1764; indtil da havde den været bortforpagtet eller bortfæstet paa Livstid. Bønderne og øvrige Godsundersaatter maae ansees for at være udtraadte af al Forbindelse med Godserne i Aaret 1722, da de afstode det hidtil til Forpagteren eller Fæstern af Hovedgaardene ydede Høveri ved en aarlig Afgift af 300 Rd. (forhenværende Courant). Paa Gaardene er der indtil den nyeste Tid meddeelt Fæstebreve, nemlig 3, et paa de 6 Søndergaardske og et paa de 6 Kogsbølske Boel Hovedgaardsmark samt et paa Mosen, der i de senere Fæstebreve henregnes til Godset Kogsbøl. Ved Bevilling af 16de Februar 1841

er Kæsteforholdet for en Sum af 473 Rd. 38 St. blevet afløst, saa at begge Gaarde og Mosen nu ere fuld og fri Eiendom som anden Vendeogaardsjord. I Kæstepenget (Indkæstning) betaltes forhen 442 Rd., hvilket Beløb fremtidig under Navn af Litræbelsespenge erlægges ved hvert Eierliste. Den samlede Eiendom drives fra 2 Bygninger, Søndergaard og Kogsbøl Ladegaard; hvor Gaarden Kogsbøl har flaaet, er nu en Tomt. Som Lønning af de abelige Godsrettigheder kan anføres, at det forhenværende Domainedirectorat under 2de Marts 1856 har anerkjendt Eierenes Jagtrettighed paa de tvende Godfers Jorder. I Aaret 1742 har Dverretten paa Gottorp tilflaaet de tvende Godfer det hære Værnching (de kaldes ogsaa Cancelligodfer), hvilket er hævet ved Beskjendtgjørelserne af 29de Juli og 18de September 1850, og Solium i Dverrettens Pantebog, hvilken ikke endnu er opløst. Hvad andet der udenfor de 12 Boel Hovedgaardsmark med tilhørende Mose forhen har hørt til de abelige Godfer Kogsbøl og Søndergaard, danner nu med efternævnte Undtagelser Kogsbøl eller Kogsbøl og Søndergaard Commune, som betaler en samlet Afgift til Staten under Navn af Contribution, Pligt (og Afgio), Hovpenge og Forbedelsespenge; Communen hæfter solidarisk for disse Statter, hvilket har fremtalbt en særegen, feneft ved Amthuusmandat af 30te December 1830 skaffet Ret for Communesogden og Fuldmægtigen til med tvende tiltagne Mænd at upantte for Stattereflancer, bringe de upanttede Gjenstande ud af Styldnerens Børge og sælge dem ved offentlig Auction, naar de ikke indløses inden 14 Dage.

Godserne have oprindelig flaaet for 40 Plove, nemlig hver af Hovedgaardene for 6 Plove, 3 saafaldte Munteboel paa Den Sibb (see Sibb) for 3 Plove, Godsundersaafterne for 24½ Plov, endelig ½ Plov i Brunsoddelog; senere er afgaaet 6½ Plov, saa at det nuværende Plovtaal er 33½ Plov. Communen ligger, naar Munteboelene ikke medtages, fordeelt i 10 Sogne, nemlig i Emmerlev, Hjerpsted, Bisby, Daler (den vestre Commune), Molen, Døstrup, Møgeltonder, Tønder Landsegn, Bøsted og Høstrup (den østre Commune).

Biskop over Holland-Hollers Stift Peter Dußen Weisen (Stamfader til en bekiendt Præstefamilie) var født den 16de November 1762 i Emmerlev, hvor hans Fader var Landmand og Bestyrer af en Kniplingshandel. Her fødtes ogsaa d. 26de Novbr. 1784 Niels Nicolai Falck, Statsraad, Professor ved Universitetet i Kiel, Udgiver af flere juridiske og historiske Skrifter, † 5te Mai 1850.

Hjerpsted Sogn (blandet) omgivet af Ballum og Emmerlev Sogne samt af Vesterhøbet. Kirken midt i Sognet, 2¼ M. n. v. for Tønder og 4½ M. s. v. for Ribe. Areal, c. 2054 Tdr. Land, hvoraf den fiesdvigste Deel c. 2008 og den kongerigste 46 Tdr. Land, er fladt og i Forhold til Omegnen høitliggende; den østlige Deel af Sognet er Hebe; Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Bestaffenhed med Ahlunderlag. Den kongerigste Deels Hk. er 2 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. I den flesdvigste Deel: When Hjerpsted med Kirken, Præstegaard, Skole, Kro, 9 G. og 43 H., When Kolbby. Talt Præstegaarden, 1 Heelgaard, 5 ¾ G., 8 ½ G. og 2 ¼ G. samt 49 H. med Jord og 7 H. uden Jord. Udenfor Bjerne er beliggende 1 G.

II. Den kongerigste Deel af Sognet bestaaer af 2 Huse i When Hjerpsted.

Indvaanere: 385, hvoraf flesdvigste 379 og kongerigste 6. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Søfart finde Enkelte en tarvelig temporair Fortjeneste. Fiskeri drives kun saare lidet og langtfra i den Udstrækning som det burde. I Sognet findes mange Kniplerster.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Præstefaldet er Valgfald, Kirkevistatorerne præsentere; beths Indtægter kunne isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1000 Rd.

Den flesdvigste Deel af Sognet hører under Tønder og Hjer

Herredens Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphysicadistrict (Tønder). Det danner Amtets 97de Lægd. 5 Huse i Hjerpsted By høre til Røgsbøl Commune.

Den kongerigste Deel af Sognet hører under Lø Herred med Møgelstønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Bisbh), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Vgkds.; hører til Ribe Amts 92de Lægd.

Kirken med Taarn uden Spiir, ikke hvælvet, er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen. Efter Sagnet er Kirken opbygget af Friierne. En By Almoseby skal være ødelagt i Krig. Koldeby Mark skal have tilhørt en Herregaard Kirkens mark, af hvis Befæstning der endnu sees Spor. I dette Sogn findes mange Gravhøie.

Paa den ubeboede D Jordsand, der ligger i Vesterhavet $\frac{1}{2}$ M. fra Stranden ved Hjerpsted, var der endnu 1696 to smaa Bøndergaarde. Under Christian IV. skal der efter den med de Svenske og Hollænderne vundne Søstræfning i Viskerdyb flere Hundrede af de Faltne være blevne begravede.

Skast (Skads) Sogn (blandet) omgivet af Ballum, Randerup, Brede og Emmerlev Sogne. Kirken nordvestlig i Sognet, $2\frac{1}{2}$ M. n. v. for Tønder og 4 M. s. v. for Ribe. Arealet, c. 2041 Tdr. Land, hvoraf den slesvigiske Deel er c. 1046 og den kongerigste Deel 994 Tdr. Land, er fladt med den bethdelige Skast Mose i den østlige Deel; Jordsmonnet er af let sandet og sandmulbet Bestaafenhed. Den kongerigste Deels Hk. er 47 Tdr. A. og E.

I Sagnet: I. I den slesvigiske Deel: af Byen Skast Kirken, Præstegaard, Skole, Kro, 5 G. og 34 H.; Aasgaard, en større Gaard med 156 Skattetønder à 240 \square Roder.

II. Den kongerigste Deel bestaaer af 5 G. og 21 H. af Byen Skast.

Indvaanere: 401, hvoraf slesvigiske 262 og kongerigste 139. Landbrug, især Kvægavl, er Hovederhvervet. Fra Skast store og gode Mose forshues Sagnet og en stor Deel af Omegnen med Brændsel. I Sagnet forfærdiges mange Kniplinger.

Sagnet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldet er et Valgkald; Kirkevisitatoriet præsjenterer 3 Candidater, hvoraf Menigheden vælger en til Sognets Præst. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1050 Rd.

Den slesvigiske Deel af Sagnet hører for Størstedelen under Tønder og Høier Herredens Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphysicadistrict (Tønder). Udgjør Tønder Amts 98de Lægd og en Deel af 87de Lægd. 2 G. og 2 H. af Skast By høre under Løgumkloster Amts Fogderi Svannstrup, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, Løgumkloster Amts 25de Lægd, Thingpligtighed til Høier Herreds Ret.

Den kongerigste Deel af Sagnet hører under Lø Herred med Møgelstønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Bisbh), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Vgkds. Ribe Amts 89de Lægd. Dog ere med Hensyn til Thingpligtighed undtagne 2 G. og 2 H. af Hk. $10\frac{1}{2}$ Td. A. og E. med 17 Indvaanere, der høre til den saakaldte trøiborgske Commune (jfr. Emmerlev Sogn).

Kirken er opført af Muursteen, har Taarn uden Spiit, fladt Loft i Skibet og Choret, Chornisken hvælvet. I Kirken er en Liste over Præsterne siden 1593.

Stads Kædes tidligere Stafath, Elaft, oglaa Sønder-Stads i Modfætning til Nørre-Stads i samme Sogn, som nu er forsvundet*). Den under Grevskabet Schackenborg hørende Stadsgaard er mærkelig ved sin Bygningsmaade (af hugne Steen, med Hvælvinger, store runde Vinduer o. s. v.); paa en firkantet Stien over Døren staaer efter D. Ail. følgende Indskrift: „Af Haab til Gud er dette Huus 1606 bygt af Brodrene Hans og Anud Absen, og derefter beboet af Anders Andersen, Peder Peyer og Peder Pederfen Peyer, som Steenen 1751 til amindele opreiste.“ Paa en Hvi kaldet Borrevoldshøien i en Mose skal have liget en Herregaard Bobens mark, hvis Eierinde siges at have bygget Sognets Kirke.

Frederiksfog, omgivet af Høier Sogn, Rudsbøl Fog, Kobenæs Sogn og Vesterhavet, bestaaer af den gamle og den nye Frederiksfog. Den gamle indbigees 1692 (Octroi er af 15de Octbr. 1690) udgjør 1202 Dagslet, 1052 Skattetønder og har en Taxationsværdi af 252,480 Rd. Extraordinairt Plovtal $25\frac{1}{2}$ Plov. Rogen har fuldstændig Næringsfrihed og Eiendomsret over det Forland, som danner sig udfor Rogen samt Ret til at indbige dette Forland under samme Octroi som Rogen. Hovedparticipanterne (Eierne af 60 Dagslet) udøve ved en Inspecteur Politiet og Administrationen i Rogen, og have Ret til at bygge en egen Kirke med Patronatsret over samme; indtil Rogen benytter sig af Retten til at bygge en egen Kirke, ere Beboerne berettigede til efter eget Valg at henlægge sig i kirkelig Henseende under eet af Nabo sognene; dog gjælder den Bestemmelse, at de ikke uden Regjeringens Samtykke maae forlade den Kirke, som de have valgt. Indvaanernes Antal er 25, af hvilke 2 Familier have henlagt sig til Høier Kirke, 2 til Aventoft og 1 til Kobenæs Kirke.

Ved Patrimonialjurisdictionens Ophør i Aaret 1854 lagdes Rogen under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction. Rogen har i Forening med Rudsbøl Fog en Skole, for hvilken de i de blandede Sprogdistricter fastsatte Bestemmelser gjælde. Det til Frederiksfog hørende Forland er i Aarene 1859—61 blevet indbignet, og denne nyindbigede Fog kaldes Ny Frederiksfog. Ved Ministerialskrivelse af 24de Marts 1859 er det blevet anerkjendt, at Frederiksfogs Octroi af 15de Octbr. 1790 har Gyldighed med Hensyn til dette indbigede Forland. Den gamle og nye Frederiksfog besthres i Fællesskab; Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 7. Tønder Amts 57de Lægb.

Rudsbølfog, omgivet af Høier og Aventoft Sogne samt Frederiksfog, er indbignet 1715 (Octroi er af 30te Juni 1712), udgjør 1039 Dagslet, har 910 Skattetønder og en Taxationsværdi af 145,600 Rd. Extraordinairt Plovtal $21\frac{2}{3}$ Plov. Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 50 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Frederiksfog; de lade Politiet og Administrationen udøve af en Inspecteur. Af Indvaanerne, hvis Antal er 84, have 9 Familier henlagt sig til Høier Kirke, 6 til Aventoft og 1 til Kobenæs. I 1854 er Rogen henlagt under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction. Skole

*) Dglaa nord for Kongeaen i Ribe Amt er der et Sogn og et Herred af dette Navn.

har Rogen tilfælles med Frederiksfog. Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 3. Tønder Amts 53de Lægb.

Efterat man forjævedes i Aaret 1511 ved Rubbøl havde forsøgt at overbæmme Vidaaen, opnaaedes Overbæmningen først i 1555, (det man slog Diget fra Søier over Rubbøl langs den nordlige Afside til Lægan (hvor Diget gik over Aaen) og derfra til Geesten ved Grelsbøl, hvorved indbidedes Søier Marss, Møgelønder Marss og Gamle-Gudsfog (Kjærherreds Gamle-Gudsfog). Senere overbæmmedes Vidaaen ved Rubbøl, rimeligviis ved Brunsoddefogens Inddigning 1618. Aar 1692 blev Frederiksfog fuldstændig inddiget; den bestod væsentlig af gammelt Forland. Octroien af 15de October 1690 gav dens Participanter Eiendomsret til Forlandstilvæerten. Aar 1715 blev Vidaaen atter overbæmnet og derved blev Rubbølsfog indvundet. 3 Tidens Løb var der mellem Biding Herred og Søier Geest fremvoeret et betydeligt Forland, der alt i Slutningen af forrige Aarhundrede betegnedes som modent til Inddigning. Først for nogle Aar siden blev man dog enig om Inddigningen og i 1859 paabegyndtes denne. Frederiksfogen overtog hele Entreprisen; i 1859 anlagdes Beskyttelsesdiget (det saatalgte Raibige), i 1860 blev Omledning for Vidaaens Vand udgravet, en ny trelæbet tildeels aaben Steensluse, hoorigennem Aaen fremtidig føres til Havet, blev anlagt, og det 18 Fod høie, 16 Fod brede (i Kammen) og 20,800 Fod lange Hoveddige blev paabegyndt. De usædvanlig høie Stormfloder den 23de August og 3die October 1860 ødelagde imidlertid Raibiget og beskadigede Hoveddiget, saa at dette først har kunnet tilendebringes i 1861. Det indvundne Areal er 1745 Dagset (c. 1550 Edr. Land), hvoraf 1480 tilfalder Frederiksfog, 176 Domainerne, 45 de tre gamle Herreder, 80 Møgelønderfog (hvilket dog vil gøres denne sribigt af Domainerne), 12 Rubbøl Fog og 1 Biding Herred. Den samlede Afgift ved Inddigningen har været c. 450,000 Rd. Rogen kaldes Ny-Frederiksfog og har Octroi tilfælles med den ældre Rog.

Foruden fornævnte Sogne, der enten ere ublandede flessvigiske, eller hvoraf den overveiende Deel er dette, hører endvidere til Hertugdømmet Slesvig Dele af efternævnte 7 til det blandede District hørende Sogne, hvoraf den overveiende Deel er kongerigsk, og som derfor kun omhandles her forsaavidt angaaer de flessvigiske Dele, medens de i deres Heelhed ere omtalte i Beskrivelsen over Kongeriget Danmark, Specielle Deels II. Bind under Affnittet „Det blandede District.“

So Herred med Møgelønder og Vallum Birker.

Døstrup Sogn.

Af	Øien	Døstrup	2	Ø.	2	Ø.
„	—	Vinum	2	—	„	—
„	—	Lavrup	6	—	4	—
„	—	Overby	2	—	„	—
„	—	Drengsted	5	—	2	—
„	—	Nørre-Vollum . . .	„	—	2	—

Talt 17 Ø. 10 Ø. med 149 Indbaanere.

Heraf høre 2 Steeder i Drengsted til Tønder Amt, Tønder Herred (hører til 100de Lægb). Resten hører til Løgumkloster Amts Fogderier Svandstrup og Stjærhæl (24de og 26de Lægb).

Mjolen Sogn.

Af Byen Mjolen	5 G. 1 H.	
" — Ottersbøl	2 — 2 —	, Bindmølle og Brænderi.
" — Forballum	" — 1 —	, Bindmølle.

Talt 7 G. 3 H. med 99 Indvaanere.

Heraf høre Ottersbøl Bindmølle med Brænderi til Lønder Amt, Lønder Herred (98de Læg), Resten til Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk (27de Læg).

Randerup Sogn.

Af Byen Randerup 2 G. med 17 Indvaanere, hører til Løgumkloster Amts Fogderi Svanstrup (25de Læg).

Brede Sogn.

Af Byen Bredebro Kirke, Degnegaard og Skole.		
" — Brede Præstegaard og 3 H.		
" — Abterp	3 G. 2 H.	
" — Harres	5 — 1 —	, Biskole.
" — Borrig	9 — 7 —	
" — Nørre-Bollum	2 — " —	
hele Byen Trælborg	4 — " —	
" — Kummerlev	4 — " —	
" — Storbe	2 — " —	
" — Svanstrup	2 — " —	

Talt 32 G. 14 H. med 297 Indvaanere.

Heraf høre 3 H. i Byen Brede til Lønder Amt, Lønder Herred (91de Læg). Resten hører til Løgumkloster Amts Fogderi Svanstrup (21de, 22de, 23de og 25de Læg). Hele Sognet hører i geistlig Henseende til Slesvig Stift, Lønder Provsti.

Bisby Sogn.

Af Byen Gjerup 4 H. med 25 Indvaanere, hører til Lønder Amt, Lønder Herred (87de Læg).

Daler Sogn.

Af Byen Daler	5 G. 8 H.
" — Østerby	2 — 3 —
" — Gjerup	2 — 2 —

Talt 9 G. 13 H. med 132 Indvaanere.

Heraf høre 1 G. og 3 H. i Byen Daler til Løgumkloster Amts Fogderi Abild (20de Læg). Resten hører til Lønder Amt, Lønder Herred (87de og 100de Læg).

Mægeltønder Sogn.

Af Byen Vønderby	4 G. 9 H.	
" — Nørtofte	" — 3 —	
" — Tohale	1 — 4 —	
" — Stokkebro	" — 1 —	, Kro.

Talt 5 G. 17 H. med 103 Indvaanere,

hører til Lønder Amt, Lønder Herred (87de og 100de Læg).

Slogs Herred

med det adelige Gods Stoltelund,

det nordøstligste i Tønder Amt, omgives af Tønder Herred, Bøgumkloster, Abenraa og Flensborg Amter samt Rjær Herred. Herredets Fladeindhold er c. 6 □ Mil. Det omfatter Bylberup, Tinglev, Burskal og Ravsted Sogne, samt Størstedelen af Høisted og Hofstrup Sogne. Herredet er aldeles blottet for Skov; Lyngstrækninger og Hebesmoser ere spredte over hele Herredet; Engstrækninger om de talrige Vandløb; Jorderne ere i det Hele taget af en let sandmuldet, sandet og skarpsandet Bestaffenhed. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 c. 6500. I Aaret 1859 havde Herredet 19 Jordbrug større end en Heelgaard, 6 Præstegaarde, 76 Heelgaarde, 75 $\frac{3}{4}$ G., 121 $\frac{1}{2}$ G., 108 $\frac{1}{4}$ G. og 67 endnu mindre Gaarde, samt 342 Huse med Jord og 238 Huse uden Jord, hvori er indbefattet nogle til Bøgumkloster Amt hørende Eiendomme, der dog med Hensyn til Thingpligtighed høre til dette Herred. Det i Herredet beliggende adelige Gods Stoltelund hører til det 2det Angler adelige Godsdistrikt.

Slogs Herred kaldes i Baldemars Jordebog „Doctorphart“ efter Byen Doctorp, nu Ravtrup, hvilken senere er bentagt under Nye Sogn i Lundtoft Herred, Abenraa Amt; det nuværende Navn for Herredet forekommer dog allerede tidligere i et Brev fra Biskop Baldemar af Slesvig til Indvaanerne af „Storherret“.

Hofstrup Sogn omgivet af Høisted, Burskal og Ubbjerg Sogne samt af Tønder Landsogn. Kirken midt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. o. n. o. for Tønder og $5\frac{1}{4}$ M. n. v. for Flensborg. Arealen, c. 5746 Tdr. Land, er temmeligt høitliggende i den sydlige Deel, ved Bjerne Rørkjær og Jesing, med jævnt Afald mod Nordost og brattere mod Syd og Vest. Jordsmonnet er ved de nævnte Bjer ligesom ogsaa ved Solviggaard af god leermuldet Bestaffenhed, i den øvrige Deel sandmuldet; med Ost findes lidt Hebe. Vidaaen med dens Tilløb Hvirlaa og Grønaa gjennemløbe Sognet, den Arm af Sønderaa, der løber til Vidaa, gjør Grændsen mod Syd; alle disse Aaløb flyde gennem gode Enge, der ved Aernes Opstemning kunne sættes under Vand. Tønder-Flensborg Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Hofstrup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Jesing med Skole og Kro, Rørkjær med Skole og 2 Kroer, Solberup med Skole og Kro; Tidsholm kaldes 1 G. og 2 H.; endvidere de større Gaarde Solviggaard og Store-Tønbe; Solvig Vandmølle; Coloniststedet Julianeberg. En udflyttet Gaard kaldes Bimpel. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 27 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 6 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 40 H. med Jord og 109 H. uden Jord og 1 Vandmølle.

Indvaanere: 1148. Jordbrug er Hovederhvervet. Lidt Knapmageri og Knipleri drives.

Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Lønder) (herfra undtages dog Solvig Vandmølle og 3 Huse*), der hører under Lønder Herred), Lønder Amtstuedistrict (Lønder), Lønder Hunsfogeddistrict (Lønder) og Lønder Pphysicadistrict (Lønder). Danner Amtets 66de, 67de, 68de og 69de Lægd og indbefatter Dele af 91de og 99de Lægd (Solvig og Røgsbøl). Sognet danner et Sognesogeddistrict, hvorfra undtages de til Solvig og Røgsbøl Communer hørende, der fortære under de respective Communesoged; c. 400 Dagfllet af de mod Sydbest i Sognet liggende Markenge danne en Digecommune og høre under Dige- haandet. Kirken vedligeholdes af Sognet, den eier en Capital af 480 Rd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2300 Rd. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd.; ved Testament af 29de Decbr. 1834 har Gårdsmand Tost i Rørkjær legeret til Høstrup Sogn 4000 Rd., til Solvig Commune 4000 Rd. og til Sognets Skolevæsen 640 Rd. Sognet har en Fattiggaard paa c. 50 Dagfllet Land; endeel Fattige have her til deres Underhold og hjælpe til ved Gaardens Drist.

I Jæfning er en Sparekasse for Dmægner, hvori ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Conto indstod 36,930 Rd.

Kirken, der alt nævnes 1198, var i den katolske Tid indviet Apostelen Jacobus minor. Den er bygget af Muursteen med iblandet Luf paa en Kampsteens Sokkel; rund Chorafslutning, Rundbuen ogsaa forøvrigt fremtrædende i Bygningen, fladt Loft; gammel Altertafle uden Kunstværk af Billedskjæretarbejde foreskillende Maria med Jesusbarnet samt de 12 Apostle; to store Malerier med Indskrifter foreskillende tvende Præster i Høstrup, Paulus Claudius († 1665) og Johannes Mauritius, hans Svigersøn og Efterfølger († 1695); series pastorum, ligesom og Fortegnelse over Provsterne i Lønder Provsti fra Reformationen til 1787; under Gulvet Begravelser for Eiere af Store-Lønde og Solvig og for Præsterne, hvilte Begravelser i 1862 ere bleone udfyldte; siden 1830 Orgel; lavt Laarn, forhen med Spiir, hvilket er ødelagt ved Lynild.

Høstrup stredes i ældre Tid Hørstorp. Ved Byen Rørkjær var i forrige Aarhundrede en meget besøgt Sundhedsbrønd; „Vandet brugtes især med Nytte i hidsige Febre“ (D. Atl.).

I Høstrup Sogn forekommer i Slutningen af det 15de Aarhundrede Gødsset Lønde som tilhørende Eggert Gørhø eller Gjordsen (1481). Solvig var en adelig Gaard; 1362 nævnes som Eiere Partvig og Wulf af Solvig, 1390 Peder Eriksen; i det 15de Aarhundrede tilhørte den Familien Gjordsen, i det 16de og 17de Familien Rankau, derpaa de holsten-gottorpse Hertuger. Dette Gøds tilligemed Røgsbøl og Søndergaard, begge i Emmerlev Sogn, blev ved Slutningen af det 17de Aarhundrede overladt til Arvingerne efter Statholderen Frederik v. Ahlefeldt til Erstatning for de betydelige Forstud, denne havde ydet det gottorpse Huus. Ahlefeldts Søn Frederik fik Solvig paa sin Part og solgte det 1693 for 44,000 Rd. Species til Gødssets Bønder; disse solgte atter faa Aar efter Hovedgaarden til Regjeringen, der 1768 overlod Hovedparcellen som Arveforpagtning til Georg Duzen, hvis Familie endnu har den i Besiddelse. Adelvad eller Solvig Kro i Høisted Sogn afføndredes fra Solvig 1791 og er ligeledes en Arveforpagtning, der besiddes af en Sidelinie af den oudfenske Familie. Gaarden hørte i ældre Tid til Høisted Sogn.

Kæstegødsjet til det forhenværende adelige Gøds Solvig ligger adspredt i dette og flere af de omliggende Sogne; det danner en egen Commune, den saakaldte Solvig Commune, ligesom Røgsbøl Commune, der er omhandlet under Emmerlev Sogn (see dette).

I de kongelige saakaldte Elhjemle Enge syd for Rørkjær ligger den saakaldte Elhjelindvold, en sandt Baste, hvor der efter Sagnet har ligget en Borg. Muurgruus, Pæle og Grave desyrfte Rigtigheden heraf. Der findes ogsaa Spor af den broslagte Wei, der har ført fra Rørkjær derhen.

*) Estrup, Rjærborg og Fredensbjerg.

Høisted (Høist) Sogn omgivet af Løgumkloster, Bøsted, Ravsted, Pjlderup, Høstrup og Abild Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1³/₄ M. n. o. for Tønder og 3¹/₄ M. v. s. v. for Aabenraa. Arealct c. 9201 Tdr. Land, er fladt med bethdelige Hebe- og Mosestrækninger, hvoraf især fremhæves den store Alslev Mose i den nordvestlige Deel; Jordsmønnet er i det Hele taget af sandet og sandmuldet Bestaffenhed. Arnaa giennemløber Sognet i sydvestlig Retning; Hvirlaa danner den sydøstlige Grændse. Tønder-Haderslev Landevei (Vivei af 1ste Klasse) gaar midt igjennem Sognet.

3 Sognet: Bjerne Øster-Høisted med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Holm med 2 større Bøndergaarde hver paa 1¹/₂ Plov, Søvang, Vester-Høisted med Delsgaard, Alslev med Skole og 2 ubfhyttede Kroer Korsveikro og Alslev Kro, Bøggvad med Adelvad, hvori 2 større Bøndergaarde hver paa 1¹/₂ Plov; de saakaldte Abøllinger, nemlig Lundsagaarde 2 G., Store-Svinborg 2 G.; Vittegaard 1 G., Træholm 2 H., Lille-Svinborg 2 H., Middelborg 1 H., Kleinberg 1 H., Ellehuus 1 G., Mosebøl 1 G., Vedbæk 1 G., Alslevraa 3 G., Nørre- og Sønder-Budsholm 2 G. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Bøndergaarde, 17 Heelgaarde, 11³/₄ G., 19¹/₂ G. og 16¹/₄ G. samt 35 H. med Jord og 29 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 21 G. og 23 H. Indbaanere: 868. Landbrug er Hovederhvervet. Knipleriet er kun libet og derhos i Aftagende.

Administrationsforholdene ere meget indviklede i dette Sogn, idet til Løgumkloster Amts Fogderi Alslev høre Bjerne Alslev med Alslevraa, Vester-Høisted og noget af Bjerne Øster-Høisted, og til Fogderiet Ravsted høre Nørre- og Sønder-Budsholm og Alslev over Naen, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrikt, Løgumkloster Amts 32te, 33te, 34te, 35te og 36te Lægd; men af de anførte Bjer ere Alslev med Alslevraa og Vester-Høisted thingpligtige til Løgumkloster Birk (hvorfor de ogsaa regnes til Birket, see foran S. 97), hvorimod den øvrige Deel er thingpligtig til Slogs Herred. Til Tønder og Høier Herreds Jurisdiction høre de anførte saakaldte Abøllinger. Den øvrige Deel af Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder). Enkelte Steder i Sognet høre til Solvig Commune. Alt til Tønder Amt hørende fortører under Tønder Amtstuedistrikt (Tønder), Tønder Huusfogeddistrikt (Tønder) og hele Sognet til Tønder Physicadistrikt (Tønder); danner Tønder Amts 70de og 71de Lægd og indbefatter en Deel af 91de Lægd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1100 Rd.

Kirken er bygget af Muursteen og har Svælvinger og Taarn; Rundbuen er fremherskende i Kirkens Bygningsform; Altertavle af gammelt Træsnit. En Christusfigur, der forefindes i Kirken, skal ikke være uden Kunstværk.

Høisted Sogn var indtil 1506 Anner til Høstrup Sogn. Kirkebyen kaldes Øster-Høisted (i ældre Tid Høret, Høstætpe) i Modsatning til den lille By Vester-Høisted i samme Sogn. Imellem Høisted og Alslev laae forhen Byen Baklund indtil 1503, da den blev neblagt. Arndrup i Vedsted Sogn og Gaarden Solvig i Høstrup Sogn have tidligere hørt til Høisted. I Vester-Høisted, hvor der ogsaa henimod Draved-Stov findes Spor af en Borgplads, har der været adelige Besiddelser.

Den lærde Præst ved Baisenshuset i Kjøbenhavn, Prof. Enevold Ewald, Digtterens Fader, er 1696 født i Høisted, hvor hans Fader var Præst.

Næstved Sogn omgivet af Høstved, Best, Hellevad, Hjortkær, Bjolderup og Bylderup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Tønder og 2 $\frac{1}{2}$ M. v. f. v. for Nabenraa. Areal, c. 9328 Tdr. Land, er temmelig fladt med bethdelige Hedestrækninger, især i den sydvestlige Deel, og ret gode Enge og Moser; Jordsmønnet er af sandet men dog temmelig frugtbar Bestaffenhed. Hvirvlaa gennemløber Sognet i sydvestlig Retning; et mindre Vandløb er Lundbækken; mod Nordvest danner Arnaa paa en Strækning Grændsen. Flensborg-Løgumkloster Vandvei (Vibei af 1ste Klasse) passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Næstved med Kirke, Præstegaard, Skole og 3 Kroer, Fogdrup med Skole og Kro, Høstved med Skole, Korup med Skole, Hynning, Hessel og Hornse; endvidere Stormsgaarde 2 G., Høgsholt 2 G., Store-Knivsig 2 G., Lille-Knivsig 2 G. og Hynningholm 2 G. Salt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 29 $\frac{3}{4}$ G., 24 $\frac{1}{2}$ G. og 13 $\frac{1}{4}$ G. samt 33 G. med Jord og 21 G. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 13 G.

Indvaanere: 976. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphysicadistrict (Tønder). Danner Tønder Amts 72de, 73de og 74de Lægd. Den største Deel af Byerne Korup og Hessel, Knivsig og nogle Steder i Byen Næstved høre under Løgumkloster Amts Fogderi Næstved, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, men med Thingpligtighed til Slogs Herred; danner Løgumkloster Amts 38te og hører til 39te Lægd. Enkelte Steder i Byerne Næstved og Fogdrup høre til det adelige Guds Søgaard, med Thingpligtighed til Lundtofte Herred, Skatterne indbetales til Gudsinspectoratet for Søgaard og Aretost Gøbser; de danne det 2det Angler adelige Gøbdistricts 46de Lægd. Kirken eier en Capital paa 3283 Rd. og har desforuden en fast aarlig Indtægt af 107 Rd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1850 Rd.

Kirken, der er bygget af Muursteen, er hvælvet, den spidse Bue fremherskende i Bygningsformen; aflumpet Taarn; Altartavle af Billedskærerarbejde, i Midten Treenheden, paa Siderne St. Maria og St. Laurentius.

Johannes Zoega fødtes 7de October 1742 i Næstved, hvor hans Fader Poul Christian Zoega dengang var Præst (see foran).

Burkal Sogn omgivet af Hoftrup, Høstved, Bylderup, Tinglev, Medelby, Ladelund, Sønder-Løgum og Udbjerg Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1 $\frac{3}{4}$ M. ø. for Tønder og 3 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Flensborg. Areal, c. 15,897 Tdr. Land, er temmelig fladt og i den vestlige Deel lavtliggende, med bethdelige Hede- og Kærstrækninger, især i den sydlig Deel; Jordsmønnet, der i den vestlige Deel er af sandmuldet Bestaffenhed, er i den østlige Deel mere sandet og mager. Sognet gennemstrømmes af forskjellige af Vidaaens Løb, nemlig Hvirvlaa, der danner Grændsen mod Nord, Slogsa, Grønaa og Sønderaa (ogsaa kaldet Hyndevad-Møllestrøm); disse Vandløb flyde tildeels gennem gode Enge. Tønder-Flensborg og Tønder-Nabenraa Landeveie passerer Sognet.

3 Sognet: Burfal Kirke, eenligt beliggende $\frac{1}{6}$ M. n. for Burfal By ved Tønder-Flensborg og Tønder-Nabenraa Landeveies Forening, Bjerne Burfal med Præstegaard, Skole, den større Vønbegaard Vester-gaard og de 2 udslttede Kroer Sarborg (Vredsamlingssted) og Skovhuus, Kends med Skole, 2 Kroer, 1 Klædefabrik, 1 Dampbrænderi og 2 større Vøndergaarde, Store-Fyndevad med Skole, Kro og en Vand- og Stampemølle, Lille-Fyndevad, Stade, Lydersholm (paa Gfsts. K. Ehrsholm) med Skole og den udslttede Veierskro, Nold med Skole, Stemild, Lund med Skole og Kro, Bov (Vester-Bov) med Kro; endvidere Stamparcellen af Gaarden Grøngaard med 269 Skattetønder, de større Vøndergaarde Braagaard og Pebersmark. Særskilt benævnte Steber ere Nabøl 2 G., Tøpøst 2 G., Rvørnholt 1 G. og 2 H., Blomsgaard 1 G., Bovskov 1 G., Reisholm, Flydsholm, Lønsholm, Østerholm og Lille-Tønde Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 større Gaarde, 23 Høelgaarde, 7 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 31 $\frac{1}{4}$ G. og 30 endnu mindre Gaarde samt 125 H. med Jord og 43 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 25 G. og 42 H.

Indvaanere: 1884. Landbrug er Hovederhvervet. Klædefabrikken i Kends beskæftigede i 1861 15 Mennesker og producerede 760 Alen Klæde og 14,000 Alen Vulkum.

Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphicalidistrict (Tønder). Danner Amtets 81de, 82de, 83de og 84de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Kirken eier en Capital paa 10,000 Rd. Præstetaldet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2500 Rd.

Kirken, opført af Muursteen, har Apss og tilhører Kunbuetiden; havde tidligere et høit Taarn, men dette afbrændte ved Lynild 1783, nu kun et lidet Træspit; Choret er hvælvet, Stibet har fladt Loft; Altertavle med Træsnit forestillende Tidesseshistorien.

Sognets Navn skrives i D. Atl. (og Schröders Topographi) Burfal. Ved Nold har forudm ligget en Herregaard, hvis sidste Eier Tyge Nold nævnes i Kæmpeviserne; i det 14de Aarhundrede eiedes den af Peder Ebbeson „de Rylle.“ Der findes endnu Ruiner af Gaarden.

Grøngaard (Grünhof, Gronenhagen) var en fyrstelig Gaard, som blev opført 1574 af Hertug Hans den Ældre, men nedlagdes og udparcelleredes 1775.

Lydersholm er opkommet ved Delingen af en Gaard af samme Navn; allerede 1287 havde Løgum-Kloster her en Vandmølle, Jorder og Fiske damme; disse Eiendomme bortbyttedes 1503 til Hertug Frederik.

Dagsaa Braagaard var i det 15de Aarhundrede en Herregaard, der eiedes af Erik Sture 1409, og 1490 af Ditlev v. d. Wisch; den blev overladt Løgum-Kloster, men blev senere som Volsgaard forbundet med Pastrupgaard i Bylderup Sogn.

Hvor Landeveien fører forbi Burfal Kirke, er af Slogs Herred reist et Monument til Minde om Kong Frederik VI.'s Tilbagekomst fra de ved Vandhøden hærjede Egne i Aaret 1825.

Linglev Sogn omgivet af Burfal, Bylderup, Bjolderup, Uge, Kliple, Holtøl, Bov og Medelby Sogne. Kirken nordøstligt i Sognet, 3 M. ø. for Tønder og 2 M. s. v. for Nabenraa. Areal, c. 13,492 Tdr. Land, er høitliggende, bølgefornigt med toppe og Dyngbakker i den nordlige Halvdel, men derimod temmelig fladt i den sydlige, der næsten ganste bestaaer af en vidtstrakt Hebe- og Kjærstrækning; dog findes her ogsaa

endeel Hebe og Mose i den nordlige Deel, hvoriblandt endeel af den forøvrigt i Bjolderup Sogn liggende store Udvemose indtager en betydelig Strækning; Jordsmonnet er af mager, sandet og skarpsandet Bestaffenhed, ofte med Ahlunderlag. De tvende Tinglev Søer, der høre til de adelige Gudsfer Søgaaard og Aretoft, ere af den nuværende Besidder udtørrede i de sidste Aar og forvandlede til gode Enge, der have megen Betydning i denne magre Egn. Grønnaa, der optager Terkelsbøl, og Geilaa, der optager Bjerndrupaa og flere mindre Aaløb, gennemstrømme Sognet i vestlig Retning. Tønder-Flensborg og Flensborg-Løgumkloster Landeveie (resp. mindre Landeveie og Dibe af 1ste Klasse) passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Tinglev med Kirke, Præstegaard, Skole og 3 Kroer, Broderup med Skole, Egebæk, Krarlund med Skole og Kro (Brevsamlingssted), Gaardeby med Kro, Terkelsbøl med Skole og 2 Kroer, Bippel, Veistrup med Skole og Kro, Colonistbyen Sophiendal med Skole; endvidere Stamparcellen af den ubparcellerede adelige Gaard Stoltelund; særskilt benævnte Steber ere Bisgaard 2 G., Klokkehuus, Lundbæk, Skjelbæk, Dybbølgaard, Gerrebæk Kro og Rødebæk Kro. Falt i Sognet Præstegaarden, Stoltelundgaard, 8 $\frac{3}{4}$ G., 36 $\frac{1}{2}$ G., 32 $\frac{1}{4}$ G. og 21 endnu mindre Gaarde samt 73 H. med Jord og 19 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 41 G. og 31 H.

Indvaanere: 1301. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Tønder Amt, Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Pphysicatdistrict (Tønder); Tønder Amts 78de, 79de og 80de Lægd. Byen Bippel hører under Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted, men med Thingpligtighed til Slogs Herred, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, og hører til Amtets 39te Lægd. Til det adelige Guds Stoltelund med Skatters Indbetaling til Gudsinspecturen, men med Thingpligtighed til Slogs Herred hører Stoltelund med Klokkehuus og øvrige Parceller samt Bjerne Bistrup og Gaardeby. Til de adelige Gudsfer Søgaaard og Aretoft i Lundtoft Herred under Abenraa Amt høre de 2 Bisgaard og 3 Gaarde Terkelsbøl; Skatterne indbetales til Gudsinspecturen. Disse til adelige Gudsfer hørende Gaarde danne det 2det Angler adelige Gudsdistricts 31te, 32te og 34te samt 44de Lægd. Kirken eier en Capital paa 986 Rd. og har desuden en aarlig Indtægt af 60 Rd. Præstekalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1560 Rd. Sognet eier et Legat paa 106 Rd., hvoraf Renten fordeles af Præsten til Huusarme.

Tinglev Kirke, 120 Fod lang, er opført af Ramesteen med rund Chorafflutning og tilhører Rundbueperioden. Taarn af Muursteen, paa dette et 135 Fod høit, gennembrudt Spiit, hvorfra 22 Kirker tælles; særdeles smukt flaaen Prædikestol; series pastoram. Kun Choret er hvælvet; Kirken selv har fladt Loft. Det ældre Taarn afbrændte ved Lynild 1783; det nuværende er opført 1810.

Stoltelund Gods, som indtil 1725 hørte til Søgaaard (Riplev Sogn, Abenraa Amt) under Familien Ahleseldt, blev 1741 af Statsraabinde Grund stænket til en af hende opretter Stiftelse for Præsteenter i Bredsted. Godsset er parcelleret 1786; efter Statshaandbogen for 1862 har det 407 Indvaanere, Taxationsværdi 74,105 Rd.

I dette Sogn findes en ældgammel Jordvold, der har Retning i Nord og Syd med en foranliggende Grav mod Vst henimod Tinglev Sø. Den kaldes Olmersdige eller Ollemesvold, ogsaa, sandsynligviis for at betegne dens Ælde, „Folger Danstes Dige.“ Naar Nicolaus Duxen antager, at den er „opført af de til England dragende Angler til Bærn for de Tilbageblivende mod Danste og Friser“, da vises det Urigtige i denne Hypothese ved Beliggenheden af Graven, der da maatte have været mod Vest. Heelt op igjennem Jylland findes paa forskjellige Steder saadanne Volde og det væsentlig i nordsydlig Retning (see Stat.-topogr. Bestr. af Kongeriget Danmark II. om „Kammedige“ i Ramme Sogn, S. 742, om „Fandens Dige“ i Skast Sogn S. 771, om „Margrethedige“ i Vster-Nykirke Sogn S. 886, om „Træl-dige“ i Leirskov Sogn S. 998); man tør vistnok antage, at disse ere Rinder fra en Periode, hvor tvende Jollekammer, den ene mod Vst, den anden mod Vest paa Halsøen, havde fort Rampe mod hinanden. En Undersøgelse, som Hs. Majestæt Kongen i 1861 lod foretage af nogle af de omkring Kammedige liggende Gravhøje, henviser ved de deri fundne Oldtager fornemmelig til Stenalderen. Sognet, som nu er skovløst, har i gamle Dage havt store Støde, hvoraf efter D. Atl. Tømmeret i Kirken skal være taget.

I Byen Tinglev er Historikeren og Oldtandskeren Nicolaus Duxen født 1752.

Bylderup Sogn omgivet af Høsteb, Ravsted, Bjølberup, Tinglev og Bursal Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 2¹/₈ M. o. n. o. for Tønder og 3 M. s. v. for Aabenraa. Areal, c. 8017 Tdr. Land, er høitliggende og fladt sftaaende mod Vest med endeel Hebe, der ikke er meget tjenlig til Opdyrkning; Jordsmønnen er af sandmuldet og mager sandet Bestaaffenhed med Underlag af rød Sand og ofte Ahl, der dog ligger saa dybt, at den ikke sftader Vegetationen. Grønaa gjen-neløber Sognet i vestlig Retning og optager paa sin høire Bred Tærkels-bølaa og Slogsa, hvilken sidste dannes af Sottrupbæk og Lund-bæk; Nordvestgrænsen dannes af Hvirlaa; alle disse Aaløb flyde gennem smalle men gobe Engstrækninger. Tønder-Aabenraa og Flens-borg-Løgumkloster Landeveie (resp. mindre Landeveie og Biveie af 1ste Klasse) passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Bylberup med Kirke, Skole, 2 Kroer, i den ene Slogs Herreds Thingstue, og en større Bøndegaard, Lændemark med Præstegaard og Kro, Sottrup, Bredvad med Skole og Kro, Duborg, Fredstrup, Hastrup med Kro og en større Bøndegaard samt Cancelligodset Hastrupgaard; endvidere Hedsgaard, større Bøndegaard med Dampbrænderi (det øvrige af Bjen Heds, bestaaende af smaa Parcelstøder, er nu udskyttet) Sollingbraa 2 G., 1 H. og 1 Vandmølle, Karlsbraa 1 G. og 1 H., Nymølle 1 G. og 1 H. Ialt i Sognet Præstegaarden, Cancelligodset Hastrupgaard, 3 større Bøndegaarde, 2 Heelgaarde, 14 ³/₄G., 22 ¹/₂G., 16 ¹/₄G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 51 H. med Jord og 26 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 18 G. og 25 H.

Indvaanere: 911. Landbrug er Høvederhvervet. Blandt Huus-sidsgjensstande forfærdiges endeel Multum, der affættes til Vstkytten.

Sognet hører for Størstedelen under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Tønder Physicatdistrict (Tønder), og udgjør Amtens 75de, 76de og 77de Læg samt 65de Læg (Hastrupgaard). Til Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted høre nogle Støder i Bjerne Bylberup, Lændemark, Bredvad og Sottrup, Løgumkloster Amtstuedistrict og Huusfoged-district, men med Thingpligtighed til Slogs Herred; de høre til Løgum-kloster Amts 40de Læg. Til de adelige Godser Søgaard og Aaretoft

i Aabenraa Amt, Lundtoft Herred, hører 1 Gaard i Byen Sottrup, Skatterne indbetales til Godsinspectoratet, hører til 2det Angler adelig Godsdistricts 46de Læg. Præstetaldet er Valgkald. Rådets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1550 Rb.

Bylderup Kirke var uidentvisl Herredets Hovedkirke; den var helliget „Vor Frue“; fladt Loft i Skibet, hvælvet i Choret; Taarn med Gavtag iftedetfor det 1689 af Pynilden ødelagte, der havde Spir; de runde Buer, der findes paa en Deel af den udvendige Gesims, betegne Kirkens høie Vælde; aaben Begravelse for Pastrupsgaard, ovenover denne et Maleri forestillende Herredsfogden Nis Hensen (+ 1616), (en Sønneson af efternavnte Nis Henriksen) med Hustru og 12 Born, ved Siden deraf deres Slægtregister.

Karløvraa var allerede i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede en adelig Gaard, som hvis Eier da nævnes en Ridder „Lago de Karlsvraah“; i det 15de Aarhundrede tilhørte den Familien Rankau, som folgte den til Hertug Frederik (senere Kong Frederik I). Den udgjorde derefter et Fogderi, som hørte til Amtet Maartjær, og kom ved dette Amts Ophævelse 1777 til Slogs Herred.

Blandt Pastrupsgaards Eiere mærkes Herredsfogden Nis Henriksen, som 1524 talte Frederik I.'s Sag paa Urnehoved-Thing, men kun med Livsfare undkom fra Thinget; til Besønning blev Gaarden privilegeret. Hans Koste, ajennemboret af Pile, hvormed Bønderne besjøde ham, hang i Bylderup Kirke indtil henimod Slutningen af forrige Aarhundrede. Siden 1754 tilhører Pastrupsgaard Familien Sønnighen.

Kjør Herred

med de indenfor Herredets Grændse liggende 8 adelige Godser,

det sydostligste i Tønder Amt, omgives af Slogs, Tønder, Biding og Bøking Herreder samt af Hønsborg og Drebsted Amter. Herredets Fladeindhold er c. 7 □ Mil. Det omfatter Læk, Karlum, Medelby, Labelund, Sønder-Løgum, Humtrup, Brarup, Klægsbøl, Enge og Stebsand Sogne, samt endeel af Nørre-Halsted og Balsbøl Sogne. Herredets største Deel tilhører Hebestetternes Terrain, der her, som Navnet antyder, er gjennemdraget af talrige Kjør; mod Vest slutte sig hertil betydelige Marskstrækninger, saaledes mod Nordvest „Kjørherreds Gammel Gudsfog“, 2250 Dagslet (indbunden tilligemed Høier Marst og Møgel-tønder Marst, da i Aaret 1555 et Dige lagdes fra Høier over Rubbøl og Lagan til Grelsbøl); mod Vest Klægsbøl Rog (1316 Dagslet), mod Sydvest Snattebøl Rog og Enge Rog. Desuden hører herhen en Deel af Gudsfog (Kjørherreds Gudsfog, 3593 Dagslet). Skov mangler Herredet næsten aldeles. Kun i Sognene Medelby og Labelund ere Eiendommene sluttede Steber, hvorimod saadanne ikke findes i den øvrige Deel af Herredet paa Grund af den der gjældende fuldstændige Udnyttningefrihed. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 c. 11,300. Eiendommenes Antal og Størrelse anføres efter en Klassifikation, som for Aaret 1859 er foretaget af vedkommende locale Embedsmænd i Forhold til Eiendommene i de tilgrændsende Districter, hvor en fast Gaardinddeling findes. Ifølge denne Klassifica-

tion fandtes i Herredet 17 Jordbrug større end en Heelgaard, 11 Præstegaarde, 41 Heelgaarde, 43 $\frac{3}{4}$ G., 116 $\frac{1}{2}$ G., 175 $\frac{1}{4}$ G. og 268 endnu mindre Gaarde, samt 733 Huse med Jord og 279 Huse uden Jord. De i Herredet beliggende 8 adelige Godser høre til det 2det Angler adelige Godsdistrikt. Ved § 2 af Patent 31te Marts 1860 er anordnet Anleggelsen af den fortiden i Arbejde satte Chaussée „fra Tønder i Retning af Klægsbøl, Lindholm og Stedefand gennem Bredsted ned til Husum Chaussée“. Denne Chaussée gaaer for Kjær Herreds Vedkommende til Sønder-Løgum, derfra over Brarup til Klægsbøl og (efterat være ført gennem Bøling Herred, Lindholm Sogn) gennem Stedefand og Enge Sogne.

Læk Sogn omgivet af Klægsbøl, Rarlum, Radelund, Mebelby, Nørre-Halsted, Enge, Stedefand og Lindholm Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Tønder og 4 M. v. for Flensberg. Areal, c. 15,900 Tdr. Land, er i den nordlige og østlige Deel fladt, men i den sydlige og vestlige Deel høitliggende og bakket, idet Langbjerget strækker sig ind over denne Deel af Sognet med temmelig brat Afslab mod Lækaa og den flade, lavtliggende Marst, hvoraf en Strækning findes i Sognets vestligste Deel (Snattebøl Kro). Betydelige Hebestrækninger findes i Sognet, og Jordsmonnet er, med Undtagelse af den nævnte Marststrækning, af sandet og sandmuldet Bestaffenhed. 3 smaae Stoppartier (de eneste i Herredet) findes ved Fresenhavn, Høgelund og Gaarde. Lækaa gennemløber Sognet fra Ost til Vest med gode Enge paa begge Sider, og optager flere fra Nord og Syd kommende mindre Vandløb.

I Sognet: Læk By paa den nordlige Side af Lækaa, med Kirke, 2 Præstegaarde, 1 Skole, 1 Apotheke, Postexpedition, Fattighuus, 12 Kroer, 2 Vindmøller, Ølbryggeri, Brændeviinsbrænderi, Farveri, alleslags Haandværkere, i Byen boer Herredsfogden og Thingstriveren samt 2 Læger og 2 Advocater; Byen har en Sparekasse; Markeder holdes i 3 Dage i Begyndelsen af October og Mandagen før Christi Himmelfartsdag med Kram, Kvæg og Trævarer, og desuden er der hver Tirsdag i hele Efteraars- og Foraarsstiden Heste- og Kvægmarked; endvidere Byerne Agdrup med Skole, 4 Kroer og Vindmølle, Øster- og Midt-Snattebøl med Skole, Klintum med en lille Vandmølle og 3 Kroer, hvoraf de 2 ere udflyttede, Stadum med Skole, Vindmølle og 2 Kroer, Spragebøl, Sandager med Skole og Kro og Hølsbøl; de adelige Godser Høgelund, Fresenhavn, Gaarde, Lillehorn med Skole og Kro, og Hølsbøl; efterfølgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere for en stor Deel Parceller af de foransførte adelige Godser: Kallehave, Søvang, Søvangager, Tøtvang, Holbækvad, Nordtoft, Søndergaard, Iversager, Kjølsmark, Bjerg, Skodborg, Brille, Frivilje, Nørre-Jørl, Kronborg, Smørholm, Røkkebal og enkelte Coloniststeder hørende til Colonien Wilhelmensfeld. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 5 adelige Godser, 3 $\frac{3}{4}$ G., 20 $\frac{1}{2}$ G., 43 $\frac{1}{4}$ G. og 48 endnu mindre Gaarde samt 181 H. med Jord og 70 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 68 H.

Indbaanere: 2906 (hvoraf omtrent 1000 i Løf). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet (de adelige Godser særlig ommeldte) hører under Kjøer Herredes Jurisdiction (Løf), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nephøl Physicatdistrict (hele Sognet) (Nephøl), og udgjør Tønder Amts 4de, 5te og 6te Lægd. De fornævnte adelige Godser tilligemed enkelte Steder, der høre til de adelige Godser Kjøerherred og Klægssbøl i Klægssbøl Sogn og Doversked i Ladelund Sogn, høre til det 2det Angler adelige Godsdistrict med Thingpligtighed til Kjøer Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasferere; Godserne udgjøre det 2det Angler Godsdistricts 99de, 100de, 101ste, 105te, 107de, 108de og 110de Lægd. Kirken har en aarlig Indtægt af 170 Rd. Ved Kirken er ansat en 1ste og 2den Compastor; begge disse Præsteskald ere Valgskald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1100 Rd. og 700 Rd. Kirkeproget er blandet.

De adelige Godfers Størrelse og Taxationsværdi samt Indbaanerantal anføres her efter Statshaandbogen for 1862.

Bølsbøl 87 Tdr. Land à 260 □ Roder, 5600 Rd. Taxationsværdi, 13 Indb., Stamgb. 41 Tdr. L. à 260 □ R., solgt 1854 for 13,866 Rd.

Fresenhavn 1564 do. do., 106,440 Rd. do., 360 do., Hvdgb. 485 Dagslet, solgt 1853 for 64,000 Rd.

Gaarde 994 do. do., 50,670 Rd. do., 102 do., Stamgb. 150 Dagslet, solgt 1857 for 25,920 Rd.

Høgelund 262 do. do., 21,840 Rd. do., 23 do., Hvdgb. 263 Tdr. à 260 □ R., solgt 1852 for 38,400 Rd.

Lillehorn 2041 do. do., 191,420 Rd. do., 603 do., Hvdgb. 550 Dagslet, solgt 1861 for 60,000 Rd.

Kirken, sandsynligvis Herredets gamle Hovedkirke, er opført af Kampsteen med Taarn af Muursteen; paa Taarnet Spiir. Kirkens Loft er fladt, kun i den vestlige Ende en Korsbueving; smukt udskaaret Alterblad; gammelt Crucifix med Indskrift: „Betet für die heilige Margrethe“; Granit-Døbefont; Orgel. Kirken kaldes 1359: ecclesia beati Willehadi in Lekky.

Løf (i Baldemar II.'s Jordebog „Ledy“) skal forstum, da Løfaa, medens Røsting og Biding Herreder endnu bestod af Wer, var seilbar, have været en Kjøbing. Rigeoverfor Byen paa den sydlige Side af Aaen laae det gamle Slot Løfhuus. Pladsen paavises endnu og der ere kjendelige Spor af Grave; i endnu levende folks Tid er der fra Pladsen bortkjørt en Mængde Muurbrotter; nu er den dækket med Grønsvær. Endnu 1578 udredede Sonke Petersen ifølge Amtsregistret 12 Mark „don Le Huus.“

Den østlig: Deel af Sognet indtage de adelige Godser Fresenhavn, Gaarde, Høgelund og Lillehorn, hvilke have deres Oprindelse fra den adelige Familie v. d. Bisch, og Bølsbøl, som tilhørte Familien v. Andersen i Klægssbøl, og udparcelteredes 1761. Familien v. d. Bisch er meget gammel og besad i det 15de Aarhundrede flere Rigdomme. Ditlef von der Bisch til Lütgenholm, en Søn af Wulf v. d. Bisch til Rundtoft, faldt Aar 1500 i Ditmarsken. Hans Søn Jürgen v. d. Bisch til Dpenæs († 1633), besad Godset Fresenhagen, hvorfra han alt 1551 udfikste Byen Lillehorn, hvilken han gav sin Gemalinde til Livgebing. Af Jürgen v. d. Bisches Søønner havde Johan Dpenæs og Wulf Fresenhagen med Lillehorn og Ellund. Af Sidknæntes Børn erhvoldt ved Skiftet 1604 Hans Fresenhagen og Johan Lillehorn. Fresenhagen blev ved Familien til 1669, da det kom til Claus v. Ahlesfeldt til Weiting, hvis Søn Johan igjen folgte det til Claus v. Buchwaldt. Senere gik det over til borgerlig Besiddelse. Høgelund var allerede fra Aar 1700 aflagt fra Fresenhagen som Enkesæde og senere fratogt. Gaarde, tidligere en Meieri-gaard fra Fresenhagen, dannet af en efter 1604 neblagt By, afhændedes 1780 fra Hovegaardten.

Sognets ældste Byer Klintum og Stadum eiede forðum Engene og Sandstrækingerne, hvor nu Enge og Stedesand (s. disse Sogne) ligge. Ved Stadum laae en adelig Gaard Stadumgaard, hvis Besiddere i det 15de Aarhundrede var Familien „auf der Heide.“

Karlum Sogn omgivet af Klægsbøl, Brarup, Sønder-Løgum, Ladelund og Løf Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1³/₄ M. s. v. for Tønder og 4 M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 5134 Tdr. Land, er forholdsvis høitliggende (Storhøi), og fladt straanende mod Vest; i den sydlige Deel findes endeel mager Hedeland, og i den nordvestlige den store Karlum-Mose; Jordsmønnet er af sandet og let sandet Bestaaffenhed. Karlumaa gjennemløber Sognets nordlige Deel.

I Sognet: Byerne Karlum med Kirken liggende c. 1000 Alen vest for Byen, Præstegaard, Skole og Kro, Linningsted med Skole og Kro, Læksgaarde med en større Gaard paa 106 Tdr. Land a 260 □ R.; endvidere Gaarden Kemp og de to saakaldte Glaserkroer og et Colonisthuus hørende til Colonien Louisenebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, en større Bondegard, 2 Heelgaarde, 4 ³/₄ G., 10 ¹/₂ G., 9 ¹/₄ G. og 13 endnu mindre Gaarde samt 58 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og c. 50 H.

Indvaanere: 723. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Karlum-Mose affættes en betydelig Deel Løv til Marstegnene.

Sognet hører under Kjøer Herreds Jurisdiction (Løf), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicadistrict (Nybøl); banner Amtets 16de og 17de Lægd. Nogle til de adelige Godser Lillehorn og Klægsbøl hørende Steder ere thingpligtige til Kjøer Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de og 102det Lægd. Hele Sognet udgjør et Sognefogeddistrict. Præstefalbet er et Valgfald. Kalbets Indtægt kan isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, opført af Kampesteen og Muursteen, er uden Taarn, med fladt Loft; Orgel, skænket 1833 af en Gaardmand i Sognet. Paa Kirkegaarden et Klokkehuus.

Sydligt i Sognet paa Præstegaardens Mark findes enkelte Muurbrokker af et forhenværende Capel „Jesu Blütlein“ (Helligblods Capel). Paa „Storhøi“ s. v. for Kirkebyen, paa hvis sydlige Straaning findes mærkelige Besættingslinier, kan man tælle 40 Kirker.

Den betjendte Jurist og Historiker Etatsraad og Professor Andreas Hojer var født 1690 i Karlum, hvor hans Fader var Præst. Medlemmer af Familien Hojer vare i 4 Slægter fra Fader til Søn gjennem 130 Aar, 1617—1747, Præster i Karlum. Stiftsprovst Henrik Georg Clausen var ligeledes en Præsteson fra Karlum, født der 1759.

Den store Skov Brannslund eller Brannsvolt har frakt sig herover Sognet; Trærødderne findes i Karlum-Mose og paa de lyngbegroede Sandbanter med Jordunderlag, fordetimeste omskryede fra N. V. til S. O. og forfullede, som om Skoven var nedbrændt ved Nordvestvind, hvad Sagnet bekræfter. Fyrreerødderne kløves til Vespinde, de saakaldte Karlummer-Lys, der ere meget brugte paa Egnen.

I Egnens mange Gravhøie fandtes ikke sjældent Ligtstifter af smukt hugne Steen, der nu ofte bruges som Vandtruge.

Medelby Sogn omgivet af Løf, Ladelund, Burkal, Linglev, Hanved, Valsbøl og Nørre-Halssted Sogne. Kirken høitliggende i Sognet, 3¹/₄ M. s. v. for Tønder og 2¹/₄ M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 14,711 Tdr. Land, er høitliggende med jævnt Fald mod Vest; de høieste Punkter, hvorfra høves en vid Udfigt, ere Lundtorp (174 Fod) og Stolt-

bjerg. I Sognet har tidligere været endeel Skov, hvoraf endnu findes Resten i Bøgslund=Krat og Jarlund=Eng; nu findes der betydelige Hebestrækninger, især i den nordlige Deel; mod Ost ligger den store Jarlund=Mose, i den sydlige Deel de store Engstrækninger Grolmæng, Medelby=Eng og Østerby=Eng; Jordsmønnen er af sandet og let sandet Veffaffenhed. I dette paa Sviberyggen beliggende Sogn have 3 af Slesvigs større Vandløb deres Udspring, nemlig et af Vibaaens Tilløb, der under Navn af Skjelbæk paa en Strækning danner Grænsen mod Nord, Vækaens forstjellige Rulder (en af dem danner paa en Strækning Vestgrænsen, to andre sydligt ere Langvad og Horsbæk) og endelig en af Scholmaens Arme, der under Navn af Balsbæk danner Grænsen mod Vst. En mindre Vandvei fra Flensborg til Tønder passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Medelby med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Vestby med Skole og Kro, Bøgslund, Jarlund med Skole og Kro, Holt, Østerby med Skole og Kro, Skaflund (Skovlund) med Skole og 2 Kroer; af Byen Balsbøl 2 G. og 2 H.; endvidere Nabro 2 G. og 1 H., Horsbæk 2 G., Strøsand 3 H. med Kro, Bøgethuse 2 G. og 1 H. og endelig nogle paa Heden liggende Colonisthuse hørende til Colonien Friedrichshof. Ialt i Sognet Præstegaarden og c. 300 større og mindre Eienomme, hvoraf omtrent 110 kan henføres til Gaarde og Resten til Huse.

Indvaanere: 1678, hvoraf 53 i Bøgslund, 17 i Balsbøl og 355 i Skaflund. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Jarlund=Mose affættes endeel Tørv og Tørvekul. Ved Nabro et Teglværk.

Sognet hører for Størstedelen under Kjær Herreds Jurisdiction (Væf), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogedbistric (Tønder), Nybøl Physicatbistric (Nybøl); danner Amtets 20de, 21de og 22de Lægd. Sognet udgjør eet Sognefogedbistric. Til Flensborg Amt, Bis Herred, Flensborg Amtstuebistric, men Tønder Huusfogedbistric hører Byen Bøgslund, der hører til Flensborg Amts 12te Lægd. I kirkelig Henseende hører Skaflund til Nørre-Halsted Sogn, Bis Herred, Flensborg Amt, og de 2 Gaarde og 2 Huse i Balsbøl tilligemed den øvrige By til samme Herred og Amt. Kirken eier en Capital paa 293 Rd. og har en aarlig Indtægt af 56 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken er en temmelig lang og smal Bygning; Skibet af utilbugne Steen, Choret af Muursteen, den har et Taarn, for Størstedelen af Kvadersteen, der sees i vidt Omkreds, og fra hvilket man kan tælle 30 Kirker; stadt Loft.

De ældste Navne, man finder for Medelby, „Matfelboi“, „Matbui“, have vistnok deres Oprindelse af Mæde eller Eng.

Bøgslund var forhen en adelig Gaard, som 1584 af Diderik Hønte blev solgt til Flensborg Amt, hvorfor Byen endnu er forbleven under Bis Herred i dette Amt. Ved Strøsand stod i det 15de og 16de Aarhundrede et Capel, som blev nedbrudt ved Reformationen, og hvoraf der endnu, da D. Ail. udkom, fandtes Rubera.

Johannes Callison (Colixtus) var i 50 Aar Præst i Medelby, og døde i Embedet 1618, 80 Aar gammel; han var Fader til den berømte Theolog Georg Calixtus, Professor ved Universitetet i Helmstädt; fra en anden Søn af Johannes Callison nedstammer Familien Callisen.

Om Hans Ranfen af Østerby, der forjog de svenske Dragoner, see Diernapfisk Følketalender, 2den Aargang S. 72.

Ladelund Sogn omgivet af Mebelbh, Læk, Karlum, Sønder-Løgum og Birkal Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 2 M. f. o. for Tønder og 3½ M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 10,068 Tdr. Land, er høitliggende med Vestfraaningens flade Bakkestrøg mod Marsten; de høieste Punkter ere Ladelund-Bjerg og Bramstedhøi; i Sognets nordlige Deel fremtræde disse Bakkestrøg i golde Sandbanker, kun sparsomt bevoxede med Lyng; i den sydlige og østlige Deel findes betydelige Eng- og Mosestrøg; Jordsmønnet er af skarpsandet, sandet og sandmulbet Bestaffenhed. Karlumaa udspringer i Sognets sydlige Deel; en Arm af Læfaa danner Østgrændsen, og et af Vibaaens Tilløb danner under Navn af Lillestrøm Nordgrændsen.

I Sognet: Byerne Ladelund med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 større Bøndergaarde og 2 Kroer, Vestre med Skole, 2 større Bøndergaarde og 2 Kroer, Bramsted med Skole, Boversted med Biskole, (opstaaet ved Udparcelleringen af det adelige Gods af samme Navn); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Bramstedlund, Klint, Kongsgaard, Værbækgaard, Hebegaard, Bækhuus, Ladelund Mølle, 2 Vinmøller, og enkelte Colonisthuse hørende til Kolonien Wilhelminensfeld. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Bøndergaarde, 3 Heelgaarde, 5 ¾ G., 30 ½ G., 5 ¼ G. og 21 endnu mindre Gaarde samt 58 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 19 G. og 13 H.

Indvaanere: 980. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet produceres endeel Løv, der fornemmelig afsættes til Marstegnene.

Sognet hører for Størstedelen til Rjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogebdistric (Tønder) og Njhbøl Physicatbistric (Njhbøl); danner Tønder Amts 18de og 19de Lægd og ubgjør et Segnefogebdistric. Til det adelige Gods Boversted hører Byen Boversted; til det adelige Gods Lillehorn i Læk Sogn høre 4 Steder i Byen Vestre, Thingpligtighed til Rjær Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 107de og 99de Lægd. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kan isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1500 Rd. Fattigvæsenet eier flere Legater til et Beløb af 1233 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, er uden Taarn og Hvalvinger; Klokketuus paa Kirkegaarden. Den skal vare bygget 1401; tidligere var her et Capel, Anner til Karlum.

Det adelige Gods Boversted, der bestaaer af Byen Boversted i dette Sogn og Søvang i Læk Sogn, har isølge Statshaanbboegen for 1862 et Areal af 642 Tdr. Land a 260 □ R. med 27,840 Rd. Taxationsvardi og 89 Indvaanere. 1608 nævnes Arvingerne efter Anders Andersen (von Andersen) som Eiere af Boversted; derefter fem Godset i Føring med Klagebøl (see dette) til Rangauerne og senere til Ablefelderne. Godset er udparcelleret, og Beboerne eie deres Steder; til Stamparcellen beliggende i Boversted By hører efter Schröder 185 Dagstet Land.

Sønder-Løgum Sogn omgivet af Udbjerg, Birkal, Ladelund, Brarup og Humtrup Sogne. Kirken, sydligt i Sognet, 1 M. f. f. o. for Tønder og 4½ M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 5933 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige og østlige Deel af golde, mod Øst med sparsomt Lyng bevoxede Sandbanker, der have Fald mod Nordvest, hvor de efterhaanden gaae over til lavtliggende sibe Eng-, Rjær- og Mosestrækninger og mod Nord til Marstland (en Deel af Rjærherreds

Gammel-Gudsfog); Jordsmonnet, der i den sydlige og østlige Deel er sandet og skarpsandet, bestaaer i den nordvestlige af god Marssbund. Sønderaaen, der er et af Vidaaens mange Tiløb, danner Nordgrændsen; den optager her i Sognet et mindre Aaløb; begge disse Aaløb ere tildeels omgivne af Sommerbiger.

I Sognet: Byerne Sønder-Løgum, omgivet mod Nord og Syd af Sandbækker, med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattighuus, Mbruggeri, Brevsamlingssted, 4 Kroer og Windmølle, Ellehøved med Skole, Bimersbøl med Skole; endvidere Vøvlund 3 G., Struksbøl 2 G., Ullumbjerg 1 G., Bindtved 1 G., Nyland 1 H., Gulum 1 H. og nogle Colonisthuse hørende til Colonien Louise-nebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 Heelgaarde, 11 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 60 H. med Jord og 60 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 21 H.

Indvaanere: 1030. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Moserne, der dog nu ere meget mebtagne, afsættes en bethdelig Deel Tørv, fornemmelig til Marstegnene. De store Drifter af Kreaturer og Sviin, der passere gjennem Sognet til de store Markeder i Læk og Husum, give Kirkebyen endeel Næring; de Fattiges Antal, der før var stort, er nu i bethdelig Aftagende.

Sognet hører udelukkende under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuebistric (Tønder), Tønder Huusfogedbistric (Tønder), Nybøl Pphysicabistric (Nybøl); det danner Amtets 13de, 14de og 15de Læg og udgjør et Sognefogedbistric. Kirken eier en Capital paa c. 9000 Rd. foruden en aarlig Indtægt af 111 Rd. Præstefalbet er et Valg-fald. Raabets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1200 Rd. Kirkesproget er blandet.

I Sønder-Løgum findes en Sparekasse.

Kirken (St. Maria) har i Begyndelsen kun været et Capel, men er senere udvidet og er nu meget lang (50 Aln). Den er opført af Muursteen; dens ældste Deel viser Spor af Rundbuen; Svælvinger faavel i Skib som i Chor; intet Taarn, men Klokketuus af Træ paa Kirtegaarden; malet Alterblad; ogsaa et ældre Alter er opbevaret i Kirken; Granit-Døbefont.

Sognet kaldes Sønder-Løgum til Adskillelse fra Nørre- og Øster-Løgum. Den store Kirkeby leed meget af Ildbrand Niffelsdag 1795, da der brændte 45 Huse. Bimersbøl skal tidligere have hørt til Humtrup Sogn; dog forekommer alt 1492 „Wymersbüll in Lügum Karpel.“

Humtrup Sogn omgivet af Sønder-Løgum, Brarup, Nykirke og Udbjerg Sogne. Kirken midt i Sognet, 1 M. f. for Tønder og 5 M. v. n. v. for Flensborg. Arealen, c. 1988 Tdr. Land, bestaaer af en større syblig Deel, der er fladt mod Marssen straanende Geestland, og en mindre nordlig Deel, der er Marssland, hørende til Kjær Herreds Gammel-Gudsfog; Jordsmonnet, der i den større syblige Deel er af ret god sandet Bestaaffenhed, er i den mindre nordlige Deel god Marssbund. I den nordlige Deel af Sognet ligger den lille Hæsbjerg-Sø.

I Sognet: Byerne Humtrup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og en større Bøndegaard, i nær Forbindelse med Kirkebyen Byen Grelsbøl med Kro og 2 større Bøndergaarde, Krakebøl med en større Bøndegaard og Kalebøl; endvidere Gaarden Humtrupgaard; i Kjær Herreds Gammelfog ligger den større Marstgaard Flydsbøl

og Marstgaarden Hassbjerg. Falt i Sognet Præstegaarden, 5 større Bøndergaard, 2 Heelgaard, 3 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 16 endnu mindre Gaarde samt 26 H. med Jord og 39 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 5 G. og 2 H.

Indbaanere: 601. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører ubelukkende under Kjør Herreds Jurisdiction (Væk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Pphysicadistrict (Nybøl); danner Amtets 11te og 12te Lægd og udgjør et Sognesogeddistrict. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1060 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, opført af Muursteen, uden Taarn og Svælvinger, 160 Alen lang, men kun 15 Alen bred, skal tidligere have ligget paa et andet Sted i den nuværende Gudekog, hvilket paa Meiers Kort betegnes ved „Alt Hump-Kirch.“ Paa Kirkegaarden er et Klokketuus. I gamle Registre forekommer ogsaa en Kirke i Kalebøl.

Brarup (Braderup) Sogn omgivet af Humtrup, Sønder-Løgum, Karlum, Klægshøl og Nirkke Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. f. for Tønder og $4\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Flensborg. Areal, c. 3468 Tdr. Land, er for Størstedelen fladt Geestland; vestlig hører en Deel af Gudsbogen her til Sognet; i den østlige Deel findes mager Hebeland; Jordsmonnet er, med Undtagelse af Marstlandet, af sandet og sandmulbet Beskaffenhed. Karlumaa danner paa en Strækning Sidsgrændsen, hvorpaa den deler sig i Kjørherreds Gudsogsstrøm, der danner paa en Strækning Sognets Sidsgrændse, og Treherreds Gudsogsstrøm, hvilket sidste Vandløb er forsynet med Sommerdiger.

I Sognet: Bjerne Brarup med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattighuus og 2 Kroer, Holm med Kro, Dphusum med Skole og 2 Kroer (endeel af Gaardene i Bjerne Holm og Dphusum ligge paa opkastede Bærster); Brarup Bindmølle og nogle Colonisthuse hørende til Colonien Louisenebene. Falt i Sognet Præstegaarden, 12 Heelgaard, 7 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G. og 9 endnu mindre Gaarde samt 61 H. med Jord og 38 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 1 G. og 8 H.

Indbaanere: 834. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Kjør Herreds Jurisdiction (Væk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Pphysicadistrict (Nybøl); danner Amtets 9de og 10de Lægd og udgjør et Sognesogeddistrict. Kun nogle enkelte Steder i de 3 Bjer høre under de adelige Godser Klægshøl og Kjørherred i Klægshøl Sogn og Rillehorn i Væk Sogn, med Thingpligtighed til Kjør Herred, men med Skatters Indbetaling til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de, 102det og 106te Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, hvælvet, er ret anseelig med sit pyramidale Taarn, der sees i en vidt Omkreds. J. N. Schmidt antager, at den er opført i det 13de Aarhundrede.

Brarup Sogn var ligesom Ladelund tidligere Annex til Karlum Sogn. Paa Byen Dphusums Mark, paa et Sted kaldet „Kirchhofstelle“, skal forud have staaet en Kirke, som J. N. Schmidt antager for den samme som Kalebøl Kirke (s. Humtrup Sogn).

Klægsbøl Sogn omgivet af Brarup, Karlum, Væf, Lindholm og Nybøl Sogne. Kirken nordligt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. s. for Tønder og $2\frac{3}{4}$ M. n. n. v. for Bredsted. Areal, c. 3951 Tdr. Land, bestaaer i den østlige Halvdeel af Geestland, der falder temmelig brat ned mod det flade Marstland, hvoraf den vestlige Deel bestaaer (Klægsbøl Rog og noget af Gudskog); i den sydøstlige Deel findes noget Hebe- og Moseland; Jordsmonnet er paa Geesten af let sandet og sandmulbet Bestaffenhed; Marstlandet er ret godt. Kjørherreds Gudskogsstrøm gennemløber Sognets nordlige Deel. En Deel af Marsten syd for det saakaldte Klægsbølkige, der gaaer fra Klægsbøl til Gade i Nybøl Sogn (Klægsbøl Rog) hører endnu til Generalvandløsningen. I Diget findes en Mellemfluse, hvorigennem Vandet gaaer ind i Gudskog.

I Sognet: den paa Grændsen af Geest og Marst liggende omtrent $\frac{1}{2}$ M. langstrakte By Klægsbøl med Kirke, Præstegaard, 2 Skoler, Brevsamlingested, 2 Vindmøller og 7 Kroer (Kirkebyen er deelt i Sønder- og Nørre-Klægsbøl, af hvilken sidste den nordlige Deel igjen kaldes Nyggenstad og Bodersbøl); Byen Vosbøl med Skole og 2 Kroer; enkelte Steder ere Kathale og Flh, samt den største Gaard, saakaldet Bondegods, Braagaard med 140 Skattetønder; i Nørre-Klægsbøl ligge de adelige Gaarde Klægsbølgaard og Kjørherredgaard (Karharde). Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 adelige Gaarde, 1 større Bondegaard, 6 Heelgaarde, $7\frac{3}{4}$ G., $8\frac{1}{2}$ G., $9\frac{1}{4}$ G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 71 H. med Jord og 17 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 14 H.

Indraanere: 908. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Kjør Herreds Jurisdiction (Væf), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Pphiscatdistrict (Nybøl); det danner Tønder Amts 7de og 8de Rægd og udgjør et Sognesogeddistrict. Enkelte Steder høre under de til det 2det Angler adelige Sogedistrict hørende adelige Gødser Klægsbøl og Kjørherred med Thingpligtighed under Kjør Herred, Skatterne indbetales til de resp. Gødstasser. Kirken eier en Capital paa 1661 Rd. foruden en aarlig Indtægt af 40 Rd. Præstefaldet er et Valgfald. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1000 Rd. Kirkesproget er blandet.

Ifølge Statshaandbogen for 1862 have de adelige Gødser Klægsbøl et Areal af 689 Tdr. Land à 260 □ R., med Taxationsværdi 56,820 Rd. og 366 Indbaanere;

Kjørherred af 817 do. do. 71,180 Rd. og 228 Indv.

Stamgaardenes Areal er ifølge J. Schröders Topographi resp. 58 og 63 Daglet Land. Bøndergodsset til Klægsbøl Gøds er beliggende i efterfølgende Sogne i Tønder Amt: Klægsbøl, Brarup, Karlum, Væf, Enge, Stedefand og Lindholm samt i Bov Sogn i Flensborg Amt.

Bøndergodsset til Kjørherreds Gøds er beliggende i efterfølgende Sogne i Tønder Amt: Klægsbøl, Brarup, Væf, Enge, Nybøl, Emmelsbøl og Lindholm samt i Vordelum Sogn i Bredsted Amt.

Kirken (St. Nicolai), opført af Muursteen, er ganske anseelig, har et affumpet Taarn, opført 1619; skabt Loft; en Tilbygning blev 1832 nedrevet, og for at erstatte den derved tabte Plads, et Pulpitur indrettet; paa et Bræt sees Høiden af Vand-

floberne 1532 og 1634 (i hvilken sidste 60 Mennesker omkom). Kirken har en smut udskaaren Prædikestol og Altertavle med Billede af Lidelseshistorien.

De adelige Godser Klægebøl og Kjørherred have vistnok deres Oprindelse fra Herredsfoged i Kjør Herred Anders Sonnenisen, som 1459 af Hertug Adolf blev gjort til Frimand og 1452 af Christian I. erholdt Skjeld og Hjelm. Fra Sønnen af blev Navnet Andersen, senere von Andersen, arveligt i Familien. Klægebøl gik allerede i det 17de Aarhundreeds Begyndelse ud af Familiens Besiddelse. 1608 nævnes Statholderen Geert Ranpau som Eier af Klægebøl, efter hans Død 1627 Sønnen Grev Christian Ranpau (+ 1663), der gav det i Medgift til sin Datter, gift med Grev Frederik von Ahlefeldt til Langeland; 1681 blev Godset overdraget til Geheimeraad Thomas Balthasar von Jessen; derefter nævnes 1739 Bengten, 1767 Petersen til Labegaard, 1779 Rbeder, 1784 Petersen, 1797 Sibbers, som købte Stamgaarden for 17,100 Rtl., 1820 Müller, og den nuværende Besidder L. Brodersen. Kjørherred (Kjørharbe) blev noget længere i Familien von Andersens Besiddelse; Andreas Andersen nævnes endnu 1626 som Eier. Senere fik Geheimeraad v. Jessen ogsaa dette Gods; derefter kom det til Digfoged Sibbers til Braagaard, og da Hovedbygningen afbrændte, blev Godset ofte urigtig benævnet Braagaard, idet det længe havde Besidder tilfaldet med denne. Siden 1834 er Godset atter skilt fra Braagaard, og en Hovedbygning er opført. Familien Andersen uddøde 1665 med Jürgen v. Andersen til Udsund i Nørre-Zjylland. Klægebøl solgtes 1852 for 19,200 Rb. og Kjørherred 1848 for 16,800 Rb. Da Besidderinden af sidstnævnte har indrettet Hovedbygningen til et Høteri, som hun selv driver, formenes hun at maatte afgive det forvaltende Politii.

Ogsaa i Vosbøl var forhen efter J. N. Schmidt en stærkt befæstet Herregaard med hvælvede Sale og en Vindebro af Kobber, som tilhørte Familien v. d. Burg.

Enge Sogn omgivet af Stedefand, Læk, Nørre-Halsled, Breklum og Bjerrum Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $3\frac{1}{4}$ M. s. s. o. for Tønder og $2\frac{1}{2}$ M. n. n. o. for Bredsted. Arealen, c. 4194 Tdr. Land, er høitliggende paa Langbjergets sydlige, temmelig bratte Skraaning mod Søholmaa, det høieste Punkt i Langbjerg er Bexhøi (153 Fod), beliggende i den nordlige Deel af Sognet (Langbjerg kaldes Randielbjerg, hvor Veien fra Læk til Søholm sfærer det, hele Bjerget er lyngbegroet med Egstrup), paa enkelte Steber findes noget Heide, meest mod Vest, og langs Søholmaa, der danner Sydøst- og Sydgrændsen, findes gode Enge og Marstenge, den saakaldte Enge-Rog; Jordsmønnet er i den øvrige Deel af Sognet af let sandet og sandmuldet Bestaffenhed.

I Sognet: Byen Enge med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Kirkebyen deles i Øster-Enge, Ved Kirken („bei der Kirche“) med enkelte Steber, der kaldes Blinge, og Vester-Enge; endvidere Byerne Agern, Perbøl, Sandet („auf dem Sande“) med Bistole og Kro, Skarbeøl med Bistole og Kro, Heidehusene („auf der Heide“) med Bistole og Kro, Søholm med Bistole, Holtager med Bistole og Kro; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere Knorborg 4 G., Nørre-Søholm, Klaphage, Linnert-Kro, Klingbjerg, Steenbjerg Kro, Petersborg-Kro og Langbjerg-Bindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, $8\frac{1}{2}$ G., $2\frac{1}{3}$ G., $57\frac{1}{4}$ G. og 72 endnu mindre Gaarde samt 20 H. med Jord og 37 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 11 H.

Indvaanere: 1121. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Kjør Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Husefogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicadistrict (Nybøl); danner Tønder Amts 2det og 3die Lægd og udgjør med Stedefand et Sognefogeddistrict. Til de adelige

Godser Fresenhavn, Lillehorn og Gaarde i Læk Sogn samt Klægshøl og Kjørherred i Klægshøl Sogn høre endeel i Sognet adspredt liggende Steder med Thingpligtighed til Kjør Herreds Ret, Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de, 101ste, 103die, 106te og 108de Lægd. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 625 Rd. Kirkesproget er thdft.

Kirken er en smæl Bygning af Muursteen, uden afdeelt Chor, uden Svælsinger, uden Taarn; Klokketuus paa Kirkegaarden. Altertavlen med Jætte og Helgenbilleder er et ret vel udført Arbejde, den skal efter Sagnet være strandet paa Vestkysten og derefter erhvervet ved Kjøb. Kirken i Enge var før Aaret 1359 kun et Capel, der var udgaaet fra Læk Sognelirke og kaldtes capella beatae Catharinae in Kliniringenge; men da dette Capel efterhaanden havde faaet rundelige Indtægter, saa oprettede Bispfen af Slesvig i det nævnte Aar Capellet til en Sognelirke (ecclesia) og ophævede Forbindelsen med Læk.

Sognet har Navn af de i den sydlige Deel langs Søholmaa værende Enge (sfr. Læk Sogn). Dersom det forholder sig som Heimreich angiver, at 1634 druknede der 50 Mennesker og mange Kreaturer i Enge, maa Byen vistnok i den Tid have ligget sybligere og nærmere ved Aaen.

I Sognet have været flere adelige Besiddelser, og Herrerne „auf der Heide“ skulle stamme herfra og her have havt deres Gaard. Efter Stardebøll eller Schardebüll førte Generalkirkeinspecteur Jessen-Schardebüll Navn.

Stedsand Sogn omgivet af Risum, Lindholm, Læk, Enge, Bjerum og Langhorn Sogne. Kirken østlig i Sognet, 3 M. s. s. o. for Tønder og 1 $\frac{3}{4}$ M. n. n. v. for Bredsted. Areal, c. 2153 Tdr. Land, hvori er indbefattet Gamle=Størteværk Kog og de saakaldte Hundeshøl- og Vester=Snattehøl=Roge, bestaaer i den mindre østlige Deel af sandet og sandmulbet Geestland, der er Langhjergets vestlige Affald mod de flade og lavtliggende Marffoge, der danne Sognets større vestlige Deel. Lækaa danner Sognets Nordvestgrændse, og Søholmaa Sghdgrændsen; begge disse Vandløb ere forshnede med Sommerbiger.

I Sognet: Bherne Stedsand (i det banste Følkesprog siges Strøfsand) med Kirke, Præstegaard, Skole, 1 Vindmølle og 4 Kroer, Vester=Snattehøl med Skole og Kro, Brovei, Trolbbøl med 2 Kroer. Falt i Sognet Præstegaarden, 2 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{1}{2}$ G., 11 $\frac{1}{4}$ G. og 23 endnu mindre Gaarde samt 41 H. med Jord og 22 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 3 G. og 5 H.

Indvaanere: 580. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Fiskeri og Baadfart i Søholmaa habes noget Erhverv.

Sognet hører for Størstedelen under Kjør Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuebistrict (Tønder), Tønder Huusfogedbistrict (Tønder), Nyhøl Pphyicatbistrict (Nyhøl); det udgjør Tønder Amts 1ste Lægd. Nogle Steder høre til det adelige Gods Klægshøl i Klægshøl Sogn med Thingpligtighed til Kjør Herred, Skatterne indbetales til Godskassen; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 102det og 103die Lægd. Gamle=Størteværkfog hører egentlig ikke til de octroierede Roge, men har nogle Privilegier; den staaer under en Inspecteur, der vælges af Hovedparticipanterne, men er thingpligtig til Bøking Herred, og udgjør Tønder Amts 54de Lægd. Ifølge Statshaandbogen for 1862 har Ol. Størteværkfog et Areal af 1643 Dagflet Land med 58 Ind-

vaanere. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 500 Rd. Kirkeproget er thvst.

Kirken er en simpel Bygning af Muursteen, uden afbeelt Chor, uden Hvævinger og uden Taarn; Klokkehuus paa Kirkegaarden.

Paa Kirkebyens Sted skal efter D. Aft. oprindelig kun have staaet et Huus kaldet Momenstrog; men efter flere Huses Opbyggelse fik Stedet Navnet Ddsleff, hvis vestligt liggende Kirke gik under i en Vandflod. Den nuværende Kirke, der ligger ved Byens Vestside, blev bygget 1746. Da for Byen sees ubetydelige Spor af en Skanse, som skal være opført af de Svenske.

Storteværkfogene have Navn af det plattyske „Størtværk“, der var et Slags Vogne til Jordtransport, der i ældre Tid anvendtes ved Indbygning.

Viding Herred

med det adelige Gods Toftum

omgives af Høier Herred, Ribe Amt, Lynder, Kjær og Bøling Herreder samt Vesterhavet. Det omfatter Sognene Adventoft, Robenæs, Nylkirke, Klangshøl, Horsbøl og Embshøl. Viding Herred bestaaer med Undtagelse af en Geestaas i Adventoft Sogn alene af Marskland, af middelgod Bestaaffenhed, uden Skov og Mose. Den gamle Vidingherredskog angives til 9620 Dagflet, Brunsoddekog og Lille-Embshøllkog, der ogsaa ligge i Herredet, resp. til 669 og 448 Dagflet. Endvidere hører herhen 3822 Dagflet af Gubskog (Vidingherreds Gubskog). Efter Folketællingen i 1860 var Indvaanernes Antal c. 4000. I Herredet findes ingen fast Gaard- eller Boelsinddeling paa Grund af den i Marsten gjældende fuldstændige Udstykningsfrihed, hvorfor man til Grund for en Bestemmelse af Eiendommens Antal og Størrelse har lagt et Udbrag af de i det slesvigste Ministeriums Brandforsikringsrænsens Bureau værende Brandassuranceprotocoller, ifølge hvilket der i Maret 1858 fandtes i Herredet 3 Jordbrug større end en Heelgaard, 6 Præstegaarde, 33 Heelgaarde, 16 $\frac{1}{4}$ G., 15 $\frac{1}{2}$ G., 37 $\frac{1}{4}$ G. og 61 endnu mindre Gaarde, samt 264 Huse med Jord og 355 Huse uden Jord; da imidlertid Bygningerne i Marsten ikke altid staae i Forhold til Jorderne, der ved den frie Udstykningsret hyppig ere Gjenstand for Kjøb og Salg, kan den anførte Angivelse kun anses for paalidelig med Hensyn til Eiendommens Antal, hvorimod Eiendommens Størrelse, paa Grund af de anførte Forhold, er meget variabel. Til Værn mod Vesterhavets Oversvømmelse er Herredet forsynet med et meget stærkt Sanddige, udenfor hvilket der i hele Herredets Længde har dannet sig en ikke ubetydelig Strimmel Forland. Det i Herredet beliggende og

under sammes Jurisdiction henlagte adelige Guds Tostum hører til det 2det Angler adelige Gudsdistrikt.

I det 13de Aarhundrede bestod Biding Herred, dengang kaldet Horsbøl Herred, af en større og flere mindre Der. Af den større D, der naaede langt over mod Sild, er omtrent en Trediedeel med Sognene Rentoft, Vippenbøl og tildeels Riffelsbøl i Aarenes Løb bortrevet af Havet, og det vaaget Den efter en gammel Beretning allerede 1436 fik et Sødige "den gyldne Ring om Biding Herred" som Spaakvinden Hertje havde forudsagt. De mindre Der, der vare beliggende mellem den større D og Fasklandet, kunne endnu paavises i Aventoft Sogn og blandt Halligerne i Gudsfog. Det var denne Kogs Inddæmning i Aarene 1562—66, der frembragte en Forbindelse mellem Fasklandet og Verne; 1592 indvandtcs Emdsbølsfog, 1618 Brunsødbefog.

Geheimeconferentsraabinde M. S. v. Holslein fødte Ahteseldt skjænkede ved Testamente af 25de August 1788 8000 Rd til fattige Enter og forældreløse Børn i Herredet; de fordeles forholdsviis paa Sognene.

Aventoft Sogn er omgivet af Nykirke, Rodenæs, Høier, Møgel-tønder og Udbjerg Sogne. Kirken øslligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. s. v. for Tønder. Arealet c. 1500 Tdr. Land. Sognet bestaaer mod Vst af en sandet Geestaas, der mod Vidaaen og Aventoft-Sø taber sig i side Enge, mod Vest af middelmaadigt Marssland; endeel af den lille Brunsødbefog hører hertil. Sognet er næsten ganste omflødt af Vand, og Grændserne dannes mod Nord af Vidaaen, mod Vst af Treherreds-Gudskogsstrøm og mod Syd af Aventoft-Sø med dens Afløb til Vidaaen. Om Vinteren er den største Deel af Sognet oversvømmet, hvilket ogsaa kan være Tilfældet om Sommeren, naar vedholdende Vestenvinde have forhindret Vidaaens Vandmasse i at flyde ud i Vesterhabet.

I Sognet: Byerne Aventoft med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Hungerborg, Rosenkrands med Skole og Kro; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Fisserhuse med Vindmølle, den større Gaard Friesmark, Ringsværre, Broderskog, Merlingmark, Ny-mark-Kro, Dyholm, Døtgebøl, Teglmærk Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 20 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 105 Huse.

Indvaanere: 606, hvori indbefattes de Beboere af den octroierede Rubbøl-fog, der i kirkelig Henseende høre til Sognet. De mange Huusmandsfamilier ernære sig ved Dagleie, Fisseri og Baabsart, saa at Landbruget ikke kan siges at være Hovederhvervet i Sagnet. Affætningen af Rør er ikke ubetydelig. I Sagnet findes et større Teglværk, Teglmærk.

Sagnet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Pphysicadistrict (Nybøl); det danner Amtets 50de og 51de Rægd. Som foransført høre endeel Beboere af Rubbøl Rægd i kirkelig Henseende til Sagnet. Kirken eier 18 Dagstet Land, samt Capitaler til et Beløb af 1278 Rd. Præstekaldet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning udslaaes til 1000 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, uden Taarn og Svævinger, er bygget af Muursteen. Altertavlen har

ret smukt Billedskjærerarbejde. Et Epitaphium med et godt Maleri forestillende den sidste Landsfoged i Bidingherred J. Preuss († 1679) samt hans Hustru.

Aventoft Sogn var forhen en *D*, men er nu ved Digerne gjort landsk. I Nærheden af Byen Aventoft laae forhen (endnu 1696) den hertugelige Volsgaard Fogedebøl, Cædet for Landsfogden i Biding Herred, fra hvilken Gaard Domainejorderne af samme Navn i Gudskeg hidrøre.

Rodenæs Sogn er omgivet af Aventoft, Nykirke og Klangsbøl Sogne, Frederiksfog samt Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. f. v. for Tønder. Areal et c. 2500 Tdr. Land, bestaaer af den nordlige Deel af Bidingherredskog og den vestlige Deel af den lille Brunsoddekog. Jordbunden er middelmaadig Marjfland. Det gamle Bidingherreds Nørredige adskiller Sognet fra den octroierede Kog Frederiksfog.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder, der enten ligge paa opkastede Bærster eller paa Digerne: de vigtigste ere: Rodenæs Kirke og Skole, Gammelby med Præstegaard, Nyby med Kro og Rodenæs Bindmølle, Trespring, Dam, Rixbøl, Dphusum med Skole, herfra Overfart til Morsum paa Sild, Rikkelsbøl, Borg, Lieleben, Mettenværre, Markhuse, Nørredige med Skole, Snebige. Falt i Sognet Præstegaarden, 27 Eiendomme, der kunne regnes til Gaarde, og c. 100 Huse.

Indboanere: 596, hvori er indbefattet de Beboere af de octroierede Koge Rudsbøl Kog og Frederiks Kog, der i kirkelig Henseende høre til Sognet. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet er et Teglværk, der aarlig producerer c. 3-400,000 Stkr. Muursteen.

Sognet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landsskriveri (Nybøl), Nybøl Byhysicatsdistrict (Nybøl); danner Amtets 44de, 45de og 46de Lægd. Som foransført høre endeel Indvaanere af Rudsbøl Kog og Frederiks Kog i kirkelig Henseende her til Sognet. Kirken har en aarlig Indtægt af 120 Rd. Præstefaldet er et Valgfald. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 600 Rd. Kirkefproget er tybst.

Kirken, uden Taarn og Svælvinger, er opført af Muursteen.

Rikkelsbøl var tidligere en Sogneby. Kirken og 5 Møller bleve ødelagte ved Vandfloden den 1ste Decbr. 1615. Døbefonten fra den undergaaede Kirke er nu i Rodenæs Kirke. Dphusum og Krumbusum hørte til dette Sogn.

Nykirke Sogn omgivet af Embsbøl, Hersbøl, Klangsbøl, Rodenæs, Aventoft og Humtrup Sogne samt mod Syd af den i Gudskegen liggende Bondesgaardskalebøl-Sø. Kirken omtrent midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. f. v. for Tønder. Areal et c. 6000 Tdr. Land, bestaaer mod Vest af endeel af Bidingherredskog, mod Nord af noget af Brunsoddekog og mod Ost af en Deel af den vandrige Gudskeg (om denne see foran S. 131), hvori mod Nord Aventoft-Sø, der ved flere mindre Vandpartier og Strømme staaer i Forbindelse med den i den sydlige Deel af Sognet liggende store Sø, hvis vestlige Deel kaldes Bondesgaardskalebøl-Sø, og hvis østlige Deel kaldes Kalebøl-Sø; endeel Der eller Halliger ere her beliggende, af hvilke de vigtigste ere Hattersbøllhallig, Storehallig, Fuglehallig, Sandet og Ropsbøllhallig. Jordbunden er middelmaadig Marjfland. Det gamle

Vidingherreds Østerdige adskiller Vidingherredskog fra Gudsbogen; paa dette Dige er Landbeveien gjennem Viding Herred.

I Sognet ingen egentlige Byer, men enbeel Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber, der enten ere opførte paa opkastede Værfter eller ligge paa Digerne; de vigtigste ere: Nykirke med Kirke, Præstegaard og Skole, Nørre-Hesbøl med Biskole, Sønder-Hesbøl med Kro, Hattersbøllhallig med Biskole, Bøver, Bøvertoft, Dambøl, Siel, Østhusum, Hyltoft, Store-Hallig, Jacobsværre, Bondesgaarde, Damhusum, Fegetasch med Bindmølle og Kro, hvori Viding-Herreds Thingstue, Sønderdige, Nordostdige, Østerdige, Store-Febbersbøl er en større Marslsgaard, Lille-Febbersbøl, Schreibersort, Nydam, en stor Gaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Marslsgaarde, 37 Eiendomme, der kunne regnes til Gaarde, og 143 Huse.

Indvaanere: 964. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Gudsbogen afsættes en meget betydelig Mængde Kør, der her paa Egnen kaldes Tøstog, og navnlig benyttes til at tække Huustagene.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Pphsiccabistrict (Nybøl); danner Amtets 47de, 48de og 49de Vægd. Kirken har nogle mindre Indtægter til et Beløb af 100 Rd. Præstefaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkeproget er tydst.

Kirken, opført af Muursteen, har tvende Svælvinger, forøvrigt med fladt Loft. Altertavlen er stor og af godt Træsnitarbeide; ogsaa Prædikstolen har smukt Arbeide af samme Slags. Tidligere havde Kirken et lille Spiir, men det er forlængst nedtaget, og i dets Sted opsat et Klottehuus paa Kirkegaarden.

Nykirke Sogn forekommer, uagtet Navnet tyder paa Nyhed, dog allerede 1314, da Kong Erik Menved befalede en Dæmning lagt fra Gaarden Segelsbøl til en ubekjendt Gaard „Sirlessen“ og Thinget saavel som „Nylterby“ Marted herefter høist paa dette Dige. Den nuværende Kirke er bygget 1566 i Gudsbogen paa et Sted, hvor der tidligere stod et Fængsel, tæt ved Diget; forhen har den formodentlig faaet noget vestligere, hvor et Huus endnu kaldes „Capellet“.

Klangsbøl Sogn omgivet af Rodenæs, Nykirke og Horsbøl Sogne samt Vesterhavet. Kirken bestilgt i Sognet, 2 M. s. v. for Tønder. Areal, c. 1800 Tdr. Land, bestaaer af fladt Marskland af temmelig mager Bestaenhed.

I Sognet ingen egentlige Byer, men enbeel Samlinger af Beboelser, der ligge paa opkastede Værfter, uemlig: Vester-Klangsbøl med Kirke, Præstegaard og Skole, herfra er Overfart (2 M.) til Morsum paa Sib, Øster-Klangsbøl med Kro, Borg, Nordhjørne, Sønderhjørne, Vist med Bindmølle, Bombøl med Bombølgaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 14 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 37 Huse.

Indvaanere: 288. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Pphsiccabistrict (Nybøl); danner Amtets 42de og 43de Vægd. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 1234 Rd. Præstefaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 800 Rd. Kirkeproget er tydst.

Kirken, af Muursteen, er hvælvet; den har Intet Taarn; Klokkerhus paa Kirkegaarden.

I flere Skrifter fortælles, at en hollandsk Admiral Claes de Bombell skal komme fra Bombøl. (See Staatsb. Mag. IV. S. 250, N. Staatsb. Mag. II. S. 620.) Det synes dog, at denne Fortælling trænger til nærmere Begrundelse.

Horsbøl Sogn omgivet af Klangsøl, Nykirke og Embsbøl Sogne samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, tæt ved Hærdiget, 2½ M. s. v. for Tønder. Arealet, c. 2325 Tdr. Land, bestaaer af fladt Marskland af middelmaadig Godhed.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der ligge paa Værfter, nemlig Gammel-Horsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Ny-Horsbøl, Toftende, Olfhusum, Bange med Vindmølle, Klægende, Didersbøl med Biskole, Gaarde, Benninghusum, Honvertbusum, Sønder-Feddersbøl og Mark. Ialt i Sognet Præstegaarden, 29 Eendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 71 Huse.

Indboanere: 506. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 40de og 41de Lægd. Kirken eier Capitaler til et Belsb af 2082 Rd. Præstefalbet er et Valgskab. Kalsbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken, af Muursteen, er en gammel Bygning, der gaar tilbage til Rundbueperioden, med et i forrige Aarhundrede opført Taarn. Markværdig gammel Altertavle (om denne see Schlesw.-Holst. Anzeigen 1792, falds Samlinger III., S. 9 ff.) I Kirken findes Herredsfrinet med mange gamle Dokumenter vedkommende Herredet. Horsbøl kaldtes tidligere Horsaby; efter denne By havde Herredet sit ældre Navn.

Embsbøl (Emmelsbøl) Sogn omgivet af Horsbøl og Nykirke Sogne, af Bondesgaarde-Sø, Nybøl Sogn, de octroierede Koge Ny- og Gamle - Christian - Albrechtskog og Mariekog samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, 1½ M. s. v. for Tønder og 3¼ M. n. v. for Bredsted. Arealet, c. 4698 Tdr. Land, bestaaer mod Vest af endeel af Bidingherredskog og Lille-Embsbølkog, mod Øst af endeel af Gudskog; Jordbunden er vel Marst, men kun af middelmaadig Godhed. Gudskogens sydlige Afløb gaar gennem Sognet og føres gennem Diget ved Sybvesthjørne ud i Vesterhavet ved en i de senere Aar med stor Bekostning ombygget tredobbelt Eluse, med Tømmerværk af de sværeste Dimensioner.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der enten ligge paa Værfter eller paa Mellemdigerne, hvor-efter de da føre Navn. De betydeligste af disse Samlinger af Beboelser ere: Embsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Rossbøl, Brevelsbøl, Saitje, Ebøl, Katshjørne med Skole, Toftum med Biskole og bet adelige Gods Toftum, Hødbølbige med Biskole og Kro, Møllebige med Vindmølle, Brænderi og Bryggeri, Middeldige, Gudskogsdige med Kro, Østerdige, Sønderdige, Hemmersværst med Toldoppebørselscontrolleurbolig Sybvesthjørne, hvorved en lille Havn og Ladeplads med Kro. Ialt i Sognet Præste-

gaarden, 1 adelig Gaard, 34 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 143 Huse.

Indbaanere: 1113, hvori er indbefattet nogle af Beboerne i de octroierede Røge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtsfog samt Beboerne af Lenshallig i Interessent-Gubdfog og Vestermollehuus Kro i den kongelige Gubdfog, der i kirkelig Henseende høre hertil Sognet. Landbrug er Hoveberhøvet.

Sognet hører under Biding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landfriveri (Tønder), Nybøl Byhysicatsdistrict (Nybøl); banner Tønder Amts 37te, 38te og 39te Lægd. Nogle adspredt liggende Fætter i Gubdfog høre til det adelige Gods Kjærherred i Klægsbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjær Herred og Skatters Indbetaling til Godset; det hører til det 2det Angler adelige Gubdfogdistricts 106te Lægd. Som foransført høre i kirkelig Henseende nogle af Beboerne i Christian-Albrechts Røg her til Sognet; det samme er Tilfældet med Beboerne af Lenshallig og af Vestermollehuus Kro. Kirken eier nogle mindre Capitaler til et Beløb af 1120 Rb., men maa forøvrigt vedligeholdes af Sognet. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1100 Rb. Kirkesproget er thdsf.

Vareindsførselen til Sydvesthjørne Tolbcontrolsted har i de sidste Aar indskrænket sig til endel svensk og norsk Trælast samt Steenkul, hvilket har været tolberigtiget andetsteds. Af Kornvarer og Frøsorter har Udførselen til Udlandet i 1861 udgjort 13,329 Tdr., i 1860 6728 Tdr., i 1859 17,065 Tdr. Skibsfarten har i indenrigst Fart i 1861 været: i indenrigst Fart indgaaet 53 Fartøier af 482 Elstr., udgaaet 61 Fartøier af 429 Elstr.; i udenrigst Fart indgaaet 6 Fartøier af 93 Elstr., udgaaet 15 Fartøier af 313 Elstr.

Ifølge Statshaandbogen af 1862 havde det til 2det Angler adelige Gubdfogdistrict hørende, tildeels ubparcellerede, adelige Gods Loftum 20 Indbaanere og en Taxationsværdi af 26,700 Rb. Gubdfogdistrictets 111te Lægd.

Kirken, opført 1768, er ret rummelig, har et Taarn paa Taget mod Vest og et mindre mod Ost. Loft af Brædder. Altertavle med Maleri og Træsnitarbejde, uden Kunstværk.

Embsbøl kaldes i D. Atl. Emmelsbøl. Den gamle Kirke, der laae noget vestligere end den nuværende, blev nedbrudt formelelt Brøksældighed 1768.

Loftum Gods stammer fra en Herredsfoged Frødsen, der skal være bleven ablet for Trostak mod Kongen ved Aar 1600. Det tilhørte 1781, da D. Atl. udkom, Peter Lewsen, som havde arvet det efter sin Fader, og eies nu af Familien Romsen.

Bøking Herred

med Gamle-Christian Abrechts Kog, Ny-Christian-Abrechts Kog, Marie Kog, Klægss Kog, Juliane Marie Kog og Dagebøl Kog

udgjør den sydvestligste Deel af Lønder Amt og omgives af Biding og Kjør Herreder*) samt Bredsted Amt og Vesterhavet. Fladeindholdet er er c. 2 $\frac{1}{10}$ □ Miil. Til Bøking Herred, der omfatter Sognene Nybøl, Dedsbøl, Lindholm, Risum og Faretost, er siden 1853 i juridictionel Henseende henlagt de ovennævnte octroierede Koge, ligesom og Størteværk Kog i juridictionel Henseende er lagt til Bøking Herred (see Stedefand Sogn, Kjør S.**) . Saavel Herredet som Kogene ere aldeles blottede for Skov; de bestaae for den større Deel af Marstland; en mindre Deel udgjør den i Marstken isoleret beliggende Geestaas, der almindelig kaldes Risum-Mose***); Jordbunden er her af sandet Bestaffenhed, blandet med Klæg, og er særdeles egnet til alleslags Kornsorters samt Kartoflers Dykning, hvorfor denne Deel af Herredet i Modsetning til det græsrigge Marstland ogsaa kaldes Kornkog; i Midten af denne er Jordbunden moseagtig og bevoxet med Lyng (den egentlige Risummose, hvoraf den hele Strækning har Navn). I Herredet findes ingen fast Gaard- eller Boelsinddeling paa Grund af den fuldstændige Udstrykningsfrihed, der her er gjældende. Eiendommens Antal og Størrelse anføres her efter en af vedkommende locale Embedsmænd for Aaret 1859 foretaget Klassification i Forhold til Eiendommene i de tilgrændsende Districter, hvor en fast Gaardinddeling findes. Ifølge denne Klassification fandtes i Herredet

*) Mellem Bøking Herred og Kjør Herred, altsaa paa Grændsen af Frisernes Land gaar et Vandløb, som paa J. Meiers Kort over Lønder Amt kaldes Dennewardtsgraven, men som i Dandwerths Text kaldes Dennemarks Graben. Vandløbet sees baade paa Videnskaberens Selskabs og paa Generalstabens større Kort, men Benævnelsen er ikke vedføiet og er heller ikke mere i Brug. Historien melder Intet om denne Grav. Dandwerth mener at den kunde strive sig fra Erik af Pommerns Tid og være af denne Konge gravet som et Værn mod Friserne; Dußen og E. C. Lorenzen føre den tilbage til Erik Plovpenning. Sandsynligt turde det være at Navnet Danemarksgraven er en Betegnelse af, at den laae paa Grændsen mellem Danemark og Frisland samt at den oprindelig ikke er nogen gravet Canal, men snarere en Leaning af det større Vandløb (Langesund), der udmundede ved Landsbyen Gat, nu Gade (see Gade Side 181).

***) Dagebøl Sogn falder sammen med den octroierede Kog Dagebøl.

****) Hele Risum-Mose er dog ikke Geestland, det er kun den nordlige og østlige Deel; det Dyrige er meget lavt.

4 Jordbrug større end en Heelgaard, 7 Præstegaarde, 10 Heelgaarde, 12 $\frac{3}{4}$ G., 42 $\frac{1}{2}$ G., 111 $\frac{1}{4}$ G. og 180 endnu mindre Gaarde, samt 289 Huse med Jord og 475 Huse uden Jord; dog er heri ikke indbefattet de Eiendomme, der ere beliggende i de octroierede Røge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtskø, Mariekø, Klægsøkø og Juliane-Mariekø. Deres Antal er c. 200. Til Værn mod Vesterhavets Oversvømmelse er Herredet forsynet med et meget stærkt Hæddige, foran hvilket der paa flere Steder, navnlig foran Mariekø, findes et ikke ubetydeligt Forland.

Bøking Herred bestod i Fortiden af en Samling af Væ. Medens Havet mod Vest bortred store Strætninger, saaledes heelt eller tildeels Sognene Døvald, Spintebøl, Drmershusen og i den senere Tid Galmøbøl, affatte det igjen Klæg øst for de talrige Væ, hvoraf i Tidens Løb fremkom Landbannelser. Naar Indbigning her er begyndt, kan ikke, saaledes som for Vibing Herred, bestemte paa-vises. Rimeligt er det at de høiere Dele af Risumose har været en D. Selvdader nævner 1554 som det Aar, da der begyndtes paa „Kolenbam.“ Saa Aar efter (1562—66) anlagde man Diget fra Nybøl til Vibingherred og indvandt Gudsøkø (Ny-Gudsøkø), af hvilken herved 3000 Dagset høre til Bøkingherred. 1580 omgav man den sydlige Deel af Risumose med et Dige (Kornkø). Til de tidlige Indbigninger høre de sydlige i Herredet liggende Storteværkøkø og Waigaardøkø, hvilken sidste paa ældre Kort bærer Navnet Waigat. I Aaret 1633 paatænktes en stor Indbigning henimod Vibing-Herred over Væne Færetøst, Dagebøl og Galmøbøl, hvorved et Selskab af hollandske Entreprenører formeente at kunne indvinde et Areal af 16,000 Dagset Land, hvoraf Størstedelen imidlertid var raat Vat. Efter at Vandstøden 1634 havde ødelagt de bagvedliggende gamle Søddiger, forpligtedes Communerne til at bidrage en betydelig Sum til Hollændernes Foretagende, idet de derved undgik at maatte gjenopføre deres Diger, og tillige blev det fastsat, at Selskabet havde at betale for det Land (omirent 1000 Dagset) som af Væne Færetøst, Dagebøl og Galmøbøl kom til at ligge inde i den projecterede Køg. Banfæligheden ved Foretagendet bestod imidlertid i at overbæmme de tildeels betydelige Vandløb, der imellem Væne førte Flod- og Ebbvand ind og ud af Vænslet langs disse, og denne Overbæmning lykkedes da ogsaa kun for den ene Strøms Vedkommende, den saakaldte Votflot, saa at der i Værene 1633—40 kun indvandedes den nye Maasbøkø, hvoraf Votflotøkø og Herretøkø (i Marsten kaldes Domainejord „Herrenland“) udgjøre Dele. Følgen af den for tidlige Indbigning viste sig imidlertid snart, idet Landet i Maasbøkøgen for største Dele var saa lavt, at det ikke kunne afsvande og udgjør nu den saakaldte Votfløis.

Halligen Færetøst, der alt 1634 havde erholdt et Sommerdige, blev ved Hollændernes Indbigning landsaft og fik i Værene 1686—88 Søvdige opført. 1648—52 indvandt Amtmand Wulf von Blome den efter ham benævnte Blomeøkø mellem Waigaard og Færetøst. Mellem Færetøst og Vibingherred var endnu bestandig store Løb, der stod i Forbindelse med Havet og hvoorigennem Seilabden gik heelt ind til Døsbøl. Ved Flodtid var Bugten saaledes kun opfyldt af enkelte Halliger, medens den ved Ebben var største Dele laae tør. 1682—84 blev imidlertid den ældre Christian-Albrecht Køg indvundet, hvortil 1705—6 den ny Christian-Albrecht Køg søiedes. Først ved Indbigningen af Klægsøkø 1725—27 blev Dagebøløkø, der som D var indbygget 1702—4 indlemmet i Galmøbøl foregaaet en Landbanelse som gjorde den landsaft med Mariekø, og det herved betydelige Forland bærer endnu tildeels Navn af Galmøbøl Hallig, hvoraf det udgjør en stor Deel. 1777 blev Juliane-Marie Køg indbygget og i Aaret 1796—98 Mariekø, der ogsaa kaldtes Ny Galmøbøløkø. Saaledes var den hele Strætning, som alt i Aaret 1633 paatænktes indbygget, indvundet, og der vare fremsaaede de

bedste Røge langs den flodvige Vestkyst. Det maa ansees som en Lykke for Landet, at det nævnte Foretagende, om hvilket Maasbøllfog faaer som et sørgeligt Vidnesbyrd, i sin Tid glippede.

Geheimconferentsraadinde Margrethe Hedevig v. Holstein, født v. Ahlefeldt, skænkede ved Testament af 25de August 1788 Bøking Herred 8000 Rd. til Bedste for fattige Entre og forældreløse Børn. Renten fordeles forholdsviis til Sognene.

Nyhøi (Niebüll) Sogn omgivet af Brarup, Klægsbøl, Lindholm, Debsbøl og Embsbøl Sogne samt Bondesgaardesø og Kalebøl-Sø i Gudsbogen. Kirken 2 M. s. s. v. for Tønder og 2³/₄ M. n. v. for Bredsted. Sognets Areal lader sig fortiden ikke, endog med tilnærmelsesviis Nøiagtighed, opgive; hvilket ogsaa gjælder om de øvrige Sogne i Herredet. Sognet bestaaer af omtrent $\frac{1}{4}$ af Risum-Mose (Risum-Moor) samt af en Deel af Gudsbogen.

I Sagnet: Nyhøi store Kirkeby, deelt i Nørre- og Sønder-Nyhøi, med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Hovedskoler og 1 Elementarskole, 4 Kroer, 1 Vindmølle, 1 Fattigarbejdsanstalt, Sæde for Physicus for Nyhøi Physicatdistrict, Boliger for Herredsfogden og Thingsskriveren for Bøking Herred, flere Handlende, aarlige Markeder i Januar og Juni; endvidere Byerne Ullebøl med Biskole og Vindmølle, Gade; disse 3 Byer ligge i lange Rækker langs Risum-Moors Geestkant; i Marken ligger Langs tofte med Biskole, Sønderende og udlyttet i Gudsbog 15 G. og 11 H., hvoraf 2 Teglværker. Falt i Sagnet 2 Præstegaarde, 4 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 24 $\frac{1}{2}$ G., 36 $\frac{1}{4}$ G. og 53 endnu mindre Gaarde samt 77 H. med Jord og 106 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 G. og 11 H.

Indvaanere: 1783 (heri indbefattet de Indvaanere af de tvende Christian-Albrechts Røge og Marie Røge, der have henlagt sig til Nyhøi Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nyhøi), Tønder Landsskriveri (Tønder), Nyhøi Physicatdistrict (Nyhøi); udgjør Amtets 33te, 34te, 35te og 36te Rægd. Kirken eier Capitaler til et Veløb af 2150 Rd., men har en Gjæld af 2843 Rd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge ere Valgtaal. Kalvenes Indtægter kunne ifølge de foreliggende Beretninger anslaaes til resp. 1200 Rd. og 650 Rd. Nyhøi Sogn har Andeel i det Lorenz-Janssens Legat (S. 184 nederst), der for Dieblirket for Nyhøi Sogns Bedkommende beløber sig til 800 Rd. aarlig. Kirkesproget er tydsk. Nogle Deboere af Ny- og Gamle-Christian-Albrechtsfog samt Mariefog høre, som foransført, i kirkelig Henseende hertil.

Kirken, vel vedligeholdt, med et lille Spiir paa Taget, nyt Orgel, Klokketuus paa Kirkegaarden, er opbygget af Ny 1729; den ældre Kirke var rimeligviis opført, efterat den nordvestligt liggende Kirke ved Langs toft (i ældre Liden Langsundtoft) var bleven ødelagt ved en Vandflod. D. Nil. bemærker, at „man viser endnu tydelige Spor af Kirken og Kirkegaarden, og man har endnu i Byen adskillige Steenkar at vandre fæet af, som forbum have været de Dødes Steentæster“. Denne forhenværende Kirkeby er bleven mærkelig af, at her slog Kong Valdemar Atterdag og hans Svoger Hertug Valdemar af Sønder-Jylland Friserne 1344, hvorpaa Bøking-Herred maatte udsæde en Underkastelsesact, dateret „Langsunttoft, Søndagen før St. Laurentii Dag (d. e. den 8de August) 1344“, hvilken findes trykt i Michelfsens „Nordfriesland“ S. 190.

Nybøl Sogn har tidligere havt stor Dverflobighed af Skov („der küstere Dams-wald“) og Mose, som nu ganske mangler.

Bynavnet Gade turde maaskee have sin Oprindelse af Gat, og erindre om, at et Vandløb har passeret her forbi. Paa Klægsbøldiget ikke langt fra Gade ligger Kroen Gaskhafen, der maaskee rettere benævnedes Gaskhavn.

Dedsbøl Sogn er omgivet af Nybøl, Risum og Lindholm Sogne, Christian-Albrechts Kog og Klægsø Kog. Kirken nordøstlig i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Tønder og 2 $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Bredsted. Det bestaaer af den siddeslige Fjerdedeel af Risum=Mose eller Kornkog samt af en lille Deel af Gudsfog.

I Sognet: Byen Dedsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattigarbeidsanstalt, 7 $\frac{1}{4}$ G. og 20 endnu mindre Gaarde, samt 39 H. m. J. og 52 H. u. J. Byen deles i Nørre- og Sønder-Dedsbøl; enkelte Dele have særskilte Navne, saaledes Burg, Mosehuse, Møsingehjørne, Dedsbølhjørne og Heibenschafft.

Indvaanerne: 1263 (heri indbefattet de Indvaanere af Christian-Albrechts Kogene, Klægsfog og Mariefog, der have henlagt sig under Dedsbøl Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Pphficatdistrict (Nybøl); danner Amtets 32te Lægd. Præstekalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne, isølge den foreliggende Beretning anslaaes til 860 Rd. Kirkesproget er thdsk. Endeel Beboere af Christian-Albrechts Kogene, Klægsfog og Marie Kog høre i kirkelig Henseende til Sognet (see foran). Sognet har Deel i det Voreng-Jansenske Legat (see S. 185).

Kirken, af Muursteen, med fladt Taarn, ingen Hvalvinger; gammel Granit-Døsefont; gammel Altertavle af Snitvært; tredobbelt Reliefbillede, skænket af Peter von der Betering 1829.

Om Dithlev Johannis, der i 51 Aar var Præst i Dedsbøl og forinden var 11 Aar Diaconus i Elmsbøl, † 1647, see Gieskings „Jubel-Lærere“ III. S. 97—98 og Pontoppidans Annaler IV. S. 373.

Forinden de octroierede Koge inddigedes, gif Besterhavet heelt op til Dedsbøl, hvor den flötste General Morgan, der var gaaet i dansk Tjeneste, landede 1629 og stormede en af de Keiserlige under Tredivaarstrigen opfasket Standsfe.

Nybøl og Dedsbøl Byer samt endeel Bygninger i Gamle-Christian-Albrechts Kog ere saaledes sammenbyggede, at de danne ligesom een By.

Lindholm Sogn omgivet af Nybøl, Dedsbøl, Risum, Stedeseand, Læk og Klægsbøl Sogne. Kirken, omtrent midt i Sognet 2 $\frac{3}{4}$ M. s. for Tønder og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Bredsted. Sognet bestaaer med Best af den større Fjerdedeel af Risum=Mose eller Kornkog, hvor Jordsmønnet, ligesom i Nybøl Sogn, er af frugtbar sandet Bestaffenhed; mod Vest bestaaer Sognet af middelmaadigt Marfstrand, endeel af Store-Koldam skog, der i Reglen kun benyttes til Græsning eller Dyrkning af Havre. Sognets Sydøstgrændse dannes af Lækaa, hvilket Vandløb er forshnet med Sommerdiger.

I Sognet: Lindholm store Kirkeby, der mod Syd staaer i umiddelbar Forbindelse med Kirkebyen Risum; den ligger i en lang Række tildeels paa et gammelt Dige, og deles i Nørre- og Sønder-Lindholm samt Holmen; lidt vestlig for Byen ligger Kirken, i Byen Præstegaard, 2 Skoler, 4 Kroer, 1 Windmølle og en Fattigarbeidsanstalt; endvidere Bjerne Klokkis med Skole, Kro og Windmølle, Krempehuus,

Drovei og en Deel af Lægde; nogle Steder kaldes Weiager, Gasthusen, en Kro. Talt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 7 $\frac{1}{2}$ G., 35 $\frac{1}{4}$ G. og 55 endnu mindre Gaarde samt 79 S. m. S. og 78 S. u. S.

Indvaanere: 1247 (hvoraf 22 til det adelige Gods Kjerherred og 56 til det adelige Gods Klægssbøl). Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes 26 Teglværker.

Sognet hører for Størstedelen under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Pphysicatbistrict (Nybøl); danner Tønder Amts 29de, 30te og 31te Lægd. Nogle Steder i Bjerne Kloftris og Krempehuus høre under de adelige Gods Kjerherred og Kjerherred i Klægssbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjer Herred, Skatterne indbetales til de resp. Gods; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 104de og 106te Lægd. Præstefalbet er et Valgtalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Fattigvæsenet eier nogle Legater, hvoraf Lehnsofog Andersens beløber sig til 800 Rd. Kirkesproget er thdsk.

Kirken (St. Michaelis) er ret rummelig, uden Taarn og Svævinger; Klokketuus paa Kirkegaarden. Omendkjønt Bygningen er temmelig gammel, mener dog Dr. P. R. A. Jensen (Kirk. Stat. II. S. 512), at det neppe er den første Kirkebygning, der her er bleven opført. Lindholm skal nemlig være den ældste Kirke i denne Egn; idetmindste anføres det af Hertie, den bekjendte frifriske Sibylla, ved Aar 1420, hvis Spaadomme Præsten Albert Meier til Lindholm (1558—1608), har optegnet. Hertie har tillige udsagt, at denne Kirke skal bestaae naar Dødsbøl og Risum forlængst ere gaaede tilgrunde ved Vandflod.

Alt for Kirkebyen ved Løkaa findes Spor af Standsler, der skulle være opførte i Aarene 1627—28 under Krigen med de Keiserlige.

Risum Sogn er omgivet af Dødsbøl, Lindholm, Stedeband, Langhorn, Dkholm og Faretoft Sogne samt Klægssø Rog. Kirken nordlig i Sognet, 2 $\frac{3}{4}$ M. s. s. v. for Tønder og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Bredsted. Sognet bestaaer mod Nord af den sydlige Fjerdebeel af Risum-Mose. Den langt større sydlige Deel af Sognet bestaaer af Marsfland, nemlig en Deel af Store-Koldamskog, hele Lille-Koldamskog, Baigaardkog og Herrekog; her findes den temmelig store, tildeels med Rør bevoxede Botflot-Sø, hvori de 3 Der Skæferhallig (indbygget), Store- og Lillehallig.

I Sognet: Bjerne Risum, deelt i Nørre- og Sønder-Risum, med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer, Vindmølle og Fattigarbeidsanstalt, Maasbøl med Skole; i Marsten paa opstavede Værfter ligger Bjerne Sønder-Baigaard med Skole og Nørre-Baigaard, Bolhuse; endvidere nogle Steder paa Baigaarddige, hvoriblandt en Vindmølle, og paa Botflotdige. Talt i Sognet Præstegaarden, 1 Heelgaard, 3 $\frac{3}{4}$ G., 6 $\frac{1}{2}$ G., 23 $\frac{1}{4}$ G. og 35 endnu mindre Gaarde samt 52 S. med Jord og 109 S. uden Jord.

Indvaanere: 1140 (heri indbefattet de Boeere af Klægssø Rog, der have henlagt til Risum Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landstriveri (Tønder), Nybøl Pphysicatbistrict (Nybøl), og danner Amtets 26de, 27de og 28de Lægd. Til Risum Sogn er af det ubparcellerede forhenværende Gods Botflot i geistlige og Skolefager henlagt Godsrelene Koldam og Østerdige; det øvrige af Godset er lagt til Fare-

toft Sogn. En Deel af den octroierede Klægsfog hører i kirkelig Henseende til Sognet. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 700 Rd. Fattigvæsenet eier nogle mindre Legater. Bolhuse hører i kirkelig Henseende til Langenhorn Sogn, Bredsted Amt. Kirkesproget er tydsk.

Kirken (St. Sebastian) er gammel, uden Taarn og Hvelvinger, opført af Muursteen; paa Kirkegaarden Klokkerhus. Den skal først have faaet sybligere (i Herrefog), men formejst Dvervømmelser være flyttet til sit nuværende Sted. Beboerne af Baigaard have giennem Faretoft Sogn over en Mill til Kirken; de Døde transporteres i Reglen i Baade til Kirkegaarden.

Om Risum-Mose see Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte" af Dr. G. Hansen i N. Stb. Mag. III. S. 464.

Faretoft Sogn omgivet af Dagebøl, Risum og Dholm Sogne samt Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, $3\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Tønder og 2 M. n. v. for Bredsted. Faretoft-Nørre- og Sønderkog var tidligere en D eller Hallig, der 1634 fik et Sommerdige og 1686—88 blev omgivet med et stærkt Havdige, og som ved de tilgrændsende Roges, navnlig Blomeskogs og Botflotkogs Inddigning blev landfast. De tvende førstnævnte Røge og den større Deel af de sidstnævnte høre til Sognet (see Risum Sogn). Jordbunden er fortrinligt Marstrand.

I Sognet: Kirke, Præstegaard, Skole, Windmølle, Fattigarbeidshuus, 3 Kroer, 3 Heelgaarde, 5 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 18 H. med Jord og 80 H. uden Jord, hvilke Beboelser enten ligge paa Digerne eller paa opfastede Værster eller Værrer, som de paa Generalstabens Kort kaldes; de bethdeligste af disse ere Gabrielsværst med Kirke, Præstegaard, Skole og nogle Huse, Øster- og Vester-Jakobsværst, Brodersværst, Lillejensværst, Ri-chardsværst, Tydensværst og Bønsværst.

Indvaanere: 658 (heri er indbefattet 1 Familie af Klægsfog og 1 af Juliane Marie Sogn, der have henlagt sig til Faretoft Kirke). Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landfriveri (Tønder), Nybøl Pphiscatdistrict (Nybøl); banner Amtets 24de og 25de Lægd. Om Botflot Godsdistrict see nedenfor. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 600 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er af Muursteen, uden Taarn og Hvelvinger; Prædikestolen har godt Træsniitsarbejde; Kirken er restaureret 1855; paa Kirkegaarden er et Klokkerhus. Den gamle Kirke afbrændte 1668; den nuværende er opført 1703, og blev i Aarene 1837—38, da den var aldeles brøstfaldig, noget repareret.

Botflot Kog blev, som foranført, indbygget af Hollænderne i Aaret 1688 og efterfølgende Aar. 1634 blev der paa det saakaldte Hollænderdige opført en fathøft Kirke, der dog atter blev nedbrudt 1680.

Amtmand Blome og Arvinger havde i Slutningen af næstforrige Aarhundrede erhvervet endeel Privilegier for nogle denne tilhørende Eienomme i Blomeskog og i Botflot Kog og derved opford Godset Botflot. I Begyndelsen af dette Aarhundrede deelede Godset i 4 Dele. I 1858 erholdtes Udparcelleringsstilladelse for disse og derefter er Godsqualiteten hævet og Districtet indlemmet i Amtet og nærmest i Bøking Herred; imidlertid er der dog bleven oprettet en egen Jordbog for samme og har det endvidere beholdt tydske Lov som gjældende Ret, hvorfor det ogsaa har faaet sin egen Thingret, bestaaende af Herredsfogden og Thingfriveren for Bøking Herred og 2 af Districtets Indvaanere som Thinghørere. Som foranført

er en Deel af Districtet i Kirke- og Skolesager henlagt til Risum Sogn, Resten er forenet med Faretost Sogn. De til Districtet hørende Jorder af Blomeskog udgjøre $\frac{2}{3}$ af Kogen; den øvrige $\frac{1}{3}$ henhører under Bredsted Amt; hele Kogen hører dog under 1ste Digebaand.

De tvende Christian-Albrechts Koge danne een Commune. De omgives af Embshøl Sogn, Gudsfog, Dedsbøl Sogn, Klægss Kog, Marietog og Vesterhavet. Den gamle Christian-Albrechts Kog indbigedes i Aarene 1682—84 (Octroi'en er af 2den October 1681) og den nye Christian-Albrechts Kog i Aarene 1705—6 (Octroi'en af 5te November 1703) ubvider den gamle Kogs Octroi til denne Kog). Begge Kogene udgjøre tilsammen c. 4814 Dagslet og have en Taxationsværdis af 1,030,080 Rd. I Kogene findes 1 Apothek, 2 Møller, 1 Kjøbmands-handel og flere anseelige Bygninger; de fleste Bygninger ligge tæt op til Nybøl og Dedsbøl og danne ligesom een By med bispe. Kogene have Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Cierne af 70 Dagslet) have Administrationen og Politiet (udøves af en af Hovedparticipanterne valgt Inspecteur), Jagt og Fiskeri inden- og udenbids og Ret til at bygge en Kirke med Patronatsret over samme; indtil Kogen benytter sig af Retten til selv at bygge en Kirke, staaer det Beboerne frit for at henlægge sig i kirkelig Henseende til eet af Nabo sognene; dog er der truffet den Bestemmelse, at de ikke uden Regjeringens Samtykke maae forlade den Kirke, som de have valgt. Af Indvaanerne, der udgjøre 698, har 30 Familier henlagt sig under Nybøl Kirke, 52 under Dedsbøl og 20 under Embshøl Kirke. Kogene have en egen Skole, over hvilken Hovedparticipanterne udøve Patronatsretten. Kogene danne et Fattigdistrikt for sig og have en Fattig- og Arbejdsanstalt. Til Understøttelse for Trængende, der ikke ere Fattigvæsenet unbergivne, findes her den Lorenz Jansenke Stiftelse, oprettet i 1814 af en Hovedparticipat i Christian-Albrechts Kog. Indtægterne (Udbyttet af en Gaard med 142 Dagslet Kogsland) fordeles i 3 lige Dele mellem Christian-Albrechts Kogene, Nybøl og Dedsbøl Sogne. Vøsing Herreds Jurisdiction. Nybøl Pphysicatdistrikt. 55de og 56de Vægd.

See Beskrivelsen af den gamle og ny Christian-Albrechts Kog i Dr. G. Hansens statistiske Meddelelser over nordfrisfke Districter i N. Stb. N. III. S. 439 ff. Sammensteds findes ogsaa en Beskrivelse af den efternævnte Marietog.

Klægsskog indbigedes i Aarene 1725—27 (Octroi'en er af 24de Marts 1725) og udgjør 2365 Dagslet med en Taxationsværdis af 334,400 Rd. Den er omgivet af Ny-Christian-Albrechts Kog, Dedsbøl, Risum og Faretost Sogne, Juliane-Marie Kog, Dagebøl Kog og Marietog. Den er ansat til 43¹⁰/₄₈ Plov, extraordinairt Plovtal. I Kogen ligger en Mølle.

Kogen har Næringsfrihed og Stempelpapirfrihed. Hovedparticipanterne (Ciere af 60 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kog. Administrationen og Politiet udøves ved en Inspecteur. Af Indvaanerne, der udgjøre 197, have 11 Familier henlagt sig til Dedsbøl Kirke, 3 til Risum, 1 til Faretost og 8 til Dagebøl Kirke. Efter Overenskomst benytte Indvaanerne Dagebøl Skole. Vøsing Herreds Jurisdiction. Nybøl Pphysicatdistrikt. Tønder Amts 58de Vægd.

Marieløg, omgivet af Ny-Christian-Albrechts Kog, Klægsø Kog, Dagebøl Kog og Vesterhavet, er inddiget i Aarene 1796—98 (Octroi'en er af 20de Martz 1793) og udgjør c. 1346 Dagslet samt har en Taxationsværdi af 275,760 Rd. Extraord. Plovtal 28 Plove. Kogen har Næringsfrihed og Eiendomsret over det Forland, der danner sig udenfor Kogen samt Ret til at indbige dette Forland under samme Octroi som Kogen; den danner et eget Fattigdistrikt. Den har sin egen Skole men ingen Kirke. I Kogen ligger en Mølle. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene. Af Indbaaerne, der udgjøre 192, have 109 henlagt sig til Dedsbøl Kirke, 23 til Nybøl og 60 til Dagebøl Kirke. Bøfing Herreds Jurisdiction. Kogen har for Tiden 6 Hovedparticipanter. Nybøl Pphficatdistrikt. Tønder Amts 52de Læg.

I Marieløg ere de saakaldte Galmøbøl Præste- og Degnejorber beliggende, som udgjøre c. 50 Dagslet til en Taxationsværdi af 10,320 Rd. Disse Jorber inddigedes i Aaret 1796 tilligemed Marieløgen, af hvilken de derefter kom til at danne en Deel. Efterat den gamle Kirke i Galmøbøl, der ved Indbigningen var kommen til at staa udenfor Diget, i Aaret 1803 havde maattet nedbrydes, blev det bestemt, at de omhandlede Jorber skulde ubleies og de deraf flydende Indtægter anvendes til at danne en Fond, hvoraf i Fremtiden en ny Kirke indenfor Diget kunde opføres. Denne Fond (det Galmøbølste Institut) udgjorde nu ved Slutningen af Regnskabsaaaret 1801/02 13,206 Rd. 4 Mk.; samme bestyres af en dertil bestiftet Regnskabsfører, for Tiden Kogsinspecteur Thomsen i Nybøl, og fører Kirkevistoriet for Tønder Provsti Tilsynet med Bestyrelsen.

Juliane-Marie Kog, omgivet af Dagebøl Kog, Klægsø Kog, Faretøft Sogn og Vesterhavet, er inddiget i Aaret 1778 i Henhold til Octroi af 6te Juni 1776. Den har et Areal af omtrent 609 Dagslet og en Taxationsværdi af 106,200 Rd. Extraord. Plovtal 12½ Plov. Kogen har ikke Eiendomsret over det Forland, som danner sig udfor Kogen; den har derimod efter en med Regjeringen i Aaret 1853 oprettet Contract Ret til indtil en Indbigning finder Steb at bruge og benytte det Forland, som nu er eller senere maatte danne sig udfor Kogen; for denne Ret svares en aarlig Afgift og er Kogen forpligtet til i Tilslutningens Interesse at træffe de Foranstaltninger, som anordnes i den aarlige Digereces. Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 60 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene; de lade Administrationen og Politiet i Kogen udøve af en af dem valgt Inspecteur. Af Indbaaerne, der udgjøre 53, har een Familie henlagt sig til Faretøft Kirke, Resten til Dagebøl Kirke. Beboerne benytte Dagebøl Skole. Kogen har for Tiden 6 Hovedparticipanter. Bøfing Herreds Jurisdiction. Nybøl Pphficatdistrikt. Tønder Amts 60de Læg.

Dagebøl Kog, omgivet af Marieløg, Klægsø Kog, Juliane-Marie Kog og Vesterhavet, er inddiget i Aaret 1704 (Octroi'en er af 20de Septbr. 1700) og udgjør 1005 Dagslet, 878 Skatteønder med en Taxationsværdi af 140,480 Rd. Den er ansat til 20^{13/16} extraordinair Plov. Kogen har Næringsfrihed og Stempelpapirfrihed samt egen Kirke og Skole. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene. Administrationen og Politiet udøves af en Inspecteur. Præsten vælges af Menigheden blandt 3 af Hovedparticipanterne præsenterede Candidater, og Kongen

stadsfæster Valget. Indvaanernes Antal er 350. Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 4.

I Rogen ligger: Dagebølrog Kirke, Præstegaard, Skole, 1 Windmølle, 3 Kroer, 1 Tolbcontrolleurbelig, de større Marstgaarde Rikkenhof med 208 Dagslet Land, Rønigstein 183 Dagslet, Hedenvigshof 85 Dagslet og Feddershof 77 Dagslet, 2 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 24 H. med Jord og 50 H. uden Jord (ved Dagebøl Færgehøus er en lille Havn, hvorfra Overfart til Vhø paa Fjor, ved denne 2 faste Fjor af 6te Orden). Samtlige disse Beboelser ligge paa opfastebe Værfter, der føre særskilte Navne; Kirkeværftet er det bethdeligste. Endvidere høre i kirkelig Henseende til Sognet enkelte Steder i Juliane-Marieløg, i Klægsørog og i Marieløg. Naar disse Beboere medregnes bliver Sognets Indvaanerantal 542. Dagebøl er Toldoppebørselscontrolsted. Skibsarten var i 1861: paa flesvigste Havne indgaaet 34 Fartøier af 141 Læsters Drægtighed, udgaaet 23 Fartøier af 126 Læster, paa Altona indgaaet 2 Fartøier, udgaaet 1 Fartøi. Ingen af Skibene have klareret Told.

Vøking Herreds Jurisdiction. Nbhøl Physicadistrict (Nbhøl); Tønder Amts 59de Lægd. Præstefalbets Indtægter anslaaes til 1000 Rb. aarlig. Kirkesproget er thdsk.

Kirken er uden Taarn og Svælvinger, opført af Muursteen; Klokketaarn paa Kirkegaarden.

Dagebøl Sogn kaldtes i det 15de Aarhundrede og endnu 1523 „Wisk“, og havde et Capel indviet til St. Dionysius; den nuværende Kirke er opført 1731.

Dagebølrog var tidligere en V eller Hallig, som ved de tilgrændsende Roges Indbigning blev landfast; den danner nu det meest frempringende Punkt i de flesvigste Marster og Digerne paa Pynnten ere meget ubatte for at beskafiges af den ribende Strøm, der gaar her forbi, hvorfor der med meget stor Besøftning er forsøgt at bryde Strømmen ved at ublægge lange Dæmninger, som bestaae af tilhugne Sandsteen. Nord for Dagebølrog og vest for Marieløg har dannet sig et ikke ubetydeligt Forland, hvoraf den lille Christianshallig nu næsten omslutes.

Den Eild,

c. $1\frac{2}{3}$ □ Miil stor, beliggende i Vesterhavet $1\frac{1}{2}$ M. (i mindst Afstand) fra Slesvigs Vesthst (Klangsbøl), bestaaer af en fra Albue=Dbde mod Nord, under $55^{\circ} 03' 45''$ n. B. og $4^{\circ} 17' 30''$ v. L., til Hjørnum=Dbde mod Syd, under $54^{\circ} 44'$ n. B. og $4^{\circ} 17' 30''$ v. L., sig strækkende $4\frac{3}{4}$ M. lang smal Landstrimmel, paa hvis Midte en større Landtunge stikker sig ud mod Vst til Næs=Dbde (Nøse), hvor Den faaer en Brede af $1\frac{1}{2}$ M. Mod Nord stjerer Vister-Dybd en lille Bugt ind i Landet, der kaldes Kongens-Havn (aldeles tilsandet). Dens Nordspids (c. $1\frac{1}{2}$ M. i Længden) er næsten aldeles dækket af Flyvesandsklitter, der naae en Høide af indtil 200 Fod. Herfra strækker sig mod Syd i en Længde af lidet over en Miil et bakket Terrain, som for en stor Deel er dækket med Lyng og ud mod Havet mod Vest begrændses af Flyvesand; enkelt-

viis gaar dog Bølgerne heelt ud til Havet som steile ved Bølgerne af-
 faarne Brinker, en saadan er den 110 Fod høje Røde Klif, saaledes
 kaldet af det Farvestjær Sandet modtager af iblandte Jern- og Leer-
 dele. Til dette bakkede Land støder mod Syd deels den henimod 2 Mile
 lange, iffe over $\frac{1}{5}$ Mil bredde Flyvesands Landtunge, Hørnum = Odde,
 deels en Strækning af fladt Land med Marstenge. Mod Vest hæver
 Landet sig atter og løber ud mod Havet i af faarne Brinker, beriblandt
 den 80 Fod høje Morsum Klif bekendt for sit maleriske Udsende,
 idet forskellige Lag verle i skarpe Mødsætninger, saaledes: Kaolin-
 Sand (Porcellainjord, reent Kvarts-Sand og hvid Glimmer), Limonit-
 Sand (Kvarts med phosphorsuurt Jernveiltte og hvid Glimmer, efter
 Bindemidlets Mængde er det snart Sand snart Sandsteen, Limonit-
 Sandet har graa Farver og de brune og gule Farver, der frembringes
 ved Jernveiltte) Glimmer-Leer (rødgraat), Alunjord (blaa sort); et
 smalt Rev af en rødguul Steenart, formodentlig henhørende til Limo-
 niten, løber fra Klitten ind under Havet henimod Fastlandet; tæt ved
 Klitten findes Brunkullag.

Af Dens Areal dækkes omtrent Halvdelen af Flyvesand, den øvrige
 Halvdeel bestaar af tre omtrent lige Dele: Marstenge, opdyrket Høide-
 land og Hebestrækninger.

Den er aldeles skovløs, og Brændsel maa hentes fra Fastlandet;
 den fattigere Deel af Befolkningen brænder, til stor Skade for Land-
 bruget, Lyngtør og Faaregjødning. Ved Dens Østlyst graves ved
 Ebbetid Tørv af Mosestrækninger, der nu ere overføjmede under Flo-
 tid, de kaldes paa Stebet Tuul; en lignende Tørveformation findes ved
 Ebbetid under Sandklitterne paa Vestlysten.

Den Sild er administrativt deelt i tvende Dele, hvoraf den mindre
 nordlige Deel, Listland, 3518 Tdr. Land stor med $9\frac{1}{2}$ Td. Htt.
 A. og C. henhører under Ribe Amt, og den større sydlige Deel, Land-
 skabet Sild c. $1\frac{3}{10}$ stort, henhører under det slesvigiske Amt Tønder.

Den Sild har 3 Sogne, Morsum, Reitum og Vesterland.
 I Morsum Sogn ligger: Morsum Kirke, Byerne Store-Morsum
 med Præstegaard, Skole og 2 Kroer, 32 G. og H., Lille-Morsum
 med Fattighuus og Kro, 60 G. og H., Skjellinghjørne med Wind-
 mølle, 27 G. og H., Østerende 28 G. og H., Vester- og Øster-
 Bold med Bindmølle, 27 G. og H., Holm 2 G. og Klaphjørne
 3 G.; ialt i Sognet Præstegaarden og 179 G. og H. I Reitum Sogn
 ligger: Reitum Kirke, Byerne Reitum med Præstegaard, Skole, Bølig
 for Landstabslægen, Apothek, Toldhuus, Bindmølle, Fattighuus, 4 Kroer
 og en Cigarfabrik, 167 G. og H., Arksum med Skole, 46 G. og H., Tin-
 num med Landfogdens Tjenestebolig, Landstabs Arrethuus, Skole og
 Bindmølle, 68 G. og H., Munkmarsk med Bindmølle, 3 G. og H., herfra
 Dampfart pr. Dampskib til Høier, Braderup med Skole, 24 G. og H.,
 Venningssted 12 G. og H., og Kampen med Skole og Kro, 26 G.
 og H., i Nærheden af denne By er Fyretablisementet paa Røbeklif*);
 endvidere hører i geistlig Henseende til Sognet den lille By List, 11 G.

*) Fyret paa Røde-Klif er et fast Lindesfyrt af 1ste Orden. Lysvide 5 Mile.

og H. med et Fyretablisement paa Albuen*); ialt i Sognet Præstegaarden og 357 G. og H. I Vesterland Sogn ligger: Vesterland Kirke, den adspredt liggende By Vesterland (særstilt benævnedes Dele af denne ere Nørre-Hedig, Vester-Hedig, Sønderende) med Præstegaard, Skole, Fattighuus og Kro, Søbadeetablisement med 2 Høstetter, 105 G. og H. og den lille By Nantum med Skole, 6 H.; ialt i Sognet 111 G. og H. Ialt paa hele Den 3 Præstegaarde og 645 G. og H., hvoraf 11 G. og H. paa Vistland under det kongerigste Amt Ribe.

Indbaanere: 2870, hvoraf i Keitum Sogn 1514 flestvigste og 57 kongerigste, i Morsum Sogn 771 og i Vesterland Sogn 528. Viandsfollenes Antal er 1273, Fruentimmernes 1597. Ligefom paa Fjor har dette Forhold sin Begrundelse i Fraværelsen af mange Sildbringer paa længere Sørejser. Var Folketællingen steet om Sommeren istedetfor, som bekendt, i Februar, vilde Forholdet endnu have stillet sig med en større Difference. Søfarten (sornemmelig i Hjre fra Hamborg og Amsterdam) er fremfor Ugerbruget af Vigtighed som Erhvervsreen, 28 Skibe af 182 Emlst., foruden 16 Østersfartøier, ere hjemmehørende paa Den (de fleste i Keitum). Flere Indbaanere besidde ikke ubetydelige Formuer, der ere erhvervede ved Søfarten; disse Formuer ere for en stor Deel anbragte i Danske Statspapirer og skulle beløbe allene i disse henved 1 Million Rd. R. M. Fiskeriet er ubetydeligt, hvorimod en Deel Erhverv habes ved Ekstrabningen af Østers paa de Øst for Den liggende (c. 20) Østersbanke**). I Keitum Sogn mellem Bjerne Rampen og Vist findes en Fuglekøje for Fangst af Vildvænder***). Forb-

*) Fyretablisementet paa Albuen ved Vist bestaaer af 2 faste Fyr af 4de Orden med Lindsapparater; Lysvide 2 og 3 Mile.

***) De flestvigste Østersbankers Antal er omtrent 50 og ere beliggende deels øst og syd for Sild, deels omkring Fjor og Amrum samt Halligerne. Bankerne ved Sild, Niondt mindre i Antal end de øvrige, give dog den største Mængde Østers eller c. 1000—1600 Tønder aarlig, hvilket omtrent æquivalerer 1—1½ Million Stykker (Bergs angiver i sin Statistik den samlede Fangst af Østers paa Vestkysten til 3 Millioner Stykker, for Udgiveren af nærværende Skrift har man i Aaret 1860 paa Sild nævnt 2 Millioner Stykker, samme Talopgivelse findes ogsaa hos Kohl „Die Marthen und Inseln der Herzogthümer Schl. u. Pöln.“) Østersfangsten er som bekendt et Regale og har været afbenyttet idetmindste siden Frederik II.'s Tid (efter Heinrich Schulde de være anlagte af Knud den Store). Den ældste Forpagtning man kender er fra 1746; den aarlige Afgift var da kun 2000 Daler i Kroner. Efter den Tid fleg Afgiften bestandig: fra 1819 til 1859 var den 16,664 Rd. R. M. aarlig, nu er den 29,900 Rd. R. M. aarlig foruden Deputat af 80 Tdr. Østers à 800 Stk. til Hoffet og 10 Tdr. til Befidderen af Ørredslaget Schackenborg.

****) En saadan Fuglekøje bestaaer af en stor Dam, omgivet af en Jordbold, der er beplantet med Buskarter. Fra Dammen gaaer til alle Kanter Canaler (Piger), hver omtrent 100 Alen lang med aftagende Brede. Fangst med Canalerne ene Side er anbragt Couliiser af Straafletning, saaledes at Fangeren kan gaae fra Couliise til Couliise og bestandig jage Vænderne længere ind i Canalen. Denne er til begge Sider og foroven overtrukket med et Garn og til dens indre smalle Ende er umiddelbart fastgjort en Ruse. Kommer der nu en Drift Vænder fra Havet, søge de Dammen med Omgivelser som Hvildepunkt, især da der altid i Fangeiden findes et stort Antal tamme Vænder. Fangeren frøer nu Korn i en af Pigen, hvor Vinden bærer den, og den hele Skare af Vænder søger nu den løkkende Føde, og medens de tamme, dertil afrettede Vænder blive ved Bugtens Udant, drives de vilde længere og længere

udstykningen er fri og der findes kun enkelte større Jordbesiddere, men en Mængde mindre; Jorderne drives tildeels af Fruentimmerne under Mændenes Fraværelse paa Søen. Bygget fra Eild er bekendt for sin Godhed. Agerbruget staaer forøvrigt paa et temmeligt lavt Standpunct, meget godt Hebeland ligger uopdyrket. Markfred holdes ikke. Fælledsstabet er endnu ikke ophævet, navnlig ikke hvad Englandet angaaer, og ligesom et enkelt Stykke kan have flere Brugere der vælge aareviis (zur Jahreszeit gehen), tør der overhovedet ikke slaaes noget Hø i Engene førend den af Landfogden paa Sommerthinget den 29de Juni, efter Bhlagenes Forslag for enhver Engstrækning, dertil fastsatte Dag. Tidligere Højbjergning straffes med Mulct. Huusfliden er ikke ubetydelig og meget af den Uld, som Landets talrige Faar (som iberegnet c. 8000) producere, forarbejdes om Vinteren af Konerne og Pigerne, og udgjør en Hovederhvervskilde for den fattigere Befolkning (8000 Stk. ulbne Trøier aarlig, tidligere 10,000 Stk.) Den i de senere Aar i Vesterland Sogn etablerede Søbadeanstalt, drager en Deel Fremmede til Den og giver Beboerne en ikke ubetydelig Indtægt; Badet søges fornemmelig for sit rene, kraftige og saltholdige Vand og for det vægtige Volgeslag som Vesterhavet frembringer, idet det bryder sig mod Dens Forstrand. Af Fuglægg samles i Klitterne en ikke ringe Mængde.

Silbringerne ere, som foranført, af friskst Herkomst, dog med enbeel Indblanding fra Naboamterne i Jylland og Slesvig. Det almindelige Folkesprog er friskst, paa Vistland er Folkesproget dansk. Det antages almindeligt, at det nordfriskste Sprog finder sit bedste Udtryk paa Eild, ligesom det af alle Forfattere bevidnes, at paa denne Nordfrislands høieste Deel har Witte med dens Dyder og Lyder reneft vebligereholdt sig. Den gamle Folkebragt er dog her tidligere end andetsteds fraveget og er nu næsten sporløs forsvunden.

Landstabet Eild er i juridictionel Henseende underlagt en Landfoged, der tillige er Huusfoged og Oppebørselsmand. Landstabet hører under Tønder Pshficatidistrict (Tønder), men har sin egen Landstabslæge. En Strand- og Digeinspecteur forestaaer Klitarbejderne. Ved Tolbvæsenet er ansat en Tolddoppebørselscontrolleur (Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1861: 5040 Rd., i 1860: 3500 Rd., i 1859: 4752 Rd.), og en Toldbassistent. Da Indbaanerne i Fredstid ere fritagne for Bærnepligt, finder ingen Lægdsinddeling Sted; kun i Krigstid udskrives de fra Communen til Sotjenesten. Eild repræsenteres i alle kommunale Anliggender af „de Landsbefuldmægtigedes Collegium.“ Dette bestaaer af 9 Medlemmer, nemlig 3 for Morsum Sogn, 5 for Reitum Sogn og 1 for Vesterland Sogn med Rantum. Valgberettiget og valgbar er enhver myndig Mand af uplettet Rhygte, der er bosiddende i det vedkommende District og hde Bidrag til bettes Communalbyrder. Blandt de Tre, der have de fleste Stemmer vælger Tønder Amthuus. Valget er for Livstid. Med Hensyn til engere Communesforhold er Landstabet beelt

ind og hildes til Slutningen i Rufen. Fangetiden er fra September Maanedes Begyndelse og indtil Frosken indtræder, samt en fort Tid om Foraaret. En Roe kan aarlig give 20—25,000 Lønder, fornemmelig de smaa Krikænder. De fangede Lønder koges for største Deelen og nedlægges i Suurt samt forsendes rundt omkring.

i 7 Bylag (Bauerschaften) Morsum, Vesterland, Rantum, Reitum, Archsum, Tinnum og de forenede Nordbyer (de 4 sidstnævnte i Reitum Sogn); hvert Bylag har sin Bondefoged. Hvert Sogn har desuden sit Kirkecollegium for Kirke-, Skole- og Fattigsager. 12 Raadmænd danne Landskabsraadet (der Silter Kath). Dette Raad er den egentlige, fra ældgammel Tid bestaaende frijskte Ret, der danner første Instants i alle Sager, der høre under Domstolens Kjenndelse. Landsfogden er Protocolfører og har en raadgivende men ikke afgjørende Stemme. Raadet supplerer sig selv, idet det indstiller ved Vacance 3 Candidater til Amtmanden, valgte blandt Indvaanerne af den By, hvortil den Afgaede hørte. Valget gælder for Livstid. 3 geistlig Henseende hører Landskabet under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Præstekaldene ere Landskald. Efter den foreliggende Beretning kunne Præstekaldenes Indtægter anslaaes for Reitum Sogns Vedkommende til c. 1150 Rd., for Morsum Sogn til 720 Rd. og for Vesterland Sogns Vedkommende til 350 Rd. aarlig. Kirke- og Skolesproget er Tydsk, med Undtagelse af List, hvor Skolesproget er dansk. Af milde Stiftelser og Legater har Den flere, hvoraf fremhæves, den af æbøde Raadmand Buchholz oprettede milde Stiftelse til Understøttelse for Børn og ældre ubemidlede Folk, hvortil bemeldte Raadmand testamenterede sin Eiendom i Byen Braderup samt en Capital af 13,813 Rd.; endvidere et Udstyrslegat paa 4000 Rd., et Skolelegat paa 2000 Rd. og et Legat paa 4400 Rd. til fattige Skipperenker, alle 3 stiftede af Skipperolbermand Lorenz Petersen Wall i Rjøbenhavn; og endelig endeel mindre Legater til Skole- og Fattigvæsenet.

Den Sild, der udgjorde Kjernen af det gamle Nordfriesland, har i tidligere Tider været langt større end nu, og det forholdes sig ubestrikt rigtigt, som de oldhistoriske Kort hos J. Meier ogsaa antyde, at Sild ifkun ved Vandløb var skilt fra de nuværende Der Fø og Amrum. Jo mindre Udstrækning det indre Hav dengang havde, desto mindre maatte Vandløbene være, der daglig førte Flob- og Ebbestrømme ind og ud, og Sagnet fortæller ubietydeligt, at man i Fortiden ifkun havde en smal Rende at gjennevade mellem Fø og Sild. En mærkelig Oldtidslevning paa Sild, den saakaldte „Føringer Vold“ og „Ribefti,“ syd for Dalsfrøget mellem Sild og Listland, minder endnu om en Tid, da Pasfagen, som Sagnet fortæller, fra Fø til Ribe gik denne Vej. At Sild i et Dokument fra 1141 kaldes en *D*, svider ikke imod denne Antagelse, thi ligesom man endnu den Dag idag hører over Battet fra Fø til Amrum, saa at Amromland ifkun nogle Timer i Døgnet, eller ved Høivande kan ansees for en *D*, saaledes har man tidligere ogsaa kunnet passere fra Fø til Sild, og det byde Løb, Fartrappen, der nu stiller Verne fra hverandre skal (Heinreich S. 81) først være brudt op i Stormfloeden 1362. Naar der altsaa har været et sammenhængende Vat mellem Sild og Fø, kan det med Rimelighed antages at dette i en endnu ældre Tid har været høiere Land, thi Batterne ere, som bekendt, Marsklands Ruiner, og efterledes naar dette efterhaanden skylles bort. Det tør ogsaa ansees for utvivlsomt, at Den Sild og det tidligere Bidingherred vare, om ikke sammenhængende, saa dog nær forbundne; ikke alene taler herfor den Omstændighed, at der tidligere (indtil Midten af forrige Aarhundrede) fandtes en hyppig benyttet saakaldt Ebbevei over Battet fra Sild til Bidingherred, der nu ved Battets fortsatte Aftagen i Høide er blevet impassabel, men det ligger i Sagens Natur, at dengang Gudslog var uinddiget og udgjorde et bredt Vandløb, maatte Havarmen paa den anden Side Bidingherred have været forholdsvis smallere, som det i det Hele af den gamle Klitrække, der findes paa Geestranden, fremgaaer, at de Vandløb, der skilte Marsklandet fra denne, i Fortiden have haft en langt større Udstrækning, medens Marsklandet var i høiere Grad sammenhængende end nu er Tilfældet.

Før Silde tidlige Beboelse tale de mangfoldige Gravhøje, der bedække

dens Høiland. Naar Undersøgelsen af disse har vist, at de deri indsluttede Dbsager foroven dæktes af et Kullesteenslag, som Geognoskerne henføre til den cimbriske Vandflod (c. 600 Aar før Kristus), da seer man heraf, at Landets Beboelse er ældgammel. Mærkeligt er det Sagn, der har bevaret sig paa Den, ligesom ogsaa i Egnen mellem Ringkjøbing-Fjord og Risum-Fjord, hvori det fortælles, at Kongen af Danmark havde friet til Dronningen af England, men blev hende utro; for at hævne sig lod Dronningen den Landtunge gennem-bryde, der forbandt hendes Land med Fasklandet, og derved bevirkede hun et Jæb-rud af Havet, der oversvømmede hendes utro Veilers Rige. Sagnet fører os saaledes tilbage til den cimbriske Flods Tid. Silds Veliggenhed maatte forøvrigt lade antage, at denne Flod deels har ødelagt Landet og deels ganske forandret dets Grændser mod Havet. Urindvaanerne ere vistnok omkomne eller have maattet flygte, og ere maaske efter Aarhundreders Mellemrum bleve efterfulgte af Nordfrierne, om hvem et Sagn siger, at de skulle være indvandrede og være komne til Landet over Søen; Hrefenshafn o: Friserne Havn skal have sin Benavnelse fra deres Land-gang. Det var ogsaa fra denne Havn, der laae tæt ved den i de nordfrisiske Sagn-historier med saa stor Rigdom og Magt udspyrede Veiningstad, at Friserne skulle have udfibet sig, da de rusede sig til at deeltage i den Folkestromning, der under Hengist og Horia, over 1000 Aar efter den cimbriske Flod, og ligesom til Havn for denne, ubgjød sig over det britiske Land. Foruden Gravhøiene træffer man paa Sild andre Mindemærker fra en fjern Tid, det er de 4 saakaldte Borgpladse fra Tin-num, ved Arkum, ved Rantum (denne nu dækket af Flyvesand) og ved Keitum. Da i Baldemarernes Tid den religiøse Begejstring reiste murede Kirker over hele Landet, fik Sild ogsaa sine Kirker sandsynligviis alle opført af Luf, tvende af disse, Keitum og Morsum, staa endnu den Dag idag som Minde om hiin fjerne Tid. Job. Mejer har, som tidligere ommeldt, i Danskverth's Beskrivelse givet et Kort over Nordfriesland, henført til 1240. Den Sild, der dengang udgjorde Frieslands Nordvestherred, viser sig her med en Udstrækning af c. 10 □ M. og stilles kun ved et smalt Løb fra Fasklandet. Kritiske Undersøggelser have senere vist, at hiint Kort giver en Fremstilling af de stedlige Forhold, der i mange Henseender efterlader Tvivl, og J. N. Schmidt har i Henhold til disse Under-søggelser givet et revideret Kort, henført til samme Tid, paa hvilket Silds Plade-indhold indskrænktes til lidt over det Halve. Stormfloerne i Aarene 1300, 1353 og 1362 borttogte senere store Strætninger af Landet, og ved de tvende sidste ere sandsynligviis Stedum Kirke (syd for Keitum og øst for Rantum) og Liff Kirke bleve ødelagte samt største Dele af de dertil hørende tvende Sogne oversvømmede. Atter bortrev Stormfloerne i 1570, 1633 og 1634 store Strætninger af Den (Citum Kirke blev da ogsaa ødelagt) og det var efter denne sidste, at Landets Plougtaal 1638 blev nedfat fra 100 til det nu gjældende 52; de sydlige Diger bortrevs 1634 og ere ifte senere gjenreiste. Siden den Tid have vel talrige Stormfloer angrebet Landet, men det er dog fornemmelig Dens og det nærliggende Fasklands vigtige Børn, Sandkitterne, der derved have lidt; derimod er det saavel paa Sydkysten som mod Øst ansat ifte ubetydelige Strætninger af Fasklandet. Blandt de Ulykker der have ramt Den maa ogsaa nævnes, at den flere Gange har været hjemsgt af pestagtige Sygdomme: af saadanne døde alene i Morsum Sogn, i 1567: 243 Menneker, i 1581: 72, fra August 1597 til Novbr. det følgende Aar 142.

De saakaldte Munkesøskjorber og Muntmarsk Mølle have vistnok deres Navn og Oprindelse fra den Gave af 30 Mark, som Kong Erik Lam d. 7de Decbr. 1141 skjenkede Knudsbrødrene i Dens af Den Sild. Disse Narve have givet Anledning til den Beretning, at der paa denne D ved Keitum Kirke har været et Kloster (D. Ail. et Minoriter- eller Graabrødrkloster).

Allerede fra Kong Erik Menveds Tid har Liff, der synes at have været en D for sig, været fraskilt det øvrige Landssab Sild; det gamle Document af 12te August 1292, hvorved denne Konge overdrager Ribes Borgere deres Forstrand samt Liff og Nands, findes afstrykt i Tzerpagers Rips Cimbrica S. 690. Ved Fredsforstningen i Bordingborg 15de Juli 1435 mellem Kong Erik af Pommern og den hollsteenske Greve Adolf, var Liff en af de fra Dele af Hertugdømmet Slesvig, som forblev i Kongens Besiddelse. I Liffersbyh vandt Kong Christian IV. d. 16de Mai 1644 en Seier over en hollandsk Kjøbmandsskaabe, som skulde komme de Svenske til Hjælp.

I Midten af det 17de Aarhundrede var Folketaallet i Landssabet Sild 1750; et Aarhundrede senere, ved 1758, var det steget til 2800. Folketællingen af 1769 og 1781 Aarhundredre; 1803: 2674; 1840: 2520; 1845: 2587; 1855: 2685; 1860: 2813.

Folkemængden paa Silb er paa virket af tvende Momenter, dels en temporair Udvandring hver Sommer til Søfarten og dels en Indvandring af Ejeneskjold fra Fæstlandet. Pertil kommer i de senere Aar, at flere Silbringere, (saaledes benævnes de af de Dmboende, selv talde de sig Silbringere) ere blevne Guldgravere i Californien; om disses Tilbagekomst er det vanskeligt at gjøre Calculer, enkeltviis ere de dog alt vendte tilbage med det selv erhvervede Guld og have taget Bolig paa deres Stamme. Hvad Silbringernes (og med dem ogsaa de øvrige Østriseres) Skibsfart angaar, da skielner Dens Beskrivelser C. P. Hansen mellem følgende Perioder: Silbdefiskeriet, 1350—1614, det maatte opbøre formedelst Silbestimernes forandrede Retning og talrige Ulykkestilfælde for Fiskerne, der foretog Fangsten paa aabne Vaade; Balsfiskefangsten, 1614—1714, Ubeboerne vare dog endnu kun Matroser og Sarpunerere paa de fra Holland og Hamborg til Grønland udgaende Skibe; Grønland-Commandeurernes Tid, 1714—1775, den ved Balsfangsten erhvervede Beskand fremtalde Westrabelsen efter større Kundskab i Sømandsfaget, der suberodes Navigation og Mathematik, og Silbringerne findes i denne Periode i stort Antal anvendt som Commandeurer for Balsfanger-skibe samt ogsaa som Skibsførere og Styrmand i anden Fart; Skibsførernes Tid, 1775—1807, Danmarks neutralde Flag fremtalde, som bekendt, under den nordamericanske Frihedstrig og senere under Revolutionstrigene, en forbeelagtig Fragtfart, og til denne benyttedes i stort Antal den dygtige Sømandsklasse fra Westhavserne og især fra Silb, hvoraf Mængden naturligtviis foretrak den mageligeres Coffardifart for Balsfangstens Besværlighed; disse tvende Afsnit af Dens Befolknings Historie, og især det sidste regnes til dens lykkeligste Perioder, og det saa meget mere som derefter fulgte den sorgelige Tid, da Danmark havde mistet sin Flaade og da næsten alle dens Handels-skibe bleve erobrede af Sjenden. Efter Krigen havde Landet sig atter; den tilfagenbe Folkemængde og de fleste vorende Capitaler, der fornemmelig skylde Søfarten sin Tilværelse, tyde tilstrækkelig derpaa.

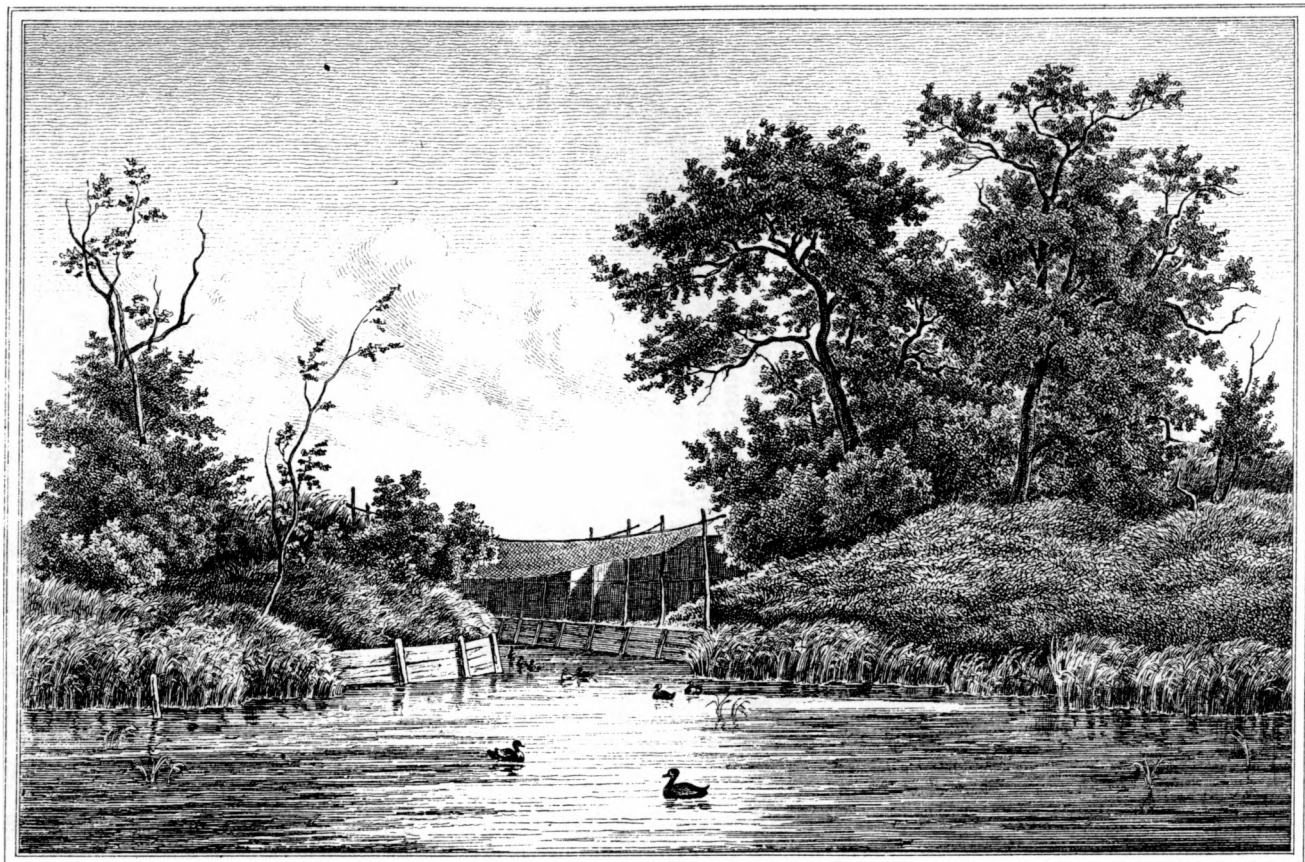
Reitum Kirke, der ofte benævnes efter sin gamle Sktøbelgen St. Severinus (St. Søren), ligger temmelig høit, lidt nordligt for Byen, og er en meget anseelig Bygning, hvis over 40 Alen høie Taarn er et vigtigt Sømærke. Dette skibe er opført af Muursteen i Slutningen af Middelalderen, hvilket ogsaa synes at være Tilfældet med det saakaldte „Galskæper“, en stor Forhal eller Vaabenhus, som er tilbygget foran Choret's gamle Indgangsbør paa den sydlige Side. Hele den egentlige Kirkebygning skrives sig derimod, som det synes, fra en og samme Tid, og har, saavidt det har været muligt at see i det Ydre, ikke noget andet oprindeligt Materiale end Granit forneben og Luf foroven. Den sidste Steenart er imidlertid ved senere Istandsættelser i en stor Udstrækning kommen til at vige Pladsen for brændte Muursteen. Udbendig paa Choret's halvbrunde Fremspring imod Vst (Vests) findes Granitten kun i een Række ovenover den fremspringende Sokkel, medens den i Kirkens retvinklede Partier ligger i 6 til 8 Skifter af store Kvadratskifter over samme. Paa Rundbygningen har man derimod foretrukket Luffen, fordi denue saa langt lettere lod sig bearbejde for den rigere Udsmuktning, man visde give dette Kirkens helligste Parti. Hvert af de tre Feltter, hvori dette Ydre dels ved slabe fremspringende Muurskriver, har et lille rundbuet Vindue og er foroven prydet med den bekendte sammenslyngede, dobbelte Rundbuefrise. Det mellemste (østligste) af disse tre Vinduer er ovenom den runde Bue saa rigt smykket med flere Baand, hvoraf tvende ere besatte med Landsnit, at der vist neppe paa nogen anden Lustensbygning hertilands vis forefindes en saa sammensat Steenprydelse endnu bevaret. Det øverste af Chorerundningen er ifandsat med Muursteen, og deraf er da tillige under Taget blevet dannet en Decoration med nedadgaende, udtalste Lunger, hvilke meget ofte ere komne til at afløse en oprindelig, romansk Rundbuefrise. Paa den kvadratiske Deel af Choret og paa Kirkens Skib er der navnlig paa den sydlige Side kun lidt bevaret af Luffen. Paa denne Side har Kirken ogsaa faaet store spidsbuede Vinduer, imedens disses oprindelige, rundbuede Form endnu kan sees paa Nordstøden. I den øverste Deel ere Murene baade mod Syd og Nord fornyede med brændte Steen, af hvilke her saa ere dannede tvende Friser, øverst en ubtungen, som foroven paa Vests, og derunder en mere sammensat med kraat liggende Muder (Rhomben), hvilken vist nok her, ligesom ogsaa andetsteds, er kommen istedetfor en sammenslyngt Rundbuefrise. Foruden Indgangen til Choret, har Kirken endnu beholdt begge sine gamle Indgangsbør i Nord og Syd henimod den vestlige Ende af Skibet. Den egentlige Kirkebygning er tækket med Bly; derimod er Taarnet saavel som Vaabenhuset be-
dækket med røde brændte Tagteer.

I Kirkens Indre findes en meget gammel Døbefont af Granit, prydet med billedlige Fremstillinger. Alttertablen er udfaaren af Træ og fører fra Slutningen af Middelalderen. Som Hovedfigurer herpaa nævnes Gud Fader med Sønnen, Jomfru Maria med Barnet og endelig Styksbelgene St. Søren. Saavel disse skærre, som de mindre Figurer af Apostlene, hvilke findes paa Fløiene, ere malede og forgyldte, Hverten i Cherets kvadratiske Deel eller i Skibet findes Hvalsvinger. Denne sidste Deel af Kirken angives alene at have en Længde af 40 Alen, en Bredde af 15 Alen og en ligesaa stor Høide under det flade Loft. Figtene findes nu ikke mere i Kirken, endhjøndt baade Præster og Landsfogder endnu i forrige Aarhundrede begravedes her. Nogle Epitaphier og Indskrifttavler bleve i Aaret 1858 nedtagne og solgte.

Morsum Kirke, der i gamle Angivelser snart kaldes den ældste Kirke, paa Den, snart siges fra først af blot at have været et Kapel, er høit beliggende, og har været indviet til St. Martin (St. Morten, Biskop i Tours, i Slutningen af Aarhundrede). Den er meget mindre end Kirken i Reikum, men ligner den forøvrigt baade i Form og Bygningsmaade. Dog har den aldrig faaet noget Taarn. I den nederste Halvdeel er den opført af Granit, i den øverste af Luf og af brandte Sten, hvilke sidste dog vistnok ogsaa her først ere indkomne ved senere Iksandsættesler. Choret er forsynet med en Rundbygning, og alle oprindelige Vabninger, baade Døre og Binduer, ere foroven rundbuede; paa Nord siden ere Binduerne imidlertid alle tilmurede. Det senere tilbyggede Waabenhus har ogsaa her Navnet „Calfaster.“ Prædikestolen er opført 1698; den nuværende Alttertavle skriver sig ogsaa fra nyere Tid. Men tidligere har her været en af Træ udfaaren Alttertavle, som sandtvis en Fremstilling af Treenigheden og af Kirkens Styksbelgen. Ogsaa særskilt havde man her i Kirken St. Martins Billede, fremhævet tilhelt, saaledes som denne Helgen hyppigst afbildes. Endnu findes her en Indskrifttavle, der omtaler Kirkens og Sognets Skæbne i de uslykkelige Aar 1628 og 1629.

Vesterland Kirke er lille, lav og uanseelig, bygget af Muursteen og tækket med Rør. Den er først bleven opført 1635, som en Indskrift paa Muren i det Mindste tidligere skal have angivet. — eller 1637, saaledes som der almindeligviis er blevet anført. Efter den store Flod 1634 nødtes man nemlig til at rømme den gamle, til St. Nicolaus indviiede og længere imod Vest beliggende Kirke i Citum, hvis Mure dog endnu stode „ved Stranden“ indtil 1652. Den lille Kirke i Vesterland blev i Aaret 1789 endel ubvidet, hvorom en verificeret Indskrift over den sydlige Indgangsbor endnu bevarer Mindet. Her findes ingen Hvalsvinger, heller intet Taarn. Kloften er anbragt i et 1643 opført Klokketueus. Kirken har imidlertid en Døbefont og en Alttertavle, hvilke begge ere meget ældre end den selv. Den første er af Granit, skal have et meget gammelt Udseende og skal desuden være forsynet med Indskrift, hvis Indhold er ubekjendt. Den udfaarne Alttertavle er rigt malet og forgyldt og fremstiller Jomfru Marias Kroning og tvende Helgener i større Figurer foruden de 12 Apostle. Sagnet vil, at baade Døbefont og Alttertavle skulle være komne hertil fra den gamle St. Jørgens Kirke paa List. Men som det i sig selv allerede har langt mere Sandsynlighed for sig, at de ere flyttede hertil fra den nærliggende Citum Kirke, hvilken netop blev afløst af denne i Vesterland, saaledes taler ogsaa en anden Omstændighed imod hiin Antagelse. Kirken paa List er nemlig temmelig sikkert gaaet under ved Stormfloden 1362, eller dog i alt Fald ikke bleven benyttet siden; men den nævnte udfaarne Alttertavle er sikkert ikke ældre end i det Tidligste fra det 15de Aarhundrede.

Ved Brøns's Hoi, hvor en Konge af dette Navn efter Sagnet skal ligge begravet, og ikke langt fra Røde-Klif ligger det anseelige Fyrtaarn, der har Navn efter samme. Det er et Lindsesyr af 1ste Klasse (kun Stagens Fyrtaarn hører, foruden dette her i Landet, til denne Klasse) og koster sit almindende Lys 4½ Mill ud over Vesterhavet, hvilket kun bliver muligt derved, at Flaammens Høide er 180 Fod over Havet (Sanktholm Fyr, der dog kun er af 2den Klasse, koster ved sin endnu højere Veligheden af 212 Fod sit Lys endnu længere, nemlig 5 Mile. Stagen, 140 Fod, kun 4½ M.) I Retning af Eiferdyb viser Fyret et rødligt Lys. Kun saa Steber i Danmark har man en saa interessant Udskift som fra dette Taarns Spids: det vidstrakte blaenende Hav mod Vest, det af Klæg graalige Indrehav mod Ost og den langstrakte D, som ligger udbredt mellem disse, med sin mærkværdige Afværging af vilde Sandbanker, dyrkede Ager, brune Lyngbatter og græsklædte Markstenge, møde strax Diet, medens Havets Sellere og det Indrehavet begrændsende Land med sine Kirker og Høidepuncter, sit Forland og sine Diger, vise sig i større Afstand.

1b Brendstrup pinx. H. Jensen del.

Em. Baerentzen & Co lith. inst.

PARTI PAA FOHR
(En Enghave)

G. Forchhammer: Geognostiske Beitræge die Insel Sylt betreffend, i Videnskabernes Selskabs naturvidenskabelige Afhandlinger, 3die Bind, S. 363 ff.

J. Booyfen: Beschreibung der Insel Sylt in geographischer, statistischer und historischer Rücksicht. Schlesw. 1828.

Samme: Statistiske Nachrichten von der Insel Sylt i Staatsb. Mag. VII. S. 788 ff. See ogsaa Samme Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. om de undertgaaede Kirter paa Silb.

Dr. G. N. Bülfte: Ueber die Sylter Landschaftsverfassung und ihre zeitgemæse Verbesserung. Kiel 1831.

Wengel: Die nordfricksche Inseln vormalis und jetzt. 1858.

E. P. Hansen: Die Insel Sylt in geschichtlicher und statistischer Hensicht dargestellt, i Archiv für Geschichte, Kunde der Verwaltung und Landesrecht der Herz. Schl. Pölst. und Eb., 4de Aargang, S. 1—67, 317—307, 987—643.

Samme: Die nordfricksche Insel Sylt, Leipzig 1859.

Samme: Der Sylter Friesen, Kiel 1860.

Landstabet Østerland-Fø.

Den Fø, $1\frac{1}{3}$ □ M. stor, beliggende (i mindst Afstand) $\frac{4}{5}$ M. fra Slesvigs Bisthst (Dagebøl Havn), er deelt i tvende Dele: Østerland-Fø, der henhører under Lønder Amt, og Vesterland-Fø, der henhører under Ribe Amt. Østerland-Fø, der her er at beskrive, og som i administrativ Henseende bestaaer af Landstabet Østerland-Fø og af Flækken Byk, har et Fladeindhold af $\frac{3}{4}$ □ M. (7726 Tdr. à 260 □ Roder) jevnt og fladt Land, hvoraf den overveiende større nordlige Deel bestaaer af ret godt Marskland og den mindre sydlige Deel af Gæstland med sandet og sandmuldet Jordbømon, der let, naar det ikke er under fortsat Dyrkning, gaaer over til at blive Heede. Marsklandet er ved Diger beskyttet mod Havet. Skove har Den ikke, men i næsten alle Øerne findes en Mængde Træer omkring Husene. Øerne ere alle beliggende paa Gæsten, de fleste paa dennes hørste Kant.

Den har 3 Sogne: St. Nicolai, St. Johannes og St. Laurentii. Af disse høre St. Nicolai og en Deel af St. Johannes Sogn til Østerland-Fø. 3 St. Nicolai ligger: St. Nicolai Kirke, Flækken Byk med Søbadeanstalten Vilhelminebad, i Flækken er et Restaurations- og Forlystelseslocale, 3 Hoteller, 3 Gjæstgivergaarde, 1 Kroer, 1 Arresthuus, 2 Brændeviinsbrænderier, 1 Skole, 1 Apothek, 1 Vindmølle og alle slags Detailhandlere og Haandværkere, c. 200 Huse; Flækken har en ret god lille Havn med et Skjullebassin, hvortil benyttes en ved et tidligere Digebrud opstaaet Hvel. Overfart til Dagebøl ($\frac{4}{5}$ M.), og om Sommeren regelmæssig Dampskibsforbindelse med Husum, Silb og Høier. 3 Flækken boe Landfogden, 1 Postmester, 1 Tolbforvalter og 2 Tolbasistenter, 2 Læger, hvoraf den ene er Bodelæge, Arhdstoldinspecturen paa Monarkiets Bisthst. Ned mod Havnen er et paa Foranledning af Kong Christian VIII. plantet Anlæg med Træer, der allerede have en ret betydelig Høide, og med smukke Buskværter. En Allee langs med Stranden (der Sandwall) er nærmest anlagt for Badeanstaltens Skyld. Endvidere ligger i St. Ni-

cclai Sogn: de sammenbyggede Byer Boldiksum og Brisksum med 2 Skoler, 3 Kroer, 2 Teglværker, Vindmølle og 1 Fattighuus (157 G. og H.) Af St. Johannes Sogn hører til Østerland-Før: St. Johannes Kirke, Byerne Dvenum med Skole, Vindmølle og 2 Kroer (128 G. og H.), Midlum med Skole og Kro (60 G. og H.), Alkersum med Skole, Vindmølle og Kro (63 G. og H.), samt af Byen Niblum 37 G. og H. (Resten af Byen hører til Vesterland-Før).

Indbaanere: 3143, hvoraf i Flækken Byh: 1006, i St. Nicolai Landdistrikt: 787, og af St. Johannes Sogn: 1350. Mandfolkens Antal er 1498, Fruentimmernes 1645. Som i Beskrivelsen over Vesterland-Før er anført*), har dette Forhold sin Begrundelse i Fraværelsen af mange Føringere paa længere Sørejser. I den nordøstlige Deel af Johannes Sogn ere 2 Fuglekjæder. En betydelig Erhvervsstilde for Flækken Byh er de mange Badegjæster, der om Sommeren besøge det for dets sunde Beliggenhed, sine kraftige og styrkende Søbade almindelig anerkjendte Vilhelminebad.

Landstabet Østerland-Før er i juridictionel Henseende underlagt en Landsfoged, der tillige er Retsfoged i Flækken Byh, hvilken By danner en egen, fra Landdistriktet adskilt, Jurisdiction, ligesom den ogsaa udgjør en egen Commune. I Byh bestaaer den ordinaire Ret af Retsfogden og toende Retsbisiddere, disse sidste og 8 Deputerede (Aghtmänner) danne Communalrepræsentationen under Ledelse af Retsfogden, der er berettiget til i Sager, der ikke angaae ham selv som Regnskabsfører, at afgive sin Stemme. I Landstabet dannes den ordinaire civile Ret af Landsfogden, 2 Retsbisiddere og 12 Raadmænd. Landsfogden, de 12 Raadmænd og 15 Regnskabsmænd (Rechnsmänner) udgjøre Landstabsrepræsentationen; hver By har desuden sin egen Bondesfoged og sine Ottemænd (der Bauerbogt und die Aghen). De kongelige Skatter og Afgifter opkræves af en Oppebørselsbetjent. De directe Skatter af Landstabet til Staten, ere deels en Landstat efter Landets Opmaalning og Bonitering, deels en fast aarlig Contribution efter en 200 Aar gammel Overenskomst for hele Landstabet, stor 4581 Rd. Disse Skatter, ligesom og Godtgjørelse for Magazintorn og Fourage, fordeles efter Skilling Engell (48 β = 1 Pund), der er en Burderingsknota, i hvilken al rørlig og urørlig Eiendom hvert 5te Aar bliver beregnet til Stat. Ordinaire Plovtal 55; overordentlig Plovtal 59 $\frac{5}{6}$, Skatteareal 6780 Tønder. Flækken er ansat i ordinair Plovtal til 4 Plove, Skatteareal 26 Tønder. Landstabet hører under Nybøl Physicatdistrikt (Nybøl), men har en egen Landstabslæge. Da Indbaanerne i Fredstid ere fritagne for Bærnepligt, finder ingen Rægdsinddeling Sted; kun i

*) I den kongerigle Deel af Den vser Folketællingen af 1860 2147 Indbaanere, hvoraf 1321 (614 Mdf. og 707 Fim.) i St. Laurentii Sogn og 826 (386 Mdf. og 440 Fim.) i St. Johannes Sogn. Dens samlede Folkemængde er herefter 5290 (i 1835: 5098, i 1845: 4770). Mærkeligt er det, at Folketællingen af 1769 viser et Tal for Før af 6146 Indv., altsaa næsten 1000 mere, i dette Aar var imidlertid de Søfarendes Antal 1600 (see „Beschreibung der Insel Föhr“ von dem Organisten Peters i S. S. L. Provinzialberichte, 13de Aargang, 2. S. 43), hvilket er et senere ikke naaet Tal; i 1780 angives det til 1500 og i 1824 angiver Peters Antallet til 506, efter Folketællingen 1860 vare opgivne at henhøre til Sømandskanden.

Krigstid udskrives de til Sotjenesten. Før har ialt 4370 Baand eller Roder (c. 3 Mile) Søbige. Heraf ere 888 W. beklæbte med Steen, 1375 W. beklæbte med Straa, saakaldte Befikningsdiger, 363 W. grønne Diger uden Forland, 1324 grønne Diger med besyttende Forland foran sig. Afvandingen steer gjennem 5 forskjellige Sluser. Den udgjør tvende Digecommuner, der hver har sin Diggreve. Amtmanden over Lønder Amt er Overdiggreve. Digeshn holdes to Gange aarlig af Overdiggreven og Digeinspecteuren. I geistlig Henseende hører St. Nicolai og St. Johannes Sogne til Eleshvig Stift og Lønder Provsti) Præstekaldene ere Valgkald. Ved St. Nicolai Kirke er ansat en Præst (Indtægt c. 1500 Rd.), ved St. Johannes Kirke er ansat en Hovedpræst (Indtægt c. 2150 Rd.) og en Diaconus (Indtægt c. 800 Rd.). Kirkesproget er thjst. Med Henshn til Digevæsenet er Amtmanden over Lønder Amt Overdiggreve og Landfogden Diggreve.

Ibet der med Henshn til Den Før's Historie forøvrigt henvises til Stat. top. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II. S. 1038, skal dog her bemærkes, at det er sandsynligt, at der mod Nordost i den endnu bevarede Deel af Marsten har ligget et Sogn Panum, som forlængst er gaaet under ved Overvoimmelse. Foruden Panum nævnes ogsaa Lofholm som et undergaaet Sogn. Dets Beliggenhed var efter Meiers Kort paa Dens Nordspids. Byerne Brixum og Boldixum have tidligere ligget i Marsten, deres Værter sees efter Peters endnu og kaldes med disse Navne. Deenum skal tidligere have heddet Havhanum og være opstaaet da Panum gif under. Diget paa Før anlagdes 1492, Steendeklædningen paa Diget udfor Aabningen mellem Silb og Amrom 1738.

Ligesom Sildringerne have ogsaa Føringerne i Narhundredet været bekjendte som dygtige Sømand, og for begge disse Mfolk have Bilsaarene, under hvilke de have virket, om trent været de samme, hvorfor der ogsaa her kan henvises til hvad der i saa Henseende foran S. 191 er ansat om Sildringerne.

Plakken Byt har sin Oprindelse fra den store Vandflod 1684, da mange Halligboere ved Havets Udseggelser mistede deres Boliger og øvrige Eiendom og for en stor Deel søgte Tilflugt paa Før, hvor de nedfattede sig „bi de Byt.“ Stedet tiltog hurtigt, men de andre Byers smaalige Avind sit Indvaanere ansat usforholdsmæssig høit til Stat (efter Schilling-Englisch-Buch), hvorfor de ansøgte om Plakkerettighed, som ogsaa under 15de April 1706 blev dem tilskaaet af Hertug Christian Albrecht; kort forinden havde Byt modtaget sit første Bavnianlæg: dette tilsammen lod Byen tiltage mere og mere, saaledes at den 1706 havde 100 Familier, 1724: 133, 1728: 136, 1732: 146, 1736: 163, 1740: 163; naar 1744 viser et ringere Antal Familier, nemlig kun 153, da har dette sin Grund i Bavnens Ferringelse, og naar Antallet af Familier senere atter er tiltaget, staaer dette ogsaa i Forbindelse med Anlaget af en ny Bavn i Aaret 1806, dog derhos ogsaa med Grundlæggelsen af en Søbadeanstalt (kalde Bihelmine-Bad efter Kong Frederik VI.'s Datter, nu Hertuginde af Glücksborg) i Aaret 1819. Antallet af Familier er nu efter sidste Folketælling 216. Den 7de Mai 1857 blev Byt hjemstøgt af en heftig Ildbrand, som ødelagde næsten Halvdelen af Plakens Huse. Badeanstalten, der tiltog ved Kong Christian VIII.'s Dphold der i Sommerne 1842-47, men igjen betydelig aftog i Krigsaarene, har nu atter hævet sig, hvortil Ansættelsen af en egen Badelæge ikke lidet har bidraget. Badesæsternes Antal var i 1861: 814.

St. Nicolai Kirke er en ret anseelig Bygning med et Lyst og venligt Indre. Den er beliggende nærvæ Grændsestellet imellem Byerne Boldixum og Brixum, men den benævnes ikke efter nogen af dem, da det er eiendommeligt for alle Dens 3 Kirker, at de fra gammel Tid af og endnu i vore Dage steds alene ansøres med deres Eptishelgener's Navne. Et Baanhuus, der først i en senere Tid er blevet anlagt foran Indgangen paa Choret's sydlige Side, er næsten ganske opført af raat fløvet Granit; men naar blot dette undtages, er hele den øvrige Kirke, saavel i sin oprindelige Bygning som i de senere tilføiede Partier, lige fra Grundten af, — hvorover den endogsaa ganske mangler en fremtrædende Muurfokel — heelt op til det Overste opført af røde brændte Steen. Allerede dette Materiale tyder paa, at den ikke kan henregnes iblandt vore ældste Kirkebygninger, og det saa meget mere, som Dens

tvende andre Kirker tilfulde godtgjøre, at huggen Grantt og rhinsk Tuf ogsaa herovre have spillet en Rolle som Bygningsmaterialer i en tidligere Tid, end Muurstenen kom til at gjøre det. Men endnu bestemtere gjord denne Kirkens noget yngre Tidsalder sig tilkjende i dens hele Bygningsmaade. Thi forekommer end den runde Bue paa enkelte Steder i dens oprindelige Dele, navnlig i Binduerne i Choret's østlige Udbygning (Abbis) og i Chorbuen, saa har dog intetformodt Afsnit af Kirken den romaniske eller egentlige Rundbuestiils Charakter. Hvor de oprindelige Binduer ellers findes bevarede i Chor og Stib, ere de spidsbuede, og det Samme gjaelder ogsaa om Kirkens Indgangsbue. Choret's ene og Stibets tre store Hvalvinger ere alle afdeelte i 8 Kapper og have spidse Gjorduer; dog er af Stibets østligste Hvalving den nordlige Halvdeel bleven afløst af en Tøndebælvning af Træ, hvilket forisattes ind i den store Jæibygning, som i Aaret 1707 er bleven søiet til Kirkens Nordside. Det er nok muligt, at Taarnet, som i sine oprindelige Partier viser endel Overensstemmelse med den egentlige Kirkebygning, ogsaa er om trent samtidigt dermed; men særdeles Meget af det er ombygget eller dog tildeels fornyet i senere Tider. Det Meste af Bessidens Ydre fremviser saaledes nyt Muurværk, der er udført med smaa røde brændte Steen, og er ved Jernankere betegnet med Aarstallet 1856. Som næsten alle vore gamle Klokketaarne har ogsaa dette oprindeligt haft en Hvalving over det nederste Stokværk, og man tom op over denne ad en ubenfor Taarnet selv værende Bindeltrappe. Af denne Hvalving findes nu imidlertid alene Sporene bevarede, hvilket saer Interesseerved, at en ganske lignende Forskyrrelse af Taarnhvalvingen ogsaa har fundet Sted ved begge Dens tvende andre Kirker. Og i alle disse tre Bygninger har denne Udelæggelse ganske vist haft samme Grund som flere andre Steder i disse vestlige Egne, hvorfra der haves paalidelige Efterretninger om, at det er ved en Rebskrining af Taarnets Overdeel, — som oftest med Kirkefloken selv i Folgeskab —, at disse Hvalvinger ere bleve knuste. For alle gamle Tuffstens- og Muurstensbygninger i Vesterhavets Nærhed, og fornemmelig da for Taarnene, have Rebskrininger nemlig været en saa hyppigt indbruffen Ulykke, at der neppe i andre Egne hertilands vil kunne opvises noget Lignende. Men dette er kun en ligesrem Følge af de herværende Natursforhold; thi intet andet Sted er Muurværket saaledes udsat for et fugtigt og foranderligt Klimas skadelige Indvirkninger, og ikke i nogen anden Egn hos os kjendes saa voldsomme Regnskorme som de, der undertiden hjemsege Palvøens Bestykt og de ubenfor samme liggende Der. Taarnets tvende Tagtraaninger ere belagte med Blyplader; dermed er ogsaa Syd siden af den egentlige Kirkebygning tækket, medens hele Nord siden kun har Mørtag. I det Yndre skal Kirken i den tidholste Tid have haft 5 Altare; men af dem er nu Intet bevaret. Den nuværende Altartable, der er ret godt udskaaren af Træ, og som i flere Feldter fremstiller Scener af Jerserens Historie, med Kæbveren i Midten, hidrører ligesaavel som Prædikestolen først fra det 17de Aarhundrede. Derimod findes der i Choret's sydsstlige Hjørne en gammel, næsten legemstør, udskaaren Træfigur bevaret af Skytshelegen St. Nicolaus. Han er fremstillet siddende, iført bispoppelig Dragt og Hat, og har den høire Haand hævet til Bessignelse; men Bispestav, som han oprindeligt har holdt i den venstre er ham nu berøvet. Kirkens Døbefont er af Sandsteen og har ikke nogen meget gammel Charakter. Den benyttes nu til dags ikke, efter som Børnene i de tvende flestvigste Sogne paa Før ikke døbes i Kirken (saaledes som i St. Laurentius), men derimod i Pjemmet. Der findes i Kirken et Orgel, som denne skal have faaet 1785.

Spad der tidligere har været anført angaaende St. Nicolai Kirkes Opførelse, at Midlerne dertil skulde være bleve indsamlede af Liggermunkene i England, har en aldeles sagnagtig og uhistorisk Charakter. Ikke bedre begrunde have de Meninger været, som ere bleve fremførte med Hensyn til Tiden for dens Anlæggelse. Bygningens hele Charakter siger med Bestemthed, at man ikke tør tænke paa nogen ældre Tid end Slutningen af 13de Aarhundrede; men det er ingenlunde usandsynligt, at den er endnu noget yngre. I Murene af det foran nævnte senere tilbyggede Baabenhuus foresindes nogle Kvaderskytter af Grantt, hvoriblandt enkelte have Dvertanten former som Skofstene. Disse have altsaa sikkert tidligere været benyttede i en ældre Bygning. — maaffee i en af Dens senere forvundne Kirker eller Kapeller. I den egentlige Kirkebygning have derimod slet ingen saadanne Refter været at opdae, og det er derfor rimeligt, at man har hjulpet sig med en Trækirke lige til den nuværende Steenbygning's Opførelse. Selv om denne først har fundet Sted i det 14de Aarhundrede, har dette aldeles intet Usandsynligt ved sig, og det

faa meget mindre, som Trækirkernes Periode i de friske Ublande først er bleven afluttet i en endnu langt senere Tid. *)

St. Johannes Kirke, beliggende ved Rieblum, er uden Spørgemaal en af de største — og maaskee den største Kirke, der nogetsteds hos os findes paa Landet. Indvendig har den i danske Aen bredt, og tilligemed Chorbuuen 16 $\frac{1}{4}$ A. langt; Korets Midte 14 $\frac{3}{4}$ A. bred, og sammen med Buen ud imod Hovedsibet 16 $\frac{3}{4}$ A. lang; hele Tværribets Længde fra Nord til Syd 40 $\frac{1}{2}$ A.; Hovedsibets Længde 33 $\frac{3}{4}$ A.; dets Brede 15 $\frac{1}{2}$, og dets Hvide under Bjælkeløftet godt 15 Aen; Taarnet, hvis Hvide skal være omtrent 50 A., har indvendig fra Vest til Vest en Udstrækning af næsten 11 $\frac{1}{2}$ A. Udvendig vil hele Bygningen altsaa have en Længde af omtrent 88 Aen.

Foruden en folkerig og velhabende Sognemenighed har der vistnok endnu været en anden Omstændighed, hvilken St. Johannes suldt faa meget spjder sin anseelige Størrelse og sin mere udmærkede Form som Korskirke. I det Mindste for de tvende Herreder, ved hvis Grændsefljel den ligger, og imellem hvilke dens Sognebeboere fra gammel Tid af have været deelte, har den ganske vist haft Betydning som en Hovedkirke; ja man har endogsaa meent, at den har gjældet som saadan for alle de 5 nordlige af de gamle friske Herreder. I begge hine Herreders gamle Segl finde vi dens Skjoldhelgen Johannes den Døber: i Østerherredets sidder St. Nicolaus ved hans Side, i Vesterherredets har han derimod faaet Plads midt imellem St. Laurentius og St. Clemens, Patronerne for Herredets tvende andre Kirker. Paa Kirtegaarden er der forbum blevet holdt Kettingangstthing, og Kirken selv skal under tiden være bleven benyttet til friske Landsforsamlinger. Endnu bevares her i Kirken den gamle friske Normalalen, hvilken er omtrent 1 $\frac{1}{2}$ Tomme kortere end den danske Aen, men derimod 4 Linier længere end den hamburgske. Den er af Jern og hænger fastkænt til den midterste af de 3 store Stolpepiller, som støtte Hovedsibets Vest. Vistnok er det overmaade tvivlsomt, om det har været rigtig at oversere paa vore Forhold i Almindelighed, hvad der andetsteds vides at have været Tilfældet, — at der nemlig i hvert Herred eller større Landsinddeling oprindelig kun skulde have været een Kirke, og at denne i længere Tid vedblev at gjælde som den eneste rette og suldt ubestryede Sognkirke, medens de senere anlagte kun betragtedes som Bi- eller Hjælpekirker. Af noget lignende synes der dog imidlertid ogsaa hos os flere Steder at være Spor tilbage, og ikke mindst her ved St. Johanneskirken. Dens paafaldende Beliggenhed og faste Tilnytning til begge de nævnte Herreder synes enten at maatte hidrøre fra, at den er bleven anlagt tidligere, end Dens Deling i disse tvende er bleven iværksat, eller ogsaa at have sin Grund deri, at den som en Kirke for hele Den skulde være fælleds for begge Herrederne. Ja maaskee turde man endog i dens Indvielse til Johannes den Døber see et Bink om, at den i tidlige Dage, selv efter at Den havde faaet flere andre Kirker, har gjældt som den eneste rette Daabskirke. Det er saa ofte blevet gjentaget, at St. Johannes er en af de ældste Kirker i Sønderjylland, og at dens Anlæggelse skulde være at føre tilbage til det 11te eller endog til det 10de Aarhundrede. I sig selv ligger der ingenlunde noget Usandsynligt i en saadan Antagelse, saalænge den nemlig indskrænkes dertil, at en til St. Johannes indviert Kirke ved den antyede Tid er bleven anlagt paa denne Plad. Men en stor Bidsfarelse har man begaaet, naar man har villet hensesere den store Stenbygning, som nu hæver sig her, til saa gammel en Tid, og naar man saa ovenikjøbet ved en saadan Formening og ved Tanken om Knud den Stores Tidssalder har ladet sig forlede til i denne Kirke at ville see et af en engelsk Bygmester og med Andenselse af engelsk Materiale udført Værk. Som den nu staaer, hidrører Kirken ikke ganske fra en og samme Tid; men intet Afnit deraf kan dog være ældre end fra det 13de Aarhundrede. Derimod forefindes der udbvendig paa Hovedsibets sydlige Side, i den nederste Deel af Muren, ikke ubetydelige Rester af Materiale fra en ældre Bygning. I de 3 Rækker huggen Granit, som her strække sig lige fra Koretskoven vekkigt hen imod den sydsbuede Indgangsør, have de allerfeste Steen ikke Kvaliterformen, men derimod huede Yderslader. Det er tydeligt nok, at det ikke er for

*) I Beltringsherred paa det gamle Nordstrand var Kirken i Bølg 86 A. til af Træ til 1601, den i Vesterwojdt til 1609 og den i Østerwojdt til 1629. Det først i senere Tid undergaarde Bølg 86 i Bølling Herred havde endog lige til 1749 kun en Trækirke.

deres nuværende Plads, men derimod for Anvendelsen i en Rundbygning, at de ere blevne saaledes tilbaandede. Imellem disse findes der imidlertid tillige anbragt en stor, næsten 3 Alen lang, paa Udsiden fladt tilhugget Steen, ligeledes Granit, hvis oprindelige Bestemmelse som Overligger over en Indgangsdør aldeles klart fremgaar af hele dens Form. Af de 5 Linier, der begrænsede dens Yderflade, staae nemlig de tvende for Enderne lodrette paa Grundlinien; foroven danne derimod de to skraat opadgaende Linier en regelmæssig lav Gavlsform, under hvis Toppunkt Stenen har en Høide af $1\frac{1}{2}$ Alen. Endnu mærkeligere er dog en anden gammel Døroverligger, som har sin Plads i Nærheden deraf, en halv Snees Alen vestlig for Indgangsdøren, men noget højere oppe paa Muren under et af Stibets store Binduer. Denne Steen, der er henimod $2\frac{1}{2}$ Al. bred og $1\frac{1}{2}$ Al. høj, har den for den romantiske Stil sædvanlige, foroven halvbrunde Tympanumsform og er prydet med en billedlig Fremstilling, der vel er meget forvitret, men hvis 3 siddende Figurer dog ere lette at kjende. I Midten sidder Kristus paa en Trone; hans Hoved er omgivet med Korsglorien, den høire Haand hævet til Velsignelse og i den venstre holder han Livets Bog. Af de tvende andre noget mindre Figurer er den ved Herrens høire Side St. Peter, der er let kjendelig paa de 2 Nøgler, han holder i den opløste Høire, og den ved den venstre Side St. Paulus, hvis Sværd rigtignok ved Forvittringen er blevet temmelig utydeligt. Ogsaa hver af disse holder i den venstre Haand en Beg og har Hovedet omgivet med en Glorie. Disse aldeles umiskjendelige Resten af en ældre Bygning, som i det Mindste for en Deel har været opført af Granit, berettiger os til ogsaa at antage, at Meget af det øvrige Materiale af Granitkvadre og af Tuf, som ellers forekommer i den nu staaende Kirke, har tilhørt hin ældre. Med Hensyn til Tiden for denne ældste Steenbygning's Opførelse, maa der for det Første henvises til, at mange sammenstemmende Omstændigheder tale for, at man i disse Egne ikke tidligere end i det 12te Aarhundrede har begyndt med at opføre Kirker af Steen, og dernæst bemærkes, at den fuldstændige Overeensstemmelse af den billedlige Fremstilling paa den gamle Døroverligger med den, som findes over det sydlige Portal paa den smukke Granitkirke i Munkbrarup i Angel, — en Bygning, der bærer Præget af 12te Aarhundredes anden Halvdeel, — henpeger paa en ikke meget forskjellig Tidssalder. Et Johannes Kirken altsaa blevet anlagt allerede i det 10de eller 11te Aarhundrede, lader der sig næppe tvivle om, at dens Bygning fra først af kun har været af Træ.

Som den nu staaer, er Kirken i sit Ydre, hvor det alene er muligt at komme til at see Materialet, for største Delen opført af røde Muursteen. Kun den nordre Korsfløi har en regelmæssig dannet fremspringende Soffel; derimod findes der saa godt som i hele Bygningen foruden en eller flere Rækker Granitkvadre. Høiere end noget andet Sted naaer Graniten op i det Ydre af Thoréts Rundbygning, hvor kun den øverste sjerde eller femte Deel er udført af store Muursteen i gamle Stifter. Derimod ere de her staaende 3 skraat opadgaende, plumde Muurstiber, hvilke ere tilbyggede som Støtte i en meget senere Tid, og som dække alle Thorundringens 3 oprindelige Binduer, opførte af vor Tids mindre Muursteen. Kun det til Thoréts nordlige Side tilbyggede Sakristi mangler ganske Steen. Af Stibets ydre Sider staaer nu for Tiden det Allermeste opbygget af smaa Muursteen; ved Jernankere er denne nyere Muur her betegnet med Nørdstallet 1697. Der er vistnok megen Grund til at antage, at det Ydre af disse Mure oprindeligt har været bygget af Tuf, og at det er Nedspirtning eller Vrokkelsedighed af en saadan, for de her-værende klimatiske Forhold saa ugunstig Muurbekledning, der har foranlediget ikke blot Ombygningen men ogsaa den fuldstændige Fornøvelse af Materialet. Da det fremser Alt er den tilbøjelige Mening om Luftens rette Hjemsted, der har givet Sagnet om det engelske Bygningsmateriale Næring, bliver det ogsaa allerede herved mere sandsynligt, at denne Kirke, hvis Bygningssteens engelske Oprindelse saa ganske særligt er blevet fremhævet, i ældre Tider har fremvirket mere af dette Materiale, end det nu er Tilfældet. I vore Dage sees Tusen i denne Kirkes Ydre fornemmelig kun i et Par vandrette Bælter, paa omtrent 1 og $1\frac{1}{2}$ Alens Høide, henover Taarnets nordlige Side; dog ogsaa, men kun enkeltviis, i dets vestlige Muur. Endnu fortjener det at bemærkes, at Hovedstibets Muur lidt østlig for den sydlige Indgangsdør har været gjenembrudt ved en næsten $5\frac{1}{2}$ Alen bred, meget høj, foroven rundbuet Abning, hvilken vel maa have ført ind til et Kapel, hvorfra der imidlertid nu intet andet Spor er tilbage.

Svad Kirkens Bygningsformer angaaer, da have de heelt igjennem en Charakter, der ikke tillader at henseer noget Parti af den til en ældre Tid end det 13de

Århundrede. Vistnok forekomme her ogsaa enkelte Steder runde Buer, navnlig i nogle af Choret's gamle, nu tilmurede Binduer; men da disse enten ere begrændsede foroven af 3 sammensiede Vuelinier (Binduet østligst i Rundbygningen), eller ogsaa have en megen høi Form (2 Binduer paa Nordfiden af Choret), vege de først hen paa en senere Tidsalder. De meget store og vide Buer, hvorved Korsfets Midte forbindes saavel med Choret som med Hovedsribet, have ogsaa den runde Form; men de mangle Gesimter baade ved Foden og under Vueslaget, og have i det Hele et seent Præg. Forøvrigt ere de sidste Buer gjennemgaaende i Kirkens Binduer, Døre og Svalvinger. Disse sidste, der kun mangle i Langhuset, have baade i Choret og i Korsfloiene 8 Kapper, og allevegne Ribber med et tilspidjet, udpræget gotisk Profil. Den smukkeste og mest karakteristiske Deel af Kirken er uden Spørgsmaal den nordre Korsflo. I denne er Bygningsstilen en heelt gjennemført Gotik. De 5 oprindelige, regelmæssigt og smukt formede Muurskiver i det Ydre ere her, som Murene selv, fornedene opførte af Granit, foroven af brændte Sten*). I det Indre stige her Søjlebundter ud fra Gulvet, saavel paa Murens Midte som i deres Hjørner, for høit oppe at fordele sig henover de spidsbuede Binduer og under Svalvingerne. Navnlige de vestlige Binduer have i dette Parti af Kirken en høj og uædvanlig, smukt gjennemført ægte gotisk Dannelselse med Underafdelinger af brudte Spidsbuer og en lille serbeelt Rose foroven. I den søndre Korsflo træde vel ogsaa de gotiske Former tydeligt frem; men den har dog i det Hele taget en langt simplere Charakter end den nordlige, og den er tillige baade i Murene selv og i Tagrygningen lidt lavere end denne. Alt tyder ogsaa hen paa, at Kirken, som den nu staaer, med sin Korsform og med Taarnet, ikke er bleven til paa een gang, men kun ved et igjennem et længere Tidsrum, i det Mindste 2 eller 3 Menneksalder, fortsat Bygningsforetagende. Taarnets ydre Dekoration med Muurblindinger fremviser ligeledes sammenfattede, spidsbuede Arkitekturformer.

Man faaer nutilidsags ikke det fulde Indtryk af Johanneskirkens hele Størrelse og Indre, efterform omtrent en Erbiedeel af Langhusets vestlige Ende er afstaaen ved et Skillerum under den nuværende Orgeltribune. Denne afstakke Deel af Hovedsribet danner nu et Slags stor Forhal, i hvilken begge Kirkens gamle Indgangs-døre fra Nord og Syd sere ind. Af Kirkens indre Tilbehør er uden Sammenligning Døbefonten det ældste Stykke. Den er af Granit og har — hvad der er meget usædvanligt men ret henfigtsmæssigt, da Daaben endnu langt hen i Middelalderen foretoges ved Neddyppelse — en oval Grundform. Uvendig er Rummen prydet med raat udsorte allegoriske Fremstillinger: tvende Løver, hvis Hoveder samles til Et, gribe og ville opluge et Mennekt, medens paa den modsatte Side en Mand, bevæbnet med et stort, korsdannet Sværd, kæmper med og seirer over en Lindorm. Den har sin Plads i Choret's sydøstlige Hjørne. Det tilsvarende Sted paa den nordlige Side indtager Kirkens Stykshelgen Johannes den Døbers meget store, ubstaaarne Træfigur. Han er let kjendelig ved Lammet, han bærer paa Bogen; noget gaabefuld synes derimod den korte Figur af en sammentrykket Mand med stærkt Skjæg, en lav rund Hat og Vælte om Livet, hvilken ligger under hans Fødder. Sand-synligviis skal dermed betegnes Jødefolket eller den Mand, der paa Kong Herodes's Befaling bragte ham. Den gamle Altertavle med Apostlenes ubstaaarne Figurer har som Hovedfremstilling Jomfru Marias Krøning. I en Afdeling nederst paa denne Altertavle, hvor forhen fandtes den tornetronede Jesus, er nu anbragt Thorvaldens Kristusfigur i Bisquit. De gamle Fløie til dette Alter, hvilke nu ere aftagne og ophængte i den nordre Korsflo, ere prydede med ret gode, men meget beskadede Malerier fra Middelalderens Slutning. Kirken skal have faaet sit Orgel i Begyndelsen af 17de Aarhundrede; fra samme Tid hidrører ogsaa Prædikstolen. Denne er anbragt ved den søndre Side af Korsfets Midtvadrat og prydet med ret smukt ubstaaarne Fremstillinger af Hellsrens Historie. Ved Dypgangen til den staaer en ubstaaarne Træfigur af Evangelisten Johannes, hvilken, ligesaaavel som nogle andre lidt mærkelige Træbilleder, der endnu findes i Kirken, skriver sig fra Slutningen af Middelalderen.

*) Høit oppe paa det nordvestlige Hjørne af denne Korsflo ligger ud imod Vest en stor Sten af et Par Alens Længde og af en eendommelig Form og Tannelse, da en Bugelinie løber langs med alle Siderne, ogsaa paa den imod Syd vendte Ende, hvor dog det ene Hjørne er afrundet, og det andet løber ud i en Svids. Den fortjenet nok at undersøges i Hærbøden, saa meget mere som den, seet nebe fra Jorden, næsten kunde synes at have Spor af Etriskarakterer.

J. v. Wamstedt: Die Insel Föhr und das Wilhelminen Seebad. 1824.

Wengel: „Die nordfriesische Inseln vormals und jetzt.“ 1858.

J. Schöbte, Babeløge: Föhr og det Søbad. 1861.

I Schl. Holst. Provinzialberichte for 1791 og 1793 findes en Beskrivelse af Fær af Bopfen, i samme Tidsskrift for 1811 en Samling af Breve om Fær; i Schl. Holst. Lauenb. Provb. 1823 en Beskrivelse af Peters.

„Ueber die Besteuerung nach dem Schilling-Englisch Buche in der Landschaft Osterlandsföhr.“ Staatsb. Mag. VI. S. 152 ff.

See ogsaa „Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte“ af Dr. G. Hanßen. Neues Staatsb. Mag. III. S. 473 ff.

Bredsted Amt

med det adelige Gods Mirebøl og de octroierede Koge Sophie-Magdalene, Desmercières, Neussen, Louise-Neussen og Ny-Sterdebøl Kog,

omgives mod Nord af Lønder og Flensborg Amter (Søholm=Åa gjør her for Størstedelen Grændsen), mod Øst af Flensborg og Gottorp Amter, mod Syd af Husum Amt med Årl=Åa som Grændse, mod Vest af Vesterhavet. Amtets Fladeindhold er c. 6⁹/₁₀ □ Miil.

Den vestlige Deel af Amtet med Tilliggende bestaaer i en Brede af indtil henimod 1¹/₂ Miil af inddiget og vinddiget Marst; hvor Geesten støder til Marsten, findes flere Steder betydelige Sandstrækninger, Levninger af ældgamle Sandklitter; Bjerne ligge her i en næsten uafbrudt Række paa den yderste Rand ud mod Marsten, og Landet er, om end ikke af Naturen frugtbart, saa dog stærkt dyrket; mod Øst, paa Hedestetternes Terrain, have betydelige Hedemoser og lynchbevøgede Strækninger endnu Overbægten over det opdyrkede Land. Det er foranført, at Søholm=Åa for Størstedelen danner Nordgrændsen og Årl=Åa Sydgrændsen; i denne sidste falder paa Nordfiden Bomsted=Åa, som kommer fra Kjærstrækninger paa Amtets østlige Grændse. Skove mangle næsten overalt; kun mod Sybst findes enkelte Skovpletter.

Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 12,887, deraf i Flækken Bredsted 2165 (foruden 61 hørende under det adelige Gods Mirebøl, hvis samlede Indvaanerantal er 346) og i de octroierede Koge 247.

Bredsted Amts Hovedbestanddeel er det gamle Nørre=Goës Herred, senere Landstabet Bredsted (see nedenfor den historiske Oversigt). Amtet omfatter Sognene: Bredsted, Bjerrum, Langhorn, Dkholm, Bordelum, Breklum, Hjøldelund, Fjølde og Trelstorp. En

Trediedeel af Blomes Rog (see foran S. 185) henhører under Bredsted Amt. I communal Henseende bliver Amtet (Landskabet) repræsenteret af de nævnte 9 Sognes Fuldmægtige, blandt hvilke Bredsted Sognefuldmægtig tillige er Amtsfuldmægtig og som saadan styrer Forretningerne, samt af 4 Fuldmægtige for særskilte Districter, nemlig 3 forhenværende geistlige Fogderier og det forhenværende adelige Gode Ophufsums Plovta. Mirebøl og de octroierede Røge have deres særskilte Communalforfatning, hvorefter de dog efter Plovta have at concurrere til de fleste Amtsrepartitionens-Omkostninger, dog ikke til Criminalomkostningerne og til Bidragene til Amtets eller Landskabets Gjæld.

Contributionen betales af Landskabet efter 282¹⁹/₁₀₀ Plov. Extraordinairt Plovta 382 Pl. Skatteareal 24,622 Skattetønder, taxerede til 2,057,612 Rd., nemlig 14,200 Tdr. Geestland, taxerede til 824,292 Rd. og 10,422 Tdr. Marsfjord, taxerede til 1,233,320 Rd.; heri er dog ikke medregnet de octroierede Røge og det adelige Gode Mirebøl samt tvende til det adelige Gode Ræherred hørende Eiendomme i Vordelum Sogn (see disse). I de Sogne, der støde til Marsten eller ubelukkende bestaae af Marstland (Dholm S.), er fuldkommen Udstykningsfrihed for Jorderne, saafremt der ingen Fæstequalitet hviler paa disse; i Geestfognene Fjølde og Hjolbelund er derimod bunden Eiendom. De bundne Eiendomme deles i Boel, Raadnersteder og Huse uden Jord; for Bolene benyttes paa nogle Steder Benævnelsen „Staven“ for Hovedeiendomme i Modsatning til Parcelterne. Ifølge en foreliggende Opgivelse var Eiendommenes Antal i 1859: 11 Præstegaarde, 1 adelig Gaard, der dog var ubarcelleret og Hovedparcellen af en ³/₄Gaards Størrelse, 924 større og mindre Bøndergaarde, 572 Huse med Jord og 577 Huse uden Jord. Omtrent paa 258 større og mindre Eiendomme hviler endnu Fæstequalitet.

Bredsted Amt er forenet med Husum Amt under een Amtmand, der tillige er Overstaller i Landskabet Eidersted m. m. Amtmanden i Bredsted Amt er Overpryghed for Godset Mirebøl samt for de octroierede Røge Sophie-Magdalene, Desmercieres, Reusfen, Louise-Reusfen og Ny-Sterdebøl Rog. Bredsted Amt hører til det 2det fiesvigste Digebaand, for hvilket Amtmanden er Overdiggreve.

Bredsted Amt vælger i Forening med Nordstrand, Pelborm og Halligerne 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere til den fiesvigste Stænderforsamling (10de Valgdistrict); i Forening med Husum og Frederikstad vælger Flækken Bredsted til samme For-

samling 1 Deputeret for Kjøbstæderne (6te Valgdistrict). Til Rigsraadet vælger Bredsted Amt i Forening med Husum og Hytten Amter, Landskabet Stapelholm og Landskabet Eidersted 1 Medlem (7de Valgkreds).

Bredsted Amt udgjør et selvstændigt Provsti, men har fælles Kirkevisitatorer med Provstiet Husum. Samtlige Amtets Præstekald ere Valgkald, hvortil Bisitatorerne præsenterer og Menighedene vælge. I Fjølde og Hjøldelund Sogne er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne thdsk. For Justitsforvaltningen er ansat en Landfoged, der tillige er Diggreve. Den ordinaire Ret er Bonderetten („Bondergericht“), bestaaende af 9 Retsbønder; Landfogden leder Forhandlingerne, dog uden Stemme; Amtsforsvalteren fører som Actuar Protocollen. Sidstnævnte Embedsmand, der tillige er Huusfoged og, som umiddelbar foran nævnt, tillige Actuar for det egentlige Amt Bredsted, det adelige Gods Mirehøl og de octroierede Koge, har Skatteopbeholderne og fører derhos Panteprotocollerne. Bredsted Amt hører til 2det Slesvigsk Udskrivningsdistrict og danner et eget Pshysicatbdistrict og et Branddirectoratbdistrict.

Marsterne og Kogene i Bredsted Amt henhøre, som anført, under det 2det slesvigsk Digebaand, hvortil ogsaa de i Husum Amt nord for Geesten ved Høstved liggende Marster høre. De enkelte Koge udgjøre særskilte underordnede Digecommuner med selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. Digebaandet repræsenteres af 4 Digebaandscommittede, der deeltage i de tvende aarlige regelmæssige Digesyn, som afholdes af Dverbiggreven og Digeinspecteuren i Forening med Diggreven. De indenfor Bredsted Amtsgrense liggende Marster have en fælles Diggreve, der som saadan tillige har Tilshnet med Veivæsenet i Marsten. Diggreveembedet er forenet med Landfogedembedet. Under Diggreven fungere Digefogder, der føre det umiddelbare Tilshn med Bedligeholdelsesarbejderne paa Digerne.

Til 2det Digebaand henhøre efter specielt Digereglement af 20de April 1805 ialt 20,942½ Dagslet bidragende Jorder. Det har 5040 Baand eller 3,26 Mill Søbige, hvoraf 2938 B. grønne Diger med Forland, 135 B. grønne Diger uden Forland og 1967 B. saakaldte Bestikningsbiger, der aarlig maa beklædes med Straa og hderligere forsvares med talrige Værker paa Battet, de saakaldte Laaninger. Af Mellembiger, forhenværende Søbiger, har Digebaandet efter Generalstabens Kort 6,2 Mill, der tildeels benyttes som Veie; heri ikke regnet Diger mod Indvandet og Canalbiger.

Med Hensyn til Vandløsningsvæsenet ere de forskellige til 2det Digebaand hørende Marster samlede i 6 forskellige Vandløsningscommuner med 8 Søfluser: 1) Bongsiel eller Bungsiel Vandløsning, der alt er

ommeldt under Lønder Amt (S. 122), til hvilken af Bredsted Amts Marster høre Bjerrumfog og Langhorn nye Rog med 2600 Dagslet bidragende Jorder; 2) Øholm Vandløsning, med Sluse $\frac{1}{4}$ M. syb for Bongfiel, hvortil afvande Øholmfog, Langhorn gamle Rog, Sterdebøl gamle Rog, Sterdebøl nye Rog og en Deel af den nærliggende Geest, Areal c. 7000 Dagslet; 3) Bordenlumfiel Vandløsning, med Sluse i Reusfenfogs-Diget, hvortil afvande Bordenlumfog, Reusfenfog og Louise-Reusfen Rog, Areal c. 2304 Dagslet; 4) Desmerciereres Rogs Vandløsning, med Sluse i samme Rogs Dige, hvortil afvande Desmerciereres Rog og Sophie-Magdalene Rog, Areal c. 1820 Dagslet; 5) Arle Vandløsning, med 2 Sluser i Hatsted-Diget, Hovedtilløb Arle-Aa*); Afvandingens Gebet er ialt $4\frac{3}{6}$ □ Miil, hvoraf Marst c. 9000 Dagslet; Udgifterne bæres af Bredsted Rog med $\frac{1}{10}$, de øvrige $\frac{9}{10}$ fordeles halvt paa Marstjorderne i Bredsted Amt, halvt paa Hatsted Marst i Husum Amt.

Nørregoesherred, i Valdemars Fordebog „Nørregoesheret“, hørte til Skatthe Spsfel, senere til Gottorp Lehn og Amt og fra 1460 til Flensborg Amt. Med dette Amt blev det ved alle Slesvigs 3 Deelinger henlagt til den Kongelige Andeel. Aar 1670 blev Herredsfogden Johan Wittemaack ubenævnt til Landsfoged, og Nørregoesherred benævntes herefter Bredsted Landskab (ogsaa Norgoesland), men vedblev dog som saadant at henhøre under Flensborg Amt. Efterat allerede ved Patent af 1ste Novbr. 1777 $\frac{1}{2}$ Plov af Norkjær Amt og 2 $\frac{1}{2}$ Plov af Domcapitels-districterne vare blevne henlagte til Landskabet, blev dette ved Patent af 2den Febr. 1785 afstift fra Flensborg Amt og henlagt som et eget Amt under den hidtidige Landsfoged, Kammerherre v. Blücher (dog med den udtrykkelige Bestemmelse, at det senere skulde forenes med Husum Amt). Samtidig hermed blev Stiftsfogderiet Bordenlum af 14 $\frac{27}{32}$ Plov incorporeret i Bredsted Amt. Ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve derefter nogle mindre indenfor Bredsted Amts Grændser beliggende Dele af det nedlagte adelige Guds Vindeved og ved Forordning af 22de Januar 1831 noget Strogods fra det nedlagte adelige Guds Arlebad ligeledes incorporerede i Amtet. Ifølge Allerh. Resolutioner resp. af 8de Marts 1856 og 4de Marts 1857 ere fremdeles de til Sellskaandshospitalet i Flensborg og til St. Marie og St. Nicolai Kirke derveds hørende Besiddelser under Breklum Sogn, resp. $\frac{1}{2}$ Plov og $\frac{1}{2}$ Plov, incorporerede i Bredsted Amt. Det foregaaende vier, at Biskoppen og Domcapitlet i Slesvig have besiddet meget Gode i Amtet. Ogsaa andre geistlige Stiftelser havde Eiendomme der, saaledes Nykloster (deriblandt Munkbøl ved Langhorn), Trinitatis Kirke i Slesvig og Nicolai Kirke i Flensborg. Som Adels-gods nævnes, foruden Dele af Vindeved og Arlebad, Spinbøl, Hjelund, Krage-lund, Stenholm, Lytjenholm, Ophulum og Mirebøl; kun dette sidnævnte Gode eksisterer endnu som særlig Administrativinddeling og er nu ifølge Patent af 3die Juni 1853 henlagt under Bredsted Amtmand som Ovsøvrighed og under Landsfogdens Jurisdiction. Ved samme Patent og paa samme Maade ere de octroierede Røge, som foran ere nævnte, henlagte under Amtet og Landskabet.

Efterretningerne om den ældre Indbigningshistorie ere for Bredsted Amts Vedkommende isum tarvelige og tildeels modsigende. Peimreich (ed. Falk S. 271)

*) Arle-Aaens Munding var tidligere gennem Slusen i Baldsøffogsdiget; Aaens Iverløb gik altsaa gennem den nuværende Desmerciereres Rog. Da dette imidlertid stiftede til, saae man sig 1691 nødt til at lede Aaen ned i Hatsted Rog.

fortæller, at Langhorn gamle Kog skal være den ældste Kog her i Egnen, hvad der ogsaa har Sandsynlighed for sig; men senere Vandfloder medførte mange Forandringer, der maae tages i Betragtning ved Bestemmelsen af Kogenes Rækkefølge. Til Langhorn gamle Kog sluttede sig Hjerrum Kog og Sterdebøl gamle Kog med deres Diger; dog er den sidstnævnte Kog maaskee først inddiget efterat Dtholm, der tidligere hørte til Helstrup Herred og inddigedes som selvstændig D Aar 1550, havde sluttet sig til Fasklandsdigerne. Endnu 1597 nævnes Dtholm som D; hvis dette var rigtigt, vilde heri maaskee kunne findes en Lidsgrænse for Sterdebøl gamle Kogs Inddigning. Denne Meddelelse faaer imidlertid i Strid med andre som det synes paalideligere Efterretninger, efter hvilke Størteværkfog blev inddiget 1547, hvorefter Baigaardsfogten inddigedes, idet Diget lagdes fra Dtholm til Kolbamsfogten ved Risum (see foran S 180) Aar 1574. Størteværkfog ligger deels i Tønder Amt (paa Gfbs. Kort „Gl. Størteværkfog“) deels i Bredsted Amt (paa Gfbs. K. „Nye Størteværkfog“). Kogen inddigedes nemlig deels af Indvaanere i Bøtting Herred og deels af Sognet Langhorns Beboere i Bredsted Amt. Langhornerne kaldte deres Deel Langhorn nye Kog i Modsætning til Langhorn gamle Kog; deraf er igjen opstaaet den mindre rigtige Benævnelse Nye Størteværkfog og i Modsætning til denne Gamle Størteværkfog. Det 1574 fra Dtholm til Risum anlagte Dige ovelagdes totalt i Stormfloden 1634 og opførtes ikke paany, da den foran (S. 180) omhandlede Inddigning af Maasbøl Kog i Aaret 1640 gjorde dette overflødig.

Ogsaa om Inddigningen af Marsten sydpaa, langs den Bredstedske Geest, der har været samtidig med Hatted Marcks Inddigning, savnes Efterretninger. Sterdebøl nye Kog inddigedes 1689, Sophie-Magdalene Kog 1741—42, Desmerciereskog 1765—1767 (begge ved Geheimeraad Desmercieres), Neussen, og Louise-Neussen Kogene 1783 (begge ved Grev Henrik den 43de af Neuss, hvem ogsaa de tvende næstfornavnede Koge da vare tilsalbene ved Aar efter Geheimeraad Desmercieres). Allerede Kong Christian IV. forsøgte at inddige en Række Koge mellem Dtholm og Hatted; Kongen opholdt sig selv i Aarene 1619—22 i den Anledning ofte og længe i Egnen; og riste Foretagendet megen Interesse. Paa de Meierste Kort hos Dandwerth findes Kongens Digelinie assat. Denne Inddigning af et større Areal mislykkedes imidlertid ganske, og man maatte her som i Bøtting Herred lidt efter lidt tage de enkelte Koge ind, isertom Terrainet ved Havets Klægassætning dertil var blevet mødent. Allerede 1708 overlodes til et Interessentskab „det gamle Forland“, og hertil søiedes 1711 de ubor samme liggende Halliger; men det lykkedes ikke dengang at bringe en Inddigning istand. Aar 1733 havde Geheimeraad Grev J. S. Gylbensteen og Geheimeraad Desmercieres til Warleberg rimeligviis tilkjøbt sig de oprindelige Octroibesidderes Rettigheder og erholdt i dette Aar for sig og Arvinger en Udvidelse af Octroien, hvorved der overlodes dem til Inddigning et meget stort Areal af Vesterhavets Baigebed, ifølge hvilken Octroi alle de ovennævnte senere Inddigninger ere komne til Udførelse, der begyndte med Sophie-Magdalene Kogs Inddigning 1742.

Historische Nachrichten von der Landschaft Bredstedt, gesammelt von J. Lask, i Nordische Beiträge 1. 1. S. 19—44.

Nachrichten über das Amt Bredstedt, 1821.

Om Kilderne til Amtets Beskrivelse see forøvrigt den efter Slutningen af Husum Amtmandskabs Beskrivelse anførte Literaturangivelse.

Bredsted Sogn omgivet af Bording og Bredlum Sogne samt af Besterhabet. Kirken omtrent midt i Sognet, $4\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Tønder og $2\frac{1}{4}$ M. n. v. for Husum. Areal (Forlandet iberegnet) c. 6175 Tdr. Land, hvoraf de kun i geistlig Henseende til Sognet hørende octroierede Koge Sophie-Magdalenekog og 1175 Dagstet, Neussenkog og 929 Dagstet og Desmerciereskog og 645 Dagstet Land. Den nordøstlige Deel af Sognet bestaaer af temmelig høitliggende Geestland, hvor Jordbunden er af sandmuldet og sandet Bessaffenhed med noget

Hedeland mod Nord; den sydvestlige og vestlige Deel af Sognet bestaaer berimod af godt Marstland, Bredstedkog og de fornævnte 3 octroierede Koge, der fornemmelig benyttes til Kornavl; udenfor disse indbyggede Koge ligger et meget betydeligt Forland, Medhallig og Jacobs-hallig, hvis officielle Benævnelse er Udenrigsjorderne i Bredsted Amt (angaaende Forsøg, der ere gjorte for at fremstynbe Marstbannelsen, see Dkholm Sogn). Vandafledingen steer tildeels igiennem den saakaldte Bordenlum-Siel, hvis Udløb banner en lille Havn. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee og Flensborg-Bredsted Landevei passere Sognet.

I Sognet: Flækken Bredsted, paa et temmeligt ujevnt Terrain (dette antydes ved de særskilte Benævnelser Norderberg og Vesterberg for Dele af Byen) paa Geestens Affald mod Marsten, med Kirke, Præstegaard, 4 Skoler (Hovedstolen eller Rectoratet, Pigestolen, Mellemlklassen, Elementarstolen), Apothek, Landstabs Arresthuus, Fattighuus, flere Gjæstgiverier, et Dampbrænderi og et almindeligt Brændeviinsbrænderi, Bryggeri, Garveri, flere Møller, alle Slags Haandværkere (Stomagernes Antal er meget stort). I Flækken boe Landstabs Embedsmænd (Amtsforvalteren tæt i Nærheden ved Husum Chaussee). Bredsted er Tolbsted, ved hvilket er ansat en Tolbforvalter og to Tolbassistenten, og hvorunder hører en Tolbdoppebørselscontrolleur i Dkholm; Postcontoir med en Postmester; Postholderi. I Flækken er en Spare- og Laanekasse, paa hvilken 1ste Januar 1861 indestod paa Interessenternes Konto c. 76,000 Rd. Aarlige Markeder den 6te Marts, 12te Juni, 31te Juli og 4de December med Kram, den 3die Marts med Heste (varer i 3 Dage); med Slagteqvæg hver Fredag fra Midten af October til Midten af November. Flækken, der er deelt i 4 Kvarterer, har omtrent 400 Beboelser (i 1820: 316). Indvaanere i 1860: 2165, i 1855: 2004, i 1845: 1769. I Sognet findes ingen andre Byer, hvorimod nogle enkeltliggende Steber kaldes Dinsbjerg, Christiansborg og Teglgård. I Sophie-Magbalenekog er en Skole og 9 store Marstgaarde, i Keusfenkog 2 store Marstgaarde og i Desmerciereskog 6 store Marstgaarde.

Indvaanere: 2451, hvoraf, som anført, i Flækken Bredsted 2165 (foruden 64 under det adelige Gods Nirebøl); i de octroierede Koge 222 og i det øvrige Landsogn 64. I Flækken er Handel og Haandværksdrift Hovederhvervet fremfor Landbrug; dog er Handelen ikke af stor Betydning, og Vareindsørfjelen indskrænker sig i Almindelighed til Flækkens og Omegnens Forbrng; til Udlandet udførtes fra Bredsted Tolbsted i 1861: Kornvarer 1344 Tdr., Raps 2765 Tdr., Uld 97,100 Pd.

Skibsfarten fra Bredsted Tolbsted, hvis Hovedubstigningssted er Bungsiel Havn ved Dkholm, var i 1861: i indenlandsk Fart indgaaet 34 Fartøier af 332 Læsters Drægtighed med 183 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 38 Fartøier af 334 $\frac{3}{4}$ Læsters Drægtighed med 235 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart indgaaet 7 Fartøier af 81 Læsters Drægtighed med 81 Læsters Bestuvning, udgaaet 1 Fartøi af 35 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 25 Læsters Bestuvning. Tolb- og Skibsaagifterne udgjorde i 1861: 22,743 Rd., i 1860: 19,801 Rd. Ved Tolbstedet var 1ste Januar 1862 hjemmehørende 10 Smaafartøier.

Sognet hører under Bredsted Landstabs-Jurisdiction (Bredsted),

Bredsted Amtstuebistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogedbistrict (Bredsted), Bredsted Pphiscatbistrict (Bredsted), og danner Bredsted Amts 29de Lægd. Landsfogden i Landstabet Bredsted fungerer fortiden som Flækkfoged i Flækken Bredsted, hvis oeconomiske Anliggender besthres af et Flækkecollegium, hvis Formand kaldes „Zwölfoberst.“ For Politianliggender har Flækken et Collegium af 8 Mænd („die Achten“), hvis Formand kaldes „der Oberachte“, for Landbøvsensanliggender, forsaavidt angaaer Gæstten, en Fuldmægtig; for Digevæsenet i Bredsted Rog en Digefoged; for Fattigbøvsenssager et Fattigcollegium. 8 Huse i Flækken høre under det adelige Guds Mirebøl, med Thingpligtighed til Bredsted Landstaf; Skatterne indbetales til Gudssherfabet; de høre til det 2det Angler adelige Gudsbistricts 98de Lægd. De 3 octroierede Roge høre til det Desmercierske Fideicommis og ere thingpligtige til Bredsted Landstaf, men Øvrigheds- og Politimyndigheden udøves af Inspecteuren over de til Fideicommisset hørende Roge i Bredsted Amt. Rogene høre til Bredsted Amts 30te Lægd og staae ikke i nogen communal Forbindelse med den øvrige Deel af Sognet. Kirken eier en Capital paa 1338 Rd. og har nogle mindre Indtægter. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1300 Rd. Kirkesproget er tydsk. Af milde Stiftelser findes i Flækken Bredsted: 1) den af afdøde Staatsraabinde Grundt i Aaret 1743 oprettede Stiftelse for Enker efter Embedsmænd og Præster i Bredsted Amt; Stiftelsen bestaaer af et grundmuret Huus paa Torvet med Bolig for 4 Enker, der foruden fri Bolig og Have nyde c. 90 Rd. aarlig hver; Stiftelsen eier det adelige Guds Stolte-lund i Tingleb Sogn, Tønder Amt, en Jordbøl og 12,000 Rd. i Capitaler; 2) den af afdøde Landsfoged Clement 1711 oprettede Clementinske Stiftelse for fattige Borgerenker, med Bolig for 8 Enker, der hver erholde en aarlig Understøttelse af 32 Rd.; Stiftelsen eier 9600 Rd. Endvidere ville her være at nævne: Demoiselle Maria Charlotte Clausens Legat for Studerende fra Bredsted, stiftet 1770, oprindelig 1000 Mk. Courant, nu c. 1050 Rd. og Compastor Sieberts Enkes Legat, oprettet 1796, stort 800 Rd., for 5 fattige Borgerenker.

Ifølge Statshaandbogen for 1863 tilhøre Sophie-Magdalenesog 1175 Dagslet Land stor med 234,240 Rd. Taxationsværdi, Desmercierskog 645 Dagslet Land med 129,360 Rd. Taxationsværdi, og Neussenkog 929 Dagslet Land med 183,840 Rd. Taxationsværdi, som Fideicommis, Grev Heinrich LXIX. af Reuß-Schleitz-Rößtritz.

Allerede i Valdemar II.'s Jordebog af 1231 nævnes „Brethæstath“ som Kongsgods. Byen hørte da til Breklum Sogn; 1462 fik den et Capel, og 1510 sin nuværende Kirke, hvorved der indtil 1805 var ansat to Præster. 1530 fik Bredsted som Flække af Kong Frederik I. Ret til aarlig at holde to Markeder; senere Privilegier ere givne den 1632, 1633 og 1654 af Kongerne Christian IV. og Frederik III. Den 7de April 1699 afbrændte 35 Stæder i Flækken. Den 26—27de Marts 1858 afbrændte næsten $\frac{1}{4}$ af Flækken, nemlig den saakaldte Østerende, ialt 78 Høvedbygninger og 16 Sidebygninger.

Bredsteds Indvaanere erholdt 1462 Tilladelse til at opbygge et Capel til Ære for den hellige Trefoldighed, Guds Moder og St. Nicolaus (denne Helgens Billede findes endnu i Kirkens Segl med Omkrift: S. Nicolae ora pro nobis). Allerede før Reformationen, formodentlig 1510, blev Capellet til en Sognkirke. — Kirken er opført dels af Kampsteen, dels af Muursteen; fladt Loft; paa Taget et lille Spiir. Det ansøes i Beretningen, at Kirkens Bygning er meget forfalden og at en Ombygning skal skee 1867. Drgel; Series pastorum.

Medhællig og Jacobshællig (tidligere Harmelshællig) ere gamle Hælliger, der findes paa Meyers Kort. Paa Jacobshællig findes Spor af de tidligere her paa-begyndte Diger.

Den 1778 uden Livsarvinger afdøde Geheimeconferentsraad Johan Heinrich Desmercieres (gift med en Comtesse Frijs, see Bestr. af Kongeriget Spec. Deel II. S. 659), der skal have været en naturlig Søn af Johan Heinrich Duguetan, Lehnsgreve af Gyldensteen (om denne see Bestr. af Kongeriget Spec. Deel I. S. 640), efterlod en betydelig Formue, hvoriblandt endeel Koggsjorder i Bredsted Amt. Den testamentærebe som Fideicommiss den største Deel af denne Formue, tildeels i Overeensstemmelse med Grev Gyldensteens Testamente, til Grev Heinrich XLIII. Reuss, der var en Søn af Grev Heinrich VI. Reuss og Grev Gyldensteens Datterdatter, fød Marquise af Monteleone. See „Nachrichten über das von dem Weiland Geheim-Conferenzrath J. H. Desmercieres gestiftete Fideicommiss“ i Juridisk Ugekrift for Hertugdømmet Slesvig Nr. 32 og 33 for Aaret 1861.

Bjerrum (Bargum) Sogn omgivet af Breklum, Bordenlum, Langhorn, Stedefand og Enge Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 3 $\frac{1}{2}$ M. n. n. v. for Husum og 3 $\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Tønder. Arealet, c. 2291 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige og sydsøstlige Deel af stadt Geestland, der mod Vest er af god muldet Bestaafenhed, men mod Øst sandet og mager, tildeels Hedeland; den nordlige og nordvestlige Deel af Sognet bestaaer af mindre godt Marskland (Bjerrumfog), der dog i de senere Aar er meget forbedret; ved Gl. Bjerrumbige er Bjerrumfog adskilt fra Størtebærfkog. Søholmåa danner Nordgrændsen og er paa den største Strækning af dens Løb langs Sognet forsynet med Sommerdiger. Tønder-Husum gamle Vandvei (Chaussee) passerer Sognets østlige Deel.

3 Sognet: Øerne Vester-Bjerrum med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og 2 større Bøndergaarde, Øster-Bjerrum med Skole, Kro, 2 Vindmøller og 1 større Bondegaard, Søholmbro med 2 Kroer. Enkelte Steber og Samlinger af Beboelser ere Bjerge, Bjerrumbige, Bjerrumhede, Vøl og Svinevab. Jalt i Sognet Præstegaarden, 3 større Bøndergaarde, 64 G., og 39 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Øerne ere beliggende 8 G. og 5 H.

Indvaanere: 656. Landbrug er Hovederhvervet. En Deel af den fattigere Befolkning finder Erhverv ved Digearbejde.

Sognet hører under Bredsted Landskabsjurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuebistric (Bredsted), Bredsted Huusfogedbistric (Bredsted) og Bredsted Pphysicatbistric (Bredsted); danner Bredsted Amts 25de og 26de Løgd. Sognet er deelt i 2 Bøndefogedbistricer: Øster-Bjerrum og Vester-Bjerrum. 4 Huse i Øster-Bjerrum og 1 Hus i Søholmbro høre under det adelige Gods Mirebøl i Breklum Sogn, med Thingpligtighed til Landskabet Bredsted; Skatterne indbetales til Godsherfskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsbistricets 95de Løgd. Præstefaldet er et Valgfald. Præstefaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 650 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er lille, uden Taarn, men med Klokketuaus, stadt Loft.

Langhorn Sogn omgivet af Øholm, Bordenlum, Bjerrum, Stedefand og Risum Sogne. Kirken sydsøstligt i Sognet, 3 $\frac{1}{4}$ M. s. s. o. for Tønder og 3 M. n. v. for Husum. Arealet c. 8382 Tdr. Land, hvoraf de nordlige Totriebiede bestaae af mindre godt, lavtliggende Marsk- og England, der i Reglen staaer under Vand om Vinteren (Lang-

horn Gammel-Kog og Langhorn Nye-Kog), hvorimod Sognets sydlige Tredeedel er høit Geestland, hvor Jordbunden bestaaer af løst Sand, tildeels Flyvesand, Rester af forðums Sandklitter, der ere mangelfuldt dæmpe og derfor oftere have foraaarsaget Ødelæggelse i den nærmeste Omegn; mod Syd ere de sparsomt bevogede med Lyng. Tønder-Vredsted-Husum Chaussee passerer Sognets østlige Deel.

I Sognet: Vherne Vester-Langhorn med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 6 Kroer og 1 Windmølle, Øster-Langhorn med Skole, Kro og Windmølle, Vohede med Kro, Munkebøl med Skole, 1 Kro og Windmølle (disse 4 Vyer ere saaledes sammenbyggede langs Geestkanten, at de danne een c. $\frac{3}{4}$ M. lang By), Eskebøl med Skole ligger i Marsten paa opkaftede Bærster. Enbeel Huse benævnes Langhorn-hede og Volhuse. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 95 G. og henved 300 H.

Indbaanere: 1931. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes endeel Haandværkere; en stor Deel af den fattigere Befolkning ernærer sig ved Dagleie i Marsten. I Langhorn afholdes aarlig 3 Markeder, nemlig den 20de Januar, 23de Juni og 25de August.

Sognet hører for Størstedelen under Vredsted Landskabs Jurisdiction (Vredsted), Vredsted Amtstuedistrict (Vredsted), Vredsted Huusfoged-district (Vredsted), Vredsted Physicatdistrict (Vredsted), og danner Vredsted Amts 20de, 21de, 22de, 23de og 24de Lægd. Sognet er deelt i 4 Bondefogeddistricter („Bauerlage“), Vester-Langhorn, Øster-Langhorn, Vohede og Munkebøl. Volhuse høre under Tønder Amt, Vøking Herreds Jurisdiction, Tønder Landstriveri og til Tønder Amts 26de Lægd. Nogle Esteder høre under det adelige Gods Mirebøl i Breklum Sogn, med Thingpligtighed til Vredsted Landskab og Skatters Indbetaling til Godsherstabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 95de Lægd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus, begge disse Præsteskald ere Valgfaad. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 600 Rd. og 375 Rd. Fattigvæsenet eier et af afsøde Diggreve Jacobsen i Tønder stiftet Legat, bestaaende af en Capital paa 15,400 Rd. og nogle Landstrækninger i Rubbølsgog; endvidere eier Sognet et Legat for 5 fattige Enker, skænket af Poul Ingversen. Kirkesproget er tydsk.

Kirken med en 1722 tilbygget Fløi, temmelig rummelig, med fladt Loft, uden Taarn; Orgel med pompøs Indskrift, skænket af den her i Sognet fødte Seneca (Sønke) Ingversen, der som hollandsk Resident i Cheribon paa Java havde erhvervet store Rigdomme og ved sin hjemkomst kjøbte Godelt Gjæltning af Kongen og opbyttedes i Friherrestand (see Gjæltning); Altertavle og Prædikestol med Træsnitsarbejde.

Kirkebyens Navn (tidligere „de langhe Horne“ eller blot „Horne“) hidrører fra det gamle af Friserne i Form af et Horn opførte Dige, hvorpaa de første Huse vare byggede. Allerede 1899 nævnes Præsten „Thidericus in Horne.“

Eskebøl (tidligere Distebøl) havde forhen en egen Kirke paa Bærsten Wethorp (Oldbory d. e. Gammelbyen), hvilken Kirke endnu eksisterede 1407.

Dtholm Sogn (Dtholm Kog og Louise-Neussenkog) omgivet af Bordelum, Langhorn og Faretost Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 4 M. f. f. v. for Tønder og $3\frac{1}{2}$ M. n. v. for Husum. Areal et c. 3387 Tdr. Land (incl. Forlandet), hvoraf den kun i kirkelig Henseende til Sagnet hørende octroierede Louise-Neussenkog og 748 Dagstet; Jordbunden bestaaer i den egentlige Dtholmkog af fortrinligt Marst-

land, der fornemmelig benyttes til Græsning; Vandtilstrømningen fra de mod Nord og Ost tilgrændsende Jorder, og hvilken den lave Beliggenhed ikke tillader noksom at aflede, giver ofte Oversvømmelse og om Vinteren staaer sædvanligviis den større Deel af Rogen under Vand; i Louise-Reussentog, der for tidlig er indbiget, er Marfkbunden paa flere Steder mindre god; Rogen benyttes fornemmelig til Kornavl. Den regulerede Søholmæa eller den saakaldte Kongecanal danner Sognets Nordvestgrænse og løber gennem tvende Sluser ved Bungsiel under Havbiget ud i Vesterhavet; her dannes den lille Bungsiel Havn (2—12 Fod); en Vandløsning, der optager Vandet fra Langhorn og Sterdebøl Røge, løber midt igennem Sognet og føres ved en Sluse under Havbiget ud i Vesterhavet. I den sydlige Deel af Sognet findes tvende, ved Digebrud fremstaaede, saakaldte Hveler, der ere smaa, men dybe Søer paa den indvendige Side af Søbiget. Udenfor Louise-Reussentog er et betydeligt Forland under Dannelsen; for at fremsthynde denne Marfkbannelsen har man gjort Forsøg med at lægge en c. $\frac{3}{4}$ M. lang Dæmning fra Forlandstanten til Hamborger-Halligen.

I Sognet: ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser eller enkeltliggende Steder, der enten ligge paa opkastede Bærster (Bærrer) eller langs Digerne; de vigtigste Bærster ere: Kirkebærst med Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle og Kro, Petersbærst en større Marfsgaard, Todensbærst, Sydbærst, Sønnensbærst, Gaarbærst, Feddersbærst, Nordbærst, Christiansbærst, Keilefsbærst, Egensbærst, Grønsbærst, Dideriksbærst; Nørredige med Skole, Sønderdige, Munkebro Kro, Bungsiel med Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Marfsgaard, 20 større og 79 mindre Steder, hvoraf 46 uden Jord.

Indvaanere: 544, hvoraf 25 i den octroierede Louise-Reussentog. Landbrug er Hovederhvervet. En stor Deel af Sognets Jorder eies af udenfor Sognet Boende, og er den fattige Deel af Befolkningen henviist til Erhverv ved Digearbejde og hvad dertil hører. Lidt Fiskeri drives fornemmelig af Aal. Om Skibsfarten fra Bungsiel Havn see Bredsted.

Sognet hører under Bredsted Landstabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Pphysicadistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 27de og 28de Lægd. Dtholm Røge har en Røgsfuldmægtig. Den octroierede Louise-Reussentog, der hører til det Desmercierste Fideicommissgods, er ihingpligtig til Bredsted Landstabs, men Øvrigheds- og Politimyndigheden udøves af Inspecturen over de til Fideicommisset hørende Røge i Bredsted Amt; hører til Bredsted Amts 30te Lægd. Rogen staaer iøvrigt ikke i nogen communal Forbindelse med Sognet. Præstefaldet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 750 Rd. Kirkeproget er thdsf.

Dtholm Sogn, der henføres paa gamle Fortegnelser til Nordstrand, sorgit i de store Vandfloder 1362 og 1436 paa en Hallig nær, der 1550 skal være bleven indbiget (1597 kaldes Heinrich Rankau den endnu en D). Helligtors-Kirken byggedes 1555 og ødelagdes 1634 tilligemed den største Deel af Sognet. 1641 reistes nye Diger; den nuværende Kirke er opført 1647 deels af Kampsteen og deels af Muursteen, hvilke sidste Kong Christian IV. gav fra Ruinerne af Fru Mettes Gaard i Uppusum ved Bordelum, hvilken 1629 var opbrændt af de Keiserlige; ved Kirken et Klokkehuus, opført for c. 20 Aar siden; den ene Side af Kirkens Tag er

teglhængt, den anden fraataft. Prædikestolen og Døbefonten have tidligere havt Plads i en Kirke paa Nordstrand, saaledes som følgende Indskrift paa Prædikestolen udviser: „Anno 1647 hat Johann Wittmack Oberster und Landvogt diesen Kanzel und Taufstein aus Ddenbüll in Nordstrand erkaufft, hierber verehret und sehen lassen.“ Paa en Table med series pastorum læses: „Anno 1550 ist Ddholm umgedeycht und die erste Kirche erbant 1555.“

Bordelum Sogn omgivet af Ddholm, Langhorn, Bjerrum, Bredlum og Bredsted Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, $4\frac{1}{4}$ M. s. s. o. for Tønder og $2\frac{1}{2}$ M. n. v. for Husum. Areal 2312 Tdr. Land, excl. den octroierede Ny-Sterdebøll og med 480 Dagflet (ubeboet); den østlige Deel af Sognet bestaaer af høitliggende, sandet og magert Geestland, der ved Stolbjerg har en ikke ubetydelig Søide, og hvorfra havens en niid Udsigt over den flade Marst; i denne Deel af Sognet findes endeel Hebeland (Bordelum- og Dørpum-Hebe); den mindre vestlige Deel af Sognet bestaaer af ret godt Marstland (Sterdebøl-Gammelkrog, Sterdebøl-Nykrog og Bordelumkrog). Et mindre Vandløb, der falder i Søholmaa, danner Grændsen mod Vst. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee passerer Sognet.

I Sagnet: Bordelum Kirke, eenligt beliggende midt imellem Bjerne Bester-Bordelum med Præstegaard, Skole og Kro, og Øster-Bordelum med Kro, endvidere de langs Kanten af Marsten liggende Bjer Dphusum med Vindmølle, Ebøl med Fattigarbeidsanstalt, Sterdebøl med Skole, 2 Kroer og Vindmølle, Byttebøl med Skole, Lund og Adebøl; i den østlige Deel af Sagnet ligger den store Bj Dørpum med Skole; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Stolbjerg Vindmølle med 4 Huse, Bordelumhebe, Dørpumhebe og Kroerne Glücksberg og Hoffnungsthal. Ialt i Sagnet Præstegaarden, 148 G., 22 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 9 H.

Indvaanere: 1355. Landbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører for Størstedelen under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfoged-district (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 16de, 17de, 18de og 19de Lægd. Sagnet er deelt i 7 Bøndefoged-districter, Vester-Bordelum, Øster-Bordelum, Sterdebøl, Ebøl, Byttebøl, Adebøl og Dørpum. Tvende Steder i Bjerne Byttebøl og Sterdebøl høre under det adelige Gods Kjerherred med Thingpligtighed til Kjer Herred, Tønder Amthuus, og Skatterne indbetales til Godsherfskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 106te Lægd. 11 Steder i Bjen Dørpum høre under det adelige Gods Mirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landskab, og Skatterne indbetales til Godsherfskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 97de og 98de Lægd. I den octroierede Ny-Sterdebøllkrog er ingen Beboere; Kroen staaer under en Inspecteur, der udøver Øvrigheds- og Politimyndigheden. Præstefalbet er et Valgfald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 1320 Rd. Kirkesproget er tydt.

Ifølge Statshaaendbogen for 1863 har Ny-Sterdebøllkrog 3 Hovedparticipanter, et Areal af 480 Dagflet Land med 75,320 Rd. Taxationsværdi.

Kirken, deels af Kampsteen, deels af Muursteen, uden Taarn, men med et høiliggende Klokketuum, hvorpaa en Taarnspids; Skibet med skabt Loft, Choret hvælvet. 1629 afbrændte Kirken ved Klotterens Uorsigtighed, da han vilde skyde Duer

paa Kirkeens daværende Straatag; Alterbladet kom 1634 tildrivende fra Rørhøf paa Nordstrand. Ved Kirken var indtil 1799 ansat 2 Præster.

Bordelum Sogn er belsendt af separatistiske Bevægelser i forrige Aarhundrede. Præsten Peter Lorenzen holdt 1736 i Forbindelse med en Student Franciscus Marcus Barfenius religiøse Privatsamlinger, hvilke efter Præstens samme Aar indtrufne Død fra 1738 forfattedes af Sidstnævnte tilligemed en Candidat David Paer paa fri Mark, og som ogsaa udbredte sig til de omliggende Sogne. Separatistkerne lode haant om Sacramenterne og Prædikeembedet, vilde opbygge Egtteskabet o. s. v. 3 Februar 1739 blev en Commission af det flensborgske Consistorium sendt til Bordelum for at undersøge Sagen; Conventiklerne bleve forbudne, men de bestode alligevel en Tid lang, og endnu 1754 blev Lugthuus og Landsforviisning decreteteret som Straf for Deeltagerne.

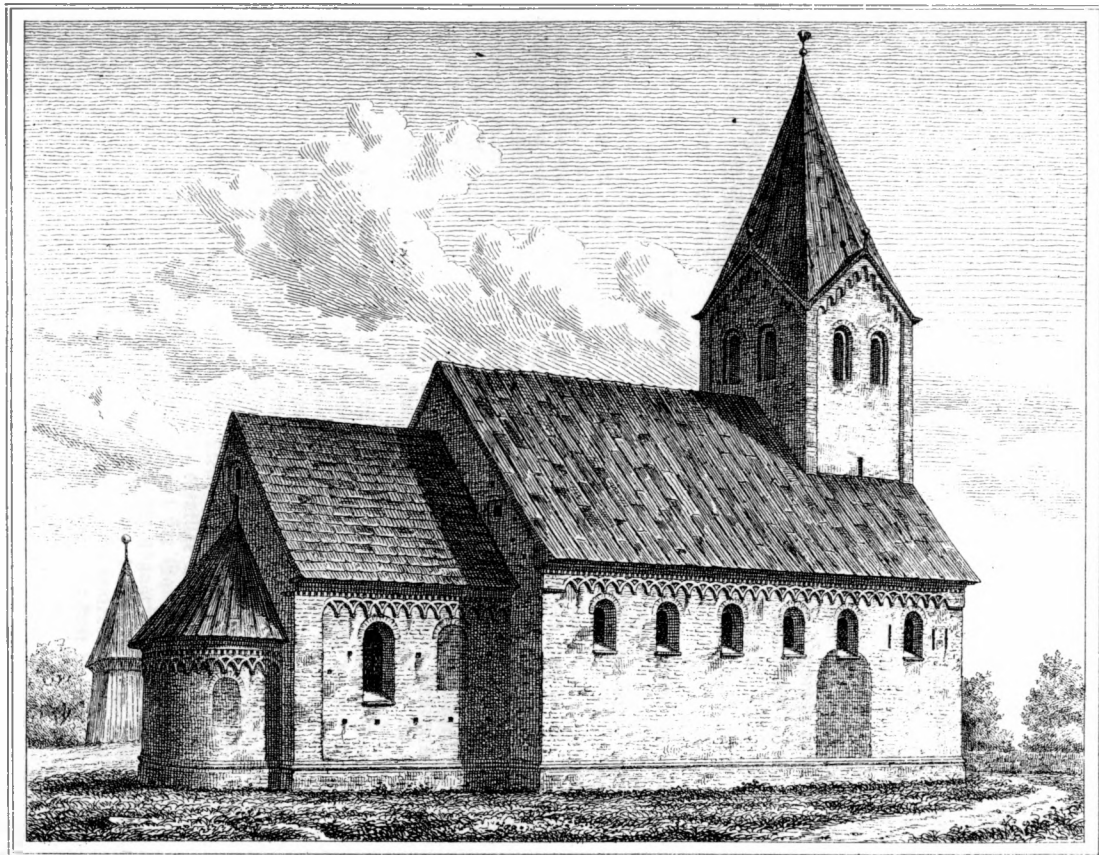
Ophusum var forhen et adeligt Gods, som tilhørte Familien v. Ahlefeldt (og især blev forstørret af Fru Mette v. Ahlefeldt*), efter hende kaldes endnu et 1721 særlig indbiget Landhøffe Fraumettentog), senere kom under Regjeringen og derefter blev udparcelleret. Af den med Bolde og Grave omgivne Borg, som afbrændte i Tredivaarskrigen, findes endnu Spor; Stenene bleve brugte til Otholm Kirkes Bygning.

Vest for Bordelum Kirke findes i en lille Dal nogle Rilder, der i Aarene 1770—80 og senere 1803—10 havde Ny for at besidde lægende Kraft, og som derfor benyttedes af mange Syge.

Brekum Sogn omgivet af Bredsted, Bordelum, Bjerrum, Enge, Hjoldelund, Trelstorp og Hatsted Sogne. Kirken sydbestligt i Sognet, 4 $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Tønder og 2 M. n. n. v. for Husum. Arealen 4501 Tdr. Land, nemlig 2293 Tdr. Geest- og 2208 Tdr. Marskland, med en Skatteværdi af resp. 139,580 Rd. og 292,720 Rd., hvoraf den større nordøstlige og nordlige Deel bestaaer af høitliggende bakket Geestland med sandmuldebe, sandebe og starrsanbebe Jorder, der mod Nord og Ost gaar over i golde Hedestrækninger; den mindre sydbestlige og sydlige Deel af Sognet bestaaer af ret godt Marskland (Brekumkog, Almtorp-Marsk og Balsbølhog). Den nordlige Grændse mod Tønder Amt dannes af Søholmåa, der optager et Syd fra kommende mindre Vandløb, som paa en Strækning danner Sognets Vestgrændse; den sydlige Grændse mod Husum Amt dannes af Arlaa, der optager den nordøstfra kommende Bomstedåa. Almtorp saakaldte Sø ligger nu paa Grund af en bedre Afvandning i Reglen tør, men om Vinteren og efter stærke Regnfyld oversvømmes Engene af Indbandet. Tønder-Bredsted-Husum-Chaussee og Flensborg-Bredsted Landevei passere Sognet.

3 Sognet: Bjerne Brekum med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 2 Kroer, Teglværk og Fattighuus, Balsbøl med Kro og Teglværk, Nørre- og Sønder-Strukum med Skole, Kro og Vindmølle, Fesholm, Borsbøl med 2 Kroer, Ridderup, Almtorp med Skole og Kro (alle disse Bjerne ere beliggende tæt ved hinanden paa Geestkanten langs Marskgrændsen), Sønebøl med Skole, Kro og Teglværk, Følsted med Skole, Høgel med Skole og 2 Kroer, Lytjenholm med Skole og 1 Kro, Store- og Lille-Ællerbøl. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere det adelige Gods Mirebøl, hvis Hovedgaard er udparcelleret, Møgelbjerg, Vindert, Lurborg, Knasterholmkra. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 194 G., 105 H. med Jord og 82 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 9 G. og 26 H.

*) Om hende see v. Stemann's „Die Familie Andersen“ i Sleeb. Provindsalefterretninger 1862, S. 263.

Houbr. Hansen del. H. Jensen lith.

Frm. Rosenkrantz & Co lith. Inst.

BREKLUM KIRKE.

Indaaanere: 2131. Landbrug er Hovederhvervet. Endeel Tørv affættes fornemmelig til de i Sognet værende Teglbrænderier.

Sognet hører under Bredsted Landstabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuebistric (Bredsted), Bredsted Huusfogedbistric (Bredsted), Bredsted Pphyficatbistric (Bredsted); danner Bredsted Amts 11te, 12te, 13de, 14de og 15de Vægd. Sognet er deelt i 11 Bylag, hver med en Bondesfoged. De sønden for Arlaa i Hatsted-Mærsk beliggende Byer Store- og Lille-Ellebøl høre kun i kirkelig Henseende her til Sognet (og det endda kun medens Beboerne ere i levende Live, thi de blive begravede paa Hatsted Kirkegaard); i Alt øvrigt høre de under det til Husum Amt hørende Hatsted Sogn. Endeel af Byen Lytjenholm og enkelte Steder i de andre Byer høre under det adelige Guds Wirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landstabs og Skatters Indbetaling til Godset; de høre til det 2det Angler adelige Gudsbistric's 98de Vægd. Kirken eier en Capital paa 4076 Rd. og velligholdes forøvrigt af Kirketienden. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge disse Præstekald ere Valgfaad. Kalbensen Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1550 Rd. og 500 Rd. Kirkesproget er thyst. Sognets Skole- og Fattigvæsen eier flere mindre Legater.

Brekum Kirke, der ligger paa en Høi lidt østlig for Byen, er opført af røde Muursteen og fortjener at fremhæves som en af de smukkest byggede Landsbykirker, Middelalderen har efterladt os. Den temmelig anseelige Taarnbygning er her ikke, som det almindeligviis er Tilfældet, senere tilføjet, men den fremtræder meget mere som et oprindeligt Led af Kirken selv, der faaledes i hele sin Udstrækning lige fra Choret's østlige Rundbygning og hen til Bestænden udgør et sammenhængende og meget tiltalende Mindesmærke fra Rundbuestilens Slutningstid. Fra en i den seneste Tid foretagen Hovedreparation skriver sig den Ubviielse af Binduerne, hvorved man har forladt det Forbillede, som var givet i de temmelig høie, men ikke ret brede, rundbuede Binduer, hvoraf nogle endnu dengang vare tilbage i deres oprindelige Form; derfra hidrører ogsaa de Decorationer, hvormed den gamle Indgangsdør til Choret's Sydside saavel som den nye i Taarnet's Bestænde ere blevne fornyede. Paa Choret's Rundbygning vise dog endnu de tre tilmurede smaa Binduer de oprindelige Omrids, og usforsyret har Kirken ogsaa beholdt sin smukke gamle Fodgestens og sin sammenslyngede Rundbuefriise, der med Steenhjørneornamentet i den fordybte Kænde ovenover fortsættes, navnlig da paa Nord siden, uafbrudt heelt hen til Bygningens vestlige Forside. Forneben danner nemlig Brekum Kirkes Taarn i det Ydre, ogsaa med Hensyn til Bredden, en umiddelbar Fortsættelse af Skibet, medens det ovenover Kirketaget bliver betydeligt smallere, som følge af at dets Nord- og Syd mure her bæres af de Muurpiller, der indvendig afdele Underbygningen i en bred Midt gang og tvende smallere Sidegange. Disse sidste, hvis Brede er omtrent halvtredie Aften, have i det Mindste tildeels endnu beholdt deres gamle Tondebælvninger. Det egentlige Taarn, hvis gamle Ydre er bedst bevaret mod Nord og Vst, ender foroven i fire Gavle, over hvilke det ottelante Spiir stiger isviret. — Hvad Kirken's Indre angaaer, da er Choret hvelvet, medens Skibet's gamle Vjælleloft derimod er blevet beklædt med et hvidt Gipsbælle, der er bejat med Guldfjerner. Murene selv ere malede med en gul Farvestone. Præstestolen med smukt Snitværk, ifølge en Indskrift paa samme Stænksted 1616 af Johannes Wittemad*), Capitain og Diggreve, samt Husfru Tessa Wittemad. Den nuværende Altartavle har Kirken faaet 1741. Ved den nordlige Side af dette fandtes tidligere en muret Velle, der har det gamle malede Erbillede af Kong Oluf den Hellige, som nu er anbragt nede ved Kirken's vestlige Hovedindgang,

*) Joh. Wittemad blev senere Oberst, General-Quartiermester, Herredsfoged og 1670 Landfoged i Bredsted Landstabs, hvilken Post han beklædte til 1676 (Nachrichten über das Amt Bredsted, S. 59). Han skal have været en naturlig Søn af Christian IV.

og som snart er blevet antaget for et Billede af Kong Oluf Hunger, snart for en Afbildning af Kong Niels, i hvilken Anledning Suhn har optaget et Kobberstik derefter i 5te Teme af sin Danmarks Historie. Det skrives sig først fra Middealderens Slutning, og dets Tilseebeværelse i Kirken er saa meget mindre forunderlig, som man veed, at her fandtes et Alter, der var indviet til samme Helgen.

Om Breksum Kirkes første Anlæggelse findes forskjellige Sagn af samme Slags, som forekomme ved mangfoldige andre Kirker, s. Gr. at tre Jomsruer have ladet den bygge, at den egentlig skulde have ligget paa et andet Sted o. s. v. Af større Betydning i historisk Henseende er den Underretning, vi flykte en vis Philipppus vor dems Broder, der var Sognepræst her ved Udgangen af det 15de Aarhundrede. Han siger nemlig om sig selv, at han var den 14de Sognepræst i Breksum eller Brekking, som det i ældre Tid kaldtes. I sin kirkelige Statistisk anslaaer Dr. Jensen ifølge denne Angivelse Kirkens Alder til omtrent 300 Aar ved den nævnte Tid, og betragte vi Kirkens Bygning, vil det heller ikke forekomme os udsatlyndigt, at den kan hidrøre fra Tiden nærværd 1200. Man maa dog herved blot ikke glemme, at fordi der ved den Tid var en Kirke i Breksum, er det dermed ingenlunde givet, at det var den nu værende Kirkebygning, som dengang stod der. Flere Omstændigheder vidne om, at denne Kirke i Middealderen har havt en mere end almindelig Betydning og Anseelse. Foruden af dens høie Afgift til Bispestolen (Cathedraticum), i hvilken Henseende den hørte til den høiest bestaaende Klasse af Kirker, erindres vi derom ved de fire Altare, som den vides at have havt foruden Hovedalteret. Ja den nævnes endogsaa udtrykkelig som Hovedkirke („protecclesia“) i Anledning af en Synode eller et Møde af Geistlige, som holdtes her 1510. I Nærheden af den var det gamle Thingsted for Nørre-Ves Herred. Ved 1462 udgik Bredsted Kirke som et Capel herfra, men Beboerne deromkring betragtedes dog som hørende til Breksum Sogn, indtil hiint Capel omtrent 1510 selv opbyedes til en Sognekirke. — Blandt mærkelige Begivenheder og Ulykker maa ved Breksum Kirke, foruden Spiritus Brand ved Lynisd Aar 1500, fornemmelig nævnes en Tildragelse, som fandt Sted her 1399, da endel Friser havde søgt Tilflugt i Kirken for Høllenerne, der havde gjort Indfald i Landet. Angriberne — ikke, som det sædvanlig hedder, de Danske under Kong Eriks Anførsel — satte da Ild paa Kirkens Tagværk, hvorved de uslyselige Indesluttede paa en ynkkelig Maade omkom under det nedbrændende smeltede Bly. Breksums Præstehistorie er ikke uden Interesse. Fra 1614 til 1621 havde Kirken paa eengang 3 Præster, der var Fader, Søn og Sønnesøn, alle med Navnet Joh. Hansen Brekking, idet nemlig Sønnen var sin gamle Fader abjureret som Hovedpræst, og Sønnesønnen samtidig var Diaconus. Th. Mollmann 1643—48 var den første Præst her, der førte Kirkebøgerne paa Høitydsk. Hans Eftermand Daniel Luther, født i Søest i Vestbyalen, var en Sønnesøn af Reformatorens Søn Hans. Efter ham fulgte hans Søn Theodor Luther, f. 1732. Fra 1787 til 1826 var den betjendte Historiker og Oldgrandfater N. Duken Præst i Breksum.

Det adelige Gods Mirebøl tilhørte 1598 Familien v. Ahlesfeld, 1618 v. d. Wisch, 1626 v. Ranpau, derefter atter v. Ahlesfeldt, 1751 v. Thienen, 1768 Justitsraad Ant. Fred. Piper, 1783 Jacobaus, 1809 E. Christlanen, nu Madame Boyesen.

Lytjenholm var forhen et adeligt Gods, som 1463 tilhørte Wente Frese, 1491 Thielhof v. d. Wisch, og kort derefter kom til Stesvig Bispestol. Borgpladsen er endnu kjendelig.

Angaaende Store- og Lille-Ellebøl s. Hatted S.

Imellem Lytjenholm og Goldelund i Hjøldelund Sogn findes en 500 Skridt lang Vold, der benævnes Dane værksvolden; den har en ringe Høide og gaaer i øst-vestlig Retning; Historien har Intet opbevaret om denne mærkelige Oldtidslevning.

Hjøldelund (Joldelund) Sogn omgivet af Breksum, Trelstorp, Fjølde, Store-Vi og Nørre-Hatted Sogne. Kirken spøstligt i Sognet, 2³/₄ M. n. o. for Husum og 3¹/₄ M. s. v. for Flensborg. Arealet, c. 7762 Tdr. Land, er i den østlige og sydlige Deel høitliggende og bakket (Kambjerg 109 Fod) med Fald mod Nordvest til Søholmaa; den største Deel af Sognet bestaaer af Hebe- og Mosestrætninger, og kun den mindre, omkring Byerne liggende Deel er opdyrket; Jordbønnen er af sandet og skarpsandet Bestaaffenhed. Tvende af Søholmaaens Tilsøb, nemlig Goldeløbækken og Lindaaen, løbe i den nordlige Deel af Sognet; Bom-

stedaa banner paa en Strækning Sydgrændsen. Flensborg-Vrebsted Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Bherne Fjølbelund med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vindmølle, Goldelund med Skole og Kro, Goldebæk med Skole og Kro; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Sønderhuse eller Sønder-Lindaa (3 G. og 2 H.), Høgelund med Kro (7 H.), Heinsbæk Vandmølle, Koloniststederne paa Kolkhebe med Biskole (6 H.). Salt i Sognet Præstegaarden, 63 G. og c. 70 H. Udenfor Bherne ere beliggende 4 G. og 15 H.

Indbaanere: 712. Landbrug er Hovederhvervet. Endeel Tørv samt noget Bøx og Honning affættes.

Sognet hører under Vrebsted Landskabs Jurisdiction (Vrebsted), Vrebsted Amtstuedistrict (Vrebsted), Vrebsted Huusfogeddistrict (Vrebsted), Vrebsted Pphyiscatdistrict (Vrebsted); banner Amtets 7de Lægd. Sognets communale Anliggender bestyres af en Sognesuldmægtig. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 800 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken er opført af Kampsteen, uden Taarn og Hvælvinger, dog ved en i 1861 foretaget Restauration forsynet med et Spiir paa Vestgavlen; Taarnet nedbrudt 1741; Klokkerne hange i et tilbygget Klokkehuus; series pastorum.

Kirkebyen skal forhen have ligget imellem de lynngrøede Sandhøie mod Sydvest, hvor Kamberg hæver sig til en Høide af 109 Fod, og været en anseelig By; der skal ogsaa findes Levninger af Mure, Brolægning og Brønd.

Fjølde Sogn omgibet af Fjølbelund, Trelstorp, Ulberup, Svesing, Treja, Jørll og Store-Vi Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. n. o. for Husum og $3\frac{1}{4}$ M. v. n. v. for Elesvig. Arealen, c. 17,182 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, gennemstaaet af betydelige Mose- og Engdrag og store Hebestrækninger; enkelte Skovpletter findes endnu i Sognet, den største ligger ved Landsbøen Bøbøl; Jordsmønnet er idet Hele taget mager, sandet og sandmulbet, bedst i den sydvestlige Deel. Arlaa udspringer her i Sognet og danner det meste af Sydgrændsen, den optager et nordfra kommende mindre Vandløb; i den nordlige Deel af Sognet udspringer Bomstedaa, der her fører Navn af Østenaa. Flensborg-Husum Chaussée passerer midt igjennem Sognet, og Flensborg-Husum Jernbane berører Sognets sydvestlige Hjørne.

I Sognet: Bherne Fjølde med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer og 2 Vindmøller, Bondelum med Biskole, Bjerrup med 2 større Bøndergaarde, Skole og Kro med Ulbrüggeri, Bokslund, Ekstok med Kro, Høfstrup med Biskole, Kragelund, Nørsted med Skole, Spinkehøi, Brok, Haselund, Kollund med Skole, Løvested med Skole og Kro, Østenaa, Bøbøl, Solved med Skole og Kro. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Afskebro med Kro, Nykro, Østenaagaard, Bøbølgab og nogle Koloniststeder. Salt i Sognet Præstegaarden, 2 større Bøndergaarde, 167 G., 55 H. med Jord og 19 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 17 G. og 21 H.

Indbaanere: 1757. Landbrug er Hovederhvervet. Affætningen af Tørv er ikke ubetydelig. I Kirkebyen afholdes aarlig Marked den 23de April og 8de September med Kram, Heste og Kvæg.

Sognet hører under Bredsted Landstabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Pphysicadistrict (Bredsted); danner Amtets 1ste, 2det, 3die, 4de, 5te og 6te Vægd. Sognet danner eet Sognesogeddistrict. Præstefalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er blandet. Sognet eier flere af afdøde Gaardmand Lorenz Jensens stiftede Legater, hvis aarlige Renter uddeles til Studerende, Seminarister, m. m.

Kirken ligger nordlig for Byen Hjolde paa en Høide og er med sit afflumpebe Taarn synlig i lang Afstand, endog i Besterhavet. Skibet og Taarnet er af Kampsteen, Choret af Muursteen; sidstnævnte er hvælvet, hvorimod Skibet har fladt Loft. Gammel Granit-Døbefont. Ved Kirken var indtil 1811 ansat 2 Præster.

Sognets og Kirkebyens Navn kommer af Hjel og hidrører fra den høie Beliggenhed. I dette Sogn findes mange Gravhøie.

Spinkebøl, Høselund og Kragelund vare forhen Abelsgods.

Trelstorp (Drelsbørp) Sogn omgivet af Breklum, Hjoldelund, Hjolde, Oiberup og Hatsted Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. n. for Hulum og 4 $\frac{1}{4}$ M. s. v. for Flensborg. Arealet, c. 7218 Tdr. Gæstland, bestaaer i den mindre sydvestlige Deel af det saakaldte Marstland (Bomsted-Marst og Arenshøvt-Marst), hvorimod den større nordøstlige Deel bestaaer af sandmuldet, sandet og skarpsandet Gæstland, der er gjennemstaaet af betydelige Mose- og Engdrag; i den nordøstlige Deel af Sognet findes store Hedestænkninger og mod Sydost lidt Skov. Arlaa danner Sydgrændsen; Bomsteda a gjennemløber Sognets nordlige Deel og danner paa en Stækning Vestgrændsen, tæt udenfor hvilken den falder i Arlaa.

I Sognet: Bjerne Trelstorp med Kirke, Præstegaard, Skole, 4 Kroer og 2 Windmøller, Bomsted med Skole, 2 Kroer og Fattighuus, Store-Arenshøvt med Skole, Lille-Arenshøvt. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Petersborg Windmølle, Morgenstern Kro, Høshøvn Kro, Fresenhøf, Nordfeld, Jægerkro og Steinberg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 96 G. og 153 H. Udenfor Bjerne ere beliggende 7 G. og 44 H.

Indvaanere: 1418. Landbrug er Hovederhvervet. Affætningen af Tørv er betydelig. Noget Vov og Honning sælges.

Sognet hører under Bredsted Landstabs-Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Pphysicadistrict (Bredsted); danner Amtets 8de, 9de og 10de Vægd. Sognet er deelt i 3 Bøndesogeddistricter, Trelstorp, Bomsted og Arenshøvt. 4 Steder i Byen Trelstorp høre under det adelige Gods Wiresbøl med Thingpligtighed til Bredsted Landstabs, men med Skatters Indbetaling til Gødsset; de høre til 2det Angler adelige Gødsdistricts 9de Vægd. Kirken har en aarlig Indtægt af c. 142 Rd., men maa forøvrigt vedligeholdes af Sognet. Præstefalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1200 Rd. Kirkesproget er thvst. Fattigvæsenet eier et mindre Legat.

Trelstorp Kirke, der ligger paa en betydelig Høide sydvest for Byen og med sit 120 Fod høie massive Taarn sees i en vidt Omkreds, er opført af Kampsteen, med fladt Loft i Skibet, Hvælvinger i Choret og Taarnet. Kirkeklokken hænger i et Klokkedhus ved Kirken. Altertavlen er et Oliemaleri forestillende Nadderens Indvielse; paa Prædikestolen findes Trasnitsarbejde med Afbildninger af Jesu Liv.

Paa nogle Stene i den ydre Kirkemuur findes gamle Inscriptioner; om en af disse Stene fortælle Beboerne, at den tidligere har ligget paa Marken, og at Indskriften erindrede om en der afholdt Kirkeforsamling. Efter en Indskrift paa Laarnet skal dette være opført 1486. Sagnet siger, at Trelstorp og Domsled i ældre Tider hørte til Breklum Kirke, og at Store- og Lille-Arenshøvt havde sin egen Kirke.

De octroierede Koge **Sophie-Magdalene Kog**, **Neussen Kog**, **Desmercières Kog**, **Louise-Neussen Kog** og **Ny-Sterdebøl Kog** findes ommeldte under de Sogne, hvortil de i geistlig Henseende ere henlagte, nemlig de trende førstnævnte under Bredsted Sogn, Louise-Neussen Kog under Ørholm Sogn og Ny-Sterdebøl Kog under Vordelum Sogn.

Husum Amt

med Kjøbstaden Husum

begrænses mod Nord af Bredsted Amt, fra hvilket det stilles ved Arlaa, mod Ost og Syd af Gottorp og Hytten Amter, fra hvilke Trenen skiller det, mod Vest af Eidersted og Vesterhavet. Fladeindhold $6\frac{1}{10}$ □ M.

Den nordvestlige og den sydvestlige Deel af Amtet indtages af brede Marskstrækninger; midt imellem disse gaaer Bestkystens høie Land paa en Strækning af lidt over $\frac{1}{2}$ Miil, mellem Bobbenbøl og Skobøl, umiddelbar ud til Havet. Herfra drage Høider saavel mod Nordost som navnlig mod Sydst, hvor de i Eggen mellem Lehmstiel og Syderhøvt endog antage en Bølgeform liig Ostkystens. Amtets midterste Deel indtages af Hebesletter, og Hngen findes her endnu udbredt over store Strækninger. Ud mod Trenen strække sig i Amtets sydlige Halvdeel betydelige Mose- og Kjørstrækninger, der i det sydstligste Hjørne gaae over til en inddiget Flodmarsk (Svabsted Marsk). Foruden Trenen og Arlaa findes i Amtet kun et eneste betydeligt Vanddrag, nemlig Husum-Aa, der efter at have gennemløbet Møllebammen ved Husum tæt ved dens Udløb i Vesterhavet danner denne Bys Havn; den optager mod Syd tæt ved Husum det Vandløb, hvorigennem Sydermarsk afvander. Ikke ubetydelige Skovstrækninger findes i Amtets midterste og østlige Deel; disse have dog ikke Ostkystens frodige Bøgevegetation, men bestaae for en stor Deel af lave Egtræer. Syd for Husum-Aaens Udløb ligger en af Marsken omgivet Bugt, i hvilken ligger den til Amtet hørende Pabelak-Hallig.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af c. 16,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Husum 4,816.

Husum Amt bestaaer af: Husum Nørre-Herred eller Hatsted Herred med Sognene Hatsted, Skobøl og Oiberup; Husum Sønder-Herred eller Mildsted Herred med Sognene Mildsted, Østenfeld og Svefing; Svabsted Fogderi med Svabsted Sogn samt

en Deel af Balsbøl Sogn i Flensborg Amt; **Simonsberg District**, en Rest af det forrige til Nordstrand hørende Lundenberg Herred, med Simonsberg Sogn. **Sydermarck**, med den inden for Husum Amts Grændse liggende Deel af Damkog saavel som Darrighøkkog og Margretefog, er derhos et særskilt Communedistrict, som ikke henhører under nogen af de nævnte Inddelinger. Olderup Sogn (forhen hørende til det nu nedlagte adelige Gods Arlebad) og Rødemis Fogderi i Mildsted Sogn (forhen Bispegods) er ogsaa i flere Henseender særlig stillet, hvad Afgiftsvæsen m. m. angaaer. I sættes communale Anliggender bliver Amtet repræsenteret af en „Amtshøftmann“, der leder Forretningerne og fører Regnskaberne, samt af Bondefogderne i de 23 Bylag i Sognene Hatsted, Ekobøl, Svesing, Ostenfeld og Mildsted, af en „Høftmann“ for Svabsted Fogderi og en „Høftmann“ for Rødemis Fogderi, og saafremt der forhandles om Reparering af Udgifter paa det overordentlige Plovtal, tillige af de to Bondefogder fra Olderup Sogn og Lehnsmanden for Simonsberg District.

Husum Amts Statteareal udgjør 30,589 Tdr., det ordinaire Plovtal 238 Plove, det extraordinaire 448 Plove; Taxationsværdi 3,601,836 Rd.

I Husum Amt findes ingen adelige Gods og ingen octroierede Koge; af Gaarde med særskilte Privilegier findes 3, nemlig Cancelligodserne Mildstedhof og Rødemishof i Mildsted Sogn samt Gobset Wischhof i Svabsted Sogn. I de 3 Sogne Svesing, Olderup og Ostenfeld findes Inddelingen efter Gaarde („Huse“, Boel), Raadnersteder („Räthen“) og Indsibbersteder („Instenstellen“), („Wohnstellen“ er Benævnelse for Huse uden Jord). Paa Arlebad Heide findes en Mængde saakaldte Parcellisteder. I disse Sogne er overveiende bunden Eiendom. I Hatsted, Ekobøl og Mildsted Sogne samt i Svabsted Landsogn hersker Inddelingen efter Staun (Staven), idet en Staun omtrent svarer til en Gaard; dog er denne vel i det Hele taget noget mindre og nogle Steder, saaledes i visse Districter af Hatsted Sogn, er den kun en ganske ringe Jord-eiendom (endogsaa ifkun 1½ Tønde Land). Staunene er bunden Eiendom; men med disse er almindelig forbundet større eller mindre Arealer af fri Marckjord. Forøvrigt gjælder fri Udstykningsret for de sidstnævnte Sogne (i Hatsted Sogn dog overveiende bunden Eiendom); paa Geesten findes for mindre Eiendomme Inddelingen efter Raadner- og Indsibbersteder; for Marckdistricterne efter Huse med Jord og Huse uden Jord. I Byen Svabsted deles Besiddelsen med bunden Eiendom i „Altbaustellen“ (med $\frac{3}{4}$ Dagslet Marckland dog 5 Dagslet Geestland), „Neubaustellen“ og „Instenstellen“ (begge sidstnævnte med endnu mindre Jordbesiddelse) og Huse (uden Jord). I de ubelukkende af Marckland bestaaende Districter Sydermarck og Simonsberg, hvor der er fri Udstykningsret for Eiendommene, kendes ingen anden Inddeling end i Huse med Jord og Huse

uden Jord. I Amtet findes meget Fæstegods, næsten udelukkende Kongeligt; enkelte Gaarde høre dog til Domkirken i Slesvig, disse kaldes „Vicarienhusen“; de saakaldte „Domcapitelstellen“ saavel som de til Svabsted hørende „Treiær Stiftstellen“ ere kongelige. I 1859 var Eieendommenes Antal (udenfor Kjøbstaden Husum) foruden fornævnte 3 Gaarde med særstilte Rettigheder: 10 Præstegaarde, 11 Gaarde større end en Heelgaard, 1031 der kunne henregnes til Gaardklassen, 454 Huse med Jord, 406 Huse uden Jord. Fæstestebornes Antal var i 1855: 74, Arvefæstestebornes 17.

Husum Amt har sin egen Amtmand, der tillige er Overøvrighed for Staden Husum, samt derhos Amtmand over Bredsted Amt, Overstaller for Landstaberne Eidersted og Pelvorn, Overøvrighed for Stæderne Tønning og Garbing, Kongelig Commissair i de ved Bredsted Amt, Nordstrand og Eidersted nærnte adelige Godser og octroierede Koge. Husum Amt hører deels til det 2det, deels til det 3die slesvigste Digebaand, for hvilke Amtmanden er Overdiggreve.

Husum Amt vælger i Forening med en Deel af Landstabet Eidersted 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere til den slesvigste Stændersforsamling (11te Valgdistrict); i Forening med Staden Frederikstads og Flækken Bredsted vælger Staden Husum til samme Forsamling 1 Deputeret for Kjøbstæderne (6te Valgdistrict). Til Rigsraadet vælger Husum Amt i Forening med Bredsted og Hytten Amter, Landstabet Stapelholm og Landstabet Eidersted 1 Medlem (7de Valgkreds).

I geistlig Henseende udgjør Amtet med Staden Husum et Provsti, der har fælles Bisitatorer med Bredsted Provsti. Præsteskaldene i Husum samt Oldrup Præsteskald (forhen under adeligt Patronat) besættes umiddelbart af Kongen; de øvrige Præsteskald ere Valgkald; til Svabsted og Simonsberg præsenterer et Kirkecollegium i Sognet, til de øvrige Kirkebisitatoriet; Menighederne vælge. I Oldrup og Svesing er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne thbft. For Justitsforvaltningen i Amtet er ansat en Landfoged; ethvert af begge Herreder, ligesom og ethvert af begge Fogderier har sin egen Ret sammensat af Retsbønder („Gerichtsbonden“); ligeledes har Simonsberg District sin egen Thingret (om denne see Simonsberg Sogn). Landfogden leder Forhandlingerne; en Actuar (tillige Amtsforvalter) fører Protocolerne. En Amtsforvalter har Skatteoppebørslerne og fører derhos som Actuar Panteprotocollen samt Depositobøgerne. Husum Amt hører til det slesvigste Udskrivningsdistrict og danner et eget Physiske district.

Marsterne i Husum Amt falde ind under forskellige Digebaand. Al Marsten nord for Geesten ved Hattsted henhører til det 2det og

shd for Husum til det 3die Digebaand, medens den lille Porrenkog, som mod Sydost støder op til Byn Husum, udgjør en særskilt Digebaandscommune. Den udfor Porrenkog liggende Dokkog er hidtil ikke optaget under det fiesvigste Digevæsens Resfort. Med Hensyn til 2det Digebaands administrative Forhold henvises til Bredsted Amts almindelige Beskrivelse. Der skal her ifkun anføres, at de til Husum Amt hørende Dele af Digebaandet, navnlig den saakaldte Hatstedmarst og Hatstedkog, tilsammen bidrage for 4230 Dagslet og have deres egen Diggreve, der som saaban tillige fører Tilshyn med Veivæsenet i denne Deel af Marsten. Hvad de almindelige Anliggender angaaer, er Diggreven for de Bredstedste Marster at betragte som Digebaandets Diggreve. Med Hensyn til 3die Digebaands administrative Forhold henvises til Landstabet Eidersteds almindelige Beskrivelse. Af Husum Amt høre til samme: Districtet Sydermarst, Svabsted-Besterkog og Østerkog, Gaarden Bester-Papenhjørn og de øvrige til Fogderiet Svabsted hørende Marster, tilsammen c. 7406 Dagslet, samt de i Amtet liggende Dele af enkelte Koge, forøvrigt henhørende til Landstabet Eidersted. Porrenkogs Digebaandscommune har en særskilt Repræsentation og sin egen Diggreve. Dverdiggreven (Amtmanden over Husum Amt) afholder i Forening med Digeinspecteuren og Kogens Officialer tvende aarlige Digeshyn, hvornæst de fornødne Digearbejder vedtages og anordnes ved den saakaldte Digereces. Kogens Areal er 502 Dagslet.

Efterat Fastlandets Digelinie er ophørt shd for Landsbyen Bobbenhøl, erstattes den af høit Geestland paa en Strækning, der har en Længde af 623 Baand. Derefter tager Porrenkogsdyget sin Begyndelse lidt shd for Landsbyen Skobøl. Denne Kogs Dige har en Længde af 878 Baand og slutter til Geesten, hvorpaa Byn Husum ligger. Skjøndt Dokkogen gjør en Deel af Porrenkogsdyget til Mellembige, betragtes dog dette i hele sin Længde som Søbige; de 493 Baand af samme, der i Virkeligheden ere Søbige, have næsten overalt beskyttende Forland. Porrenkog har sin egen Vandløsing med Slusen ud til Husum-Aa tæt indensfor den i 1858 anlagte nye Skibsfartsfluse. En Deel af den omliggende Geest har Afsløb ned i Porrenkogens Vandledninger. Med Hensyn til de øvrige Marsters Vandløsing henvises til Bredsted Amts og Landstabet Eidersteds almindelige Beskrivelse, hvor det Herhenhørende findes nærmere afhandlet. Her skal kun anføres, at en lille Deel af Hatsted-Marst tilligemed den 700 Dagslet store Hatsted Kog danner en særegen Vandløsningscommune, der har sin Sluse i Diget, vest for Landsbyen Sterdebøl.

Søndergoesherrer, i Baldemars Fordebog „Syndragøshæret“, hørte til Iffathe Søsel, senere under Gottorp Lehn og Gottorp Amt, med hvilket det ved alle 3 Delinger faldd til den hertugelige Andeel. Aar 1639 oprettedes Fusum Amt og blev dertil lagt: a) Søndergoesherrer i dets daværende engere Omfang, nemlig Sognene Mildsted, Øfensfeld og Svøfing; b) Hattsted Birk (der allerede 1588 nævnes som særskilt Inddeling) med Sognene Hattsted og Stobøl; c) Kæsterne af det i sin Tid til Nordstrand hørende Lundenberg Herred, dengang endnu med tvende Sogne, Skmonsberg og Pabelaf, hvilke 1654 forenedes til eet Sogn. Da 1702 Amtet Svabsted blev opløst, kom derfra til Fusum Amt d) Svabsted Fogderi med Svabsted Sogn og e) Nødemis Fogderi i Mildsted Sogn. 1772 blev til Amtet henlagt Gøbfet Arlebad med Ulberup Sogn og endel Strøgods i Bomsted og Langhorn (dette sidste blev dog 1831 atter fraskilt og henlagt under Bredsted Amt); 1777 forøgedes det med 9/16 Flov af Domcapitelsfogderiet Røgsbøl og endelig 1796 med nogle Dele af det nedlagte Gods Linderød.

Naar Marfken paa Fusum Amts Fastland først er inddiget, derom findes ingen positive Efterretninger opbevarede. Den egenlige Hattstedmarf er inddiget samtidig med en Del af de Bredstedske Marfker, og da „Mersk juxta Hattasted“ omtales i det fædligste Domcapitels Fordebog fra 1352 (Pontoppidans Annaler II. S. 185) samt „demet prati“ ved Hattsted (Pontoppidan II. S. 188), tør med temmelig Sikkerhed antages, at disse Egne alt i Slutningen af det 14de Aarhundrede have været inddigede. Senere blev udenfor Hattstedmarfken den saakaldte Hattsted-Rog eller nye Rog inddiget, hvilket efter Dankwerth skete 1512. Imidlertid var Inddigningstilladelsen alt givet 1497 ved et Document, som findes trykt i Laas Hus. Naar., 2den Fortættelse, S. 96, og Heimreichs Efterretning, at Inddigningen var udført 1612, turde beroe paa en Trykfeil. Den af Laas opstillede Forklaring, at Aarstallet 1612 skulde gjælde Bølsbøl Røgs Inddigning, lader sig saaledes neppe fastholde.

Som bekendt var den 1634 undergaaede D Nordstrand i tidligere Tider sammenhængende med Fastlandet, og det er rimeligt, at den lidt efter lidt løsrevs derfra ved Vandløbenes Omfiggriben nord og syd for Hattsted Oest. Den endelige Adskillelse skal efter P. Car (Westphalen Monum. med. I. S. 1366) imidlertid først være iværksat 1401 derved, at Nordstranderne øst for det nu undergaaede Ham Sogn traf en Forvarsgrav for at forhindre et fiendtligt Indfald af den holske Grev Albert. Denne Grav maatte selvfølgelig snart udvikle sig til en aaben Havarm. Efter Heimreich (Falds Udgave S. 91) skal paa hans Tid endnu en Vei have været fiendtlig, der under Navn af Hamveien fra Stobøl førte ud paa Battet i Retning af Ham Sogn. 1569 paatænktes Hertug Hans atter at gjøre Nordstrand landskaf ved en Dæmning fra Norfumsfærge til Hattsted, altsaa paa Vandfjeldet. Til dette Niemed blev der tvende Gange paalagt Nordstrands Beboere at betale 1 Stilling af hver Dagflet Land, eller ialt 4250 Mk. lybst, men efterat allehaande Materialier vare bragte tilveie, forblev Foretagendet udført*).

Det er ligeledes uvist, naar Porrenkog er inddiget. Denne Rog fik imidlertid 1589, da den kaldtes Nordhusumer Rog, Betrættelse paa en 1529 oprettet Røgsvedtagt, der findes trykt i Laas Hus. Naar., 1ste Fortættelse, S. 6. Man tør derfor antage, at Røgens Inddigning neppe er meget ældre end Slutningen af det 15de Aarhundrede. Sit Navn har Røgen ikke efter Næieren, som sanges i Mængde paa Rosten og her kaldes Porren, men af en Plante (Porr), der tidligere rigelig skal have voreet paa Røgens Terrain. Døfkøgen inddigedes 1847 med en Beføkning af c. 187,000 Rd. Det var Planen i samme at anlægge en Canal med uforanderligt Vandspeil, der skulde føre op til et Døfkøsfæin i Porrenkøgen ved Byen Fusum. Til denne Canal skulde Afgang skee gjennem en Døfkøsløse i Døfkøgdiget, og yderligere Bæfter paa Batterne skulde bewirke en kunstig Dybde i Lobet, der fra Døverstrømmen førte ind til Slusen. Det hele Anlæg var beregnet at ville koste 1,177,000 Rd., men Krigen standfede dets videre Udførelse**). Ideen var laant fra den nord-

*) G. V. Hansen siger i sin Chronik der frisischen Uslande, at Dæmningen sbetagedes i Stormfoden den 2den Novbr. 1570.

***) Petersen: „Der Husumer Hafenbau“ 1848. Chr. Hansen Jan.: „Ueber die Anlage eines Seehafens an der Westküste.“ 1853.

hollandſke Marinehavn ved Helberer, men hele Planen ſtod neypt i et paſſende Forhold til de forholdsvis ſmaa Kræfter, hvorover man ved det herbærende Bataillon havde funnet raade.

Ved Betragtningen af Marſkens Indbyggingshiſtorie ſyd for Byen Sjsum maa det erindres, at Trenen og Eideren tidligere havde et nordligt Løb, der ad ſtilte Eiderſted fra Faſtlandet, den ſaakaldte Nordeider^{*)}. Tillige vare Landſtræningerne veſt for Sjsum langt mere udſtrakte, end de ſenere bleve, efterat Lundenbergherredes ſydlige Deel var blevet ſilt fra Nordſtrand. Naar dette ſete, vides ikke med Viſhed (ſj. S. 129). De forſte beſtemte Eſterretninger viſe os Diger paa begge Sider af det dengang meget ſmale Løb; men efterhaanden udbidede Løbet ſig, og Digerne maatte jævnlig flyttes ind. 1489, det Aar da Nordeideren ved Damfogens Indbygning blev luſtet, havde Søbdiget i denne Egn følgende Veliggenhed. Fra Geſten ved Svabſted gik det i nordveſtlig Retning indenfor Peterſkog, Damfog og Margretetog til op ſyd for Landbøynen Rødemis; og bag dette Dige laar Svabſted Veſterfog, ſamt Rantrum, Milbſted og Rødemis Marſk, der tildeels ved Mellemdiger vare adſkilte fra hinanden og udgjorde den egentlige Sybermarſk. Syd for Rødemis breiede nu Diget af i veſtlig Retning, gik forbi Kroſtedet Weiſe-Knie i en Bue over den indre Deel af Simonsbergbugten, og ſluttede ſig noget veſt for Simonsbergkirken til det nuværende Adolfskogsbdige. Ved denne Kogs veſtligſte Punt dreiede dernæſt Lundenbergdiget af i nordlig Retning og forſattes i en udſtrakt Krumning heelt udenom den nuværende Simonsbergbugt, indtil det ved det ſaakaldte Finkhuus atter ſkødte til Sybermarſks nordlige Søbige. Dette gik oprindeligt langs Kjøreveien fra Finkhuſet til Rødemis, og udenfor laae et betydeligt Forland, der under Navn af Rutenſteens Hallig ſtrakte ſig mod Veſt langt hen foran Lundenbergernes nordlige Dige. Da Sybermarſk imidlertid ſkulde have en Sluſe bygget 1468, lagde man denne paa Forlandet og trak dernæſt Søbdiget ud fra Veien i en Halvmaane hen over den nye Sluſe, ſaaledes ſom det endnu ligger. Den herbærende Sluſe kaldes derfor Halvmaaneſluſen („Halbermond“), og her brød Havet ind 1483, hvorved den ſtore Del fremtom, ſom ſees paa Stedet. Ved ſamme Leilighed ødelagdes ogſaa Broen, der udfør Høplegastie i Sjsum førte over Hujum-Aa til det ligeoverfor liggende Rødemis, og man maatte lægge en Dæmning længere mod Øſt (den nuværende Chauſſeedæmning), gſennem hvilken en Sluſe leiede Aaen ud i Havnen. Ved Finkhuſet ſkødte alſaa Lundenbergernes nordlige Dige til Halvmaanediget, og fra Finkhuſet til Weiſe-Knie adſkilte et Mellembdige de tvende ſærlig ſammenſluttede Digebaandcommuner, nemlig mod Øſt Sybermarſkfogene og mod Veſt de Marſker, der hørte Lundenbergherred til. Dette Mellembdige er nu Søbige. Efterat ſaaledes Nordeideren var bleven luſtet, indbyggede man nord for Damfog den lille Margretetog 1511 og ſyd for Damfog den Peterſkog 1515. Dernæſt indbyggede Lundenbergerne med ſkort Beſvær den ſaakaldte Leienſkog eller Pabelat nye Kog, hvilket Arbeide fuldførtes 1531. Af denne Kogs Søbige, der vendte ud imod Nordeiderens gamle Strømleie, er blandt andet Ddbenſkogs nordlige Dige en Deel. Den Digellinie, man oprindeligt paatænkte, havde imidlertid ikke labet ſig udføre, og det nye Dige maatte trækkes betydeligt ind der omtrent, hvor nu Simonsbergkirken ligger. Med en kort Digeſtrækning lyffedes det dog 1546 at aſlutte denne indgaende Bugt, hvorved man indvandt den 100 Dagſtore Vitus-Kog. Dog have diſe Koge kun forſaaavidt Interesſe, ſom de forklare den herbærende Digelinies Tilbliven, thi Kogene ſelv ere forlængſt forbundne og deres Navne kjendes ikke mere i den paagældende Egn.

Efterat Landbdannelsen i Nordeideren var ſtedet yderligere frem, indbyggede man Darrigbøl og Legelſheit^{**)}, idet hele Diget lagdes fra Dreisprung^{***)} i Simonsberg Sogn til Palmoor i Bitſwort Sogn, og man blev førdig med dette Arbeide 1554. Derved blev omtrent Halvdelen af Leienſkogens Søbige til Mellembdige, og det Samme var Tilfældet med den anden Halvdeel, da Ddbenſkog 1563 blev indbygget. Endelig indtoges den ſidſte Kog i Nordeideren ved Adolfskogs Indbygning 1576, og det gamle Lundenbergs ſydlige Diger vare nu alle blevene Mellemdiger. Det varede imidlertid ikke længe, før diſe Diger atter maatte tages i Brug, for

*) Herom ſee nærmere Landſkabet Eiderſteds Beſtrivelle.

**) Darrig betyder paa Friſk Torv, teeg betyder lavtliggende.

***) Denne Benævnelle forekommer hyppig i Marſken for ſaadanne Beboeſter, der ligge i flere Digers Sammenſtødpunct.

at tjene som Værn mod Havet, skøndt de nu havde at møde Vandet paa den modsatte Side. Thi efterat de nordvestlige Lundenbergste Diger, som beskyttede de 3 Sogne Lundenberg, Simonsberg og Pabelat, ofte vare blevne indstyttede, ødelagdes de ganske i den store Vandflod 1634. Efter mange forgjæves Forsøg styttedes det imidlertid 1643 Bygningsinspecteur Johan Heclawer*) at gjenvinde henved 3000 Dagflæt af det gamle Land, som indtoges i tvende Røge, nemlig Vftertogen og Besterbogen, og fort efter bleve de samlede i eet Sogn, der for Fremtiden alene benævnedes Simonsberg. Skøndt mod Vest betydelig indstyttet, havde Sødiget dog temmelig bevaret sin oprindelige Form, og navnlig gik det nordlige Dige endnu op til Finkhuset. 1697 forsøgte dernæst Amtmand Bomskeith at indbige det ubenfor samme liggende Forland, den ovennævnte Kutensteens Hallig, syd for Husum-Åa, men Forsøget mislykkedes og blev opgivet, efterat en Stormflod i Mai Maaned havde ødelagt det paabegyndte Arbejde, og ikke længe efter, nemlig i Stormfloden den 24de December 1717, gik det 1643 opførte Dige om Simonsberg Sogn tabt, hvorved de tvende Røge bleve oversvømmede og ikke mere kunde gjenvindes. Den største Deel af Besterbogen, der var betydelig høiere, blev liggende som Forland, medens Vfterbogen paa en lille Hallig nær blev forvandlet til Vat og nu udgjør den saakaldte Simonsberg-Bugt. Efter denne Katastroffe maatte man atter ty til de gamle Eiderdiger, og saaledes gjordes ogsaa Letenskogens Dige til Sødige mod Heverstrømmen. Næstgængs leed dette i de paafølgende Aar betydeligt, saa at man foretrak at lægge et nyt og blev opført, efterat en Stormflod i Mai Maaned havde ødelagt den lille Deel af den gamle Vfterbog gjenvandtes, der udgjorde 90 Dagflæt. Regjeringen overlod Landet til Sydermarks og Eidersøds Digecommuner mod en aarlig Forpagtningsafgift og paa den Betingelse, at det atter skulde tilfalde Staten, naar Simonsbergbogen blev gjenninddiget. Dette Stykke Land udgjør den saakaldte Neukog, og Contracten om Overdragelsen er udfærdiget efter Allerhøieste Resolution af 22de Mai 1724.

Efterat Simonsberg-Forlandet i Aarens Løb var aftaget betydelig imod Vest, udgjorde det i Aaret 1860 henved 1000 Dagflæt. Conjunctionerne havde imidlertid hæbet sig, og der blev Tale om atter at indbige denne Rest af den gamle Besterkog. Simonsberg Commune, hvis Befolkning ved deres gamle Røges Undergang vare styttede ind bag Abols- og Obbenskogs Diget, afskøbte nu Regjeringen Forlandet og 1861 bragtes en Jubbigning istand, der omfattede henved 900 Dagflæt Land med en Digelængde af omtrent 1000 Baand og en Befolkning af c. 160,000 Nd. Slusen, der byggedes af Muursteen, blev lagt omtrent paa Midten af Digelinien ud til en Havarm, der fører Flod- og Ebbevandet ind i Simonsbergbugten.

Endnu turde her det saakaldte Lagedige være at omtale. Efter flere vaade Sommerne besluttede nemlig Sydermark 1584 at afslutte sig fra Geesten og skaffe dennes Vand en særskilt Afledning ud til Husum-Åa. Der opførtes da et Dige, egentlig istand en saakaldt Sidevaand, langs Foden af Geesten og en Sluse i Sødiget tæt ved Landsbyen Rødemis. Ved dette Anlæg blev Milde-Åa, der gennem arken havde ført Geestvandet ud i Nordeideren, berøvet sit Løb og har siden den Tid opført at eksistere, saa at dens Spor nu neppe mere kunne forfølges.

Om Rilderne til Amtets Beskrivelse see den efter Slutningen af Husum Amtmandskabs Beskrivelse anførte Literaturangivelse.

Husum

ligger paa den her temmelig sandede Geests yderste Rand ved Husum-Åaes nordlige Bred $\frac{1}{2}$ Mil fra dennes Udøb i Heverstrømmen og $\frac{2}{3}$ M. øst for Røeben i samme, under $54^{\circ} 28' 42''$ n. B. og $3^{\circ} 31' 33''$ v. L., c. 34 M. s. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, $8\frac{1}{4}$ M. ad Landeveien s. for Tønder, $5\frac{3}{4}$ M. s. v. for Flensborg og $4\frac{3}{4}$ M. v. for

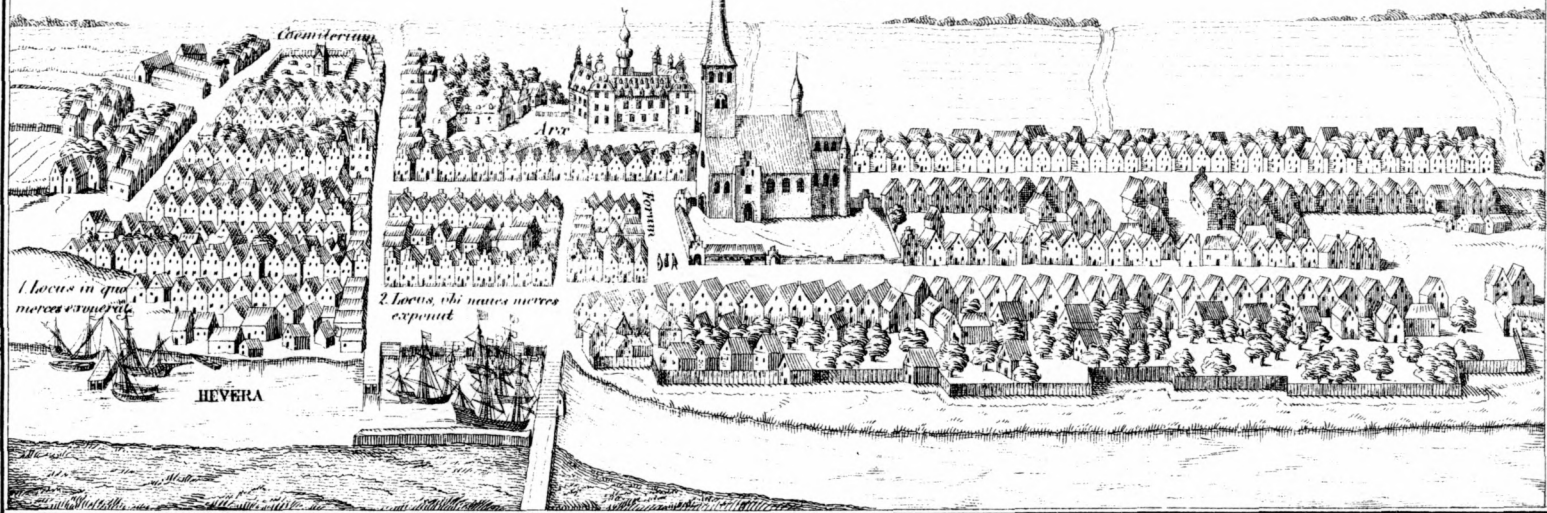
*) Efter ham har det i Folkemunde for Simonsberg brugte Navn Hæletkog sin Oprindelse.

HVSEMVM DVCATVS SLE.
SVICENSIS AD SINVM
HEVERAM OPP.

Insignia Oppid

Illustris viri HENRICI RANZOVII
Regii gubernatoris etc. conatib⁹

*1. Locus in quo
mercatae exonerantur.*

*2. Locus, ubi nautes mercatores
exponunt.*

Husum alter Theatrum urbium

Slesvig. Den Flensborg-Tønninger Jernbane har en Station c. 600 Alen syd for Byen (ad Jernbane 6 $\frac{1}{2}$ M. til Flensborg, 2 $\frac{1}{5}$ M. til Tønning, 5 M. til Slesvig, c. 7 M. til Rendsborg). En Hestebane fører fra samme til Husum Havn. Husum-Slot, der nu beboes af Amtmanden for Husum Amt, ligger umiddelbart nord for Byen; siden 1823 er Slottet med Slotsgrunden i Kirke- og Fattigsager forenet med Byen. Den nordvestlige Deel af Byen kaldes Nyctaden („Neustadt“). Landsbbyen Øster-Husum slutter sig tæt til Byen og danner ligesom en Forstad mod Øst; paa samme Maade ligger Landsbbyen Nørre-Husum mod Nord; ogsaa Landsbbyen Rødemis, tæt syd for Jernbanestationen, er nu ved denne samt ved flere omliggende Bygninger bragt saa at sige i umiddelbar Forbindelse med Husum. Den omtrent $\frac{1}{2}$ M. lange Indsø Mølle-dammen kaldet ligger kun c. 1000 Alen vest for Byen.

Husum, der er inddeelt i 6 Kvarterer, har et Torv, 11 Hovedgader og 7 mindre Gader; ingen nye Gader ere anlagte i de senere Aar. De brandsforsikrede Bygningers Antal er 776. Bygningerne vende i den ældre Deel af Byen Gavlene mod Gaden; ingen By i hele Monarchiet har forholdsvis saa mange interessante ældre Bygninger fra det 16de og 17de Aarhundrede som Husum. Under Byens Jurisdiction er henlagt 266 $\frac{1}{2}$ Tønder Land (à 260 □ Waand) Byjorder. Desuden besidder Byen 86 Tdr. Land saafaldte Frijorder samt nogle Parceller (117 Scheffel à 54 □ B.). Disse Byen tilhørende Jorder ere bortarveforpagtede mod en Afgift til Kæmmerkassen; de høre under Amtsjurisdictionen.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, en ny Bygning, hvis Opførelse Conferentsraad C. F. Hansen har forestaaet, hvorfor dens Form ogsaa minder om Frue Kirke i Rjøbenhavn, indviet 7de Juli 1833. Orgel, Christusbillede af Sølv paa et Jernkors; lille firkantet Taarn med Kuppel. Den ældre Kirke fra det 15de Aarhundrede var indviet til Jomfru Marie og meget anseelig, havde 18 Altare og et høit Taarn (oprindelig 324 Fod, efterat Vinden 1602 havde nedblæst Spidsen, opført 1604 endnu 11 Fod høiere, truffet af Lynild 1669 var det derefter kun 240 Fod). Kirken blev anseet for brøstfældig og i Aaret 1807 solgt til Nedbrydning. Den eiede en anseelig udstaaet Altertavle, et Monstrantshus og et Mariebillede, der alle ere bleve antagne for Arbeider af Brüggemann*). Kirkens Indtægter beløbe i det Hele omtrent 2800 Rd. aarlig; den har en Capitalsformue af 25,443 Rd., og besidder, foruden nogle Huse, i Jorder 23 Etp. Geestland og 10 Dagstet Markland.

*) Altertavlen fra Husum Kirke blev under Kirkens Ombygning solgt til en Privatmand og kom siden til Svabsted Kirke, hvor den nu findes (see Svabsted Kirke). Mariebilledet stod i Tabernaklet paa Monstrantshuset, der var gotisk og naaede beelt op til Kirkens Loft; Monstrantshuset er forfunden, men Mariebilledet, fuldt vedligeholdt og restaureret, findes i Hr. Kammerraad Groves interessante Samling fra Gothikens Periode. Kun dette Arbeide angives af Alle at have været af Brüggemann, ligesom dette ogsaa let kjendes ved Sammenligning med Mariabilledet i den Slesvigske Altertavle. (Om Brüggemann see Beskrivelsen af Slesvig Domkirke.)

Kloster („das Gasthaus zum Ritter St. Jürgen“, i daglig Tale almindelig „das Kloster“ eller „das Gasthaus“) for gamle Borgere og Borgers Enker, der ellers maatte falde Fattigkassen til Laft. Da Franciscanerne Aar 1527 bleve fordrevne af deres Kloster, stjænkede Kong Frederik I. detses Bygning til Husums Indvaanere som Bolig for fattige Folk. Hertug Adolf fattede imidlertid 1571 den Plan paa Klosters Plads at lade opføre et Slot, og han forenede derfor denne Stiftelse med St. Jürgens Fattigboliger, der allerede bestod i Midten af det 15de Aarhundrede, samt opførte en ny (den nuværende) Bygning for de forenede Stiftelser, og anlagde deri et Capel; i dette holdes Gudstjeneste hver Søndag; fra 1807 til 1833 tjente det tillige som Sognkirke. Foruden nogle ubiøse Indkomster har Klosteret en aarlig Indtægt af Jorder, Capitaler og Legater af c. 6000 Rb.; dets 4 Forstandere vælges af Borgerstabet.

Raadhuset, opført 1601, ombygget og forandret 1858—59 med en Udgift af c. 10,000 Rb.

Sygehuset („Stadarmenkrankenhaus“), stiftet af dertil stjænkede Legater, hvilke hde det en aarlig Indtægt af c. 1200 Rb. Det bestyres af Fattigforvaltningen.

Skolerne. En Realskole eller den høiere Borgerstole, der er traadt istedet for den latinske Skole; den besidder en Formue af 36,786 Rb. samt et godt Bibliothek (c. 9000 Bind), først oprettet 1763. 8 Borgerstoler med ligesaa mange Lærere; Friskskole for fattige Børn.

Slottet, egentlig beliggende paa Amtets Grund, men henhørende til Husum Sogn; dets Opbyggelse beghndtes Aar 1577, og det fuldførtes 1582; det var bestemt til Sæde for Enkehertuginde. Som det af det gamle Prospect af Byen sees, var det en anseelig Bygning med Taarne. Allerede i Kong Frederik IV.'s Tid fandtes Slottet at være meget forfaldet og tildeels ubeboeligt; 1752 underkastedes det en Hovedreparation, og flere Dele af samme nedreves; af Taarnene bibeholdtes kun eet, men uden Spiir; fra Plattformen af dette er en fortrinlig Udsigt. Amtmanden beboer nu Slottet; i en Sidebygning Amtsfængsler; nogle Værelser ere reserverede for det Tilfælde, at Kongen skulde ville tage Ophold paa Slottet. En stor og smuk Have (Slotshaven) med Træer af en for denne Egn sjelden Størrelse omgiver paa 2 Sider Bygningen. Slottets tidligere Porthbygning samt Cavaleerbygningen ere nu i Privates Besiddelse. Af de tidligere Grave findes endnu Spor. (See forøvrigt om Slottets Historie S. 234.)

Indvaanernes Antal var i 1860: 4816 (hvoraf 2329 af Mdfj. og 2487 af Kvj.), i 1855: 5079, i 1845: 3982, i 1803: 3658, i 1769: 3342. (Det bemærkes at 1855 var en Bataillon stationeret i Husum, som forflyttedes til Ekernsørde Aaret efter og at dette er Grunden til den tilskyndende Aftagen i Befolkningen 1860.)

Med Hensyn til Indbyggernes Erhverv er foruden Handel og Industri de store aarlige Kvægmarkeder af Betydning.

Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1861 fortoldet 11,490 Pbd. Bomulds-garn, 21,135 Pbd. Bomulds-manufacturvarer (i 1860: 25,566 Pbd.), 1220 Viertler Druebrændeviin (i 1860: 2502 Vtfl.), 135,493 Pbd. Kaffe (i 1860: 122,533 Pbd.), 49,180 Pbd. Stang- og Baandjern (i 1860: 68,922 Pbd.), 18,363 Pbd. Fajence (i 1860: 15,942 Pbd.), 69¹/₂ Com.-Læster og 5864 Ebsd. Trælast, 5189 Pbd. Finnebgarn (i 1860: 6898 Pbd.), 14,045 Pbd. Finneb-manufacturvarer (i 1860: 17,354 Pbd.), 47,507 Pbd. Riis, 576¹/₂ Td. og 200,161 Pbd. Salt, 1071 Pbd. Silke og Silkevarer, 5286 Tdr. Steenful (i 1860: 3257¹/₂ Td.), 12,558 Pbd. ufabrikeret og 11,847 Pbd. fabrikeret Tobak (i 1860: resp. 17,567 Pbd. og 18,693 Pbd.), 22,273 Pbd. Thee (i 1860: 17,656 Pbd.), 3842 Vtfl. og 567 Boutl. Viin (i 1860: 4550¹/₂ Vtfl. og 701 Vtfl.), 14,790 Pbd. Uld-manufacturvarer, 41,173 Pbd. Sukker (i 1860: 60,074 Pbd.), 99,446 Pbd. Sirup (i 1860: 88,797 Pbd.).

Desuden indføres en ikke ringe Mængde Varer, navnlig af Brændeviin, Sprit, fabrikeret Tobak, raffineret Sukker, Sirup, grovere Uldvarer og Stout fra indenlandske Fabrikker, saasom fra Flensborg, Otten-sen, Glückstadt, Aletersen, Sæho, Neumünster og Kiel. Størrelsen af disse Dvantiiteter lader sig vel ikke angive, men de ere ikke ubetydelige. Flere Kjøbmænd, som besatte sig med Detailhandel, indføre desuden mange fremmede Varer som fortoldede fra indenlandske Steder.

Af Steenful indføres betydelige Dvantiiteter fra Steenfuls-Lagrene i Tønning, idet den directe Indførsel fra England og Altona langtfra er istand til at dække Behøvet.

Vareindførselen finder hovedsagelig Sted fra Altona, deels pr. Jernbane og deels pr. Skib. Med Jernbanen indføres sædvanlig Manufacturvarer og andre kostbare Artikler, tilføes derimod Colonialvarer og andre mindre værdifulde Varer, som ikke kunne bære den kostbarere Jernbane-Transport.

Af de vigtigere Varer var Udførselen til fremmede og frie Steder i Aaret 1861: Kornvarer og Frøsorter, uformalede 126 Tdr. (i 1860: 1633 Tdr.), 48,210 Pbd. Meel og Grøn (i 1860: 42,917 Pbd.), Smør 144 Tdr. (i 1860: 73 Tdr.), Skind og Huder 10,954 Pbd. (i 1860: 13,428 Pbd.), Hornkvæg 137 Stk., 106,100 Pbd. Kreaturbeen, 674 Stk. Heste (i 1860: 699 Stk.), 85,913 Pbd. Uld (i 1860: 105,386 Pbd.). Herunder er imidlertid ikke medregnet følgende Varer, som i 1861 ere udførte pr. Jernbane til Altona: 180 Tdr. Hestebønner, 1639 Tdr. Kornvarer, 34 Tdr. Kaps, 759 Tdr. Smør, 1163 Stk. Oer og 55 Kalve, 1121 Faar, 572 Tdr. Kartofler.

Fra Husum drives ogsaa en ikke ubetydelig Handel med Østers deels af Forpagterne af de flestvigste Østersbaner (i 1861 er indført 1456 Tdr.), der have indrettet sig Vassiner ved Husum for at opbevare dem til videre Forsendelse, deels af et Actieselskab i Husum, der har tilkjøbt sig lignende Vassiner, og handle med engelske Østers hovedsagelig paa Tydsland og over Lybet paa Rusland.

Den fra Omegnen af Husum stammende Uld skal navnlig egue sig til Fabrikation af Uldgarn og regnes til de bedre Sorter, hvorimod Ulden fra Øerne og Halligerne, som ogsaa tildeels udføres fra Husum, holdes for at være af maabeligere Dvalitet og betales derfor ikke saa høit.

Kvæg-handelen er af stor Betydning for Husum, deels fordi her er Midtpunctet for denne Handel for Marstøens Bedkommende, og deels fordi mange af Byens Borgere for egen Regning lade fede Kreaturer i Omegnen. Denne Handel, saa betydelig den end endnu er, har tabt sig ikke lidet siden 1850, da man begyndte at sende de fede Kreaturer directe til England, hvor de bringes paa Marked for Producenternes Regning; hvorhos ogsaa kommer i Betragtning, at der til den ubvidebe Drift af Algerbruget i Thyland gjøres Forbring til mere Capital eller rettere hurtigere Indtægt, hvilket bedre opnaaes ved Meieridrift end ved Opbrætning, som først efter flere Aar resulterer i Salgsprovenu; der kommer derfor færre magre Oer fra Thyland nu end tidligere, og Marstø-beboerne ere blevne nødt til selv at opdrætte Ungkvæg. Efter en Op-tegnelse i 1858 over ved Husum solgte Kreaturer, var der paa den saakaldte „Ramp“ bragt 24,190 Stk. magert Kvæg til Marked fra de nordlige Egne og 3435 Stk. i Neustadt fra Omegnen. Marstøerne med magre Kreaturer afholdes i den sidste Deel af April og i Mai i 6 paa hverandre følgende Torsdage og fra Midten af October til Begyndelsen af December paa 8 Torsdage. Marstøerne over fedt Kvæg begynde i Juli og holdes hver Onsdag til Udgang af November. I 1858 bragtes der 12,980 fede Kreaturer til Marked. C. 40,000 Stk. Kreaturer kan herefter antages at være det Antal, der aarlig føres til Husum for at sælges. De fede Kreaturer føres for Størstedelen til Hamborg og Byerne i det østlige Slesvig, og navnlig forbruge de store Slagterier her for Ridsaltning i Flensborg store Quantiteter.

Jernbanen har forskaffet Byen en temmelig stærk Trafik med gjennemgaaende Varer. I 1861 indgik af Gods directe fra Udlandet, som blev expederet til andre indenlandske Steder, 217,472 Pd. Gjennemførselen af Gods til Bredsted, som antom deels pr. Jernbane og deels tilføes fra Altona og Bremen, beløb i Aaret 1861: 323,506 Pd.

Hestesbanen bragte i 1861 til Havnen 968 Bognladninger og førte 252 saadanne fra Havnen; af førstnævnte bragte c. 600 Bogne Steen, der udførtes til Belægning af Digerne langs Kysterne af Pelvorn og Vesterhever, hvorimod de øvrige Ladninger meest bestode af Brændsel og andre indenlandske Producter. Det langt overveiende Antal Bogne, navnlig med Kreaturer, Heste, Handelsvarer og Tømmer, lossede og ladede paa Banegaardsstationen.

Skibsfarten var i 1861 i indenlandsk Fart: indgaaet 302 Fartøier af 1521 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 616 Læsters Bestuvning, udgaaet 363 Fartøier af 2328 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 680 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart: indgaaet 68 Fartøier af 936 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 807 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 51 Fartøier af 577 Læsters Drægtighed med 116 Læsters Bestuvning.

Ved Siden af ovennævnte Trafik med Skibe, der clarere paa Toldboden, ere mange Skibe beskæftigede med Farten paa Derne og Halligerne, og disse Skibe nyde en Begunstigelse derved, at de kun betale Havneafgift een Gang for alle om Aaret; af saadanne Fartøier høre ifølge Havneprotocollerne i 1861 76 paa Husum, tilsammen af 361 Læster, foruden 15 Baade under 2 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed. Foruden Postpaketten til Nordstrand af 3 $\frac{1}{2}$ Læst Drægtighed, der næsten daglig har gjort en Reise til Husum, og Dampskibet Hammer (31 Læster), der

farer paa Byt og Silb m. fl. St., og har gjort 59 Reiser, have disse Rystfartøier i 1861 1505 Gange anløbet Husum med c. 6000 Læsters Drægtighed. Den hele Trafik i Havnen har i 1861 saaledes været c. 2100 Skibe af 11,000 Læsters Drægtighed.

Ved Udgangen af Aaret 1861 var ved Toldstebet hjemmehørende 20 Fartøier af 242³/₄ Com.-Læsters Drægtighed, hvoriblandt 1 Dampstib paa 31 Com.-Læster.

Af industrielle Anlæg ere kun følgende af nogen Betydning: et Jernstøberi, som i 1861 har beskæftiget 20—25 Arbeidere og produceret 271,924 Pd. Støbegods, en Destillation, som i 1861 har produceret 4200 Anker div. Spirituosa, og 2 Damp-Brænderier, der i 1861 have produceret 7840 Potter Brændeviin. Et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Husumer Wochenblatt.“

Told- og Skibsfartsaafgifterne udgjorde i 1861: 46,312 Rb. 46 St., i 1860: 50,329 Rb. 30 St., i 1859: 45,532 Rb. 27 St.

Foruden de foran nævnte Kvægmarker har Husum følgende 5 Markeder: i Begyndelsen af Juni med Kram og Uld, i Slutningen af September med Kram, i Marts, Mai og September med Heste.

Amtmanden over Husum Amt er Oberøvrighed for Husum By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeretcollegium. Magistraten bestaaer af 1ste Borgermester, der tillige er Politimester og Stadssecretair, 2den Borgermester og 4 Raadmænd (Senatorer); Deputeretcollegiet bestaaer af 8 Medlemmer. Byen har en egen Stadtkasserer.

Husum har en egen Byret; i Søfager gjælder den Bisbøffe Soret.

For Husums Communalforvaltning foreligge trykte Beretninger for Aarene 1848—61. Disse omfatte særlig A. Bykassen, B. Fattigkassen, C. Kirkekassen, D. Skolekassen. Bykassen har nu 4 Underafdelinger: Ræmnerkassen, Politikassen, Brolægningekassen og Indbvarteringskassen. Af Ræmnerkassen udrebes Udgifterne til den kongelige Kasse og andre offentlige Kasser og Anstalter, der bestaae deels af den af Staden Husum aarlig til den kongelige Kasse efter 75 Blove udredende Contribution af 2880 Rb., deels af Bidragene til Straffeanstalten i Gylkefad (c. 500 Rb. aarlig) og til Døvstumme-Institutet, samt af forskjellige kongelige Skatter og Communalafgifter for de Ræmnerkassen tilhørende Bygninger og Jorber. Den 1ste April 1862 besad Communen (Ræmnerkassen) i rentebærende Capital 16,029 Rb. og skulde 131,234 Rb. De Ræmnerkassen tilhørende Bygninger vare til samme Tid asjurerede for 33,925 Rb., og sammes Jorber havde en Skatte- Taxationsværdi af 15,420 Rb. Ræmnerkassens Udgifter ere endvidere Renter af Gjælden (i 1860—61: 5723 Rb.), Afdrag paa samme (i 1860—61: 4376 Rb.)^{*)}, Bygningsudgifter til Communebygningerne (i 1860—61: 270 Rb.), Gager og Pensioner (i 1860—61: 1304 Rb.) samt overordentlige og tilfældige Udgifter. Kassens Indtægter bestaae deels af en faststaaende Con-

*) Ifølge Ministerialresolution af 11te Januar 1859 vil der aarlig være at anvende til Gjældens Forrentning og Afbetaling 8700 Rb.; ligeledes skulle indkomne Activer anvendes til Gjældens Formindskelse.

tribution og Forpleie (i 1860—61: 4223 Rb.), i reparerede Bidrag (i 1860—61: 4776 Rb.), i Renter af Capitaler m. m. Politikasens Udgifter ere 3—4000 Rb. aarlig; dens Indtægter sihde fornemmelig af paalignede Bidrag. Brolægningskassens Udgifter vare i 1860—61: 8016 Rb., hvoraf 7739 Rb. til ny Brolægning i den østlige Ende af Nørregade. Ifølge Regulativ for Brolægningsvæsenet i Husum af 19de Januar 1860 skulle Brolægningsudgifterne tilveiebringes ved Erlæggelse af $\frac{1}{3}$ af samtlige Huusbesiddere efter Bygningernes Brandkasseseværd, $\frac{1}{3}$ af Contribuenterne til Ræmnerkassen og $\frac{1}{3}$ af Contribuenterne til Politikassen. Det er calculeret, at der aarlig skal anvendes c. 2300 Rb. til denne Udgiftspost. Fattigkassens Udgifter ere c. 11,000 Rb. aarlig. Dens Indtægter bestaae i Renten af dens Capital stor 57,942 Rb., og i reparerede Bidrag samt nogle mindre Indtægtsposter. Kirkekassens Udgifter ere aarlig henved 3000 Rb., deraf 1680 Rb. til Gager og Lønninger; Indtægterne ere deels Renter og Afgifter af Activerne (see foran Kirken), deels Gebyhrer og deels reparerede Beløb. Skolernes Udgifter dækkes deels af Skolepengene deels af Legatrenter samt ved nogle mindre Indtægter. Realskolen bestaaer deels ved egne Midler deels ved Bidrag fra Statskassen.

Husum Brandcorps oprettet 1862.

Husum Havn, der dannes af Husum-Na, overgik 1847 til Staten. Den indre Havn, der kan optage Skibe til 8 Fods Dybgaende, afsluttes i stormfuldt Veir ved en Sluse (opført 1858 med en Udgift af 70,000 Rb.); Byen beskyttes paa denne Maade mod Overtvømmelse; ved at aflukke Slusen kan der ogsaa opsamles Vand i den indre Havn til Udskylning af den hdre; denne sidste kan optage Skibe indtil 10 Fods Dybgaende*). Rheden, omtrent $\frac{1}{2}$ Mil fra Byen, har en Dybde af 16—20 Fod ved Lavvande og har fuldstændig Læ paa en god Ankerplads; om Vinteren er denne Rhed vel mindre ublat end andre lignende Pladser paa Kysten, men dog ikke aldeles sikker. Havnen bestyres af en Bygningscommission bestaaende af Amtmanden over Husum Amt, Borgermesteren i Husum, Vandbygningssdirecteuren for Hertugdømmet Slesvig, Digeinspecteuren for Hertugdømmet Slesvig og en Raadmand.

I geistlig Henseende banner Byen Husum med Slotsgrunden een Menighed; ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Archidiaconus; Hovedpræsten kaldes umiddelbart af Kongen; Archidiaconatet er et Valgkalb, hvortil Magistraten præsenterer. Disse Embeders Indtægter angives til resp. 1300 Rb. og 600 Rb. aarlig. Rectoren ved den høiere Borger-skole er tillige Prædicant ved Klosterkirken; dette Embede besættes umiddelbart af Kongen. Kirkesproget er thdsk.

Byen hører til Husum Phisicatbistrict (Phisicus boer i Byen).
2 Apotheker.

Byen udgjør Husum Amts 69de Lægd.

Til den slesvigiske Stænderforsamling vælger Husum med

*) Efterat Staten havde overtaget Husum Havn, paabegyndtes dens Udvidelse i 1847. Dette Arbejde er imidlertid ikke blevet fuldført, idet Havnen overgik til at blive et særligt Anliggende for Hertugdømmet Slesvig og Udgiften til Fuldførelsen, selv efter en formindsket Raalestot, derefter maatte falde denne Landsdeel til for stor Last.

Frederiksstad og Bredsted 1 Deputeret. Rådbyttæbernes og Glækkernes 6te Valgdistrict.

Byen staaer i Forbindelse med Amtstuen, til hvilken den indbetaler de fleste kongelige Skatter, medens andre af Stadskassereren indsendes directe til Centralkassen i Flensborg. Ved Husum Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrollører og 5 Toldassistenten; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Amtmanden over Husum Amtmandsstab boer paa Husum Slot; i Husum boer foruden Byens egne Embedsmænd Landfogden for Husum Amt, Amtsforvalteren og Actuaren for Husum Amt, Huusfogden og Branddirecteuren for Husum Amt; Vandbhugningsdirecteuren for Hertugdømmet Slesvig, Digeinspecteuren for Hertugdømmet Slesvig og Digeconducteuren for Hertugdømmet Slesvig.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Husum: en Spare- og Baanekasse, i hvilken indeftod d. 31te Decbr. 1861: 103,331 Rd. og Kassen havde derhos en Formue af 8808 Rd., Selskabet Unionen, Haandværkerforeningen, Ringriber- og Skytteselskabet*).

Byens Navn skreves tidligere Husem og Husen**). Den forekommer først i Historien i en senere Periode (Kong Abel siges i en gammel Krønike at være dræbt ved „Husenbro“, Ser. rer. Dan. I. p. 245), og er oplysningen af to Landsbyer Vester- og Øster-Husem (ikke den nuværende Landsby Øster-Husum). Efter Heimreich havde Husum 1372 220 Huuseiere. Det 14de Aarhundredes Stormfloeder aabnede en bedre Indseiling til de to Landsbyer, som i ældre Tid hørte til Mildsted Sogn, men som, efterat dette Sogns Kirke tilligemed Husum Vandmølle var afbrændt i Dittmarstærfeiden (see Mildsted Sogn), 1431 fik Tilladelse til at bygge et Capel imod aarlig at udrede 20 Mark Lybsk til Kirkeherren i Mildsted (Documentet er trykt i Michelsens Nordfriesland S. 210—11). Omendstundt Husum nu havde et eget Capel, blev Menigheden dog forsaavidt i Forbindelse med Mildsted Sogn, at Capellet blev betragtet som filial af Mildsted Kirke; først i Aaret 1448 skete en fuldtommen Afsondring, men Præsten i Mildsted blev dog tillige Præst i Husum. Ved Aar 1465 fik Husum Privilegier af Kong Christiern I. (trykte i Michelsens Nordfriesland S. 228—29), men mistede dem igjen 1472, da Byen som Hovedsædet for den af Friiserne understøttede Pjandsk af Kongens Broder Grev Gerhard blev indtagen af Kongen ved Hamborgernes Hjælp, hvis Handel den oplømskrende Flække gjorde Afbræk; kun ved Stalleren Lete Bedderlens og Amtmanden paa Gottory Peder v. Ahlefelds Bønner slap Byen for at findes i Brand, hvilket Kongen skal have lovet Hamborgerne, men maatte udrede en Brandskat af 80,000 Mark og fremtidig en aarlig Afgift („Rebellensteuer“), som endnu bestaaer under Navn af Jordskat. 1494 fik Husum et Franciscaner- eller Graabrødre-kloster (Script. rer. Dan. V. p. 514; Suhm o. fl. have urigtigt Aaret 1282?); men da Reformationen snart efter indførtes, havde det kun en kort Tilværelse, og Munkene forlode det allerede 1527; Bygningen blev 1571 nedrevent af Hertug Adolf, som paa Klosters Plads opførte et Slot, og anvendte Materialierne til Opførelsen af et Hospital, som blev sat i Forbindelse med den gamle St. Jørgens-Stiftelse og endnu kaldes Kloster eller Gæstehuset. Efter Pontoppidans Annaler skal der ogsaa i Husum have været et Dominicaner- eller Sortebrødre-kloster, stiftet 1227; men dette omtales ikke af andre Forfattere, og Aaret maa under alle Omstændigheder antees for urigtigt; D. Att. bemærker ogsaa, at der neppe har været meer end eet Kloster i Husum. 1522 havde Husum en Rypnt, som dog snart blev forlagt til Slesvig***). Husum var den første danske By, hvor den lutherske Lære fandt Ind-

*) Dette Selskab („Schühengilde“) er meget gammelt; dets Artikler bleve 1586 stadfæstede af Hertug Adolf.

***) Beccau i sin historiske Beskrivelse af Byen udsæder Navnet af det friske „Ibo Husum,“ ved Husene. Heimreich beretter ogsaa, at der oprindeligt kun var 3 Huse, „Dreenhusen“ kaldet, af hvilket Navn senere den første Stavelse er faldet borte.

****) Kong Frederik I. har i Aaret 1522 ladet slaage Joachimsdalere eller saakaldte Husumer-Dalere her.

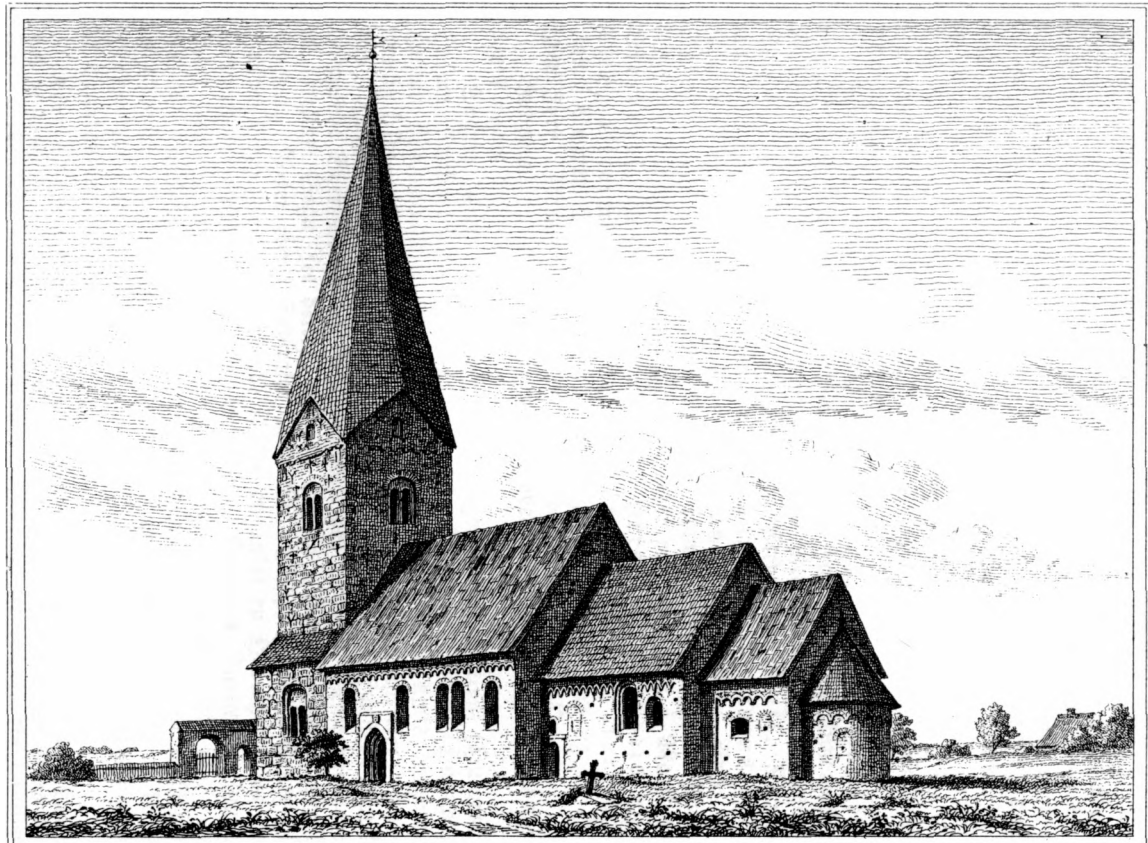
gang; den prædikedes fra 1522 af Hermann Last, der var født i Sulum 1490 og blev den første evangeliske Præst i denne By (1527—51). Den 2de Januar 1523 modtog Hertug Frederik (Kong Frederik I.) i Sulum ved Mogens Munt de yndede Rigsraabers Tilbud om den danske Krone; han logerede da i sin Svigersøn Lange Harmen Høyers Huus*). 1582 gjorde den første holskeen-gottorppe Hertug Adolf, hvem Sulum var tilfaldet ved Hertugdømmernes Deling 1544, Byen til et „Weichbild“ eller et Birk, hvorved den fik sin egen Jurisdiction og 8 Raadmand samt en Præsident, og d. 20de April 1603 gav hans Søn Hertug Johan Adolf Sulum Stadsprivilegier; dens Stadsret er udstedt af samme Hertug d. 22de Marts 1608. Byen freeg ved dens Handelsforbindelser med England og Holland; især var Maltudførselen, Peste- og Kvæghandelen og Værsfangsten af Betydning; men Frederikstads Anlæggelse (1621), de volbsomme Dversvømmelser (1625 og især 1634, da Nordstrand gik tilgrunde, og Byen derved mistede sit bedste Opland), og den Række ødelæggende Krige, der hemsøgte Hertugdømmet (1627—29, 1644—45 og 1713, da den svenske General Stenbock her havde sit Hovedkvarter), satte den meget tilbage. I Aarene 1566—82 rasede her ligesom flere Steder i Slesvig en pestagtig Sygdom „den spanske Syge“ kaldet, der skal have ialt bortrevet 1500 Menneker i Sulum. Dgfaa har Byen til forskjellige Tider lidt meget af store Ildbrænde: 1540, 1549 og d. 11te Juli 1852, da der brændte 32 Huse. I de senere Aar er den igjen tiltagen i Velfærd, især ved Anlægget af den syblessvigiske Zernbane. Byens Latinskole, der blev oprettet 1527 og indtil 1824 var forbunden med Borgerkolen, er i 1852 ombannet til en høiere Borgerkole.

Sulum-Slot blev, som alt anført, bygget af Hertug Adolf paa Klosters Grund i Aarene 1577—82. Det var en anseelig Bygning med en Hovedfacade af 200 Alens Længde og prydet med 7 Taarne. Dette Slot var bestemt til Entesæde for Hertugindeerne af det holskeen-gottorppe Huus; efter Hertug Johan Adolfs Død 1616 tog hans Enke Hertuginde Augusta, en Søster til Kong Christian IV., sit Sæde paa Slottet, holdt 1620 her sine to Døttres Bryllup, d. 5te Marts Elisabeth Sophies med Hertug August af Saksen-Sachsen og d. 2den Juli Frederigs med Pfalzgrev August, og døde her d. 5te Februar 1639; ogfaa Hertug Frederik III.'s Enke Marie Elisabeth af Saksen residerede og døde her d. 24de Juni 1684; ligeledes en Tid lang Hertug Christian Albrechts Enke Frederikke Amalie, en Datter af Kong Frederik III. I Slottets Ridderhal og andre Gemakker var en Samling af Portraiter af det gottorppe Huus, hvoraf endeel kom til Portraitsamlingen paa Frederiksborg-Slot. (See forøvrigt foran S. 228.)

Det er ovenfor bemærket, at den slesvigiske Reformator Hermann Last var født i Sulum 1490, hvor han ogfaa døde d. 11te Mai 1551 som Byens første evangeliske Præst, og blev begravet i dens gamle Kirke foran Alteret. Dgfaa den ovennævnte fortrinlige Billedskjærer Hans Brüggemann i det 16de Aarhundrede er født og død i Sulum; han ligger begravet i St. Jørgens Hospital. Hertugdømmernes bekjendte Bessriver Dr. Caspar Danckwerth var Borgermester i Sulum († 1672). Magnus Weddertop, holskeen-gottorppe Geheimeraadspræsident og Statsminister, Søn af en Kobberjerd i Sulum, var født der d. 26de October 1637. Af nulevende berømte Landsmænd er Conferentsraad og Professor i Mineralogi ved Kjøbenhavns Universitet Dr. Johan Georg Forchhammer født i Sulum d. 26de Juli 1794.

„Nachrichten von der Stadt Sulum“ i Provb. 1798. I. S. 292 ff.
 J. Laß: „Sammlung einiger Sulumischen Nachrichten“, 1750.
 E. H. Decca u: „Versuch einer urkundlichen Darstellung der Geschichte Sulum's bis zur Ertheilung des Stadtrechts“, Schlesw. 1854.
 Samme: „Geschichte der Stadtverfassung von Sulum nebst einer Charakteristik des dortigen Stadtrechts“ i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 1 ff.
 „Nachricht von der Sulumer Kirche“ i Staatsb. Mag. IV. S. 446 ff.
 „Beschreibung der vormaligen Kirche zu Sulum“ i Staatsb. Mag. X. S. 902 ff.
 E. M a n i c u s: „Esterretninger om Sulum Latinskole“ i Slesv. Provest. 1860, S. 141 ff.

*) Frederik I havde en naturlig Datter Catharine, som blev gift med den af ham afdøde Oberst Harmen eller Hermann Hoyer og var Moder til den bekjendte eiderfiske Staller Caspar Hoyer, som stod i stor Anseelse og Lybæst hos sin Moders Halbroder Hertug Adolf. Det mærkelige Huus blev ødelagt i Branden 1552, men en Gade benævnes endnu Lange Harmens Gade.

Hofst. Hansen del. Jensen id.

Em. Barentzen & Co lith. Inst.

HATSTED KIRKE

Landfognene.

Hatsted Sogn omgivet af Annexet Skobøl, Mildsted, Evesing, Nde-rup, Trefstorp, Brelsum og Bredsted Sogne samt af Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Husum og $1\frac{1}{2}$ M. s. f. o. for Bredsted. Areal, c. 7690 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige Halvdeel af høitliggende, sandet og sandmuldet Geestland (en Høibergh løber fra Vest til Øst, paa hvilken den høiere Deel af Byen Hatsted med Kirken og Møllen samt længere mod Øst Egnens høieste Punct Mikkelsbjerg) med endeel Hebeland mod Sydøst, hvorimod den nordlige Halvdeel bestaaer af fladt, mindre godt Marskland (Hatsted-Marsk og Hatsted-Rog). En kort Strækning af Geesten naaer ud til Havet, saa at Havdiget ophører her. Arlaa danner Sognets Nordgrænse. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hatsted, deelt i Hoch- og Sied-Hatsted, med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 3 Kroer, Fattighuus og Vindmølle, Bobbenbøl med Skole og Kro, Horsted med Skole og 2 Kroer; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere Drift, Kornmaas, Hahnkamp, Sotelbjerg, Schuzburg, Friedensthal, Kronenburg og Mikkelsbjerg Vindmølle; fornævnte Byer og Steber ere alle beliggende paa Geesten, hvorimod efterfølgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere beliggende i Marsten: Sterdebøl, Lundenberg med Skole, Herstum, Alteneich med Skole, Østermark, Tebebøl, Feddersborgkro og Nordfog. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 230 G., 23 H. med Jord og 11 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 58 G. og 20 H.

Indvaanere: 1558. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Digearbejde habes nogen Bisfortjeneste.

Sognet hører under Husum Landfogbies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuebistrict (Husum), Husum Huusfogebdistrict (Husum), Husum Pshficatbistrict (Husum); danner 8 af Husum Amts Lægder, nemlig 57de—64de. Sognet er deelt i 4 Bondefogebdistricter: Hatsted, Hatsted-Marsk, Horsted og Bobbenbøl. De i Hatsted-Marsk beliggende Byer Store- og Lille-Ellebøl, der i kirkelig Henseende høre til Brelsum Sogn (see dette), høre i enhver anden Henseende hertil Sognet. Kirken eier i Capitaler 4488 Rd. Skobøl Sogn er Annex til Hatsted Sogn; ved disse tvende Kirker er ansat en Hovedpræst og en Compastor; Præstebaldene ere Valgald. Kalvenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 965 Rd. og 400 Rd. Kirkesproget er Tydsk. Fattigvæsenet eier Legater til et Belsb af 4300 Rd. I Hatsted er en Sparekasse, hvori ved Udgangen af 1860 indestod paa Interessenternes Conto 38,165 Rd. I Hatsted findes ogsaa et Brandassuranceselskab.

Kirken ligger høit og er en meget betydelig Bygning, hvis anseelige Taarn med sit slanke Spir, der naaer en Høide af 130 Fod, er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider. Saavidt Overtællning tillader at see det, er den egentlige Kirkebygning opført alene af brandte Muursteen. For den ydre Betragtning tager det sig ud, som om Kirken havde et dobbelt Chor, idet der nemlig fra den med Stibet forbundne lavere og smallere Chorfirkant mod Øst springer en endnu mindre, tredie firkantet Bygning frem, til hvis østlige Muur endelig endnu slutter sig en Halv-runding (Abt). Dette Kirkens sammensatte Udseende har foranlediget den Antagelse,

at det nuværende Chor var Kirkens oprindelige Skib, og at det først var blevet taget i Brug som Chor i en senere Tid, da det stigende Folketal havde gjort det nødvendigt at udvide den lille Kirke mod Vest ved at tilbygge det nuværende meget brede og lange Skib. Denne Antagelse er imidlertid aldeles urigtig. I sig selv vilde det allerede være meget usandsynligt, at der i en saa forholdsvis kort Tid, som den, hvorom her maatte være Tale, skulde være foregaaet en saa høist paa-faldende Forandring i Menighedens Folketal og Tilkaar, som det herved maatte være nødvendigt at forudsætte. Dog paa denne Side af Sagen behøves der ikke at lægges videre Vægt, da Bygningen selv giver tilfstrækkelig Oplysning i saa Henseende. Hvad man har anseet for Kirkens ældste og oprindelige Chor, viser sig nemlig ved sit Muurværk og ved de lave segmentale Duer, hvorved Binduer o. s. v. ere sluttede foroven, som en meget seent Bygning fra Middelalderens Slutningstid og som yngre end begge de to næstliggende Afsnit, hvilke derimod udgjøre een sammenhængende Bygning, der altsaa fra først af, ligesom den Dag idag har udgjort Kirkens Chor og Skib. Forbindelsen mellem den østlige Tilbygning og Choret tilvejebringendes ogsaa i det Indre blot ved en almindelig Døraabning, og den østlige Fortængelse har saaledes afgjort Charakteren af et Capel, i hvis Aftenstue et af de fire særstille Altere maa antages at have staaet, som Kirken i Slutningen af Middelalderen havde foruden Hovedalteret. Senere er dette Locale, der er dækket med en ret smuk gotisk Krydsbuevægning, og hvis Vestmuur er forsynet med tvende Nischer for Helgenbilleder, blevet benyttet som Sacrifi eller „Gardeskammer“; men saavel Beliggenheden som hele Anordningen deraf gjør det lidet rimeligt, at det fra først af skulde være bygget til dette Brug, og den tilmurede Dør, som endnu sees paa Choret's nordlige Side, tyder ogsaa paa, at Hattsted Kirke tidligere har havt sit Sacrifi herhenne paa den for denne Slags Tilbygninger almindeligste Plads. Hvad endelig den Omstændighed angaaer, at det omhandlede østlige Afsnit af Kirken ikke blot er forsynet med en und Afhis, men ogsaa i det Ydre under Taget er prydet med en Slags — rigtignok meget Charakterløs — Rundbuefrise, da vil dertil kun være at sige, at vi heri have et Par staaende Exempler paa, hvorledes man meget ofte hertilands, og navnlig da ved vore Landsbykirker, lige til Middelalderens Slutning er vedblevet at gjentage gamle Forbilleder, som under Bygningens Udviklingsgang andetheds forlængst vare blevne forladte. Den egentlige Kirkebygning, der er uden Hvalvinger og ved sine spidsbuede Former af Indgangsbøve, Chorbuue og gamle Binduer viser, at den i alt Fald ikke kan være ældre end fra det 13de Aarhundrede, er ogsaa for Størstedelen smykket med en Rundbuefrise af en seent Charakter. Dog er Choret's Frise dannet paa en endnu simplere Maade ved Muursteen, der ere stillede i en fraa Retning imod hinanden, og bæres af smaa Kragskene. Maaskee er denne Form af Frisen her, saaledes som det ofte er Tilfældet andetheds, først indkommen ved en senere Restauration. Kirkens Laornbygning har forneden hele Kirkestibets Brede, hvorimod den over Taget bliver meget smallere. Det har i hele sit Anlag megen Lighed med Laarnet i Brellum (see foran S. 215), men det er neppe som det dervedende samtidigt med Kirken selv, da det for Størstedelen er opført af et andet Materiale, nemlig af særdeles store, men kun meget raat tilhuggede Granitkvadre, hvilke navnlig paa de meest udsatte Sider, imod Syd og Vest, naae næsten heelt op til de fire Gable, over hvilke det ottelkantede, med Spaantag dækkede Spir stiger i veitret. Dette Laarn er oftere blev truffet af Lynilden, navnlig den 9de Januar 1827, ved hvilken Heilighed Staden tæredes til heilmod 3000 Rd. Cour., og senere uden væsentlig Skade i Aaret 1859 den 25de September. — Hattsted Kirke, hvis Anseelse i Middelalderen bl. A. fremgaaer deraf, at den hørte iblandt de høiest befattede Kirker i Slesvig Bispedømme, gjør endnu et ret storartet og rigt Indtryk paa den Indtrængende. Dens Præbikstol fra 1641 og de tre Rader Stolestader i det meget brede Skib, hvilke strive sig fra samme Aarhundredes Slutning, vidne ved deres smukke Egetræs-Entværk om den dertil hørende Menigheds Velstand og tillige om de dygtige Træffærere, der endnu paa den Tid fandtes i denne Egn af Landet*). Over Indgangen til Choret hænger et legemstort Crucifix, og bag det seer man noget lavere Hælfseren fiddende imellem Apostlene, der staae i en lang Række, Halvdelen paa hver Side, beelt hen over Chor-

*) Det er ikke blot i Kirkerne, at man i det sydvestlige Slesvig træffer smukke Arbejder udkaarne af Egetræ fra det 17de Aarhundrede; som det synes have de veibærende Væbøere i disse Egne ogsaa haav deres stolige og rigelige forsynede med store og smukke Egetræs-Stabe o. l. v., end heri noget andet Sted hertilands vides at have været Tilfælde.

buen. Alle disse Figurer skrive sig fra Middelalderen; dog er Malingen senere fornyet. Inde i Choret staaer den af Malm købte Døbefont, der bærer af de fire Evangelister, og om hvilken Indskriften: „Lorens Karsten Rodtgeer inventor. Husum 1647“ giver os nærmere Underretning. Kirkens Alter har ikke blot Interesse ved sin flore, af Træ udskaaene Table fra Slutningen af Middelalderen, paa hvilken Hovedframstillingen som sædvanligt indeholder Korsfæstelsen med talrige Figurer af Ryttere, Bøddler, Kvinder o. s. v., og hvis Fløie vise os Bebudelsen, Hyrdernes Tilbedelse, de hellige tre Konger og Omstjørelsen, men ogsaa ved sit gamle af store røde brændte Steen opmurede Vord, der ligeledes skrives sig fra Middelalderen. Midtfor ligger ovenpaa dette endnu den mørke firkantede Steen, omtrent 10 Tommer paa hver Led, hvorunder den Veste med Reliquier findes, hvilke intet katolsk Alter kan undvære. Endvidere er Korstøden af det gamle Alterbord prydet med gjennembrudt Egetræs-Snitværk i smukke gotiske Mønstre, afdeelte i tvende Rækker med fire Felster i hver.

3 Valdemar II.'s Jordebog af 1231 nævnes „Hattastath“ som Kongsgods. Store- og Lille-Ellebøl hørte forud til Wartinghusen Kirke, som gik under i en af de store Vandfloder (1300 eller den store Mandrentelse 1362); de begravede deres Døde paa Hattsted Kirkegaard, men høre forøvrigt i kirkelig Henseende til Brestlum Sogn.

Hattsted Søbige, der ligger meget udsat og er draget i store Krumninger, har fra gammel Tid af været kostbart at vedligeholde; saavel dette, som formentlig ogsaa en fremtrædende Tilsielighed hos Hattsteborne til denne Verdens Skæder har givet Anledning til det gamle Råim:

„Gadden de Hattsteder nich de böse Dick,
Se kam nümmer in't Himmelreich.“

Om Bobbenbøl anføres, at den indtil 1436 hørte til Morsum Sogn paa Nordstrand.

Skobøl Sogn, Annex til Hattsted Sogn, omgivet af dette og Mildsted Sogn samt af Vesterhabet. Kirken nordvestligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Husum og $1\frac{1}{4}$ M. s. j. o. for Breststed. Areal, c. 1545 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af høitliggende, sandet Geestland (Skobøl-Bjerg); kun i den sydvestlige Deel af Sognet findes noget Marssland (endeel af Porrenkø). Sognets Beliggenhed er især mærkelig ved, at Geesten her naaer heelt ud til Havet; Landet behøver saaledes ikke at beskyttes ved Diger; denne Digeafbrudelse strækker sig, som foranført, ind i Hattsted Sogn.

3 Sognet: Bjerne Skobøl med Kirke, Skole og Kro, Halebøl, Høkkenbøl med Biskole og Kro, og Lund. Ialt i Sognet 63 G., 7 H. med Jord og 12 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 1 G. og 5 H.

Indvaanere: 473. Landbrug er Hovederhvervet. Bjerne Skobøl og Halebøl drive noget Fiskeri samt Reiefangst.

Sognet hører under Husum Landsogbys Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogebdistrict (Husum), Husum Pphficatdistrict (Husum); danner Husum Amts 54de, 55de og 56de Lægg. Sognet er deelt i 3 Bøndefogebdistricter: Skobøl, Halebøl samt Høkkenbøl og Lund. Kirken eier 1532 Rd. Kirkesproget er thdfl. Fattigvæsenet eier Legater til et Beløb af 1610 Rd.

Kirken, opført deels af Kvadersteen, deels af Muursteen, har et lille Taarn, hvilket blev opført 1785 isæderfor det ved en Reparation 1779 nedstyrtede meget høie Taarn; uden Hvælvinger; smuk Prædikestol af udskåret Egetræ. Sognets ældste Ravn er Skovby. Det blev annekteret Hattsted 1807.

P. G. Grandgaard, Versuch einer Beschreibung des Kirchspiels Schobüll i Prov. Ver. 1797, S. 107—141.

Ulberup Sogn omgivet af Hatsted, Svefing, Fjølde og Trelstorp Sogne. Kirken østlig i Sognet, 1 M. n. o. for Husum og $4\frac{1}{2}$ M. s. v. for Flensborg. Arealen, c. 2747 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af sandet og sandmuldet Geestland med endel Hebe og Moseland især mod Syd (Ulberup-Mose); kun i det nordvestlige Hjørne findes noget Marskland, idet noget af Hatsted-Marsk hører her til Sognet. Arlaa løber gennem gode Enge og danner Sognets Nordgrænse. Husum-Flensborg og Husum-Bredsted-Lønder Chausseer passere Sognet.

I Sognet: Byen Ulberup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro; Arlevadhebe og Arlevadmark ere Benævnelser for endel adspredt liggende Huse, fornemmelig Parceller af det udparcellerede Gods Arlevad; Arlevadgaard, Karlskro Skole og Kro paa Arlevadhebe. Jalt i Sognet Præstegaarden, 47 G., 21 H. med Jord og 21 H. uden Jord.

Indvaanere: 520. Landbrug er Hovederhvervet. Løvproductionen er ikke ubetydelig, og noget Bøx og Honning affættes til Husum.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Hunsfogeddistrict (Husum), Husum Pphysicadistrict (Husum); danner Amtets 65de og 66de Rægd. Sognet er deelt i to Bondesogedistricter: Ulberup og Arlevad. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 6000 Rd. Præstefalbet besættes umiddelbart af Kongen. Rådets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 580 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken er lille, rundbuet, af Kampesteen, uden Taarn og Hvalvinger.

Ulberup Sogn hørte forhen ganstke under Godset Arlevad, hvorfor det ogsaa har sin egen Communalforfatning udenfor Amtets almindelige; at Præsten her vælges af Kongen umiddelbart, er ligeledes begrundet i Godeiernes tidligere Patronat. Godset Arlevad, hvortil hørte Kirkebyen Ulberup med Arlevadhebe (11 $\frac{1}{2}$ Mølv), af Arensfjølde 2 $\frac{1}{2}$ M., Bomsted 1 $\frac{1}{4}$ M., Spersted $\frac{1}{2}$ M., Langehorn 3 $\frac{1}{4}$ M., Bittvøl 1 M., Østenfeld $\frac{3}{4}$ M., Østerhusum $\frac{1}{2}$ M., Øster- og Vester-Ørsted 1 M., udparcelleredes 1772. Godset tilhørte i det 16de Aarhundrede Jacob Frelse, efter ham ved Midten af Aarhundredet Otto Rattow, derefter Paul Rangkau til Botstump og dennes Søn Melchior Rangkau, af hvem Statthalderen Heinrich Rangkau kjøbte det; dennes Svigerføn Frederik von Ahlesfeldt paa Søgaard eiede det i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede; Sønnen Franz v. Ahlesfeldt afhandlede det til Hertuginde Augusta, efter hvis Død 1639 det forblev ved det hertugelige Huus og gik derefter over til at blive Domaine. Arlevad kaldes undertiden Kothshaus, formodentlig fordi Gaarden var opført af røde Muursteen; den er afbildet iblandt Heinrich Rangkaus svrige Gaarde og viser sig i Afbildningen som et teetages eekføiet Huus.

Paa Arlevad Hebe havde den svenske General Stenbock i Aaret 1713 en Leir.

Svefing Sogn omgivet af Ulberup, Hatsted, Mildsted, Østenfeld, Treja, Fjølde og Trelstorp Sogne. Kirken sydvestlig i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. o. n. o. for Husum og 3 $\frac{1}{2}$ M. v. for Slesvig. Arealen, c. 14,979 Tdr. Land, bestaaer især i den nordlige Deel af høitliggende Geestland med store Hebestrækninger; ikke ubetydelige Refter af de forbums store Skove findes i Sognets østlige og nordlige Deel, hvoriblandt den til det 2det Gottorpke Skovdistrict hørende Statskov Immingstedskov (Vesterstov), 150 $\frac{1}{2}$ Td. Land stor; Jordsmonnet er af sandmuldet og sandet Bestaaffenhed. Arlaa løber gennem gode Enge og danner Grændsen mod Nord; den optager et Sld fra kommende mindre Vandløb. Husum aa udspringer her i Sognet og danner paa en Strækning Sydgrændsen. Flensborg-Husum Chaussee og Landveien fra Slesvig over Treja til Husum passerer Sognet; ligeledes passerer den sydvestligste

Jernbane Sognet, og ved Stationen Øster-Ørsted forene dens tvende Arme sig.

I Sognet: Øerne Svefing med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Høifjorde med Biskole, Immingsted med Skole, Kro og Skovfogedhuus, Arenfjorde med Skole og Kro, Vester-Ørsted med Skole, 2 Kroer, 1 Teglværk og 2 Bindmøller, Øster-Ørsted med Skole, Kro og Jernbanestation. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Store- og Lille-Brembsborg med Skole, Vesterholt, Brandenburg, Arl, Haneborg, Syderholt, Ausborgkro, Engelsborgkro, Feddersborgkro, Rieltro, Holager og Baggeskov. Salt i Sognet Præstegaarden, 122 G., 65 H. med Jord og 76 H. uden Jord. Udenfor Øerne ere beliggende 20 G. og 52 H.

Indvaanere: 1876. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Pphycatdistrict (Husum); danner 15 af Husum Amts Lægder, nemlig 1ste—15te. Sognets 6 Øyer have hver sin Bøndefoged. Kirken eier noget Land i Hatsteb-Marsk og i Capitaler 2320 Rb. Præstefalbet er et Valgfald. Ralvets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 900 Rb. Kirkesproget er blandet.

Kirken, med et lavt Taarn, er opført deels af Kampesteen (Stibet og Taarnet), deels af store Muursteen (Choret)*); under Taarnet og over Alteret hvælvet, forsværet med fladt Loft; Binduerne henviser ved deres Form til Rundbuetiden; gammel Altartavle og et Crucifix af Træsait, dog uden Kunstværk. Indtil 1801 havde Kirken 2 Præster.

Sognets Navn skrives tidligere Svefum. Ved Kirken var indtil 1801 ansat to Præster.

Syderholt var i gamle Dage en Herregaard, der allerede nævnes 1495; den tilhørte Familierne v. Miesen og v. Leven, og 1636 Hertuginde Augusta; senere blev den Kammergods.

Ved Brembsborg findes Spor af nogle gamle Besæftningsværker. Paa denne Gaard fødtes 2de Juli 1777 af Bønderforældre den som Antiquar og Stænderdeputeret fortjente Justitsraad Claus Jaspersen.

Østenfeld Sogn omgivet af Mildsted, Svefing, Hollingsted, Bergenhøjen og Svabsteden Sogne. Kirken midt i Sognet, 1½ M. v. s. v. for Husum og 2¾ M. v. s. v. for Slesvig. Areal, c. 12,256 Tdr. Land, er høitliggende Geestland (Sundsberg 181 Fod) med Affald mod Sydost, hvor langs Trenesfloden findes bethdelige Eng- og Mosestrækninger; ikke ubetydelige Skove findes i Sognet, deriblandt den til det 2det Gottorpke Skovdistrict hørende Statskov Langhøvt, 161 Tdr. Land; noget Hebe findes i Sognet; Jordsmønnet er af sandet og god sandmulbet Bestaffenhed. Trenesfloden danner Østgrænsen; den optager et Vest fra kommende mindre Vandløb, der paa en Strækning danner Sognets Nordgrænse. Landeveien fra Husum over Hollingsted til Slesvig og Rendsborg passerer Sognet.

I Sognet: Øerne Østenfeld med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Skovfogebolig, Witbæk med Skole, 2 Kroer og 1 Teglværk.

*) Naar Euphras fortæller, at Kirken er opført af Muursteen fra Dannevirke, maatte dette altsaa kun kunne gjælde om Choret.

værk, Winert med Skole, Kro og 2 Tealværker, og endelig den lille By Rott. Ialt i Sognet Præstegaarden, 121 G., 70 H. med Jord og 77 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 27 H. Indvaanere: 1739. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbejde og Forsærdigelse af Træarbejde haves nogen Disortjeneste.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogebdistrict (Husum), Husum Pphiscatdistrict (Husum); danner 10 af Husum Amts Røgder nemlig 16de—25de. Sognet er deelt i 3 Bylag, Østernfeld, Winert og Witbæk, hver med sin Bondefoged („Rechnsmann“). Kirken eier i Capitaler 4232 Rd. samt har en betydelig Indtægt af den c. 100 Tdr. Land store Kirkeflov. Præsteskaldet er et Valgsald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 1700 Rd. Kirkesproget er thvst. Sognet eier et af afdøde Gaardmand Hans Møgen i Aaret 1853 stiftet Legat paa 2000 Rd., hvoraf den aarlige Rente anvendes til uformuende Børns Opdragelse.

Den meget høit beliggende og med sit høie Spiir vidtomkring sønlige Kirke hører, som den nu staaer, til de yngste, men ikke desto mindre i en vis Henseende til de mærkeligste af Sønderjyllands Kirkebygninger. Den er nemlig, saavidt vides, hos os et aldeles enestaaende Exempel paa, at der i en Tid, der ikke ligger længere tilbage, end at et Menneske endnu kunde være ilive, er bleven opført en fuldstændig og dertil ret anseelig Kirke af lutter buggen Granit i det Ydre. Det er, som om Østernfelderne ogsaa med Hensyn til deres Kirkes Klædning havde formaact at følge nyere Tids Stil og Brug. Og hvad der gjælder om den egentlige Kirkebygning, — Skibet og den med en lige Maastru sluttede Eborstak — gjælder ikke mindre om Taarnet og det foran Indgangsdøren paa Nord siden tilbyggede Baabenhuus eller Forskue, der her ikke blot kaldes, men ogsaa benyttes som „Lighuus“. — Da Byen Østernfeld allerede omtales i det 14de Aarhundrede, og da „Sognet Østernfeld“ i Aaret 1407 nævnes som pantsat til Bispepen, kan den Efterretning neppe være rigtig, at der her ikke skulde have været nogen Kirke før det nævnte Aar. Den tidligere Kirke har i Middelalderen været indviet til St. Peter, hvilket bl. A. fremgaar af Indskriften paa den gamle Klokke: „Sancte Peter bin ich geheten, de von Østernfeld hebben mi laten geten von Arnt von Biel MCCCCVII.“ Paa et stort Pulpitur, der i den nuværende Kirke gaaer langs hen med hele Skibets nordlige og vestlige Side, og hvoraf Størstedelen allerede har tilhørt den gamle, findes der i et af de malede Feldter en Afbildning af Kirkens Udseende, saaledes som dette var „Anno 1725.“ Lær man domme efter dette, rigtignok meget ufuldkomne Maleri, maa man af Murenes røde Farve ledes til at antage, at Kirken dengang har været en Muursteensbygning. Det lave Taarn har paa dette Billede kun et simpelt Pyramidetag af en ringe Høide. Der omtales ikke, om der har fundet en Ildsvaade eller Nedstyrting Sted, eller hvilken anden Grund det har været, der heni-mod Slutningen af forrige Aarhundrede foranlebigede Østernfelderne til at ombygge deres Kirke. Usandsynligt er det ikke, at Grunden fornemmelig har været den, at den gamle var bleven for lille for Sognets stigende Folketal, og at man ifølgelig har foretrukket at benytte Kirkens fra gammel Tid af usædvanlig store Hjalpekluder til at forstaae sig en heelt ny, skønnere og mere anseelig Bygning. Fremfor Alt var den dertil hørende, over 100 Tønder Land store Etov istand til at give et saa betydeligt Udbytte, at det derved bliver forklarligt, hvorledes en Menighed, der midt i den saakaldte „Oplysningens Tidsalder“ havde Barme for Sagen, ogsaa kunde tilvejebringe Midlerne til at opføre sin Kirke paa en saadan Maade, at den minder om kirkelige Bygningsforetagender i Middelalderen. Det var i Aaret 1772, at den nye Bygning blev paabegyndt. Aarstallene 1775 og 1777, der findes paa dens nye Tilbehold, Prædikestol og Orgel, antyde vel omtrent Tiden, da den kunde tages i Brug af Menigheden. Endnu manglede Taarnet. I Stenen over Indgangsdøren til dette findes Aarstallet 1802 indbygget til Minde om, at man dengang begyndte paa dets Opførelse. Det kan ikke betvivles, at de nuværende Mure endnu for Størstedelen staae paa de ældres Grundvold, og det er endogsaa

sandsynligt, at Noget af den indre Side af den ældre Kirkes Mure er blevet bibeholdt. Alligevel overbeviser man sig ved Betragtningen af Bygningen lettelig om, at det er med fuld Foie, at der ikke tales om en Restauration, men om en Ombygning af Kirken. Ikke blot vidne Enteltheberne, saasom de store rundbuede Vinduesaabninger — der ere forsynede med uhyggeligt usædne, sængfælsagtige Jernstænger indenfor de hvoerdagsagtige Kammer og Indfatninger af Træ — ganske om den nyere Tid, men hele Opførelsesmaaden og Behandlingen af de store Granitkvadre i det Ydre afvige kjendeligt fra den hertilands i Middelaalderen sædvanligt brugelige Fremgangsmaade. Om nogen fremspringende Soffel for Bygningen er her ikke Tale. De mægtige Bygningssteene ere vel klævede og raat tilhuggede i Kvadratform, saaledes at de vandrette Jugelinier kunde holdes; men de ere ikke paa den middelaalderlige Maade omhyggeligt afbanede. Ogsaa andesteds paa Falkøen er dette Slags Granitmurværk temmelig hyppigt blevet anvendt, især i 17de og 18de Aarhundrede, saavel i profane som i kirkelige Bygninger. Mange sønderrydte Kirkestaarne og Baabenuse høre Vidnesbyrd derom. Men udenfor Kirken i Ostenfeld er det dog, saavidt bekendt, ellers kun enkelte større eller mindre Afnit derai, der kunne være at nævne og sammenholde med denne det sidste Aarhundredes fuldstændige Granitbygning. Hvad Kirkens Taarn angaaer, da har dets Eteenbygning kun samme Høide som Etiket; derovenover kommer endnu et betydeligt Afnit med fire lodrette Sideflader, der dannes af Tømmerværk, som er beklædt med sort tjærede Bræder, og endelig stiger derover det høie Spir iveiret med sit Kobbertag. I det Indre af Kirken, der er overhvalvet med høide Tøndehvalvinger af Træ, besatte med Guldsjæner, mødes Nyet og Gammelt paa en forunderlig Maade. I Choret tilhører den raat huggede Granitstøbefont med dens Himmel over, der er til at bise op under Loftet, endnu den gamle Kirke. Det Samme er vistnok ogsaa Tilfældet med det murede Alterbord ligesaavel som med det derover værende plumpt udskaaene og i nyere Tid sigt opmalede Fjælter med en stor Fremstilling af Korsfæstelsen i Midten og fire mindre af Bebudelsen, Tilbedelsen i Stalden, Fremfillelsen i Templet og Hyrdernes Tilbedelse paa Fjælene. Paa Chorets sydlige Mur findes endnu nogle Figurer, der have hørt til et gammelt Sidealter. I en skarp Modsatning til alt dette Gamle staaer det nye Orgel, ikke blot ved Arbeidets egen Charakter, men endnu allermest derved, at det paa den for 18de Aarhundredes Slutning eienomme-lige Maade er bragt ligeover det forsynvante, for Tiden benyttede, gamle Alter. Ogsaa i Kirkens Stib findes en betydelig Deel gamle af Træ udskaaene og malede Billeber fra Middelaalderen, navnlig et stort Crucifix med den sørgende Maria og Johannes ved Siden, og desuden en heel Række mindre Helgenbilleder, hvilke sikkert oprindeligt ligesom hine have præret den gamle Kirkes Chorbue.

Sognets Navn skreves tidligere Ostenfjold, Ostenfjæl d. e. Øster-Fjælde. Beboerne nedstamme fra en indvandret, rimeligviis østfrisisk (og ikke, som man har meent, vendisk) Coloni; de siges at være komne 1400, og skulle først have boet i Byen Rott. Medens derfor Bygningsmaaden og Sproget er fremmed, og Beboerne lige til vor Tid (navnlig blandt Fruentimmerne) have bevaret en eienommelig Klædebragt, vise Gravstienes Navne m. m. hen til en oprindelig dansk Befolning. Fra det 181 Fod høie Sundshjerg s. for Kirkebyen haves en vid og skøn Udsigt.

Mildsted Sogn. Dette anseelige Sogn omslutter ganske Staden Husum (der ogsaa tidligere hørte hertil) og strækker sig, heri indbegrebet Sjødermarst med Margreteskog og Darrighølskog samt en Deel af Damkog, der have særskilte fra Sognets adskilte Communeforhold, men dog høre til samme som geistligt Sogn betragtet, lige til Eiderstedts Sogne Witswort og Kolbenhyttel, samt begrændses mod Syd af Græbsted Sogn, mod Øst af Ostenfeld Sogn, mod Nord af Sveving, Hæstved og Skobøl Sogne, medens det mod Vest naaer til Havet. Foruden fornævnte Koge høre ogsaa en Deel af Porrentkog og den lille Dokkog til Sognet. Kirken omtrent midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Husum og $1\frac{1}{4}$ M. n. for Frederiksstad. Sognets Fladeindhold er med Kogene og Forlandet henved $1\frac{1}{2}$ □ M.; Kogene ere fortrinligt Marstland; Geestlandet er i det Hele fladt, af sandet og sandmulbet Bestaffenhed. I den nordlige Deel af Sognet løber Husuma, der efter at have gjennemløbet Husum-Mølle dam løber Syd om

Rjøbstaden Husum, hvis Havn den danner, hvorpaa den falder i Besterhavet, hvor dens Fortsættelse gjennem Vaberne kaldes *Heverstrømmen*; *Mildeaa*, der løb gjennem Sydermarst, eksisterer nu ikke mere, hvorimod Gæstvandet er afledet gjennem en langs Marstkanten gravet Canal, der paa Generalstabens Kort er benævnet *Mildeaa*. Gjennem Sognet passere de fra Husum udgaaende Chausseer til Tønder, Flensborg, Frederiksstad-Tønning og tvende større Landeveie over Treia og over Høllingsted til Slesvig, ligesom ogsaa den sydslesvigste Jernbane passerer Sognet.

I Sognet: *Bjerne Mildsted* med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, Dampbrænderi, Kro, Fattighuus og Cancelligodset *Mildstedhof* af Størrelse som en Heelgaard, *Rødemis* med Skole, 2 Kroer, 2 Windmøller, Husum Jernbanegaard og Cancelligodset *Rødemishof* af Størrelse som en $\frac{3}{4}$ G., *Oldersbæk* med Skole og Kro, *Rantrum* med Skole og 2 Kroer, *Rosendal* med Viskole, *Ipersted* med Viskole; til Sognet høre endvidere de i nær Forbindelse med Rjøbstaden Husum staaende Landsbyer *Øster-Husum* med Vandmølle og *Nord-Husum*. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere *Maas*, *Fischerhaus*, *Schauenthal*, *Vosberg*, *Lurup*, *Finkenhaus*, *Voskuhl*, samt de i Sydermarst beliggende større Arveforpagtningsgaarde *Meierhof* og *Hakenhof*, hver med et Areal af c. 150 Dagslet Land. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 2 Cancelligodser, 2 større Arveforpagtningsgaarde, 186 G., 117 H. med Jord og 149 H. uden Jord. Udenfor *Bjerne* ere beliggende 10 G. og 40 H.

Indvaanere: 3035. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Digearbejde og ved Dagleie i Rjøbstaden Husum have mange af den ubemidlede Deel af Befolkningen Erhverv.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 16 af Husum Amts Lægder nemlig 26de—41de. I verdslig Henseende hører Husum-Slot med Omliggende under Sognet (see Husum). Sydermarst med den indenfor Husum Amts Grændse liggende Deel af *Damkog*, saavel som *Darrigbølkog* og *Margretkog* (tilsammen 5976 Dagslet) danner, som foransøgt, en egen Commune, men hører under Sønderherreds Ret i Mildsted. *Rødemis* Fogderi, en Deel af det gamle slesvigste *Bispegods*, bestaaer af den største Deel af *Bjen Rødemis*, med nogle enkelte adspredte Eendomme, hører i geistlig Henseende aldeles til Sognet og er ogsaa i visse communale Forhold forenet med samme, medens det i andre Henseender har sine egne communale Forhold, der repræsenteres af en Høftmand; det har sin egen Ret med 9 Retsbønder („*Gerichtsbonden*“). Sognet er deelt i 7 Bondefogeddistricter: *Rødemis*, *Mildsted*, *Rantrum*, *Oldersbæk*, *Rosendal*, *Østerhusum* og *Nordhusum*. Kirken har en aarlig Renteindtægt af 360 Rd. samt i Forpagtningsafgift af en *Marckfenne* 64 Rd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Compastor; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge foreliggende Beretninger anslaaes til resp. 1100 Rd. og 700 Rd. Kirkesproget er tydsk. I Mildsted er en Sparekasse, hvori ved Ugangen af 1860 indstod paa Interessenternes Konto 33,269 Rd. (1859: 22,256 Rd.)

Mildsted Kirke, der var helliget St. Lambert, er en temmelig stor Bygning dels af Kampsteen, dels af Muursteen, med et afstumpet Taarn, hvori et Ubr; selve Kirken har fladt Loft, under Chor og Taarn Svælvinger; Orgel; 12 Apostelbilleder, der skulle være tilbrevedne 1634; ved Nord siden af Kirken findes en Gravhvalvning over Jorden, hvori efter den foreliggende Beretning foruden Andre hviler en Generalmajor von Woppenichnow, der skal være bifat for omirent 80 Aar siden.

Da Kong Knud Magnussøn 1151 maatte flygte for Modtongen Svend (Grathe), tog han sin Tilflugt til Friserne, som han formaade til i dette Sogn at opføre en Fæstning Mildborg i et Morads ved Milbeaa; Fæstningen maatte dog endnu samme Aar overgives sig til Svend. Hundrede Aar derefter samlede Kong Abel her den store Hær, hvormed han angreb Friserne, og efter Nederlaget ved Ddenswort blev han dræbt paa Milderbæmning af Wesel Summer d. 2de Juni 1252 i Nærheden af Borgen; denne er rimeligvis da bleven ødelagt af Friserne, og ikke, som man har antaget, i Vandflooden 1300. I Slutningen af det 16de Aarhundrede skal der endnu have været Spor af Borgen. Dens Plads findes assat paa Boyens's Kort over Eidersted.

Mildsted gamle Kirke blev i Krigen 1417*) afbrændt af Ditmarskerne tilligemed Møllen ved Husum. Herom hedder det i en gammel ditmarsk Bise:

„De Watermole tho Husum Brennedn wi af,
 Par verworwen wi Prys un Ere;
 De Karke tho Mildstede Brennedn wi af,
 Dat vergave uns Gott der Here.“

Indtil 1448 hørte Husum til Mildsted Sogn. Ved Kirken var der indtil 1767 ansat 3 Præster.

Svabsted (Schwabstedt) Sogn omgivet af Koldebyttel, Mildsted, Østenfeld, Bergenhusen og Syderstapel Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 1³/₄ M. s. o. for Husum og ²/₄ M. o. n. o. for Frederiksstad. Areal, c. 7007 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af høiliggende, muldet og sandmuldet Geestland, der især hæver sig mod Sydvest (Glockenberg, hvorfra sees 12 Kirker) og har et markeret Affald mod de smallere Marskstrækninger, der langs Trenesfoden findes i Sognets østlige, sydlige og vestlige Deel (Svabsted=Østerkog, 690 Dagslet, en Deel af Rogen Herrenhallig og Svabsted=Vesterkog); disse Marskstrækninger benyttes fornemmelig kun til Græsning og Høstet. I Sognet ligger den til det 2det Gottorpste Skovdistrikt hørende Statsstov Lehmstiel, der er 249 Tdr. Land stor. Trenesfodens bugtede Løb gennem Eng- og Marskstrækninger, den saakaldte Trenemarsk, danner Sognets Øst- og Sydgrændse (dog ligger en enkelt Gaard Hemhof paa den sydlige Bred af Floden); dens Løb har først en sydlig Retning, indtil den ud for Byen Syderhøvt pludselig bøier mod Vest; i Sognet findes ingen Broer over Floden, hvormod Færgesart over den finder Sted fra Bjerne Svabsted, Hude og Fresendelf.

I Sognet: Byen Svabsted, beliggende paa en Straaning ned mod Trenen, med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, 1 Brænderi, 10 Kroer, 1 Fattighuus og Boliger for alle slags Haandværkere (c. 160 Beboelser, 1000 Indv.); endvidere Bjerne Lehmstiel med Teglbævk og Skovfogebbolig, Hølbølhuse, Fresendelf med Skole og Færgehuus med Kro, Syderhøvt, Hude med Skole og Færgehuus med Kro, Kamsted med Skole, Kro og 2 Windmøller, den adspredt liggende By Wisch. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Godset Wischhof, 180 Dagslet

*) Hansens Chronik der Friesischen Uthlande S. 69. Citer Jensen, Schröder og J. R. Schmidt sige det 1413; men Krigen mellem Friserne og Ditmarskerne udbød først 1414.

Land à 216 □ B. (det har nogle af adelige Gødsers Rettigheder og betegnes ofte som adeligt Gods) og 2 i Kogen Herrenhallig beliggende Arveforpagningsgaarde, der tilsammen have et Areal af 194 Dagflet Land à 216 □ B., større Gaarde ere endvidere Arveforpagningsgaardene Evaabstedhof 116 Dagflet, Vester-Papenhørn 66 Dagflet, Øster-Papenhørn 64 Dagflet, Store- og Lille-Middelborg, beliggende i Marsten, og den syd for Trenen, fra det øvrige Sogn adstilte Gaard Hemhof 21 Dagflet Land à 216 □ B. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 7 større Gaarde, 360 G. og H. Udenfor Byerne ere beliggende 11 G. og 31 H.

Indvaanere: 2052. Landbrug er Hovederhvervet. 3 Byen Evaabsted, der henføres blandt de ikke laugsberettigede Flækker, have Indvaanerne Hævd paa at drive bergelig Næring (Rescr. 22de Jan. 1753), der i Forening med Landbrug, Havedyrkning og Dagleie danner deres Erhverv. 3 Evaabsted holdes d. 1ste October Marked med Heste og Kvæg.

Sognet hører under Husum Landsfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Hunsfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 12 af Husum Amts Lægder nemlig 42de--53de. Sognet har en „Kirchspielshöftmann“, der deeltager i de forskjellige communale Commissioner og repræsenterer Sognet ved Amtsforsamlingerne; Evaabsted, med hvilken Lehmsjæl i communal Henseende er forenet, har 2 Bontefogder; hver af de 6 Byer Wisch, Ramsted, Hude, Fresendelf, Holbøluse og Syderhøvt danner eet Bontefoged-district. Kirken har en aarlig Kornindtægt af 22 Tdr. Rug og 8 Tdr. Byg samt eier 2672 Rd. i Capitaler. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1000 Rd. og 800 Rd. Kirkeproget er tydsk. Fattignæsenet eier et Legat paa 3450 Rd. Til Evaabsted Fogderi, men ikke til Evaabsted Sogn, høre 10 Gaarde og 19 Huse i Byerne Balsbøl og Meden i Balsbøl Sogn, Wis Herred, Flensborg Amt (det saakaldte Evaabsted Strøgods), see Balsbøl Sogn..

Den fordum til St. Jacob indviede Kirke er, uagtet den mangler Taarn, en ret anseelig Bygning, med et eiendommeligt fast og alvorligt ydre Udseende. Den hører nemlig til en i det spøgligere Slesvig østere forekommende Slags Kirke*), hvis Mure bestaae af Kampsteen, der for Storstebelen ere fløvede og saa godt sammenpassede og forbundne ved en fortrinlig Muurfalk, at man ved dem med god Grund har undladt den Overtakning, der ellers sædvanligviis holdes for nødvendig for de af raar Kampsteen opførte Bygninger. Dog findes der ogsaa, om end i ringe Mængde, vulstaaft Luf fra Rhinen i denne Kirke, hvilket saa meget mindre kan vække Forundring, som det jo var ey ad den tæthed forblibende Irene, at de store Partier af dette Bygningsmateriale ere bleve førte til Hollingsted og til Byen Slesvig. Meest ioinesaldende fremtræder Tuffen, tilbannet som temmelig flere Muursteen, i Indfatningen af det rundbuede Vindue i Chorarkantens flade, østlige Slutningsmuur. Ret interessant er det ogsaa, at Kirkens gamle Alterbord ligeledes er opført af Tuffen; thi deri laves et temmelig sikkert Vidnesbyrd om det høie Værdi, eftersom Indførelsen af den rhiniske Luf til den jydsk Halvs synes at være opført i Løbet af det 13de Aarhundrede. Dette Alterbords Afstand fra Muren udgjør omtrækt fem Dvarteer. Alle Kirkens bevarede oprindelige Værfomer, s. Er. Chorbuen, Vinduesbuer o. s. v., ere runde. Sandsynligviis tilhører Bygningen det

*) Andre Exempler ere Kirkerne i Hødeby og Borreby samt alle de tre med runde Taarne forsynede Kirkebygninger i Sudestapel, Kofel og Dverfo.

12te Aarhundrede. I sit Indre har den Bjælkeloft. Det af Lømmerværk opførte Klosterhus ligger paa en lille Høide lidt nordligt for Kirken. Men til denne selv ere med Slutningen af Middelalderen flere mindre Tilbygninger opførte, nemlig en ved Sydsiden og tvende ved Nordsiden. Disse er alle byggede af store røde Muursteen i gamle Stifter. Kirkens Besigavt ere ligeledes for en Deel bygget af Muursteen, fornemmelig i Overdelen, og her forsynet med Karstallet 1651. Naar det derfor almindelig hedder, at Kirken i det nævnte Aar er bleven gjort 10 Fod høiere, saa kan denne Efterretning ikke være at forstaae anderledes, end at det er bygget for nævnte Parti, som ved den Tid er blevet ombygget i saa stor en Udstrækning. — Kirken i Evaabsted tilhørte mærkeligt nok ikke den Slesvigske Biskop, men derimod Domcapitlet. Alligevel var det saare naturligt, at den biskoppelige Borgs Nærhed paa mange Maader kom den tilgode og maatte efterlade sig Mindesmærker i dens Indre. Kirken havde i den katolske Tid flere særskilte Altare og Vicarier. Blandt andre omtales udtrykkeligt Vor Frue Alter. Til dette har sandsynligviis den særdeles smukke, men desværre ilde medhandlede Altertavle hørt, som nu findes anbragt i et lukket Stab ved Choret's nordlige Muur og vistnok maa betragtes som det fornuftigste af de flere ret mærkelige ældre Gjenstande, som Kirken har bevaret. Indfatningen af de ni Afdelinger, som dette Alter indeholder, dannes af smukke gothiske Træskjærerarbejder, der ligesom de i dem værende frisksaaende, i Alabastr udførte, Figurer og Grupper bære Præget af Middelalderens Slutningstid. Hvert af disse smaa Skulpturarbejder har en Høide af 8—9 Tommer. Flere af dem have mistet Hoveder eller andre Lemmer, hvilke dog tilveels endnu ere bevarede i Stabet. Foruden den smukke Udførelse i den klare, hvide Steenart udmærke de sig endnu ved Levninger af en med megen Føinød anlagt Maling og Forgylbning. Det midterste Feldt indeholder en Fremstilling af Pyrrernes Tilbedelse; i det, som er derunder, sees Bebudelsen. De øvrige Afdelinger have hver tvende frisksaaende Figurer, blandt hvilke flere med Lethed kjendes, saasom Johannes den Døber, St. Christophorus, Laurentius, Antonius, Katrine o. s. v. — Kirkens nuværende Altertavle er først i nyeste Tid kommen heril, efterat den tidligere har tilhørt den gamle, i Aaret 1807 nedbrudte, Kirke i Husum. Den er udfaaeren af Egetræ, og dens Hovedbillede giver en Fremstilling af Korsfæstelsen med mange Figurer af Krigere, Kvinder o. s. v. I Baggrunden sees en Klippeegn omkring Jerusalem. Paa begge Sider, men dog endnu i Hovedtablen, hvis Høide er godt 9 Fod til en Brede af næsten 6½ Fod, findes fire mindre Fremstillinger. Til Venstre for Beskueren sees forneden Trelleren, der bærer Korset; foroven Opstandelsen; til Høire forneden Gravlaggelsen, foroven Jesus i Gethsemane. Paa begge de bevægelige Fløie ere de tolv Apostole anbragte. Efter Husum Kirkes Nedbrudelse blev denne Altertavle solgt ved Auction og var i længere Tid i privat Eie. I Aaret 1826, da Pastor Lübker i S. S. L. Provinzial-Berichte S. 609 ff. med Varme omtalte og beskrev den, stod den tilfals hos en Borger i Husum, der havde modtaget den for Gjæld. Denne som og andre Forfattere have villet havde den som et Arbejde af Husumeren Hans Brüggemann, der har forærdiget den berømte Altertavle i Slesvig Domkirke. Der er bl. A. blevet gjort opmærksom paa, at den ligesom denne er udført af Egetræ, der ikke er malet, men lagt i Olie o. s. v. Hr. Kammeraad Grove i Husum, der nylig har gjort sig fortjent ved Evaabsted Kirkes Restauration, vil dog have fundet Spor af, at den tidligere har været malet, hvorfor den ogsaa nu er bleven suldstændigt forsynet med Maling og megen Forgylbning. Hvad det Spørgsmaal angaaer, om denne Tavle er et Bærk af Brüggemann, ta maa det først bemærkes, at Efterretningen herom ikke vides at forekomme hos nogen Forfatter, der kan gjælde for paalidelig Hjemmelsmand. Afgjorelsen maa altsaa hentes fra Tavlen selv. Hvad nu de nævnte fire mindre Fremstillinger og Apostelfigurene angaaer, da kunne de ikke i nogen væsentlig Grad siges at overgaae det fabrikmæssigt udførte Træskjærerarbejde, hvortaf vi have saa meget bevaret i vore gamle Kirker fra Middelalderens Slutningstid. Midtablen har ganske vist noget mere end almindeligt Livfuldt og Eiendommeligt i Bevæggelser og Stillinger; men saavel i det Hele som i det Enkelte faaer den dog saa langt tilbage for Tavlen i Slesvig, at den ikke giver nogen Berettigelse til at slutte, at den skulde hidrøre fra samme Kæster. Naar Alterfløiene ere lukkede til, sees paa Udsiden tvende store, paa Læred udførte, Oliemalerier, af Herren med Dimmelluglen i Haanden, og af Johannes den Døber; men disse skrive sig fra en langt senere Tid, sandsynligviis fra det 17de Aarhundrede. Ogsaa endeel andre Oliemalerier har Kirken med Fremstillinger deels af Herrens Livselskshistorie, deels af flere af Apostlene. De fem gamle Chorkole, som befinde

fig paa den nordlige Side i Choret, hidrøre sandsynligviis endnu fra Slutningen af Middelalderen. De have dog intet videre Værkelyst ved sig og staae i Udførelsen langt tilbage for meget Snitvært, der findes i Kirken fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, og hvoriblandt fornemmelig Døbefonten og Prædikestolen fortjene at fremhæves. Disse tvende smukke Stykker ere ifølge de paa dem selv værende Angivelser begge staaende til Kirken af Hertug Ulrik, Kong Frederik II.'s Søn, der fra 1602—1624 som verdslig Kyrste var Biskop af Slesvig. Den nævnte Døbefonts Grundform er ottekantet, og den er forsynet med et ligeledes smukt udskaaet, pyramideformet Laag eller Himmelskæppe, der er indrettet til at hidde sig op under Loftet, naar Daaben benyttes. Forneben er denne Daabshimmel rundt omkring prydet med alle de Landes og Landstabsers Vaabener, hvortil Hertugen stod i Forskold som Besidder, Væbprer eller Arving. Over Giverens Navn findes Hofbaandsordenens Devise. Heller ikke paa Prædikestolen, der er betegnet med Aarstallet 1606, mangler denne Devise. Det blaa Vaand, hvorpaa den er anbragt, er her synget udenom Hertugens Vaaben, der indtager det meest fremtrædende af de ser fæstet paa Prædikestolens Sideflader, midt imellem en fortløbende Række Relieffer af den hellige Historie. Dyrangen til Prædikestolen begynder ikke inde i den egentlige Kirke selv, men fører fra den ved Choret's sydlige Side værende Tilbygning paa staa og igjennem Muren. Paa en Steen, der ligger i Gulvet midt under Indgangsdøren fra Choret til denne Sidebygning, findes indhugget følgende Ord, der kunde synes at tyde paa, at Døbefonten engang har hæst sin Plads herinde, nemlig: WER DA GLOFT VN DEVPT WARD DE WARD SELIG.

Evaabsted Fogderi er den betydeligste Levning af det forhenværende Amt Evaabsted, oprettet af den slesvigiske Biskops verdslige Gebeet. Dette Amt, der var spredt staa af sig over hele Hertugdømmet, bestod som særskilt Jnddeling indtil 1702. Til de biskoppelige Besiddelser hørte ifølge et Document fra 1523: 1) Borgen og Byen Evaabsted samt hele Sognet og noget Strogods, hvorover fri Virkeret med Hals og Haand; 2) Byen Rødemis med noget Gods, hvorover Virkeret; 3) Sognet Treia og noget Gods, hvorover Virkeret; 4) Fyding By med endeel omliggende Gods, hvorover Virkeret; 5) Svansø Birk, hvortil Stubbe By og Slot, Byerne Huskop og Gutslesby samt næsten hele Svansø Sogn m. m.; 6) Kørre-Goesherreds Birk med meget spredt Gods (Bordelum Fogderi); 7) Als Birk med Byen Stavensbøl, en Deel af Sebelaa og noget Gods i Sundebød; endvidere 8) følgende spredte Eiendomme: endeel Gods i Omegnen af Haberslev og Abentraa (Kolstrup Fogderi), Bispegaardene i Slesvig og Haberslev, noget Gods i Stapelholm og i Dergenhufsen Sogne samt i St. Peter Sogn i Eidersted. Da den sidste katolske Biskop Gottschald von Ahlesfeld var død 1541, gik Bispegodset over i verdsligt Herredømme. Den første evangeliske Biskop i Hertugdømmet Slesvig, Tilmann von Husen, maatte 1549 antage Frederik I.'s Søn Prinds Frederik til Coadjutor, og Prindsen efterfulgte ved Husens Død 1551 denne som Biskop, det vil sig som Besidder af Biskopsgodserne eller Amtet Evaabsted. Prinds Frederik antog Hertug Adolf af Gottorp til Coadjutor, hvilken derefter fra Frederiks Død 1556 til hans egen Død 1586 besad det seculariserede Bispedømme; derefter kom Bispedømmet under Kongen, og fra 1602 var Christian IV.'s Broder Hertug Ulrik Biskop; ved dennes Død 1624 inddrog Kongen Bispedømmet, dog under Protest fra Hertugen af Gottorp, der ved Forlig af 1658 blev Besidder og med en kort Afbrydelse beholdt det, indtil Kong Frederik IV. 1702 satte sig i Besiddelse deraf. Af de nævnte Besiddelser gik alt tidlig de i Svansø over til abelig Eiendom; ogsaa ved Haberslev fraskiltes noget Gods, og 1651 solgtes Stavensbøl paa Als til Hertug Ernst Gynter af det sønderbergske Huus. 1702 ophævedes endelig Amtet ganske. Evaabsted og Rødemis kom under Amtmanden i Husum, Treia og Fyding kom under Gottorp Amt, Bordelum til Sønder Amt og derfra 1713 til Flensborg Amt, navnlig under Landskriveren i Bredsted, senere ved Bredsted Amts Oprettelse til dette (see Bredsted Amt), Besiddelserne ved Abentraa og i Sundebød under Abentraa Amt.

Det er sandsynligt, at de biskoppelige Godser ved Evaabsted stamme fra det Bytte, hvorved Biskopperne isættedfor Gammel-Gottorp og 3 Byer i Svansø fik Gods i Sønder-Ges Herred. I Begyndelsen af det 14de Aarhundrede omtales Bispeborgen i Evaabsted („Suaffede“), der tidligere skal have ligget paa et andet Sted ved Navn Mylde (Middelborg erindrers maaskee herom); Biskop Johan forpligtede sig 1322 til, at Slottet i al Rød („in allen Røthen“) skulde staae de holskeenske Grever aabent; Slottet blev ved 1372 af Biskop Johan Scoudelef forskærket med et Steentaarn; 1375 indtog Holskenerne det og Biskoppen maatte indløse det, men

panfsatte det derefter 1406 til Dronning Margrete, der satte Ridder Andreas Iversen (Rosenfrands) af Hedringholm til Høvedsmand paa samme, forat han derfra kunde tvinge Friserne til Lydighed; han plagede og brandfsatte dem ogfaa saaledes, at de grebe til Baaben og angrebe Slottet 1409, men bleve slagne tilbage; senere havde Hartvig Breide Slottet inde; han tillod Vitaliebrødrene at have Tilhold her; Hertug Henrik og Hamborgerne forenede sig da, indtog Borgen og fordrev Sorøverne samt satte Henning von dem Hagen til Høvedsmand; først 1430 kom Ewabsted igjen i Ristoppens Magt, idet Bisfop Nicolaus indløste det fra Henneke Meinfort for 980 Mark; derefter behøvedes det af de katolske Bisfopper, senere af Amtmændene for Ewabsted Amt, og blev først nedrevet 1730.

I Aaret 1613 troede man at have fundet en Lægefilde ved Ewabsted; i Begyndelsen besøgtes den meget, men inart tabte den sit Np.

Det adelige Gods Bisfshof var forhen langt større, men meget af samme er for længe siden bortfølg. Det har tilhørt Familierne Puchwald, Ahlefeld og mange flere. Windingmoor var en Landsby i Ewabsted Sogn, der nævnes 1462, men nu er forsvunden.

Foruden Kirken var der endnu et St. Nicolai Capel foran Slottet.

Simonsberg Sogn omgivet af Wilssted, Witswort og Ulvesbøl Sogne samt af Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, 1 M. s. v. for Husum og $1\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Tønning. Arealet, Forland medregnet, c. 1900 Tdr. Land, bestaaer af fortrinligt Marfsland, nemlig den i 1861 paaen indbyggede Simonsbergfog (c. 900 Dagflet) samt Dele af Abdolfsfog, Dbensfog og Neufog. Den ubeboede Hallig Padelat i Simonsberg-Dugten regnes ogfaa til Sognet, ligesom Forlandet Syd for Husum-Aa.

I Sognet: den langs det gamle Havbige beliggende, af omtrent 80 Huse bestaaende By Simonsberg med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer; udflyttede Kroer ere Weisknie og Dreisprung.

Indbaanere: 433, ijer bestaaende af Huusmandsfamilier, der ernære sig ved Dagleie; Rogsjorderne eies for en stor Deel af udenfor Sognet Boende.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtfuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Pffysicatdistrict (Husum); danner Amtets 67de og 68de Læg. Simonsberg Sogn danner et eget District med en Lehnemand. Det har en egen Thingret, sammensat af Landfogden for Husum Amt, 4 Raadmænd fra Eibersted, nemlig 2 fra den vestlige og 2 fra den østlige Deel, 2 Bisfiddere fra Simonsberg og Actuaren fra Husum Amt som Protocolsfører. Kirken eier 1898 Rd. i Capitaler og 7 Dagflet Marfsland. Præstekalbet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 450 Rd. Kirkesproget er thdft.

Fra det nordfranske Lundenberg Herred frareves allerede tidligt Sognene Lundenberg og Simonsberg (efter Heimreich allerede 1218). Af Lundenberg er endnu den ved halv Flod tørliggende Lundenberg Sand tilovers. Den ligger lidet over en Mil v. t. S. for Husum; noget Syd for denne laae Kirken. I Bandfloden 1634 brød Bandstrømmen midt igjennem samme, og den var derefter tabt for stedse. Beboerne søgte nu den nordøstligere liggende (i Nærheden af den Halv, der flyder ud Syd for Husum) Simonsberg Kirke. Denne Kirke maatte 1534 formeblst Flodflade lades udenfor Diget; 1545 blev den npopbygget; 1634 kom den atter udenfor Diget, og 1654 nedlagdes den.

Ved Aar 1500 var der øst for Lundenberg (omtrent mellem Padelat-Hallig og Darrighølfogs Padvige Hinfendam) opstaaet et Sogn, Padelat, med en egen Kirke, der flød til 1664, da den saaledes medtoges af Bandflod, at den maatte nedlægges; men til den Tid var der bundet tvende nye Røge, Øster- og Vester-Rog, og Padelat

Sogn derved forøget. Pabelakerne forenede sig nu med Simonsbergerne (til hvilke, som foranført, de tiloversblevne Lundenbergere havde sluttet sig); og de byggede samme Aar en for dem fælles Kirke, derfor ogsaa kaldet Simonsberg og Pabelak salvators Kirke, for hvilken dog Navnet Simonsberg Kirke senere blev almindeligt. Fra 1654 til 1717 havde dog hver Menighed sin særskilte Præst. 1717 d. 24de December gjennembrød Vandet Sognets Søbige og efterlod kun uinddigeede Forlands- og Vatsfrænkinger. Kirken blev dog staaende, men laae udenfor Diget, og man maatte med Hensyn til Gudstjenesten indrette sig efter Flodbiden. Den store Vandflod 1825 angreb i høi Grad Kirkebygningen, der maatte nedbrydes 1829. En ny Kirke, den nuværende Simonsberg Kirke, indviedes 29de Juli 1830 ved en Tale af Generalsuperintendent Abler. Den ligger paa Udenbiget noget sybligere end den ældre, er ganske simpelt, forsynet med et lille Trætaarn, hvorpaa et Kors.

Nordstrand

med Halligerne Nordstrandischmoor, Beenshallig og Pohnshallig.

Den Nordstrand, en Deel af det gamle Landstak af samme Navn, ligger $\frac{3}{4}$ —1 Meil fra Slesvigs Vestkyst. Dens Længde er næsten 1 Meil fra Nord til Syd, og dens Brede fra Øst til Vest naaer i Dens syblige Deel paa lidet nær samme Udstrækning. Den bestaaer af 5 inddigeede Røge: Frederikskog (sædvanlig kaldet „Alter-Rog“), Trendermarskrog, Maria=ElisabethRog (sædvanlig kaldet „Øster-Rog“), Neukog og Elisabeth= Sophie-Rog, af resp. 1164, 1336, 965, 1230 og 903 eller tilsammen 5598 Dagslet à 216 □ Baand, samt desuden af et øst og nord for Røgene beliggende Forland af c. 1600 Dagslet, der benævnes mod Sydøst Mohrdeichhallig, mod Øst Hamhallig*), mod Nordøst Herrenhallig. Forlandene paa Østsidens af Den ere i stadig Fremvæxt, uden at det hidtil har været nødvendigt ved kunstige Midlers Anvendelse at komme den naturlige Landbannelse til Hjælp. Mellem Pohnshallig og Nordstrand gik tidligere et for mindre Skibe seilbart Farvand, medens Halligen nu inden saa Aar antages at ville udgjøre en Deel af det med Nordstrand landfaste Forland Herrenhallig.

Dens østlige yngre Røge, der have en mere sandblandet Jordbund, ere fornemmelig stiftede til Kornavl, medens de vestlige ældre med deres federe Leerbund fortrinsviis egne sig til Græsning.

Paa Nordstrand ligger: Dønbøl Kirke, Theresie=Kirken eller det jansenistiske Capel og Oratoriet eller det romersk-katholske Capel; 3 Præstegaarde, 3 Skoler, Herredsfogdens Bolig, 2 Wind=

*) Hamhallig er en Rest af det tidligere Ham Sogn, ligesom ogsaa Mohrdeichhallig har Navn af det høstliggende Dige, der udgjør en Rest af „Mohrdeich“ (Mosebige), som trakke sig midt igennem det gamle Nordstrand, og navnlig bannede Grændsen mellem Edomsherred paa den ene og Beltring og Lundenberg Herred paa den anden Side; „Mohrdeich“ kaldtes det, fordi det stødte sig til en paa Den liggende Høimose, hvoraf Halligen Nordstrandischmoor er en Rest.

møller. C. 110 Gaarde, c. 350 Huse, ialt c. 460 G. og H., som ligge adspredte paa Dens Værfter og Diger, og for hvilke kun enkeltviis findes særskilte Benævnelser, saasom Forsbøl, Riefhut, Mohrbeich, Dreisprung, „am Süden“, „am Norden“, „am Westen“ m. fl. Anlægssteder for Skibe ere Nordershafen ved Dens nordre Sluse og Englandsghafen eller Englandsloch ved Dens østlige Sluse. Marstgaardenes Størrelse varierer mellem 30 og 250 Demat.

Indvaanernes Antal er (inclusiv Nordstrandiskmohr, hvorpaa boe 9 Familier eller c. 50 Indvaanere) 2423 (1276 Mbf., 1147 Stm., 461 Familier), hvoriblandt 249 romerste Katholiker og 33 Jansenister. Agerbrug og Kvægavl er Hovederhvervskilderne; den talrige Huusmandsklasse finder Arbejde ved Jordbrugerne samt ved Digerens Standtøttelse. Handelen drives fornemmelig paa Hamborg og Husum. Udsørfelen bestaaer i Korn, Raps, Kreaturer, Uld m. m. Paa Den var i 1861 hjemmehørende 17 Fartøier af 51 Cmlstr.'s Drægtighed. Fiskeri drives næsten aldeles ikke*). Reiefangst og Muslingesamling drives af den fattige Befolkning. Huusfliden er kun ringe.

Amtmanden over Husum Amt er tillige Overøvrighed (Kongelig Commissar us) for Nordstrand med tilliggende Halliger. De danne siden 1853 et eget Herred, Nordstrand Herred; den ordinaire Ret bestaaer af Herredsfogden og 8 Raadmænd. De 4 octroierede Røge Frederiksfog, Trendermarschfog, Maria-Elisabeth Røg og Neufog danne det saakaldte Landstak Nordstrand, for hvilket dets Hovedparticipanter udbgjøre den communale Bestyrelse. Landstaket har sin egen Staller, der er Overformyndet og fører Banteprotocollen, og sin egen Pfeningmeister, der oppebærer de directe Skatter, hvilke indbetales directe til Central-kassen; disse 2 Functionairer antages af Hovedparticipanterne (om Hovedparticipanternes Rettigheder see Decreten af 18de Juli 1652 i Corpus statutorum slesvicensium I. S. 560—79). Den octroierede Elisabeth-Sophie Røg banner en egen Commune for sig; den hører til det Desmercierste Fideicommiss (om dette see Bredsted Amt S. 210), hvis Inspecteur ogsaa fungerer for denne Røg; den største Deel af Jordblokkerne ere nu frasolgte Fideicommisset. Landstaket og Elisabeth-Sophie-Røg danne hver sin Digecommune med sin egen Diggreve. Den har ialt 4940 Vaand (Røber) eller $3\frac{3}{10}$ Miil Søbige, hvoraf 2577 Vaand ere saakaldte grønne Diger med Forland foran sig, 467 Vaand ere grønne Diger ved Battet og 1896 Vaand saakaldte Bestikningsdiger, der aarlig maae beklædes med Straa og yderligere forsvares ved Værker paa Battet. Af Mellemdiger har Den $1\frac{3}{4}$ Miil, der benyttes som Veie, tilveels som Værfter. Vandafledningen steer ved 4 Sluser: Norderslusen og Østerslusen afvaande de 3 ældste Røge; de tvende andre Røge have hver sin Sluse. For Toldoppebørslerne paa Nordstrand er ansat en Toldoppebørselscontrollør og en Toldassistent. Lægebsvæsen findes ikke, da Udstrøning kun steer til Søjneste i Krigstid. Nordstrand med Nordstrandiskmohr banner et Pastorat; Præsten kaldes af Landstakets Hoved-

*) J. J. Petzsi „Eine kurze Beschreibung des Ländleins Nordstrand“ (1665) citeres alt dette Vers:

„Nordstrandt am Meer gelegen is,
hat Wasfers genug und wenig Fisch.“

participanter under Forbehold af Allerhøieste Stadsfæstelse; Kirkesproget er tydsk; desuden have de Romersk-Katholske og Janfenisterne hver sin Præst. Det lutheriske Præstefalbs Indtægter have efter Gjennemsuit af 10 Aar været 630 Rd. For Fattigvæsenet paa Nordstrand gives der 10 forskjellige Legater af Beløb tilsammen 5377 Rd.; for Skolevæsenet har afsøbe Senator i Husum og Hopebparticipanter paa Nordstrand Ingwert Woldsen oprettet et Legat paa 5333 $\frac{1}{3}$ Rd.

Nordstrandiskmøhr (i daglig Tale Lhtmøhr) Hallig, beliggende omtrent $\frac{1}{2}$ M. nordvest for Nordstrand, er $\frac{1}{2}$ M. lang og indtil $\frac{1}{4}$ M. bred. Som Navnet betegner, bestaaer Jordbunden for en stor Deel af Mosejord; Indvaanerne, omtrent 50, have derfor ogsaa en Indtægt af Tørvegravning; Den har en Skole; i administrativ og geistlig Henseende er den forenet med Nordstrand. Størrelse c. 418 Tdr. Land.

Beenshallig ligger $\frac{3}{4}$ M. nordvest for Nordstrandiskmøhr; den er ubeboet og har kun en Størrelse af c. 8 Tdr. Land.

Pohnshallig beliggende øst for Nordstrand, mellem denne og Fastlandet, er næsten $\frac{1}{2}$ M. lang, men ikke over 1000 Alen bred. Den har en Værst, hvorpaa 2 Huse. Størrelse c. 232 Tdr. Land.

Den Nordstrand er en Levning af det gamle kristne Landskab Strand, senere kaldet Nordstrand, som for sin største Deel er gaaet tilgrunde i de store Vandfloder, fornemmelig d. 11te Octbr. 1634, efterat allerede en stor Oversvømmelse i Aaret 1300 og Mandrenkelsen 1362 havde bortfyldt betydelige Strækninger. Det indbefattede paa Baldemar II.'s Tid 5 Herreder, der nævnes i Jordebogen: Lundenberg, Edoms, Pelsvorn, Bilsiring og Biriks Herreder; men Efterretningerne om de Sogne, disse Herreder indbefattede, ere meget uoverensstemmende.

Lundenberg Herred (i Jordebogen „Lundæbyarghæret“), der udgjorde den sydøstlige Deel af Nordstrand, og hvorfra den nuværende Ved Nordostdeel samt Pohnshallig og Simonsberg Rog paa det nuværende Fastland ere Levninger, hørte i kirkelig Henseende ikke som de 4 andre Herreder til præpositura in Strand, men til præpositura major, og skal før 1362 have haft 11 Kirkesogne. Fortegnelsen over Kirkerne synes rettest at konstrueres saaledes: Likh, Hamm, Morsum, St. Bartholomæi Capel, St. Johannis Capel, St. Marien-Capel, Bittenbøl, Boienbøl, Schwartz Mantry, Lundenberg og Simonsberg. Ved en af Vandfloderne (Liden angives forskelligt) blev Herredet sonderredet i to Dele; umiddelbart før 1634 udgjorde den sydlige Deel Sognene Lundenberg og Simonsberg, der skiltes fra Nordstrand, og hvortil senere kom Padelad Kirke (see Simonsberg Sogn), og den nordlige Deel Sognene Likh, Hamm og Morsum, som alle gik tilgrunde 1634, og af hvilke Morsum Kirke var en af de vigtigste i det gamle Nordstrand, hvilket blandt Andet vides af de mange Afskriftsbreve, den fik i Middealderen (i Aarene 1448, 1450, 1480, 1494); den blev 1470 af Stalleren Lorenz Leve og Menigheden flyttet længere mod Syd, havde et lille Taarn og 6 Altare. I dette Sogn var ogsaa et adeligt Gods Morsum, som hidrørte fra den nævnte Familie Leve, der blev adlet 1436 og af Christiern I. fik Jurisdictionen over hele Sognet; det blev 1585 solgt af den Sidste af denne Familie til Statholderen i Hertugdømmerne Geert Ranßau (+ 1627), og gik tilgrunde tilligemed Sognet 1634.

I Edoms Herred (i Jordeb. „Edomshæret“), der i det Væsentlige svarer til det nuværende Nordstrand, navnlig sammes større vestlige Deel, og det Nat, der afskiller denne fra Pelsvorn, nævnes følgende Kirker: Salgenes, Niendam, Kungholt, Aadenbøl, Overmarstfeth, Utermarstfeth, Fedderingmanns Capel (hvilke skulle være gaaede under Aar 1300), Brunol, Jlegrosf, Stintebøl, Gallebøl, Dønbøl, Evensbøl, Peresbøl og endnu nogle flere, hvis Tilværelse er mindre sikker. Stintebøl var Herredskirken; Kungholt var en betydelig By (maafler Hælle), om hvis Indbyggeres ryggesløse Ugudelighed og bratte Undergang Sagnet endnu taler, ligesom ogsaa en selv ved halv Floed tørrliggende Sandbank har bevaret dens Navn*). Alle disse Kirker ere gaaede tilgrunde undtagen Dønbøl, hvorefter nedenfor.

*) Kungholt og nærmeste Omegn findes fremvillet i en gammel Tegning, som er fundet i V. Carls Korsamling, der under Littel Frista Minor findes i det store Kongelige Bibliotek i Kjøbenhavn.

3 Pelvorm Herred (i Jordeb. „Pylwærmhæret“), som laae vest for Edoms Herred, og hvoraf Den Pelvorm samt Halligerne Høge og Nørre- og Sønder-Dg ere Levninger, nævnes, foruden de endnu bestaaende Kirker Pelvorms gamle Kirke og Høge, Norderwisch, Süderwisch, Gormesbol, Flerdesbol, Swens Capel, Katharine- eller Christine-Kirke, Heverdam (hvilke skulle være gaarde under Aar 1300), Salum, Walthusum og Buppever, samt Nordhæfer, Norderbol, Süderbol og Salum, hvis Eksistens er mere tvivlsom.

3 Beltring Herred (i Jordeb. „Byltringhæret“), som laae nord for de tre fornavnte Herreder, og hvoraf Halligerne Grøbe med Appelland, Habel, Hamborghallig og Nordstrandischmoor ere Levninger, nævnes foruden Grodum eller den nuværende Grøbe Kirke og Døholm (nu et Sogn i Vredsted Amt) følgende samtlig undergaade Kirker: Habelde, Pingstnes, Viltum, Vfter-Boldt, Vester-Boldt*), Bupte, Bupsee, som var Herredskirken, Imminghusen, Volgshol, Fedder- eller Peter-Dagens Capel, Decogross, Redwertmanns-Capel, Konningsbol, Nørdest og Vesbol.

3 Wirik's Herred (i Jordeb. „Wyrikshæret“), som laae vest for Beltring Herred, og hvoraf Halligerne Dland, Langenæs og Nordmarst ere Levninger, nævnes foruden disse 3 Kirker, af hvilke de to første endnu bestaae og den sidste først blev nedlagt 1840, Südermarisch, Jvenbol, Tinnenbol og endnu 2—3 (Eydum, Appellum, Knium), hvis Tilværelse er tvivlsom**).

1593 afskøtes den gamle Inddeling af Nordstrand i 5 Herreder af en Tredeling: Edoms, Pelvorm og Beltring Herreder. Efter D. Ait. havde Nordstrand endnu 21 af de ovennævnte Kirker, da den skrækelige Katastrofe indtraf om Aftenen d. 11te Octbr. 1634, idet Stormfloden paa 44 Steder gjennembrød Digerne. 6408 Mennesker i Nordstrand skulle være omkomne i Bølgerne og 50,000 Stykker Kvæg, 1332 Huse og 30 Vindmøller være bortskyllede, og kun 2633 Mennesker være blevne reddede. Mellem Ribe og Hamborg skulle efter samme Angivelse over 15,000 Mennesker have tilstaaet Livet paa denne Rødselsdag.

Ved Slesvigs Deling 1490 var Nordstrand bleven lagt til den segebergske Deel, men strax derefter af Kong Hans overladt Broderen Hertug Frederik, der havde faaet den gottorpiske Deel; ved Delingen 1544 var det kommet til den habeksløvske Deel under Hertug Hans den Ældre, som d. 25de Juni 1572 gav det dets egen Landret, og ved den nye Deling 1581 efter denne Hertugs Død til den gottorpiske Deel under hans Broder Hertug Adolf og dennes Efterkommere. Vædens Indbildningen af Pelvorm, Nordstrands hvieste Deel, strax lykkedes de tiloversblevne Indvaanere, vare Beboerne af det nuværende Nordstrand ikke foruende eller talrige nok til at gjennemføre det der langt besværligere Indbildningsarbejde. Hertug Frederik III., under hvem Den da stod, vilde imidlertid see Gjenopsørelsen af Digerne hurtigt fremmet, og han gjorde en visnok haard Anvendelse af de i Lovgivningens hjemlede Bestemmelser om Land, der var praaigivet Havet, idet han ved Decroi af 8de Juli 1652 overlod det oversømmebe Land til et nederlandsk Interessentskab, efterat de tidligere Ciere, efter flere frugtesløse Forsøg, havde viist sig ude af Stand til at udføre Gjenindbildningen***). Ved denne Forauftaltning bevaredes dog Den Nordstrand fra at dele Halligerens Stjæbne. 1654 indbildedes Friedrichsfog, 1657 Marie-Elisabeth-Fog (nævnte efter Hertugen og hans Gemalinde), 1663 Trindermarischfog (Størstedelen af Sognet af samme Navn), 1691 Neutog; Elisabeth-Soppie-Fog først 1739. Fra disse Fremmebe nedstammer den katolske Deel af Dens Befolkning, der bestaaer af to Menigheder, den romersk-katolske med et Dratorium, bygget 1661, og den jansenistiske med et St. Theresia-Capel og tidligere, da den var talrigere end førnævnte, to Præster, men siden 1832 kun een.

Dvenbol Kirke, der har været indviet til St. Vincentius, mangler Taarn, men

og som sees at være benyttet af Mejer i hans historiske Kort over Kungsholt henført til 1240: et Beviid paa, at Mejer har haft ældre Kortarbejder til Afbenyttelse og ikke aldeles vilkaarlig konstrueret sit Kort.

*) Prof. Schiern antager, at det gamle Vesterfald muligvis har modtaget sin Benævnelser herfra. (See „Om Veligheden af Vesterfald“ i F. Schierns Historiske Studier II. S. 202—207.)

**) Det synes som om nogle af de i de 5 ældste Herreder nævnte Kirker fremtræde med flere Benævnelser for een og den samme Kirke, saaledes baade efter Sognets Navn og efter Kirkehelgenes; vel endog saa efter forskellige Veliggendrer, naar Kirken er stiftet paa Grund af Digerens Indlægning.

***) Proclamaet vedgaaende, dat. Gottorp 19de Septbr. 1653, blev publiceret af Heimreich paa 16de Søndag efter Trinitatis i Dvenbol Kirke og paa Nordstrandischmoor, „welches nicht ohne bittere Jahren der alten Landeligner ist angehört worden.“

er selv en rummelig Bygning. I Stormflodbatten 1634 styrkede Kirkens Beskaffelighed; deraf er nu dog intet Spor at see, da hele Skibets Bestende er ombygget og udvidet i Aaret 1732. Med Undtagelse af dette veskelige Parti, i hvilket begge de nu afbenyttede Indgangsdøre til Skibet befinde sig, er Kirken forøvrigt opført af store røde Muursteen, som ere lagte i gamle Stifter. Choret, der mod Vst er tresidet afsluttet, er som sædvanligt en smallere Bygning end Skibet, men det er ved en meget stærkt fremtrædende Gesims alligevel blevet bragt under samme brede Tag som dette. Udlaa ind til Choret findes der en Indgangsdør udenfra paa den sydlige Side. Dgangen til Prædikestolen er anlagt paa fraa og igjennem den søndre Muurpille imellem Chor og Skib. Chorbuen selv er afbrudt foroven. Udenpaa har Kirken langs hen under Taget et af Kragstene baaret, krumvinklet Friseornament. I det Hele minder Bygningen nærmest om Spidsbuestilens tidligere Tid. Den gamle af Træ udskaarne Altertavle skriver sig fra Middelsalderen; i dens Fremstilling af Korsfættelsen findes flere livligt bevagede Grupper. Paa Sideskæbnene staae Apostle og Helgener. Kavnene under disse ere senere tilfærevne og indeholde ret komiske Heiltagelser eller med Glib foretagne Nettetser. Saaledes har f. Ex. en biskoppelig Helgen i fuldt Ornat faaet Underkriften: „Lutherus.“ Den omtrentede Døbefont er af nyere Oprindelse. Prædikestolen er forfærdiget 1605 og prydet med Snitværk af den hellige Pistorie. Endnu i Aaret 1527 blev denne Kirke begavet med 40 Dages Afsked af Biskop Godske v. Ahlesfeldt, som d. 18de Juni i det nævnte Aar paa Ny indviede Kirkegaarden, der var bleven vandhelliget ved et Drab.

Elisabeth-Sophie-Kog, der oprindeligt heed Christians Kog, blev i Aarene 1755 og 1756 ødelagt ved Oversvømmelser, derpaa 1771 igjen indbygget og 1786 af Hovedparticipanterne solgt til Geheimeraad Desmercières.

Halligen Nordstrandiskmøhr var før 1634 forbunden med Nordstrand og indtil da ubeboet. Efter Vandfloden nedsatte nogle Familier sig her, og Den fik 1656 en Kirke. Ved Vandfloden 1717 bleve af 20 Huse kun 2 tilbage; senere byggedes flere; men ved Vandfloden 1825 ødelødes kun 3, og Kirken, som var i Præsteboligen, maatte nedbrydes. Paa Nordstrandiskmøhr var Heimreich Walther (Forfatteren af „Heimreichs nordfriessche Chronik“) Præst fra 1654 til 1685.

Matthiæ Boetii „de Cataclysmo Nordstrandico Commentariorum libri tres“. Slesvig 1632.

L. E. Kruse: „Topographie der Insel Nordstrand vor der Fluth 1638“ i *Prøb.* 1795, S. 97—128.

J. Laß: „Besondere Nachrichten von Nordstrand“ i *Camerer's Nachrichten I.* S. 305—392, J. Hoyer's *Beskrivelse sammesteds II.* S. 762—772.

J. Petrejus (Pastor zu Odenbüll Anno 1565): „Eine kurze Beschreibung des Landteins Nordstrand“ i *Camerer's Nachrichten II.* S. 733—761.

Landskabet Vælvorm.

Den Vælvorm, de beboede Halliger Høge, Langenæs og Nordmarsch, Grøde med Appelland og Habel, Dland, Syderog, Sydfall og Hamburgerhallig samt den ubeboede Norderog.

Vælvorm,

belliggende omtrent 2 Mile vest for Fastlandet, har en ægdannet Form med Spidsen mod Nordost, en Længde af $1\frac{1}{4}$ M. og en Brede af indtil $\frac{1}{8}$ M. Den bestaaer foruden af et betydeligt Forland mod Nordost

(Buphever, Langeland og Norderhalling) og tvende mindre uindbigebe Strækninger mod Nordvest og Ost, af 10 indbigebe Røge, hvoraf de 9 omfranse den store Røg (Großer-Rog), som indeholder 2270 Dagslet à 216 □ Vb. og næsten er ligesaa stor som alle de andre tilsammentagne; i denne findes et ikke ubetydeligt Vanddrag, der kaldes „das Tief.“ Dens tvende Kirkefogne, som høre til den „gamle“ og til den „nye“ Kirke (Alte Kirche, Neue Kirche), tælle sammen 2315 Indvaanere (1166 Mdf., 1149 Ftm.; 452 Familier). Førstnævnte Kirkefognd befatter omtrent det Halve af den store Røg samt følgende 4 mod Vest beliggende af de 9 Ydretoge: Johann Heimreichs Røg (280 Dfl.) og Kleinkog (100 Dfl.), Mittelstefog (250 Dfl.), Altkog (hvor Kirken) (240 Dfl.) og Vesterkog (300 Dfl.); sistnævnte Sogn indbefatter den anden Halvdeel af den store Røg, følgende 3 østlige Røge Sunnenkog (200 Dfl.), Syberkog*) (650 Dfl.) og Uetermarkerkog (320 Dfl.) samt de tvende nordlige Großer Norderkog (500 Dfl.) og Kleiner Norderkog (Kirken beliggende i den store Røg (144 Dfl.). Kvægsavl og Jordbrug ere Indbyggernes Hovederhverv. Den fattigere Klasse finder Arbejde saavel hos Grundbesidderne som ved de bethydelige Digearbejder. Dens Handel gaaer fornemmelig paa Altona og Husum; Ubsørfelsen bestaaer i Korn (9—10,000 Ebr. aarlig), Kaps (2—3000 Ebr. aarlig), Kreaturer, Uld m. m.; paa Den var i 1861 hjemmehørende 23 Fartøier af 163 Emslstr.'s Drægtighed. Egentlige Landsbhyer findes ikke, da Husene ligge afspredte ved Digerne og paa Bærster; for nogle Samlinger af Beboelser haves dog særskilte Venøvelser, saaledes Waldhusum, Parlament, Schmerhorn, Schytting, Untjehorn (hører under „alte Kirche“), Tillig, Osterfiel, Tammensiel og Mooradam (hører under „neue Kirche“). Foruden Kirkerne fandtes i 1859 følgende Eiendomme og Beboelser paa Den: 2 Præstegaarde, det abelige Guds Seegaard (121 Skattetønder), 44 Heelgaarde (over 50 Dagslet), 25 Halvgaarde (25—50 Dagslet), 198 mindre Eiendomme med Jord, 121 Huse uden Jord, 3 Vinbøller, 13 Kroer, 6 Skolehuse, 1 Arresthuus, 1 Tjenstbolig for Landfogden, 1 Tjenstbolig for Landstriveren, 1 Tjenstbolig for Landstabslægen og 1 Tjenstbolig for Tolbcontrolleuren.

Pelvorm danner tilligemed de ovennævnte Halliger et Landstabs, der staaer under Amtmanden for Husum Amt som Overøvrighed. En Landfoged er Justits- og Politiembedsmand samt tillige Branddirecteur; en Landstriver har Oppebørslerne, en Digecommissair og en Diggrede Tilshn med Digerne. Den har ligesaa lidt som Halligerne noget Lægsvæsen; Udskrivning stæer alene til Spjenseste i Krigstid. Den har en egen Landstabslæge; ved Tolbvæsenet er ansat en Oppebørselscontrolleur og en Assistent. Det ordinaire Thing dannes af Landfogden og 9 Raadmænd, hvoraf 4 fra Pelvorm og 5 fra Halligerne. Pelvorms 2 Sogne danne kun een Commune, hvis Repræsentation kaldes Landsforstanderstabet og bestaaer af de 4 Raadmænd samt 4 Landfuldmægtige; Landstriveren er Medlem heraf. Præsentationsretten til Dens tvende Præstekald tilkommer ifølge Allerhøjeste Resolution af 21de Novbr. 1769 et af Land-

*) I det nordlige Øerne af denne ligger en særskilt, kun 3 Dagslet omfattende Røg Osterfielkog kaldet.

fuldmægtigerne, Raadmændene og Kirkejuraterne bestaaende Collegium med Tilkalbelse af de Hovedinteressenter, der have 120 Dagstet og derover; Valgret til Præstekaldene har Enhver, der besidder 10 Dagstet Land. Efter Gjennemsnit af 10 Aar har Præsteembedet til den gamle Kirke givet en Indtægt af 1350 Rd., til den nye Kirke af 800 Rd.

Pelvorns Diger (4565 Vaand eller $3\frac{1}{25}$ Miil Søbdige, hvoraf 1208 Vaand ere saakaldte grønne Diger med Forland, 266 grønne Diger uden Forland og 3091 Vaand saakaldte Bestifningsdiger) ere meget kostbare at vedligeholde; efter E. Bruun („Om de Slesvigske Viarfløer og Halliger“ S. 39) udgjorde den aarlige Digebyrde 55,000 Rd. fordeelte paa 5325 Dagstet. Af Digerne havde 1857 200 Vaand Steenbeflødning; den er senere forlænget og man vil tilveiebringe en saadan paa en Strækning af ialt 1500 Vaand. Af gamle Søbdiger, saakaldte Mellemdiger, har Den $3\frac{1}{4}$ Miil, der benyttes som Bete og tildeels tjene som Støtte for de opførte Jordværfter.

Bandsflødningen bevirkes for hele Den ved en Sluse, den saakaldte Tammensiel paa Dens Østside.

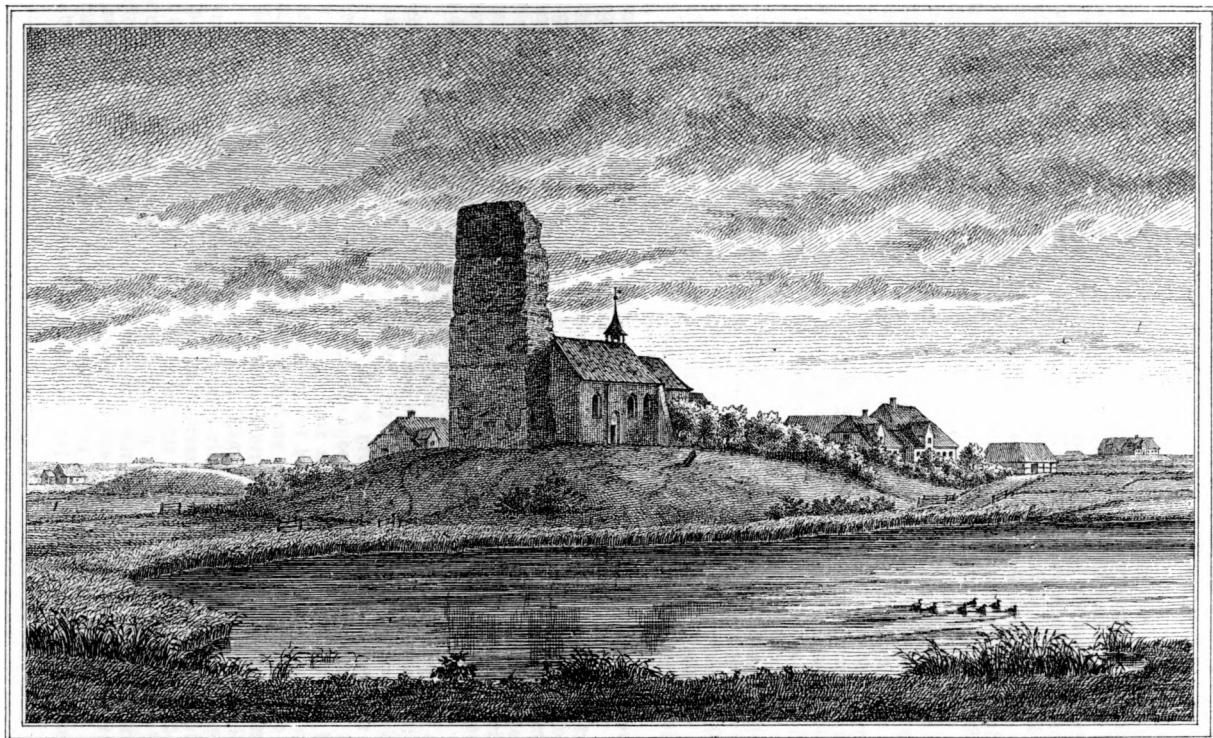
Halligerne Sphdfall (med 2 Huse), Hamburgerhallig og Sphderog (hver med 1 Hus) høre under den nye Kirke paa Pelvorn. Sphdfall har siden Aarhundredets Begyndelse tabt c. 153 Tdr. Land og udgjør nu 250 Tdr.; Sphderog har mistet 102 Tdr. og udgjør 188 Tdr.; Hamburgerhallig har mistet 79 Tdr. og er 195 Tdr.; Nordderog har mistet 36 Tdr. og er 47 Tdr.*)

Fra Pelvorn gaar en Ebbevei til Fastlandet langs Batterne og over Hamburgerhallig; den er dog meget vanskelig at passere, men indtil den seneste Tid benyttet i Jisvintre. Ogsaa til Sphderog kan man passere under Ebben fra Pelvorn, ligeledes fra Nordstrand til Sphdfall.

Den Pelvorn er den høieste Deel af det gamle Nordstrand, af hvis 5 Ferreber et benævnedes Pelvorn Ferreb; den blev første Gang adskilt fra Nordstrand ved Stormfloden 1436, der aabnede en Havarm gjennem den nuværende Norder-Rog, blev 1551 ved Diger igjen forenet med samme, men ved den store Vandflod d. 11te Octbr. 1634 atter en D for sig. Efter Heimreich ødelægges da her 191 Huse samt 8 Møller og 1100 Mennesker omkom, medens kun 56 Huusbønder eller Grundbeiere, 17 Raadnere og 1 Mølle bleve tilovers. Rogene bleve derefter deelviis indbyggede: 1635 Großer-Rog og Dele af de gamle Mittelste-Rog og Alifog; 1637 Kleiner-Rog og Johan Heimreichs Rog; 1657 Kl. Norder-Rog; 1664 Besterfog, der er en Deel af den tidligere Alter-Rog; 1672 Hunnenfog; 1673 Sphderfog og Uetermarker-Rog; 1687 Großer Norderfog. Af senere Vandfloder have især de, der indtraf d. 11te Septbr. 1751, d. 7de Octbr. 1756 og d. 3die Febr. 1825 anrettet store Ødelæggelser paa Pelvorn; den Skade, som den sidste forvoldede, ansløges til 288,000 Rd.; 75 Mennesker vare druknede, 79 Huse aldeles ødelagte og 154 andre gjorde ubeboelige. Ti Aar derefter (1835) vare Digerne dog igjen isandsatte, og 298 Huse fordetmeste af ny opførte, men Beboernes Velstand derved tillige betydelig aftagen. Gaardene, der, som i det Hele i Marken, ligge afsprebte, ere næsten alle byggede paa Værfter, der have Søbde med Søbdiget.

Gammelkirken, ogsaa kaldet Storekirken, er beliggende paa et omtrent 6 Alen høit Værft tæt ved Dens Bestyft. Den meget anseelige Kirke, der har været indviet til St. Salvator eller St. Hjælper og fordom var Hovedkirken for det gamle Pelvorn Ferreb, er i flere Henseender en mærkelig Bygning. Meest belskent er den dog bleven ved sit først i en senere Tid tilbyggede Taarn, der imidlertid nu, efter den 1611 færdig Redstyrning, staaer adskilt fra Kirken som en af vore Sjøneske

*) See Anmærkn. S. 253.

v. J. Jørgensen del. H. Jensen bth.

Em. Barentzen & Co lith. Inst.

DEN GAMLE KIRKE PAA PELWORM

Murer fra Middelsalderen, men hvis 40 Alen høie, mørkerøde Mure endnu bestaaende ere et særdeles vigtigt Smærke, der sees vidt omkring paa de omliggende vanføelige Fjærvande. Dyrindeligt har Taarnet havt et næsten kvadratisk Grundrids, idet dets Længde fra Vst til Vest udgjorde paa det Nærmeste 20 danske Alen, medens dets Brede fra Nord til Syd, der ganske svarede til det tilstødende Kirkeskib, kun var en halv Alen mindre. Hvad der staaer endnu er alene den vestlige Muur og de tilstødende Dele af Murene mod Nord og Syd, hvilke nede ved Jorden paa hver Side omtrent udgjøre Halvdelen af det Dyrindelige. Naar man inde ved Taarnet graver saa Kommer ned under Grønsværen, finder man den gamle Fod af huggen Granit med en enkelt Rundstav paa Overkanten. Forøvrigt ere de $\frac{4}{5}$ Alen tykke Mure heeltiggennem opførte af store brændte Muursteen. Ved vandrette Baand eller Gesimser er Ruinen udvendigt afdeelt i 4 Stokværk. Der skal findes gamle Efterretninger om, at Muren før Nedstyrningen var endnu 8 Affatter høiere, og at Taarnets hele Øside dengang udgjorde 100 Alen. Dog er det ikke usandsynligt, at den første af disse Efterretninger beroer paa en Misforstaaelse, og at den sidste indeholder en af de ved Beretningerne om mærkelige Taarne saa sædvanlige Overdrivelser. Indvendig har Taarnets nederste Stokværk været overpændt med smulle gotiske Krybsvælvinger, af hvis omhyggeligt udførte treleddede Ribber og tilstødende Rapper der endnu sees Levninger inde i Bygningens Pjorner. De øvrige Stokværk have havt Bjællelofter, der svarede til de uvendigt anbragte Gesimser. I tredje Stokværk bliver de svære Mures Tykkelse formindstet 1 Steen og i fjerde endnu desuden 2 Steen. Fortyndelsen er begge Steder tilveiebragt ved i det Indre at lade Muren træde tilbage opfeet, medens den ydre Muurflade derimod foroven og fornedre ligger i samme Plan. Hvad der i de tre øverste Stokværk er tilbage af en temmelig rig Decoration af spidsbuede Blindinger og Nabninger viser, at Taarnet ikke kan være ældre end fra Slutningen af det 13de eller maaffke snarere fra det 14de Aarhundrede. Dog lade ikke alle Enkeltheder af Udsmyningen sig med Sikkerhed opfatte, da mange Stene i disse saavel som i de store Muurflader rundt omkring ere sprungne ispykker eller ganske udfaldne, hvilke Beskædigelser imidlertid i høi Grad bidrage til at forhøje den prægtige Ruins maleriske Udseende. I Beretninger fra 1838 omtales Taarnet som salbeskærdigt, hvilket Dens Beboere saa meget mere beklage, som de isøige gamle Overeenskomster ere fritagne for at erlægge Lønde- og Baalepenge i Heveren, saalænge Taarnet staaer som et Smærke. Regeringen bevilgede da et Tilskud af 1000 Rd. til dets Istandsættelse, og det sølgende Aar blev det nederste Stokværk derfor ommuret med en heel ny Stal af smaa røde Muursteen. Til Bygningens Character og Stil blev der ved denne Leilighed intet Pansyn taget. Den lave Gavlsejld, med Aarstallet 1839, ovenover det Sted, hvor den gamle Indgangsdør til Taarnet havde været, viser noksom, hvorlidet man da formaade at bringe det Nye i Samklang med det Gamle.

Den egentlige Kirke, hvis Chør er forsynet med Rundbygning, har en uvendigt Længde af omtrent 62 danske Alen og i Skibets Ydre en Brede af $19\frac{1}{2}$ Al. Chøret er Kirkens bedst bevarede Deel. Det er opført af vulcaansk Luf fra Rhinen og hviler paa en Fod af tv Rækker hugne og profilerede Sandsteen, der have Lighed med den Art Sandsteen, som i saa stor Mængde er brugt i Ribe Domkirke, hvortil den er kommen fra Bøteregnet*). Den klart udprægede Rundbuestil, i hvilken Chøret er bygget, viser med Bestemthed, at det hidrører fra anden Halvdeel af 12te Aarhundrede eller dog fra en ved denne Periode meget nærliggende Tid. Ved Halvsøjler er det Ydre af Rundbygningen, hvis Overbeel nærmest under Taget imidlertid er noget forskyret, blevet inddeelt i tre Fag. Søjlernes Hoveder ere ligesom deres Fødder udførte af Sandsteen og have siirlige romanske Former med opstående Slynninger, der udgaae fra Gavlene paa Hoveder oppe under Dækladernes Pjorner. Skibet har nu i det Ydre næsten alene brændte Sten, hvilke vel meest have de store gamle Former, men dog for Størstedelen ere lagte i den nyere Tids Muursten. Formerne ere her i det Fæle kun lidet Characteristiske; Buerne ere for Størstedelen spids. Men da den under Chøret værende Sandsteenssoffel fortsattes med samme Profil næsten heelt hen til Skibets vestre Ende, og da Søjlerne i detses søndre Portal have Sandsteenskapitæler, der vel ere udførte i andre Mønster, men

*) Blandt det betydelige Antal gamle Kirker paa Vestkysten af Norge- og Sønderjylland og de høiliggende Der, hvilke i Uebst af de senere Aar ere understeget af Abjunct J. Heim, er Sammelstikken den eneste foruden den nævnte Domkirke, i hvilken Drugen af en fremmed Sandsteen er bleven bemærket.

dog fremvise samme Grundform og romanske Characterer som Halvsoilerne paa Eborrunden, bliver der af Grund forhaanden til at antage, at den hele Muursteensmuur udenpaa Stedet i denne Kirke, som i saa mange andre, kun er en senere paalagt Stal, der er kommen til at afløse en oprindelig Tuffsteensbelægning, saaledes som den endnu for Storkedelen er bleven bevaret i Ehoet. Ogsaa fortjener det at bemærkes, at Kirkestibets østlige Gavlmuur, der stiger op over den lavere Eborstikants Tag, endnu alene er af Tuffsteen. At Kirkens Bestfacade og de nærmeste Omgivelser deraf vise nyere Muurværk, kan ikke vække Forundring; thi, som ovenfor antydet, var Taarnet her bygget sammen med Kirken, og man veed, at det i sit Fald knuste endeel af denne. Indvendig har Kirken Bjæsteloft baade i Ehor og Stib. Allerede i den katolske Tid var den forsynet med et Orgel; det nuværende er anskaffet 1713. Om den store, gamle, af Træ udskaarne, malede og forgyldte Altertable findes her det Sagn, som ofte gjentager sig andetskeds, at den er kommen fra Havet drivende ind til Den. Hovedfremstillingen er, som sædvanlig paa disse Tavler fra Middelalderens Slutning, Christi Korsfæstelse. Langs hen over denne findes en Række Helgener, hvis Midte indtages af en Fremstilling af den thronede Jæfter, der kroner sin Noder. Paa Sidesøjenes dobbelte Dørblade findes endeel mindre, men vel udførte Malerier, fremstillende Scener af Livelseshistorien; Christus og andre Hellige have Guldglorier om Hovederne. Ogsaa Kirkens Døbefont er interessant. Den er støbt af Bronze, som en Indskrift paa den angiver, i Aaret 1475, og er et meget smukt Arbejde. Den stærkt udadholdende Staal er rundt om prydet med 19 gothiske Blindingsbarkaber, hvori der findes Relieffer af bibelske og andre hellige Personer. Naturligvis har Kirken haft en Døbefont tidligere end 1475, og ikke lidet mærkeligt er det, at der er Grund til at antage, at en endnu ældre Metalfont, som har tilhørt denne Kirke, nu bevares og benyttes paa et andet Sted. Den bekjendte Dittmarcker Kort Wiberik satte sig nemlig, efterat han i flere Aar med sin Søsoverfære havde gjort gjentagne Indfald i Pelvorm Herred, i Aaret 1412 i Besiddelse af Gammelkirken, hvis massive Taarn han i flere Aaender holdt besat og forstansbet. Blandt de Værdigjenstande, han førte med sig bort fra Kirken, nævnes dens Døbefont, hvilken han skal have givet til Kirken i Büsum i Nordditmarcken, hvor han selv havde hjemme. Den Metalfont som nu findes i den nævnte Kirke, og hvoraf en Afbildning og Beskrivelse er meddeelt i Quast's u. Otte's Zeitschrift f. Christl. Archæologie u. Kunst II. S. 229 ff. vidner vel ikke, som man tidligere har meent, ved en nordfrisk Indskrift om, at den forhen har tilhørt Kirken paa Pelvorm; thi dens Indskrifts Sprog er Latin, og dens Indhold almindeligt religiøst. Men paa den anden Side vise Bogstavernes Former ligesaa bestemt som Døbefarets hele Udsmuktning*), at det er ikke lidet ældre end 15de Aarhundrede, og at der altsaa i Mindesmærket selv Intet er, som taler imod de gamle Efterretninger. Dog heller ikke denne kan have været Gammelkirkens ældste Døbefont, og det fortjener derfor Opmærksomhed, at der udenfor dennes Indgangsdør til Ehoet ligger en stor smukt tilhugget Sandsteen, i Form af en romansk Søilefod, men af et saa betydeligt Omfang, at det tilsvarende Søilestak maatte holde omtrent en Alen i Gjennemsnit. Der vil neppe være Tvivl om, at denne Fod engang har baaret en Steenfont, hvis Alder omtrent svarede til den nuværende Kirkebygning.

Det vil af den her givne Fremstilling være klart, at ældre og nyere Forfatters Efterretninger snart om Kirkens snart om Taarnets Opførelse i 11te Aarhundrede saavel som angaaende Mere, hvad dermed staaer i Forbindelse, bestemt modsiges af Mindesmærket selv. Mere paalidelige ere derimod de forskellige Efterretninger, som foreligge om denne, for den nuværende Menigheds Størelse alfor rummelige Kirkes store Betydning og Anseelse i Middelalderen. Den havde dengang i det Mindste 4 Altare foruden Hovedalteret og det, som fandtes i Hellig-Korses Capel, hvilket mod Slutningen af Middelalderen stilledes fra Kirken og senere blev en selvstændig Sognekirke (see nedenfor). Endnu efter Reformationen havde Gammelkirken en Tid lang tre Præster. Dises Antal indskrænkedes til to 1630, da det nordre Capellani nedlagdes, og siden 1793, da ogsaa det søndre Capellani (Compastoratet) ophævedes, har Kirken kun haft een Præst.

Den nye Kirke er opstaaet af et Helligkors-Capel ved Seegaard, der blev

*) I den hele Dannelse, Udsmuktning og Indskriftens Anbringelse har denne Metalfont en mærkelig Overensstemmelse med den, der findes i Kirken i Rendsborg.

forlagt hverfra 1517 til et andet Sted kaldet „die Bisch“ og efter Reformationen blev Sognekirke; den nuværende Kirke er opført 1622, har stadt Loft, Klokketårn ved Kirken. Det store Alterblad i Billedhuggerarbejde samt Prædikestolen af Snitværk er 1638 kommet fra den nedlagte Jægers Kirke; flere Evtapytter og Oliemalerier.

Godset Seegaard har sin Oprindelse fra de gamle Stallere, af hvilke Ebief Knudsen eiede det 1470, hans Søn Knud Ebleffen 1473; ved kvindelig Arvesølg kom det til Familien Meinckorf, som eiede det 1589—1664; derpaa v. Thienen, 1679 Magnus v. Weddertop, 1768 Wahnsen, 1807 Ledsen; 1828 blev Godset solgt til Landstabet Pelsborn og underlagt samme; Patrimonialretten ophævedes 1837.

Libt udenfor Nordhallig laae Suppever Kirke, der var bygget 1499, blev ødelagt i Vandfloden 1634 og nedbrudt 1640.

Halligerne.

Hoge, 1148 Tdr. Land, ligger, i mindst Afstand, knap $\frac{1}{2}$ M. fra Pelsborn. Foruden Kirkegaardsværftet 9 beboede Værfter. 231 Indb. (1855: 243, 1845: 258, 1825: 393, 1794: 480); 69 Huse*). Indbaaerne have deres Hovedindtægt af deres Kjør og Faar; nogle fare tilføes og lægge paa den Maade libt tilføie for de gamle Dage, som disse Øboere næsten aldrig opgave at ville tilbringe i deres Hjemstavn.

Den hører til Landstabet Pelsborn, danner en egen Commune og har sin egen Præst (der kaldes umiddelbart af Kongen) og sin egen Skolelærer. Præstekaldets Indtægter er efter Gjennemsnit af 10 Aar 286 Rd.

Hoge hører, som dens Navn ogsaa tyder paa, til de høieste blandt Halligerne (4 Fod over almindelig Flob), men betragtet er den dog, siden den ved den store Mandrentelse 1362 adskiltes fra Nordstrand, stadig aftaget; dens Beliggenhed, uden Beskyttelse af noget forliggende Land, forklarer noksom dette. Endnu i 1713 angives dens Størrelse til 2523 Stattetønder; ved Aarhundredets Begyndelse var den 1662 Tdr. 1793 havde den endnu 14 Værfter. Efterat den gamle Kirke 1362 var bleven ødelagt, fik den først igjen en Kirke (den nuværende) Aar 1637; den forstørredes 1690, men bestaafgedes meget i Vandfloden 1825, da Vandet stod $2\frac{1}{2}$ Fod høit i den (og det uagtet den ligger paa et 12—14 Fod høit Værft og dette igjen paa den 4 Fod over almindelig Flob høie D); den har stadt Loft, intet Taaen, er siden 1825 2 Fag mindre end før; Alter, Prædikestol og Døbefont ere komne fra den 1634 ødelagte nordstrandste Kirke Osterwoold.

Langenæs og Nordmarsch, to nu med hverandre til een Ø forbundne Halliger (hvoraf Langenæs er den østlige og Nordmarsch den vestlige), beliggende $\frac{3}{4}$ M. nord for Pelsborn og næsten ligesaa langt fra Fastlandet, af Areal 2112 Tdr. Land (ved Aarhundredets Begyndelse 2973 Tdr.). Den er gjenneindraget af talrige Vanddrag (Schlotthe); Indbaaerne boe paa 20, 12—14 Fod høie, Værfter; deres Antal var efter sidste Folketælling 97 Mandf. og 141 Ftm. eller ialt 238 (i 1855: 272, i 1845: 268). Husenes Antal var i 1859: 70, hvoraf 7 paa Buthvel. Kvægsavl er Hovederhvervet; som Forholdsstallet mellem Mandfolk og Fruentimmer antyder, fare Mange tilføes. Den hører til

*) Paa Halligerne ere Jorderne fordeelte mellem de enkelte Værfter, saaledes at Værstens Beboere have daade Græsning og Pøland i Fællig; det sidste udmaales aarlig efter et bestemt Forhold; til Græsningen har hvert Sted Adkomst for et bestemt Antal Kjør og Faar.

Landstabet **Pelborm**, er med Hensyn til Fattig- og Skolevæsen deelt i 2 Communer hver med sin Raadmand; har sin egen Præst, der tillige er Skolelærer paa Langenæs, desuden en Skolelærer for Nordmarsch. Præsten kaldes umiddelbart af Kongen. Præstefaldets Indtægter ere efter 10 Aars Gjennemsnit 354 Rd.

Langenæs ældste Kirke blev odelagt i Bændsloben 1362; først 1663 blev der igjen bygget en Kirke eller et Capel, som blev afbrudt i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede; den nuværende Kirke er bygget 1725. Det er en simpel Bygning, kun lidt højere end de øvrige paa **Den**, med Straatag. Ligesom de andre Halliger er ogsaa denne **D** underkastet en stadig Formindsfelse, større Dele skulle være odelagte 1717 og 1825. Den sydlige Deel af **Den**, **But** og **høvel**, der tidligere var sammenhængende med **Grøde**, er efter Fleres Formening en Deel af de i **Baldemar II.'s** Jordebog nævnte **Der „Hwælæ“** (**Grøde**, **Habel** og **Appelland** **Hwælæ** major, **Langenæs** og **Nordmarsch** **Hwælæ** minor).

Siden 1838 er **Nordmarsch** Sogn forenet med **Langenæs** Sogn. Denne Hallig var oprindelig landfast med det gamle **Nordstrand** ligesom **Langenæs**, og er efterhaanden bleven formindsket paa samme Maade som denne. Den ældste Kirke gik tilgrunde ligesom Kirken paa **Langenæs** 1362, hvorpaa **Beboerne** holdt sig til **Før**, indtil de 1599 fik en ny Kirke eller Capel, som 1684 blev opbygget paany, men nedbrudt 1732. Den derefter midt paa **Den** opbyggede Kirke blev saa stærkt be-
 skadiget 1825, at den maatte nedbrydes 1840. Den var fraaaltalt og kun lidt højere end et almindeligt **Huus**. Kun Kirkegaarden er nu tilbage og benyttes af Sognets **Beboere**.

Grøde med **Appelland** (**Gstb.** & **Kort** **Abelland**) og **Habel**, der danne tilsammen eet Sogn og een Commune, i administrativ Henseende henhørende under Landstabet **Pelborm**, ere beliggende mellem **Langenæs** og **Fastlandet**, nærmest hiin. Størrelse (1859): **Grøde** 356 Tdr. **Land** (1802: 559), **Appelland** 128 Tdr. (1802: 192), **Habel** 82 Tdr. (1802: 173)*. **Indvaanernes** Antal var efter sidste Folketælling 65 (i 1855: 68, i 1845: 53). Af de 14 **Huse**, hvori disse boede, laae 11 paa **Grødes** 3 **Værfter** (foruden **Kirkeværftet**), 2 paa **Habel** og 1 paa **Appelland** (forladt i 1861). **Kvæg-** og **Faareavl** er næsten ubelukkende **Erhverv**. Den har sin egen Præst, der tillige er Skolelærer. Kirke, Præstegaard og Skole findes i samme Bygning. Kirken eier en Capital af c. 1000 Rd., der for **Størstedelen** stammer fra en **Affindingssum**, som **But-** **hvele**erne i sin Tid erlagde for at løses fra **Forbindelsen** med **Grøde** Kirke. Præstefaldet besettes umiddelbart af Kongen; Indtægterne udgjøre efter 10 Aars Gjennemsnit 160 Rd.

Den ældste Kirke, helliget **St. Margrete**, blev odelagt i **Mændrenkelsen** 1362; en følgende, bygget 1615, gik tilgrunde i den store **Oversvømmelse** 1634, og leed, efter at være gjenopbygget, meget i **Bændsloberne** 1717 og 1720, saa at den maatte nedbrydes 1721; den nuværende, opført paa et andet Sted 1779, leed igjen meget i **Bændsloben** 1825.

Den lille Hallig **Habel** er **Levningen** af et Kirkesogn, der gik tilgrunde 1362.

Dland (**Gstb.** & **Kort** **Dland**) er den nordligste af de til **Pelborm** hørende Halliger, $\frac{3}{4}$ **M.** fra **Dagebøl** og lidt længere fra **Før**, Størrelse 164 Tdr. **Land** (ved **Aarhundredets** **Begyndelse** 280 Tdr.); hører under Landstabet **Pelborm**; uagtet den i sine 17 nu paa eet **Værft** beliggende

*) **Arealangivelserne** fra 1859 ere efter **Maalinger** af **Digeconductor** **Bruun**; de udtrykke **Totalarealet** uden **Frabrag** af **Bændløb** og **ubegroede** **Steder** (c. $\frac{1}{3}$). Ifølge **Provincialest.** 1862 S. 907 udgjorde det samlede Halligareal ved **Aar-** **hundredets** **Begyndelse** c. 7957 Tdr. **Land**, hvortaf c. 2629 Tdr. kunne ansees for tabte.

Huse kun har 57 Indvaanere, banner den dog en egen Commune (den mindste i Danmark og Slesvig) samt et eget Sogn. Præsten er tillige Skolelærer; han kaldes umiddelbart af Kongen. Kaldets Indtægter efter 10 Aars Gjennemsnit 300 Rd.

Land nævnes allerede i Valdemar II.'s Jordebog som *D*, „Aland.“ Ogsaa denne formindstes ved Søens daglige Dryden paa Halligkanten, og har lidt meget i Vandfloerne 1634, 1717 og 1825; hidnævnte Aar gik af 36 Boliger 33 tilgrunde. Dens ældste Kirke skal være gaaet under i Mandrentelsen 1362; en anden, af Træ, blev nedbrudt 1709, og en ny opbygget; efterat denne havde lidt meget ved en Vandfod 1821, blev den paany bygget 1824, og holdt sig temmelig godt i Doversømmelsen 1825. Den er fraatatt, har en Klokke (den eneste paa Halligerne; ved de andre 3 Kirker sammentaltes Menigheden ved et Flag); i Kirken findes flere Gjenstande fra den ældre Kirke, saasom en gammel Døbefont, Prædikestolen, flere Selgenbilleder.

„Nachrichten von dem vormaligen Zustand der Landschaft Pellworm und der dazu gehörigen Halligen“ i *N. Stb. Mag.* X. S. 319 ff.

„Nachricht von der doppelten Ueberschwemmung der Insel Pellworm“ von Pastor Kruse i *Provb.* VIII. 1. S. 291 ff.

„Neue Ueberschwemmung der Insel Pellworm,“ eine Nachricht von dem dortigen Prebiger Kruse i *Provb.* VIII. 1. S. 171 ff.

„Beschreibung der Insel Hoge“ von Pastor Kruse i *Provb.* VIII. 1. S. 214 ff.

„Gemeine Beschreibung der wunderbaren Insel Nordmarsch“ af L. Lorenzen, i Camerers Nachrichten II. S. 17—144.

Landskabet Eidersted

med Kjøbstæderne Tønning og Garding, det adelige Gods Hoyer-
wort og de octroierede Røge, Søndre- og Nordre-Frederiksfog,
Sammel- og Ny-Augustefog og Grothusenfog

banner i det sydbestlige Hjørne af Slesvigs Fastland en i Vesterhavet fremspringende Halvø, hvis største Udstrækning i Øst og Vest udgjør $4\frac{3}{4}$ Miil, i Nord og Syd $1\frac{3}{4}$ Miil. Det grændser mod Syd til Trenen og Eideren, mod Vest til det ydre Vesterhav, mod Nord til det indre Vesterhav (Heberstrømmen)* og Husum Amt, mod Øst til Husum Amt. Mod Vest danner Havet den saakaldte Ording-Bugt (Adams-havn), der med en Brede af $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ M. naaer $\frac{3}{4}$ M. ind i Landet.

Landskabets Fladeindhold udgjør omtrent 6 □ Miil.

*) Ved Høivandstid gaar Havet op til det grønne Land, men ved Lavvandstid adskilles Landgrundene, de saakaldte Batter, ifflun ved større eller mindre Strømme, hvorigjennem Ebben finder sit Afløb, og, naar Vandspeilet er faldet tilstrækkeligt, Marskens Afvanding ved Sluser bliver mulig. Den i Parenthes vedførte Bemærkelse er at forsaae om Lavvandstid. Forskjellen mellem Høi- og Lavvande udgjør ved Eiderstedes Kyfter 9—10 Fod.

Den overveiende Deel af Landskabet Eidersted bestaaer af indbygget Marst, der ved sin fortrinlige Frugtbarhed giver sig tilkjende som en ældgammel Dannelse. Navnlig udmærker den østlige Deel sig i denne Henseende, medens Landet imod Vest har en noget lettere eller, som det her kaldes, mildere Bestaffenhed. Enkelthvis fremtræde Geestaafe, der forinden Marstens Leiring udgjorde Der og ligesom afgave en fast Kjærne, hvortil Marstbannelsen kunde støtte sig. Den østligste af disse, hvorpaa Bhen Witswort ligger, gaaer i Retning fra Eyd til Nord, og maa antages at være en Fortsættelse af de bethdelige Høidebrag, der hiinsides Eideren kunne forfølges ned igjennem Ditmarsten. Den benævnes i Reglen Witswort-Sand, er ikke meget høi og omgives mod Nord og Vest af et abstrakt Mosestrøg*).

Længere mod Vest findes en anden større Geestbanke, som næsten naaer heelt ud til Havet, hvorpaa Bjerne Garbing og Tating ligge. Dens Længde fra Ost til Vest udgjør omtrent 2 Mil, medens Bredden neppe nogetsteds overstiger 2000 Alen; dog findes paa tvende Steder Afbrydelser i denne smalle Aas, nemlig mellem Garbing og Tating, hvor den mellemliggende Marst har en Brede af $\frac{1}{4}$ Mil og vest for Tating, hvor Afbrydelsen omtrent udgjør 1000 Alen. Endelig hæver sig en Geestbanke af mere sluttet Form sydvest for Tating i St. Peter Sogn.

Af endnu ikke afsluttede Dannelser maae navnlig Forlandene udenfor Digerne fremhæves, der efterhaanden tiltage i Høide, ligesom de ogsaa under gunstige Vilkaar kunne voxe længere ud i Havet og endelig de interessante Klitter paa Eiderstedets Vestkyst, der udgjøre en Deel af den jydste Halvøes naturlige Værn mod det ydre Vesterhav.

Af det dyrkede Lands tidligere uindbyggede Tilstand findes paa mange Steder Spor, hvortil blandt Andet kan regnes den forskellige Høide, Marstbunden har, der er størst i Sognene Oldenswort og Tønning; endvidere de større Vandløb og ved Nærværet kjendelige Lavninger, der benævnes „Flethen“, og i sin Tid have udgjort Strømme i Vesterhavet eller saakaldte Vatløb. Egentlige Indsøer har Landskabet ikke; derimod staae bethdelige Strækninger af den lavere liggende Marst om Vinteren og i regnsfulde Aaringer under Vand. De smaae, ofte dybe, „Hveler“, som findes langs Digerne, tildeels i det Indre af Landet, ere Kjendetegn paa tidligere Digebrud, og skjøndt de paa Grund af deres ringe Størrelse ikke kunne betegnes som Søer, frembyde de for Diet en behagelig Afveksling ved deres Veligheden i den grønne Marst. Skove findes ikke, og Marstjordens Værdi gjør Træplantning til en bekostelig Lurusgjensstand; dog omgives Gaardene, navnlig i den østlige Deel af

*) Den vestlige Deel af Mosen skal efter Sagnet være drevet herhen i en af Fortidens Stormfloder. Herom see Ulveshøl Sogns specielle Beskrivelse.

Landflabet, gjerne med større eller mindre Plantninger, der gjøre den herbærende Marst til den smukkeste i Danmark.

Efter sidste Folketælling havde Landflabet et Antal af c. 18,700 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Tønning 3069 og i Garbing 1656. Af denne Befolkning levede saaledes 3116 Menneſter paa 1 □ Miil.

Landflabet Eidersted indbefatter Østerbelen og Vesterbelen. Til Østerbelen henhører foruden Tønning Kjøbstad ialt 8 Sogne, nemlig Koldenbyttel, Witswort, Oldenswort med den octroierede Søndre-Frederikskog og Gøbfet Høherwort, Tønning Landsogn, Røgenbøl, Rating, Welt med den octroierede Grothufensogn og Vollerwit; til Vesterbelen henhøre foruden Garbing Kjøbstad ialt 10 Sogne, nemlig Ulvesbøl med den octroierede Nordre-Frederikskog, Tetenbøl, Katrineherb, Garbing Landsogn, Poppenbøl, Østerhever med de octroierede Gl.- og Ny-Augustekoge, Vesterhever, Tating, St. Peter og Ording. Landflabets Overøvrighed fører Titel af Overstaller og er tillige Amtmand i Husum Amt.

Eidersteds ældgamle Communalforfatning er grundet paa Sogneinddelingen, men indenfor Sognet have ikkun de saakaldte „Interessenter“ Ret til at deeltage i communale Anliggendes Forhandling og Afgjørelse*). For at være Interessent ubfordres Eiendomsret til et vist Areal indenfor Sognejfjeldet, men Størrelsen af dette Areal er forskjelligt i de forskjellige Sogne og stiger fra 5 Dagslet i Ording Sogn til 60 Dagslet i Witswort Sogn. Sognets økonomiske Bestyrelse varetages af Lensmændene, der, udnævnte af Overstalleren efter Præsentation af Interessentforsamlingen, indbyrdes dele Forretningerne imellem sig og skifteviis hæve Landflabsstatterne, der indbetales til to Landpenningmestere, en for Østerbelen og en for Vesterbelen. Under Lensmændene have de saakaldte „Dige-Ediger“ Tilſyn med de sædbanlige Digearbejder og ere i Forening med hine tillige Taxationsmænd, samt føre Tilſyn med Sluser, Broer og Veie i de enkelte Sogne**). Sammen

*) Ligesom Interessentflabet er forskjelligt fra den f. Ex. ved Præstevalget optrædende Menighed, saaledes afviger ogsaa den politiske eller communale Sogneinddeling paa mange Steder fra den kirkelige.

***) „Edigerne“ udgjøre ligesom Raadmændene en Deel af de ældste friske Institutioner i Eidersted og nævnes alt 1352, imedens „Lensmændene“ er en nyere Institution, der ikke oprindelig synes udgaaet fra selve Befolkningen.

med de tvende Penningmestre, et Medlem af Magistraten i Tønning og Borgermesteren i Garding udgjøre de Lensmænd, der samme Aar høre Oppebørslerne, det saakaldte Landscollegium eller Landstabets communale Repræsentation, der holder sine Forsamlinger (Landsforsamlingerne) i Byen Tønning. I Collegiets Forsamlinger fører Landsecretairen Protocollen, og hos denne Embedsmand beroer Landstabets Archiv. Landpenningmestrene, der tillige varetage Branddirecteurforretningen, indkalde Landscollegiet under Angivelse af de Gjenstande, der skulle forhandles, og aflægge for dette aarligt Regnskab. De ere, som anført, Landstabets Oppebørselsbetjente og indsende de kongelige Skatter, der betales af Landstabet som Heelhed, til den kongelige Centralkasse i Flensborg. Som saadanne kunne i Almindelighed betegnes de paa Plovtaallet hvilende Skatter, medens de øvrige Afgifter indbetales til de tvende Landsskrivere, een for Østerbølen og een for Vesterbølen, der ere de kongelige Oppebørselsbetjente og tillige varetage Domainernes økonomiske Interesser i Landstabet. De ansættes allerhøjest umiddelbart, medens isøvrigt de fornævnte Embedsmænd ansættes efter Landscollegiets Præsentation.

Landstabet er ansat til 790 Plove og i Skatteareal til 47,954 Tønder 130 Kvadratvaand, med en Taxationsværdi af 6,867,387 Rd., hvori ikke indbefattet de octroierede Koge og Godset Høyerswort. Høyerswort staaer for 3 Plove og har et Skatteareal af 169 Skattetønder til 40,560 Rd. Taxationsværdi.

I Aaret 1859 fandtes i Landstabet udenfor Kjøbstæberne og det abelige Gods Høyerswort 444 Jordbrug, der kunde henregnes til Gaarde; af Præstegaarde fandtes 19, af mindre Steber og Huse med Jord 878, Huse uden Jord 606. Betydelige Arealer benytttes uden at dertil hører Bygninger.

Hvad Landbosforholdene angaaer, kan der ikke drages nogen bestemt Grændse mellem Gaarde og Huse med Jord, thi der hersker fuldkommen Udstykningsfrihed, og naar Vencævnelsen Gaard bruges, har denne kun Hensyn til Bygningens Character og Størrelse. Næsten alle Gaarde ere byggede som „Heuberge“, d. v. s. udgjøre kun en enkelt Bygning med Stuehuus, Stalde, Lo og Lade under eet Tag, gjerne liggende paa en i dette Viemed opført Jordhøi eller saakaldet Værst. Meierigaarde findes ikke, men vel en Klasse mindre Jordbrugere, de saakaldte Mælkebønder, der ernære sig ved at holde et ringe Antal Køer. En

Først 1436 nævnes Lensmænd i Tønning som den svabstedse Biskops Officialer, og de siges at have udøvet Politimyndighed og afgjort Digsagerne. See forøvrigt Tønning Landsfogns og Rosenbøl Sogns specielle Beskrivelse.

for Mængde Jorber benyttes ubelukkende til Studieføning, der deels af Gaarbbesidderne selv, deels af de saakaldte „Græsfere“, der for Sommeren leie „Fennerne“, drives som en Speculationsforretning, og meget betydelig indskrænker det egentlige Agerbrug. Med Undtagelse af enkelte, de octroierede Røge tilhørende Strækninger, er alt Udenbigsland eller Forland Domaine. Dette er ogsaa Tilfældet med den saakaldte Hede i St. Peter Sogn.

Til den fæstligste Stænderforsamling vælge 15 Sogne af Landstabet Eidersted 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere og danne i denne Klasse 13de Valgdistrict; 3 Sogne, Kolbenbyttel, Witswort og Oldenswort, høre til 12te Valgdistricts. Rjøbstæderne Tønning og Garbing vælge 1 Deputeret for 7de Valgdistrict. Godset Høyerswort hører i denne Henseende til det 2det adelige Godsdistrict. Landstabet og Byerne høre til 7de Valgdistricts med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsrådet.

3 geistlig Henseende udgjør Landstabet Eidersted et Provsti; Provsten ubenævnes af Kongen. Oberstalleren og Provsten udgjøre Kirkevisitatoriet, hvorunder Kirke- og Skolevæsen henhører. Skolelærerne besættes af Kirke- og Skolecollegierne i de enkelte Sogne, og den Valgtes Bestalling bekræftes af Visitatoriet. Kirkesproget er tydsk i hele Landstabet.

Fattigvæsenet bestyres af Sognenes Fattigforstandercollegium, der af sin Midte vælger en Regnskabsfører, hvem den directe Fattigforpleining paahviler.

Med Undtagelse af Hovedpræsten ved Garbing og Tønning Kirker, der ansættes umiddelbart af Kongen, besættes samtlige Præsteskald af Kongen efter Præsentation af Kirkecollegierne og Menighedens Valg. Ingenfomhelst Tiende haves i Landstabet Eidersted; Kirkerne's Udgifter beskrives, hvor deres egen Formue er utilstrækkelig, ved en saakaldt Kirkestat, der udskrives af Kirkecollegiet i Sognene. Præsteskaldene have et større eller mindre Jorbtilliggende.

Foruden den frie Communalforfatning har Landstabet Eidersted sin særegne Landret, der ogsaa gjælder for Rjøbstæderne Tønning og Garbing*), og sin særegne Retsforfatning. Ifølge denne have de tvende Dele, hvoraf Landstabet bestaaer, særegne Landretter og Criminalretter, der ere sammensatte af Raadmænd, 6 i hver Deel. Raadmændene ubenævnes af Oberstalleren blandt 3 af den ældste Raadmand præsenterede Candidater. De have tillige Concurser og Skiftebeelingen samt Overformynderiforretninger, hvorfor de to og to indbyrdes dele

*) Om disses Stilling i juridisk Henseende see den specielle Beskrivelse.

Sognene imellem sig og særlig bestyre de saaledes bannede Districter. Landfriverne ere Actuarer og føre tillige Protocolen i Criminalforhør, hvorved to Raadmænd stiftetvis ere tilstede. Fra Landretterne, der to Gange om Aaret holdes offentlig, Østerdelens i Tønning, Vesterdelens i Garbing, kan appelleres til en for Eidersted særegen, isvrigt sjelden benyttet Melleminstants, det saakaldte Vitusthing, sammensat af de tvende Underretter i Forening, hvori de fra den ene Underret appellerede Sager forhandles for den anden. I alle disse Retter er Overstalleren Præsæs, og de dirigeres af Landflabets Justits-embedsmand, (Stalleren*), dog uden at denne har Stemme naar Stemmelighed ei er tilstede.

Stalleren udnævnes af Kongen blandt 6 af Landflabet præsenterede Personer**) og er Dommer i alle Sager, der ikke afgjøres i de ordentlige Retsfamlinger. Landfriverne ere Protocolsførere i Retterne og føre Skyl- og Panteprotocollen.

Landflabet Eidersted hører til det 2det fiesvigste Udskrivningsdistrict. Det udgjør eet Physicatdistrict.

I Henseende til Digevæsen udgjør Landflabet Eidersteds Marsfdistricter og Røge, sammen med de til Husum Amt hørende Districter Sydermarst og Simonsberg samt de til Fogberiet Svabsted hørende Marsfjorder, det 3die fiesvigste Digebaand. I Spidsen for dette staaer Overdiggreven, der tillige er Amtmand i Husum Amt. Digebaandscommunen repræsenteres af en Digebaandscommission, bestaaende af 4 Medlemmer, hvoraf een vælges af Østerdelen, een af Vesterdelen, een af de octroierede Røge og en af de udenfor Landflabet liggende Marsker. Overdiggreven og Digeinspecteuren afholde i Forening med Diggreven og Digebaandscommissionen tvende Gange aarlig Digesyn, hvorefter de fornødne Arbejder ved Digerecessen vedtages og anordnes, ved hvilken Keilighed Landssecretairen fører Protocolen. Denne Embedsmand opbevarer tillige Digebaandets Archiv og er sammes Kasserer. Diggreven, der er Digebaandets Techniker, udnævnes af Kongen blandt 3 af Landflabet præsenterede Candidater. Denne Embedsmand fører tillige Tilsyn med Veivæsenet i Marsten; dog varetage de octroierede Røges Inspecteurer for disses Vedkommende for en Deel Diggrevens Forretninger. Til det tredie Digebaand bidrage

*) Benævnelsen Staller er ældgammel friskt og hidrører, som Drejer i sin „Saml. verm. Abhdl.“ II. S. 736 ansører, fra Ordet Stal, der skal betyde judicium. Ved den saakaldte Uppsalbom, i Rærbeben af Byen Auriç i Hannover, holdt Skrifterne forhen deres Landsforsamlinger.

**) Denne Forrettighed er imidlertid ikke altid bleven anerkjendt.

c. 62,500 Dagslet Marffjord. Det har ialt $11^{11}/_{15}$ Miil Sødige, der ved en 1755 Baand lang blandet Klit- og Digestrækning beles i den $6^{10}/_{15}$ Miil lange nordlige og $5^{1}/_{15}$ Miil lange sydlige Digestrækning*). Heraf ere c. 2738 Vd. saakaldte Bestikningsdiger og c. 1358 Vd. steenbeklædte. De øvrige 13,804 Vd. grønne Diger bestyttes for Størstedelen ved foranliggende Forland. Paa mange Steder ere Digerne be-
tydelig ubfatte, og talrige Bærter paa Battet, deels saakaldte Laaninger eller Landinger (Lahnungen), deels Høfder, tjene til Digefodens hyderligere Bestyttelse. Af gamle Sødiger, saakaldte Mellemdiger, har tredie Dige-
baand c. 27 Miil, heri ikke medregnet saadanne, hvis Spor i Terrainet har tabt sig.

Med Hensyn til Vandafledningen ere de til tredie Digebaand hørende Marffer samlede i 17 Vandløsningscommuner, nemlig: Sydermarff=Vandløsning udgjør c. 5752 Tdr. Land**). Til Slusen, der ligger $1/4$ Miil vest for Byen Husum, afvande Sydermarff, Margretefog, Damfog, Darrigbøl, Vegelicheit, samt en lille Rog paa omtrent 90 Dagsler vest for Darrigbøl. Nordre=Frederiksfog med sin egen Sluse og Afvanding. Tetebøl Vdl. udgjør c. 8856 Tdr. Land. Til de tvende Sluser, der ligge omtrent midt paa Eiderstedts nordlige Dige, afvande Wasserkog, Siversfledt, Altneufog, Abenbøl, Trodenfog, Tetebøl=Kirtekog, Østerfog, Marffkog, Reinsbøl, Østerhever med Schodenbøl, Mimhusenfog, Iversbøl, St. Johanniskog og Grubenfog. Ny-Augustekog med sin egen Sluse og Afvanding. Vesterhever Vdl. udgi. 3420 Tdr. Land. Til Slusen, der udmunder i den nordre Deel af Ordingbugten, afvande Vesterhever, Heverfog, Holmfog og Gl.-Augustekog. Bhyttelsiel Vdl. udgi. 1912 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger nord for Tating, afvander en Deel af Tating Sogn. Brøsumfiel Vdl. udg. 2332 Tdr. Land. Slusen udmunder i den sydlige Deel af Ordingbugten, og hertil afvande Ording samt Dele af St. Peter og Tating Sogne. Esterfiel Vdl. udg. 3888 Tdr. Land. Slusen ligger i Vilhelminefogsbiget og hertil afvande Dele af St. Peter og Tating Sogne med Vilhelminefog. Brückritsiel Vdl. udg. 1964 Tdr. Land. Til Slusen i Grothhusenfogsbiget afvande for-

*) Naar de tvende i Aarene 1861 og 1862 gjeninddigede Røge, hvorom nærmere kan eftersees Vesterhever og Simonsberg Sognes specielle Beskrivelse, optages i Digebaandet, vil den nordlige Digestrækning blive omtrent 172 Vd. kortere.

**) Det bemærkes, at det Antal Dagslet, hvorover Communerens Udgifter foredeles, stedse ere mindre end Vandløsningsgebetets Areal. Mange lavtliggende Strækninger ere fritagne for Afgifter til Vandløsningscommunen. De angivne Arealer i geometriske Tdr. Land ere fundne ved Opmaaling paa Boyens's Kort over Eidersted.

uden denne ogsaa Watfog, Trelandsfogen og Kornfogen. Ratingfiel Vbl. udg. 5184 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger $\frac{1}{2}$ Mil vest for Rating, afvande Dele af Vollerwik, Welt, Garding, Katrineherb og Rating Sogne. Denne Vandløsnings Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaabfart (Süderbothfahrt), ad hvilken Skibsfarten gaaer til Garding. Tønning Vbl. udg. 6028 Tdr. Land. Slusen udmunder i Vhen Tønningss Havn, og herhen afvande Tønning og Kogenbøl samt Dele af Garding, Katrineherb og Rating Sogne. Denne Vandløsning strækker sig langs den nordlige Side af Garding Geest heelt over til den lille Marnefog; dens Hovedcanal er den saakaldte Norberbaabfart (Norberbothfahrt). Søndre Frederiksfog med sin egen Sluse og Afvandning. Oldenswort Vbl. udg. 5084 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger syd for Harblefffog og almindelig benævnes Rothensfielersluse, afvande Øster- og Vester-Offenbøl, samt den øvrige Deel af Oldenswort Sogn paa et ubetydeligt Areal nær. Denne Vandløsnings Hovedcanal følger i Nærheden af Slusen et gammelt Flobleie og benævnes Gamle-Eiber. Spitsfiel Vbl. udg. 1528 Tdr. Land. Slusen ligger øst for Ny- og Gl.-Harblefffog og afvander disse Røge, samt mindre Dele af Oldenswort og Witswort Sogne. Reimersbade Vbl. udg. 6268 Tdr. Land. Den murede Steensluse er tæt ved den fornævnte nybygget 1862 og afvander Dele af Ulvesbøl, Simonsberg, Witswort og Koldenbyttel Sogne, hvoriblandt Adolfsfog, Øbbensfog, Risbøl fog og Joh. Adolfsfog. Petersfog Vbl. udg. 3928 Tdr. Land. Slusen ligger i Fresentogsbiget og afvander Dele af Koldenbyttel Sogn, hvoriblandt Schwententfog, Fresentfog, Petersfog og Badenfog. Ogsaa Dingsbøl fog og den sydlige Deel af Sydermarst henhøre til denne Vandløsning, hvis Hovedcanal følger Trenens tidligere Løb til Eideren. Endelig danner den tilbeels til Landskabet Eidersted hørende Herrenhallig, sammen med Svabsted Vesterfog, en egen Vandløsningscommune, der imidlertid ikke har nogen Søluse, men afvander til Trenen. Foruden de ovennævnte 17 Sluser, hvoraf 8 ligge i den nordlige Digestrækning med en samlet Brede af c. 72 Fod, og de øvrige 9 i den sydlige Digestrækning med en samlet Brede af c. 78 Fod*), findes endnu en Sluse i tredie Digebaands-Dige, tæt ved Landshyen Rødemis, igjennem hvilken Geestvandet har en ved det saakaldte Ragedige fra Marsten affondret selvstændig Afvandning. Talrige Mellemfluser i den indre Marst regulere og fordele Tilstrømningen til Søluserne og give Anledning til underordnede Vandløsningscommuners Dannelselse**).

*) Sammenlignet med Digebaandets Areal viser dette, at man i Gjennemsnit kan regne 1 Fod Sluseaabning nødvendig for Afvandningen af 424 Dagset byret Areal.

***) De tvende i Digebaandet endnu ei optagne nye Røge have hver sin særskilte Sluse og Afvandning. Om disse see den specielle Sognebeskrivelse.

Landstabet Eidersted indbeledes i den ældste historiske Tid i 3 Herreder, som Erkebiskop Absalon i et Document fra 1187 kalder de „tria navigia juxta Ederam, scilicet Tunninghenhæret, Gerthinghæret, Holmbohæret“, og hvilke under „Ldlandene“ gjenfindes i Forbøgen fra 1231, hvor imidlertid Forboeperrerred, eller Utholm findes opført Werne Holm og Hæstræ uden særskilt Herredsbetegnelse. Disse Herreder blede i selve Landstabet steds benævnte Landene Eidersted, Everschop og Utholm, og det synes, skjøndt derom ikke findes nogen bestemt Efterretning, at de i den ældste Tid hver har havt en egen Staller. Fra 1370 forekomme Everschop og Utholm i denne Henseende forenede, men 1456 blede alle tre Lande samlede under een Staller, som fra nu af kaldtes Staller i Eidersted. Efterat der alt en 30 Aar tidligere havde været udbrøvt en Overstaller i Landstabet, blev dette Embede, ved Reglement af 10de Mars 1736 definitivt oprettet og forenet med Amtmandsposten over Husum Amt.

Hvert af de tre Herreder havde sit eget Thing, der selv efter Foreningens vedblev at bestaae. Den fra Slægt til Slægt gjennem mundtlig Overlevering opbevarede, paa Vedtægt og Sædvane grundede Ret, der her var Grundlaget for Sagernes Afgjørelse, blev først ved Aaret 1426 nedskreven. Den indeholdt 25 Artikler og begynder med de Ord: „Hir schaltu hören vund sehn de Krone der Rechten warheit Also idt ein Recht willkorts Recht ist in Eyderstett, Everschop und Utholm“*). Denne Landret blev ved Thronskifter betræftet tilligemed Landstabets øvrige Privilegier, hvoraf en Deel imidlertid nu som f. Ex. Følgsriheden er bortfalden, og det var forhen ligesom endnu Stik, at denne Betrættelse blev paafølgt af en til Kongen eller Kronen udbrædt Donation. Efterat den gamle Landret var bleven udvidet, navnlig ved Vedtagelsen af en saakaldet Landret 1466**), og senere „Landesbeliebungen“ blev en ny Landret i 126 Paragraffer, affattet i det plattyske Sprog, vedtaget og 1572 betræftet af den gottorppe Regjering, hvorefter Landstabet gik ind paa Betalingen af et Landgilde (8 St. R. af hver Dagstet Jord samt 1000 Mart Hædrepenge), medens Periuogen udstedte en Revers, at de tre Lande ubover dette ikke skulde blive yderligere betyngede. Ved denne Leilighed opkom den nuværende Inddeling i en Øster- og Vesterdeel, og ifkun forsaavidt mindes endnu den gamle Inddeling i det praktiske Liv, som Vesterdelens Landret ogsaa officielt bærer Navn af Everschops og Utholms Ret. Indtil 1564 fandtes i Landstabet høerten egentlige Kjøbsteder, adskilligt Gods eller octroierede Koge. Fra denne Tid opstode saadanne udenfor Landstabsforbindelsen staaende Jurisdictioner, men, ved Patent af 3die Juni 1853 ere de octroierede Koge og Godsst Hoyerstovori atter indlemmede i Landstabets Jurisdiction. Ved alle Slesvigs Delinger tilfaldt Eidersted den gottorppe Andeel, men blev efter Hættningen Tønningss Erobring 1714 gjenvundet for Kronen. Ved Hensyn til den Deel, Eidersted har taget i den friske Historie, henvises til S. 124 ff. Ligeledes findes S. 128 ff. en nærmere Fremstilling af de Bændslober, der samtidig med det øvrige Nordfrisland ogsaa hiemsøgte Eidersted; imidlertid turde det ikke være uden Interesse specielt at kjende Omfanget af den Skade, Landstabet led i den store Floed 1684, hvorfor den af Lensmændene i sin Tid forfattede Fortegnelse her efter Feimreich meddeles. Tabet i de enkelte Sogne var følgende:

	Mennesker.	Kvæg.	Faar og Svîn.	Huse.
3 Garbing	177	348	272	44
„ Kattineherd	61	361	247	25
„ Bollerwisk	45	96	130	21
„ Tetensel	505	869	1076	125
„ Poppensel	180	439	243	45
„ Østerhever	167	400	300	42
„ Ulvesøl	30	150	200	15
„ St. Peter og Orbing	56	752	1235	{ 40 10
„ Lating	270	500	700	66
„ Vesterhever	236	406	700	72

*) Findes i Peter Sars „Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Utholm“ 1639. Gaand-artigt i Holm, hvoraf et Exemplar opbevares i Husum Skoles Bibliotek.

**) Trakt i Prov. Ber. 1790, S. 60. Originalen opbevares i Landstabets Arkiv.

	Mennesker.	Loag.	Faar og Svlin.	Huse.
3 Lønning.....	34	161	220	15
" Rosbenhyttel.....	5	87	112	7
" Oibenswort.....	61	784	558	35
" Witstwort.....	13	201	245	26
" Rosenbøl.....	75	200	150	15
" Rating.....	85	228	200	32
" West.....	107	120	150	30
Jalt...	2107	6100	6738	664

Sluttelig skal endnu efter Peter Sax's „Annales Eiderstad.“ *) til Datidens Charakteristik anføres et 1616 affattet Dverslag over Landskabets samtlige Udgifter, der vare følgende: Landgilde etc. 40,000 Mk., Dagleie ved Jordens Behandling og Kornets Indbøfning 61,000 Mk., Digelast 97,000 Mk., Klædebragten etc. 200,000 Mk., Brændsel og Savntræ 40,000 Mk., private Rentpenge 60,000 Mk., Lyende-løn 30,000 Mk., fremmede Drikkevarer 10,000 Mk., Tærkerløn 5000 Mk., Salt 20,000 Mk., Humle 6000 Mk., offentlige Rentpenge 3000 Mk., ialt 572,000 Mk. Lybft, hvoraf, naar de ligeligt fordeeltes, vilde falde 11 Mk. 7 St. 2/3 D. paa hvert Dagslet.

Den eiderstedske Marff var i Fortiden gjenneffaaen af talrige Flodarme, blandt hvilke i Sørdelsled følgende ere mærkelige: den saatalde Norveider imellem det gamle Søndergøeshæred og det nuværende Eidersted; en Arm af den nuværende Eider der gik ind mellem Foyerswort og Hemme og atter forenede sig med Floden øst for Lønning; Heverstrømmens sydlige Løb imellem Garding og Rating; Falsstrømmen imellem Besterhøder og Rating, samt endelig en Arm af Norveideren, der skal have adskilt det egentlige Eidersted fra Evershøp, men hvoraf der nu ikke findes noget Spor, saa at den maa antages at have lukket sig, forinden Indbigningen begyndtes. Den fælles Benævnelse for disse forskjellige Vandløb, der udgjorde Trenens og den nuværende Eiderflods Mundinger, var i Oldtiden ubentvivl de Dansttes Egirsdør, Angelsarernes Fjfelbor og Frisernes Høver**). Fra den ælste Periode af Eidersteds Bebyggelse hidrøre de talrige ofte meget udstrakte Bærster, der findes spredte over Landskabet, og de første Indbigningsforsøg synes foretagne i Nærheden af faabanne mod Stormfloden betryggede Beboelsessteder, forat mulig-gjøre Oprykningen af det nødvendige Brødkorn, medens Kvægavlen paa Grund af de udstrakte, uindbyggede Marffflader var Befolkningens Hovederhverv. De høie Geeststrækninger i enkelte Sogne erfattede for disses Bedkommende daade Bærster og Koge. Man stred derefter videre og forbandt de isoleret liggende Koge ind-byrdes ved nye Indbigninger, hvorved Landet fik en mere fluttet Form og de gamle Flodarme afsluttedes fra Søen, samt henvistes til tvende enkelte Løb, den nuværende Heverstrøm imod Nord og Eiderstrømmen imod Syd. Begge disse have imidlertid i Tidens Løb berøvet Eidersted en Deel Land, hvorved flere Sogne have maattet nedlægges, nemlig Barnekemoor, Gl.-Tetenbøl, Rembøl, Offenbøl, Ivensteth, Marne, Syderhøved og Alversum, foruden nogle andre, hvis Eksistens som særskilte Sogne turde være Tvivl undertastet. Ligeledes har det ydre Besterhav skadig tæret paa Eidersteds vekkige Klitstrande, og denne Birkombed er endnu bestandig tilskede. Naar imidlertid Johannes Meier i sine bekendte historiske Kort over Nordfrisland ved Aar 1240 anfører en større D Syderstrand udenfor denne Deel af Rypfen, hvilket D skalde være bortstykket, da turde her ligge en Misforstaaelse til Grund, som det dog ikke endnu er lykkes at opklare.

I det der forøvrigt henvises til den efterfølgende Sognebeskrivelse, hvor det Nærmere med Hensyn til Indbigningshistorien vil findes udførligt behandlet, skal her ifkun meddeles en saavidt mulig fuldstændig Fortegnelse over samtlige Koge i

*) Originalen til dette Haandskrift findes i det store Kongl. Bibliothek i Kjøbenhavn, Gml. Kgl. Sm. Nr. 1025, Fol.

***) Det hos Enkelte for Eidermunden forekommende Ravn Dunaminne, har man villet tilkæge selsk Dyrindelse.

Landflabet Eidersted, med Angivelse af Indbigningsaar, da det for Overfigtens Styld turde være ønsket at finde disse samlede paa eet Sted").

St. Johannesfog	indbignet Aar	1987.
Letenbøl Kirkefog	—	995.
— Østfog	—	1000.
Skodenbøl fog	—	1008.
Marnefog	—	1100.
Lating gl. Fog	—	1185.
— mellemste Fog	—	1190.
Jabbenfog	—	1203.
Dranderfum	—	1210.
Lating Bursfog	—	1212.
Battog	—	1235.
Kornfog	—	1242.
Badenfog	—	1250.
Gl. Harblekfog	—	1252.
Balsbøl fog	—	1255.
Besterhever Østfog	—	1262.
Letenbøl Markfog	—	1275.
Østherbevertog	—	1280.
Gl. eller Drøgetog	—	1285.
Grudenfog	—	1285.
Reinsbøl fog	—	1325.
Risbøl fog	—	1371.
Saimoorfog	—	1393.
Dingsbøl fog	—	1400.
Severtog	—	1437.
Holmfog	—	1456.
Bester-Øffenbøl fog	—	1470.
Abenbøl fog	—	1475.
Damtog	—	1489.
Heterfog	—	1515.
Østher-Øffenbøl fog	—	1529.
Legelicheitfog	—	1554.
Gammelnyfog	—	1560.
Øbbensfog	—	1564.
Herrenhallig	—	1570.
Abolfsfog	—	1579.
Siverskeithfog	—	1610.
Fresenfog	—	1611.
Gl. Augustefog	—	1611.
Ny-Harblekfog	—	1612.
Søndre-Frederiksfog	—	1613.
Østfog	—	1614.
Waterfog	—	1617.
Joh. Abolfsfog	—	1624.
Irlandsfog	—	1627.
Schwentenfog	—	1631.
Grothusenfog	—	1693.
Norre-Fredrikfog	—	1696.
Ny-Augustefog	—	1698.
Bilhelminetog	—	1821.
Syberhevertog	—	1862.

Om følgende Roge findes Indbigningsaar ikke angivet:

Byttelfog, Øvelb fog, Nordenb fog, Mimhusentog, Juntenog, Iversbøl fog, Garding Nordmark, Garding Sydmark, Mølletoget ved Bollerkvil, Garding Kirkefog, Besterhevertog, Agterefingfog.

*) I den ovenstaaende Fortegnelse ere Rogenes Indbigningsaar angivne efter de frisiske Chronisere Beretning. Hvor der foreligger forskellige Angivelser, vil man i den specielle Beskrivelse i Reglen finde dette anført. Det tør ansees for en Selvsag, at Angivelserne om de ældre Roges Indbigningsaar, der næsten alle meddeles af Dankweith, ikke kunne ansees for paalidelige.

Følgende, hvis Forber nu for en stor Deel indbefattede i andre Røge, vides at have været selvstændig indbyggede:

Medehøpfog 1412, Barnemoorfog 1463, Markfart, foran Østerbever og Telenbol Sognes Diger, 1620, Kirkeleie ved St. Peter 1624, Graffens- eller Thomblowfogs 1699.

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Landflabet Eidersted.

Foruden de alt under Lønder Amt nævnte almindelige Værker*):

Volkmar: „Versuch einer Beschreibung von Eiderstädt“, Garbing 1795.

F. Feddersen: „Beschreibung der Landschaft Eiderstedt“, Altona 1853.

Chronicon Eiderostadense vulgare, trykt i Staatsb. Mag. IX. S. 695 ff.

Juen Knutzen: „Korte Fortællinge umb welscher Tid Eiderstede mit denen van der Geest landfesk geworden.“ Haandskrift 1588. En høitidst Oversættelse findes trykt i Camerer's Nachrichten II. S. 401 ff.

Joh. Schulze: „Kurzer Bericht von dem Lande Eiderst., Eversch. u. Uthholm“, 1613. Trykt i Staatsb. Mag. Ny Række. II. S. 610 ff.

Peter Sax: „Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Uthholm.“ Haandskrift 1638.

Peter Sax: „Annales Eyderostad.“ Haandskrift 1637**).

M. D. Boss: „Von den Stauern und den besondern Geseßen und Freiheiten der drei Lande Eiderst., Eversch. und Uthholm“. Provinzialberichte 1790, S. 36 ff.

Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eiderstedt und deren Verfassung betreffend i Staatsb. Magazin, 1ste Bind, 1821 ff.

Ruß: „Beiträge zur sphyischen Geschichte Eiderstedts.“ Staatsb. Mag., 3die Bind, 1823***).

J. W. Cornils: „Communalverfassung in der Landschaft Eiderstedt“, 1841.

Tønning

ligger ved Eiderens nordre Bred, 6 Mill fra bennes Munding, under 54° 19' 7" n. B. og 3° 38' 15" v. L. i en flad Markfegn, c. 36½ M. f. v. i lige Linie fra Rjøbenhavn, ad Chausseen 1½ M. ø. for Garbing, 2 M. f. v. for Frederikstads, 2¾ M. f. f. v. for Hujum, ad Jernbanen c. ½ M. fra Harblek Station, 1½ M. fra Byttel Station og 2¾ M. fra Hujum Station. Af Boldene og Gravene, der tidligere omgave Byen, findes endnu thdelige Spor.

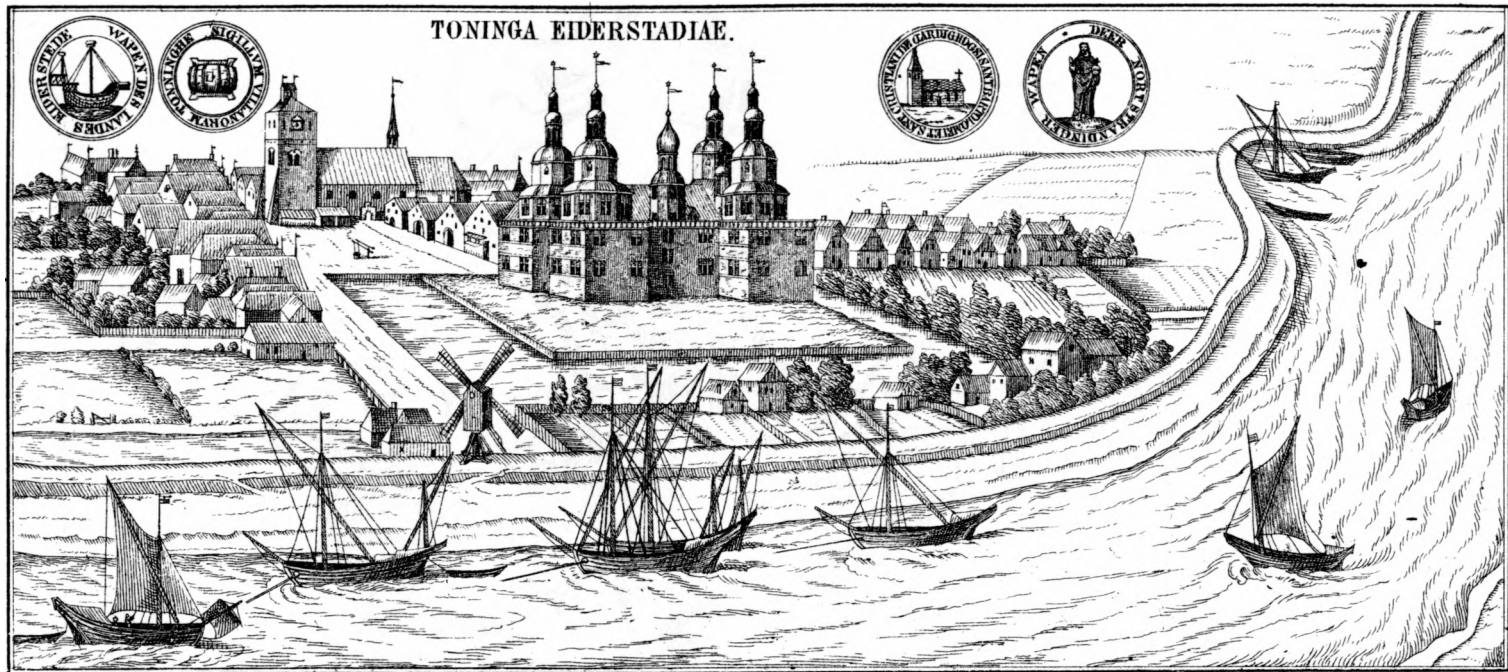
Tønning tæller 468 brandsforsikrede Huse. Byen har en Torveplads, 16 Gader og 2 Gyder, der kaldes „Twenten“; den er inddeelt i 8 Dvarterer. I 1857 har man beghudt at anlægge et nyt Dvarter; der er blevet solgt 10 Grundstykker til Byggepladser, og der er opstaaet nye Gader, som dog endnu ikke ere brolagte.

Byens Forber have et Areal af 256 Dagslet, som danne de 5 under Byens Jurisdiction staaende Landplove; heraf høre 60 Dfl. til bedste og 196 Dfl. til den mellemste „Achtung“ eller Klasse; de bidrage til samt-

*) Til Orientering i den ældre Literatur om Nordfrisland kan henviises til Hald's Fortale i hans Udgave af Heimreichs Nordfrisische Chronik, Lønder 1819.

***) Om Peter Sax og hans Skrifter see Provinzialber. 1839, S. 495 ff.

****) En Fortegnelse over denne Forfatter's mange Afhandlingter findes i Provinzialberichte 1830, S. 24 Notizen.

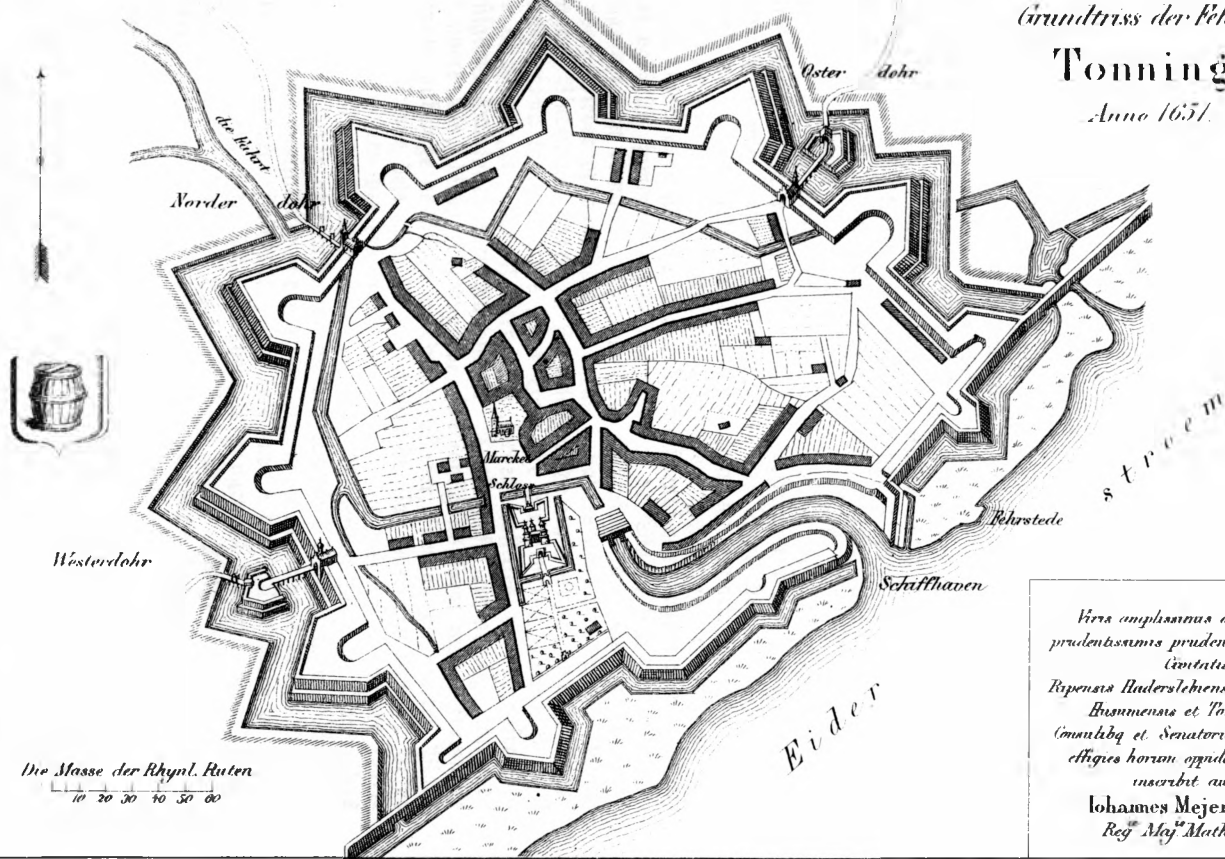

Tönning efter Theatrum urbium.

Grundtriss der Fehstung

Tonninge

Anno 1651.

Die Masse der Rhynl. Ruten

0 20 30 40 50 60

*Viræ amplissimus doctissimus
prudensissimus prudentibq; et honestis,
Civitas
Ripensæ Raderslehennæ, Tanderensæ,
Busumensæ et Tönningensæ
Consulibq; et Senatoribq; dignissimæ,
effigies horum opulorum Officiorum
inscribit auctor
Iohannes Mejer, Husum,
Reg^{is} Maj^{estatis} Mathematicus*

lige Afgifter til Landskabet og Communen. Hertil komme endnu 23 Dsl. Kirkejord, 53 Dsl. hørende til Hovedpræstens og Compastorens Embeder samt 101 Dsl., der i 1846 kjøbtes af Staten, og som have hørt til de tidligere Boldjorder. Samtlige Jorder ere ubstiftede.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken. Den synes allerede meget tidligere, end den nuværende Bygning er bleven opført, at have hadt Betydning som Hovedkirke for Tønning Herred. Som den nu staaer, er den, uagtet den mangler Sibeangange, en ret anseelig, men i en paafaldende Grad af Gammelt og Nytt sammenstykket og sammenslittet Bygning, hvis 224 Fod høje Spiir over Taarnet — ubestvivel det højeste i Slesvig — er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider. Meest characteristisk for denne, forudm til St. Laurentius indviende Kirkes oprindelige Udseende er en Strækning af Skibets nordre Sidemuur, i hvis Jdre der foruden de store røde Muursteen, som overalt udgjøre Bygningens Hovedmateriale, ogsaa forekommer Tuffsteen. Dog har sidstnævnte Materiale her kun været benyttet til Udførelsen af Ornamenteer, hvilke imidlertid for Størstedelen ere blevne forstyrrede i nyere Tid. Ovenover de gamle rundbuede Vinduer sees her langs hen under Taget en omtrent 1 Alen bred Stribe af Tuf, som nu danner een Flade med den øvrige Muur. Men da Professor Højen for c. tredive Aar siden undersøgte Kirken, var dette Tuffsteensbælte prydet med en Risse af dobbelte, sammenslyngeede Rundbuer af det Slags, som vare almindelige ved den romanske Bygningsstiils Slutningstid. Endnu kan man nogle Steder opbage Sporene deraf. Lavere nede paa samme Muur, under Vinduerne, findes en Forsiring af de almindelige romanske Rundbuer endnu bevaret. De smaa Buer ere her ordnede sammen 3 og 3 i 8 Afdelinger eller Feltter, der forhen adskiltes ved nebensfra opstigende Halvsøiler eller Rundstave. Disse sidste ere nemlig, ligeledes i nyere Tid, blevne borthuggede, sandsynligviis forat man bekvemmere kunde anbringe de Stiger og Brandrebstaber, som nu have deres Plads her. Denne hele underste Decoration er især mærkelig derved, at de graae Tuffsteen her ere blevne brugte paa en meer eller mindre regelmæssig Maade sammen med de røde Muursteen for ved Materialets varlende Farve at frembringe mere Livlighed i Udsmykningen. Som et andet characteristisk Led af den ældste Bygning maae nævnes de tvende meget svære opmurede Halvsøiler, der sees inde i den østlige Ende af Kirkestibet, en paa hver Side, nærved Indgangen til Choret, men som nu begge ere afbrudte i en Høide af 6—8 Alen. Ifølge den hele Character, som disse de ældste Deles Forsiringer have, bliver det sandsynligt, at Kirken skriver sig fra det 13de Aarhundredes første Halvdeel. I Løbet af de nærmest paafølgende Aarhundreder er den vistnok undergaaet forskjellige Forandringer ved Tilbygninger o. s. v.; dog har ingen af disse været af den Betydning som den, der sandt Sted i 17de Aarhundrede, da det gamle Chor heelt nebbroses, og den nuværende Chorbygning, der mod Vest har en tresidet Slutning, opførtes og indretteedes paa Ny for en Bekostning af 10,623 Rtl. L. Aarstallet for denne Gjen-

opførelse er angivet med smuk, ophøiet Skrift paa en Sandsteen udenpaa Choret's østligste Muur: „ANNO · DOM̄i · 1 · 6 · 3 · 3.“ Tolv Aar iforveien havde det i Slutningen af det foregaaende Aarhundrede forhøiede Taarn faaet et høit Spiir. Dette brændte ved Lynild 1686, men opførtes dog igjen i det følgende Aar. Snart forestod der derimod Kirken en alvorligere Ulykke. Ved Bombardementet i Aaret 1700 blev ikke blot Spiiret og endeel af Taarnet selv nedstøbt, men ogsaa den egentlige Kirkebygning blev saa godt som forvandlet til en Ruin. Kanonkugler sidde endnu indmurede udvendig paa Kirken til Minde om denne Begivenhed, hvorved Loftet, Alteret, Prædikestolen og endeel af Stolestaderne ødelagdes, og maatte erstattes med Nyt. 1703 d. 31te Octbr. indviedes Kirken paa Ny. Til dens Istandsættelse efter denne Ovelaggelse har ifølge en Table, der hænger i Choret, Fru Maria Thomsen givet 1000 Mk. Lybst. Den mærkeligste Prydselse, Kirken fik ved denne Leilighed, var de store Figurmalerier, hvormed det vidtudsatte, i Form af Tøndehvælvinger lagte Brædeloft blev smykket af Lucas Dvens. I trende store halvbrunde Feldter ere her fremstillede 1) Fobvabstningen (indover Choret og Alteret), 2) Bjergprædikenen (over Skibets Sydside, henover Prædikestolen) og 3) Forklarelsen paa Tabor (over Skibets Nordside), mebens der over Skibets vestlige Ende, henover Orglet, sees Grupper af musicerende Engle. Midtpunctet af den hele Decoration danner Navnet „Jehovah“, udført med hebraiske gylde Bogstaver. De store Rum imod Øst og Vest imellem dette og de nævnte Malerier over Alteret og Orglet indtages af Engle, der holde store Skriftbædere, hvorpaa de loyprifende Ord Esaias 6, 3 og Psalme 150, 6 ere at læse, og af allegoriske Figurer, der ere forsynede med forskjellige religiøse Emblemer. Aarstallet 1704 oppe over Choret viser, naar disse Malerier ere udførte, eller vel rettere paabegyndte. Ved samme Tid har man ogsaa taget fat paa Gjenopførelsen af Taarnet, hvis fornede Muurværk er betegnet med Aarstallet 1706, og derefter paa Spiiret, hvor Uhrsliverne, der befinde sig imellem de to nederste af dets 3 forskjellige indadvendte Kobbertage, bære Aarstallet 1708. Af de massive, omstuttede Tilbygninger, som dette Taarn har faaet til Støtte forned, skriver vistnok Meget sig ogsaa fra den Tid; Andet er dog maaskee ikke ældre end dette Aarhundrede. Over den herværende Indgangsdør staaer 1817. I afdigte Aar (1862) er der foran Kirkens nordlige Indgangsdør bleven opført en ny lille Forhal.

Imellem Skib og Chor findes der paa en omtrent 5 Alen bred Tribune anbragt et mindre Orgel, som 1739 er blevet givet til Kirken af Peter Tetens „Rath und Lehnsmann.“ Tribunen selv er imidlertid bethdeligt ældre og udmærker sig ved sit smukke Egetræs Snitværk, der har det 17de Aarhundredes Character, og ved de 32 omtrent 2 Alen høie Messingballustrer i Trælværket derunder, hvilke bære samme Tids Mærke. Disse Ballustrer ere stjænkede til Kirken af Borgere i Byen, og hver af dem er derfor forsynet med en eller flere Giveres Navne. Paa Grund af det fortiden i Kirkens Skib herskende Mørke bliver det vanskeligt ret at see de flere Oliemalerier, der findes her ved Epitaphier og Mindetavler, hvoraf nogle synes ikke at være uden Fortjeneste. Grempebilleder maa nævnes de tvende Familieportraiter af Surian og Maria Dvens, hvilke 1691 ere ophængte af deres Arvinger

til Minde om de Afsbøde, i Forbindelse med et større Maleri af den hellige Familie. Saabel i Choret som i Skibet findes foruden det allerede Anførte endeel smukt gammelt Egetræes Snitværk paa Stabe, Døre o. s. v. Særlig Dmtale fortjener ogsaa den foran i Choret staaende, sextantebe Døbefont af sort Marmor med 5 smukke smaa Relieffer udførte i hvidt Marmor og fremstillende Begivenheder af Frelserens Historie. Til denne Daabs Anstiftelse har Stomageren Broder Peters givet 800 Mk., hvorfor ogsaa hans Bmærke med en Støvle er anbragt paa dens ene Side. Den er næsten en nøiagtig Gjentagelse af den Marmorfont med Aarstallet 1654, der findes i Kirken i Garding. Sandshuligviis er den kommen til Kirken 1656, da der anvendtes over 5000 Mk. paa dens Udførelse. De stærkt fremtrædende Relieffer ere desværre særdeles meget bestadigede, rimeligviis en Følge af Kirkens Udelæggelse i Aaret 1700. Det store Orgel, som findes i Kirkens vestre Ende, og som skal være anstiftet 1593, er i Aaret 1847 blevet næsten fuldstændig fornyet med en Bekostning af 4000 Mk.

Raadhuset, hvori er en Bopæl for Borgermesteren.

Et Fattig- og Arbejdshuus, hvori der tillige er Sygehuus.

En Arrestbygning, der ligesom den foregaaende Bygning er opført i de senere Aar.

Et til Militairlazareth indkjøbt Huus med Have.

Et Hospital, der er grundlagt ved Legater, for Borgere, som paa Grund af Alderdom, Svaghed eller af andre usorshulde Aarsager ere komne i Fattigdom; det har 23 Pladser, som alle ere besatte. Hjælpen bestaaer, foruden i fri Bolig, i en ugentlig Pengeunderstøttelse, Brød, Klædningsstykke, Brændsel, fri Lægehjælp og Medicin. Hospitalet staaer under Bestyrelse af Fattigcommissionen.

Fattighuus og 3 Skolebygninger. Borger- og Almuestolen, som er fælles for Byen og Landsfognet Lønning, bestaaer af 4 Dreng- og 3 Pigeklasser. Ved Drengklasserne ere ansatte en Rector, en Scribe- og Regnelærer og 2 andre Lærere; ved Pigestolen er ansat 3 Lærere. Børnene i Byen ere skolepligtige og have Ret til at søge Stolen; i Landsfognet have de vel denne Ret, men ere ikke skolepligtige hertil. Skolevæsenet eier forskellige Legater, deriblandt et i 1641 af Stomager Broder Peters stiftet paa 6000 Mark og et af Conferentsraad Carlens stiftet paa 12,000 Mark. R.

Det Igl. Pakhuus, der er 256 Fod langt og 46 Fod bredt, har Plads til 15,000 Tønder Korn; det er nærmest bygget for Canalhandelens Skplb.

Skipperhuset med et Taarn og Færgehuset.

Endvidere maa her nævnes Jernbanestationens Bygninger (om den sydslesvigste Jernbane mellem Flensborg og Lønning see Flensborg).

Indvaanernes Antal var i 1860: 3069 (hvoraf 1619 af Mdfj. og 1450 af Kvj.), i 1855: 3077, i 1845: 2701, i 1803: 1923; i 1769: 1487.

Uabningen af den sydslesvigste Jernbane mellem Flensborg og Lønning i Aaret 1854 maatte naturligviis være af stor Betydning

for Lønning's Handelsforhold, men endstjøndt Forpagteren af Kong Frederik VII.'s hidslesvigste Jernbane har fra 1856 holdt Dampskibsfart i Gang mellem Lønning paa den ene Side og Hamborg, Bremen, London, Hull, Lowestoft paa den anden Side, er det dog endnu ikke lykkedes at fremkalde en livlig Transitsfart for Jernbanen. Vhen har imidlertid høstet væsentlige Fordele heraf, om end de Forventninger, som Mange havde om dens hurtige Opblomstring, ere blevne skuffede. Paa Grund af denne Skuffelse ere i de senere Aar Grundeieendommene atter sunkne i Priis, ligesom den almindelige Handelscrise heller ikke er bleven uden stadelige Følger for Vhen. Det er uheldigt for Vhens Haandværkere, at der i Omegnen næsten ikke drives Kornavl, men kun Kvægfeeling, hvoraf Følgen er, at deres Affætningsrebs er langt ringere. Der indføres til Lønning ikke ubetydelige Ouantiteter af couleurede Bomuldsvarer, idet en enkelt Handelende en gros forskriver Varer directe fra England og affætter dem fortoldebe omkring i Slesvig og Holsteen. Den udenlandske Omsætning drives hovedsagelig med England, men Indførselen derfra indskrænker sig fornemmelig til Steentul og Jern. Den har været i Tiltagende i 1861, men har dog ikke naaet sin tidligere Høide. De Handelende forsyne sig i det Hele taget ved Jernbanen fra Hamborg og Altona, og der har derfor i 1861 kun været een lille Stykgodsfarer i regelmæssig Fart.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er i Aaret 1861 fortoldet: Bomulds garn 6800 Pund (i 1860: 7353 Pb.), Bomuldsmanufacturvarer 47,518 Pb. (i 1860: 54,253 Pb.), fremmed Brændeviin, derunder indbefattet Arrak, Genever, Rom o. s. v. 1146 Viertler og 109 Flaster (i 1860: 1164 Viertler og 98 Flaster), Rujern 277,020 Pb. (i 1860: 115,000 Pb.), Stang- og Baandjern samt Jernbanestinner 404,774 Pb. (i 1860: 31,293 Pb.), andet Jern og Jernvarer 72,507 Pb. (i 1860: 35,781 Pb.), Kaffe 72,184 Pb. (i 1860: 38,868 Pb.), Riis- og Riis-meel 20,384 Pb. (i 1860: 25,660 Pb.), Steentul 71,450 Tdr. (i 1860: 64,233 Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,119 Pb. (i 1860: 28,291 Pb.), Sirup 57,895 Pb. (i 1860: 35,730 Pb.), Thee 11,343 Pb. (i 1860: 11,985 Pb.), Tobak ufabrikeret og fabrikeret 26,522 Pb. (i 1860: 23,881 Pb.), Ulmanufacturer 7535 Pb. (i 1860: 7447 Pb.), Viin 1931 Viertler og 347 Flaster (i 1869: 1371 Viertler og 312 Flaster).

I 1861 blev der udført et større Oquantum af Bønner og Havre end i det forrige Aar, da Høsten var større i Omegnen og i Ditmarsken end sædvanligt, og disse Kornsorter derhos vare saa daarligt placerede efter Høsten, at de ikke lode sig gemme, men hurtigt muligt maatte forsendes i Dampskibene; derimod har Udførselen af Vhg og Hvede været mindre, og den sidste Kornsort var derhos af slet Oualitet. Af Bønner udførtes 14,652 Tdr. (i 1860: 7538 Tdr.), af Vhg 2,523 Tdr. (i 1860: 7,961 Tdr.), af Havre 47,281 Tdr. (i 1860: 39,803 Tdr.), af Hvede 6457 Tdr. (i 1860: 10,295 Tdr.), af Vhg- og Hvedemeel 594,480 Pb. (i 1860: 805,546 Pb.)

Hovedudførselsartiklen er levende Kvæg. I 1861 udførtes 23,530 Stykker, der under sædvanlige Forhold er det største Oquantum, som kan græsses i Marsten. Naar der i 1860 udførtes 1280 Stykker flere end i 1861, ligger Grunden deri, at det gunstige Veirlig i 1860 med sin afvælsende Regn og Varme gjorde det muligt at græsse et større Antal

end sædvanligt. Udsørfelen af Faar steg i 1861 til 23,666 Stykker eller 775 flere end i det foregaaende Aar, og man antager, at Udsørfelen heraf vil stige, fordi man i Marflegnene mere og mere lægger sig efter at opdrætte Faar, som foræbles ved Hjælp af engelske Racebøer; saadanne Faar søges meget paa det engelske Marked og betales godt. Ligeledes er Udsørfelen af Been og Oliefager steget, nemlig til henholdsvis 592,532 og 2,898,000 Pbd. eller 111,665 og 1,374,000 Pbd. mere end i det foregaaende Aar. Ogfaa af Uld har Udsørfelen været i Fremgang; hele Exporten var 89,863 Pbd. eller 14,094 Pbd. mere end i 1860.

Skibsfarten har i Aaret 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart indgaaet 474 Skibe af 4956 Com.-Læsters Drægtighed med 1967 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 343 Skibe med 3479 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed og 2163 Com.-Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 226 Skibe med 25,030 Com.-Læsters Drægtighed og 6192 Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 185 Skibe med 24,036 Com.-Læsters Drægtighed og 18,141 Com.-Læsters Bestuvning. I Canalarten er der indgaaet 1097 Skibe (i 1860: 1129) og udgaaet 1161 (i 1860: 1135). Det er i det Hele kun smaa Skibe, som gaae denne Vej, og Antallet er omtrent det samme i hvert Aar.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 36 Skibe med 494 $\frac{1}{2}$ Com.-Læster, hvoriblandt et Skruedampskib paa 77 $\frac{1}{2}$ Com.-Læster og et Bugseerdampskib paa 15 $\frac{1}{2}$ Com.-Læster, begge med 40 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfartsaagifterne udgjorde i 1861: 53,759 Rbd. 27 St., i 1860: 50,814 Rbd. 75 St. Indtægten af Canalarten var i 1861: 25,319 Rbd. 41 St. (i 1860: 23,387 Rbd. 56 St.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænket sig til nogle Teglblænderier samt en Kornmølle, der deels forhyrer Forbrugere i Tønning og Omegn, deels arbejder til Udsørfel. Vben har et Bogtrykkeri, hvorfra „Tønninger Intelligenz- und Anzeigeblatt für die Landschaft Eiderstedt“ udgives.

Følgende Markeder afholdes i Tønning: i Ugerne før Piutse og den 21de September 3 Dage Krammarked, i Midten af Mai 3 Dage Uldmarked, den 19de August 1 Dag Hestemarked, i Slutningen af October og Begyndelsen af November 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemrum. Saalænge den regelmæssige Dampskibsforbindelse mellem Tønning og England finder Sted, afholdes hver Onsdag et Kvægmarked.

Oberstalleren i Eidersted, der tillige er Amtmand i Husum og Bredsted Amter, er Overøvrighed for Tønning. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeret-Collegiet. Magistraten dannes af Borgermesteren (der tillige er Politimester og Stabssecretair) og 4 Raadmænd. Borgermesteren udnævnes af Kongen, de 4 Raadmænd af Raadmændene og de 8 deputerede Borgere; de sidste efter Magistratens Præsentation af de Deputerede selv. Vben sender en Repræsentant til Landstabsets Forsamlinger, som vælges for 3 Aar af Magistraten og de Deputerede. Magistraten har den dømmende Myndighed saavel i civile som i criminelle Sager. Politiretten bestaaer af Politimesteren og 2 Raadmænd som Bisiddere.

Andre communale Embedsmænd ere: Btkassereren og 8 Qvarteermænd.

Særskilte Commissioner ere: Kirke- og Fattigcommissionen samt Commissionen for Understøttelse af værdige Trængende, der ikke høre under Fattigvæsenet, og Brandcommissionen.

Communens Eiendomme bestaae af Raadhuset, Bagten, 2 Eprøitehuse, en Eiendom, der er kjøbt til Militairlazareth, et til Fattigboliger indrettet Huus og et Skolehuus, samt en Fattig- og Arbeidsanstalt, i hvilken der tillige er Sygehuus. Desuden eier Byen 72 Dsl. Jord, som aarlig ubleies:

Tønning's Udgifter have i de efternævnte 6 Aar udgjort for de nævnte Hovedudgiftsposter:

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈
Fattigvæsenet . .	12,248 Rb. 32 β	13,052 Rb. 57 β	10,298 Rb. 45 β
Kirke- og Skolev.	3,908 — 27 "	4,178 — 91 "	5,105 — 19 "
Politivæsenet . .	1,386 — 45 "	1,323 — 22 "	1,551 — 10 "
Belysning . . .	619 — 32 "	544 — 90 "	515 — 34 "
	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
Fattigvæsenet . .	9,963 Rb. 58 β	13,365 Rb. 70 β	10,808 Rb. 85 $\frac{1}{2}$ β
Kirke- og Skolev.	7,740 — 5 "	3,651 — 3 "	4,172 — 86 "
Politivæsenet . .	1,687 — 10 "	1,643 — 28 "	1,486 — 82 "
Belysning . . .	580 — 5 "	410 — 23 "	512 — 34 "

Tønning Byes samtlige Indtægter vare i 18⁵⁰/₆₀: 18,482 Rb. 43 $\frac{1}{2}$ St., i 18⁶⁰/₆₁: 24,488 Rb. 77 $\frac{1}{2}$ St., hvoraf henholdsvis 11,213 Rb. 37 St. og 11,318 Rb. 5 St. tilveiebragtes ved Paaligning. Fra 1772 af bidrager Byen som integrerende Deel af Landstabet Eidersted til dette's Udgifter for 19 Plove; 14 af disse ere Stenplove og hvile paa Indvaanerne i Forhold til deres faste Eiendomme, Formue og Indkomst, 5 ere Landplove og hvile paa Byens Jorder. Fattigvæsenet har en Indtægt af Legater, der udgjøre et Capitalbeløb af 13,943 Rb. 25 St., hvoraf de 2 ældste stride sig fra 1660 og 1661. For de fleste og betydeligste Legaters Vedkommende ere Giverne ubekjendte. Ved Udgangen af Regnskabsaaret 1860—61 beløb Byens Gjæld sig til 56,363 Rb. 38 St., hvoraf 28,806 Rb. 64 St. var opsigelig, 27,556 Rb. 70 St. uopsigelig Gjæld. Byen eiede i udestaaende Kapitaler 2180 Rb. 90 St., hvoraf 1540 Rb. vare anbragte i Igl. Obligationer. De Byen tilhørende Bygninger vare tagerede i Brandkassen til 17,210 Rb. Efter Fradrag af Gjælden udgjør Tønning's Nettoformue saaledes 43,284 Rb. 21 $\frac{1}{2}$ St.

Byen har intet Borgercorps, men et Brandcorps bestaaende af 300 Medlemmer.

Havnen tilhører Staten. Ifølge Statsregnskabet for 1860—61 udgjorde Indtægterne 4683 Rb. 50 St. og Udgifterne 2850 Rb. Indtil 1852 gik alle Skibe ind i den indre Havn, der dannes af Tønning Klufes Iderløb, og har i en smal Kende en Dybde af 10 Fod Vand ved Høivande. Paa Grund af den directe Trafik med England efter

Krigen bleve Anlægsbroer for Skibe af større Dybgaende anseet nødvendige og Regjeringen anlagde en Række saadanne langs Inderbugten, hvor Eiderens dybe Strømrende passerer umiddelbart forbi. Hertil søiede det engelske Jernbanecompagni en Bro til Løsning af Kul med Dampkran og senere paa Landsognets Grund en større, forsynet med hydrauliske Kraner og Pothuus til Løsning og Ladning af det Støvgods, der forventedes i større Maalestok at ville blive befordret ad den syd-slesvigste Jernbane. Det lykkedes imidlertid ikke at fremkalde nogen meget levende Transitforretning og Værkernes Beskæftigelse ved Pølseorm gjorde det nødvendigt i Maret 1863 at borttage Støvgodsbroen med sine Kraner og at ombygge Kulbroen saaledes, at en eventuel Forlængelse af samme kan finde Sted. Pothuset flyttedes herhen. Statens Broer indskrænkedes til det Nødvendigste og søgtes vebligereholdte i en Udstrækning tilstrækkelig for den vigtige Export af Kreaturer.

For Canalfartens Skyld er i sin Tid det ovennævnte store Igl. Pothuus opført med Bopæl for Pothuusforvalteren, hvis Embede var forbundet med Posterne som Havnemester og Lødsinspecteur, indtil dette combinerede Embede blev indbraget fra 1ste April 1862. Ved Tønning maae de Skibe, som komme fra Nordsoen og passere Canalen, klarere. I Tønning ere tillige to Stationer for Eiderløbserne, af hvem Fyrskibet bliver udlagt. Oberinspektionen er overdraget Kjøbstolbinspecteuren paa Vestkysten, under hvem ligeledes Tønde-, Vager- og Fyrvæsenet paa Eideren forterer. Vhen har tillige en Quarantainecommission, som er sammensat af Borgmesteren som Præsæs, Tolbinspecteuren og Physicus.

Passagen over Eideren besørger af et Igl. Færgekæsen, som er bortforpagtet til den nuværende Forpagter paa Livstid.

I geistlig Henseende er Tønning forbundet med et Landsogn. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Begge Kaldene ere Valgkald; deres Indtægter anslaaes resp. til 1050 Rd. og 724 Rd.

Vhen hører til Tønning Physicatdistrikt. Apothek. Landskabet Eidersteds 36te Lægb. Til den slesvigste Stændersforsamling vælger Tønning i Forbindelse med Garding en Deputeret (de slesvigste Kjøbstæders 7de Valgdistrict). Skatterne indbetales til Østereleens Landstriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Østerdeel directe indbetales til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønning Tolbsted er ansat en Tolbinspecteur, der har Embedsbolig, en Tolbkasserer, 2 Tolbcontrolleurer og 7 Tolbassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Jernbane-Telegraphstation. Landpenningmesteren og Landstriveren, begge for Eidersteds Østerdeel, boe i Tønning.

Følgende private Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønning. En Spare- og Raanekasse, oprettet i 1819, som ved Slutningen af 1859 havde ubestaaende 35,012 Rd.; en Skipperforening, som yder Understøttelse til dens Medlemmer; Begravelsesgilder: det almindelige borgerlige Norges-Gilde, der har Navn efter Gaden Norge, Egibie-Gildet og de forskjellige Laugsgilder, et Skyttelaug og en Haandværkerforening.

Den saakaldte „Vordersklopplag,“ der er stænket Byen af Staten, og som er omgibet af Alleer af Lindetrær, tjener til Spadseregang.

Tønning var tidlig Hovedstedet i det egentlige Eidersted, som derefter ogsaa kaldtes Tønning Herred (i Valdemar II.'s Fordebog „Thyninghæret“); hvilket vel tildeels hidrører derfra, at Byens forholdsvis høie Beliggenhed, navnlig det Sted, hvor Kirken staaer, ydede Beboerne nogen Beskyttelse mod Fædet paa en Tid, da der endnu ikke var Diger. Navnet har man ubledet af en Tønde, paa hvilken engang en Svane skal være kommen drivende (den findes ogsaa i Byens Gaarden; Volfshagen i sin Beskrivelse af Byen vil hellere med D. Atl. ublede det af Eiderens gamle Navn Dina, Döna eller Düna og Ordet „ding“ (Thing), saa at det betyder et Thingsted ved Eideren. Saavel Documenter som Analogien i Navnene Garding, Rating, Rating, Ording o. fl. viser, at Tønning (og ikke Tønningen) er den rette Skrivemaade. Byens Kirke nævnes først 1186; saavel Kirken selv som dens 24 Fod høie Tårn leed, som allerede omtalt, meget i Bombardementet 1700. Tønning har deelt i Sjæbne med det øvrige Nordfrisland og ligesom dette til forskjellige Tider været hjemsgt af udelæggende Krige, Dverfsvømmelser og pestagtige Sygdomme, især i det for Nordfrisland saa ufæslige 14de Aarhundrede; 1350 anrettede „den sorte Død“ frygtelige Udelæggelser, og 1362 ikke mindre den under Navnet „Mandrentelsen“ bekjendte voldsomme Dverfsvømmelse. Dsaa i Dittmarskerfeiden 1414—17 leed Byen og Sognet meget. Tønning var dengang endnu kun en Landsby „Burlag“; men 1486 havde den dog efter D. Atl. allerede en Borgermester. 1527 indførtes Reformationen i Tønning uden synderlig Forskytelse. I Aarene 1580—83 byggede Hertug Adolf Tønning Slot med 4 Hjørnetårne og omgibet med Bolde og Grave, hvilket blev Bolig for den af Eidersted høit fortjente Staller Caspar Poyer; af Hertugerne residerede Frederik III. her i nogen Tid under Krigen mellem Danmark og Sverrig, i hvilken han var paa svensk Side, og døde paa dette Slot d. 10de August 1659; men i det 18de Aarhundrede forfalt det, og blev nedbrudt 1735; Slotspladsen tjener, som ovenfor bemærket, nu til Spadsereklub. Ved Caspar Poyers Bestræbelser fik Tønning Stadsprivilegier d. 12te Octbr. 1590 af Hertug Johan Adolf. Paa den Tid var Byen bekjendt for sin Oueuførsel; henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede udførtes herfra aarlig 3—400,000 Pb. Ost til Tydskland, Holland og Frankrig. 1613 blev Tønning anlagt med en Befolkning af 30,000 Nd.; samme Aar fik Byen ogsaa sit Lov. I Trediveaarskrigen holdtes Tønning i meer end et Aar (Octbr. 1627—Novbr. 1628) besat af de Keiserlige, hvorved Byen leed meget, saa at 128 Huse deels fode øde, deels bleve nedrevne; og neppe vare Indbyggerne begyndte at komme sig efter denne Landeplage, før end de bleve hjemsgte af en anden, idet Staden overfvoømmedes og mange Mennekter og Dyr omtom i den voldsomme Stormflod Katten mellem d. 11te og 12te Octbr. 1634. Men meest bekjendt i Historien er Tønning bleven i den nærmest følgende Tid som de holsteen-gottorpiske Hertugers Hovedfæstning under deres uophørlige Stridigheder med de danske Konger. 1644 bleve Fæstningsværkerne anlagte, 11 Bastioner med 3 Porte og flere bombefaste Svøelvinger, med en Befolkning af 36 Tdr. Guld, og 1658 tog derfor Hertugen, som ovenfor anført, sin Tilflugt hertil under Krigen med Danmark og døde inden Fæstningens Bolde. 1660 blev den blokeret af den danske Feltmarschal Eberstein; og ved Begyndelsen af den næste Krig mellem Danmark og Sverrig (den skaanske Krig) maatte Hertug Christian Albrecht ved Forliget i Rendsborg 1675 overlade sin Svoger Kong Christian V. Tønning, hvis Fæstningsværter derpaa 1676 bleve sløfede og Styhst ført til Rendsborg. Men da Hertugen ved Forliget i Altona 1689 havde faaet Tønning tilbage, lod han Fæstningsværkerne paany opføre 1692, hvorpaa Fæstningen i April og Mai 1700 maatte udholde en Beleiring og et heftigt Bombardement af en dansk Hær under Hertugen af Würtemberg (den blev besudt af 5 Batterier, og c. 11,000 Bomber og 20,000 Kugler bleve kastede ind i Fæstningen; et Huus bærer endnu Spor deraf); men den fik Undsætning af svenske og tydske Hjælpetropper. I den næste Krig kastede den svenske General Stenbock sig i Februar 1713 med den holsteen-gottorpiske Regjerings Tilladelse ind i Fæstningen, som derpaa atter belejredes af de Danske, men holdt sig, efterat Stenbock havde maattet overgive sig (sfr. Oldenswort Sogn), indtil d. 7de Februar 1714, da Commandanten Generalmajor Zacharias Wolf maatte capitulere, hvorpaa Fæstningsværkerne atter bleve sløfede. Siden den Tid er Tønning igjen en aaben By; af Fæstningen ere nu kun Spor af de forudoms Grave tilbage, og af Boldenes Terrain de ovennævnte Boldforber. Byens

Befstand aftog fra den Tid, hvortil ødelæggende Sygdomme i en længere Aarrække og Risvært i Landflabet meget bidroge; men den hævede sig atter henimod Slutningen af Aarhundrebet ved Eidercanalens Anlæg og især i Aarene 1803—7 ved Elbpærringen (den havde dengang endog c. 6000 Indv.) samt i Aaret 1809, da det amerikanske Flag erklæredes for frit af Engländerne, ligesom i den nyeste Tid (dog ikke i den Grad som man havde ventet) ved den directe Dampskibsforbindelse med England og Anlæggelsen af den sydslesvigiske Jernbane, som sætter Lønning i Forbindelse med Husum og Flensborg, aabnet d. 25de Octbr. 1854. I det sidste Aar af forrige Krig blev Lønning uden Modstand besat af de danske Tropper d. 9de August 1850, og en Erøsning leveredes her med Insurgenterne d. 29de September samtidig med disses Angreb paa Frederikslad.

Foruden Byens gamle Kirke havde Lønning som Fæstning ogsaa en Garnisonskirke (St. Sophies Kirke), der stod fra 1694 til 1748. En Begravelsesplads anlagdes 1616 udenfor Byen, og 1828 en ny mod Nord. Lønning havde ogsaa en fort Tid et Vaisenhuus, til hvis Bygning nyopnævnte Kirkes Materialier anvendtes, men som allerede blev nedlagt og Bygningen bortsolgt 1754; en latin Skole til 1806; et Lombard eller offentlig Laanehuus (Assikentshuus) 1740—1829, og fra 1799 en Navigationskole, som 1850 blev forlagt til Flensborg.

I Lønning er Rægen Caso Gram født, ligeledes Maleren Jurian Dvens 1600, og den lærde Philolog og Polyhistor Marcus Weibom, der især beskæftigede sig med de Gamles Musik og var den første Bibliothekar ved det af Frederik III. samlede store kgl. Bibliothek.

Hfr. F. Wolfhagen: „Beschreibung der Stadt Lønning“, i N. Falcks „Neues Staatsbürgerliches Magazin“, IV. B. (Schlesw. 1836) S. 669—742.

Om gamle Flodmærker i Lønning fra Vandløberne 1625, 1634, 1717 og 1756 see J. N. Letens: „Reisen in die Marchländer“ S. 62.

Garding,

den mindste By i Slesvig, ligger i den sydvestlige Deel af Eidersted, $1\frac{1}{2}$ M. vest for Lønning ad Chausseen, $3\frac{3}{4}$ M. s. v. for Husum ad Landeveien, c. $37\frac{3}{4}$ M. i lige Linie s. v. for Kjøbenhavn, under $59^{\circ} 19' 50''$ n. B. og $3^{\circ} 47' 30''$ v. L. ved en lille i 1612 gravet Canal, den saakaldte Sønderbaabsfart (Eiderbootfabrt), og henimod Bestenden af en forholdsvis høi sandet, fra Øst til Vest $\frac{1}{4}$ M. lang, men kun $\frac{1}{8}$ M. bred Ryg, der oprindeligt synes at have dannet en Ø for sig. Byen, der er deelt i 4 Qvarterer, tæller 230 brandforsikrede Grundeieendomme og har 1 Torveplads, 2 andre offentlige Pladser, 5 Gader og nogle Gange. Til Byen høre endvidere 2 Huse, som ligge nær udenfor den. Den er ikke bleven udvidet i de senere Aar, men man bebygger stadig Pladser, som hidtil have været tomme. Fra Byen fører en Chaussee til Lønning, og en Halvchaussee skal anlægges til Tating.

Byens Jorder udgjøre efter Forbøgen 845 Dagflet foruden en saakaldt øde Fenne paa 3 D. Disse Jorder høre deels til Byens, deels til Landflabets Jurisdiction. De ere inddeelte i Klasser, „Achtungen“, nemlig bedste, middel og laveste Achtung. Den ovennævnte øde Fenne bibrager blot til Digeomkostningerne.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, der forðum skal have været indviet til St. Christianus (?), Maria Magdalena og Bartholomæus, og tidligere var Hovedkirken for Eversköp eller Garding Herred, ligger paa en lille Banke inde i Bhen og er opført af røde Muursteen. I Øst løber dens Chor ud i en tresidet Slutning; i Nord og Syd har den regelmæssigt anlagte Korsfløje, og imod Vest er der endelig foran Skibet bygget et Taarn af overordentlig svære Grundforhold. Hele den egentlige Kirkes Indre er overdækket med gothiske Krydshvælvinger. Paa Grund af Skibets større Brede ere Hvælvingerne her afdeelte i tvende Rækker og bæres ikke blot af Sidemurene, men ogsaa af to svære cylindriske opmurede Spiler eller Piller, hvilke have deres Plads i Bygningens Ase, altsaa midt udfor Choret. Ogsaa i Chorbuen, Døre, Vinduer o. s. v. ere i det Hele de spidsbuede Former gjennemgaaende. Udbendig paa Skibet findes der rigtignok Spor af nogle oprindelige, nu tilmurede, rundbuede Vinduer, men selv disse have ikke nogen særdeles gammel Character. Naar det altsaa hedder i den Eidersteder-Krønike, at der 1117 blev opført en Steenkirke paa det herbørende Sted istedetfor det otte Aar tidligere længere imod Vest anlagte Trækapel, kan denne Efterretning selvfølgelig ikke finde Anvendelse paa nogen Deel af den nu staaende Bygning, hvoraf Intet synes at være ældre end det 13de Aarhundrede, medens derimod det Allermeeste er endnu bethbeligt yngre. Dog kan det ikke betvivles, at det i det Væsentlige var den nuværende Bygning, i hvilken der 1466 holdtes en Forsamling af Afsendinge fra alle Eiderstedts tre Herreder, som vedtog den nye Landret. Taarnet var imidlertid dengang endnu ikke opført. Til dette blev Grunden lagt 1483, Muurværket fuldbædtes 1485, og det 160 Fod høie Spiir fuldførtes 1488. Overdelen af dette Taarn har undergaaet mange Forandringer i den følgende Tid. Efterat den 1509 var nedstyrtet under en Storm, opførtes den paa Ny 1527; truffen af Lynild 1637, gjenopbyggedes den 1643. Men allerede 1660 nedkastede igjen Stormen baade Spiiret og Meget af Taarnet selv, ved hvilken Leilighed ogsaa Kirken leed stor Skade. Sandsynligviis er den store Hvælving, som tidligere har dækket Taarnets eget rummelige nederste Stokværk, ogsaa bleven tilintetgjort ved denne Udelæggelse. Først 1752 fik det atter et lavt, pyramideformet Spiir.

Ogsaa Kirkens Chor er i det Mindste for en Deel blevet ombygget efter Ugangen af Middelalderen. Muurstiverne, der findes udbendig paa dette Hjørner, ere forsynede med smaa Tavler af Sandsteen, hvilke indeholde deels latinske, deels plattyske Indskrifter, der angive Navnene paa herbørende Embedsmænd og Borgere og deres Hustruer (saaledes: Skriveren Nicolaus Faber og hans Hustru Søster Fabers, Sivert Jacobs og Marie Siverts o. s. v.), hvilke i Aaret 1588 have bekostet disse Pillers Opsførelse.

I den katholske Tid havde denne Kirke fire Altare. Den nuværende Altartavle indeholder maadeligt udførte Malerier af Lidelseshistorien. Det er overraskende øverst paa denne forresten aldeles protestantiske Tavle at see en Fremstilling af St. Jørgen, som neblægger Dragen. Prædikestolen er opsat 1563 og 1658 paa Ny forjiret. Dens Relieffer af det gamle og nye Testaments Historie ere uden Kunstværk. Kirkestolene

ere i Skibet anbragte i tre Rækker; ind over begge Korsfløiene findes der Pulpiturer. Orglet er anbragt i den vestre Ende af Skibets nordre Gang. Det smukkeste Stykke af Kirkens Tilbehør er uden Sammenligning den seksidede Døbefont, der er udført af sort Marmor og prydet med Relieffer af hvidt Marmor. Paa de tre Sider har den Fremstillinger af Christi Omstjærrelse, hans Daab og af Frelseren, idet han velsigner Børnene; paa de tre andre er den prydet med Baabener og Bomærker. Denne Døbefont har særdeles stor Lighed med den, der findes i Kirken i Tønning, men den er langt bedre bevaret end den derværende. Øverst omkring Randen har den en plattfyldt Indskrift, der meddeeler, at den til Minde om Landstriveren og Stalleren Caspar Schwenk er bleven stjentet til Kirken af hans Arvinger i Aaret 1654.

„Das Gasthaus“ er en for By- og Landsogn fælles Stiftelse, der har sin Oprindelse fra en katolsk St. Jørgens Stiftelse. For Tiden er der her 11 Lemmer, som have fri Bolig med et Stykke Havejord, 38—64 Sk. om Ugen og Brændsel, hvorhos de i fornødent Fald faae Klædningsstykker samt i Sygdomstilsælde Lægehjelp og Medicin. Af Legater eier Stiftelsen ingen, men derimod en Fenne Land i Søndermarken i Garding Sogn paa 4 D. 2 S. 12 B., som tilfaldt den ved et Gavebrev fra daværende Landstriver i Garding, senere Staller Caspar Schwenk, dateret St. Laurentii Dag 1627. Stiftelsen eiede ved Udgangen af 1861 12,133 Rb. 89 Sk., hvilken Capital for Størstedelen er opstaaet af Lemmernes Indskud.

Raadhuset.

En Bolig for Retstjeneren.

Et Bagthuus, der tillige er Sprøitehuus.

Et Fattighuus.

To Præsteboliger.

Fire Skolehuse, hvori fem Skoler, 3 Drenges- og 2 Pigestoler, der ere fælles for Lands- og Bysognet; hver Skole har sin Lærer.

En Arrestbygning for Landstabet Eidersted.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1656 (818 af Mdfj. og 838 af Rbfj.), i 1855: 1580, i 1845: 1526, i 1803: 985, i 1769: 938.

Handelsomsætningen. Garding har kun liden directe Handel med Ulandet; Udførselen og Indførselen foregaaer fornemmelig over andre indenlandske Steder. Af de vigtigste Forbrugsartikler er 1861 fortoldet Bomulds-garn 1224 Pb. (i 1860: 1491 Pb.), Bomuldsmanufacturvarer 11,447 Pb. (i 1860: 8742 Pb.), Brændeviin 565 $\frac{1}{2}$ Viertler (i 1860: 301 Viertler), Stang- og Vaandjern 18,126 Pb. (i 1860: 21,395 Pb.), Fajence 18,126 Pb. (i 1860: 21,395 Pb.), Kaffe 39,991 Pb. (i 1860: 44,629 Pb.), Riis og Riismeel 23,449 Pb. (i 1860: 18,694 Pb.), Salt 318 Tdr. og 11,859 Pb. (i 1860: 331 $\frac{1}{2}$ Tdr. og 6163 Pb.), Steenkul 476 Tdr. (i 1860: 45 $\frac{1}{2}$ Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,286 Pb. (i 1860: 23,982 Pb.), Sirup 57,547 Pb. (i 1860: 56,396 Pb.), Thee 15,076 Pb. (i 1860: 16,405 Pb.), ufabrikeret Tobak 45,734 Pb. (i 1860: 57,614 Pb.), Skaatobak 15,845 Pb. (i 1860: 14,500 Pb.),

Ulbmanufacturvarer 5232 Pbd. (i 1860: 3869 Pbd.), Viin 347 Viertler og 520 Flaſter (i 1860: 535 Viertler og 36 Flaſter).

De vigtigſte Udførselsartikler ere: Havre 1280 Tdr. (i 1860: 783 Tdr.) og Kaps 900 Tdr. (i 1860: 726 Tdr.)

Skibsfarten har for Garbing Toldsted i 1861 ſtillet ſig ſaaledes: i indenlandſk Fart er indgaaet 427 Fartøier af 2284¹/₄ Com.-Læſters Drægtighed med 2175 Com. Læſters Beſtubning, udgaaet 427 Fartøier af 2229 Com.-Læſters Drægtighed med 381 Com. Læſters Beſtubning, i udenrigſk Fart indgaaet 4 Fartøier af 44³/₄ Com.-Læſters Drægtighed med 20 Com.-Læſters Beſtubning, udgaaet 5 Fartøier af 85³/₄ Com.-Læſters Drægtighed med 63³/₄ Com. Læſters Beſtubning.

Handelsſlaaden beſtod ved Udgangen af 1861 af 3 Fartøier paa 15 Com.-Læſter.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 18,565 Rd. 11 Sk. (i 1860: 20,087 Rd. 94 Sk.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indſtrænket ſig til 2 Tobaksfabrikker, i hvilke der i 1861 er fabrikeret 45,000 Pbd. raa Tobak til Skraatobak og Cigarer.

I Garbing afholdes følgende Markeder: 2 Krammarkeder i 3 Dage i Slutningen af Februar og Midten af Juni, 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemrum i Slutningen af October og Begyndelsen af Novbr.

Overſtalleren over Eiderſted er Overøvrighed for Garbing. Vhen Garbing er ifølge Tit. 1 af dens Vhret en Deel af Landſkabet Eiderſted, men den danner ved Siden heraf en ſelvſtændig Commune med den ſamme Communalforfatning ſom de øvrige Vher i Slesvig. Communalbeſtyrelſen beſtaaer af Magiſtraten, ſom er ſammenſat af en Borgermester og 4 Raadmænd, ſamt et Vhcollegium paa 4 deputerede Borgere. Baade Raadmændene og de Deputerede vælges af begge Collegier.

Andre kommunale Embedsmænd ere: en Havnekaſſerer, en Regnskabsfører for „das Gaſthaus“, 2 „Digebiger“, der tillige ere Veiofſynsmænd, 4 Qvarteermænd og en Lægdsmand.

Særſkilte Commiſſioner ere Fattigcommiſſionen, Kirkecommiſſionen, der er fælles for By og Land, ligesom Inſpectionen over „das Gaſthaus.“

Garbing har en egen Vhret af 12te October 1590, men er forøvrigt undergivet den Eiderſtedſke Landret.

Communens Eiendomme i faſte Bygninger ere: Raadhuſet, Retsbetjentens Bolig, et Vægterhuus, ſom tillige er Sprøitehuus, en Vægterbolig og et Fattighuus.

Garbing Vhes Udgifter have i de eſternævnte 6 Regnskabsaar for de ligeledes eſternævnte Hovedudgiftsposter været:

	1856	1857	1858	1859	1860	1861
	Rd. §	Rd. §	Rd. §	Rd. §	Rd. §	Rd. §
Fattigvæſenet	3213 84	3082 47	3022 26	2895 86	3347 2	3528 37
Skolevæſenet	597 16	803 38	815 6	825 60	849 32	745 59
Delinqventomf.	20 31	20 31	20 14	22 20	48 90	30 16

Vhen har ikke havt Indquartering i de nævnte 6 Aar, men den har i 1861 bidraget 148 Rd. 46 St. til Indquartering i andre Vher. Dens Gjæld udgjør 10,951 Rd. 39 St. Gasbelvøsning finder endnu ikke Sted.

Fattigvæsenet har i 1860 tilveiebragt 1748 Rd. 60 St., i 1861 1316 Rd. 36 St. af særlige Indtægter; det øvrige Beløb er blevet lignet. Til Skolevæsenet tilveiebringes Udgifterne alene ved Ligning. Udgifterne til Brandvæsenet tilveiebringes ved Ligning efter Brandkatastret.

Garding har hverken Brand-, Politi- eller Borgercorps.

Havnevæsenet bliver under Magistratens Control bestyret af Havneregnsskabsføreren. Havnen, der danner Sønderbaadsfartens indre Afslutning, har intet Fond, dens Indtægter bestaae i Havnepenge (Resolution af 17de Juli 1816 og Anordn. af 11te Mai 1833). I de senere Aar har Indtægten beløbet sig til 150 Rd. aarlig. Havnen er bleven ubdibet i 1852.

I geistlig Henseende banner Garding med Garding Landsogn et Pastorat, med en Hovedpræst og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen, Diaconatet er et Valgkalb; Embebernes Indtægter anslaaes resp. til 1641 Rd. og 648 Rd. aarlig.

Vhen hører til Tønning Phvsicatbistrict. Apothek. 37te Vægd i Landstabet Eidersted. Skatterne indbetales til Vesterdelens Landstriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landstabets Vesterdeel indsendes til Centralkassen i Hensborg.

Til den slesvigste Stænderforsamling vælger Garding i Forening med Tønning 1 Deputeret (de slesvigste Rjbstæders 7de Valgdistrict).

Ved Gardings Toldbop pøbørselscontrol er ansat en Toldpøbørselscontroller og 2 Toldassistenter, ved Postvæsenet er ansat en Postexpeditur. Telegraphstation. Stalleren i Eiderstedt, Landpenningmesteren og Landstriveren, begge for Landstabets Vesterdeel, boe for Tiden i Garding.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for tiden i Garding: en Spare- og Laanekasse, der er oprettet den 17de Februar 1822, i hvilken der efter det sidste Aarsregnskab for 1861 indestod 14,897 Rd. 3 St., den eiede 4980 Rd. 79 St.; et Begravelsesgilbe; et Ringriveselskab; en Sangforening; nogle Væseselskaber; en Haandværkerforening.

Af offentlige Promenader og Anlæg findes kun den i 1842 anlagte Kirkegaard, en Allee, som mod Nord fører forbi den, en Allee langs Stokhuusveien og en Allee Sønden for Vhen.

Efter den gamle Eiderstedts Krønike blev der 1109 bygget et Træcapel paa Geestkaafens vestligste Afsald (op deme Cleve by deme Garsande), der indviedes til St. Christian, Marie Magdalene og St. Bartholomeus. Sydsst for Garding i den udstrakte Mark, der under Navn af Grøde (Forland eller Halligland analog Grøden eller Grudenkog) strakte sig langt ind i den nuværende Eidermunding, boede dengang Bøymannerne, der 1113 dræbte Præsten Herman Lütke foran Alteret, efter Sagnet forbi han ikke vilde vente efter dem med Gudstjenesten. Herover skal Sagnet*) have mistet Patronatet over Kirken, der først 1603 for en Sum Penge erhvervedes af den gottorpste Hertug Frederik. Denne Begivenhed synes at have givet Anledning til særskilte Capellers Dpretelse rundt om i Everskøp. Capellet

*) Beretningen kan ogsaa forstaaes som var det Bøymannerne, hvorn Kirken Patronat tilkom, altsaa dens Stiftere.

paa Kløven eller Kliffet (Stedet hvor det stod vises endnu) skal være gaaet under i en Vandfod 1114 og dernæst byggedes 1117 en Kirke af Steen længere mod Vst paa den høje Garfand (vnde wart genømet Garbinghe).

I Garbing Kirke holdtes 1466 en almindelig Raadsforsamling, hvorved en ny Landret vedtoges for Landene Eidersted, Eversköp og Utholm.

I Garbing Sogn var der kongeligt Arvegods, hvilket Hertug Otto af Brunschwig, Kong Valdemar d. Stores Dattersøn, d. 8de Septbr. 1297 folgte („bona nostra in parrochia Gerdinghe et Thedimbole et ubicunque in Frisia sita et iacientia“) til sin Dntel Grev Gerhard af Holstien, og Salget stadfæstes af Kong Eric Menved 1300 (begge Breve trykte i Michelsens Nordfriesland S. 185—87). Byen leed meget 1415 i Ditmarskerfejden 1466 holdt Affendinge fra de eiderstedtske Trelønde en Forsamling i Garbing Kirke, hvor en ny Landret blev vedtaget. 1572 havde Byen allerede en Borgermester, og 1575 fik den af Hertug Adolf adskillige Privilegier, saaledes Ret til at holde et ugentligt Tirsdagsmarked; men Kjøbstadrettigheden forklæbde først Stalleren Caspar Hoyet Garbing 1590 samtidig med Tønning. Fra en St. Jørgens-Stiftelse i den katolske Tid hidrører det saakaldte Gjøshuus. Byens Handel ad Søveien betinges ved Canalen Sønderbaadfart, der er gravet 1612, og ved Katingsfiel igjennem en Sluse udmunder i Eideren. See forøvrigt Garbing Landsogn.

Landsofnene.

Koldenbyttel Sogn omgivet af Witswort Sogn samt Husum og Hytten Amter, udgjør den østligste Deel af Landskabet Eidersted, og grændser mod Syd til Trenen og Eideren. Kirken i den østlige Deel af Sognet, $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Frederiksstad, $1\frac{1}{2}$ M. n. o. for Tønning og $1\frac{1}{2}$ M. f. for Husum. Arealet 4724 Tdr. Marstland, der paa Grund af sin Fedme fortrinlig egner sig til Studegræsning. Desuden hører til Sognet et Forland paa c. 150 Tdr. Land. Til Sognet hører Dranderfum (293 Dgsl.), Westerhøl, Badenkog (297 Dgsl.), Peterskog (1188 Dgsl.), Fresenkog (636 Dgsl.), Schwenkenkog (79 Dgsl.), samt Dele af Byttel og Walsbøllkog, Riesbøllkog, Dingsbøllkog, Damkog og Herrenhallig (forfaavidt den henhører til Landskabet Eidersted, 810 Dgsl.)*. Sognets Border afvande næsten alle til Eideren ved den saakaldte Særfærge=Sluse i Fresenkogs Dige, hvorfra er Dverfart til Ditmarsken; c. 700 Dsl. Sydermarst-Border og 300 Dsl. Witswort-Border henhøre ligeledes til denne Vandløsing. Herrenhallig afvander til Trenen og med denne gjennem Sluserne i Byen Frederiksstad til Eideren. Frederiksstad-Tønning-Husum Chaussée passerer Sognet. Talrige Mellembiger og gamle Flodarme („Reitfletthen“) afdele og gjennefsjære den herværende Marst.

I Sognet: Gaden („de Straat“) ved Kirken, bygget paa Mellembiger, tildeels brolagt, med teglhængte Huse, Præstegaard, Skole og Mølle, forskjellige Næringsdribende og Haandværkere; Norberdige paa Damkogens Mellembige med Skole, Rantrumdige, Halligdige med Skole; enkelte Gaarde ere Staatshof, Stadthof og Treneshof. Balt i Sognet 1 G. med 150—200 Dsl., 13 G. med 100—150 Dsl., 18 G. med 50—100 Dsl., 6 G. med under 50 Dsl., 29 H. med Jord (hvoraf 10 ved Gaden), 79 Huse uden Jord (hvoraf 31 ved Gaden).

* Den øvrige Deel udgjør 300 Dagslet og kaldes Svabsted Herrenhallig.

Blandt de nævnte 1 Teglværk, 2 Vindmøller, 5 Kroer, 3 Skolebygninger, 14 Fattigboliger. Af Gaardene ligger 1 med 100—150 Dfl. og 10 med 50—100 Dfl. i Herrenhallig; disse ere kongelige Arvesæstiegaarde, der svare en aarlig Kanon. En betydelig Deel af Sognets Jorder er uden Bygninger.

Indvaanere: 970. Studiefedning (over $\frac{3}{4}$ af Sognets Jorder græsses) og Agerbrug er Hovederhvervet. Dyrkning af Haveurter, der sælges i det nærliggende Frederikstads, er ikke ubetydelig; derimod har den tidligere industrielle Virksomhed tabt sig med Udbøerierne i Kjøbstaden, hvorpaa den var baseret. I de sidste 40 Aar skulle henved 50 Gaarde og Huse være nedbrudte i Sognet, og Indvaanerantallet som Følge deraf være aftaget. Denne Omstændighed maa fornemmelig tilskrives Studergræsningens Udbidelse paa det egentlige Agerbrugs Bekostning.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerbelens Landret, Østerbelens Landskriveri (Tønning), Østerbelens Penningmester (Tønning), Tønning Pshficat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevsfab (Kating), det sidste dog med Undtagelse af Herrenhallig, der er udføntret af Digebaandet. Det banner Landskabet Eidersteds 1—4de Lægd. Sognet har 2 Lensmænd; Herrenhallig indbetaler imidlertid Skatter og Afgifter directe til Landskriveriet. Sognet inddeles i Nørre-, Sønder-, Øster- og Vester-Kvarter. Til som Interessent at udøve Stemmeret i Communen udfordres Besiddelse af 40 Dagstet Jord. Præstetallet er Valgfald; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rb. aarlig. Kirken eier 57 Dagstet contributionsfrie og 9 Dfl. contribuable Jorder, samt 5 Dfl. England („Spättingland“); af Capitaler c. 2000 Rb. Hovedskolens Lærer er tillige Organist og Degn. Et Fattiglegat, stiftet 1785, udgjør 3 Dfl. 1 S. Jord.

Kirken, der har været indviet til St. Leonhard, mangler Taarn, men har et oitelanet slankt Spir ovenover Choret, hvilket er blevet opsat 1826 ifødestor det tidligere serkante, som var afbrændt ved Lynild den foregaaende Sommer. Kirken selv er en ret betydelig, men ogsaa en meget sammenstykket Bygning, i hvis Ydre der findes en broget Sammenblanding af raae Kampsteen, røde Muursteen og rhinlandsk Luf. Dette sidstnævnte Materiale har ganske vist oprindeligt været det enerherskende i Choret, der tør antages for den ældste Deel af Kirkebygningen, og hvorpaa den gamle Angivelse om Kirkens Anlæggelse ved Aar 1200 synes godt at kunne passe. Men navnlig i det Ydre er Choret i en senere Tid saa godt som heelt blevet ombygget med Muursteen, hvorved det med Ost har faaet en tresidet Afslutning med fremspringende Muurstiver paa Hjørnerne. De Friseornamenter, som nu findes under Taget paa begge Chorets Sidemure, have vel ved Muursteensfornyelsen faaet en kantet Form, men minde dog endnu om de paa Luffeendkirkerne sædvanlige smaa romaniske Rundbuer. Udvendig kan man som Følge af disse Fornyelser nu kun see Tusen nogle Steber paa Nord siden. I det Ydre af Choret findes den derimod endnu i flere Udsættning under Kalkpubsen, og man seer den ogsaa oppe ovenover Kirkens Loft i den Muur, som bæres af den runde Chorbue. Kirkens Skib er opført af raae Kampsteen, hvilket ikke blot glæder om dets ældste Deel, der — som den oprindelige, tilmurede Dør paa Nord siden viser — har Rundbuen til Sækkende, men ogsaa om den senere tilføjede Forlængelse deraf mod Vest, hvori de nu brugelige tvende spidsbuede Indgangsdoere fra Nord og Syd findes anbragte. Da der haves en Efterretning om, at Kirken skal være bleven uddiget omtrent ved Aar 1400, er der Grund til at antage, at herved menes denne Forlængelse. Altertaflen hidrører fra Slutningen af Middelalderen; den er udsaaet af Træ og fremstiller som sædvanligt Korsfæstelsen. Tidligere har Kirken endnu havt et andet Alter. Den smukke Døbelont er forfærdiget af Marmor og foræret til Kirken af Lensmanden Peters's Børn. Ved den omfattende Istandsættelse, som Kirken undergik 1826—30, ere flere Forandringer foretagne. Det gamle „Lighuus“, som var en senere Til-

bygning foran den syblige Indgangsbør til Choret, blev nedbrutt. I det meget brede Skib havde der tidligere været tre Rækker Stolestader; nu blev der kun tvende. Det lille Orgel, som Kirken havde faaet 1758, og som befandt sig i Skibets vestlige Ende, blev meget betydeligt udvidet og sat i en sertrinlig Stand for en Befotning af 3767 Rt.

Paa Kirkegaarden, hvor det af Lømmervært opførte Klokkehuus findes, sees Cornelius van der Loo's Begravelse; han skal her under et Lindetræ først have forkyndt den lutheriske Lære. Endvidere en Ligstøen over den koldenbyttelske Raadmand Peter Sax, der var født paa Nordstrand den 6te September 1597, og, efter at have modtaget en lærd Opdragelse, bosatte sig paa Gaarden Dranderum*) i Koldenbyttel Sogn. Han helligede sig Studiet af sin Fædreegns Historie, og en ialdrig Samling af Haandskrifter ere Frugten af hans mangeaarige Samlerslid**. Da man 1751 aabnede hans Begravelse laae der i Kisten en Blyplade med følgende Indskrift: „Ad fossorem.

„Improbe, tolle manus, post fata quiescere fas est,

„In cineres gratum te decet esse meos.“

„Petr. Sax 1662.“

og man antager, at hans Død indtraf i dette Aar.

Ogsaa et Mindesmærke findes paa Kirkegaarden over 25 ved Frederiksstads Forsvar 1850 faldne danske Krigere.

Indtil 1819 var der ved Kirken ansat en Diaconus; den tidligere Diaconusbolig er nu indrettet til Hovedskole.

Den Drel af Koldenbyttel Sogn, der først blev indbygget, er udenvidt Dranderum med Bækerbøl, og dette Arbeide skal være udført 1210. Senere indtoges Babentog, som det berettes 1252, og Koldenbyttel slutter sig derefter til Witswort Sogn ved Balsbøl og Byttelstogs Indbygning, der sættes til 1255 (see Witswort). I Forening med Nabofoguet indtog man dernæst Riesbøllog 1371 og Dingsbøllog 1400. Tilsligere gik en Arm af Eideren og Trenen øst og nord om Sognet, hvorved Digerens Vedligeholdelse blev besværliggjort. Da derfor Damfogen var bleven indbygget 1489, indtraadte en væsentlig Forandring til det Bedre, og Koldenbyttel Sogn indbyggede 1515 Petersfog eller, som den efter Kirkens Skipspatron dengang kaldtes, Leonhardsfog***). Dermed var Nordeideren ganske afsluttet paa den søndre Side, men endnu stod Trenen umiddelbart forbi Sognets Diger, og denne Flod var paa hin Tid aaben, saa at Flod og Ebbe gik op imod Hollingsfled. Fra Koldenbyttel til den ligeoverfor liggende Dibeog i Stapelholm var imidlertid kun en kort Strækning, og man besluttede derfor 1570 at afdæmme Floden, hvorved en betydelig Deel Land langs Trenen blev sikret mod Oversvømmelse og Digerne paa begge Sider gjorde udbærlige. Dette vanskelige Færetagende blev udført under Ledelse af en Husum Borger, Wendix Benzen den ældre, „ein in Spadelandes Rechten erfahrener und berühmter Mann.“ Man begyndte med at lægge 3 Sluser paa Forlandet, der hvor senere Byen Frederikstads blev anlagt, og efterat Trenens Bænde vare lebede igjennem disse, luftede man det gamle Treneløb den 4de Juli 1571 og opførte Diget endnu inden Vinteren til sin fulde Høide. Koruden Stapelholmerne, Eiderflederne, Mildheds, Olsenfelds, Svabfelds og Hollingsfelds Sognebeboere, der efter Digeforfattningen vare pligtige til dette Arbeide, maatte ogsaa Indbyggjerne i Eiderfelds fiernere Dele, saavel som Byen Husum samt Lundenberg og Haffled Herreder række hjælpsom Haand, og der var ialt nogle tusinde Mennesker bestyrelse. Forinden den af Regjeringen befalede Indbygning kom til Udførelse, var det besluttet, at Staten skulde forblive Eier af det indvundne Land, navnlig Herrenhallig†), imod at lægge og vedligeholde de fornødne Sluser; de til Indbygningen pligtige Jordriidere derimod, hvis gamle Diger gjordes overskødig, skulde paa deres Side opføre og vedligeholde det nye Dige. I denne Overenskomst er Grunden at søge til Statens Forpligtelse til Vedligeholdelsen af Frederikstads Sluser og til den paa Gaardene i Herrenhallig hvilende Fæsteværdighed. Disse bleve oprindeligt anlagte af dertil indkaldte Hollændere. De nye Sluser viste sig imidlertid snart utilstrækkelige for Af-

*) Den nuværende Staatshof eller Stallerhof, hvilket Navn den fik, forbi Baron Nicol. v. Gersdorf boede her, der fra 1722 til 1735 var Staller i Landhabet Eidersted.

**) Vef. Literaturoversigten S. 270.

***) Bostmar omtaler en ny Petersfog i Koldenbyttel Sogn, der skal være indbygget 1624.

†) Dens rette Navn er Herrentog, men da den ikke er forsynet med Dige imod Trenen, har man kaldt den Herrenhallig. Domainejord kaldes i Marsten Herrentand.

vandingen, og det blev besluttet at bygge en større, aaben Sluse af hugne Steen, hvorved tillige Skibsfarten paa Erenen kunde lettes. Denne første Skibssluse her- tillands blev bygget 1588, og til Bedømmelse af Datidens Forbold skal anføres, at Entreprenøren, der erholdt alle Materialier leverede, overtog Udførelsen for 750 Mark Lybft. Slusens Dybde var 6 Fod under daglig Ebbe; den ødelagdes i Vand- floeden den 6te Juni 1630 (see Frederiksstad). Aft 1604 havde man dernæst ifinde at inddigge en ny Kog i denne Egn, men Arbejdet kom først til Udførelse 1611, da Hertugen af Gottorp lod Fjerskotog indtage under Joh. Clausens Ledelse*). Hvad der i denne Kog laae øst for det tidligere Erenes, tilhørte Stapelholmerne, hvor- for disse deeltog med Hertugen i Inddiggningen. Endelig inddandt man 1631 den lille Schwenklotog, der fik Navn efter fyrstelig Kammersecretair Marcus Schwenk, hvem Forlandet var skænket af den gottorpste Hertug. Johan-Abolfskog, der hører til Witswort Sogn var en Deel af det Forland, som udgjorde Hertugens Gave, men da Schwenk ikke kunde faae sin Deel af Kogens Dige færdig i rette Tid, af- fondrede de øvrige Participanter sig fra ham, og inddiggede 1624—29 Joh.-Abolfs- kog (see Witswort). Blandt Concessionshaverne var ogsaa den tidligere Amtmand i Trittau og Reinfeld Amter i Holstern, J. Ph. Hartingbullen (see Osterbyer). Ved Hertugens Dødsfald erholdt Schwenk et Tilskud af Landstodt paa 2 Skilling af hver Dagstet. Da Kogen var færdig, kjøbte Koldenhyttel Sogn den for 16,000 Mark R.

Koldenhyttel skal tidligere være krevet Koldebetel, og være en Sammentrækning af Navnene Kaltehorn og Byttel. I det slesvigste Domcapitels Registr. Capit. 1352—1407 findes blandt Sognene i Eidersied opført under Eet Coldenbüttel et Myld (scr. 1er. Don. VI. S. 584), og da der i ældre Kirkefortegnelser anføres en Kirke Milde som gaadt under i Vandstod, har man meent, at den har ligget her (see Vollerwif). Rus mener dog (Staatsb. Mag. III. S. 347 ff.), at hele den siede Egn mellem Eidersied og Geesten, der var gennemskaaen af flere Flod- arme, i Fortiden har haaret dette Navn. Koldenhyttel Sogn tog virksom Deel i Fægtningen mod Kong Abel, og det var dette Sogns Hærsafdeling, der nødte Kongen til at søge over Middelbæmning, hvor han, som bekendt, blev dræbt den 29de Juni 1252. Sagnet leed meget i Trediveaarstrigen, da Oberst Thomas Cerboni førte sine Tropper ind i Eidersied af denne Vel. Ogsaa under Admarschen, fra den 24de Mai til 10de Juni 1629, samlede Tropperne her og affædrom allehaande Ude- læggelser. I Forbigaaende skal her bemærkes, at Landstabet Eidersied ved Besættelsen, der begyndte den 17de October 1628, leed en Skabe, som auslaaes til over 700,000 Rd. (see Provinzialber. 1796, S. 122 ff.)

I Koldenhyttel er Digterinden Anna Dvens født 1584. Denne mærkelige Dame, der 1599 blev gift med Stalleren Herman Hoyer (see Oldenswort), var i høi Grad paavirket af den Tids religiøse Sværmere og optraadte som en Slags Forskanderesse for disse. Efter Mandens Død 1622 gav hun dem Tilhold paa sit Herresæde Hoyers- wort, og ødelagde sin betydelige Formue. Efter at have solgt det nævnte Gods til Entebertuginde Augusta, forlod hun Landet 1632 og gik til Sverrig, hvor den svenske Entebronning Eleonore Marie skænkede hende en lille Eiendom i Laagaard ved Stokholm; da hun 1656 sølte sit Endeligt nær, skal hun have skjult sig og være død i Tensomhed. Anna Dvens har ladet et Bind „Poemata“ trykke, der ikke ere uden Vand. Et af hende mod Cromwell rettet Skrift bærer følgende Titel: „Ein Schreiben über Meer gesandt, An die Gemein in Engelandt Aus einer alten Frauen Handt, Die ungenandt, Gott ist bekandt“ 1649. Prøver af hendes Poesi findes i Provinzialber. for 1787, S. 675 ff. (see ogsaa Biernast's Landesberichte 1846, S. 62 og 316).

Witswort Sogn omgivet af Koldenhyttel, Oldenswort og Ubes- høl Sogne samt af de til Husum Amt hørende Eydermarst og Simons- berg Districter, grænseb mod Syd til Eideren. Kirken paa en Geest- aas i den vestlige Deel af Sagnet, 1 $\frac{1}{4}$ M. n. n. o. for Tønning, 1 M. v. n. v. for Frederiksstad, 1 $\frac{1}{4}$ M. f. v. for Husum. Arealet 5036 Tdr. Marskland, der er bedst i Sognets nordøstlige og sydlige Deel, men forøvrigt af lettere Bestaaffenhed end i de øvrige Eiderstedske

*) Om denne Mand's Virksomhed see flere af de paafølgende Sogne.

Sogne og tildeels lavtliggende, saa at det om Foraaret meget liber under en langvarig Overflommelse. Talrige Mellemdiger gennemskjære Sognets østlige Deel. Ved Nordvest findes Moseland, det saakaldte Haimoor paa den ene og Witzwort Mose paa den anden Side af den smalle Geestaas, der sædvanlig kaldes Witzwort Sand og synes at være en Fortsættelse af lignende Høibedrag hiinsides Eideren*).

Til Sognet høre Dele af Adolfs-Kog (368 Dsl.), Dbbens-Kog (308 Dsl.), Legelichheit-Kog (med Darrigbølkog, 658 Dsl.), Dam-Kog (den til Witzwort hørende Deel 202 Dsl.), Dingsbøl-Kog (323 Dsl.), Riesbøl-Kog, Walsbøl-Kog og Byttel-Kog, samt endvidere Johan-Adolfs-Kog (202 Dsl.), Dlbefeld-Kog, Nordende-Kog og Haimoor-Kog. Den sydvestligste Jernbane har en Station i Sognet ved Byttel, og Husum-Tønning Chausee med en Green af samme til Rhen Frederiksstad passerer Sognet. Jorberne høre for Størstedelen til den saakaldte Keimersbude-Vandløsning med den 1862 opbyggede Steensluse ved Keimersbude. Vandløsningen danner her en lille Havn ved Eideren. En Deel af Sognets vestlige Jorber henhøre til den saakaldte Spitfiel-Vandløsning med Slusen tæt ved den forrige. De to Vandløsninger adstilles ved den saakaldte Witzwort Seitemende, og paa en Strækning af denne fører en i de senere Aar anlagt Halvchausee fra Keimersbude til Gaden ved Kirken.

Blandt de forstjellige Samlinger af Gaarde og Huse fremtræder navnlig Witzwort Gade („de Straat“) eller Witzwort ved Kirken, paa Geeften, brolagt, Husene tildeels teglhængte, med Præstegaard, Diaconusbolig, 2 Skolebygninger og 3 Kroer. Den øvrige Deel af Sognet deles i Syd- og Nord-Witzwort, og her findes Fløhdorf med Vindmølle, Keimersbude med Teglværk og Kro, Sandhaak, Sandkro, Moorhørn (tildeels til Dlbenswort Sogn), Ingvershørn med Skole og Kro, Robeskro, Platenhørn med Kro og den i Adolfskog liggende Kothé Haubarg. Ialt i Sognet 1 G. med 150—200 Dsl. Jord, 5 G. m. 100—150 Dsl., 14 G. med 50—100 Dsl., 8 G. med under 50 Dsl., 77 H. med Jord (hvoraf 26 ved Gaden), 76 H. uden Jord (hvoraf 32 ved Gaden). Blandt de nævnte 3 Teglværker, 3 Vindmøller, 8 Kroer, 3 Skolebygninger, Fattigarbejdshuus, Bomhuus og Jernbanestation. En Deel Jorber uden Bygninger ere i udenfogns Besiddelse.

Indbaanere: 1203. Agerbrug, Studedefnding og Kvægavl er Hovederhvervet. Haandværkere af alle Slags findes i Sognet, navnlig ved Gaden.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landsskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredje Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landstabet Eidersteds 5te—12te Læg; Sognet har 2 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 60 Dagstet Jord. Sognet har en Hovedpræst, der for Tiden tillige er Provst i Landstabet Eidersted, og en Diaconus. Vegge Rald besættes

*) Om Witzwort Mose see Dlbenswort og Ulvesbøl Sognes Beskrivelse.

ved Balg; deres Indtægter anslaaes respect. til 1700 Rd. og 1050 Rd. Kirken eier af Forder 7 Dsl. 3 S., der i aarlig Forpagtning indbringe c. 130 Rd. samt Capitaler til Beløb 8191 Rd., hvoraf Renten udgjør 525 Rd. Sognet har et Fattigarbeidshuus. Nogle Gaarde og Huse paa Oldenswort Sogns Grund henhøre i kirkelig Henseende til Witzwort.

Witzwort Kirke er opført af Muursteen med et lille Taarn paa Kirken; Choret er hvælvet. Altertavlen skal ikke være uden Kunstværk. Det Indre af Kirken blev 1859 underkastet en omfattende Restauration, og de tvende Opgange i Skibet forsvandt tilligemed Træskolperne, hvormed Loftet støttedes. Kirken har et Orgel. Paa Kirkegaarden, der er omgivet af Træer, et isoleret Klokketaarn. 1420 flyttedes Witzwort Kirke fra dens oprindelige Plads i Nærheden af Eideren, hvor det gamle Kirkested endnu sees ved Jernbanens og Halschausseens Dverfjæring. 1466 blev Choret tilbygget, som det fremgaaer af en Indskrift, der i sin Tid fandtes bag Alteret („Ao. 1466 dat Corr gewawt“). Det fremgaaer af den saakaldte Svabsteders Bog (1523), at Præsentationsretten til Witzwort Kirke i ældre Tid var unddraget Sognet, uden at det dog vides af hvilken Grund.

Witzwort Sogn var oprindelig ifkun lille og det kan antages at Beboerne paa den høie Geestland dengang søgte Betryggelse mod Hærets Dverfsvømmelse*). Erenen eller den saakaldte Nordeider gik tidligere vest og nord om Sognet, og Witzwort synes at have været silt deels fra Ulvesbøl ved een eller flere Havarme, deels fra Koldenbyttel Sogn, hvor der ogsaa paa Meiers Kort fra 1240 findes assat en gennemstrømmende Arm af Eideren. Efter Peter Sax skal Forbindelsen med Ulvesbøl være bragt tilveie ved Anlæg af Diget, hvorpaa Sandtroen ligger, og Koldenbyttel Sogn skal have taget Deel i dette Arbeide. Efterat denne Forbindelse var bleven tilveiebragt beestog dernæst Ulvesbøl med Witzwort og Koldenbyttel i Indbigningen af Riesbøl-Kog 1371 og Haymoor-Kog 1393 imellem hvilke der kun er et lille Sommerdige. Indenfor disse altsaa ligger de ældste witzwortiske Koge, hvormed nu ifkun Ravnene Oldfeld-Kog og Nordende-Kog minde, og hvis Nællembiger næsten sporløst ere forsvundne; de maae antages at have været ældre end Byttel- og Balsbøl-Kog, der inddigedes i Fællesskab med Koldenbyttel, den sidste efter Peter Sax 1255, og herved blev Forbindelsen bragt tilveie med Koldenbyttel Sogn. Udenfor Riesbøl-Kog blev Dingsbøl-Kog inddiget 1400; gjennem denne gik tidligere en Arm af Nordeideren, hvis Løb endnu kan spores. Denne Kogs nordøstlige Hjørne ved Kobestro var 1489**) Udgangspunkt for et Dige, der heelt affluttede Nordeideren og bragte Forbindelse tilveie mellem Landskabet Eidersted og Eydermarck. Diget skal ligge paa samme Sted som tidligere den saakaldte Milberdæmning, hvor Kong Abel paa sin Flugt udaf Eidersted 1252 blev dræbt; dette Anlæg var til stort Gavn for Egnen ved Nordeideren, men vakte Nordstranderues og Uholmernes Misforneelse i hoi Grad, da Seiladsen derved blev standst og man ikke mere ad denne Bei kunde forsyne sig med Løv og Træ fra Svabsted. De gjennemskat ogsaa 3 Gange Dæmningen over Dybet, saa at Amtmand Poul Sebested med bevåbnet Magt maatte ligge i Egnen, indtil Arbeidet var fuldendt***). Senere opisertes et andet Dige øst for det forrige, hvorved Damfogen eller, som den dengang ogsaa kaldes, Moorbergkog, blev indbundet. Efterat Strømmen engang var standst, lykkedes det i forholdsviis kort Tid at indbidge de øvrige Koge, igjennem hvilke det forhenværende Eiderløb endnu overalt kan spores; men enkelte ere dog temmelig tidlig inddigede, fordi man ønskede at undgaae Flaadsættelsen af de ældre Diger, naar disse i Stormfloderne havde taget betydelig Stabe. Efterat Kong Christian III. 1544 havde befæet Keiligheden og givet sit Minde til Indbigningen,

*) Ved Preil i Ditmarsken gaaer en Kalksteneryg under Eideren, som efter et hollandsk Sokort fra Midten af det 17de Aarhundrede synes at være kommen til Dverfsheden paa Eiderens nordre Bred, hvor der tør vest for Reimersbude paa Korset findes angivet et „Steinriff“. Sandlyfligviis er denne Kalksteneryg, der bl. A. findes omtalt i Viernahts Landbeskrift 1816, S. 311, ifte uden Forbindelse med den høie Geestland, der i Syd-nordlig Retning hæver sig i Witzwort Sogn, og hvis Spor laader sig følge paa det tidligere Forland (inddiget 1661) udfor Simonsberg Sogn.

***) Peter Sax og Leimreich angive Nordstallene 1470 og 1480 for denne Begivenhed. 1489 er taget efter den gamle Eiderstedts Krønike og Iver Knudsenes Beretning. See Literaturoversigten! S. 270.

****) For sin Uretlighed fik Amtmanden skænket 40 Dagset Land i den nye Kog, og dette Stykke tabtes efter ham Voulb-Kog.

indtog Sognene Witzwort og Koldenbyttel tilligemed Sydermarck 1544—1554 Darrigbøl og Legelighed-Roge. Landet maatte indtages i tre Stykker, nemlig Darrigbøl og Søndre-Legelighed samt tilsidt den egentlige Legelighed midt imellem de forrige. At saae Eiderbyttet luftet foraarfagede megen Meie, og Nabofoagnene i Eidersted, Lundenberg og Palsked Herreder samt Byen Husum rakte hjælpsom Haand ved Arbeidet. Eiderens gamle Hovedløb danner her Witzwort Sogns Grændse mod Husum Amt og kaldes „Köfenborger Deep.“ Dernæst blev Didenstog indbygget 1564. idet Diget lagdes mellem Witzwort Sogns og Lundenberg Herredes Eiderdiger, og endelig Adolfs-Rog 1576—1579, fornemmelig for at befrie Lundenberg og Ulvesbøl Sogne for deres flætte og besværlige Diger. I begge disse Røge synes Eideren at have havt et dobbelt Løb; ved Adolfs-Rog maatte Diget i en Længde af 320 Vaand føres over det sandede Bat, og denne Røgs Dige har man baade 1625 og 1630 maattet flytte længere ind i Landet. Skjøndt de Lundenbergske Røge saaledes bleve beriede for Sødiget mod Syd, var Tilstanden dog af den Bestaffenhed, at Stormfloderne 1634 og 1720 abeides tilintetgjorde disse Egne, saa at de nordlige Diger om Adolfs- og Didenst-Rog omsider maatte vendes om og tjene til Sødige imod Heveren indtil 1861, da en Rest af det tidligere Lundenberg Herred atter indvandrede. (Herom see nærmere Husum Amts almindelige og Simonsberg Sogns specielle Beskrivelse.) Ved Sydeideren blev 1624 den lille Johan-Adolfs-Rog indbygget, der fik Navn efter den gottorpste Hertug, som havde skænket nogle af sine Hofbejente det herliggende Forland.

Witzwort Sogn har rimeligviis Navn efter den Sandbanke, hvorpaa Kirken ligger, og ikke, som Heimreich mener, efter dens vide Udstrækning*). Sognets Navn skrives i gamle Documenter ogsaa „Widdehwort“. Den 25de Mai 1853 odelagde en Jdebrand 33 Huse i Witzwort. Præsten Laurentius Wfen, der var ansat her fra 1582 til 1603, har forfattet Annales Eiderostadiensens. Han var 3/4 Iybske Men høi, og Prædikestolen indrettedes efter hans Høide.

Den i Sognet liggende Marstgaard Rothe-Hauberg var i sin Tid Enkebertugs- inde Augustas (Christian IV.'s Søsters) Eiendom. Om Eagen, der kuytte sig til denne Gaard, see Möllenhofs Sagen S. 300. Den er nu i Frøken Woldsens Eie, og der er oprettet Testamente, hvorefter den skal tilfalde Byen Husum til visse nærmere bestemte veldædige Niemed.

Didenstwort Sogn omgivet af Witzwort, Ulvesbøl, Tetensbøl, Rogenbøl og Tønning Sogne, grændser mod Sydost til Eideren og er det største i Landstabet Eidersted. Kirken midt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. for Tønning, $1\frac{1}{2}$ M. n. o. for Garbing, $1\frac{3}{4}$ M. s. v. for Husum og $1\frac{1}{4}$ M. v. for Frederiksstad. Arealet 6350 Tdr. fortrinlig Marstland, der fornemmelig imod Sydbøst er af overordentlig Fedme, mod Nordost af mere leret Bestaffenhed og i den midterste Deel af Sognet forholdsviis høitliggende. Mod Nordvest berører det ved Ulvesbøl omtalte Mosestrøg Sognet. Til Sognet hører et Forland af henimod 200 Tdr. Land.

Til Sognet hører Gammel-Harblet-Rog (Tetensrog), Ny-Harblet-Rog (147 Dsl.), Østeroffenbøl (367 Dsl.) og Vesteroffenbøl (423 Dsl.) Røge, samt Dele af Altnøu-Rog og Adbenbøl-Rog (see Tetensbøl Sogn). Det abelige Guds Høyerswort og tildeels den octroierede Søndre-Frederiks-Rog høre i kirtelig Henseende herhen. Sognets Jorder afvande deels til Eideren, deels til Heverstrømmen. Hovedbølen, den saakaldte Didenstwort-Bandløsning, hvis Afledningscanal mod Syd benævnes Gamle-Eider, afvander gjennem Slusen ved Kødenspieker til Eideren og danner her en lille Udskibningsplads. Sognets nordostlige Deel tilligemed Harbletføgene udgjør sammen med nogle af Witzwort Sogns Jorder den lille Spitfiel-Bandløsning, hvis Sluse ligger i Eiderdiget foran Witzwort Sogn;

*) I Dilmarsken findes en Landdby „Wittenwurty“, ligesledes paa Gresslandet.

Abenbøl- og Altneu=Rog henhøre til Tetenbøl=Bandløsning. Den sydflesvigiske Jernbane, der har en Station ved Harblek, gaaer tilligemed Telegraphen gennem Sognet; ligesaa Frederiksstad-Tønning Chaussee. En Halvchaussee er anlagt fra Rodenspieker til Gaden ved Kirken. Sognets Grænse mod Syd danner den saakaldte Oldenswort=Seitewende, mod Nord Diget mellem Oldenswort og Ulveshøl Sogne, det tidligere saakaldte Landmark.

Navnlig den midterste og sydførlige Deel af Sognet er bebygget; her findes Oldenswort Gade („de Straat“) eller Oldenswort ved Kirken, smukt beliggende, brolagt, med teglhængte Huse, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, Fattigarbeidshuus, Mølle, forskjellige Næringsdrivende og Haandværkere; Østerende, en Samling større Marksgaarde med Skolebygning paa Værster langs Veien fra Oldenswort til Witwort; endvidere Moorhørn (tilbeels), Kiep, Hochbrückfiel med Skole og Kro, Gunsbyttel, Tofting, Hemmebige med Skole, 2 Teglværker og Mølle, Rodenspieker med Kalkværk, Langehemme og Harblek Banestation. Ialt i Sognet foruden det adelige Gods Høverswort 1 G. med 263 Dagslet Jord, 1 G. med 252 Dfl., 14 G. med 100—150 Dfl., 15 G. med 50—100 Dfl., 41 G. med under 50 Dfl., 70 H. med Jord, 93 H. uden Jord. Blandt de nævnte 2 Teglværker, 1 Kalkbrænderi, 2 Vindmøller (foruden Høverswort Mølle), 8 Kroer, 5 Skolebygninger og 1 Fattigarbeidshuus. En meget stor Deel af Sognets Jorder uden Bygninger er indsogns Besiddelse.

Indvaanere: 1383. Studiefebning og Agerbrug er Hovederhvervet. Industriel Virksomhed og Detailhandel bestjertiger en Deel Personer. Ligeledes drives lidt Fiskeri i Eideren.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Pshficat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det danner Landstabet Eidersteds 15de—22de Læg; Sognet har 3 Lensmænd. Steinme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der mindst maae eie 40 Dagslet Jord. Sognet udgjør 4 Districter, nemlig Oldenswort Gade, Vesterende, Hemme og Østerende, og 7 Bondelag, nemlig Bohemans Bondelag, Østerende, Harblek, Hemme, Tofting, Vesterende og Kiep. Sognets Communalforfatning er ordnet ved Regulativ af 26de October 1822. Sognets tvende Præstekald besettes ved Valg; deres Indtægter anslaaes resp. til 1300 Rd. og 640 Rd. Kirken eier c. 8 Dagslet Jord og Capitaler til Beløb c. 3000 Rd. Arbeidshusets Capital udgjør c. 10,600 Rd., hvortil kommer et Legat paa 40 Rd. aarlig til Læredrenge fra Sognet. En Sparekasse er for nogle Aar tilbage bleven oprettet i Oldenswort Sogn. Ogsaa nogle Legater for Præsteenker findes.

Høverswort adelige Gods hører i kirkelig Henseende til Oldenswort Sogn, i administrativ Henseende til det 2det adelige Godsdistrict. Det er underlagt Landstabets Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Foruden det egentlige Godsareal, der staaer for 3 Plove og udgjør 188 Dagslet, høre c. 49 Dfl. og en Kornvindmølle til Tiendommen, som i Alt har 169 Stattetønder med en Taxationsværdi af 40,560 Rd. Jorderne benytttes for Størstedelen til Studiefebning. Herresædet c. $\frac{1}{4}$ M. syd for Oldens-

vort Gade, $\frac{1}{6}$ M. vest for Jernbanestationen Harblet; Hoyerøswort Mølle syb herfor.

Endvidere hører i kirkelig Henseende deels til Oldenswort, deels til Tønning Sogn den octroierede Søndre-Frederiks-Kog, 268 Dsl., der mod Syd grændser til Tønning Kjøbstad, mod Syd og Øst til Eideren. Udenfor Diget et bethybeligt Forland, som er Domaine. Kogen, der indbigeedes 1613 og 1690 fik en Octroi, har sin egen Vandløsnings med Sluse ud til Tønning Havn. Af de under Oldenswort Sogn opførte Gaarde ligge 6, tilligemed en Række Huse langs Diget, i denne Kog. Kogen har 3 Hovedparticipanter, danner en egen Commune.

Oldenswort Kirke er en Teglskeensbygning i Korsform, opført 1785. Den har et 90 Fod høit Taarn paa Midten af Kirketaget og for Enden af Bygningen et bredt, solidt Taarn. Loftet i Choret er hvælvet. I Kirken er et Portraitt af den 1786 afsbode Conferentsraad Augustini, der var født i Oldenswort og ved Testamente skænkede sin Formue til Dyrettelse af Fattigarbejdsanstalten i Sognet. Orgel.

Umiddelbart vest for Herregaarden Hoyerøswort ligger en stor, nu sde Værst, der bærer Navnet Oldehøst (Oldenhøve), og paa denne har, som ogsaa Navnet antyder, Sognets Kirke eller Capel oprindelig staaet. Dog kan det synes tvivlsomt om Kirken paa Kong Abels Tid 1252 endnu stod her, eller den allerede var flyttet til sin nuværende Plads, hvilket P. Sar og med ham Heimreich antager, thi 1205 skal der være bygget et Tracapel ved Oldenswort paa det Sted, hvor 1245 et Capel af Steen blev opført. Efter den gamle Eiderskefte Kronike opflog Kongen sin Leir indenfor Diget, et lille Stykke Wei „vb dat Süden van einem hoften Capelle, genömet Oldesworth“, og afbrændte dette Capel, men da nu Kongens Tog feilagtig henseses til Aaret 1202 (see Staaetb. Mag. 1829, S. 699) eller 3 Aar førend det nye Tracapels Bygning, synes det rimeligt, at Oldenswort Kirke paa Abels Tid endnu stod paa Oldenhøves Værst, og at hans Leirplads saaledes maa søges syb for denne.*) Ogsaa de Tegninger, som Peter Sar har efterladt af Kongens Leirplads, der paa hans Tid skal have baaeret Navnet Sætir (castrum Abelianum incolis nunc dicitur Sätir), synes at tale for, at Kongens Leir laae syb for Oldenhøve. Om Capellens Brand hedder det i Kroniken: „Do vorbrande de koning Abel de Capelle ganz vy, vnde de flede de was wyet vnde de vor van deme flootterne vy dat süden nedder by deme lardhauē in einen depen weel vnd de bleess darinne vnd me wil seggen se sy dar noch inne.“ Det turde fremdeles ikke være usandsynligt, at det nye Tracapel netop efter Kong Abels Tog blev bygget høiere op i Landet paa Kirkens nuværende Plads, hvor det senere blev erstattet ved en Steenkirke, hvis Bygning under urigtig Forudsætning om Tidspunktet for Kongens Tog ansættes til 1245, men snarere maatte være at hensees til 1295, da det rette Aarstol for Kongens Død, som bejendt, er 1252**).

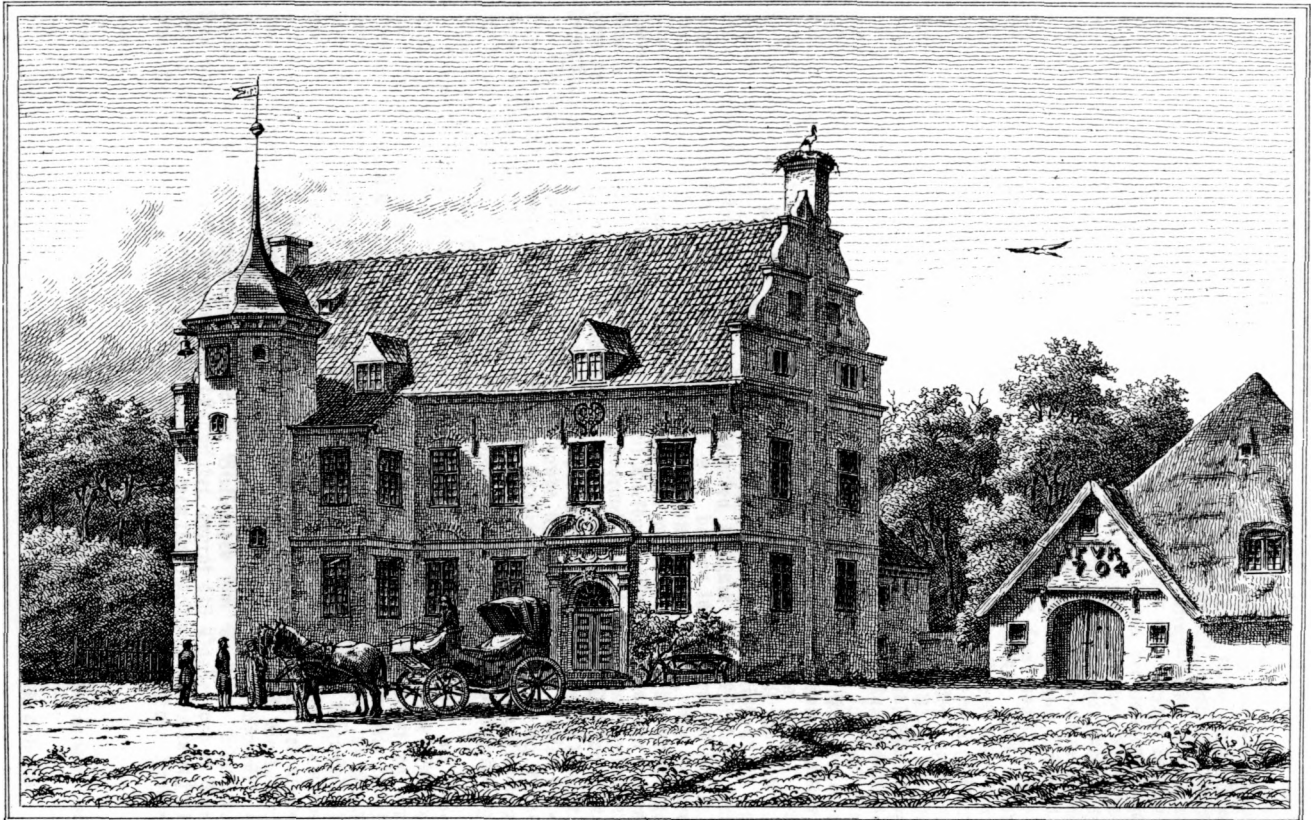
Ved Ditmarsernes fjendtlige Indfald i Eidersfled 1415 blev Oldenswort Kirke afbrændt, men kunde 1416 atter paany indvies. En ny Kirkebygning omtales dernæst omtrent ved Aaret 1465, thi i dette Aar bøde Theoborus Skriver, der tilligemed Hr. Johan Petersen nævnes som Bygmester. Kirken var viet S. Pancratius, fik 1488***) et lille Taarn, 1491 ved frivillige Bidrag af Menigheden et Crucifix, 1495 et Billede af St. Jørgen og 1512 et Orgel. Et Capellant blev bygget 1493 og Kirkens Altertavle var skænket af Stalleren Caepar Hoyer til Hoyerøswort. 1785 blev denne Kirke nedbrudt og den nuværende opført.

Igennem den vestlige Deel af Oldenswort Sogn skal en Arm af Eideren have gaaet, der adskilte Evershøp fra det egentlige Eidersfled. Om denne Eiderarms Til-

*) Efter Hveres Beretning skal der mellem Hoyerøswort og Oldenswort vises en Fenne, som kaldes Königslamp, hvor Elaget mellem Kongen og Friserne formeentlig har staaet. Efter Kroniken synes det imidlertid først ved Harblet at være kommen til Træning.

**) Som Exempel paa den Forvirring, der hersker med Hensyn til de hernaevnte Aarstal, skal anføres, at i den Eiderskefte Kronike ogsaa 1145 staaer nævnt foruden 1202 som det Aar, da Eidersfled hjemfølgtes af Kong Abel.

***) I Slutningen af det 1de Forhundrede blev der gjort meget for Kirkerne i Eidersfled. Kottenbøl Kirkes Bygning paabegyndtes, Garding Kirke ombyggedes, Røing Kirke blev istandsat og forsynet med Taarn, Zeienbøl Kirke blev udvidet, Wiskwort Kirkes Chor byggedes.

F. C. Lund del. H. Jensen lith.

Em. Baerentzen & Co lith. Lat.

HOYERSWORT.

varelse have og ingen bestemte Efterretninger, og den synes at have luffet sig i en meget tidlig Tid, navnlig for Indbildninger blev foretagne. Vel er P. Sar af den Mening, at Diget ved Høchbrückfiel oprindeligt har været Evershöps Søbdige mod denne Eiderarm, og at det først efter Vandfløden 1300, da Evershöps Diger udelagdes, blev omlagt mod Heveren og bragt i Forbindelse med Ødensworts Diger paa den anten Siede af hiin Eiderarm, men denne Efterretning turde neppe have Sandsynlighed for sig, og Mellemdiget øst for Øffenbølsgogene illigemed dets Fortsættelse mod Nord, den saakaldte Landmart, ere visnok fra Begyndelsen af anlagte mod Heveren. Udenfer dette Dige er Bøheroffenbøl-Rog med stort Besøg indbygget 1470 og Øheroffenbøl-Rog 1529. Disse Roges Navne minde om det tidligere Sogn Øffenbøl, der skal være ødelagt i Vandflod, og af hvis Jorder de nævnte Røge udgjøre en Deel. Sognet nævnes i det fæstligste Domcapitels Register fra 1352, hvor det hedder: „Vicaris Beati Nicolai habet in parochia Offenbul juxta Ecclesiam 40 demet“ — men findes ikke i Capitlets Liber censualis fra 1436. Udenfor Øffenbølsgogene indbygede Ødenswort, Tetenbøl og Udesbøl Sogne samt nogle Interessenter i Østerhever 1558 Gammelnysfog, hvilket Arbeide medtog 7 Aar. Ogsaa mod Syd ere Indbildninger til fæstlig Tid foretagne ved Eideren. I det 13de Aarhundrede gif en Arm af denne Flod gjennem Hørbleffogene, mellem Høperswort (Ødenhøve) og Langehemme men igjennem den nuværende Søndre-Frederiksfog, og denne Arm var rimeligviis Høvedløbet paa hiin Tid. Dengang gif det i Kong Abels Krønike omtalte Eiderbige indenfor Gl.-Hørbleffog ad Høperswort til, ned ferbi Røllen og øst for den høie Bærst Lofting til Diekhøsen. Igesom Ødenswort Vandløsningscanal, hvor den gaar igjennem dette Strøg, kaldes Gamle-Eider, saaledes kan ogsaa det gamle Løb forfølges i Lavningerne vest for Langehemme. Efterat denne Eiderarm omtrent ved Aar 1300 var overdiget af Venne Peters og hans Brænder, indbyggedes Gl.-Hørbleffog i det nordlige Indløb af hiin Arm, altsaa neppe, som det berettes, 1252. Det var i hiin ældre Eiderarm, at Kong Abel gif ind med sin Flaade og landede „in eine Bauen genömmt Dithershoff, edder Diteiskhoff“), og det er saaledes fuldkommen rigtigt, naar Krøniken betegner hans Leirplads som liggende tæt indenfor Diget ved Eideren, d. v. s. den nu luffede Arm af Floden. Forsvrigt beretter P. Sar, at den saakaldte Ødenswort-Seitewende, der adskiller Ødenswort fra Tønning og Røgenbøl Sogne, har været Ødensworts oprindelige Søbdige, der fra Tetenbøl-Østertog gif ned til Diekhøsen (Boydietmanshøien), men dette er neppe troligt, thi de skarpe Bugter, hvormed Diget følger Høeneinddelingen, gjør det sandsynligt, at det ikke oprindeligt er anlagt som Søbdige. Øst for Diekhøsen siges en lille Rog at være indbygget, hvis Spor imidlertid ikke nu lader sig paaavise.

Da den gottorpste Hertug Johan Adolf havde Høentet Forlandet udenfor Gl.-Hørbleffog til sin Raad Hieronimus Müller, Stalleren Hermann Hoyer og Landstriveren Adamus Moldenit, lode disse Ny-Hørbleffog indbyde 1612 ved Job. Clausen Krollwagen**), og i det paafølgende Aar indbyggede den Samme for Hertugens og hans Moders Regning Søndre-Frederiksfog ved Tønning.

Høperswort abelige Gods oprettedes af Kong Frederik II., som det sædvanligt berettes, 1564***) for Caspar Hoyer, der fra 1578 til 1594 var Staller i Eidersted. Bedstefaderen, Jakob Hoyer, herte hjemme i Grevskabet Hoyer og var 1523 ansat i dansk Krigstjeneste, tilligemed Faderen Hermann Hoyer, sædvanligt kaldet Lange Hermann, der var første Gang gif med en naturlig Datter af Kong Frederik I., og i sin Tid berømt for sin Tapperhed. Af dennes andet Høgestab †) med Maria Splenters fødtes Caspar Hoyer 1540. Han skal være opbraget sammen med Christian III.'s Søner og blev senere, efter at have uddannet sig ved udenlandske Høiskoler, ansat ved Høstet og benyttet ved forssjellige diplomatiske Sendebud. 1565 ægtebe han Anna Wolf og traadte i den gottorpste Hertug Adolfs Tjeneste, i hvilken han navnlig udmærkede sig ved sin Virksomhed som Staller i Eidersted. Han eiede henimod 1400 Dagset Jord i Landskabet, hvoraf 448 Dagset ved et Patent af 1587 forleeneres med abelige Rettigheder, men efter Forleningsdocumentet ††) synes Hoyer alt tidligere at have faaet abelige Friheder for andre Jorder. Jorde-

*) I nogle Haandskrifter findes Stedet kaldet Ødensstild, hvilket J. N. Schmidt udtyder som Ødensfiel.
 **) Om denne Wands Virksomhed see Østerhever og flere Sognes Beskrivelse.
 ***) Dette Forødel turde mulig itkun være at fortaae om den gamle Bygning's første Opførelse.
 †) Efter Helmreich af første Høgestab.
 ††) Trakt i Provingstaber. 1790, S. 637.

gobsets Besidder sit Jagt- og Fiskeriretten i Sognene Kolbenhyttel, Witewort, Oldenswort og Letenbøl, hvor Eien dommene vare beliggende. Da det nuværende adelige Gods ikkun omfatter 188 Dagslet, sees betydelige Dele efterhaanden at være fraffalte og deriblandt vistnok den forhen adelige Gaard Wolfsbøl i Letenbøl Sogn, der skal være opført af Sønnen Conrad Wolf Hoyer. Selve Herregaarden opførte Caspar Hoyer 1591, nogle Aar før sin Død. Den er omgiben med dobbelte Grave og mægtige Træer*), der tilligemed Bygningens ærværdige om end forfaldne Ydre svare til Stedets minderige Fortid. Her vides endnu det Bærelse**), som Kong Frederik IV. beboede under Tønnings Beleiring 1713, og herhen maatte de svenske Tropper tilligemed Grev Steenbock tilføds marchere for at nedlægge deres Baaben. En Jernbøile paa Taarnets Muur minder, ligesom det sumle Rælderhul, om en Tid, da Hoyerdwort var Stallerløde. I Salen vides Blodpletter, der hidrøre fra en Eiderstedt Jonfrus pludselige Død som Følge af Overanstrengelse i en Dands. Caspar Hoyer døde i Husum den 19de Novbr. 1594, og efter ham blev Sønnen Hermann Hoyer Staller i Eiderstedt og Besidder af Hoyerdwort. I hans Tid udførtes mange betydelige Arbejder, saaledes begaa de Eiderstedtske Paadfarer og en Række nye Indbygninger og han roses meget for sine Fortjenester af Landskabet. 1599 ægtede han Anna Owens (see Kolbenhyttel Sogn), der efter Mandens Død 1622 forblev i Besiddelse af Godset indtil 1632, da hun solgte det til Hertuginde Augusta. Anna Owens var bekendt for sit Hang til religiøs Sværmeri og sine mystiske Skrifter; hun døde i Sværrig. Den gottorppe Hertug Frederik overlod 1647 Godset til Rentemeister Joachim Dandwerth, Fader til den for sit historiske Værk bekendte Caspar Dandwerth, der er født i Oldenswort Sogn. Paa Taarnets sydlige Muur sees en Indskrift huggen i Sandsteen saalydende:

Joachim Dandwerth
et
Giara Luthen
conjuges
Restauratores
harum Aedum.
Anno Christi
MDCXL VIII.

Efter Joachim Dandwerths Enke kom Godset 1656 til hendes Svigersøn Kammerraad Andreas Cramer, i hvis Slægt det blev til 1732, da det solgtes til Andreas Johan Saurius; 1733 blev det solgt til Carl Fred. Bilsb. Køpte til Bilsb, hvis Arvinger 1737 overlode det til Sæcapitain Jacob Bruyn de Wolff; hans Søn Hofagent Christian Bruyn i Eternørde solgte 1767 Gaard og Gods til Kjøbmand Peter Wolshagen i Lønning, og dennes Arvinger afhændede det atter 1771 for 20,000 Rd. til Brandirecteur Boy Hamtens, hvis Familie endnu eier det.

Da Oldenswort Kirke blev ombygget 1785, holdt Sognet Gudstjeneste i et paa Hoyerdwort dertil indrettet Locale.

Oldensworts Navn, der tidligere ogsaa findes skrevet Oldenswürde, antyder Stedets høie Alder. Det var Stalleren Caspar Hoyers Hensigt, ligesom han skaffede Tønning og Garding Kjøbskadsret, at faae ogsaa Oldenswort, der dengang var en Klække, opdyset til Kjøbstad, men Døden hindrede ham i denne Plans Udførelse. Efterat næsten hele Klækken 1781 var afbrændt, ønskede Communen ikke at beholde Klækkerettigheden, der blev ophævet 1800.

I Ditmarskerfejden 1415-16 leed Oldenswort meget; ligeledes 1713, da Svenskerne og senere Ruskerne laae her. General Steenbock havde en kort Tid sit Hovedkvarter i Oldenswort, og i Præstegaarden vides endnu en Sal, hvor Kong Frederik IV. og den russiske Czar afsluttede Overeenskomsten om den svenske Armees Overgivelse den 16de Mai 1713, ifølge hvilken Grev Steenbock capitulerede med 11,000 Mand.

*) I disse Træer bygger Heiren Rede, hvilket ikke nogetsteds ellers vides at være Tilfælde i Eiderstedt. Som bekendt følger fuglen under Ebeiden i de talrige Winter paa Ratterne.

**) I Tønningen, som findes medgivet dette Værk, sees man Kongens Bærelse i de 3 Vinduer i underste Etage nærmest Taarnet. Fra dette seer nogle Trappetrin ned i den rummelige Forhal, hvorfra man gienem Hoveddøren kommer ud i det Frie. Den sidste Deel af Bygningen danner en Vinkel med den i Tønningen viste og har kun een Etage. Over Dørportalen staer Aarstallet 1737 og høiere oppe over Vinduet 1584.

Tønning Landsfogn omgivet af Rating, Røgenbøl og Udensvort Sogne, grændser mod Syd til Eiberen, der herfra opefter begynder at antage en mere udpræget Flodcharacteer. Sognet udgjør med Tønning Kjøbstad een Menighed. Areal 2464 Tdr. fortrinlig, tildeels høitliggende Marstrand foruden 196 Tdr. Forland. Den sydslesvigske Jernbane, Frederikstads-Tønning og Tønning-Garding Chaussée gaae herigjennem. Forderne afvande til Elusen i Tønning Havnebige, og Vandløsningsens Hovedcanal er den saakaldte Nørrebaadsfart (Nordrebootfart), der løber langs den nordlige Side af Chausséen til Garding. Sognets Dige har kun imod Vest en smal Strimmel Forland, men forsvares paa den øvrige Strækning ved talrige Laaninger paa Eidervattet. Nogle Steder i den octroierede Søndre-Frederikskog, som ligge i Tønnings umiddelbare Nærhed, høre i kirkelig Henseende til Sognet.

I Sognet findes forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse, saaledes Store- og Lille-Alversum (Oversum) langs Indersiden af Eiderdiget, Schrapenbøl, Diekhusen; enkelte Gaarde ere Slaphorn, Elwort, Kiep, Sandhof og Løvenhof. Kjøbstaden Tønnings Grund udgjør den midterste Deel af Sognet og naaer heelt op til Røgenbøl Sogns Grændse. Forskjellige Beboelser, som ligge paa Bygrunden, høre imidlertid til Landsfognet. Salt i Sognet 6 G. med 100—150 Dsl. Jord, 9 G. med 50—100 Dsl., 4 G. med under 50 Dsl., 13 H. med Jord, 39 H. uden Jord. Blant de nævnte 1 Skolebygning, 1 Olbryggeri, 2 Vindmøller, 2 Teglværker, 3 Kroer, 1 Bomhuus.

Indvaanere: 526. Studiefedning og Agerbrug er Hovederhvervet. En Deel Beboere i Store- og Lille-Alversum dyrke Haverter, som de afhænde i den nærliggende Kjøbstad. Ogsaa lidt Fiskeri drives.

Tønning Landsfogn hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerbelens Landret, Østerbelens Landskriveri (Tønning), Østerbelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), trede Digebaand Diggrevstaf (Rating). Det danner Landstabet Eidersteds 32te—34te Løgd; Sognet har 2 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 30 Dagstet Jord. Om Sognets kirkelige Forhold see Tønning Kjøbstads Beskrivelse. Landsfognet, der bidrager med $\frac{1}{4}$ til Kirkens Udgifter, har sin egen Skole; dog ere Børnene tillige skoleberettigede i Kjøbstaden. Med Hensyn til Fattigvæsenet danner Landsfognet et særskilt District, som har sit eget Fattigarbeidshuus.

Alt tidlig skelnedes mellem Tønning Sogn og Tønning Bøndelag (Burlach). I Klageskriftet mod Dittmarerne (see Michelsens Nordfriesland, S. 587 Noten) anføres saaledes, at Tønning Sogn 1414 blev afbrændt, medens Tønning Bøndelag havde frikjøbt sig („Tunnyng burlach dat byngede“). Det synes, at Tønning Sogn har faaet i et særegent Forhold til den sledvigiske Bispestol, thi ifte alene havde Domcapittelts Cantor Kaldsretten til Kirken, som det fremgaaer af et Document hos Bestyrelsen IV. S. 3148 („Tönningen, dat Dominus Cantor to præsentieren heff“), og af det oftere anførte Registrum capituli (1852—1407), men der siges senere i Liber censualis (Ser. rer. Dan. VII. S. 492), at Biskoppen „in Tonien“ havde to Officialer, som kaldtes Lensmænd, og i hans Navn udøvede deres Myndighed, hvoriblandt Døpsyn med Digerne. Ogsaa omtales sammesteds en egen Skat, den saakaldte Tønningschat, som tilfaldt Domcapillet.

Det nuværende Sogn er dannet af det gamle Tønning og Store-Alversum Sogne. Det sidste nævnes som særskilt Parochi ved Siden af Tønning i alle det sledvigiske Domcapittelts Kirkeregistre. Saaledes i den saakaldte Svabsteders Bog fra

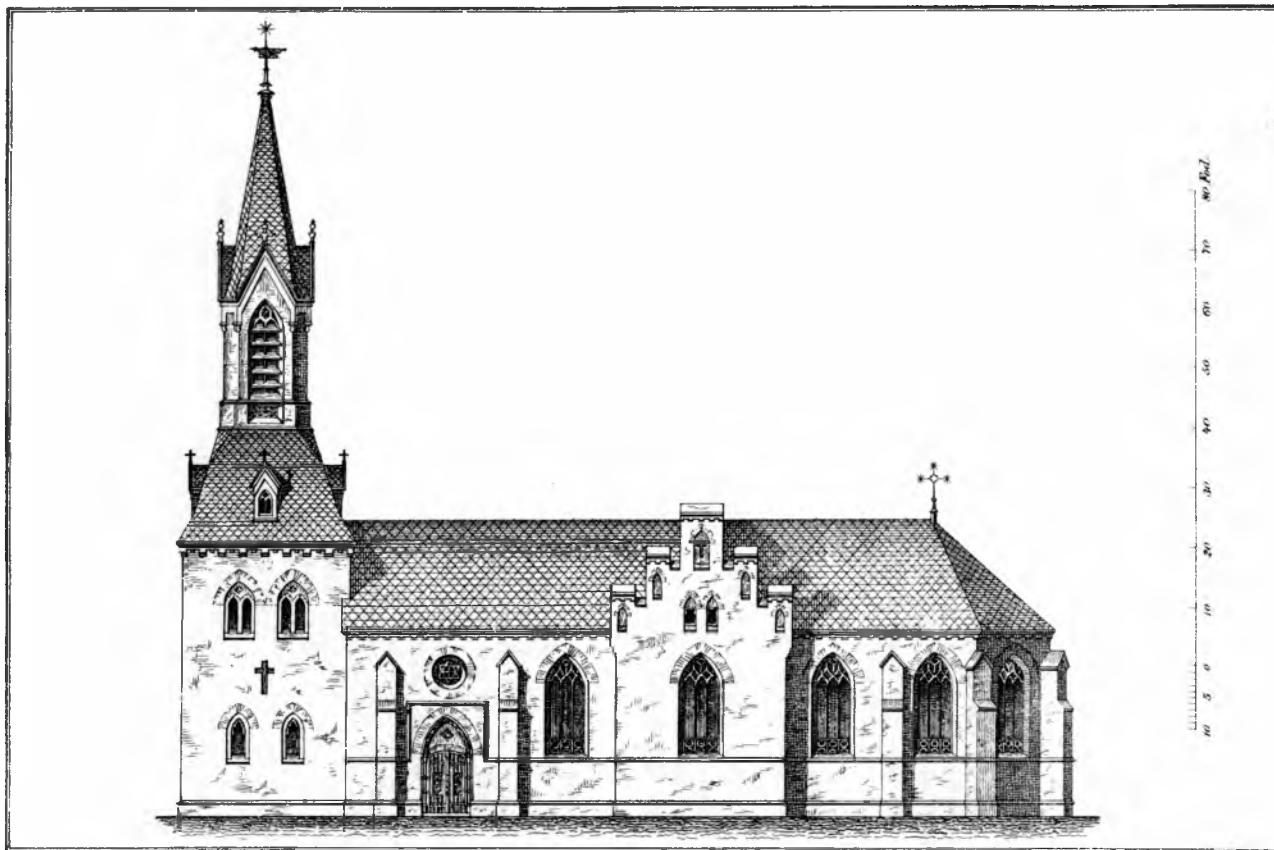
1523 (Westphalen IV. S. 314), og Sognet var med at indbige Egelichheitfogden mellem Eidersted og Sydermark 1547. Derimod omtales 1609 Alversum (Gros-Alversheim) Kirkegaard som hørende til Tønning Kirkes Jorder, og i dette Mellemrum maa Sognet, maaskee paa Grund af Udeløggelse i den store Vandflod Iste Novbr. 1570, antages at have ephørt at eksistere som en særegen Commune. Kirken synes (Westph. IV. S. 3123) at have været viet St. Bartholomæus, og Jacob Peters blev Præst ved den 1491. Alversum Kirkegaard skal endnu vises. Det laae nær, fra Store-Alversum Sogn at slutte til, at der ogsaa har været et Sogn ved Navn Lille-Alversum, og heri turde mulig søges Grunden til den Feitagelse, Peter Sar og Andre formentlig gjøre sig skyldige i, naar de foruden Kirken Alversum henlægge Kirken Alver til dette Sted, medens det undergaarde Alver efter Heinrichs Mening bør søges sydvest for Klungholt i det gamle Nordstrand, i Nærheden af Halligen Syderog, hvor der paa hans Tid vises et Sted Synkalf. At det ikke var denne Kirke, hvorfra Biskop Bundo 1273 stænkede Kirketienden til Frue-Kirkei Saderslev, have alt Rus (Frober. 1826, S. 425) og Dugen viist. Mulig har Kirken i det Eiderstedste oprindelig hedt Alvers Kirke eller Capel og Alversham været en Samling af Beboelser i Sognet, hvorhen Kirken senere er flyttet, thi at den gamle Alversum Kirke oprindelig maa have ligget betydelig længere ude i Eidermundingen end det nuværende Alversum, derfor taler dettes Nærbød ved Rating og Tønning Kirke.

Naar Tønning Sogn er blevet indbiget, berom haves ingen anden Efterretning, end at det er steet samtidig med Nabo sognene mod Vest, og at denne Indbigning har sluttet sig til Odenswort Sogn ved Diekhusen, hvor den saakaldte Odenswort-Seitewende kommer ned fra Tetenhøls-Hertog, der skal være det oprindelige Søbøge for Odenswort Sogn (see S. 293). De høie Steder omkring Tønning (Peter Sar: de høie Toster) have maaskee forarsaget en senere Indbigning her end andetsteds. Imod Eiderens Indsjæren maatte hele Landslæbet 1608 bygge tvende Høfder ved Tønning, hvis Vedligeholdelse ogsaa stete paa Landslæbets Besøftning. Den herfabelige Marsgaard Elmort (rimeligviis af det friske „eel“, ædel, „eale frye Frele“), omgivet af dobbelte Grave, i umiddelbar Nærhed af den sydslesvigiske Jernbane, forekommer alt tidlig i Landslæbets Krønike. Det anføres saaledes ved Aaret 1401, at der dengang laae en Bro over Eideren mellem Elmort og Kesse i Ditmarsken, den saakaldte Dolebro. Det var dengang en saa streng Vinter, at Eideren var tilfrosen, og man havde over samme lagt et Plantebætte, der benyttedes som Bro i 11 Uger. Om denne Bro har der været forskjellige Meninger; Hamsfort (Ser. rer. Dan. I. S. 312, „pons Bollenbrugicus“) og Peter Sar (Westphalen I. S. 1867 „Boli pons“) henses den til Vognmannernes Tid 1370 og angive, at den forbandt Besterhever*) med Nordstrand, hvor den skulde have ligget i den gamle Hærvet, som paa Heinrichs Tid endnu kunde spores paa Vattet udenfor Besterhever. Krøniken beretter imidlertid, at man samme Aar førte fra Besterhever til Felsborm, og der er vel neppe nogen Tvivl om, at her ikke er Tale om en fast Bro mellem de nævnte Steder, skjøndt det er paafaldende, at navnlig Peter Sar har foretrukket en anden Forklaring. Ud en lignende Plantebro over Isen marscherede den svenske Armee den 19de Januar 1713 over den tilfrosne Eider ind i Frederiksstad, og da Steenbock maatte trække sig tilbage henimod Tønning, blev i Februar noget lignende forsøgt ved Hærbæk, men det indtraadte Løveit forhindrede Planens Udførelse.

Elmort blev ved Tønning's Bombardement i Aaret 1700 antændt fra Fæstningen og afbrændt.

Københøls Sogn omgivet af Rating, Patrinerherd, Tetenhøls, Odenswort og Tønning Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, c. $\frac{3}{12}$ M. n. v. for Tønning og c. 1 M. ø. for Garding. Areal 1428 Tdr. fortrinligt Marskland af sværeste Bonitet. Gjennem Sognet gaar Tønning-Garding Chaussee og Telegraphledning langs denne. Vandafledningen steer til Tønning Sluse, og Hovedkanalen er den saakaldte

*) Om Vognmannerne see nærmere: Besterhever Sogns Best. velse.

Enk. B. Svendsen & Co Ark. Inst.

KOTZENBÖL KIRKE.

Nørrebaadfarm*), der dog sjældnere benyttes som Vandvei. Paa en Strækning gaar Canalen langs Chausseen og følger derpaa den lille Halvchaussee, som fra Hovedchausseen fører op til Tettenbøl Sogn. Mod Nord og Øst begrænses Sognet af gamle Mellemdiger, nemlig det saakaldte Junkendige, Kleihørndige og Oldenswort-Seitewende.

Sognet, der inddeles i Nord- og Syd-Køgenbøl, har ved Kirken en større Samling Gaarde og Huse, der fortrinsviis benævnes Kotzenbøl, med Præstegaard og Skole; syd for denne Årendorf med Vindmølle; mod Nord Kleihørn ligeledes med Vindmølle. Talt i Sognet 1 G. med over 150 Dsl., 5 G. med 50—100 Dsl., 5 G. med under 50 Dsl., 12 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skolebygning, 2 Møller, 4 Kroer.

Indbaanere: 274. Agerbrug og Studiefedning (Halvdelen af Jorberne græsses) er Hovederhvervet. Sognet hører under Landskabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landstriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Pphficat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det banner Landskabet Eiderstedts 30te—31te Vægd; Sognet har 1 Lensmand. Stemme i Communen have Interessenterne, der maae eie mindst 30 Dagslet Jord. Noget Steder ere henlagte til Køgenbøl Kirke, men høre ellers til Oldenswort og Tønning Sogne.

Sognet er et Valgkald. Sognepræstens aarlige Indtægter anslaaes til 1600 Rd. Kirkens Indtægter ere betydelige, og Tilskud fra Sognet sjelden fornødne. 3 forskellig Jordrente har den aarlig c. 420 Rd. og eier forøvrigt c. 26 Dagslet Jord samt Capitaler til Beløb 5453 Rd. 32 St.

Den meget smukke og ret anseelige Kirke ligger paa en høj Bæret omgivet af Træer lidt syd for Landveien fra Tønning til Garding, og har ifølge Indskriften paa den gamle Klokke vistnok været indviet til St. Nicolaus. Der er maaeste ikke nogen af vore Landsbykirker, hvis Døre i saa høj Grad bærer Præget af en gjenemført Gothik. Den er opført af store røde Muursteen, der ere lagte i værlende Skifter af lutter Løbere og af lutter Bindere paa samme Maade som i nyere Muurværk. Dens regelmæssigt anlagte Korsfløje ere oprindelige Dele af Kirkebygningen selv, hvis Gjør imod Øst ender i en tresidet Slutning. De tvende smukke spidsbuede Portaler paa Skibets nordlige og sydlige Side ere i Hjørnerne prydede med ottekantede, snoede Søiler, hvilke ere besatte med polygone Baand om Midten og tidligere havde Løber liggende over deres Capitaler. Indtil den sidste omfattende Restauration 1857—59, ved hvilken Kirken fik et nyt Taarn, nyt Skifertag og høie Støbejernsvinduer m. m., fandtes der endnu i Kirkens meget høie spidsbuede Vinduer Levninger af Stadværk og høie Poster, som vare udførte af Sandsteen. Imellem Vinduerne fremtræder der i hele Bygningens Døre gothiske Muurstriver. Indvendig har Kirken Bjælkeløst, der er smukt malet og besat med Guldfjæner i de himmelblaae Mellemrum imellem Bjælkerne. Det brede Skib havde tidligere tre, nu dog kun to Rækker Stolestader, og Kirken gjør i sin Høelighed et meget lyst, venligt og tiltalende Indtryk. Om denne mærkelige Kirkes Opførelse have vi tillige mere omstændelige Efterretninger, end det ellers er sædvanligt. Den skal først være bygget 1365 — det vil sige af Steen; thi en Trækirke har Stedet ganske vist haft før den Tid, og der kan heller ikke være Tvivl om, at Taarnet, som er ældre end den egentlige Kirke, allerede har været forbundet med en Steenbygning, inden Grunden i Aaret 1498 blev lagt til den nye Korsbygning. I Slutningen af Sommeren 1492 begyndte man at lægge Tømmerværket op paa denne; da de første Bjælker hejdeses op over Cheret, vare Pertug Frederik og „den gamle Dronning“

*) Den anlagdes 1612 under Johan Rollwagens Ledelse for 14,500 Mk. Lybfl.

(v: Dorothea, Christian I.'s Enke) tilskede. I det følgende Aar kom Choret under Tag, og endelig 1495 indviedes Kirken og Høialtere af Biskop Eggert Durskop, der nogle Dage efter indviede endnu tre andre Alttere og atter et Par Dage senere medbejlede Børnene Confirmationens Sacramente i den nye Kirke. Der kan uagtet den nævnte Eienbommelighed ved Steenflisterne i dens Mure ikke være Tvivl om, at det er den ved hin Tid byggede Kirke, vi endnu have for os. Bygningens egne Former ligesaa vel som Alt, hvad man veed om Sognets og Kirkens Historie, taler bestemt derfor. De mange gamle af Træ udførte Inventarstøkker, som findes i dens Indre, vidne ikke mindre imod den Antagelse, at en Brand skulde have forøret den i det følgende Aarhundrede. Denne Kirke maa da intil videre betragtes som den ældste sikkert daterede Bygning, i hvilken de nyere Muurflister vides at forekomme hertilands. Det meget umfangsrige Taarn foran Kirkens vestre Ende, er, som alt anført, ældre end denne selv, og dette er derfor ogsaa opført i de i Middelalderen sædvanlige Muurflister. Det er nu kun laot, men har upaatvibelig tidligere været meget høiere. At her engang har fundet en Nedspringning Sted, sees endnu af den knuste Hvalving over det nederste Støtvest, hvoraf nu kun Sporene ere tilbage. Ved Kirkens sidste Restauration er Taarnet blevet afluttet foreben med et ganske lille Træspir af gotisk Form. Det er sandsynligt, at dette Taarn er omtrent af samme Alder som den første og ældste af de deriværende Klokker. Paa denne staaer følgende Indskrift: „Maria bin ic ghebeten. dat trespel to kotskenlet let mi gheten. o rex glorie veni cum pace. sanctus nicolaus. anno dni mccc L XIII. vox mea vox vite. voco vos. ad sacra venite. per mea ----- defunctos plango. vivos voco. fulgura frango.“ Den mindre Klokke er støbt i Husum 1717. Kirkens cirkelformede Døbefont er temmelig plumpet hugget af en fortløben, fremmed Steenart. Den er prydet med fire raat udførte Hoveder; i nyeste Tid er den overmalet. Alttertavlen er udfaaeren af Træ og bærer Præget af Middelalderens Slutningetid. Under dens nyere Overmaling skimter man disse Ord: „Anno 1506 do is dies Altar gesech worden.“ Foruden Hovedfremstillingen, der som sædvanligt er Korsfæstelsen, findes der desl i Midttavlen selv, desl i Sideskøiene otte mindre Fremstillinger af Hvidelses-historien. Øverst sees Jomfru Marias Krøning og tillige den hellige Jomfru som Himmelbrønning med Barnet paa Armen. Tavlens Indfatning er dog ikke ældre end Midten af ferrige Aarhundrede, og de udfaarne Figurer inde i Tavlen ere i nyeste Tid malede hvide ved Hjælp af Perlesfarve. Af Kirkens ældre udfaarne Træstøkker fortjener at nævnes et stort Crucifix med Maria og Johannes ved Siden i den nordre Korsfæl, en Læsepult og 5 gamle Chorkole samt Døgnestolen i Choret; paa den sidste staaer: „Hans Bolwarck. Anna Hans. Anno MDLXV.“ Kirkens Epitaphmalerier ere uden Værdi. Om en gammel Rufning og et Sværd, som hænger paa Skibets nordre Muur, hedder det, at de skulle have tilhørt General Steenbod (?).

Under Ditmarsernes fiendtlige Indfald 1415 og i Svenskekrigen 1713, samt ved Tønningss Belejring i det paafølgende Aar leed Sognet meget.

I København Sogn laae tidligere en adelig Gaard, der var opført 1468 af Lete Fedderfen. Denne var ved Joen Joensens Død 1462 (jvf. S.) blevet Staller over de tre Lande Eidersted, Evershøp og Utholm. Paa hans Tid blev der 1466 vedtaget en Lovdret i Garding Kirke, der er affattet i 20 Paragrapher og endnu skal findes i Landstabsets Arkiv i Tønning*). Om denne Staller fortælles ogsaa, at han var iblandt dem, der bevægede Kong Christianen I. til at afstaae fra sit Forsæt at afbrænde Byen Huisum, til Straf for dens Derlagthighed i det 1472 af Kongens Broder Grev Geert reiste Oprør. Efter Lete Fedderfens Død 1474 blev Sønnen Bot Tetens Staller, hos hvem Kong Hans boede, da han 1485 besøgte Eidersted. Til denne gamle Slægt hørte ogsaa de senere Stallerere af den Sieverste Familie (see Garding Sogn).

København Sogn skal tidligere have været langt stærkere beboet end nu og efter Schrøder have udgjort 6 saakaldte „Elterskab“ (efter Andre 8 Bondelag), nemlig Syd- og Nord-København, Riksøst, Jørøst, Sieksøst og Folkvard Valens Elterskab, hvilket sidste tildeels hørte til Dbensøst og Tønning Soane. Dogfaa det egentlige Eidersteds Fristed eller Fribjerg var her, og den gamle Buremandsvei gik igjennem Sognet.

J. N. Schmidt ugleder Sognets Navn fra Rothfaten d. e. Raadnere, analogt

*) Trykt i Provinsialber. 1790, 1ste Hefte S. 60.

med Rating, og ligesom dette findes skrevet Roitrum, forekommer Røgenbøl skrevet Roirebøl. Om det engelske Ord cothsei siger Subm i sin Danm. Historie IV. S. 548, at det er af dansk Oprindelse, da det betyder „en, som skoder eller boer i en Kete.“

Rating Sogn omgivet af Vollerwitz, Welt, Garbing, Katrineherb, Røgenbøl og Tønning Sogne, grændser mod Syd til Vesterhavet (Eidermundingen). Kirken tæt ved Søjdet i den sydlige Deel af Sognet, $\frac{7}{12}$ M. s. s. v. for Tønning og $\frac{1}{6}$ M. s. o. for Garbing. Arealet 1898 Tdr. fortrinligt Marskland, hvoraf en Strækning mod Vst kaldes Wischen (Engene), desuden 98 Tdr. Forland. Sognet berøres af Tønning-Garbing Chaussee; mod Vest danner den saakaldte Riksbøl-Seitewende Grændsen mod Katrineherb Sogns Jorber. Med Hensyn til Vandafledningen hører Sognet deels til Ratingfiel-Vandløsning, hvis Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbootfahrt), deels til Tønning-Vandløsning, Stjeldet mellem disse danner en Bei, som fra Kirken fører op til Chausseen. Disse Underafdelinger af de nævnte Vandløsningscommuner kaldes her Vester- og Øster-Mating*). Sønderbaadfarten danner ved sit Ubløb gennem Slusen den lille velbesøgte Ratingfiel Havn, hvorved en Controlleur er ansat.

Landsbyer findes ikke, men forskellige Samlinger af Gaarde og Huse have særegne Navne, saaledes: ved Kirken (bei der Kirche), Panør, Kleebhatt, Schimmelhorn, Ratingfiel, hvoraf en Deel hører til Vollerwitz Sogn, og Riksbøl (Riksbøl); enkelte Gaarde ere Hochbom, Rothelau, Goliatshof og Junkenhof. Jalt i Sognet 4 G. med 100--150 Dgsl. Jord, 10 G. med 50--100 Dsl., 4 G. med under 50 Dsl., 42 H. med Jord, 14 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skolebygning, 1 Kornvindmølle og 2 Kroer.

Indvaanere: 516. Agerbrug, Stubefodning og Kvægavl er Hovederhvervet. Alle Slags Haandværkere findes i Sognet; nogen Reie- og Fiskefangst drives af den fattigere Klasse.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landstriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det danner Landskabet Eidersteds 27de—29de Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Interessenterne have Stemme i de communale Forsamlinger, og maae mindst eie 20 Dsl. Jord. Sognet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter anflaaes til 1900 Rd. aarlig.

Kirken eier c. 10 Dsl. tidligere Diaconatjorber samt Kapitaler til Beløb 1090 Rd.; desuden en aarlig Kanon paa 217 Rd. 2 Sk. og 10 Rd. 78 Sk. af bortfæstet eller solgt Kirkejord, og 32 Rd. aarlig af det Høsfeste Legat.

Kirken har været indviet til St. Laurentius og er i sine oprindelige Partier opført af raae Kampsteen. Da de oprindelige Vinduer i en senere Tid ere blevne udvidede til store spidsbuede Aabninger, og da tillige de gamle Mure ere stærkt udvækkede og kalskede, opdager man ikke let mere Characteristiske Former paa dem. Baaede Skibet og Choret ere henimod Slutningen af Middelalderen udvidede og for-

*) Om dette gamle Ords Betydning jvf. „Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eiderstedt und deren Verfassung betreffend“ i Staatsb. Mag. 1821, S. 808.

længede ved Tilbygninger af Muursteen; det sidste har derved faaet en tresidet Afslutning imod Vst. Der er al Grund til at antage, at denne Kirkens Forlængelse skrives sig fra de betydelige Bygningsarbejder, som sandt Sted her 1489. Da der ved den Tid fandtes tre Alterpræster ved Kirken foruden Hovedpræsten, kunde der dengang være god Grund til at foretage en Udvikelse. Den Omstændighed, at en stor Deel af Muurværket her er udført med nyere Steenslister, kan i den herværende Egn ikke indeholde nogen gylbig Indvending imod denne Antagelse (sfr. Kirken i Rosenbøl).

Foran Skibets Bestende er Taarnet tilbygget, hvilket imidlertid nu for Støtteleben er ødelagt, da Pynilden den 18de October 1862 slog ned i det, antændte dets Tømmerværk og beskadigede Murene saa meget, at de antages at maatte nebbrydes. Dette Taarn er (eller var) som Kirkens øvrige Tilbygninger opført af store røde Muursteen, lagte i nyere Stifter. Indgangsdøren paa dets vestre Side sluttes selv foroven af en flad (segmental) Bue, men den meget høie spidse Bue, der træder frem foran og heelt omgiver den, har et rigt sammensat og smukt udført gotisk Profil, som ganske bærer Middelalderens Mærke og giver al Grund til at holde den almindelige Antagelse for rigtig, ifølge hvilken ogsaa dette Taarn skal være opført i Slutningen af det 15de Aarhundrede. Foroven var det, hvad der ellers ofte er almindeligt i Sydslesvig, dækket med et Sæddeltaag, hvis Gavle vendte imod Nord og Syd. I sit Indre har Kirken overalt Bjælkeløst; i Skibet er der tre Rækker Stolestæder, saaledes som det indtil de nyeste Tider skal have været almindeligt i alle de eiderske Kirker. Altertavlen er udfaaeren af Træ, fra Middelalderens Slutning, og paa dens Fløie staae de tolv Apostle endnu under de gamle gotiske forjærede Buer. Den stærkt overmalede udfaarne Prædikestol er forfærdiget 1580; 1664 er den paa Ny „stasseret“ af Lensmanden Peter Schmers og Hustru, hvis Portraiter findes ved Siden. Kirkens Døbefont er ikke af Steen, men kun af Træ; den staaer paa allegoriske Figurer og bærer Årstallet 1626. Den under den spidse Chorvue liggende og ved Udfærdigelse forjærede Værdbjælle har Årstallet 1666. Foruden nogle ældre værdifulde Epitaphmalerier har Kirken en nyere Minde-tavle, som Menigheden har ladet opsætte i Choret over Præsten D. N. Havenstein, der var Præst her i 40 Aar, fra 1815 til 1855. Ved Kirkens Altere vare 1489, som alt anført, ansatte 3 Vicarer, blandt hvilke Nicolaus Spøvels, der senere forekommer som Præst ved Poppensbøl Kirke*).

Præsten Andreas Høst, anset her fra 1740 til 1773, testamenterede sin ikke ubetydelige Formue til forskellige offentlige Legater for Kating, Ording og Tønning Sogne. Indtil 1722 var her et Diaconat, som gif ind ved den sidste Diaconus's Befordring til Hovedpræst. Han skal have været en Slægtning af den berømte Feltherre Lillj og har dennes Navn.

1415 ødelagdes Kating Sogn ved Ditmarskernes hændtliche Indfald i Eidersked. 1714 bortret en smitsom Syge 140 af Sognets Beboere. Ogsaa i Svenskrigen 1718 og ved Tønning's Beleiring 1700 leed Sognet meget.

Tidspunktet for Sognets Inddigning, der er foretaget i Fællesskab med Nabosognene, laaber sig ikke nøiere bestemme. Som Kirkens Veliggenhed antyder, naaede Sognet tidligere længere ud i Eidermunden, end nu er Tilfælde, og det efter Peter Sax 1533 fra Kating til Store-Alversum i Tønning Sogn lagte Dige var en Indflytning af det ældre, i de store Vandfloeder 1532 og 1533 ødelagte Søbøge. Eignende Indflytninger skulle her ofte være blevne nødvendige.

For Afsedningen af Navnet Kating fra Kathe, dansk Raadnæst, taler Heimreich's Beretning og den tidligere Skrivemaade, der var Katen. Sognets Navn findes ogsaa i ældre, officielle Kirkeregistre f. ex. Kottum og Korum.

Welt Sogn omgivet af Tating, Garbing, Kating og Vollermit Sogne. Kirken i den vestlige Deel af Sognet, $\frac{5}{12}$ M. s. o. for Garbing og $1\frac{1}{4}$ M. v. for Tønning. Arealet 1832 Tdr. Marskland, som i den østlige Deel af Sognet er af sværere Bonitet end i den vestlige, hvor det paa Grund af Sandholdighed fornemmelig er flittet til Kornavl. Til Sognet hører den midterste Deel af Kornkog, medens den octroierede Grothusenkog ikkun i kirkelig Henseende er forenet med samme. Med Hensyn til Vandafledningen henhøre Forberne for

*) Om hans Endeligt jvf. Poppensbøl Sogns Beskrivelse.

Størstedelen til Rating-Bandløsningscommune, hvis Hovedcanal, den saakaldte Sønderbaabsfart, mod Ost danner Sognets Grændse. Kornkogen og Grothusenkogen afvaande til Brückritsluse. I Mellembygerne mod Vest minde talrige Hveler om tidligere Digebrug.

I Sognet ingen egentlige Landsbyer, skjøndt nogle enkeltliggende Huse ved Kirken med Præstegaard og Skole kaldes Bhen; andre Samlinger af Beboelser ere Elhorn, Schreiershuk*) og Vesterbeich. I Sognet 5 G. med 100—150 Dsl. Jord, 5 G. med 50—100 Dsl., 40 H. med Jord og 2 H. uden Jord. Iblaudt de nævnte 1 Skolehus, 2 Bindmøller og 2 Kroer.

Indbaanere: 416. Agerbrug, Studiefedning og Kvægavl er Hovederhvervet.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), trede Digebaands Diggrestab (Rating). Det danner Landstabet Eidersteds 13de—14de Lægd; Sognet har to Lensmænd. I Sognets communale Forsamlinger stemme Interessenterne, der mindst maae eie 30 Dsl. Jord. Sognet er et Valgkalb. Kalbets Indtægter anslaaes til 1600 Rb. aarlig. Nogle Huse og Gaarde i den nordvestlige Deel af Sognet med omtrent 278 Dsl. Jord høre i Kirke-, Skole- og Fattigsager til Garbing Sogn; 50 Dsl. høre paa samme Maade til Tetenbøl Sogn. Om Grothusenkogen er det alt anført, at den kun i kirkelig Henseende hører herhen. Kirken eier ingen Jord og af Capitaler ifkun c. 1422 Rb.

Grothusenkog, stor 567 Dagslet, omgivet af Kornkogen, Trelandskogen og Vilhelminenkogen samt af Vesterhavet. Udenfor Sødiget noget Forland (216 Tdr. Land), der ifølge Detreien tilhører Rogen. Gjennem denne gaaer Brückritsiels-Bandløsnings Strøm, og Slusen ligger i dens Sødige. I Rogen 4 G.

Indbaanere: 34. Agerbrug er Hovederhvervet, da Marsten er af den lettere Slags. Rogen har sin egen Inspecteur og en Lensmand. Den hører i kirkelig Henseende til Welt Sogn, hvortil den bidrager med $\frac{1}{4}$ af Udgifterne, og i Skolesager til Garbing Sogn.

Kirken er bygget af Muursteen paa en Bærst omgivet af Træer. Den støttes udvendig ved Stræbepiller, er uden Taarn og synes tidligere at have været mindre. Kirken, hvis Altertavle ikke skal være uden Kunstværk, har i de senere Aar modtaget en Deel Forbedringer. Gulvet er belagt med Fliser og den dobbelte Gang i Skibet reduceret til en enkelt. Dglaa et lille Orgel og et Portrait af Luther er anskaffet til den. Et Portrait af den eiderstedtske Provst Møllenbof, der var Sognepræst i Welt fra 1728 til 1770, hænger i Kirken. Welt skal samtidig med Kirkerne i det gamle Evershop 1113 have faaet et Capel fra Garbing. 1415 skal Kirken være bleven sdelagt af Ditmarskerne. 1609 nævnes Indtægten af en tidligere Vicarie.

En ubebygget Bærst Kampenhof skal have været Stallerfæde. Rimeligviis boede Stalleren Dve Lorenz her, der 1702 afstøtte Nicolaus von Graffen. Landstabet havde nemlig for en Sum paa 10,000 Daler af Generalmajor Bergholz tilkjøbt sig Anerkjendelse af Retten til at have i Landstabet sødte Staller, og den ovennævnte blev da fra Diggreve ubnævnt til Staller. Den gottorpste Hertug Frederik, der, medens han tog Deel i Carl XII.'s Felttog i Polen, „mod tilbørlig

*) Dette Navn synes laant fra det bekjendte Schreiershoeft ved Havnekaien i Amsterdam, hvor tidligere Hindiesarernes Slægtninge toge Affed fra deres bortdragende Venner.

Caution" havde bortforpagtet de hertugelige Dele af Holsteen og Slesvig tilligemed Administrationen af Justits og Politi til Generalmajor Andreas Bergholz, saldt den 19de Juli 1702 ved Elisøb. Hermed gik Forpagtingen*) tilbage, tilligemed den om Stallerembedet i Eidersted indgaaede Handel, og von Graffen blev gjenindfat, men maatte atter vige, først for den Dvønnævnte og efter dennes Død 1705 for Jacob Sievers (1705—14). Det synes imidlertid, at von Graffen ikke har labet det mangle paa Indvendinger, thi han ubnævntes omfider til Dverfaller, „dog uden Magt og uden Indtægter.“

Naar eller hvorledes Welt Sogns Jorder bleve inddigede, derom havdes ingen anden Efterretning, end at det er skeet i Hællesfab med flere af Nabo sognene i det egentlige Eidersted. Det nord for Sognet gaende Sommerdige, der banner Grændsen mod Garding Sydermarck, synes oprindeligt at have været anlagt som Sødige imod Nerd. forinden Sydermarcken inddigedes, hvilket af Dantwerth antages at være skeet 1242**). Den gottorpste Hertug Christian Albrecht stænkede Forlandet udenfor Irelandsfogen til Commandanten i den daværende Fæstning Tønning, Generallieutenant Grothusen, der ved Detreien tilfikkredes Skattefrihed i 18 Aar for den Kog, som han sammesteds maatte inddige. Som følge heraf blev Grothusensfog inddiget 1693.

Vollerwik (oprindeligt og efter Udtalen Follervik) Sogn omgivet af Rating og Welt Sogne samt af Vesterhavet (Eidermunningen). Kirken i den vestlige Deel af Sognet, $\frac{1}{12}$ M. s. for Garding og c. $1\frac{1}{4}$ M. v. s. v. for Tønning. Areal 779 Tdr. Marskland, der kun undtagelsesviis har den til Studegræsning fornødne Fæmte, men fortrinlig egner sig til Kornavl. Eiderstrømmen løber umiddelbart forbi Sognets Diger; en fremtrædende Bugt af disse kaldes Verlorenhorn, en anden Sydvesthorn. Her er det saakaldte Fem-Communers Dige, hørtill Vollerwik, Welt, Vh og Landsogn Garding samt Katrineherb concurrere. Sognets Diger høre til de meest truede i Landstabet, og imod Strømmens Angreb er man itkun istand til at værges sig ved kostbare Anlæg, Sjøndt endog disse ikke ganske have kunnet fjerne Muligheden af en fremtidig Indflytning af Diget. En Deel af Sognet kaldes Mühlenkog, og oest for denne ligger Kornkogen, af hvilken den til Vollerwik Sogn hørende Deel paa Generalstabskortet benævnes Olbe Vester-Kog. Sognets Jorder afvande hovedsagelig til Rating=Sluse, der banner en besygt Havn ved Sønderhaadfarmens Munding*). Her er ansat en Controlleur. Kornkogsjorderne afvande til Brückritsluse.

3 Sognet forskjellige Samlinger af Beboelser: Gaden („de Straat“) ved Sødiget, Ratingfiel med Kro, Kalkbrænderi samt Controlleurbolig, ved Kirken med Præstegaard og Skole. Nogle Huse ved Sødiget kaldes Hylk. Ialt i Sognet 4 G. med 50 til 100 Dsl., 15 G. med under 50 Dsl., 39 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Blandt ovennævnte 1 Mølle, 1 Kalkbrænderi, 3 Kroer og 1 Skolebygning.

Indvaanere: 651. Agerdyrkning og Kvægavl er Hovederhvervet. 3 de bedste Fæmte græsjes Stude. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Den fattige Klasse ernærer sig for en Deel ved Digearbejde. Nogen Reie- og Flyntherfangst drives af Fruentimmer.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garding),

*) Dvertragesledpatentes, hvorved denne Forpagtning kom istand, findes trykt hos Heimreich, Falds Udgave, 2den Deel S. 235.

**) Heimreich anfører dog dette Marskal, vistnok med Rette, for Kornkogens Indbygning. Jvf. S. 311.

*) Om denne see Garding Sogns Beskrivelse.

Osterdelens Landret, Osterdelens Landstriveri (Tønning), Osterdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredje Dige=baands Diggrevstak (Rating). Det banner Landstabet Eiderstedts 24de—26de Vægd og har een Lensmand. Interessenterne, der mindst maae eie 12 Dfl. Land, have Stemme i de communale Forjamlinger. Sognet er et Valgsald. Kaldets Indtægter anslaaes til 900 Rd. aarlig. Kirken eier c. 10 Dfl. Jord og Capitaler til Beløb 1197 Rd. 74 St.

Kirken er bygget deels af Kampsteen, deels af Muursteen, uden Taarn, forsynet med Stræpiller udvendig. Vest for samme et isoleret Kloftertaarn. Altertaflen fremstiller Korsfæstelsen, i Sideskælfterne Apostlene. I Kirken Luthers og Melancthons Portraiter, og i Choret en Ligesten over Præsten Joh. Albers (1568—161²) tilligemed hans Familie. Kirken er lille, men har et Pulpitur i den vestlige Ende. Tidligere havde Skibet toende Gange mellem Stolestæderne, nu kun een.

Vollerwit Sogn skal tilligemed Sognene i det gamle Evershøp 1113 have faaet et Capel, der siges at være udgaaet fra Garbing Kirke. Maa skee udgjorde Sognet dengang en Deel af de udstrakte Forlande, der under Navn af Grøde siges at have ligget sydvest for Garbing og naaet langt ud over Eiderens nuværende Povedløb. Her var ogsaa det i den eiderstedtske Kronike om Fejden mellem Eiderstedts og Ditmarskens Befolkninger saa ofte nævnte Borgsand, hvor de sidste den 25de Juli 1414 gjorde Landgang, men bleve saa kraftigt modtagne af Friserne, at de mistede 500 Mand. Anden Dagen derefter kom de imidlertid igjen i større Antal og brandstættede de tre Lande, hvorefter det i flere Aar ikke kunde komme til Fred mellem de stridende Parter*). I disse Kampе gik det senere stedse ud over Eidersted, hvis Sogne ødelæggedes og brandstættedes i en stor Maalestok.

Samtidig med den i Nørreher Sogns Beskrivelse nævnte Staller over Landene Evershøp og Utholm, Ebi Bunnelsen, der døde 1449 og blev efterfulgt af Søster sønnen Knud Plogsen, var Neres Andersen Staller i Eidersted. Da denne 1446 taffede af, kom i hans Sted Joen Joensen, der efter Knud Plogsens Død 1459 tillige blev Staller i Evershøp og Utholm og kaldtes den mægtige Foged. Han roses som en Mand af streng Rejsfærdighed, der ofte paadrog sig. Had formebedt denne sin Strengbed. Den 1ste August 1462, da han med sit Følge reed hjem fra Utholms Thing, blev han i Garbing dræbt af Brødrene Poppe og Tete Schweins, der selv tiende havde lagt sig i Baghold, og trængte ind paa ham. En af Mændene tog Joens Sværd, saarede dermed Tete Schweins og sagde: „Joens Sværd vil høvne hans Død.“ Derpaa flygtede de alle 10 ned til Eideren for at undkomme over i Ditmarsken, men da de bleve eftersatte af Stallerens Folk med nogle af hans Frænder, kastede de sig ind i Vollerwit Kirke for at søge Tilflugt der. Alt før Sol gik ned, havde der samlet sig 100 Mand tilhæst ved Kirken, som blev omringet og besudt. Flere fædte om Ratten til, deriblandt den gottorppe Amtmand Claus Rathlev med 20 Heste, og Evershøpperne nordpaa drog i Marken med en anseelig Styrke, thi Ditmarskerne havde samlet sig paa den anden Side Eideren, uden at de dog bristede sig til Angreb for at hjælpe Ildgjerningsmændene, af hvilke nogle havde Frænder iblandt dem. Da man omsider gjorde Anstalt til at sætte Ild paa Kirken, overgav de Besættede sig. De bleve bundne førte til den myrbede Stallers Gaard Langelhem i Oldensvort Sogn, og derfra til Gottorp, hvor de 18 Uger efter af Kong Christiern I. og hans Raader samt af de tre Landes Raader bleve dømt til Steile og Hjul, men paa Ten nær rettedes med Sværdet udenfor Slesvig By.

I Tredivaarstrigen blev der ved Eiderdæet ved Hylt 1628 anlagt en Standsle, som var bestemt til Retraitepunkt for de i Eidersted liggende Cærboniske Tropper. Da imidlertid General Morgan men den danske Armee nærmede sig og den 24de Mai 1629 angreb det af de Keiserlige befattede Husum, blev Standsen forladt og Alt søgte til Koldenbyttel, rimeligvis af Frygt for at blive afflaaret. Dgsaa 1810 i

*) Ifølge Neocorus's beskjendte Kronike skulle dog Ditmarskerne første Gang være landede ved Tønning, medens Borgsand var det Sted, hvor 4 af deres Vandmand, beskjæftigede for Lyveri, Kæret isforveien, uden foregaaende Rettergang vare blevene hængte, hvilket først gav Anledning til Hænselighederne. Efter samme Kronike skal Slaget have faaet den 18de Juli (Arnolfs). Derimod siges Ditmarskerne ved deres andet Indfald 1414 at være landede ved Borgsand, hvor 259 Eiderstedere og 120 Ditmarskere skulle have fundet deres Død.

Krigen mod Engländerne blev her anlagt en Standsfæ for at beskytte Eiderstrømmen, og herhen skal Tønningss Besætning have truffet sig tilbage, da Kosallerne 1813 nærmede sig. Besætningen maatte senere capitulere. Standsfæen sees endnu.

Hvornaar Bollerwik Sogn i Forbindelse med andre eiderstedske Sogne er bleven indbygget vides ikke. Landet har, som anført, tidligere naaet meget længere ud i Eidermundingen, end nu er Tilfældet, og Sognearealet angaves 1618 til 1477 Dagslet.

Udfor Bollerwik skal have ligget et Capel eller en Kirke ved Navn Sphl. Dg-
saa det i ældre Kirkeregistre nævnte Milde antages af Nogle at have ligget her, men heræres rettere til Egnen ved Koldenbyttel.

1443 blev en Overeenskomst truffet mellem Sognets Raadmænd, Uldermænd og Menighed paa den ene og Stedets Præst paa den anden Side, hvorved Kalbets Jndtægter bleve fastsatte. Det gamle Document findes trykt i Michelsens Nord-
frisland.

Ulvesbøl Sogn i Vesterdelens østligste Hjørne er omgivet af Tetenbøl, Uldenswort og Witswort Sogne, det til Husum Amt hørende Simonsberg District samt af Vesterhavet. Kirken paa en høi Bærst umiddelbart indenfor Søbdiget i den nordvestlige Deel af Sognet, omtrent $1\frac{1}{2}$ M. n. for Tønning, $1\frac{3}{4}$ M. n. o. for Garbing, $1\frac{1}{2}$ M. s. v. for Husum. Arealet 3212 Tdr. Marskland, der i den vestlige Deel af Sognet er af den bedste Slags, mod Øst derimod af lettere Bestaffenhed og fortrinnsviis stiftet til Kornavl. En Deel af Jorderne er tilbeels Mosegrund, navnlig i den sydlige Deel af Sognet og nogen Lørv graves her. Sognet dannes af det egentlige Ulvesbøl med Barnemoor (Barnekemoor) og en Deel af den mod Nord liggende Udolfskog; den octroierede Nørre-Frederikskog hører kun i kirkelige Anliggender herhen. Nogle isoleret liggende Steder paa Altneufogs og Øster-offenbølsges Mellembiger høre til Sognet. Udenfor Sognet findes noget Forland (c. 156 Tdr. Land). Jorderne afvande samtlig til Keimærubude Sluse og høre til Witswort Vandløkning. 3 Mellembiget syh for Udolfskog flere større Hveler, der minde om tidligere Digebrud, da Eideren endnu havde sit Løb gjennem hine Røge.

3 Sognet findes ifkun spredte Gaarde og Huse paa Bærster og Mellembiger. Gaardene for største Delen langs Sognets Hovedvei i en Linie fra Øst til Vest kaldes fortrinnsviis Ulvesbøl, nord for Veien paa Mellembiget en Række Huse Porrendeich. Præstegaards-
bærsten, hvor ogsaa Skolen ligger ved Kirken. Mod Syd nogle Gaarde og Huse Barnemoor. Hochhörn i Altneufog og den saakaldte Lieutenantshof i Udolfskog. Ialt 3 G. med over 100 Dagslet Jord, 3 G. med 80—100 Dagslet, 3 G. med 60—80 Dagslet, 2 G. med 40—60 Dagslet, 1 G. med under 40 Dagslet, 30 H. med Jord. 33 H. uden Jord. Blandt ovenstaaende 1 Skolebygning, 1 Mølle, 3 Kroer.

Indvaanere: 599, hvoraf 115 i Nørre-Frederikskog Kornavl og Studebedning er Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet og den fattige Klasse ernærer sig for en Deel ved Faareavl, Faarene græsses paa Søbdiget.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landstriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det danner Landskabet Eidersteds

53de, 54de og 55de Lægd og har 2 Lensmænd. De 3 Dele hvoraf Sognet bestaaer Ulveshøl, Nørrefrederiksfog og en Deel af Abolfsfog have sælles Kirke og Skole, Ulveshøl og Abolfsfog tillige sællebs Fattigvæsen. Abolfsfogens Forhold til Sognet ere forøvrigt ikke fuldstændigt ordnede. I Sogneforsamlingerne have Interessenterne Stemme, de maae mindst eie 20 Dagslet Jord. Præstefalbet er et Valgfald. Kirken eier nogle forhenværende Diger, der for en Deel ere bortarbefæstede, samt Kapitaler til Beløb af 1603 Rd. 6 St. Til Kirken betaales aarlig en saakaldt Kirkekopstat efter Formue og Veilighed, yderligere Beløb paalignes i Ulveshøl Jorderne, i Nørre-Frederiksfog Personerne, medens Abolfsfogens Forhold i denne Henseende ikke er fastsat. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd. og Skolen 106 Rd. 64 St., hvoraf Renten anvendes til Bøger.

Den octroierede Nørre-Frederiksfog hører i Kirke- og Skolesager herhen, men banner ellers en selvstændig Commune under Landskabet Eidersteds Østerdeel. Ifølge sin Dctroi har den Eiendomsret til det ikke ubetydelige Ferland udenfor Sødiget (290 Tdr. Land). Rogen (stor omtrent 534 Dagslet) banner en egen Vandløsnings. Den har 14 Hovedparticipanter, der udgjøre Communens Repræsentation, og en Inspecteur. I Rogen en Kornvindmølle og en Kro. Da Rogen henhører til Landskabet Eidersteds Østerdeel staaer den under Østerdelens Landret, Landskriveri (Tønning), Penningmester (Tønning). Den blev indbygget 1696 og kaldtes tidligere Ny-Ulveshøl.

Kirken er 1854 opført af Muursteen*) og kaldet Frederikskirken efter den nu regierende Konge Ps. Majestæt Kong Frederik den Syvende. Den er 68 Fod lang og 40 Fod bred. Loftet i Skibet hvalvet (Gibsdække), Binduerne spidsbuede. For Enden af Kirken i umiddelbar Forbindelse med denne et Taarn 18 Fod i Kvadrat og 84 Fod høit. Altertavlen med Snitværk, der er høit lateret, forestiller Korsfæstelsen. Over samme et Crucifix i Legemsstørrelse med symboliske Figurer. Et Epitaphium minder om den fra 1581 til 1614 her værende Præst Johan Voltmar. Ligeledes findes et Epitaphium over den tidligere Penningmester Momme Lorenz og Præsten Jacob Rodemans Portrait. Han var ansat her fra 1645 til 1683. Den tidligere Kirke, helliget St. Nicolaus, var 110 Fod lang uden Taarn. Dens nordlige Kirkedør skal efter Heimreich have været fra Rungholt i Nordstrand og Kloften fra det ligeledes undergaaede Vestervolt Sogn.

Ulveshøl Sogn skal forhen have hørt til Edomsherred i Nordstrand og findes saaledes opført i et af de gamle Kirkerregistre. Dog var det alt 1352 forbundet med Eidersted og nævnes blandt de Eiderstedste Sogne i det slesvigiske Domcapitels Register fra dette Aar. Kirken er vistnok ofte bleven flyttet og Sognet maaskee det i Landskabet Eidersted, der har undergaaet de største Forandringer. I denne Egn laae ogsaa det tidligere Barnekapel, der ligeledes omtales i hint Register (parochia Bervecapel habet unum altinum). Ifølge liber censualis episc. slesv. betalte Beruennenkor 1463 Ogneskirkernes Afgift til Biskoppen, det saakaldte cathedraicum og det foresommer endelig i den saakaldte Svabheber Bog 1523**), under Navnet Beruennenmoor. Heimreichs Efterretning, hvorefter Barnekapellet lufftedes og Sognet indlemmedes i Ulveshøl 1491, turde derfor beroe paa en Misforstaaelse. Spor af den gamle Kirkegaard skal af og til endnu findes. Rimeligvis har det saakaldte Barnekelei været en Arm af den tidligere Nordveier, som gik sønden om Ulveshøl Sogn og har luffet sig efterat Hovedstrømmen fik et bredere Leie norden om Sognet, hvorved Adskillelsen fra Nordstrand blev iværksat. Efterat begge Sogne havde mistet meget Land bleve de forenede, uden at det vides hvornaar. I en senere

*) Staten hidrog 3000 Rd. til denne Kirkes Bygning.

**) Trykt i Westphalens monumenta inedita, 4de Bind.

Tid gik Eideren gjennem Adolfsfogen nord om Sognet. 1463 forspnedes Barne-moorflog med et Raibde, men denne Rogs Beliggenhed laber sig neppe bestemt paa-vise. Den havde et Areal af 280 Dagstet og Havet brød ind i den 1476 (den tredie Gallusflob).

Den Arm af Eideren som gik ind mellem det egentlige Eidersled og Evershöp, skal være blevet overdiget af Ulvesbøl, Witswort og Kolbenbyttel Sogne i Forening ved et Dige som nu danner Ulvesbøl Sogns østlige Grændsestiel, og Ulvesbøl skal senere have deeltaget i Indbiigningen af de til Kolbenbyttel og Witswort Sogne hen-hørende Haymoor- og Riesbølfloge. Dog ere Efterretningerne om denne gamle Eiderarm i det Hele problematiske. Norveiderens senere Løb ud til Heverstrømmen gik nord om Ulvesbøl Sogn og blandt den Række Røge, der vandtes i den, var Adolfsfogen den sidste*). Indbiigningen paaabegyndtes 1576 men fuldendtes først 1579 og var forbunden med store Vanskeligheder. Eideren havde haft tvende Løb gjennem Rogene og det Land, hvor Diget lagdes, bestod for en stor Deel af Sand. Til dette Arbejdes Udførelse maatte paa den gottorpse Hertug Adolfs Bud Kolben-byttel, Witswort, Ulvesbøl Sogne paa den ene, Mildsted, Jadelak, Simonsberg og Lundenberg Sogne paa den anden Side paatage sig. Da Sagen blev vanske-lig fik de sidstnævnte Communer Hjælp fra Hattsted, Svesing og Ofenseld Sogne, medens de øvrige Eidershedske Communer hjalp deres Landsmænd. Da Landet i Røgen ikke antoges at have stor Værdi overdroge Eidersfoderne dette til Hertugen paa den Betingelse at han leverede Lømmeret til Slusen og overtog deres Part i dens Vedligeholdelse. Imidlertid da der blev Brug for det var Overenskomsten saaledes at forfaae, at de selv maatte hente Lømmeret i Hertugens Stove, der rigtignok vare temmeligt langt fraaanden.

Tidligere havde Witswort Vandløsning sin Sluse i Ulvesbøl Sogns Dige og afvandede saaledes til Heverstrømmen. Den nuværende Vandløsning til Slusen i Eidersdiget blev først anlagt 1616. Mosestrækingen i den sydlige Deel af Ulvesbøl Sogn siges i Vandfloben 1800 at være drevet hen paa sin nuværende Plads fra Holmersøen (høhle Moor) i det undergaaede Morsum Sogn paa Nordfrank. En stor Deel af Mosen ligger i Witswort og Oldenswort Sogne. Den omtales dog alt i Kong Abels Krønike, hvortfor Heimreich mener at dette er flet allerede i Vand-floben 1216.

1416 ødelagdes Ulvesbøl Sogn af Ditmarskerne, da disse gjorde et fjendtligt Indfald i Eidersled.

Tetensbøl Sogn omgivet af Østerhever, Poppensbøl, Garbing, Katrineherd, Røgensbøl, Oldenswort og Ulvesbøl Sogne, grændser mod Nord til Vesterhavet. Kirken ved Sognets sydlige Grændse, c. $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Garbing, 1 M. n. v. for Tønning. Arealet 4880 Tdr. fortrinligt, i Reglen høitliggende Marskland med Klægunderlag, der i den sydlige Deel fornemmelig egner sig til Stubefebning. I den nord-lige Deel er det paa Grund af sin lettere, eller, som det her kaldes, mildere Veffaffenhed fortrinnsviis stiftet til Kornavl. Enkelte lave Strøg staae om Vinteren under Vand. Foran Diget et ikke ubethdeligt For-land (450 Tdr. Vand), hvocaf en Deel kaldes Marks ort*). Sognets Forder udgjøre Størstedelen af Tetensbøl Vandløsningscommune og de indre Kanaler have for en Deel deres Løb i tidligere Havarme, som paa flere Steder findes i Sognet. Vandløsningens tvende Sluser, der ere for-snede med combinerede Skylleindretninger til Øverløbets Uddybning, danne en forhen mere end nu benyttet Ubslibningsplads, den saakaldte Tetensbølspiekerhavn. Følgende Røge høre til Sognet: Kirkeflog (406 Dagstet), Østerflog (348 Dsl.), Marskflog (1378 Dsl.), Reins-bølflog (436 Dsl.), Gammel- eller Drøgeflog (Trockenflog) (786 Dsl.),

*) Om denne Eiderarms Overdigning beretter Juan Knugen udørlig 1568. Hans interessante Skrift findes trykt i Camererss Nachrichten, 2den Deel 1762.

*) See herom Østerhever Sogn.

Siversøfletkog (1129 Dsl.), Waterkog (Wasferkog) (c. 90 Dsl.), hvoraf den østlige Halvdeel benyttes som Skullebassin for Slujerne, endelig ikkun tildeels Ny- eller Udenbølkog (832 Dsl.), Gammelnykog (Altneukog) (713 Dsl.) og Vesteroffenbølkog (423 Dsl.) Et Stykke af Marsskogen hører til Poppenbøl Sogn.

Egentlige Landsbyer findes ikke, skjøndt enkelte Samlinger af Gaarde og Huse have en betydelig Udstrækning: Gaden (de Straat) ved Kirken, med Præstegaard og Diaconusbolig, 2 Skoler, Fattigarbeidshuus, Kornvindmølle og 3 Kroer. Husene tildeels teglhængte og Hovedveien brolagt. 2 Huse paa Kirkefogens nordøstlige Dige hjørne kaldes efter dette Gøshørn, noget sydligere Lammerhørn, Røphørn, Staatshof, Wolfsbøl, Frittenbøl, Reinsbøl, Siversøflet med Skole, Windmølle og Kro, Waterkog med Kro, Tetenbølspieker med Kro, Kolhørn (Kahl eller Kaltenhørn) med Skole, Warmhørn med Skole, Windmølle og Kro, endelig den saakaldte Reiche=Reihe i Siversøfletkog. Ialt i Sognet 20 G. med over 100 Dagslet Jord, 6 G. med 80—100 Dsl., 13 G. med 60—80 Dsl., 15 G. med 40—60 Dsl., 7 G. med under 40 Dsl., 93 Huse med Jord (heraf 25 ved Gaden), 117 Huse uden Jord (heraf 8 ved Gaden).

Indvaanere: 1687. Landbrug, Studiefærd og Kvægavl er Hovederhvervet. Den arbeidende Klasse ernærer sig ved det til Marsskjordens Behandling nødvendige Markarbeide. Haandværkere af alle Slags og Handlende navnlig ved Gaden. Paa Forlandene, der bortforpagtes af Staten, græsses et betydeligt Antal Faar. Et Teglbæreri findes i Sognet.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistrikt (Tønning), tre die Digebaands Diggrestab (Rating). Det banner Landstabet Eidersteds 69de til 82de Læg; Sognet har 2 Lensmænd. Sognet er deelt i 6 Bondebistricter (Bürschaften) nemlig: Kirchenbür, Østerfogsbür, Marschbür, Altneukogsbür, Siversøfletbür og Waterkogsbür. Stemme i Sognets Forsamlinger have Interessenterne, der mindst maae eie 30 Dagslet Jord. Foruden Hovedpræsten er ansat en Diaconus, begge Kalb besættes ved Valg. Organisten er tillige Overlærer, Degnen Underlærer ved Sognets Skoler. Fattigarbeidshuus er oprettet for omtrent 10 Aar siden. Kirken eier c. 90 Dagslet Jord og af Kapitaler henved 3000 Rb. Den har en Gjæld af c. 1700 Rb. Kirkestatten, der paa lignes Jorden, kan udgjøre 1 à 2 Mark aarlig.

Kirken har en Længde af 86 Fod og Choret 26 Fod; dens Brede er 32 Fod. Opført af Muursteen, ubvendig støttet ved mange store og smaa Muurpiller, med fladt Bræveløit og et anseeligt Taarn. Loftet er malet med bibelske Billeder og Indskrifter. Det paa Altertavlen anbragte Snitværk skal ikke være uden Kunstværk, det anstiftedes 1522. Kirken har et nyt Orgel. I Choret bleve i Sognet adskillige Præster begravede indtil 1800. Kirken udvidedes 1491, 1558 ved Tilbygning af Choret og 1657. I Taarnet slog Lynilden ned 1728 og 1816, hvorefter det blev opført noget forkortet. Dets Høide over Grunden angives nu til 130 Fod. Kirkens Indre er restaureret.

Fra Garbing Kirke skal 1113 være anlagt et Capel i Tetenbøl Sogn. Hvor-naar Capellet gik over til at blive en selvstændig Sognekirke, derom findes ikke nogen bestemt Efterretning. Tetenbøl Sogn nævnes første Gang i et Document

fra 1297*), hvorved Hertug Ditto af Braunschweig afhændede sit i Frisland beliggende Arvegods til den hollsteenske Grev Gerhard. Det kaldes her parochia Thedinbolic. Senere tastes noget Lys paa de tidligere Tilstande ved Optegnelser om Sognet, der findes i det 1352—1407 forfærdigede Register over det festsigtede Domcapitels Indtægter, som er trykt i Pontoppidans Kirkehistorie II. S. 184. Der omtales her et Gammel-Tetenbøl og et Ny-Tetenbøl Sogn, men det synes at sidstnævnte var Hovedfognet, thi det hedder „parochia Oldentienbøl habet 4 Eiting per se sed subiect Etlingo in Nyetienbøl“**). Paa et andet Sted i samme Register anføres, at den festsigtede Kuffod havde 24 Dagstet „in praus in Oldetienbøl apud Capellam Regis.“ Blandt de undergaaede Kirker i Eidersted nævnes Kongis Kapel og dette har maaffee været det oprindelige Tetenbøl Kapel fra 1118, der rimeligviis er blevet nedlagt efterat Gammel-Tetenbøls Jorder efterhaanden bleve bragte i Hare ved Heversstrømmens Omfaggriden, og nye Indbigninger mod Syd bevirkede Dannelsen af en ny Commune Tetenbøl, som sit sin egen Kirke og senere blev Hovedfognet, hvortil Gammel-Tetenbøl sluttede sig. Ialtfald har Gammel-Tetenbøl paa Registerets Tid været underlagt Ny-Tetenbøl Sogn og indbetalt sin Censur i Forbindelse med og gennem dette Sogns Officialer. Liber censualis (1436) nævner ifkun eet Tetenbøl og saaledes lader Kongiskapellets Undergang sig vistnok bestemme til Slutningen af det 14de Aarhundrede, som det ogsaa findes opført blandt de Kirker, der i Bischof Nicolaus Bruns Fortegnelse angives at være gaaet under i Vandfloden 1362. Da den nuværende Tetenbøl Kirke er bygget paa Kirkefogens Dige, synes det utvivlsomt at denne og Østertogens Indbigning, mellem hvilke Koge der kun er et lavt Sommerdige, har fundet Sted ikke saa meget længe før 1352 og givet første Anledning til den nye Communes Dannelse, og begge disse Koge have da oprindelig været kaldt Ny-Tetenbøl. Det tidligere Sogn Rembul (Hernbøl), som nævnes i det anførte Kirkeregister fra 1352, har rimeligviis ligget i denne Egn og Reinsbøllfog antages at have Navn derafter. Af Gammel-Tetenbøls Jorder er maaffee en Deel gjenindbignet i Gammelnystog. Peter Sax anfører at den tidligere Eiderarm, der skal have adskilt Eidersted og Evershøp Herreder, blev lukket ved Østertogens Indbigning og Dandwerth angiver Kirkefogens Indbigning til 995, samt Østertogens til Aaret 1000, men disse Efterretninger beroe vistnok kun paa Gætninger og ere idetmindste for Tidsangivelsernes Bedkommende efter det Ovenstaaende lidet sandsynlige. Efterat disse vevende Koge, der udgjorde en selvstændig Indbigning, vare vundne, ere senere de omliggende Koge en efter anden indtagne og Forbindelsen med Nabo sognene bragt tilveie, hvorved det gamle Evershøp Herred sit en mere sluttet Form. Efter Dandwerth indbignes Marstfog 1275, Gammel- eller Drøgetog 1285 og Reinsbøllfog 1325, men disse Aarstal ere ligeledes neppe paalidelige og ialfald er Drøgetog indbignet efter Reinsbøllfog, medens det for hiin angivne Aarstal 1285 maaffee er en Forverling med den i samme Aar formeentlig indbignes Grudentog i Poppenbøl og Tating Sogne. Bøster-Øffenbøllfog indbignes 1470, Udenbøllfog 1475, Gammelnystog 1567 og Siversstøllfog 1610. Denne Kogs Indbigning, der var begyndt 1599, men atter maatte opgives 1602, frembød forskjellige Vanffeligheder og lyffedes først under den forhen nævnte Johan Clausens Ledelse, der her første Gang bragte Trillebøren i Anvendelse***). Den nordvestlige Deel af Siversstøllfog synes at have udgjort en særskilt Kog, om hvis Indbigning imidlertid ikke findes nogen Efterretning. 1617 indtoges endelig den lille Waterkog for deri at anlægge et Stykkebasfin til Elufeststrømmens Uddybning. I Siversstøllfog var tilblære en Frigaard (stor 83 Dagstet), der stod under Overretten og tilhørte Familien Øvens. I Marstfog ligger den forhen adelige Gaard Wollbøll, der i det 16de Aarhundrede byggedes af Conrad Wolf Hoyer, en Søn af den bekjendte eiderstedske Staller Caspar Hoyer, og senere kom i de gottorpffe Hertugers Eie.

Den 7de Februar 1714 blev i Tetenbøl undertegnet den Overenskomst, hvorefter Fæstningen Lønning, den gottorpffe Hertugs sidste Besiddelse i Slesvig, overgaves til Kronen.

*) Trykt i Michelsens Norbfriedland.

** Eiting skal efter Langebølls Aitryk Script. rer. dan. VI. rettere læses Eiting og betyder Ebingen, en Bnavnelse paa Sogneofficialer som endnu bruges for Digtvæsenets Bedkommende.

*** Om denne Mands Virksomhed see ogsaa Østertogens og flere Sognes Beskrivelse.

Katrineherd Sogn, omtrent midt i Landstabet Eidersted, omgivet af Garbing, Tetenbøl, Røgenbøl og Rating Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, c. $\frac{1}{2}$ M. ø. for Garbing, 1 M. v. n. v. for Tønning. Areal 1547 Tdr. Land, dels Gæstland, dels fortrinligt Marfkland. En Deel af Gæstaaften hvorpaa Garbing ligger styder sig fra Vest $\frac{1}{4}$ M. ind i Sognets Marf og deler denne i Nordermarf og Sydermarf (Sydermark). Øst for Nordermarf ligger Junkenfog, der ligeledes hører til Sognet. Gjennem Sognet gaar Chausseen fra Garbing til Tønning, langs hvilken ogsaa Telegraphen er ledet. En Halvchaussee er 1853 anlagt mellem Tetenbøl og Katrineherd. Nord for Chausseen afvande Sognets Jorder til Tønning Sluse, Syd for den til Rating Sluse.

Egentlige Landsbhyer findes ikke, men ved Kirken paa den østlige Ende af Gæstaaften ere en Deel Huse og Gaarde sammenbyggede paa begge Sider af den her brolagte Chaussee og Sognets Navn Katrineherd bruges fortrinnsviis om disse. Her findes Sognets Præstegaard og Skole samt et Krosted. En Deel Huse kaldes Sluf og Allerdyorp og en Kro ved Chausseen Hamhørn. Den saakaldte Remonstrantgaard tilhører den reformeerte Kirke i Frederikstads. I Sognet findes 3 Kroer og 1 Bomhuus. Ialt i Sognet 4 G. med over 100 Dagflet Jord, 2 G. med 80—100 Dsl., 3 G. med 60—80 Dsl., 1 G. med 40—60 Dsl., 34 H. med Jord (hvoraf de 30 ved Kirken), 7 H. uden Jord. Omtrent 620 Dsl. ere i ubensogns Besiddelse og uden Bygninger.

Indvaanere: 318. Agerbrug, Studiefebning og Avægavl er Hovederhvervet. Paa Gæsten dyrkes en Deel Haverter og Kartofler, som afsættes navnlig til det nærliggende Garbing. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landstriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Pphysicatsdistrikt (Tønning), trede Digebaands Diggrevstads (Rating). Det danner Landstabet Eidersteds 83de, 84de og 85de Lægd og forestaaes af tvende Lensmænd. I de kommunale Forsamlinger have de Interessenter Stemme, der mindst eie 30 Dagflet Jord. Sognet er et Valgkald. Et Præsteentellegat, stiftet af Lehnsmænd Flohr, bestaar i et Huus med 3 Dagflet Jord. Ved Kirken er ansat en Organist, der tillige er Degn og Skolelærer. Nogle Huse ved det saakaldte Junkenbige høre til Tetenbøl Kirke, men til Katrineherd Skole. Kirken eier 24 Dagflet Jord og Kapitaler til Beløb af 2326 Rr. 31 St.

Den lille Kirke ligger venligt paa den høie Gæst omgivet af Træer. Den er opført af Muursteen, tækket med graa Tagteen og har fladt Vok. Et lille Taarn med Klokke og Uhr staar paa Kirken, et andet isoleret Vest for samme med en større Klokke. I Kirken et lille Orgel. Altertavlen forestillende Nadverens Indstiftelse skal tilhøre den hollandske Skole og ikke være uden Kunstværk. Epitaphier eller Gravstene findes ikke. Uvøndig en Sandsteen med Inscription i Munkeskrist. Rundbuen er frembrændt i Kirkens Former, og det synes som Eboret senere er tilbygget, da dets Mure ere noget høiere end Skibets. Et Capel skal være anlagt her 1113 fra Garbing. 1557 mistede Sognet midlerligt Patronsretten til Kirken fordi en Præst var blevet antaget uden Provstens Samtykke. 1592 var en Diaconus ansat her.

Efter alle tidligere Beretningers overeensstemmende Bidnesbyrd var Evershøp

i Fortiden skilt fra det egentlige Eidersted ved en Arm af Eideren, der maae antages at have havt sit Løb gjennem Katrineherd Sogn sønden om Geestaasen, hvorpaa Garding ligger. Hvornaar den er lukket vides ikke, og det maa antages for tvivlsomt om Peter Sax har Ret, naar han antager, at dette Stede ved Tetenbøl Hærfogs Indbyggere. Det turde være rimeligere, at denne Havarm oprindelig er lukket ved en Dæmning, thi den gamle Buremansvei, som nævnes i Kong Abels Krønike førte over samme, og da Marffen her ansees for den sværeste og frugtbareste i Landskabet Eidersted, kan Havarmen ikke have været nogen egentlig Strøm, men maae antages at have havt sit Vandstiel her, hvor da den frugtbare Klæg i Læ og roligt Vand kunde afsætte sig. Hvornaar Junkenfog er indbygget, derom høves ingen Efterretning. Ved det ovennævnte Hamhørn holdt indtil 1625 Landskabet Eidersted sine almindelige Raadsforsamlinger, hvoraf Vitus Thinget endnu er en Levning. Dette Sted kaldte 1429 Hamygengehørn, senere og tildeels endnu Demminghørn. Forsamlingerne holdtes i den ældste Tid paa aaben Mark og ved den her forbigaaende Buremansvei siges de gamle frifriske Herreder alt i Kong Abels Tid at have forsamlet sig „paa deres rette Tingsted.“ Dette Sted antages ogsaa for Landskabets Midtpunkt.

Sognet leed meget under Ditmarskernes Indfald i Eidersted 1415.

Om et Sagn der knytter sig til en Gaard i dette Sogn. see Müllenhofs Sagen S. 162.

Sognet er tidligere (1415) ogsaa blevet kaldet Katrinesogn isædefor Katrineherd.

Garding Landsogn omgivet af Tating, Boppenbøl, Tetenbøl, Katrineherd, Kating og Welt Sogne, udgjør sammen med Garding Kjøbstad een Menighed. Arealet 3418 Tdr. deels Geestland, deels fortrinligt Marffland, der er bedst i den syblige Deel af Sognet og mod Vest paa Grund af sin lette Bestaaffenhed fortrinnsviis egner sig til Kornavl. Midt igjennem Sognet gaaer en Gestaas, der adskiller Nordmarffen fra Sydermarffen (Sydermark), vest for Gesten ligger Wattkogen, der tildeels hører til Sognet. Nord for denne Marnefog, mod Syd Kornkogen (c. 700 Dagslet, hvoraf c. 339 Dsl. til Garding Landsogn) og Trelandsfogen (Dreierlandenfog) (300 Dsl., hvoraf omtrent Halvdelen til Garding Landsogn), der alle kun tildeels høre til Sognet. En Strækning nordvest for Geestaasen kaldes Kirkefog (c. 25 Dsl.) Gjennem Sognet Tønning Garding Chaussee, der med en Halbchaussee bliver fortsat til Tating. Ligeledes Telegraphledning herigjennem. Forderne i Nordmarffen høre til Tønning Vandløsning, Wattkogen, Trelandsfogen og Kornkogen afvande ved Brücktrittsfiel og endelig Sydermarffen til Kating Sluse, hvis Hovedcanal er den saakaldte Süderbootfahrt*), som benyttes til Kanalfart og er af væsentlig Betydning for dette og de omliggende Sogne.

Foruden Garding Kjøbstad (see denne) findes i Sognet forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse paa Værfter og Wellembiger. Af disse kunne nævnes Marne ved Kogen af samme Navn, Hundorp, Saxhof, Legesee, Hylkenbøl, Kungholt, Borsthusen og Siekbøl. Ialt i Sognet 3 G. med over 100 Dsl. Jord, 5 G. med 80—100 Dsl., 8 G. med 60—80 Dsl., 6 G. med 40—60 Dsl., 2 G. med under 40 Dsl., 59 H. med Jord, 40 H. uden Jord. Blandt de anførte 1 Skolebygning, 1 Urvepagtsvindmølle, 1 Oliemølle, 3 andre

*) Denne Kanal er anlagt 1612 med en Besøffning af 12,737 Mt. Lybst, hvori Lømmerslusens Bygning er indbefattet. Bygmester var Joh. Clausen Kollwagen.

Kornbindmøller og 1 Kro. Nogle Jorder uden Bygninger ere i udenfogs Besiddelse.

Indvaanere i Landsfognet: 750. Kornavl og Stubefedning samt Kvægavl er Hovedberhverdet. Paa Gøsten dyrkes Haverurter, der sælges i Garbing. Udgravning og Salg af den smukke hvide Sand, der findes under Gøsten er en Indtægtskilde for dennes Beboere.

Communen hører under Garbing Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Pphysicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det danner Landskabet Eidersteds 38te, 39te, 40de og 41de Lægd og har 2 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, som mindst maae eie 30 Dagslet Jord. Communen er inddeelt i 4 Bøndedistricter (Würschafsten), nemlig Siekhol (Garbing Gøest), Hylkenbøl, Borsthusen og Langgarbing. Borsthusen udgjør et eget Skoledistrict, med den ellers til Welt Menighed hørende Grothusetog, de 3 andre have fælles Skolevæsen med Kjøbstaden Garbing og bidrage $\frac{1}{3}$ af Udgifterne til dennes Skoler. I kirkelig Henseende er Landsfognet forenet med Kjøbstaden. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Diaconatet er et Valgkab. Collegiet bestaaer foruden Præsterne af en Borgmester samt 3 Raadmænd i Kjøbstaden Garbing og de to Lensmænd samt 6 Kirkeforstandere for Landsfognet. Collegiet besætter samtlige Skoletjenester. Ved Kirken er ansat en Organist, Cantor og Degn, der tillige ere Lærere ved Sognets Skoler. Det saakaldte Gasthuus (St. Jørgens Stiftelse) er fælles for Kjøbstad og Land, Lemmerne optages stiftevis fra de to Communer. Landsfognet har sit særskilte Fattigvæsen; Fattigcollegiet bestaaer af begge Præster og de 8 Kirkeforstandere. Kirken eier 108 $\frac{1}{2}$ Dagslet Jord og Kapitaler til Beløb 5711 Rd. 85 St., men har paa Grund af forskjellige Reparationer paa Kirker og Skoler en ikke ubetydelig Gjæld. I de senere Aar udfribes aarlig 5 Mk. pr. Dagslet af de 4608 Dagslet som bidrage til Kirken.

Om Garbing Kirke see Kjøbstaden Garbing.

Indbiddingerne i Garbing Sogn lade sig ikke med Sikkerhed henføre til et bestemt Tidspunkt. Det synes at Gøsten tidlig er bleven forbundet med Digerne i Poppenbøl og Letenbøl Sogne ved Nordmarstøns Indbidding. Dernæst er Warnekog indbidiget som det angives af Dandwerth Aar 1100 og Forbindelse bragt tilveie mellem Evershøp og Utholm (see Rating Sogn). Wat eller som den tidligere kaldtes Wardklogen skal efter Dandwerth være indbidiget 1160, medens Peter Sax sætter denne Begivenhed til Aaret 1295. Dernæst er Sybermarsten indbidiget. Igjennem denne maae den tidligere Eiderarm, der adskilte Eidersted og Evershøp, antages at have gaaet. I Forbindelse med Sognene Welt og Vollerwit indbidgede Garbing Sogn dernæst Kornfogten, dog næppe i Aaret 1612, som det almindelig berettes, hvilken Angivelse synes at berøve paa en Misforstaaelse af den gamle Beretning om disse Indbiddinger*). Endelig begyndtes Indbiddingen af Trelandskogen Aar 1612. I denne Kog indbefattedes Dele saavel af Eidersted, som af Evershøp og Utholm, hvorefter den fik sit Navn. Den oprindelige Kog var imidlertid

*) Joh. Schulze Kurzer Bericht etc., trykt i Falcks Staatsb. Mag. 1694. Kornfogten kaldes her Garbing nye Kog og da i Manuscript til liber censuale (1336-1480) anføres under Garbing, at her de novis agris betaltes et vist Landtilde, turde Klogen alt dengang have været indbidiget. Penntred angiver ogsaa 1242 som Tiden for Garbing nye Kogs Indbidding. medens dette Aarsal efter Dandwerth skulde gjælde Sybermarsten.

meget større end den nuværende; der gjenvandt 1627 ifkun omtrent Halvdelen, efterat den første var blevet ødelagt i Vandfloderne 1612 og følgende Aar.

De mange Høeler vest for Garding (Sandhøvel og Kløvet) antyde tilstrækkelig Havets tidligere Ødelæggelser paa disse nu heelt inde i Landet liggende Stæder og den lille Kirkefog, der ligger op til det nordvestlige Hjørne af Geestaaen, tæt indenfor det gamle Kirkested, er rimeligviis opstaaet ved en Indflytning af Søbdiget.

Noget øst for det gamle Capel laae Evershøys Kirsted eller Fribjerg, som indtil for 20 Aar siden endnu ikke var løstet. En Tegning af denne mærkelige Oldtidselevning, som den var 1756, er opbevaret i Camerers Nachrichten, 1ste Deel. Man seer paa Stedet endnu Spor af de den omgivende Grave, der findes paa det nordlige Afald af en isoleret Banke. Det turde have Rimelighed for sig, at disse saatalde Friberge oprindeligt havde en religiøs Betydning, hvormed Capellets Plads ret vel synes at stemme. Den anseelige Bærst, hvorpaa Marnegaarden ligger, ubmærker sig ved sin Størrelse. Her boede de forfættelige Stallere af den adlede Sivertse Slægt. 3 Tidstømmet fra 1512 til 1578 forekomme ikke mindre end 7 Medlemmer af Slægten som Stallere i Landskabet Eidersted. Blandt disse roses fornemmelig Dve Parmens (1533—1549) for sin fredeffende Betydelse og Fortjenester af Reformationens Indførelse i Eidersted. 3 denne Stallers Tid vare alle Landskabets Producter i saa lav Priis, at man f. Ex. 1533 betalte for en Tønde Byg 12 Stilling Lybst, 1535 for en Tønde Høede 1 Mark, for 1 Dagstet Jord 17 Mark og i Leie deraf 17 Stilling, et Læs Brænde fra Hollingssted kostede 2 St. Den sidste Staller af hiin rige og mægtige Slægt Sievert Sieverts sønsede man alt som Barn at faae ubnævnt til Staller under Formyndet, hvorpaa den gottorppe Regjering dog ikke vilde indlade sig. Da han ved Stallerembedets senere Vacance endnu var for ung til at bestyre dette Embede, søiede Regjeringen imidlertid Landskabets Duffe og ubnævnte 1563 en Vicestaller, der dog i det følgende Aar maatte vige Pladsen for Sievert Sieverts. Denne svarede imidlertid ikke til Forventningerne, og skildres som en haard og grusom Mand, der 1578 blev assat paa Grund af Ureelighed i sin Embedsførelse. Han skal have skænket Kloste, Præbiketal og Altarer til Garding Kirke. 1580 var han ikke deskomindre i Hertugernes abelige Følge, da de mødte Kong Frederik II. i Dvøense. Til hans Tid sit ogsaa Landskabet Eidersted 1572 en ny Landret og da den gottorppe Hertug Adolph med sin Familie 1575 besøgte Sievert Sieverts paa Marnegaarden, erholdt Garding flere Privilegier, blandt Andet Ret til at holde ugenligt Marked. Endnu skulle i Marnegaardens gamle Kældere Fængslerne vises, der minde om hiin Tid, da den var Stallerstæde, men den gamle Gaard, i hvilken det ikke skal have været tillert ved Rattetid, er nu ombygget og givet en nyere Form.

I det festsigste Domcapitels Register fra 1352—1407 ansøres foruden Garding ogsaa parochia Westermarck & marne, men af dette Sogn, der maa antages at have udgjort den vestlige Deel af det nuværende Garding Sogn, er ethvert Spor forsvundet. Det havde „unum siting & dabit 22 denas. sterling.“

Paa J. Meiers Kort er opført en Kirke vest for Garding, som bærer Navnet Groede; muligviis sigtes hermed til hiint tidligere Sogn.

Poppenbøl Sogn omgivet af Besterhever, Østerhever, Tetøbøl, Garding og Lating Sogne, naaer mod Vest ud til Ørdingbugten. Kirken midt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. n. v. for Garding. Arealet 2444 Tdr. fortrinligt Marskland med Klægunderlag, dog i de nyere vestlige Koge paa Grund af den lave Beliggenhed ubsat for langvarig Oversvømmelse om Vinteren; desuden 352 Tdr. Forland. Sognet dannes af St. Johannes= eller Kirkebogen, Iversbølkog og samt Dele af Marstf. kog, Schøckenbølkog, Mimhusenkog, Heverkog, Holmkog og Grundenkog. Med Undtagelse af Holm= og Heverkoge, der afvænde til Besterhever Sluse, henhører Sognet til Tetøbøl Vandløsningscommune. Telegraphen til England gaar her igjennem.

I Sognet er ingen Landsbhyer men en Deel Samlinger af Beboelser paa større Bærster og langs Mellembygerne, saaledes Poppenbøl med Kirke, Præstegaard og Skole, Diekpoppenbøl med Korn=

vindmølle*), Klerenbøl, Schweinsgaard, Nikkelsværst, Neufrug med Skolebygning, Vockshørn med Kornvindmølle, Helmfleth, Hundorf, Bollingværst. Jalt i Sognet 4 G. med over 100 Dagslet Jord, 5 G. med 80—100 Dsl., 3 G. med 60—80 Dsl., 11 G. med 40—60 Dsl., 27 H. med Jord, 27 H. uden Jord; deriblandt 3 Kroer og 2 Skolebygninger.

Indvaanere: 564. Studegræsning (omtrent Halvdelen af Jordene græsses) og Kornavl (Kaps, Hvede, Hestebønner) udgjøre Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Et Teglblænderi med Kalkovn i Iversbølfog. Sagnet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Pphysicatdistriet (Tønning), tredie Digebaands Diggrebskab (Kating). Det banner Landstabet Eiderstedts 65de, 66de, 67de og 68de Lægd; Sagnet har 2 Lensmænd. Interessenterne, der udøve Stemmeret i Sognets communale Forsamlinger, maae mindst eie 20 Dagslet Jord. Præstefabet er et Valgfabd. Kirken eier c. 12 Dagslet Jord og Kapitaler til Beløb af c. 2585 Rd. Fattighæsenet eier en Capital paa 616 Rd.

Kirken er en gammel Bygning uden Taarn, opført af Muursteen, med fladt Loft og rundbuede Vinduer. I Skibet tvende Opgange til Alteret, saaledes som det tidligere var almindeligt i eiderstedse Kirker. Stændsbesonten er fra 1590 og ligesom Altertavlen forsynet med plattfyldt Indskrift*). Frederik IV.'s Dronning Anna Sophie skændte Alteret af Sølv til Kirken 1723. En formuende Landmand Hr. F. B. Kieve har 1847 skændt den et Orgel. Ved Kirken er isoleret Klokketaarn af Træ.

Den første Kirke skal være anlagt 1113 som Capel fra Garding. 1494 var Poppensbøl Kirke Skueplads for en Begivenhed, der kaster et elendommeligt Lys over Datidens Tilstande. I dette Aar blev nemlig Præsten Nicolaus Gyvels dræbt foran Alteret af Bønderne Jacob Pralen og Hans Petersen, „um Frau Jacobs Schwester willen, cum qua dictus Nicolaus rem habuerat“, som Krønniken siger. Hese Landstabsat blev belagt med Interdict og Kirkerne stode lukkede i 6 Uger, indtil en udruddt Pæst i Ulholm foranledigede Forbudets Ophævelse og Bisop Egert Dyrkop atter indviede Poppensbøl Kirkegaard. Forliget, som Præstens nærmeste Slægtning den 26de Januar 1497 indgik med Broderens Drabsmænd, gif ud paa at disse skulde erlægge 180 Mark i Mandebød, hvert Aar lade læse Stælemesser for den Myrderne i Garding og Poppensbøl Kirker, drage til Rom og valsefarte til St. Jago i Spanien, hvorefter de, naar de kom tilbage, skulde have Fred i Landet. Staller i Eiderstedt var dengang Bol Tetens, der saldt den 17de Februar 1500 i Ditmarskerkrigen. St. Johannesfog skal være den ældste i Eiderstedt og angives af Dankwerth, skjøndt uden Hjemmel, at være inddiget 987. Rimeligviis har Iversbølfog været inddiget først, og hiin senere sluttet til denne, hvorefter Poppensbøl ved Mimbhusentogs Inddigning blev forbundet med Osterbever. I den sydlige Deel af Iversbølfog har i sin Tid en betydelig Indrykning af Diget været Følge af et Digebrud, der tydelig giver sig tilkjenne ved Lavningen udenfor det nuværende Nælembige. Ved forskjellige Inddigninger blev Sagnet senere forbundet med Tetensbøl og Garding Sogne. Dgfaa i Eildigningen af Heverens sydlige Løb**) beeltog Poppensbøl Sogn. Efter Grudentog blev Medehoptog inddiget 1412 og derpaa den saakaldte „Norderfog“, den nuværende Heverfog, hvormed man først blev færdig 1437. Medeh-

*) Det er ikke utroligt, at denne store og siensynlig ældgamle Værst oprindelig har givet Sagnet Navn og først senere er kaldt Dietpoppensbøl efter sin Beliggenshed ved Iversbølfogens Dige.

*) I Kirken et Epitaphium over Præsten Konrad Gensel, der var ansat her fra 1542 til 1612. Som en Mærkelighed kan anføres, at denne Mand's Søn, Sonnefsn, Sonnefsønson og atter dennes Søn vare Præster i Eiderstedt, den sidste ved St. Peters Kirke var illige Landstabs Provst.

**) Om denne see nærmere under Teting Sogn. Jfr. ogsaa Osterbever Sogns Beskrivelse.

høplog synes imidlertid atter at være gaaet tabt, maaskee i den store Vandflod den 1ste November 1426, thi den maa antages at være den nuværende Holmlog, der ogsaa benævnes Fals- eller Syverlog, og det berettes at „Falsdiget“ fra Tating til Besterhever blev begyndt 1450, men først fuldenbt og Fals- eller Syverlog indbygget 1456. I Falsdiget, Holmlogs Søbige, findes en Hvel, der kaldes Falsbullet. Lærige Vanddrag og Lavninger i Holm- og Hevertog vise endnu de tidligere Havarmes Løb i denne Egn og den paa Johannes Meiers historiske Kort affatte Fals i den nuværende Ørbingbugt*) synes at have faaet i Forbindelse med de Strømme, hvoraf Spor endnu forekomme i Besterhever, St. Peter og Poppenhøl Sogne, ligesom ogsaa den sydlige Heverarm, efterat dens Løb mellem Garbing og Tating var lukket, synes at have brudt igennem til Falsstrømmen og fuldkommen flit Besterhever fra det øvrige Utholm.

Østerhever Sogn omgivet af Tetenbøl, Poppenhøl og Besterhever Sogne, grændser mod Nord til Besterhavet. Kirken i det nordvestlige Hjørne af Sognet, $\frac{3}{8}$ M. n. for Garbing. Areal c. 2617 Tdr. fortrinligt og høitliggende Marskland, der afvander til Tetenbøl-Sluser. Til Sognet hører den egentlige Østerheverflog samt Dele af Skoddenbøl, Mimhusen- og Heverflog. Udenfor Søbigen betydelige Strækninger gammelt Forland (c. 900 Tdr. Land). Den frempringende nordligte Pjnt af Diget kaldes Vøllinghørn. Gaarde og Huse ere tildeels spredt over Marsten paa høie Bærster og Mellembiger. Enkelte Gaarde kaldes Hølt, Vokertshof, Løvenhof, Samlingen af Heboeser ere Pielkenkreuz, Slatterak og Skoddenbøl. Et Steb kaldes Kloster. Jalt i Sognet 2 G. med over 100 Dagslet Jord, 2 G. med 80—100 Dsl., 1 G. med 60—80 Dsl., 5 G. med 40—60 Dsl., 2 G. med under 40 Dsl., 45 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Enbeel Jorder ere i udenfogns Besiddelse. Blandt de anførte Steber 2 Kornvindmøller, 1 Kro, 1 Skolebygning.

Indvaanere: 615, hvoraf 51 i Gammel-Auguste Rog og 74 i Ny-Auguste Rog. Stuegræsning, Agerbrug og Faareavl er Hovederhvervet. Nogle Haandværkere findes i Sognet.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garbing), Besterbelens Landret, Besterbelens Landstriveri (Garbing), Besterbelens Penningmester (Garbing), Tønning Pphysicadistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrestab (Rating). Det banner Landstabet Eidersteds 56de, 57de og 58de Lægb og har 2 Lensmænd. I de communale Forsamlinger have Interessenterne Stemme, de maae eie mindst 10 Dagslet Jord. Prestekaldet er et Valgkald. Kirken eier c. 19 Dagslet Jord og Capitaler til Veløb af 1207 Rb. 64 Sk., hvoraf høves en aarlig Indtægt af 5—600 Rb. Hvad forøvrigt ufordres paalignes som Kirkestat Sognet med $\frac{2}{3}$ og nedennævnte tvende octroierede Røge med $\frac{1}{3}$. Siden 1861 findes et Fattigarbejds-huus.

Følgende octroierede Røge, der forøvrigt have Ret til at opføre en egen Kirke, henhøre fortiden til Østerhever Sogns Menighed og Skole-district:

Gammel-Augustefog, stor 610 Dagslet med 6 Gaarde, nogle Huse og 1 Veirmølle. Afvander til Besterhever Sluse. Landstabet

*) Disse Røbs endnu kjendelige Spor tale i høi Grad for Paalideligheden af de ofte anførte historiske Kort, der dog enkeltviis at tidligere af localkjendte Mænd blede anseet for usigtigere end Meiers senere Kort. Jfr. v. Goldis Statist. Mag. 1824, S. 170, for Den Første Beskoumende.

Eiderstedts 63de Rægd. Ny-Augustekog, stor 486 Dagslet (Reglement for 3die Dige.) med 4 Gaarde og nogle Huse. Kogen har sin egen Sluse og en Vindmølle benyttet ved Afsaabningen. Forlandet udenfor Diget tilhører isfjæ Ectroien Kogen, det kaldes Siverts Tilvæxt (Anwachs). Disse Koge udgjør hvert et eget Lensmandsdistrikt, men have en fælleds Koginspæctor. Jorden er godt og høit Marffland, der dog bedre egner sig til Kornavl end til Studesædning. Ræg findes her sjældnere som Underlag. Kogene ere siden 1853 incorporerede i Landskabet Eidersted (Vesterdelen) og staae som seløstændige Communer under de herhen hørende Autoriteter. Som anført bidrage de til Østerhever Sogns Kirkestat med $\frac{1}{8}$.

Kirken, bygget af Muursteen, uden Taarn, med rundbuede Vinduer og fladt Loft, ligger paa en anseelig Bærst, der tillige tjener som Kirkegaard. Altertavlen, deelt i 3 Felter med Snitvarksarbejde, skal ikke være uden Kunstværk, men er vanjiret ved en smagløs Anvendelse af Farve. Cybæk for Kirken et isoleret Klokketaarn af Træ. Præstegaarden umiddelbart ved Kirken er efter Branden (1860 eller 1859) opbygget i en ny og smagfuld Stil tækket med Skifer. Østerhever Kirke skal 1113 være anlagt som Capel fra det tidligere Everschops Hovedkirke Garding. Den nuværende Kirke blev opført 1565 af Lensmanden Dve Schweins, og er repareret 1683 og 1922. Ved Kirken var fra 1565 til 1631 ansat en Diaconus.

Østerhever Sogn hørte til det gamle Everschop Herred. Det har Navn af Heverbydet, som nu gaaer nord forbi Sognet, men tidligere havde sit Løb gjennem Augustekogene (om det sydlige Heverløb see Tating og Poppensal Sogne). Sognet har lidt mange Forandringer ved Vandfod og Inddigninger. Skodensbølløg siges at være indtaget 1008 og den „store Heverløg“ 1280. Det synes imidlertid at den egentlige Østerheverløg er oprindelig indtaget som Hallig, ved Nøhm- eller Mimmhusenløg Inddigning blevet forbundet med Poppensal Sogn og endelig Skodensbølløg sluttet til de forrige (om den for en Deel til Østerhever Sogn hørende Heverløgs Inddigning see Poppensal Sogn). Efterat den sydlige Heverarm ved Heverhever Østerløg Inddigning var bleven lukket, indbigedes 1611 Gammel-Augustekog under den bestående Johan Clausens Ledelse*). Den opkaldtes efter Christian IV.'s Søster, Hertuginde Auguste. 1620 indbigede Phillip v. Hartinghusen, „Hertuginde Fru Augustes Hofmester“ en lille Kog paa 90 Dagslet, den saakaldte Marksort, nord for Østerhever og Tetensal Sogne, men Diget gik tabt i Jisfoden den 26de Febr. 1625 og Kogen blev siden liggende som Forland. 1698 indbigedes Ny-Augustekog af et Interessentskab bestaaende af 4 Personer, nemlig Excellencen Webberkopf, Baron Konigstein, Overlammerstjener Hieronimus og Penningmester Sivert.

I Østerhever Sogn vises endnu Stedet hvor den saakaldte Ebensborg Laae. Den tilhørte Stalleren over Everschop og Utholm Ebi Bunneken, som formedelst en anseet Eidersteders Hængseling blev forjaget 1439 og hans Gaard nedbrudt. Landskabet maatte imidlertid betale en Skadeserstatning af 500 Mark til Gaardens Ojensopbyggelse og stille 700 Marks Caution, hvornæst den fordrevne Staller atter kom i Embede. Senere 1445 holdt Bunneken tilligemed Amtmanden Ditto Spliet fra Gottorp Herredsting i St. Peter Kirke, hvilket Bønderne ansaae for et Indbælt i deres gamle Frihed. De overfaldt Amtmanden, hvem de kaldte „de grote Bogt van Gottorp“ og saarede 7 af hans Folk, medens 8 af Bønderne toges tilfange. Sagen kom imidlertid Herrederne dyrt at staae, 62 Mand i Everschop og Utholm maatte bøde for Livet, og Herrederne betale Amtmanden betydelige Summer, saaledes 3000 Mark for hans egen Person, 120 Mark for en dræbt Mand og ligesaameget for de Gaarde. Desuden maatte St. Peter Sogn bøde 400 Mark, Tating Sogn 500 Mark og Østerhever Sogn 1000 Mark.

Det undergaaede Jordstæth eller, som det sædvanlig kaldes, Jvensstæth Sog., skal have ligget nordvest for Østerhever. Det omtales i en Fortællelse over det fæstligste Domcapitels Indtægter fra 1352 (trykt i Pontoppidans Kirkehistorie II. S. 194 og Røngbets Script. rer. dan. VI. S. 184) saaledes: „Parochia Jordstæth

*) Denne Mand spiller en fremragende Rolle i Eiderstedts Inddigningshistorie. Han anvendte først Krullebøer ved Digearbejdet og soldes derfor sædvanlig Johan Kollwagen.

(Gondleth) habet 3 Ellingos." Kirken skal efter Biskop Nicolaus Bruns Fortægnelse (trykt i Cypraus Annal. episc. Silesw. p. 338) være gaaet under i Vandfloden 1362 og Heimreich mener at Siversøsteth i Letenbøl Sogn har Navn af dette.

Da Nabofloerne Poppenbøl, Garbing, Rattineherb og Letenbøl ved Juldendelsen af Indbiddingerne i den sydlige Heverarm 1437 næsten ganske vare-besriede for deres gamle Sødiger og Østerhever Sogn haade lidt saaledes (rimeligvis i den store Vandflod d. 1ste November 1436), at Sognets egne Kræfter ikke vare tilfrættelige til Digets Udbedring, gjordes Paastand efter Digeforfattningen paa Hjælp fra de nævnte Sogne, der nøde Beskyttelse af Østerhevers Sødige. Da Forbringens Reimæssighed benægtedes af de paagjældende Sogne opstod stor Uenighed i Eversshøj Herred, ved hvilken Veilighed 36 Mand mistede Livet. Omfiden antom Amtmand Heinrich v. Kahl fra Gøttorp, tog 15 af de oprørte Sogneboere tilfange og paalagde de 4 Sogne en Bøde af 2500 Mart. Desuden maatte de paatage sig Udbedringen af Digerne, saaledes at hver Daglet Jord fik 3 Fod Dige i Østerhever Herred. Dette Sogn, der havde havt 4 Vaand eller 32 Aen Dige paa hver Daglet Jord, reddedes fra en total Udelæggelse.

Vesterhever Sogn omgivet af Østerhever og Poppenbøl Sogne samt af Drbingbugten og Vesterhavet, danner ved en i Havet frem-springende Halvs den nordvestligste Deel af Landskabet Eidersted. Kirken omtrent midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. o. for Garbing. Areal et udgjør 1963 Tdr. gode Marstjorder, der overalt have en seer Klægbund til Underlag. Desuden Forland c. 180 Tdr. Til Sognet hører den egentlige Vesterhever-Rog og den lille Vesterhever Østerkog. En Deel af Forberne ere laadtiggende og staae om Vinteren under Vand, hvilket navnlig er Tilfældet med den vestlige Halvdeel af Østerkogen, den østlige Halvdeel kaldes Hochhörn. Afvandingen stæer til Vesterhever Vandløsnings Sluse i Sognets sydlige Dige; formeðelst de høie Grunde maa det høre Sluseløb ofte udfyldes og hertil er anbragt et Skullebasfin langs den indre Side af Diget. I Sognet findes flere Spor af tidligere Havarme, en saadan gaaer tæt forbi Kirkeværsten og kaldes Fall („dat Fall"). Mod Vest og Nordvest høre Vesterhevers Diger til de meest udsatte i Eidersted, dog nyde de nogen Beskyttelse af høie Øver-sande, der tildeels ere beliggende over daglig Flod og ifkun med stormende Veir gaae under Vand. Mod Syd havest noget Forland, der er Statens Eiendom, men stadig aftager paa Grund af Søens Angreb.

Større Værfter ere: Kirkeværsten, der tillige tjener som Kirkegaard, Præstegaardsværsten i Nærheden af Kirken, Siversbøl, Veikenhusen, Andel, Stuffhusen, Schanze, Haienbøl, samt den saakaldte Herrnsstraat, der er en fortløbende Række Værfter i den østlige Deel af Sognet. Jalt i Sognet 3 G. med over 100 Daglet Jord, 3 G. med 80-100 Dgsl., 2 G. med 60-80 Dgsl., 7 G. med 40-60 Dgsl. 1 G. med under 40 Dgsl., samt 54 H. med Jord og 32 H. uden Jord; 17 Jordeiere have ingen Bygninger i Sognet; 2 Skolebygninger, 1 Vindmølle og 2 Kroer.

Indvaanere: 682. Studegræsning, Kvæg- og Kornavl (Hvede, Raps og Hestebønner) er Hovederhvervet. Alle Slags Haandværkere findes i Sognet. Den arbejdende Klasse ernærer sig isærdeleshed ved Digearbejde. I dette Niemed samle de Enkelte sig i forskjellige Partier under Formænd, der antage Arbeidet, føre Regnskabet og fordele Fortjenesten. De gamle og svagelige Arbeidere nyde paa denne Maade Godt af de Yngres Flid og kun Arbeideren, der er aldeles aflægs falder Sognet tilfaldt. Sognets Arbejderbefolkning udgjør omtrent 90. En

Deel Rav samles paa Batterne udenfor Diget af de saakaldte Slikløbere, der have en møjsommelig, ofte farlig Haandtering. Naar godt Veir med Østenvind afløser stormende, vestlige Vinde findes Ravet, der efter sin Farve varierer i Priis. Ikke sjelden findes Stykker af betydelig Størrelse. Det sælges til indenlandske Opkjøbere, men da Fjenderen gjerne holder Fortjenesten hemmelig, lader Mængden af det bundne Rav sig ikke bestemme. Fiskeri drives ikke, derimod nogen Viavl og Sælhundejagt. Ved Glusen finder en ringe Udfibning Sted af Korn, ogsaa Steen og Fastiner til Digebygningen, samt Tørv tilføres for en Deel ad Søveien uden om Eiderstedts Bestphnt. Udfibningspladsen kaldes efter Købet Adams havn. Da Ordingbugten naaes fra Søen uden at Skibene passere de større Løb nord og Syd for Eidersted, hvor kongelige Toldkrydsere ere stationerede, er ved Adams havn oprettet et Toldcontrolsted, hvorfra Eiderstedts Bestphnt bebogtes. Midt igjennem Sognet gaaer Telegraphen, der under det vestlige Dige føres ud paa Batterne, hvorfra den som submarin Telegraph over Helgoland gaaer til England. Den anlagdes i Aaret 1858 af et engelsk Compagni.

Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Vesterbelens Landret, Vesterbelens Landstriveri (Garding), Vesterbelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landstabet Eiderstedts 59de, 60de, 61de og 62de Lægd og udgjør eet Lensmandsdistrict. Sognets communale Forsamlinger holdes af „Interessenterne“, der mindst maa være i Besiddelse af 20 Dagslet Jord. Præstefaldet er et Valgfald. Kirken eier 2 Dgl. 4 S. Markland og et Stykke Eng, samt en Capital paa 2413 Rd. 46 St.

Kirken, en smuk Bygning med et forholdsvis høit Taarn, ligger paa en anseelig Væst. Den er bygget af Mursteen med smaa rundbuede Vinduer. 1840 blev Choret nedbrudt af Kirken gjort kortere. Den har ingen Altertafle, men Præstestolen findes over Alteret. Taarnet blev repareret 1821 og ved denne Leilighed fandtes i Taarnknappen en historisk Beskrivelse paa Pergament, der indeholdt de mærkeligste Tildragelser, som havde berørt Sognet i det 17de og 18de Aarhundrede. Dette Skrift blev atter opsat paa sit tidligere Sted. 1733 blev Taarnet ramt af Lynild og efter Branden gjenopbygget paa Grund af dets Betydning som Sømærke.

I Fordebogen nævnes blandt Derne i Besterhever ogsaa Hæfrø, hvorunder uden Tvivl det nuværende Besterhever maa forstaaes. Sognet, der har sit Navn paa Grund af Veliggenheden vest for den sydlige Fæverarm, der gik ind mellem Øster- og Besterhever Sogne, udgjorde indtil Østherogens Indbigning en D og Lavningerne i denne Kog betegne tilstrækkelig den tidligere Pavarm, der ogsaa udenfor Diget giver sig tilkjende. Efter Heimreich skal Besterhever og Velvorm i Fortiden have været forbundne og han anfører som Beviis, at der fra det forstævnte Sogn kan spores en Landvei (Færweg) ud paa Batterne, der atter ved Velvorm kom tilhøre. Denne Vel paa Battet har uden tvivl været en Fortættelse af den ovennævnte Herrnskræft, der maae ansees for en Deel af Besterhevers ældste Dige og i tidligere Tider gjerne har kunnet gaae længere ud i Havet, uden at det er rimeligt at den naaede over til Velvorm. Efter en anden Beretning derimod*) var Besterhever i Fortiden i nær Forbindelse med det øvrige Utholm Herred, og det fortæller, at Besterhever dengang hørte til Kating Sognetrikle (den oprindelige Herredskirke). Da denne maatte udvides paa Grund af den vorende Folkemængde, skulle Beboerne af Besterhever have bidraget deres Deel til Bygningen. Medens Sognet endnu var en D, bleve tvende smaa Koge indbyggede paa dets østlige Side, der dog intet

*) Joh. Schulte Kurzer Bericht von dem Lande E., E. u. N. 1613. Afskrift i Falk's Staab. Mag. 1834.

Ravn have; senere blev det ved Østertogens Overdigning forenet med Fastlandet, hvilken Inddigning af Danskverth angives at være udført 1262. Da imidlertid den til Poppensbøl Sogn hørende Høvertog er indtaget langt senere, og Østertogens Diger slutte sig til denne, maas det nævnte Aarsstal snarere antages at gjælde en af de fornævnte mindre Røge*). Endnu paa Joh. Meiers og Danskverths Tid fandtes ud for Vesterhevers vestlige Dige den lille Pallig Bitho (Bithoch), hvorfra de hærgede paa Eiderstedts og Nordstrands Kyfler. Den store Hørst er endnu forbaanden og Præstegaarden bygget derpaa. Den ligger ved det ovennævnte Faldbyb, omgivet af betydelige Udgravninger, der gierne staae under Vand; da Bognmannerne lagde Vesterhever Sogn øde, er Diget rimeligviis blevet opgivet og Søroverne kunde da ad hiint Dyb bringe deres Stibe op til Borgen. Da de endog røvede Kvinder i de omkringliggende Egne, blev Borgen beleiret og indtaget af Everkrops og Utholms Staller Dve Hering. Den stoisedes og 60 Sørovere bleve henrettede. Dette skal være skeet i Aaret 1370, og da nu Kirken, der oprindeligt var et Capel, siges at være gjenopbygget efter denne Seir, er det troligt, at det ældste Vesterhever Capel har været det ovennævnte Bittcapel.

Mob Nord i Sognet umiddelbart op til Sødiget ligger den saakaldte Schanze, en bebygget Hørst, der udgjør en Deel af Herrnraat. Her har tidligere været en Stands, som blev anlagt 1627 under Krigen med den tydske Keiser, da Oberst Carboni holdt Eiderstedt besat, men stoisedes da de kongelige Tropper 1628 nærmede sig.

I tidligere Tid var der langt mere Land i Ordingbugten end nu, og ikke længe før Aaret 1613 paatænkte den gottorpste Hertug Adolph endog at inddige hele Bugten ved et Dige fra Tolensdorp i Lating Sogn over til Vesterhever. Paa Grund af Bundens sandede Bestaaenhed i Midten af Løbet og da man Planen og haabede ved at opsætte Inddigningen efterhaanden at faae Forholdene forbedrede. Dette blev imidlertid ingenlunde Tilfælde, thi ved Havets fortsatte Angreb skuldes det gamle Forland næsten heelt bort, og i Aaret 1699 kunde ikkun et lille Stykke inddiggis i det nordøstlige Hjørne inderst i Bugten, mellem Poppensbøl og Vesterhevers Dige. Det var Stalleren Nicolaus von Graffen der foretog denne Inddigning og Rogen kaldtes efter ham Graffenkog. Der blev indbundet 352 Dagstet Land med 445 Baand Dige. Det holdt sig imidlertid ikke længe og efterat J. Thomblos havde gjenopført Diget, blev det ødelagt i Vandfloden Juledag 1717, siden hvilken Tid Landet blev liggende som Forland. I Aaret 1861 har Regjeringen paany foretaget en Inddigning af dette Forland, der fuldenbtes 1862. Der blev indbundet omtrent 500 Dagstet Land med c. 600 Baand Dige. Udgifterne beløb 140,000 Rd. Rogen (Sydhever-Kog) har sin egen Sluse, der er bygget af Muursteen og har en Brede af $4\frac{1}{2}$ Fod. Slusen ligger i Nærheden af det nye Digs Tilslutning til Vesterhever. Jorden i den nye Kog er af særdeles god Bestaaenhed. Den er paa en lille Deel nær høi; den inddiggisde Kvellerslade udgjorde omtrent 70 Dagstet, og dette umodne Stykke er en Deel af den Havarm, der tidligere gik igjennem Østertogen.

Lating Sogn omgivet af Poppensbøl, West og St. Peter Sogne, grændser mod Nord til Ordingbugten, mod Syd til Eideren. Kirken midt i Sognet, $\frac{5}{8}$ M. v. for Garbing. Arealet 5786 Tdr., hvoraf Størstedelen Marst, denne dog af meget forskjellig Godhed. De ikke ubetydelige Gæsskrænkninger midt i Sognet sandede. Uinddiggisde Forder findes udenfor Sognets Diger baade mod Nord (Lating Forland) og mod Syd. Til Lating Sogn høre følgende Røge: Lating gamle Kog (70 Dgsl.), Mellemste Kog (90 Dgsl.), Fabbenkog (16 Dgsl.), Burkog (40 Dgsl.), desuden Dele af Holmkog, Grudenkog, Marnekog, Watkog, Dreierlandenkog, Esterkog (141 Dgsl.)

*) Maafter turde den af Kroniken omtalte 1554 inddiggis „lille Høvertog i Østertog“ være Vesterhevers Østertog. Almindelig forfaars dette Aarsstal om Høvertogen, der dog alt 1437 siges indbundet.

og mod Nord i Sognet Agterefing og (20 Dgsl.) Afvandingen steer fornemmelig til Bytteløsluse i det nordlige Dige og til Esterløsluse i Søbdiget mod Eiberen. Af Rogene henhøre flere til andre Vandløsningscommuner og den lille Marneløg afvander endog gjennem Tønning Sø. Den tidligere Havn ved Bytteløsluse er nu ubrugelig, derimod har Esterløslusen Betydning som Udstigningssted for Tating og omliggende Sogne. En Halvhaussøe fra Byen Garbing til Tating er i Udsørelse.

I Sognet: Tating (de Straat) tæt sammenbygget paa Vesten midt i Sognet, af Udsøende som en lille Flække, dog uden særegne Flækkerettigheder, med brolagt Gade, tildeels teglhængte Huse, smukt beliggende. Kirken nord for Gaden vestlige Ende, Præstegaard og omtrent 70 Huse. Arbejdshuus med Arbejdstole, 3 Stoler. Store Marskgaarde og de Næringsdrivendes Huse findes mellem hverandre. Sydvest for Gaden den anseelige Gaard Hochdorf med herstabelige Haveanlæg. Endvidere Mattendorf, Esing, Tolendorp, Heberader, Agterefing, Houert, Byttel, Østerende, alle paa Vesten, Store- og Lille-Mebehop mod Nord og Est mod Syd paa store Bærster i Marsten. Salt i Sognet: 23 G. med over 100 Dgsl. Jord, 3 G. med 80—100 Dgsl., 6 G. med 60—80 Dgsl., 7 G. med 40—60 Dgsl., 6 G. med under 40 Dgsl., 162 H. med Jord, 17 H. uden Jord, 2 Veermøller, 4 Kroer, 1 Teglbrenneri, siden 1853 Fattigarbejdshuus, 4 Skolebygninger. En stor Deel Jorber ere i ubensogns Besiddelse.

Jndvaanere: 1616. Korn- og Kvægavl er Hovederhvervet, Studegræsning i de sværere Marskfenner. Alle slags Haandværkere findes i Sognet. Arbejderklassen er talrig og der findes mange Fattige.

Sognet hører under Landstabet Eibersheds Jurisdiction (Garbing), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landstriveri (Garbing), Vesterdelens Penningmester (Garbing), Tønning Physicatdistrikt (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det banner Landstabet Eibersheds 42de, 43de, 44de, 45de, 46de og 47de Løgd, udgjør 2 Lensmandsdistricter og er deelt i 8 Bondelag, de saakaldte Bührschaften, nemlig Tating, Byttel, Østerende, Mebehop, Est, Esing, Tolendorp og Agterefing. I de communale Forsamlinger have „Interessenterne“ Stemme; de maae være i Besiddelse af mindst 20 Dagslet Jord. Præstetaldet er et Valgtald. Kirken eier c. 35 Dagslet Jord og Capitaler til Beløb af c. 5000 Rd.

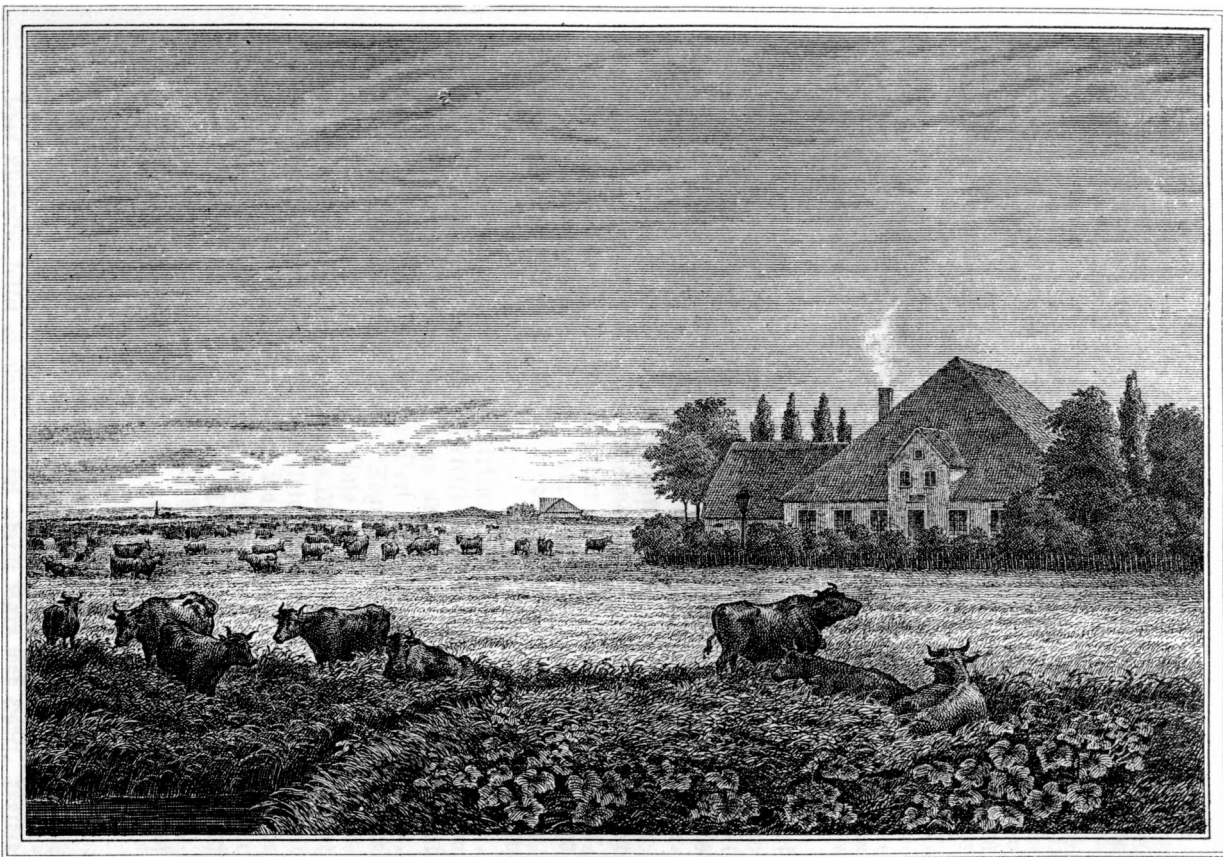
Wilhelmineløg hører i kirkelig Henseende til Tating, men banner ellers en selvstændig Commune. Den blev indriget 1821 for Regjeringens Regning og efter at være administreret i en Række Aar 1843 solgt til den nuværende Eier for 30,400 Rd. Ved Salget lagdes tillige en aarlig Kanon paa Jorberne af 5 Rd. pr. Dagslet, samt fastsattes at Rogen skulde svare Landstatten. Jorberne ere af forskjellig Godhed. Med Hensyn til Vandafledningen hører Sognen, der har et Areal af 516 Dagslet, til Esterløsløsnings og Søslusen findes i Rogens Søbdige. I Teglbrenneri er anlagt i den senere Tid, og Eieren Hr. Ohling har opført en smuk Gaard samt nogle Huse i Rogen.

Kirken udmærker sig ved sin smukke Beliggenhed paa den i Marsten fremragende Bænk, og er prydet med et høit og slankt Taarn, hvorfra man har en imponerende Udsigt over den vestlige Deel af Landstabet Eibershed, Klitterne ved St. Peter, Ørding samt Vesterhavet. Kirken er, saavidt Materialet er

fyndligt, heelt igjennem opført af røde Muursteen; men dens Mure have lidt særdeles meget ved den vestlige Egn's klimatiske Forhold, saa at store Strækninger af dem dels ere blevne fornøiede, dels tilbakkede af plumpe, kraat opadgaende Muurpiller. Den hidrører ingenlunde i hele sin Udstrækning fra en og samme Tid. Skibet, hvis Indre er dækket med Bjælleloft, er allerede i Middealderen blevet forlængt saameget imod Vest, af dets oprindelige, men senere tilmurede, rundbuede Indgangsdøre, der fra først af have været andragte nærved dets vestre Ende, nu sees omtrent paa Midten af begge dets Sider. Ligeledes er Choret ved Slutningen af Middealderen blevet forlængt imod Øst, saaledes at det nu har den dobbelte Udstrækning af den oprindelige og løber ud i en tresidet Slutning. Medens dette tilbyggede Afsnit af Choret er overspændt med en i 8 Rapper indbeelt Gvalving, hvis Ribber have et godt Profil, har den oprindelige Chorarkant en ribbeløs, stærkt opadstigende Kuppelbueving af en meget ældre Character. Den er rimeligviis samtidig med det gamle Chor og Kirkesib selv, der paa Grund af deres rundbuede Former m. m. synes at maatte henføres enten til Slutningen af det 12te eller dog maaskee snarere til det 13de Aarhundrede. Det er vistnok først ved en senere Udvidelse af den gamle Chorbuue har faaet sin nuværende meget brede og foroven spidsbuede Form. Uagtet det firkantede, af beskædt Lømmerværk dannede Trætaarn indeholder tvende anseelige, i det 17de Aarhundrede skøbte Klokker og foroven bærer det hvide Spirit, hviler dog kun dets ene Side paa et fast Underlag. Dets vestre Side bæres nemlig af Skibets Facademuur, medens derimod dets tre andre Sider kun hvile paa Kirkebygningens Bjælkeværk og paa tvende svære Straahjælper, som nebe fra Kirkesibets Gulv stige op til dette. I Aaret 1694 styrkede Spiret ned under en Storm, men det opførtes igjen 1699. I den katolske Tid havde Kirken flere Vicarier og Altare. Den nuværende Altartavles Hovedbillede med en temmelig raat udskaaen Fremstilling af Korsfættelsen skriver sig endnu fra Middealderen, men den er paa en meget plumy Maade opmalet i nyere Tid. Den omtrentlige gamle Steensfont er overmalet og forsynet med en Himmel, der er til at styde op under Loftet, naar Daaben foretages. Imellem Choret og Skibet, oppe under den vide Chorbuue selv, befinder der sig et Pulpitur, som forskættedes hen paa Skibets Nordside, hvor det bærer Ordet med et mindre Postitum. Dette Pulpitur er prydet med Fremstillinger af den hellige Historie, under hvilke sees Ravnene paa Medlemmer af Menigheden, der have besøket det, i Forbindelse med Nærstallene 1591 og 1601. Fra samme Tid er ogsaa den ligeoverfor paa Skibets Sydside anbragte Prædikestol. Længere nebe i Kirken findes paa samme Side en udskaaen Figur af den mættrede Frelser (Ecce homo) i faldende Stilling, og ligeoverfor paa Nordsidens et stort gammelt Crucifix med den sørgende Maria og Johannes ved Siden.

Tating Kirke var det gamle Holmboherreds (Utholms) Hovedkirke. Den synes oprindelig at have ligget indenfor det nuværende St. Peter Sogns Grændse, thi det berettes at den første Kirke i Marssen byggedes 1103*) ved Bittenhøynen paa Taten Eftels Land og kaldtes Tatinghen (see St. Peter Sogns Beskrivelse). Den var et Træcapel og opførtes senere af Steen paa sit nuværende Sted. Indtil 1804 var der ansat en Diaconus. Fra Tating skulle de øvrige Kirker i Holmboherred være udgaaede som Capeller, iblandt hvilke ogsaa nævnes Diteresing og Spderhever. Det sidste, hvorom ikke engang noget Stednavn bærer Spor, tor ansees for meget tvivlsomt. 1463 udgjorde Heverader et eget Bylag. 1733 brændte Tating Gade næsten ganske af. Tæt ved denne var Utholms Fristed (Freiberg), en Høi hvoraf nu ikke mere sees Spor, men som findes afbildet i Camerers Nachrichten, ike Deel, saaledes som den var 1756. Sognets gamle Segl, en Kirke med Omkrift: „Sigillum Parochianorum Tating“, benyttedes 1414 og 1445 af hele Utholm som Herredsegel. I et Document som Erkebiskop Absalon udfærdte 1187 nævnes Holmboherred, men i Jordebogen fra 1231 anføres Holm og Hæra som Der hørende til Vestenland. Medens Hæra var det nuværende Besterhever, udgjorde Tating Sogn den større Deel af Den Holm. Paa den ene Side fikste den ældre Heverstrøm Utholm fra det øvrige Eidersted, idet den gik ind mellem Garding og Tating Sogne, men en anden Hævarm dannede sig senere mellem Besterhever og Tating og deelte Utholm i de ovennævnte tvende Der. Den Holm, hvor alt Diger

*) Ifølge en anden Beretning skulle imidlertid Kirkerne i Eidersted og Nordstrand være begyndt at bygges 1086 som Peter Sax rejserer efter Broder Bousens Annal, Episc. Sleav. see Weuph. mon. ined. I. S. 1355.

Th. Brøndstrup pinn. H. Jensen lith.

MARSKGAARD (Heuberg, Haubarge) i EIDERSTEDT.

Ern. Barentzen & Co lith. Inst.

omtales samtidig med Kirkens Opførelse i Begyndelsen af det 12te Aarhundrede, synes at være indbygget under Tet. Disse Diger vare især mod Vest ud til Hæverarmen meget sandede og blede ofte gennembrudte, som de mange Dvæler her tydelig vise. Deels for at forbinde nogen Indbinding af Land med Kuningen af Saabanne Digebrud, deels som blotte Sommerloge indtoges da en Række Roge ved Hæveren, der alle vare for smaa til at kunne have betalt et fuldstændigt Sædige. Aarstallene der anføres af Danckwerth for disse Indbiddingers Bedkommende ere vistnok udfundne efter Skjøn. Efterat Marnetog (1100) var indbygget, sluttedes Tating gamle Rog (1185) hertil, hvorved Litholm blev landfast med det øvrige Eidersted. Dernæst indbyggedes Tating mellemske eller Sydhornetog (1140), Jabben eller Jacobsflog (1208), Tating Burlog (1212), Vat- eller Vardflog (1235)*, Garding Kornflog (1242), Grudentog (1285) og endelig Dreilanderflog (1612 og 1627), hvorved en fuldstændigere Forbindelse mellem de forskjellige Herreder i det nuværende Eidersted blev tilveiebragt. Senere er dette Indbiddingevært fortsat ved Esterfogs Indbidding 1552 og 1614, Grothulensfogs 1693 og Vilhelminetogens 1821. Paa den nordlige Side af Tating Sogn indbyggedes Medehopflog 1412, men det synes at denne Rog, der maa antages at være den nuværende Holmflog, atter er gaaet tabt og først gjenvandt da „Falsdiget“ blev anlagt „fra Tating til Vesterhøvet“, hvilket var forbundet med megen Besvær og først lykkedes 1456 efter 7 Aars Arbeide. Af de store Forlande, der i Fortiden laae mellem Tating og Bollertwif Sogne, udgjorde den lille Hallig Buentvæller en Deel; den er lidt efter lidt horifkyllet og existerer ikke siden 1825.

St. Peter Sogn omgivet af Tating og Ording Sogne samt af Vesterhavet, indtager den største Deel af Eiderstedts vestlige Kyst. Kirken ligger ved Sognets vestlige Grændse, $1\frac{1}{4}$ M. v. for Garding. Arealen 4600 Tdr. deels Marst (bebt i Sognets nordøstlige Deel), deels Gæstland, deels en Blanding af begge. Et Strækning Hebe i den vestlige Deel af Sognet er Domaine. Sandflugt har gjort Jorderne Slæde, men er aftaget efter Klitternes regelmæssigere Behandling. Landet betrygges mod Havets Oversvømmelser deels ved naturlige Klitter, deels ved kunstig opførte Diger, der slutte sig til hine. Langs Sognets vestlige Kyst strækker sig den temmelig brede Klitrække, der har en Højde af 30 til 50 Fod. Mellem denne og det bagved liggende Dige findes Nord for Kirken et ikke ubetydeligt Forland, der dog nu, efterat det saakaldte Kirkelei 1825 er blevet overbygget, kan betragtes som en særskilt Rog*). Ogsaa udenfor Klitterne findes en smal Strimmel Forland, der udgjør en Deel af den saakaldte Hittsbank, den brede Forstrands fælleds Navn. Sognets Jorder afvande mod Nord til Drøsumsluse, mod Syd til Esterluse og beeltage tilligemed Nabo-sognene i disse Vandløsningscommuners Udgifter. Dmtrent midt i Sognet findes et større Vanddrag, det saakaldte Faldh (dat Fall). Et høit Sømærke, den saakaldte St. Peter Baate, paa Klitterne sydvest for Kirken, tjener til Veilebning for Søarten paa denne farlige Kyst, hvor Strandingen ikke sjældent foresalde. Til Sognet høre Dele saavel af Esterflog (141 Dagflet) som af den lille Agterefingflog (20 Dagflet). Egentlige Landsskpper findes ikke, men vel større Samlinger af

*) Af Heimreich henlægges denne Rogs Indbidding til 1160.

*) Dette Kirkelei var nemlig en Havarm som gennem en Abning i Klitterne gik ind i det foran Diget liggende Forland. Efter Overbygningen blev saaledes Klitrækken lukket og afgiver nu det ypperste Værn mod Havet, hvorved Diget er blevet Mellemdige og hint Forland en mod Oversvømmelse betrygget Rog, der ikkun anvendes som salte Enge. Om Klitterne see forøvrigt Ording Sogn.

Gaarde og Huse, nemlig: Olsdorf paa en Geestbanke, med Sognets Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Veirmølle, den kaldes ogsaa St. Peter Straat (Gade); Heide, ligeledes paa Vesten, der her er bevokset med Hng, de tildeels smaa Huse ligge temmelig spredte. Witten-dyn tæt sammenbygget paa Vestens østlige Rand; Bøel, Syber-høvd, Vestermark, Brøsum og Norderhøvd, de tre sidste i den nordlige Deel af Sognet. Ialt i Sognet 10 G. med over 100 Dgfl. Jord, 3 G. med 80—100 Dgfl., 3 G. med 60—80 Dgfl., 4 G. m. 40—60 Dgfl., 1 G. med under 40 Dgfl., 102 H. med Jord, 36 H. uden Jord, 3 Møller og 3 Kroer.

Indbaanere: 1006. Jordbrug og Stuegræsning er Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Arbejderclassen er talrig. I Benyttelsen af de salte Forlandsenge og Klitdalene, saavel som ved Samling af Rav har den nogen Bierhøvd.

Sognet hører under Landstabet Eiderstedts Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landstriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Pphysicdistrikt (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det banner Landstabet Eiderstedts 48de, 49de, 50de og 51de Lægd og har to Lensmænd. Sognet er inddeelt i 4 Bondelag (Bührschaften), nemlig Olsdorf, Bøel, Witten-dyn og Brøsum. De communale Forsamlinger afholdes af „Interessenterne“, der mindst maae eie 10 Dagset Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Sognet har 3 Skolebygninger, hvoraf den ene indtil 1784 var Bolig for den tidligere ved Sognet ansatte Diaconus, og siden 1858 et Fattigarbejdshuus. Kirken eier Jord og nogle Capitaler.

Kirken er opført af Muursteen, tækket med Teglskeen og forsynet med et lille Spir. Den er 60 Alen lang, 16 Alen bred, mod Vst noget afrundet og har paa Nord siden en lille Udbygning. Choret er hvælvet og ved en Muurbue skilt fra Skibet; dette har fladt Loft og de tvende Dgange til Alteret, der forhen fandtes, ere nu forandrede til en enkelt bred Gang. Sydøst for Kirken staar et særskilt Klokketaarn af Træ. I Kirken findes et Epitaphium fra 1631 over Præsten Berend von Horsten, født i Dsnabryl og i 37 Aar Præst ved St. Peter, hvor han døde 1593. En Ligteen over den 1648 afdøde Præst Caspar Hartenius findes ligeledes. Plattyske Indskrifter forekomme paa forskjellige Steder i Kirken. Efter Danste Atlas skal Kirken være opført 1563. Den var indtil 1593 tækket med Rør og havde et høit Taarn, der styrkede ned paa Grund af Vibe. 1732 blev det atter opført, men en heftig Novemberstorm 1801 kastede Taarnspidsen ned og ødelagde Vaabenhuset paa Kirkens sydlige Side. Før Reformationen havde Kirken 3 Altare. Præstegaarden er opført 1771. Indenfor St. Peter Sogns Grændse synes den oprindelige Herredskirke for det gamle Utholm eller Holmboherred at have ligget forinden den blev spyttet til sin nuværende Plads i Lating Sogn. Det saakaldte Chronicon Eideretadense for det 15de Aarhundrede berette nemlig: „Anno Christi 1103 in der vasten an S. Benedictus Dage ward geburet eine holten Capelle by Wittenbünen in de ere S. Magni by Laten Efels Land, unde wart genömet Latinghen unde was dat erste Gaderhus in Spadeland“*).

Da Herredskirkerne i Reglen anlagdes midt i Herredet, vil man af denne Omstændighed kunne danne sig en omtrentlig Forestilling om det gamle Utholms Udbræning mod Vest. Om flere forskjellige Kirker og Capeller i denne Egn findes Efterretning fra tidligere Tid. Registrum capituli Schleswicensis 1352 nævner Ustorp Kirke og Liber censualis Episc. Slesvic. 1463 anfører St. Peter og Syberhøvd. St. Peter Sogn er rimeligviis det tidligere Ustorp, der blev ødelagt ved Sandflugt og Navnet findes endnu i Olsdorf. Spvernaar Indflytningen af Kirken

*) Spadeland er en tidligere brugt Benævnelse paa Marsten.

er fleet videt ikke, men 1445 er det blevet holdt Tbing (see Ofterhever Sogns Beskrivelse om denne Begivenhed) i „St. Peter Kirke.“ St. Peters gamle Segl har Indskriften „S. (Sigillum) Parochie Ulstorp Utholm.“ Syberhøvd Sogn er senere gaaet ind, det bestod endnu 1523 og nævnes i den saakaldte Svabsteder Bog. Det skal være nedlagt 1556 og i St. Peter Kirkes Chor skulle findes Gliser fra den gamle Syberhøvd Kirke. Sognets tidligere Kirkegaard blev sunbet 1825. Efter andre mindre paalidelige Kirkefortegnelser skulle Brøsum, Bøel og Norderhøvd have havt Capeller, der ogsaa findes anførte paa Johannes Meiers historiske Kort. Hoornaar Indbygningen af den herværende Mark er foregaaet, derom findes ingen Efterretning. De gamle Kort af Meier og Langebæk anføre et Vandløb tværs gjennem Utholm, og det er rimeligt at Faldbyet, eller som det kaldes i Krønningen Faldstrømmen, gjennem Kirkeleie i St. Peter Sogn har havt sit Udløb til Besterhavet. Her har ogsaa indtil vore Dage vedligeholdt sig en Afbrudelse i den ellers sammenhængende Klitrække. Sognet har fra gammel Tid været udsat for Sandflugt og i den ovennævnte Liber censualis (1436—1480) anføres, at Biskoppens Jorder (126 Dagset) vare ødelagte per arenam. Den lille Eskerog, der af Heimreich benævnes Bollinger og Eskerfog, altsaa er inddiget af Bøel's og Eft's Indvaanere i St. Peter og Lating Sogne, blev inddiget 1548. 1559 (1552) efter Mortensdag brød en Hvel ind i „Bollinger nye Kog“ og Kogen overflømmedes. Den inddigedes imidlertid atter 1614. Vest for St. Peter Kirke inddigede den daværende Diggreve Mattias Tppotius med flere Interessenter 1624 en Kog, der rimeligviis har ligget indenfor Klitterne ved det nuværende Kirkeleie. Men Diget maatte for Størstedelen opføres af Sand og gif tabt i Vandfloden den 26de Februar 1625. Ifkun 2 a 3 Koge i Landskabet Eidersted dengang for Overflømmelse. 1625 den 3die og 4de Februar brød Havet ind ved Syberhøvd og St. Peter Sogn blev tilligemed Nabsognene sat under Vand. Klitterne toge for Glade og Jorderne overvældedes med Sand. Diget maatte som Følge af dette Gjennembrud flyttes længere ind, ved hvilken Leilighed man ved Gravning skøbte paa den gamle Syberhøvd Kirkegaard.

I en gammel Messesbog skal efter J. Petreus Beretning 1597 have været anført, at Egnen deromkring tidligere blev kaldt Syberstrand*).

Drding Sogn omgivet af St. Peter Sogn og Besterhavet, danner den yderste Punt af Landskabet Eidersted. Kirken i den vestlige Deel af Sognet, 1 M. v. for Garding. Arealet 722 Tdr. deels Mark, deels Gæstland, afvaander sælleds med en Deel af St. Peter Sogn til Brøsumfiel. Jorderne have lidt meget ved Sandflugt, der dog paa Grund af Klitternes bedre Dæmpning nu er i Aftagende. Klitterne omgive Sognet baade mod Nord og Vest. Indenfor dem er der opført Diger, deels for at give Klitten Støtte, deels for at forebygge Overflømmelse, naar den smalle Klit i Stormflod skalde blive bestadiget. Paa enkelte Steber er Klitten strebet ind over Diget, saa at dette paa en Maade danner Klittens faste Rjærne. Den nordvestlige Punt af Sognet kaldes Nakhørn, mod Syd danner Klitterne en fremtrædende Bugt der kaldes Framshørn. Bygningerne i Sognet ligge i tvende Hovedsamlinger, der føre Navn af Drding mod Nord og Drding mod Syd (Drding tom Norden og Drding tom Süden) den sidste kaldes paa Stebet endnu med sit tidligere Navn Framsort. I Sognet findes 1 G. med over 100 Dgfl. Jord, 1 G. med 80—100 Dgfl., 1 G. med 60—80 Dgfl., 1 G. med under 40 Dgfl., 20 H. med Jord og 6 H. uden Jord. I Sognet findes 1 Kro.

Indvaanere: 179. Korn- og Kvægavl er Hovederhvervet. Den fattigere Klasse er henviist til Faareavl, Dige- og Klitarbejde. Noget

*) Om Syberhøvd og Syberstrand see Samkens i Provbet. 1796 S. 334.

Kav samles paa de flade Sande ud for Klitterne. Fiskeri drives ikke. Tæt nord for Sognet fører Vestfæløbet Adamskavn ind i Ordingbugten. Her var det for nogle Aar siden paatænkt at oprette en Badeanstalt, hvortil ogsaa Localiteterne ret vel egne sig.

Sognet hører under Eibersfled Landstabs Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicardistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Rating). Det banner Landskabet Eibersfleds 52de Lægd og bestyres af een Lensmand. Stemme i Communens Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 5 Dagslet Jord. Præstefaldet er et Valgfald. Præsten er siden 1820 tillige Degn og Skolelærer. Skolen er i Præstegaarden og den tidligere Skolebygning benyttet til Frihellig for Fattige. Kirken eier 3 Dgsl. 5 $\frac{1}{2}$ S. Jord og en Capital paa 1331 Rd. 50 St.

Ording Kirke er opført af Muursteen, forsynet med hvalvet Træloft og et lille Taarn. I Kirken findes et Billede af Matthias Pampus, der var Præst i Ording fra 1604—1645, og oplevede samt beskrev den store Pandfod 1634. Endvidere findes tvende Epitaphier med ulæselig Indskrift.

Ording Sogn har lidt store Forandringer paa Grund af Havets Angreb paa Kysten og dermed følgende Fremtrængen af Klitterne. 1793 maatte saaledes Sognets vestlige Dige flyttes længere ind i Landet og 1825 var det samme Tilfælde med det nordlige Dige. De forlavede Diger kunne endnu kjendes ude i Klitterne. Den ældste Kirke, der i de gamle Fortegnelser kaldes Urden, Orden, blev rimeligviis flyttet i det 15de Aarhundrede og bygget østligere i Sognet, hvor den stod indtil 1724. I dette Aar var Sandet trængt saa nær ind paa Bygningen, at Kirkefolkene om Sønbagen maatte kaste sig Afgang med Stovler. Den flyttedes derefter længere mod Øst til dens nuværende Plads, men ligger alt nu atter nær ved Klitterne. Ved en Collect blev der i 1823 samlet Bidrag til Kirkens og Præstegaardens Bygning. Præstegaarden brændte den 14de Juni 1825. Dgsaa i 1688 brændte Ording Præstegaard tilligemed Kirkebøgerne og Sognet var indtil 1746 uden Præstegaard.

Ved Sognets østlige Grændse findes en firkantet Høi, der kaldes „Borgen“, den er nu for en stor Deel sløiset. Om her har været en Borg, eller et af de i Eibersfled brugte Friskeber er ikke bekendt.

De octroierede Røge Søndre-Frederiksflog, Grothusenflog, Nørre-Frederiksflog, Gammel-Augusteflog og Ny-Augusteflog findes ommeldte under de Sogne, hvortil de i geistlig Henseende fortiden henhøre, nemlig den førstnævnte Røg under Ulvenswort Sogn, Grothusenflog under Welt Sogn, Nørre-Frederiksflog under Ulveshøl Sogn, Gammel-Augusteflog og Ny-Augusteflog under Østerhever Sogn.

Over Pusum Amtmandskab findes ingen særegen samlet Beskrivelse. Med Hensyn til Literaturen kan derfor her kun henvises til Beskrivelserne over hele Hertugdømmet Slesvig af C. Danckwirth, A. F. Büsching, C. Pontoppidan, C. F. Hansen, A. Niemann, P. N. N. Jensen, J. v. Schrøder og J. N. Schmidt. See foran Lønder Amt S. 132—133.